

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

In loco horroris et vastae solitudine?
Necròpolis i poblament entre els segles V i XII
a l'ager tarraconensis occidental/Camp de Tarragona,
Conca de Barberà i Priorat

Joan Josep Menchon Bes

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la llicència **Reconeixement- NoComercial – SenseObraDerivada 4.0. Espanya de Creative Commons.**

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia **Reconocimiento - NoComercial – SinObraDerivada 4.0. España de Creative Commons.**

This doctoral thesis is licensed under the **Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 4.0. Spain License.**

IN LOCO HORRORIS ET VASTAE SOLITUDINE?

NECRÒPOLIS I POBLAMENT ENTRE ELS SEGLES V I XII A L'AGER TARRACONENSIS

OCCIDENTAL/CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE BARBERÀ I PRIORAT

VOLUM 3

IN LOCO HORRORIS ET VASTAE SOLITUDINE?
NECRÒPOLIS I POBLAMENT ENTRE ELS SEGLES V I XII A L'AGER
TARRACONENSIS OCCIDENTAL/CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE
BARBERÀ I PRIORAT

PER

JOAN JOSEP MENCHON BES

TESI DOCTORAL DIRIGIDA PER

Dr. Josep Maria Gurt Esparraguera

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Dr. Carlos de la Casa Martínez

UNIVERSIDAD NACIONAL DE EDUCACIÓN

A DISTANCIA-UNED

VOLUM 3

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Facultat de Geografia i Història
Departament d'Història i Arqueologia
Doctorat Societat i Cultura, cursos 2015-2016

2021

ÍNDIX

VOLUM 3

8.	EL POBLAMENT D'ÈPOCA ANTIGA AL CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE BARBERÀ I PRIORAT	445
8.1	ROMA AL CAMP DE TARRAGONA	445
8.2	CONCA DE BARBERÀ, ENTRE <i>TARRACO</i> , <i>ILERDA</i> I <i>SICARRA</i>	452
8.3	EL PRIORAT, DE LES TERRES DE <i>SEVERUS</i> AL DISTRICTE DE <i>XIBRANA</i>	456
8.4	CAMÍ A L'EDAT MITJANA	460
8.5	UNA OCUPACIÓ ANTIGA EN ELS TEXTOS MEDIEVALS I ELS TOPÒNIMS	465
9.	ENTRE LA CONQUESTA ÀRABO-AMAZIC I LES VESPRES DE FEUDALS (713/714 - 1153/1154)	471
9.1	MOROS VENEN, MOROS VAN	471
9.2	CONSIDERACIONS SOBRE <i>TERRACONA</i> / <i>TARRAQUNA</i> EN ELS ANYS DE LA INVASIÓ ÀRABO-AMAZIC	477
9.3	LA CONQUESTA ISLÀMICA A HISPANIA/ALANDALÚS, ALGUNS ASPECTES	480
9.4	TORRES ISLÀMIQUES A LA PRE-CATALUNYA, UN DEBAT OBERT	483
9.5	ELS PALAUS DELS PRIMERS TEMPS D'ALANDALÚS	492
9.6	EL TAGR	496
	9.6.1 El concepte de frontera	497
	9.6.2 Gent a la frontera	499
9.7	<i>TARRAQUNA</i> , DE SEU METROPOLITANA A <i>BALDA</i>	509
9.8	PREGUNTES ENCARA NO RESPOSTES DEL TOT	519
9.9	DE L'AGER <i>TARRACONENSIS</i> A LA <i>CHORA</i> D'UNA CIUTAT FANTASMA: QUÈ DIUEN ELS ESTUDIOSOS	521
9.10	QUÈ ENS DIUEN I QUÈ NO ENS DIUEN ELS ESCRITS EN REFERÈNCIA AL DESERT I LA MARCA	532
9.11	EL DESERT	540
9.12	LA INDISCRECIÓ DELS DOCUMENTS FEUDALS	543
9.13	QUÈ ES POT DEDUIR D'AQUESTS ESCRITS?	579
9.14	QUÈ ENS DIUEN I QUÈ NO ENS DIUEN LES FONTS ISLÀMIQUES	588

9.15	LA TOPONÍMIA, ACLARIDORA O CONFUSA?	595
10.	CONTRAST AMB ALTRES TERRITORIS DEL NORD-EST DE LA TARRACONESA	609
10.1	OCCIDENT: EL TERRITORI DE <i>LARIDA</i> A LA VIGÍLIA DE LA CONQUESTA FEUDAL	609
10.2	EL CONTRAST SEPTENTRIONAL, LES TERRES ENTRE LES MARQUES DEL LLOBREGAT I GAIÀ: EL PENEDÈS	612
10.3	EL CONTRAST LLUNYÀ, ELS CONTRAFORRTS DEL PIRINEU	618
10.4	LES TERRES DE L'EBRE	627
11.	L'AMAGADISSA EVIDÈNCIA ARQUEOLÒGICA ENTRE ELS SEGLES VIII I XII... JA NO HO ÉS TANT	639
11.1	EL SILENCI DE LA CONQUESTA ÀRABO-BERBER: QUÈ VA PASSAR L'ENDEMÀ DEL 713- 714?	640
11.2	EL PORT DE TÀRRACO AL SEGLE VIII: ELS NIVELLS DE L'AVINGUDA VIDAL I BARRAQUER	642
11.3	ALGUNS PADELLASSOS DE TERRISSA QUE PODEN SER QUELCOM MÉS QUE TROBALLE CASUALS	645
11.4	UNA ESCULTURA VISIGÒTICAA QUE TAMBÉ POT SER ALT MEDIEVAL	647
11.4.1	Les peces del carrer d'en Comte i la plaça de Dames i Vells	648
11.4.2	Descripció de les peces	652
	<i>Plaça de Dames i Vells</i>	652
	<i>Carrer d'en Comte núm. 11</i>	653
	<i>Carrer Granada 7</i>	653
11.4.3	Un capitell a la falsa tribuna de l'església de Sant Llorenç, les coses de prop no són el que semblen de lluny	655
11.4.4	Un capitell de procedència desconeguda al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona	657
11.5	MONEDES QUE TAMBÉ ENS DIUEN COSES... O ENGANYEN	657
11.6	UNES CONSTRUCCIONS MILITARS DE LA FRONTERA QUE ARA SON A LA FRONTRERA	662
11.6.1	Santa Perpètua de Gaià	664
11.6.2	Referents a tenir el compte: la Suda de Tortosa i el <i>hisn</i> de Siurana	668
11.7	CASTELLS I FORTIFICACIONS FEUDALS QUE POTSER NO HO SON TANT	678
11.8	D'ALTRES QUE PODEN SER FEUSALS, ANDALUSINS O D'ÈPOCA MODERNA	684
11.9	ASSENTAMENTS ENTRE L'ANTIGUITAT TARDANA I L'ÈPOCA FEUDAL, OSCIL·LACIONS	685

	I POSSIBILITATS	
11.9.1	Castellfollit i Vilasalva, hàbitat concentrat tagarí	697
11.9.2	Les possibilitats dels despoblats	706
11.9.3	Centcelles i els Munts	708
11.9.4	Arcs que poden ser andalusins i retalls a la roca. Més dubtes...	715
11.10	MINERIA, UNA VELLA (DES)CONEGUDA	723
11.11	TARRAGONA ISLÀMICA, UNA PEDRERA I UN PORT EN FUNCIONAMENT?	727
11.12	UN <i>MIHRAB</i> O UNA FINESTRA?	733
11.13	PECES DESCOL·LOCADES I DESCOL·LOCANTS; TROSSOS DE TERRISSA, MONEDES I INSCRIPCIONS CÚFIQUES	751
11.14	LA PETJADA INDIRECTA DE L'OCUPACIÓ ANTIGA DE L'AGER TARRACONENSIS: POSSIBILITATS I LÍMITS	752
11.14.1	L'estudi del territori en època antiga i el reflex de l'època medieval	753
11.14.2	Menhirs, pedres fites i inscultures a la roca: límits territorials que continuen? cristianització d'espais?	755
11.14.3	Regadius i <i>mutis</i> documentals: un poblament previ mal silenciats	759

8. EL POBLAMENT D'ÈPOCA ANTIGA AL CAMP DE TARRAGONA, CONCA DE BARBERÀ I PRIORAT

El 218 aC els germans Escipió obren hostilitats contra els cartaginesos comandats per Anníbal als territoris d'Ibèria. Començava la Segona Guerra Púnica. conclou amb la presa de Cartago Nova (209 aC) i després la desfeta dels púnics a la batalla d'Ilipa (206 AC). Però el Senat de Roma decideix no tornar a casa sinó consolidar les conquestes territorials i continuar el procés que culmina no sense guerres a finals del segle I aC amb la "pacificació" de la cornisa cantàbrica en temps d'Octavi August. És el que coneixem com la conquesta d'Hispania i Romanització (**Fig. 8.1**).

Roma va establir un dels seus principals punts de penetració en l'antiga *polis* ibèrica de *Tarakon*, que amb el temps va esdevenir Tàrraco, capital de la província Hispania Citerior. Si la ciutat es va convertir en el cap polític de Roma en aquesta part d'Hispania, el territori del seu voltant, l'*ager*, va ser primer explotat indirectament i a partir del segle I aC, colonitzat i articulat segons un model agrícola organitzat per vil·les rústiques (**Fig. 8.2**).

8.1 ROMA AL CAMP DE TARRAGONA

Resulta una obvietat dir que el Camp de Tarragona era una àmplia àrea poblada en època romana. L'*ager* de Tàrraco ens ofereix un ampli ventall de jaciments que es poden fixar cronològicament entre l'època republicana i el segle V, als quals cal sumar els dels segles VI-VIII. Els estudis del territori mostren diferents fases d'explotació i centuriació, amb una potent densitat de vil·les, i importants exemples com les dels Munts, Cal·lípolis, els Antigons, el Moro, Centcelles etc.¹⁹⁶⁵

La seva extensió és força més gran que el territori que ara ens ocupa, el Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat. A aquestes comarques de l'actual província de

¹⁹⁶⁵ BURÉS, L.; GURT, J. M.; MARQUÈS, A.; TUSET, F. 1989; CARRETÉ, J. M.; GOROSTIDI, D. 2010; KEAY, S. J.; MILLETT, M. 1995; KEAY, S. J.; CARRETÉ, J. M.; MILLETT, M. 1989; KEAY, S. J. 1987; PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2010; PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2014; PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. 2013.

Tarragona hem d'afegir les del Baix Penedès (Tarragona) i les barcelonines de l'Alt Penedès, Anoia i Garraf fins la riba dreta del riu Llobregat (*Rubricatum*). La *mansio Ad Fines*, ara Martorell i el seu pont romà que separaria el territori tarraconense de l'*ager barcinonensis*¹⁹⁶⁶ (Fig. 8.3).

La delimitació geogràfica sembla prou clara i s'ha vinculat amb el territori dels cassetans, tribu ibera que els textos clàssics fixa en aquestes terres, encara que manquen elements per poder fixar els límits de forma correcta en un i altre cas.¹⁹⁶⁷ Els ilerjavons serien a la zona de l'Ebre, els cassetans a la zona de *Tarraco* i *Subur* (Sitges?), i els laietans a Bàrcino, mentre que a l'interior tindriem els ilergets i els lacetans, tal i com marcà el geògraf Claudi Ptolomeu.¹⁹⁶⁸

El límit respecte al territori de *Dertosa* i la terra dels ilerjavons s'ha de marcar a l'actual partió entre l'Hospitalet de l'Infant (*mansio Oleastrum*) i l'Ametlla de Mar (*mansio Tria Capita*) a banda i banda del coll de Balaguer, que coincideix amb la serra de Llaberia, és a dir la separació de les comarques del Baix Camp i el Baix Ebre-Ribera d'Ebre *mutatis mutandi*.¹⁹⁶⁹ També és la delimitació entre les diòcesis de Tarragona i Tortosa, i el límit més oriental de l'*al-Tagr-al-Xarquí* o Marca Oriental d'Alandalús.

La separació amb el territori d'*Ilerda* coincidiria amb les estivacions de la Serralada Prelitoral sense estar del tot clar si la Conca de Barberà formaria part del de Tàrraco, l'ilergeta o el de la ibèrica *Sicarra* després *Municipium Sicarrensium* (Prats del Rei).¹⁹⁷⁰ Fins i tot Albert Benet havia pensar en un municipi propi per aquesta comarca.¹⁹⁷¹ Ara bé, si acceptem l'emmarcament del districte de Siurana marcat en la documentació medieval tant la Conca estricta com bona part del Priorat s'han d'incloure en el de Tàrraco, encara que la part més propera a l'Ebre, oberta a la Cubeta de Mora, s'ha de vincular a *Dertosa*. Al respecte, en base a criteris toponímics dels quals se'n parlarà més endavant, Oriol i Francesc Olesti veuen les muntanyes de Prades i bona part del Priorat com part de l'*ager tarraconensis*,¹⁹⁷² com també proposa l'equip de J. Bolòs.¹⁹⁷³

Diverses inscripcions romanes vinculades a poblacions penedesenques i del Garraf, localitzades a Tàrraco, també apunten que aquestes terres formaven part del seu territori. Per exemple la terra dels *suburitani* i els membres de la *gens Antistia*, a vincular els uns amb *Subur* i els altres amb la *mansio Antistiana* (Vilanova? La Ràpita?).¹⁹⁷⁴

¹⁹⁶⁶ PALET, J. M.; ORENGO, H.; RIERA, S. 2011.

¹⁹⁶⁷ CIURANA, J. 2011. p. 485-489.

¹⁹⁶⁸ PTOLOMEU *Geograph.* 2.6.16-19; PLINI (*Hist. Nat.* 3.4.21-22); ARRAYÁS, I. 2002, p. 213-214.

¹⁹⁶⁹ GENERA, M.; ARBELOA, J. M. V. 1986-87.

¹⁹⁷⁰ PTOLOMEU *Geograph.* 2.6.63; PERA, J. 1997a, p. 231; SALAZAR, N. 2012.

¹⁹⁷¹ BENET CLARÀ, A. 1984.

¹⁹⁷² OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013, p. 51-53.

¹⁹⁷³ BOLÒS, J.; BONALES, J.; FLÓREZ, M.; MARTÍNEZ, A. 2016.

¹⁹⁷⁴ CIURANA, J. 2011, p. 488. Vid. RIT núm. 930 / CIL II 2 supl. XIV, núm. 2332; RIT 534/ CIL II 2 supl. XIV, núm. 1501. A Darró la RIT núm. 542/ CIL II 2 supl. XIV, núm. 1514 i 932/ CIL II 2 supl. XIV, núm. 2353 ; amb la *gens Antistia* RIT núm. 382/ CIL II 2 supl. XIV, núm. 1302 i RIT 507/ CIL II 2 supl. XIV, núm. 1462. Vid. també DUPRÉ, X. 1993, p. 249 i PALET, J. M.; ORENGO, H. 2010.

Si bé alguns investigadors havien pensat que l'arc de Berà marcava el límit de Tàrraco, X. Dupré resol que realment és un arc suburbà, de manera que qui realment marcava la separació de l'*ager barcinonensis* és el del pont de Martorell, sobre el qual hi ha també el corresponent arc.¹⁹⁷⁵ Per lògica aquestes terres marcades per la Depressió Prelitoral i delimitades per les serres de Queralt i Montserrat pel nord-oest fins el Llobregat, i per la costa i la Serralada Litoral amb el massís del Garraf formaven part del vast territori de Tàrraco. No deixa de ser significatiu, i val la pena repetir el tema, que el Llobregat al segle IX va ser la delimitació natural o naturalitzada entre la Catalunya Vella i la Catalunya Nova, és a dir la línia més meridional de la Marca Gòtica o Hispànica (**Fig. 8.4**).

El control romà del Camp es començà a partir del segle II aC, tot i que els vestigis d'aquesta època són força escassos, cas del *castellum* de Puigpelat, que neix en temps de la Segona Guerra Púnica i és un punt de vigilància militar del territori cessedà.¹⁹⁷⁶ Un altre establiment similar d'aquesta època és el que s'ha localitzat a la Secuita, ara en procés d'excavació.¹⁹⁷⁷ Però la majoria de restes que coneixem en el territori es corresponen a les fases imperials, algunes d'elles de luxe excepcional com seria el cas dels Munts d'Altafulla o la de Cal·lípolis (Vila-seca) (**Fig. 8.5**).

Al segle I dC es comencen a construir el que coneixem com a vil·les romanes. Ja no són assentaments de petites dimensions bàsicament agrícoles, sinó que tenen també un marcat caràcter residencial i fins i tot de lleure vinculat al concepte de *otium*. Hi ha una diferenciació de la *pars urbana* (àrea residencial, fins i tot amb termes) i la *pars rustica* (dedicada a les tasques agrícoles i residència de la mà d'obra, especialment esclava). Tenen una arquitectura clarament itàlica, amb murs d'*opus caementicium*, paviments d'*opus signinum* i mosaics, banys... Les de major luxe eren veritables palauets rurals, com el que Plini el Vell tenia a l'Etrúria i li descriu al seu nebot Plini Domici Apol·linar, més conegut com Plini el Jove:

"L'edifici és compost de diverses estances, i àdhuc d'un atri construït a la faïçó antiga. Davant del pòrtic hi ha una terrassa dividida i separada en diversos erols per murs de boix, des d'aquí s'estén en declivi una catifa d'herba, on hi ha, retallades en boix, figures d'animals posades, simètricament, l'una enfront de l'altra. A peu pla hi ha una extensió d'acant, suau i gairebé diria líquid, la qual volta un passeig enclòs entre arbres de verdor perenne, molt junts i tallats diversament; allà hom troba una avinguda circular (...) Al capdavant del pòrtic s'estén un triclini: les seves portes donen a l'extrem de la terrassa i als prats llunyans, i a una gran extensió de les gleves. Per una de les seves finestres hom veu de costat la terrassa i la part sortint de la vil·la, i per l'altra els boscatges i la cima dels arbres adjacents a la pista d'equitació. Vers la part mitjana del pòrtic, un departament una mica enfonsat volta una claustreta ombrejada per quatre plàtans. Enmig d'ells l'aigua brolla d'una pica de marbre, i rega d'un suau ruixim els plàtans i

¹⁹⁷⁵ DUPRÉ, X. 1993, p. 50-51; GURT, J. M.; RODÀ, I. 2005.

¹⁹⁷⁶ DÍAZ GARCIA, M. 2009.

¹⁹⁷⁷ <https://seu.tarragona.cat/documentPublic/download/4771;diaridigital.urv.cat/es/hallados-restos-de-fortificacion-romana-del-siglo-ii-ac-en-la-secuita-el-tarragones/>;
<http://www.icac.cat/recerca/projectes-de-recerca/projecte/testimonis-arqueologics-de-la-segona- guerra-punica-al-camp-de-tarragona/>

els arbrissons que creixen sota els plàtans. En definitiva, un lloc on jo m'hi refaig en cos i en esperit; car exercito l'esperit en l'estudi i el cos en la cacera."

Aquestes unitats d'habitatge i producció anaven sovint acompanyades de centres de producció ceràmica tant de material de construcció (*lateres, tegulae, imbrices*) com d'àmfores destinades a l'envasat dels productes com seria el vi, el cereal, les salaons de pesca i altres productes de tipus alimentari (**Fig. 8. 6**).

Fins el canvi d'era hem d'entendre un sistema agrícola bàsicament cerealista. De fet, en els jaciments d'aquesta època trobem àmfores itàliques que portarien vi del centre de Campània i en menor mesura d'altres punts de la Mediterrània. Però a inicis del segle I aC es comença a detectar la producció d'aquests contenidors que imiten els envasos itàlics. Què vol dir això? Doncs que els pagesos comencen a plantar vinya de forma sistemàtica, a produir vi i a exportar-lo dins àmfores que imiten les Dressel 1 itàliques, però amb segells de fabricació amb lletres ibèriques. Això apunta a productors indígenes, i també d'altres en llatí que fan pensar en altres d'itàlics. En altres, els noms son d'esclaus o lliberts que serien els encarregats de les explotacions en nom dels seus propietaris, els quals mai van trepitjar Hispània.

La incipient producció de vi local va consolidant-se de manera que no tan sols baixen les importacions de caldos d'Itàlia, sinó que aviat es comencen a exportar els de la Tarraconesa. Això a què es deu? Ja no són solament els pagesos ibers o els romans, sinó que al darrere hi ha els interessos dels grans latifundistes itàlics. Van anar adquirint terres a les províncies i posant-les en explotació, cara a una política d'exportació dels productes.

A mitjan segle I aC els vinaters hispans ja no imiten les àmfores itàliques, sinó que tenen models propis que permeten identificar clarament els productes. És el que coneixem com les àmfores Pascual 1 i Tarraconense I documentades a la zona de la Laietana (Barcelonès, Maresme). Una mica després ja coneixem nous tipus com l'Oberarden 74, Dressel 7-11 i 2-4, que acaba imposant-se sobre les altres. Es detecten en diferents llocs de l'Imperi i s'exporten per via marítima, embarcant-les sigui al port de Tàrraco, sigui directament des de les platges, com testifiquen diverses troballes submarines.

Són tipus d'àmfora, que per la seva forma i la individualització de l'argila o els noms dels segells, permeten seguir el rastre de les exportacions al llarg i ample de l'Imperi. Tot sembla indicar que seguint les rutes comercials per mar i els grans rius europeus, apareixen a la frontera o *limes* del Rin, a Itàlia i especialment a Roma. De fet el vi de la Tarraconesa era famós tal i com ens diuen Plini, Marcial, Sil·li Itàlic o Florus.

L'auge de la producció vinícola deuria fer abandonar altres conreus, com el cereal, de manera que començà a escassejar la base alimentària. Això va provocar, per exemple que el 92 Domicià promulgés un edicte d'aplicació frustrada, en el què prohibia plantar vinya a Itàlia i el feia arrencar la meitat de les províncies. De fet per al productor agrícola li era més beneficiós el conreu de la vinya i l'olivera que no pas de cereal, que precisament era essencial per l'alimentació.

A partir del segle II la producció de vi i oli africans va guanyant el mercat mediterrani, com palesen les importacions d'àmfores d'aquelles terres i el decreixement de la producció de les locals. Però aquesta minva d'àmfores regionals

també es pot deure al canvi dels contenidors de transport: bocois de fusta, botes de pell o *dolia*. El cert és que les excavacions arqueològiques continuen localitzant espais per a la producció de vi, la qual cosa vol dir que se'n feia. I és quan es documenten grans vil·les amb equipaments de luxe, com Els Munts o Cal·lípolis, a la platja de la Pineda (Vilaseca).

La base econòmica del món antic, i en general fins a la Industrialització, és l'agricultura. La immensa part de la població es dedicava directament o indirecta a la terra, des del que llaurava, al ferrer que llossava les eines, o el comerciant que venia les àmfores de vi, el gra...

Les vil·les rurals serien explotacions més o menys grans, més o menys complexes, en les quals hi hauria la residència dels propietaris o tinentes, de vegades força luxoses com el cas dels Munts, i els elements necessaris per a la seva autogestió, des dels magatzems dels productes, els tallers de fabricació del material constructiu per a les obres i les àmfores, a la ferreria. I tot això funcionava essencialment amb mà d'obra esclava.

El *fundus* era la propietat pagesa formada pels camps o *ager*, i la casa o *villa*. Aquest és el sistema més conegut, que podríem assimilar a una masia o un mas. Però l'habitatge pagès té més formes a banda de la vil·la, doncs els textos ens parlen de *casae* o *tuguria* (sing. *casa*, *tugurium*).

La *pars urbana* del *fundus* seria pròpiament la zona dedicada a habitatge, amb més o menys luxe i comoditats, on tindrem des de les estances on feien la vida privada i pública, o conjunts termals per l'*otium* de propietaris i convidats. La zona dedicada a la producció agrícola, magatzems, trulls, premses, quadres... i habitatge de la mà d'obra era la *pars rustica*; i finalment les terres formen la *pars fructuaria*.

Els tractadistes agrícoles ens parlen, lògicament, de situar-les en llocs fèrtils, amb aigua, orografia suau i bona comunicació. Els cultius més productius serien vi i oli, deixant el cereal per explotacions menors. La idea era que fos el més autosuficient possible de manera que calgués només fer la despesa mínima i en canvi poder vendre el màxim, plantejament que regeix l'explotació agrària fins a l'actualitat. La major part de les propietats serien de mida petita o mitjana, i amb el temps hi va haver un procés d'acumulació en grans latifundis, cosa que es veu especialment a partir del baix imperi.

Bona part de la mà d'obra eren esclaus, procedents de la compra de captius de guerra. Però el sistema es trenca entre els segles I i II per la seva minva i consegüent augment de preu. L'imperi va parar la seva expansió per la qual cosa no podia obtenir-ne en grans quantitats. És llavors quan comença a implantar-se el sistema de colonat: homes lliures que treballen la terra d'un altre o de l'Estat a canvi del pagament d'unes rendes.¹⁹⁷⁸

D'aquestes vil·les coneixem tant les *partes urbanae* com les *rusticae* i *fructuariae*,¹⁹⁷⁹ i se n'ha de fer una menció especial dels conjunts termals¹⁹⁸⁰ com els del Mas d'en Gras a

¹⁹⁷⁸ Un resum a MENCHON, J. 2016c.

¹⁹⁷⁹ Com les del Mas dels Canonges o el Camí Vell de Salou a Tarragona o la de l'Hort del Pelat a Riudoms: ADSERIAS, M.; GARCIA NOGUERA, M.; TEIXELL, I. 2001; AROLA, R.; BEA, D. 2002.

Vilaseca,¹⁹⁸¹ els Munts,¹⁹⁸² el Moro,¹⁹⁸³ la Llosa,¹⁹⁸⁴ Centcelles¹⁹⁸⁵, Cal·lípolis¹⁹⁸⁶ o els Hospitals.¹⁹⁸⁷ Quant als equipaments industrials, cal fer esment dels forns de producció d'àmfores¹⁹⁸⁸ com els dels Antigons,¹⁹⁸⁹ o les Planes del Roquís,¹⁹⁹⁰ la Canaleta etc...¹⁹⁹¹

Els estudis del territori de Tàrraco han permès identificar l'organització de l'espai agrari que es va anar desenvolupant fins el segle I. Així hom ha pogut marcar una primera parcel·lació de 20 x 20 *actus* (que equival a un quadre de 710 m de costat i per tant unes 50 Ha) prop de la ciutat de Tàrraco. Segueix l'eix de la via romana que

-
- 1980 PIÑOL, LL.; LÓPEZ VILAR, J. 2001.
- 1981 ADSERIAS, M. 1998, p. 89; CIURANA, J. 2011, p. 514-515; JÁRREGA, R.; SÁNCHEZ CAMPOY, E. 2008; SÁNCHEZ CAMPOY, E. 2000A; SÁNCHEZ CAMPOY, E. 2000B.
- 1982 BALIL, A. 1980; BARRAL, X.; NAVARRO, R. 1975; BERGES, M. 1969-1970D; BERGES, M. 1977A; BERGES, M. 1977B; DUPRÉ, X. 1983A; DURAN PENEDA, M. 2000; GARCÍA NOGUERA, M.; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 1999; GUIRAL, C. 2007; KOPPEL, E. 1992; KOPPEL, E. 1993A; KOPPEL, E. 1998; KOPPEL, E. 2000; KOPPEL, E. 2004; LÓPEZ VILAR, J. 1993B; MAROT, T. 1998; MATEU LLOPIS, F. 1950; OTIÑA, P. 2002; OTIÑA, P. 2002-2003; OTIÑA, P. 2005; RAMON SARIÑENA, E.; TARRATS, F. 1999; REMOLÀ, J. A. 2009; SÁNCHEZ REAL, J. 1971; TARRATS, F. 2003; TARRATS, F.; MACIAS, J. M.; RAMON SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A.; MAROT, T.; KOPPEL, E. M. 1998A; TARRATS, F.; MACIAS, J. M.; RAMON SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A.; MAROT, T.; KOPPEL, E. M. 1998B ; TARRATS, F.; RAMON SARIÑENA, E.; MACIAS, J. M. 1998; TARRATS, F.; REMOLÀ, J. A. 2008; TARRATS, F.; REMOLÀ, J. A.; SÁNCHEZ GIL DE MONTES, J. 2008. Com a resum del què coneixem al terme d'Altafulla, MENCHON, J. 2016C.
- 1983 BLANCO FERNÁNDEZ, C. 1998; PIÑOL, LL. 2000B, p. 144; REMOLÀ, J. A. 2002B; TERRÉ, E. 1987; TERRÉ, E. 1990; TERRÉ, E. 1993A; TERRÉ, E. 1993B.
- 1984 MACIAS, J. M.; RAMON SARIÑENA, E. 1994 i especialment GARCÍA NOGUERA, M.; MACIAS, J.M.; MENCHON, J.; PUCHE, E.; RAMÓN, E.; REMOLÀ, J. A. 2001; GARCIA NOGUERA, M.; PUCHE, J. M. 2000; GARCÍA NOGUERA, M.; ROIG PÉREZ, J. F.; TEIXELL, I. 2013.
- 1985 ARBEITER, A. 1989; ARBEITER, A. 2010; ARCE, J. 1994; ARCE, J. 2002; ARCE, J. 2006; BENET CLARÀ, A. 1988b; CAMPRUBÍ ALEMANY, F. 1943; CAMPRUBÍ ALEMANY, F. 1952; CIURANA, J. 2011, P. 527-528; CUBELLS, J. 1987; DOMÈNECH I MONTANER, LI. 1931; FUENTES, M. M.; MENCHON, J. 1995b; GALDÓN, R. 2002; GALDÓN, R. 2003; GALDÓN, R. 2004; GUDIOL CUNILL, J. 1926; HAUSCHILD, Th. 1966; HAUSCHILD, Th. 2006; HAUSCHILD, Th.; ARBEITER, A. 1993; HAUSCHILD, Th.; SCHLUNK, H. 1986; JOHNSON, M. J. 2008; MARTÍN BIELBA, O.; ROVIRA, J. 2012-13; MENCHON, J. 1996c; MENCHON, J. 1999b; NAVARRO SÁEZ, R. 1999b; NIEMEYER, H. G.; RÜGER, Ch. 1962; PAPIOL, LI. 2012; PIÑOL, LI. 1993; PUCHE, J. M.; LÓPEZ VILAR, J. 2016; REMOLÀ, J. A. 1998; REMOLÀ, J. A. 2002a; REMOLÀ, J. A. 2006; REMOLÀ, J. A.; ALIENDE, P.; ROIG PÉREZ, J. F. 2012; REMOLÀ, J. A.; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013; REMOLÀ, J. A.; SÁNCHEZ GIL DE MONTES, J. 2005-2006; RODRÍGUEZ MARTORELL, F. 2013; SCHLUNK, H. 1959; SCHLUNK, H. 1966; SCHLUNK, H. 1988; SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. 1962; SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. 1986; SOTOMAYOR, J. 2006a; SOTOMAYOR, J. 2006b.
- 1986 MACIAS, J. M. 2000; MACIAS, J. M.; TUSET, F. 1996.
- 1987 MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007a.
- 1988 Per una visió de síntesi dels centres de producció, vid.: MASSÓ, J. 1998.
- 1989 IPAC núm. 3577, 3685; 4448; CAPDEVILA VALLVERDÚ, R.; MASSÓ, J. 1976-1977; PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2014.
- 1990 VILASECA CANALS, A. 2000.
- 1991 IPAC núm. 7114; ADSERIAS, M. 1998, p. 64; CIURANA, J. 2011, p. 529-530; GEBELLÍ, P. 1996. És especialment interessant l'edició dels diferents volums d'estudi de l'*ager tarraconensis*: GOROSTIDI, D. 2010; PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2010; PREVOSTI, M.; GUITART, J. 2014; PREVOSTI, M.; LÓPEZ VILAR, J.; GUITART, J. 2013.

coneixem com Heràklia I després Augusta i la que anava a Lleida i el *finis terrae*, és a dir la que es coneix com *ab Hispanias Caesaraugusta*. És una graella que es fa difícil de veure doncs han passat més de vint-i-dos segles des de la seva traça, però que s'aprecia als termes de Tarragona, Constantí i Almostrer. Es caracteritza per tenir una orientació de 45° N (**Fig. 8.7**).

A aquesta malla s'hi solapa una segona que es veu força a la zona del Baix Camp: Reus, la Selva del Camp, Vila-seca, Cambrils, Vinyols, Montbrió, Mont-roig. Ara s'orienta 28° W i segueix els pendents del terreny i els cursos dels barrancs. Per acabar, una tercera ja es veu de nou a Constantí i en especial a l'Alt Camp, als termes de Valls, Vilabella, Vila-rodona, Alcover, La Selva, El Morell. La seva orientació és 28° W i s'adapta als drenatges naturals. Però ara les parcel·les són de 20 x 15 *actus*, 37 Ha aproximadament (**Fig. 8.8**).

Quant a la cronologia d'aquestes organitzacions cadastrals, l'equip de Josep Maria Palet és del parer que la primera és del voltant del 100 aC, fet que coincideix amb la fundació d'altres ciutats romanes: *Barcino* (Barcelona), *Baetulo* (Badalona), *Iluro* (Mataró), *Iesso* (Guissona), *Aeso* (Isona)... La segona es vincula a l'assoliment de l'estatus de colònia de la ciutat de Tàrraco, a mitjan segle I aC, és dir durant la Guerra Civil entre Cèsar i Pompeu (49-48 aC).¹⁹⁹² La tercera trama ja es data entre aquest moment i època d'August. Ara bé, Arrayás, aposta per una mateixa cronologia en totes, en època republicana.¹⁹⁹³

Arrayás crida l'atenció sobre un aspecte que caldrà tenir en compte més endavant: la cristianització d'elements sagrats del cadastre romà, com sepulcres, altars de camí (especialment dedicats al déu *Terminus*), que esdevenen creus, oratoris, ermites, així com necròpolis i llocs de culte tardoromans en punts significatius, que també donen lloc a cementiris i capelles cristianes. Així arriba a la conclusió que el 51 % de les esglésies parroquials rurals i ermites son prop o sobre el traçat d'algun *limes*; així com el 58 % de cementiris de les actuals poblacions.¹⁹⁹⁴ Això ho explica perquè "*se superpusieron a elementos o asentamientos antiguos, bien porque perpetuaron un culto anterior, o bien porque se ubicaron sobre aquellas vías catastrales aún en funcionamiento cuando aparecieron*"¹⁹⁹⁵ (**Taula 8.1**).

A cavall del Priorat i el Camp de Tarragona hi ha el lloc de Gallicant, un interessant espai arqueològic de llarga durada prop de l'antiga base militar de Castillejos (Arbolí) que mostra una ocupació des d'època ibèrica fins l'antiguitat tardana. Per O. Olesti i F. Olesti el topònim es pot vincular amb els *gallicani* o tropes gal·les que es relacionen amb el control estatal de zones mineres.¹⁹⁹⁶ De fet les fonts islàmiques, com Al-Bakri,

¹⁹⁹² PALET, J. M.; ORENGO, H. 2010.

¹⁹⁹³ ARRAYÁS, I. 2002.

¹⁹⁹⁴ El tema no deixa de ser xocant, doncs la majoria de cementiris dels municipis del Camp són fora vila a partir de les prescripcions de Carles III que obligava el seu trasllat fora dels centres urbans. Cfr. SERRA MASDÉU, A. M. 2015.

¹⁹⁹⁵ ARRAYÁS, I. 2005, p. 224. En la seva tesi, desenvolupa el tema oferint un llistat: ARRAYÁS, I. 2002, annex IV, p. 808-826.

¹⁹⁹⁶ OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013.

citen l'exploració d'alcofol (alcohol, galena).¹⁹⁹⁷ A més, la documentació d'època feudal mostra com des de la conquesta hi ha una clara voluntat comtal del control d'aquestes mines, cosa que es palesa amb la documentació generada per la cancelleria del comte de Prades a partir de 1324,¹⁹⁹⁸ o la donació de les *argenteras* als pobladors de Porrera el 1180.¹⁹⁹⁹ De fet la toponímia tant del Priorat com de la Conca i el Camp ens parla dels punts d'extracció de plata, cas de la donació de la Selva del Camp el 1164, quan es citen les *voltis de Argenteria* i el *torrentem de Argenteria*.²⁰⁰⁰ Esta parlant de forns per processar el mineral o es un simple topònim? Aquí relació del lloc amb un torrent té lògica per una explotació siderúrgica com s'intueix també a la zona de Castellfollit, prop de Poblet. De fet, un estudi de l'entorn del monestir abans de la seva fundació, dona indicis de l'existència d'explotació minera en època antiga i andalusí que dona continuïtat entre el època romana i la conquesta feudal²⁰⁰¹ (Fig. 8.9).

8.2 CONCA DE BARBERÀ, ENTRE TARRACO, ILLERDA I SICARRA

Si ens referim a la Conca de Barberà, la comarca es podria definir en certa manera com una zona de pas entre el Camp de Tarragona i les planes de Lleida. En efecte, l'anomenada Via Aurèlia, és a dir la que anava a *Caesaraugusta* i *Asturica Augusta*, que unia les ciutats de *Tarraco* i *Ilerda* era l'eix vertebrador de les comunicacions entre la capital i el rerepaís.²⁰⁰²

Si bé coneixem una important quantitat d'assentaments d'època romana, no hi ha, malgrat alguns intents, cap estudi exhaustiu. Generalment es tracta de vil·les situades a la vall, com la de les Planes d'en Jori, excavada el 1997²⁰⁰³ o els sondeig fet a la dels Clots Martells, a Solivella.²⁰⁰⁴ Amb tot, cal destacar-ne les àmplies possibilitats que poden oferir algunes,²⁰⁰⁵ com Pedrinyà,²⁰⁰⁶ els Borrells o Riudabella, on fins i tot gaudim d'una inscripció del segle II,²⁰⁰⁷ la Granja Mitjana, l'estudi dels materials

1997 AL-BAKRI: *Kitab al-Masalik wa l-mamalik*: "Mines d'alcofol, semblants a les d'Isbahan, es troven als voltants de la ciutat de Tortosa, des d'on s'exporta a tots els països." Cita § 53 p. 87 de BRAMON, D. 2000, p. 87. Aquesta publicació és important, doncs Dolors BRAMON, seguint la petjada de Millàs i Vallincrosa, recull els textos islàmics referents a l'actual Catalunya en un exhaustiu estudi de lectura indispensable.

1998 CABESTANY, J. F. 1980a; GORT, E. 2003, *passim*; MENCHON, J. 2016b; ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1984.

1999 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 161; GORT, E. 2003, p. 36; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 496.

2000 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 125; MORERA LLAURADÓ, E. 1897apèndix cap. XVI, doc. 25, XXVIII.

2001 MENCHON, J. 2010c.

2002 ROIG PÉREZ, J. F. 2005.

2003 ADSERIAS, M.; MORER, J.; RIGO, A. 2000; ADSERIAS, M.; MORER, J.; RIGO, A. 2011

2004 ADSERIAS, M.; MUÑOZ, J. A.; SARDÀ, M. 1984.

2005 ARBÓS PASCUAL, A. 1983.

2006 Vid. GUITART, J.; FATÁS, G. 1997, p. 116-117.

2007 MAYER, M.; POBLET, M. 1992; MENCHON, J. 2012B; MENCHON, J. 2013A.

ibèrics i romans de la cova de la Font Major i la seva relació amb un espai ocupat des de la prehistòria, i amb funcionalitat cultural²⁰⁰⁸ (Fig. 8.10).

Quant al règim jurídic de la Conca de Barberà en època romana, Benet²⁰⁰⁹ defensava fa anys la possibilitat que es tracti d'un *municipium* rural dispers, en certa manera a l'estil del *Sigarrensis*.²⁰¹⁰ Aquesta suggerent hipòtesi necessita, però, un element arqueològic o epigràfic que la ratifiqui.

Hom ha intentat també reconstruir el cadastre romà de la comarca, encara que ara per ara els resultats són poc reeixits, la qual cosa porta a pensar en que l'organització del territori es basi en el *mos arcifinius*.²⁰¹¹ De fet, A. Carreras explica que la major part dels jaciments rurals d'època romana a la comarca es localitzen a la riba dels rius, Milans, Francolí, Vallverd, Corb, separats entre ells entre 1'5 i 2 km, en correlació amb les fonts d'aigua i les terres fèrtils. Calcula unes 75 Ha de terres per vil·la.²⁰¹²

Ara bé, els treballs duts a terme per l'equip de la Universitat de Lleida dirigit per Jordi Bolòs, especialitzat en l'estudi del paisatge històric, han pogut diferenciar fins quatre trames d'organització cadastral en època romana, que s'estenen des de la vall de Poblet a Rocafort de Queralt, i de més del Tallat a Vilaverd.²⁰¹³ La seva orientació és molt semblant a la d'*Ilerda* com també ho és amb la de *Tarraco*, per la qual cosa podríem pensar que el territori de la Conca estricta podria formar part tant de l'*ager ilerdensis* més que el *tarraconensis*, si és que l'organització dels dos territoris no és la mateixa: "ens hem adonat de la gran quantitat de coincidències que hi ha entre els sistemes parcel·laris romans que trobem al Segrià i els que trobem a la Conca de Barberà, de la mateixa manera que n'hi ha entre la plana de Poblet i el Camp de Tarragona. Una via de comunicació important feia de nexa entre la rodalia de Lleida i el Camp de Barbera (com s'esmenta en un document del segle x)." ²⁰¹⁴ A més, la xarxa de camins medievals que estudia en bona part es corresponen als eixos de centuriació romans.²⁰¹⁵ Això es palesa especialment a la zona de Blancafort de Queralt, Conesa, Prenafeta i Rocafort de Queralt, així com l'Espluga de Francolí.²⁰¹⁶

En el seu moment hom va plantejar si l'actual comarca política s'ha d'adscriure a l'*ager tarraconensis* i/o l'*ilerdensis*, o potser en part al *Municipium Sigarrensis*. En aquest sentit F. i O. Olesti són més partidaris de relacionar les Muntanyes de Prades i la Conca amb Tàrraco que no pas amb altres ciutats d'època romana.²⁰¹⁷ De fet, els diversos estudis territorials de l'equip d'arqueologia del Paisatge de la Universitat de

2008 MARCET, R. 1983; RAURET, A. M. 1962 i especialment GRAELLS, R.; BALSERA, R.; SARDÀ, S. 2008; LÓPEZ VILAR, J. 2016; LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, LI. 2011; VILASECA ANGUERA, S. 1957; VILASECA ANGUERA, S. 1960.

2009 BENET CLARÀ, A. 1984; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b.

2010 PERA, J. 1994.

2011 PERIS, J.; POBLET, M.; QUEROL, M. 1989.

2012 CARRERAS CASANOVAS, A. 2002b; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b.

2013 http://www.catpaisatge.net/pahiscat/cat/resultats_cp.php 06.04.2020

2014 BOLÒS, J. 2010b, p. 139. A la p. 143 és més explícit tot establint diferents models, que segueixen les mateixes lletres dels cadastres que localitza a Lleida, com es tractarà en els capítols 8 i 11.

2015 BOLÒS, J. 2014a.

2016 BOLÒS, J. 2010b.

2017 OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013.

Lleida apunten en aquest sentit,²⁰¹⁸ amb detecció de centuriacions romanes a la zona de Prenafeta, entre l'Espluga de Francolí i Poblet o la zona de Blancafort de Queralt (**Fig. 8.11**). De fet, observa traces de centuriació de 15 x 15 *actus* orientada a l'est, que es palesa en camins propers a Barberà de la Conca i a la seva partió amb Prenafeta, al nord de Vilaverd, a l'oest de l'Anguera, a l'est de Barberà. L'orientació és vinculable amb el cadastre d'Ilerda, però també amb el de Tarraco III. Aquestes orientacions es relacionen amb el que identifica com parcel·lari A.

Una segona orientació, A2, és a la zona oriental de la comarca, de 20 x 15 *actus* i 42° orientat a l'oest. És al Pla d'Anguera, la Conca de Poblet, a Rocafort de Queralt, cap a Santa Coloma i en zones més marginals com l'Argullol, on es confon amb una altra trama, la C, i en força punts de la comarca. El que defineix com trama B s'orienta 12° a l'est i amb retícula de nou de 15 *actus* quadrats. Es troba al Codoç, Prenafeta i Lilla i la vall de Vallverd, sovint maclada amb l'orientació A. Precisament a Vallverd organitza el territori més que el parcel·lari, amb la xarxa de camins. La C és orientada 33° oest i és de 15 x 20 *actus*. La identifica entre el Pont de Talavera i Blancafort, a la carretera de Sarra i el Tallat, on tenim Pedrinyà per exemple, i als camps d'Ambigats. Es correspon a la centuriació Tàrraco IV.

A Riudabella hi ha una altra parcel·lació, D, semblant a la E i desviada 12° a l'oest, que és la mateixa que la de Montblanc amb el carrer Major que era la via romana que unia Tàrraco amb Galícia. També es veu a Prenafeta i la partió entre l'Espluga i Blancafort. Finalment la E, de 15 *actus* i desviada 21° oest, és a Pira, i es fossil·litzada en la carretera que va a Solivella i el camí dels Quatre Camins, a Poblet al Reguer i Vallverd, on organitza el territori. També a la carretera del coll de Lilla a Valls. La F, és de 15 *actus* i és dubtosa, s'orienta nord-sud, detectant-se a l'oest de Cabra del Camp, sud d'Ambigats i sud de l'Espluga i Anguera²⁰¹⁹ (**Fig. 8.12, 8.13**).

Una interessant inscripció procedent de Riudabella²⁰²⁰ parla d'un benefici de l'emperador Adrià a un personatge del qual no ha arribat el nom, referent a l'ús de tres fonts d'aigua. El fet es pot vincular a l'explotació agrícola de la zona de Vimbodí-Espluga de Francolí mitjançant la privatització de terres públiques, amb un *fundus* que podia aprofitar l'aigua caduca. L'actuant en nom de l'emperador Adrià té un *praenomen* que comença amb S i té cinc lletres, que es pot relacionar amb un *Severus* que O. Olesti i F. Olesti vinculen amb *Severiana/Xibrana/Siurana*, segons la proposta etimològica de Coromines.²⁰²¹ El nom es pot associar com brillantment ha vist O. Olesti, amb les cartes de Consenci a Sant Agustí quan explica que *Severus* tenia un castell entre les ciutats de *Tarraco* i *Ilerda*²⁰²² (**Fig. 8.14**).

2018 BOLÒS, J. 2010b.

2019 BOLÒS J. 2010b.

2020 La transcripció de l'epígraf es: *Ex · be'ne'fi[c]i[o <H>adriani · / ego S[-5-? d]escripsi/ 'va'[[lis t]rinas a'qu'as. / Su[nt] ad 'te']rga tra<n>s op<p>os[is]/[ta cad]uca. Vi'nd'icaber[is]/ pri'va'tas. Cfr. CIL II² suppl. 14 núm. 2299; IRAT núm. 53; MAYER, M.; POBLET, M. 1992. També OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013.*

2021 *Onomasticon Cataloniae* vol. VII, 1997, p. 142. en base a la cita del lloc de 1151, "*Montana Siurane*."

2022 D'aquest tema en pararem més endavant. Com a tast, vid. AMENGUAL, J. 1999.

L'esmentada inscripció de Riudabella indica que les terres vinculades a *Severus* es corresponen a la zona d'Espluga de Francolí-Poblet i muntanyes de Prades, fet que coincideix força amb els límits nord-occidentals del territori del *hisn* Siurana d'acord amb el que explica la documentació feudal després de la conquesta de 1153-54.²⁰²³ De fet, a Tàrraco es documenta el *cognomen Severus* en diverses inscripcions.²⁰²⁴ Ara bé, O. i F: Olesti també apunten la possibilitat que ens trobem amb una finca imperial associada a Luci Septimi Sever, qui va fer grans confiscacions de terres a Hispània entre altres dels seguidors de Clodi Albí com el cas del governador de Tàrraco Novi Ruf.²⁰²⁵

A més, la cita de tres fonts a la inscripció s'ha de posar en relació amb l'ús ben antic de l'aigua a la zona de l'actual Espluga de Francolí, com es veu en època medieval amb els conflictes que van haver pel Codoç²⁰²⁶ o la documentació ben primerenca de recs que entre d'altres duïen aigua al monestir de Poblet.²⁰²⁷ A més, els topònims de les fonts de Nerola i Tarantí es poden associar amb divinitats de l'aigua com *Nereis* o *Nereus* o el cognomen *Terentianus* documentat a Tàrraco.²⁰²⁸ Finalment posen en relació l'aigua amb l'extracció d'argent a la zona de Poblet.²⁰²⁹

Si encara poc sabem de la Conca romana, poc menys podem dir de l'antiguitat tardana.²⁰³⁰ Comptem tan sols amb poques evidències arqueològiques, algunes sivelles i fíbules, la més coneguda és la procedent del Tossal de les Venes, prop de Rojalons.²⁰³¹ Sabem també d'altres peces visigòtiques, com les conservades al Museu Comarcal de la Conca de Barberà, procedents de Sant Joan dels Pedrerols i de la vil·la de Pedrinyà,²⁰³² una placa de sivella de la cova de les Bruixes, davant de Rojals²⁰³³, una altra de la Plana d'en Pau, a l'Espluga,²⁰³⁴ o les que datades al segle VI procedeixen de Sarra²⁰³⁵ (**Fig. 8.15**).

²⁰²³ TODA; E. 1924. p. 41-43. Val a dir que per alguns autors és un document fals.

²⁰²⁴ RIT núm. 164/ CIL II 2 supl. XIV, núm. 1012; RIT núm. 188/ CIL II 2 supl. XIV, núm. 1048; RIT núm. 225 / CIL II 2 supl. XIV, núm. 1086; RIT núm. 269 / CIL II 2 supl. XIV, núm. 1129. La variant femenina es documenta a RIT 128 / CIL II 2 supl. XIV, núm. 972; RIT núm. 347 / CIL II 2 supl. XIV, núm. 1026.

²⁰²⁵ *Vita Severi* 13; OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013, p. 53.

²⁰²⁶ ALTISENT, A. 1966a; ALTISENT, A. 1993 núm. doc. 24, p. 41; BATET, C. 2006, p. 41-78; SANTACANA TORT, J. 1974, p. 72-77.

²⁰²⁷ JUAN VILLANUEVA, J. 2011a.

²⁰²⁸ RIT núm. 487/ CIL II 2 supl. XIV, núm. 1361; Cfr. OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013, p. 52.

²⁰²⁹ CABESTANY, J. F. 1980a; MENCHON, J. 2013a.

²⁰³⁰ CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b.

²⁰³¹ ESPELT, J.; POBLET, C. 1978.

²⁰³² MENCHON, J. 1999a.

²⁰³³ MASSÓ, J.; CAPDEVILA VALLVERDÚ, R. 1999. Aquesta peça es va trobar entre les pedres d'un sòl al costat d'una punta de llança de ferro, del tipus filiforme, una punta de fletxa prismàtica també de ferro, un bocí de grapa de plom i força fragments de ceràmica on Massó destaca una gerra globular amb nanses, i vasos que semblen fets a ma.

²⁰³⁴ VIDAL RULL, R. 2000.

²⁰³⁵ CARRERAS CASANOVAS, A. 2000b, p. 26; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006.

Com indica Sans Travé,²⁰³⁶ hi ha dos elements que fan pensar en continuïtat de població entre la conquesta islàmica i la feudal. A la vil·la dels Borrells (Barberà de la Conca) s'han localitzat materials ceràmics romans, islàmics i medievals. Tal vegada fos la residència d'un tal *Barberanus*, que donaria nom a la vil·la i a la comarca, el *campo Barberano* dels primers documents medievals i que podríem prendre com un *territorium visigot*.²⁰³⁷ És més, d'aquí procedeix un fellús de coure datat en el moment de la conquesta àrabo-berber.²⁰³⁸ Quant a Pedrinyà, els primers documents medievals parlen clarament de *Pitrignano*, d'un personatge cristià de nom Pere²⁰³⁹ (Fig. 8.16).

L'aparició de les peces de bronze visigodes a Rojals i Rojalons en balms com la de Miravet sobre l'Espluga²⁰⁴⁰ obre les portes a un tema que ara comença a plantejar-se, l'ocupació troglodítica. En els darrers s'han estudiat casos d'ús de coves en aquest temps, la qual cosa fa plantejar temes com el seu ús per ermitans o la perduració de certs espais sagrats o simplement freqüentació o hàbitat.²⁰⁴¹

Al monestir de Poblet es localitzen algunes peces escultòriques visigòtiques²⁰⁴² que han dut a pensar l'existència d'un precedent a la fundació del cenobi cistercenc. Però les excavacions al monestir no han permès palesar una ocupació prèvia a l'establiment medieval, tot i que aquest tema és força suggerent i el més probable és que fos així.²⁰⁴³ Ara bé, la presència d'assentaments romans, com vil·les romanes, necròpolis o eremitoris a la implantació de monestirs medievals és una realitat palesada arqueològicament a la resta del país.²⁰⁴⁴ De fet, com després se'n parlarà, els indicis arqueològics d'època antiga a la zona de Poblet, així com la toponímia dels documents feudals apunten a que on ara hi ha el monestir i les terres confrontants, havia un assentament romà de certa importància i llarga durada també relacionable amb l'explotació minera de la zona²⁰⁴⁵ (Fig. 8.17).

8.3 EL PRIORAT, DE LES TERRES DE SEVERUS AL DISTRICTE DE XIBRANA

Respecte al Priorat, el que sabem del període romà i l'antiguitat tardana és encara ben poca cosa. Per exemple s'ha localitzat ceràmica romana al terme de Cornudella, amb materials conservats al Museu Peris-Aragonès, i un forn a la serra de l'Espasa (Fig.

2036 SANS TRAVÉ, J. M.; BENET CLARÀ, A. 1995.

2037 BENET CLARÀ, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b.

2038 GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015.

2039 ALTISENT, A. 1993, doc. 22; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b; MENCHON, J. 2014a; SANS TRAVÉ, J. M. 1973-1974.

2040 CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a, p. 24-25; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006, p. 46-47.

2041 COLL CONESA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA, J. A.; ROIG BUXÓ, J. 1995b; PADRÓ, J.; VEGA, J. de la 1989; REYES, T. 1993. A la cova del Garrofet (Selma, Querol) es van localitzar materials ibèrics, romans i ceràmica grisa medieval. Vid. VEGA, J. de la 1987

2042 VIVES i MIRET, J. 1962; VIVES i MIRET, J.; GIBERT, G. 1964.

2043 Vid. MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; 1995a; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; 1999b; MENCHON, J. 2010c.

2044 MENCHON, J. 2009b; PAGÈS, M. 1983, p. 62-66; RIU i RIU, M. 1991.

2045 ALTISENT, A. 1966a; ALTISENT, A. 1993, doc. 143 i 436; BATET, C. 2006, p. 45-52; FINESTRES, J. 1757, p. 58-69; GONZALVO, G. 2012; GOROSTIDI, D. 2010, núm. 53; MAYER, M.; POBLET, M. 1992; OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013.

8.18). Les excavacions arqueològiques al castell de Siurana (Cornudella de Montsant) també han proporcionat algun padellàs de terrissa d'època imperial²⁰⁴⁶ (Fig. 8.19).

L'etimologia del lloc procedeix de *Severus* o *Severianus*. I com ja s'ha apuntat és significatiu que a la carta XI* de Consenci a Sant Agustí, un dels protagonistes és precisament el ric prevere *Severus*. La narració dels fets s'explica una conxorxa de priscil·lianistes al voltant del 420 (moment de la malnomenada invasió bàrbara del 420-422, realment un cop de força de les tropes germàniques en el context de la segona usurpació de Màxim i els seus aliats com apunta M. Pérez).²⁰⁴⁷ El text diu que aquest *Severus* tenia un castell i va ser assaltat pels bàrbars, que li van prendre entre altres coses tres còdexs herètics que els volien vendre a *Ilerda*, però que al final van anar a mans de bisbe Sagiti. La narració fa pensar que el castell seria cap a l'interior, entre Tàrraco i Ilerda:

*"2 (...) Nam cum superiore anno idem Severus æstimans barbaros longius abscessisse post obitum matris castellum in quo consistebat expeteret, dominus noster Iesus Christus omnium secretorum inspector, omnium cassum dispensator, sarcinas eius, ut tantum flagitium proderetur, a barbaris voluis comprehendere. Qui omnis in prædam versis tres codices immanes qui omnia sacrilegiorum genera continebant credentes bonos et ab aliquo forsitam comparandos ad vicinam civitatem cui Hilerda nomen est detulerunt; quos cum exsecrabilis cognovissent, apud episcopum ipsis civitatis Sagittium reliquerunt (...)"*²⁰⁴⁸

L'esmentada inscripció de Riudabella indica que les terres vinculades a *Severus* es corresponen a la zona d'Espluga de Francolí-Poblet i muntanyes de Prades, fet que coincideix força amb els límits nord-occidentals del territori del *hisn* Siurana d'acord amb el que explica la documentació feudal després de la conquesta de 1153-54.²⁰⁴⁹

La coincidència del castell de *Severus* amb l'etimologia de Siurana fa pensar, a l'igual que en el cas de *Barberanus* a la Conca, en un altre territori o *pagus* a l'antiguitat tardana. L'hem de relacionar amb l'explotació dels recursos minerals i silvícoles, entre altres, de les Muntanyes de Prades. Per analogia, un tercer és Marçà, amb *Martius* associat amb la vil·la de Can Montagut. Però ara per ara només ens podem moure en el camp de l'especulació.²⁰⁵⁰ Recordem que més amunt hem parlat de *Barberanus* i *Pitriagnanus* a la Conca de Barberà, als quals hem de sumar els hagiòtopònims d'arrel ben antiga com Santa Coloma de Queralt i Santa Perpètua de Gaià, amb la torre del

2046 PIERA TEIXIDÓ, M., MENCHON, J. 2011.

2047 PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013b.

2048 "Perquè l'any passat pensant Sever que els bàrbars ja s'havien fet lluny, després de la mort de sa mare, s'encaminà al castell de la seva residència; però nostre senyor Jesucrist, coneixedor de tots els secrets i distribuïdor de tots els incidents, per tal que aquella ignominia quedàs manifesta, volgué que el seu bagatge fos pillat pels bàrbars, els qual, havent-ho saquejat per complet, s'emportaren cap a la veïna ciutat anomenada Lleida, tres espantosos còdexs que contenien tota casta de sacrilegis; però que ells pensaven que eren bons i que allí per ventura els compraria. Havent-se adonat que eren execrables, els consignaren al bisbe d'aquella ciutat." AMENGUAL, J. 1999.

2049 TODA; E. 1924. p. 41-43. Val a dir que per alguns autors és un document fals.

2050 El mèrit de veure la coincidència de *Severus* i Siurana és del Dr. Oriol Olesti qui fa un temps em va comentar aquesta possibilitat. Agraeixo aquí la seva amabilitat i generositat en permetre'm utilitzar aquesta idea que realment és seva. Els errors en la interpretació, però, son meus.

seu castell datada carbònicament entre els segles VII i VIII.²⁰⁵¹ I al Camp de Tarragona, El 1149 la documentació feudal ens parla per exemple de la *villa Constantina*, que ara és la Selva del Camp²⁰⁵² (Fig. 8.20).

A Can Montagut l'any 1970 es va descobrir una cripta funerària, datada a l'antiguitat tardana, dins la qual sembla ser que es van trobar enterraments musulmans. El 1994 es va excavar part d'un camp de *dolia*.²⁰⁵³ M. Genera i J. C. Melgarejo resumeixen la troballa d'altres materials procedents d'aquest lloc, com tesselles, elements d'escultura, vidre i ceràmiques que proporcionen un ventall cronològic que arriba al segle VI. A més recullen que les excavacions arqueològiques de la variant de les carreteres T-300 i TV-3002 van localitzar pous a relacionar amb l'aprofitament hidràulic de lloc, conegut com dels Aiguassals.²⁰⁵⁴ La identificació d'un segell de *dolium* amb el cognomen *Fronto* porten a Jàrrega a pensar en un *Marius Fronto*, a vincular amb les elits de Tàrraco i Dertosa com *Quintus Caecilius Fronto* i *Caius Virius Fronto* en el primer cas, i *Publius Cornelius Frontinus* en el segon.²⁰⁵⁵

L'estudi de les ceràmiques fet per R. Jàrrega apunta a una vil·la de prou importància a fixar entre el segle III aC i l'antiguitat tardana. La pervivència del topònim "*fa pensar en una possible continuïtat de poblament, sense que es pugui documentar si hi ha o no cap solució de continuïtat amb el nucli posterior de Marçà.*" De fet en època andalusina i els primers temps després de la conquesta feudal, l'hàbitat seria dalt del turó de la Miloquera (Fig. 8.21).

És interessant la sèrie de materials romans, relacionables amb una explotació rural d'època imperial i una necròpolis de tombes de *tegulae*, procedents de la zona dels Colls Roigs²⁰⁵⁶ i prop seu, a la Font del Molar²⁰⁵⁷ on es va trobar un lot de monedes i altres objectes que indiquen un espai sagrat, com també és el cas de la Cova de la Font Major de l'Espluga de Francolí²⁰⁵⁸ o el nimfeu subterrani del carrer Colom de Tarragona.²⁰⁵⁹

²⁰⁵¹ BADIA, M.; GIRBAL, J.; GUASCH, N.; MENCHON, J.; PASTOR, I.; PRADA, J. L. 2015; MENCHON, J. 2018a; MENCHON, J. 2019b.

²⁰⁵² CUADRADA, C. 1998; CUADRADA, C. 2002, FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 70.

²⁰⁵³ IPAC núm. 2401; BERGES, M. 1969-1970c; MENCHON, J. 2012b.

²⁰⁵⁴ GENERA, M.; MELGAREJO, J. C. 2015.

²⁰⁵⁵ JÀRREGA, R. 2016-2017

²⁰⁵⁶ ARMADA, X. L., GRAELLS, R., RAFEL, N., PAYÀ, X. 2010; CUBELLS, J. 1973, p. 9, 18-19, 29-33, 37; GENERA, M. 1991b; GENERA, M.; MELGAREJO, J. C. 2015; MENCHON, J. 2012b; NOGUERA, J. 2006; RAFEL, N.; ARMADA, X. L.; BELARTE, C.; FAIRÉN, S.; GASULL, P.; GRAELLS, R.; MORELL, N.; PÉREZ ALMOGUERA, A.; VILLALBA, P. 2008; RAFEL, N.; MONTERO, I.; SORIANO, I.; DELGADO, S. 2016; VILASECA ANGUERA, S. 1930.

²⁰⁵⁷ IPAC núm. 2425.

²⁰⁵⁸ MARCET, R. 1983; RAURET, A. M. 1962; VILASECA ANGUERA, S. 1957; VILASECA ANGUERA, S. 1960.

²⁰⁵⁹ ARMADA, X. L., GRAELLS, R., RAFEL, N., PAYÀ, X. 2010; CUBELLS, J. 1973, p. 9, 18-19, 29-33, 37; GENERA, M. 1991b; GOROSTIDI, D. 2012-2013; MENCHON, J. 2012b; NOGUERA, J. 2006; RAFEL, N.; ARMADA, X. L.; BELARTE, C.; FAIRÉN, S.; GASULL, P.; GRAELLS, R.; MORELL, N.; PÉREZ ALMOGUERA, A.; VILLALBA, P. 2008; TEIXELL, I.; ROIG PÉREZ, J. F.; VILASECA ANGUERA, S. 1930.

Al terme de Marçà també hi ha troballes de materials d'època romana a Can Castellví i la Plana del Sedó-La Solana.²⁰⁶⁰ Cal tenir en compte el una vil·la al nord-est de la Serra de l'Espasa, al Mas del Pou (Capçanes).²⁰⁶¹ Al Mas de les Puces (Bellmunt del Priorat) hi ha notícia de la localització de glands de plom, vinculables per exemple amb les operacions de la Segona Guerra Púnica.²⁰⁶²

Quant al règim jurídic de la comarca en època romana, cal plantejar una relació amb la ciutat de *Dertosa* a la zona oberta a la depressió de l'Ebre, que hem d'entendre relacionats amb l'antiga Ilercavònia ibera, mentre que els espais més propers al Camp, ho serien amb la ciutat de Tàrraco, tal i com s'ha comentat pel que permet deduir la inscripció romana de Riudabella i l'antropònim *Severus* vinculable i Siurana.

L'estudi territorial del Priorat, inclòs en la candidatura a la UNESCO per declarar la comarca Paisatge Cultural ha proporcionat unes interessantíssimes dades de l'organització territorial des d'un punt de vista diacrònic. Una de les grans aportacions és identificar l'organització de l'espai en època romana. Per exemple s'observa a Cabacés. S'ha pogut determinar la cruïlla de dos camins que coincideixen... amb el cadastre 2 de *l'ager tarraconensis* de l'estudi de Palet i Orengo,²⁰⁶³ i que en la comarca Bolòs defineix com C1.²⁰⁶⁴ Enllaça Cabacés amb la Cogulla i el santuari de la Mare de Déu de la Foia i si l'eix es perllonga arriba a Ascó per una banda i a la zona de l'Espluga de Francolí per l'altra. Més a l'est hi ha un altre camí que marca una parcel·lació romana (B3) i en direcció est va fins prop d'Escaladei, la Morera de Montsant fins Cornudella. Les orientacions es corresponen de nou amb l'organització territorial de Tàrraco, en concret amb la trama 3 estudiada per Palet i Orengo.²⁰⁶⁵ El mateix estudi del paisatge històric prioratí mostra un parcel·lari vinculable a cadastre romà a les Pedrenyeres, terme municipal de Capçanes²⁰⁶⁶ (Fig. 8.22).

Si ens referim al Priorat en època visigòtica, encara menys podem dir.²⁰⁶⁷ La historiografia local ha defensat, de vegades amb arguments de tipus toponímic, de vegades sense una base sòlida, l'existència de poblament d'aquest període. Biete diu que Cabacés és sobre un monestir visigòtic.²⁰⁶⁸ Ho proposa en base al nom que sembla ser de li donava al lloc, Beclara, que vol relacionar infructuosament amb la figura de Joan de Biclari o el Biclarense, bisbe de Girona.²⁰⁶⁹ Els treballs "arqueològics"

2060 GENERA, M.; MELGAREJO, J. C. 2015.

2061 NOGUERA, J. 2006. Al respecte Noguera apunta que segons Corominas, el topònim Capçanes procedeix de *Villas Capitianas* (de *Cappitius* o *Capputius*); *Onomasticon Cataloniae* vol. III, 1995, p. 251.

2062 LÓPEZ VILAR, J. 2013.

2063 PALET, J. M.; ORENGO, H. 2010.

2064 BOLÒS, J. 2015, p. 105-108

2065 BOLÒS, J. 2015, p. 106-107.

2066 BOLÒS, J. 2015, p. 109-111.

2067 Un resum sobre etimologies de topònims prioratins és a VIVES TORO, E.; CARREÑO, J. 1999.

2068 BIETE, V. 1991, p. 101-103.

2069 Sobre el bisbe Joan de Biclari, vid.: CAMPOS, J. 1960, p. 237. Quan a l'existència de restes arqueològiques del seu monestir a Cabacés hi ha un article de Josep Ferré i Carles Prats que si bé

realitzats fa uns quants anys no semblen aportar cap dada que verifiqui aquesta hipòtesi.²⁰⁷⁰

Vives i Carreño pensen que els eremitoris de coll de Mònecs (Ulldemolins) són d'època visigoda, tot i que no donen arguments que ho verifiquin.²⁰⁷¹ El cert és que aquest topònim s'ha pres com mossàrab.²⁰⁷² Però, tal i com s'ha comentat anteriorment, cal tenir en compte la possibilitats d'espais cenobítics o eremítics vinculats amb l'islam.²⁰⁷³ De fet a una de les balnes de Sant Bartomeu de Fraguerau hi ha grafiti amb escriptura cúfica...²⁰⁷⁴ com també passa en un lloc tan inesperat com l'església tardoromana de Sant Vicenç d'Enclar, a l'entrada de la vall d'Andorra²⁰⁷⁵ (Fig. 8.23).

Un tema important tant a l'antiguitat com a l'edat mitjana la comarca del Priorat, les muntanyes de Prades i la serra de l'Argentera és l'explotació minera de plom, ferro i plata. La toponímia marca l'existència de meners i l'arqueologia apunta que l'explotació i primera manipulació de mineral en lingots al Priorat que s'inicia en temps protohistòrics. Domerge²⁰⁷⁶ fa una primera aproximació al tema en època romana a la qual cosa s'han de sumar els darrers estudis metal·logràfics demostren l'explotació i comercialització de plata i plom de molt antic.²⁰⁷⁷ Fem memòria: Plini el Vell ja ens parla del "*plumbum nigrum oleastrense*."²⁰⁷⁸ (Fig. 8.24).

8.4 CAMÍ A L'EDAT MITJANA

Pel que fa al coneixement de les vil·les en una determinada part es perfila la seva vida fins el segle V. Posteriorment es documenten importants canvis del sistema d'explotació rural, amb l'ús de les *partes* urbanes i rústiques com a àrees funeràries,

vol defensar aquesta hipòtesi, ho fa en base a una sèrie d'elements decoratius que com a molt antics serien gòtics. Vid.: FERRÉ, J.; PRATS, C. 1995.

²⁰⁷⁰ Marco entre comentes el substantiu "arqueològic" perquè tot apunta que els treballs fets allí l'any 2000 es van dur a terme sense professionals ni permisos del Servei d'Arqueologia de la Generalitat, tot i que apareixen publicats i tot. Cfr. MASSIP, P.; PRATS, C.; ROBLES, J. F. 2000.

²⁰⁷¹ VIVES TORO, E.; CARREÑO, J. 1999.

²⁰⁷² LLADONOSA, J. 1962; MENCHON, J. 1995z.

²⁰⁷³ ZOZAYA, J. 2014.

²⁰⁷⁴ FERRAN, D.; ROIG DEULOFEU, A. 1988.

²⁰⁷⁵ Precisament és la peça que il·lustra la portada del llibre BRAMON, D. 2000. A la pàgina 4 dedicada als crèdits de la publicació diu: "*Il·lustració de la coberta: carreu de l'església de Sant Vicenç d'Enclar (Santa Coloma, Andorra la Vella) on es llegeix la paraula àrab al-afiya, 'salut,' procedent d'una sanefa decorativa de l'interior de la nau.*"

²⁰⁷⁶ DOMERGUE, Cl. 1988.

²⁰⁷⁷ BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1982; GENERA, M.; MELGAREJO, J. C. 2015; NOGUERA, J. 2006; RAFEL, N.; ARMADA, X. L. 2010; RAFEL, N.; ARMADA, X. L.; BELARTE, C.; FAIRÉN, S.; GASULL, P.; GRAELLS, R.; MORELL, N.; PÉREZ ALMOGUERA, A.; VILLALBA, P. 2008; REMOLÀ, J. A. 2002a; REMOLÀ, J. A.; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013; RODNEY, T. 1999.

²⁰⁷⁸ "*Nigri generibus haec sunt nomine: louetanum, Caprariense, Oleastrense...*" PLINI, *Hist. Nat.* 24, 49, 164.

cosa que planteja uns nous patrons agropecuaris d'assentament en els darrers segles de l'antiguitat.²⁰⁷⁹ Certament no manquen exemples en què prop de l'antiga vil·la, o damunt seu, hi ha un establiment rural datable a partir del segle V o VI, però ja no és pas una vil·la en sentit estricte... Cal parlar de granges, vilatges, aldees, palaus... doncs paral·lelament neixen nous sistemes d'assentament com els petits nuclis de poblament amb cabanes senzilles, sitges i alguns elements industrials com els que es documenten al centre peninsular, el Vallès, Castella o Euskadi, i que hom vincula amb les comunitats de vilatges (aldees).²⁰⁸⁰ A aquest cal afegir-ne de més complexos com Vilaclara,²⁰⁸¹ a més de balnes o abrics²⁰⁸² que cal veure si són d'us estacional o permanent, i que hom ha vinculat també amb comunitats de tipus eremita i cenobita.²⁰⁸³

En termes generals i en base al coneixement que es té, tot i que fragmentari, es veu un procés de concentració de la propietat en grans latifundis al llarg del baix imperi. A partir del segle V hom ha convingut que el sistema d'explotació rural de la vil·la deixa de funcionar. Però això no significa que aquests espais quedin abandonats com s'ha dit i escrit sovint, sinó que hi ha una transformació una adaptació a una realitat en procés de canvi en un període en que l'imperi romà és en crisi, és a dir en fase de transformació. Això és important perquè sovint l'explicació ha estat massa lineal. De fet ja fa uns anys que Juan Zozaya ho va deixar meridianament clar: *"...en España no hace su aparición, generalmente, una fase islàmica como continuadora del mundo bajo-romano hasta momentos muy recientes, cuando llegan de fuera y se aplican otros conceptos metodológicos de excavación y con otra apertura intelectual respecto a las culturas que han existido en el solar hispano. Todo lo vivido hasta ahora –y aún- parece acabar en el siglo V, tanto en las villae como en las ciudades. Notable es este hecho, porque en nuestro vecino del Oeste, Portugal, ya se cruce la frontera por el norte o por el centro, o por el sur, en la inmediata frontera de trazado medieval, no antiguo, sí aparece esta continuidad, incluso en sitios 'tan romanos' como Coimbra, Conimbriga, Idanha-a-Velha, San Cucufate, Évora, Mértola, Beja o Milreu, por citar algunos ejemplos. En España, hasta tiempos muy recientes, del siglo V se saltaba a momentos del Califato glorioso de Córdoba, que tanta fama dio."*²⁰⁸⁴

Els treballs arqueològics tant d'excavació com de prospecció apunten que en un determinat percentatge que les clàssiques vil·les –per no dir establiments rurals- tenen nivells d'abandonament dels segles IV i V, cosa que s'ha interpretat manta vegades que deixen de funcionar com a tal. No es té en compte que moltes vegades els espais passen a convertir-se en zones funeràries, o de producció o habitatge, però amb uns sistemes de funcionament molt diferents als anteriors. En altres paraules, tot la vida continuava tot i els canvis.

²⁰⁷⁹ Certament la problemàtica de les vil·les a l'antiguitat tardana és força complexa i rica, i amb molt supera els objectius d'aquest treball. Sobre aquest problema, són força interessants els treballs d'A. Isla i J. Arce i G. Ripoll: ISLA, A. 2001; RIPOLL, LÓPEZ, G.; ARCE, J. 2001.

²⁰⁸⁰ Com a publicació de referència p. ex. vid. QUIRÓS, J. A. 2013.

²⁰⁸¹ ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, L. 1995.

²⁰⁸² PADRÓ, J.; VEGA, J. de la 1989; VEGA, J. de la 1987.

²⁰⁸³ BUENACASA, C.; SALES, J. 2018.

²⁰⁸⁴ ZOZAYA, J. 2008.

Aquesta realitat arqueològica també s'ha plantejat com el pas a sistemes d'explotació basats en el colonat, és a dir l'inici del període que més aviat que tard durà als de funcionament protofeudal. De fet no són absents exemples en que s'observa la continuació d'assentaments rurals als segles VI i VII; i al seu costat una nuclearització dels establiments més importants tot i que amb un decreixement de les seves dimensions i una estructura i organització diguem encara més autàrquica i llunyana de la riquesa de les grans vil·les. Al darrere hi ha una baixa demogràfica que comporta l'abandonament de part dels assentaments.²⁰⁸⁵ S'observa també que els antics espais residencials esdevenen zones de producció o de magatzem, o passen a ser uns i altres, zones funeràries de vegades amb una estranya i interessant cohabitació o veïnat de vius i morts.²⁰⁸⁶ En força casos, les datacions ceramològiques, tipològiques i radiocarbòniques d'aquestes tombes no semblen apuntar a una datació posterior al segle VIII, de moment.²⁰⁸⁷

Tot això es cert, indubtablement, però tampoc manquen exemples en què la vida va continuar i no exempta de certes comoditats vinculables a l'*otium* i al *bel vivere* de les classes més afortunades. Sinó de què una fase d'època visigoda a les terres de la vil·la romana de Cal·lípolis? O com explicarem el palau de Teodimir al Pla de Nadal, prop de València? I Centelles? (Fig. 8.25).

El sistema de producció esclavista passa *mutatis mutandi* a l'explotació mitjançant el colonat i el treball servil controlat per l'aristocràcia tardoromana, és a dir, l'inici del que després serà el feudalisme.²⁰⁸⁸ El sistema de vil·la es transforma a una altra manera d'explotar la terra en mans dels més privilegiats, amb canvis d'ordenació i organització dels espais de producció, magatzem i hàbitat. L'augment de la fiscalitat entre l'alt imperi i l'edat mitjana seran també importants a l'hora d'entendre el procés, doncs no és lineal. De fet la fragmentació del poder estatal implica en certa manera la disminució de l'acapament dels excedents per la *res publica* i per tant perd sentit la necessitat de generar-los per donar cobriment a aquesta imposició. Sumem a això el trencament de les grans línies de comerç de llarg recorregut, quedant les de tipus local i regional i, això sí, es manté el mercadeig dels productes de luxe.

Paral·lelament la situació va permetre la generació de comunitats capaces de gestionar la producció agrària al marge de les aristocràcies d'origen romà o germànic. Les comunitats d'aldea, els vilatges seran la seva plasmació humana i material: grups autònoms que caldrà calibrar la seva continuïtat fins la conquesta islàmica i després la feudal en les terres que ens ocupen.

El cert és que el sistema diguem-ne universal d'explotació mitjançant de les vil·les rurals i el seu trencament comporta diferents paradigmes d'evolució segons les zones: s'obre la regionalització i l'adaptació segons el lloc, les necessitats i les possibilitats. Cal tenir en compte per exemple que poc o res coneixem quin era el règim d'explotació en època imperial dels recursos de muntanya, des del bosc a la mineria, passant per les pastures. Els estudis d'aquesta realitat a la zona pirenaica o la Cornisa

²⁰⁸⁵ cfr. PREVOSTI, M. 2010.

²⁰⁸⁶ CHAVARRÍA, A. 2001; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007a.

²⁰⁸⁷ MENCHON, J. 2019f.

²⁰⁸⁸ LÓPEZ QUIROGA, J. 2009.

Cantàbrica obren noves perspectives d'entendre el procés i cal veure, per exemple què passaria a zones com Muntanyes de Prades, Montsant, Llaberia, la serra de Miramar o les terres de l'Alt Gaià. És important discernir fins quin grau es van mantenir o generar grups de funcionament comunal, fins quin grau els nous poders, sigui l'aristocràcia militar o cívica, o l'Església van tenir el seu paper en tot això. Pensem en els focus d'eremitisme per exemple, i la seva successió per monestirs, o la informació que es té d'esglésies rurals, cas del que ens diuen els textos conciliars,²⁰⁸⁹ o els topònims com manifesta la documentació diplomàtica de conquesta.²⁰⁹⁰

Avelino Gutiérrez²⁰⁹¹ recorda per exemple que al nord peninsular hi ha encara poca informació arqueològica. Ara bé es poden veure algunes línies generals com el fet de la transformació de les *partes urbanae* que deixen de funcionar com a tals, des de les termes, als peristils o estances i passen a ser part dels espais de producció tal com forns, magatzems, cellers, fargues, o esdevenen espais habitats no pel senyor sinó pel colon, el pagès o l'esclau.²⁰⁹² A tot això cal sumar en determinats casos la seva transformació en espais de culte semblantment cristià i/o en zones funeràries.²⁰⁹³ Afegim també la formació de comunitats religioses rurals, cas de monestirs i cenobis, i el fet que hom també pensa en la seva versió pagana.²⁰⁹⁴

Així doncs es fa difícil defensar la fi o desaparició de l'ocupació dels espais les vil·les rurals. Que hi ha canvis és innegable, que hi ha un retrocés si ens ho mirem des de la perspectiva de l'*otium* i el *locus amoenus* imperial. Però lluny de la catàstrofe, el que hi ha és transformació, adaptació a una realitat canviant que va cap als temps medievals. No son reocupacions, no són reutilitzacions secundàries o anecdòtiques, el paradigma estava canviant i força. Cal reconèixer que per saber veure això, l'arqueologia no ha acabat d'ajudar doncs no sempre s'han excavat els jaciments en la seva totalitat, o simplement no s'han pogut realitzar estudis més amplis, sia espacials sia actuacions en el subsòl. El desplaçament dels espais senyorials, posem per cas, uns centenars de metres, o el fet que siguin sota nuclis urbans actuals o construïts en funcionament, distorsionen la visió holística del procés.²⁰⁹⁵

El procés no és ni molt menys únic ni lineal. Gutiérrez diu que "*esas reutilizaciones están indicando importantes cambios funcionales en la estructura productiva de la época imperial. En este sentido, puede hablarse de sucesivas 'rupturas' y transformaciones más que de una única crisis y ruptura generalizada con la caída del aparato estatal romano. Es claro*

2089 Per exemple al concili provincial del 516 es decreta que els bisbes participin en els concilis acompanyats dels preveres rurals i laics. Vid. MARQUÈS, J. M. 1994; 2013, p. 78-79; VIVES GATELL, J.; MARTÍN, T.; MARTÍNEZ, G. 1953.

2090 BROGIOLO, G. P. 1996; BROGIOLO, G. P.; CHAVARRÍA, A.; VALENTÍ, M. 2005; WICKHAM, C. 2005b.

2091 GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A. 2008.

2092 CHAVARRÍA, A. 2001; CHAVARRÍA, A. 2004a; CHAVARRÍA, A. 2004b; CHAVARRÍA, A. 2005a; CHAVARRÍA, A. 2005b; RIPOLL, LÓPEZ, G.; ARCE, J. 2001.

2093 Gutiérrez apunta aquest procés entre els segles IV i VIII. A nivell escrit es veu com paral·lelament el terme *villa* es substitueix per altres com *possessio*, *praedium*, *portio*, *locus*, *locus fisci*, *domus*, *casa*, *villula*... Cfr. ISLA, A. 2001.

2094 ARCE, J. 1992; FERNÁNDEZ-GALIANO, D. 1992a; FERNÁNDEZ-GALIANO, D. 1992b; ROYO, J. I. 1992. Vid. també SALES, J.; BUENACASA, C. 2018.

2095 És de precepte ARIÑO GIL, E.; GURT, J. M.; PALET, J. M. 2004, GURT, J. M. 1999; GURT, J. M. 2019.

que la crisis en el sistema político, administrativo y militar en la primera mitad del siglo V acarrea una serie de rupturas parciales en el sistema productivo, comercial y fiscal en los siglos siguientes. La retracción debía naturalmente repercutir en el sistema vilicario sobre el que recaía la producción agraria. No obstante, los indicadores de producción y comercio (cerámicas importadas, ánforas, metales, etcétera) no desaparecen totalmente. El mayor o menor grado de pervivencia del sistema estatal en los reinos germánicos, especialmente la fiscalidad y la capacidad de intervención y planificación en la producción y los intercambios, uno de los temas más controvertidos en la historiografía tardoantigua, debió de generar multitud de situaciones diversas en diferentes territorios, dentro de la tendencia recesiva general."²⁰⁹⁶

La generació de nous espais de transformació, activitat agrícola, magatzem indica que malgrat tot continuava havent producció, ara emmarcada en un procés de concentració de la propietat en simbiosi amb el decreixement del número d'explotacions, i unes xarxes de distribució-comercialització d'abast local o regional.

A partir del segle VI el sistema productiu pensat en la generació d'excedents acapats per l'Estat passa a substituir-se per un de familiar o domèstic, de tendència autàrquica (com també va ser la vil·la en certa manera) menys dedicat al comerç de llarg abast. Pensem per exemple en la producció de vi associada a la fabricació d'àmfores dedicades al comerç de llarga distància. Es passa a mercats locals i regionals i també a l'increment força important de la ramaderia de pasturatge.²⁰⁹⁷ I malgrat tot, els productes de luxe i prestigi de països llunyans arriben als llocs on els poden pagar.²⁰⁹⁸

Tot això comporta la generació, o potser la potenciació? d'assentaments en zones de bosc i muntanya, la seva disminució en dimensions, la contracció de les propietats en latifundis i per suposat la concentració de propietat en mans aristocràtiques paral·lela a la generació de comunitats pageses que donaran pas a les aldees i les viles, si és que no existien temps abans.²⁰⁹⁹

Cal poder calibrar el poder de les aristocràcies d'arrel hispana i germànica i el paper de l'Església com a gran latifundista i a un temps un dels grans promotors de l'arquitectura rural: esglésies, monestirs, mausoleus etc. en un clar procés de cristianització. Davant el miratge de la regressió i l'empobriment respecte a l'època imperial es veu com encara continua la *ordinatio, dispositio, eurytmia, symmetria, decor i distributio* de Vitruvi²¹⁰⁰ però amb la simplificació proposada per Isidor de Sevilla.²¹⁰¹ Comptat i debatut cap els segles VII i VIII les coses havien canviat força i s'estaven

²⁰⁹⁶ GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A. 2008. p. 219.

²⁰⁹⁷ Cal remetre'ns als estudis de paisatge basats per exemple en les anàlisis de pol·lens en context estratigràfic. Com a referents peninsulars: ARIÑO GIL, E.; RIERA, S.; RODRÍGUEZ, J. 2002; GURT, J. M.; PALET, J. M. 2001; PALET, J. M. 1997; PALET, J. M.; RIERA, S. 1997; PALET, J. M.; RIERA MORA, S. 1995; RIERA, S. 2009.

²⁰⁹⁸ ZOZAYA, J. 2001b.

²⁰⁹⁹ Pel cas del territori de Tortosa, NEGRE, J. 2020.

²¹⁰⁰ MARC VITRUVI POLIÓ: *De l'arquitectura* I, 3, 2; ESTÉBAN, J. F. 2001a; ESTÉBAN, J. F. 2001b.

²¹⁰¹ VELÁZQUEZ, I. 1997. ISIDOR DE SEVILLA, *Etimologies* XIX, 10. Sobre aquest tema, en referència a l'arquitectura tardoromana de Tàrraco, vid. MENCHON, J. 2020a, p. 131-134.

obrint les portes al sistema feudal que cristal·litza al tombant de mil·lenni.²¹⁰² (Fig. 8.26).

8.5 UNA OCUPACIÓ ANTIGA EN ELS TEXTOS MEDIEVALS I ELS TOPÒNIMS

La forta presència d'un poblament organitzat i estructurat en època romana en aquestes terres es deixa veure clarament en els documents medievals. No ens referim ara al que relata per exemple la crònica de l'expedició de Lluís el Pietós a Tortosa el 806-809 quan diu que durant el trajecte se les van haver amb els "*loca, castella, municipia*" que es va anar trobant. La referència és interpretable com la continuïtat de les gentes que vivien des de l'època antiga, això si amb els nouvinguts amb la conquesta àrabo-berber.²¹⁰³ Tampoc no és el cas de les mencions de les vil·les i altres assentaments que es documenten toponímicament i diplomàtica. Ni tampoc les referències més o menys vagues, més o menys indirectes i subjectes a interpretació dels textos àrabs.

El reflex del passat romà es deixa veure en les donacions, en les compravendes, en les cartes de poblament i altres documents de tipus legal que van marcant la progressió del control de les terres per part del sistema feudal. Són els casos de les arquitectures dels límits, les traces de les centuriacions, dels enterraments, la continuïtat parsimònica dels camins que queden fossil·litzats, com a peces arqueològiques lineals. El seu rastre es veu en les descripcions dels afrontaments, de les partions. Però també es marca en els noms de lloc que fan pensar en els grans predis dels més afortunats en altres temps: Gaià, Marçà, Constantí, Barberà, Siurana, Pedrinyà, que venen de *Caius, Martius, Constantinus, Barberanus, Severus/Severianus, Petrus...*

Arrayás també estudia en el capítol 5.3 de la seva tesi una sèrie de topònims que rememoren l'estructuració del territori en època romana. El fet és interessant doncs es mantenen en l'actual paisatge territorial i a un temps ens parlen de fa més de vint segles, doncs els noms de lloc "*tenen una enorme tendència a conservar la forma original, ja que la seva funcionalitat, identificar un indret concret, comporta una evolució molt lenta i, en conseqüència una notable pervivència.*"²¹⁰⁴ Cal tenir en compte en el cas de l'*ager tarraconensis* que l'ocupació islàmica va incidir en la natural permanència de noms de lloc de tradició romana i preromana, tot i que encara es deixen veure. Però fins quin punt va ser així?

Com elements significatius en el territori, apunta per exemple la col·locació de creus per cristianitzar i esborrar el record de cultes pagans, restant actualment només el nom de lloc. Això es veu en el cas del menhir de Botarell.²¹⁰⁵ Sumi's també noms que vincula amb les centúries del cadastre o els seus elements configuradors, com serien quadra, quadrell, els camins, el noms terme, *limes* i els seus derivats. Relaciona els

²¹⁰² Avelino Gutiérrez es remet a: ARIÑO GIL, E; DÍAZ, P. C. 2003; DÍAZ MARTÍNEZ, P. C. 1985; DÍAZ MARTÍNEZ, P. C. 1998.

²¹⁰³ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 230 i 303 i VIRGILI, A. 1984, p. 23. Aquesta cita d'inicis del segle IX s'utilitzarà en altres punts d'aquest estudi.

²¹⁰⁴ ARRAYÁS, I. 2002, p. 819.

²¹⁰⁵ TARRÚS, J.; CARRERAS, E. 2019.

hospitals i palaus amb equipaments auxiliars de les vies de comunicacions, és a dir les *mansiones* (Fig. 8.27).

Els mil·liaris es deixen veure quan es parla de quarts (de milla), les fites esmentades com pedra, *petra*, pera, pedrós, padró, pedrosos, perafita, peralta, peratallada, Perafort als quals s'ha de sumar els substantius creu, encreuament, camí, cruïlla, pivost, brona, fita, molló, pilar, coloma, els quals poden indicar senyalització o divisió dels terrenys de l'antiguitat, fins i tot punts remarcables de la centuriació. A més a Reus tenim el microtopònim del Camí de la Pedra Estela. De fet a la documentació de conquesta del Camp ens trobem amb aquests topònims com el cas de la Pedra Fita que s'ha vinculat a l'anomenat menhir de Botarell,²¹⁰⁶ o el puig de la Pedra Fita que s'esmenta a la infeudació del puig d'Anguera el 1076, tot i que en aquest es pot cal pensar en una altra explicació.²¹⁰⁷ Però si que es refereix a un mil·liari quan un document de 1180 parla dels límits de Coma-ruga (Baix Penedès tot i que a tocar el Tarragonès): "*sicut est terminatum et fixuriatus de ipsa columna que ista est in ipsa calciata usque ipsam aquam que descendit de s. Oliva.*"²¹⁰⁸

En el cas de les vies, recorda els arabismes *sikka*, el camí; *al-balat*, la calçada, *al rasif* o via empedrada), (*as-*)*sanán* o caminet a més dels llatins *strada*, *calciata*, *via*. Sense oblidar, els espais habitats d'antic cas de *villa*, *fundus*, *vicus* etc.²¹⁰⁹ En la corresponent taula es transcriu la proposta d'Arrayás referent al Camp de Tarragona²¹¹⁰ (Taula 8. 2).

La toponímia major recorda el passat antic d'aquestes terres. No cal anar lluny, el mateix nom de Tarragona,²¹¹¹ o a la Ribera d'Ebre el poble de Tivissa que ve del topònim ibèric TIBISI marcat a les àmfores que es produïen al forn de l'Aumedina.²¹¹² Sumem-ne algun de vascoide com el Castellot de Les Mugues, a Pratdip.

El riu Gaià, topònim derivat de *Caius* /*Gaius* es documenta ja el 959 a la donació prou coneguda del *castrum Frexanum*.²¹¹³ Un altre és Pedrinyà, on s'han trobat restes d'una vil·la romana i materials d'època visigoda com una sivella, i a més consta com un establiment estable d'època medieval: es cita el 1038 o 1058 en la donació del puig de Forès: "*nostram staticam et medetate de ipsum terminum, qui est de Pitrignano ad nostrum dominicum et cum ipsa decima de nostro dominico.*"²¹¹⁴ De nou se'n parla el 1076 a la donació de la quadra d'Ollers quan es cita com afrontació el "*pluviarium de Pedrina*" a més d'"*ipsa paret antiga*" i "*illas fontes de Barbera.*"²¹¹⁵ Tanmateix el "*campo Barberano*" és

2106 TODA; E. 1924p. 41-43. Val a dir que per alguns autors és un document fals. Vid. també l'enquadrament històric a GORT, E. 1995g, p. 367-380 com també BADIA I MARGATIT, A. 2003 i MARISTANY, C. 1981, p. 49-51.

2107 PAPELL, J. 2005, doc. 16.

2108 RIUS, J. 1946, doc. 1132.

2109 ARRAYÁS, I. 2002, p. 387-397.

2110 ARRAYÁS, I. 2002, p. 817-827.

2111 ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ ALAIX, M. T.; RAMÓN, E. 1993; PANOSA, I. 2009, p. 21-30.

2112 REVILLA, V. 1993.

2113 FÀBREGA, A. 1995, doc. 54; MIQUEL VIVES, M. 1997.

2114 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 20.

2115 ALTISENT, A. 1993 doc. 22.

la ubicació de l'església de Sant Pere d'Embigats donada a Santa Cecília de Montserrat el 975.²¹¹⁶ Ja al Baix Penedès, però a tocar de la comarca administrativa del Camp de Tarragona, a la donació de Santa Oliva el 1012 es palesa que el nom del lloc estava establert de feia molt de temps: "*quem nominati indicunt locum. s. Oliva, sicut antiquitus exinde vocitatum*"²¹¹⁷ (Taula 8.3.)

No manquen referències als camins, especialment la *via Augusta*, en sentit *Barcino* o *Valentia*, ni tampoc els d'Ilerda i *Caesaraugusta*, també conegut com la Via Aurèlia.²¹¹⁸ Per exemple a donació de Salou de 1157 es fa esment de la "*strata publica*" i de l'"*archum de Salo*."²¹¹⁹ El 1170 tenim que apareix el pont de Goi, "*pont de Godile*" i la "*carreriam de collo Alie*," que era el camí que Al-Mansur va utilitzar en la ràtzia del 978.²¹²⁰ A la carta de població de Valls (Espinarvesa), de 1155 també es torna a citar el pont de Goi, i la "*carrariam que itur ad Sibranam*."²¹²¹ I a la de Vilallonga (1188) es parla del "*caminum quod vadit de Tarragona ad Monte album*."²¹²² O la recentment i felicitat troballa d'un document fins fa poc inèdit a l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, on es fa esment el 1187 de la traça de l'antiga *via Augusta* al terme d'Altafulla: "*in camino antiquo quod vadit Terrachonam*."²¹²³ De fet la citació de camins, calçades i altres vies no és gens estranya en els diplomes feudals, com quan per exemple s'escriu "*ipsa calciata*"²¹²⁴ (Fig. 8.28).

La presència de romanalles es veu en topònims com els Arcs (Vinyols i Els Arcs) que es cita a la butlla de Celestí III del 1194, on també n'apareixen d'altres de no menys inquietants com el del *Jovis Colle* o *Collum Jugum* (Colldejou).²¹²⁵ Tenim així "*ecclesiam de Arcubus, ecclesiam de Constanti, ecclesiam de Centum Sellis*."²¹²⁶ Sumem es el cas prou matiner de la cita de Vila-rodona (*Villa Rotunda*) en la donació del *castrum Frexanum*.²¹²⁷ Prop, la vil·la de la Font Cervellona, que encara que sigui a Aiguamúrcia (Alt Camp) pot ser el veritable origen de Vila-rodona, es documenta en època medieval com els "*pilares antiquos*."²¹²⁸ De fet, en la donació que el 1160 Gerard

2116 BENET CLARÀ, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b.

2117 S'inclou aquest document tot i que actualment es un municipi del Baix Penedès, però interessa per la seva proximitat al Tarragonès.

2118 ROIG PÉREZ, J. F. 2005; SOTO, P. de 2010.

2119 ALTISENT, A. 1993, doc. 200.

2120 ALTISENT, A. 1993, doc. 412; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 140.

2121 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 102.

2122 ESPAÑOL, F. 1983.

2123 SERRA RIAL, R.; VIRGILI, A. 2018.

2124 RIUS, J. 1946, doc. 432.

2125 *Onomasticon Cataloniae* vol. III, 1995, p. 409-410. És a dir el coll del cim o del coll.

2126 VILLANUEVA, J. 1851a, app. XXXVIII, p. 300-303.

2127 FÀBREGA, A. 1995, doc. 54; MIQUEL VIVES, M. 1997.

2128 MARTÍNEZ LARRIBA, M. 1981, p. 10. "*Terminatur autem predictus campus ab oriente in vértice ipsius serre, que super eum est, sicut aque versant undique, a meridie in ipsos pilares antiquos, ab occidente in flumine Gaiani, ab aquilone in torrente de Rubio*." Es cita en una concòrdia de 1179 entre Aimeric d'Espells i Bernat d'Albà amb l'abat Pere de Santes Creus sobre un plet pel camp de la Torre, a Aiguamúrcia. Vid. PAPELL, J. 2005, doc. 223, p. 329-330.

Alemanys de Jorba i Guillem de Montagut fan al monestir de Valldaura del lloc de Santes Creus especificuen com afrontació "*ipsam antiquitatem de Vilar Redon.*"²¹²⁹

Afegim les afrontacions que es documenten en la carta de poblament de la *Villa Constantina* és a dir la Selva del Camp, l'any 1164, on es cita posem per cas, "*ipsum torrentem qui vadit de ipsis voltis de Argenteria ad partes Parietes Graciles.*"²¹³⁰ A la carta de privilegis d'Alcover (1166) entre altres límits de l'atermenament es parla del torrent de les Voltes i el camí de Mont-ral.²¹³¹ Al terme de Riudoms, ja fa uns quants anys que E. Gort advertia d'aquestes pistes que parlen de poblament antic en els documents dels segles XII i XIII: el 1150 es parla de la "*cisterna vella,*" el "*vilar*" i un "*casal*" en la delimitació d'un alou;²¹³² el 1158 en una donació hi ha referència d'un "*marge vell,*"²¹³³ i el 1218 es cita un "*mas vell.*"²¹³⁴

Hector Mir, que ha estudiat el territori del Codony en època medieval, fa un interessant recull d'aquestes referències en les terres de l'antic *ager tarraconensis*. Cal precisar que aquesta demarcació feudal es situava a banda i banda del riu Francolí, i incloïa terres de la Pobla de Mafumet, El Morell, El Rourell, La Massó i El Milà, i per llevant, Perafort, potser Puigdelfí, Els Garidells, La Secuita i probablement del Catllar.²¹³⁵ Doncs bé el 1176 quan Alfons I dona el territori a Ramon de Montcada i després a Santes Creus, es cita l'honor de les Cases Rodones del Codony, prop del riu Glorieta i el camí ral a Montblanc.²¹³⁶ El 1173 i 1174 es parla d'una altra volta al Morell, citada en donació del rei i de l'arquebisbe a Berenguer Desprats: "*ipsam voltam perforatam,*" topònim que es conserva a la partida de les Voltes.²¹³⁷ Un altre referent són "*illos parietes antiquos Ville Longe*" o les Parets Altes de Danla, esmentats quan el lloc de Vilallonga es dona a Berenguer de Vilafranca el 1169.²¹³⁸

²¹²⁹ PAPELL, J. 2005, doc. 84, p. 160.

²¹³⁰ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 125; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. XVI, doc. 25, XXVIII.

²¹³¹ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 131.

²¹³² *Índex Vell* de l'Arxiu Arxidiocesà de Tarragona, fol. 205r, <https://arxiuenlinia.ahat.cat/Document/0000002492#imatge-228> consulta 01.02.2021, citat a GORT, E. 1987, p. 5.

²¹³³ *Còdex A-B* de l'Arxiu Arxidiocesà de Tarragona fol. 150r i 150 v, <https://arxiuenlinia.ahat.cat/Document/0000031667#imatge-291> i <https://arxiuenlinia.ahat.cat/Document/0000031667#imatge-292> (consulta 01.02.2021) citats a GORT, E. 1987, p. 5.

²¹³⁴ *Còdex A-B* de l'Arxiu Arxidiocesà de Tarragona fol., 151v, <https://arxiuenlinia.ahat.cat/Document/0000031667#imatge-294> (consulta 01.02.2021), citat a GORT, E. 1987, p. 5

²¹³⁵ MIR LLORENTE, H. 2011, p. 23-25.

²¹³⁶ PAPELL, J. 2005, doc. 189 i 190; MIR LLORENTE, H. 2011, p. 35-36.

²¹³⁷ RECASENS COMES, J. M. 1985, app. doc. 1.

²¹³⁸ MIR LLORENTE, H. 2011, p. 36 referit a l'*Índex Vell*, fol. 457v. L'*Índex vell* es conserva a l'Arxiu Històric de l'Arquebisbat de Tarragona i és consultable online: <https://arxiuenlinia.ahat.cat/Document/0000002492>. Concretament diu les "*a les parets altes de Danla*" fol 757.

A l'*Index Vell* es cita la donació d'una masada del Codony que fa Guillem de Claramunt a Bernat d'Albiol l'any 1177.²¹³⁹ S'atermena "amb lo torrent que baixa del camí antic i va a una fita antiga" pel nord i "en una paret antiga que va de aquesta fita a un torrent que baixa de les terres dels homes de Constantí" i a l'oest "amb un camí antic que passa sobre lo pou i va d'un torrent a l'altre," que Mir identifica amb el mas de Ballets (Vellets) o d'Eimeric Desprats, que precisament en la documentació es cita com els *Mansos Veteris*.²¹⁴⁰ En la mateixa donació es parla del camí antic a l'oest i una fita i parets antigues a l'est que fan pensar en una finca en funcionament en temps pretèrits, fins i tot en el manteniment dels límits antics malgrat el pas dels temps. Aquest seria també el cas de la Pedra Fita de Botarell que s'ha vinculat amb la descripció dels límits del territori de Siurana el 1154;²¹⁴¹ o la *Peram Fixam* de la delimitació de 1173, entre el riu Set i l'Esplugu.²¹⁴² I més enigmàtica és la "*petra que vocatur Llamp*" de l'atermenament de la carta de població de Sarral, el 1180. Una estranya formació geològica? un lloc on es van trobar *pedres de llamp* és a dir destrals prehistòriques?²¹⁴³

Altres esments interessants són la partida de l'*Antiguor* que Mir identifica amb el mas de la Barquera on hi ha una vil·la i s'hi ha excavat dos interessants mausoleus tardoromans.²¹⁴⁴ El topònim es registra al capbreu del Codony, escrit el 1510.²¹⁴⁵ El nom de lloc dels Antigons es vincula sovint a jaciments arqueològics romans, com es veu a La Canonja-Reus i Cambrils.²¹⁴⁶ A això cal sumar el mateix sentit quan es parla de vilars, com la citació del *vilar Gros* a la carta de poblament de Valls,²¹⁴⁷ precisament una partida on es localitza un important jaciment ibèric que s'ha identificat amb la *Cesse* de la Segona Guerra Púnica.²¹⁴⁸ També es documenta a Reus,²¹⁴⁹ a la Selva del Camp,²¹⁵⁰ amb la modalitat del Vilarenc a Calafell,²¹⁵¹ tots ells establiments d'època romana que versemblantment no són en funcionament en temps medievals. En altres casos, com la donació del Puigperdiguer el 1084 es parla d'una *villa antiqua* i d'una pedrera gran, *magnus lapis*²¹⁵² (**Fig. 8.29**).

²¹³⁹ MIR LLORENTE, H. 2011, p. 36. referit a l'*Index Vell*, fol. 451v-452.

²¹⁴⁰ MIR LLORENTE, H. 2011, p. 36; RIERA FORTUNY, P. 2005/2009, p. 46.

²¹⁴¹ TODA; E. 1924, p. 41-43. Vid. també l'enquadrament històric a GORT, E. 1995g i BADIA I MARGARIT, A. 1987.

²¹⁴² BOFARULL I MASCARÓ, P. 1856, p. 48-51; cf. GORT, E. 2003, p. 24; GORT, E. 1995g.

²¹⁴³ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 160.

²¹⁴⁴ LÓPEZ VILAR, J. 1993a.

²¹⁴⁵ MIR LLORENTE, H. 2011, p. 37

²¹⁴⁶ MASSÓ, J. 1985b.

²¹⁴⁷ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 102.

²¹⁴⁸ ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ ALAIX, M. T.; RAMÓN, E. 1993; BURGUETE, S.; FABRA, E. 1983; LÓPEZ VILAR, J. 2014; OTIÑA, P.; RUIZ DE ARBULO, J. 2000; OTIÑA, P.; VERGÈS BOSCH, J. M. 2004; SOLÉ PALACÍN, X. 1984.

²¹⁴⁹ IPAC núm. 4446; ARRAYÁS, I. 2002, p. 670-671; BROCA, G. M. de 1907; CIURANA, J. 2011, p. 509-510; LÓPEZ VILAR, J.; PIÑOL, LI. 1995, p. 77-78; MASSÓ, J. 2003b; MASRIERA, A. 1912; MENCHON, J. 2012b; *Troballes* 1913; VILASECA ANGUERA, S. 1920; VILASECA ANGUERA, S. 1930.

²¹⁵⁰ PIÉ FAIDELLA, J. 1984, p. 10.

²¹⁵¹ PALET, J. M.; POU, J.; REVILLA, V. 1993.

²¹⁵² ALTISENT, A. 1993, doc. 29.

Així mateix els llocs anomenats castell vell apunten també a ocupacions antigues, cas del poble homònim del Baix Camp, on sota l'ermita de Santa Anna hi ha un interessant jaciment ibèric.²¹⁵³ L'etimologia apunta per alguns autors a *castroveteri* a vincular amb assentaments fortificats anteriors al segle V.²¹⁵⁴

²¹⁵³ MASSÓ, J.; RAMON SARIÑENA, E. 1994a.

²¹⁵⁴ AMIGÓ ANGLÈS, R. 1968, p. 17; *Onomasticon Cataloniae* vol. III, 1995, p. 319-320.

FIGURA 8.1: divisió provincial d'Hispania en època imperial. Gris fosc la Lusitània, gris la Bètica i gris clar la Tarraconesa.

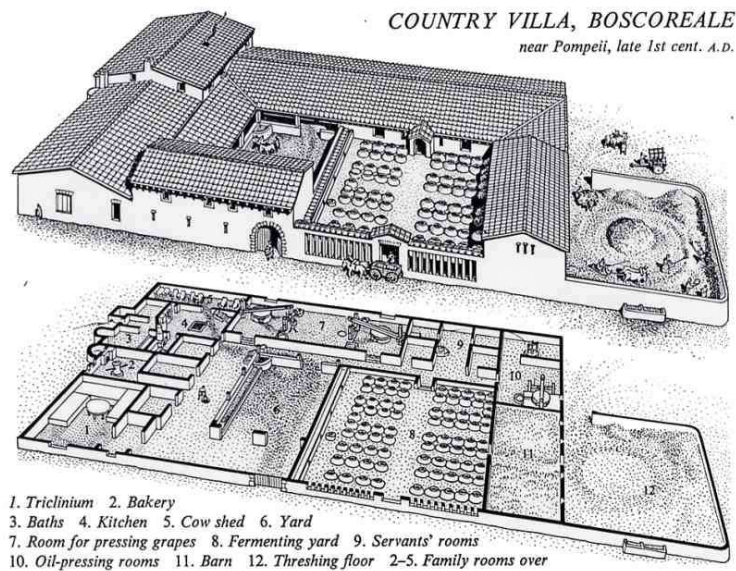

FIGURA 8.2: vil·la rústica de Boscoreale, prop de Pompeia al segle I. Es pot veure l'esquema de la *pars urbana* destinada a l'habitatge i la *pars rustica*, dedicada a les tasques agrícoles: 1. *triclinium*; 2. forn de pa; 3. banys; 4. cuina; 5. quadra; 6. pati; 7. premses; 8. *dolia*; 9. estances dels servents; 10. premses d'oli; 11. graner; 12. era (LEACROFT, H. M.; LEACROFT, F. 1969).

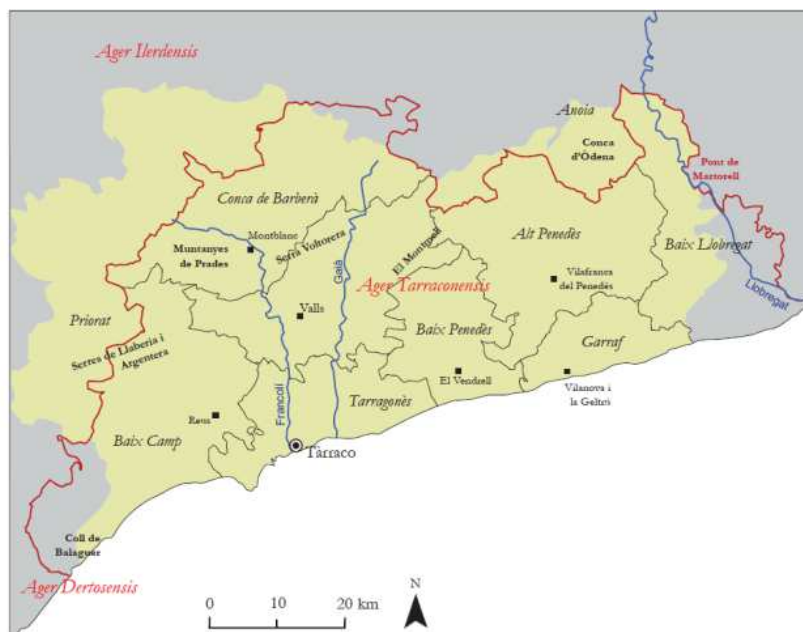

FIGURA 8.3: Delimitació de l'ager tarraconensis, segons J. Ciurana (2011, fig. 117, p. 505).

FIGURA 8.4: si bé hom havia suposat que l'Arc de Berà era el marcador del límit de l'ager *Tarraconensis*, els estudis dels darrers decennis proposen que realment és el pont del Diable de Martorell, sobre el riu Llobregat (LABORDE 1806, planxes XXXIX i XVII).

FIGURA 8.5: vista aèria de la vil·la del Moro, a Torredembarra (font IGCC).

FIGURA 8.6: infografies reconstructives de la vil·la romana del Vila-sec, Alcover (ROIG PÉREZ, J. F. 2008, fig.s 3 i 4, p. 80).

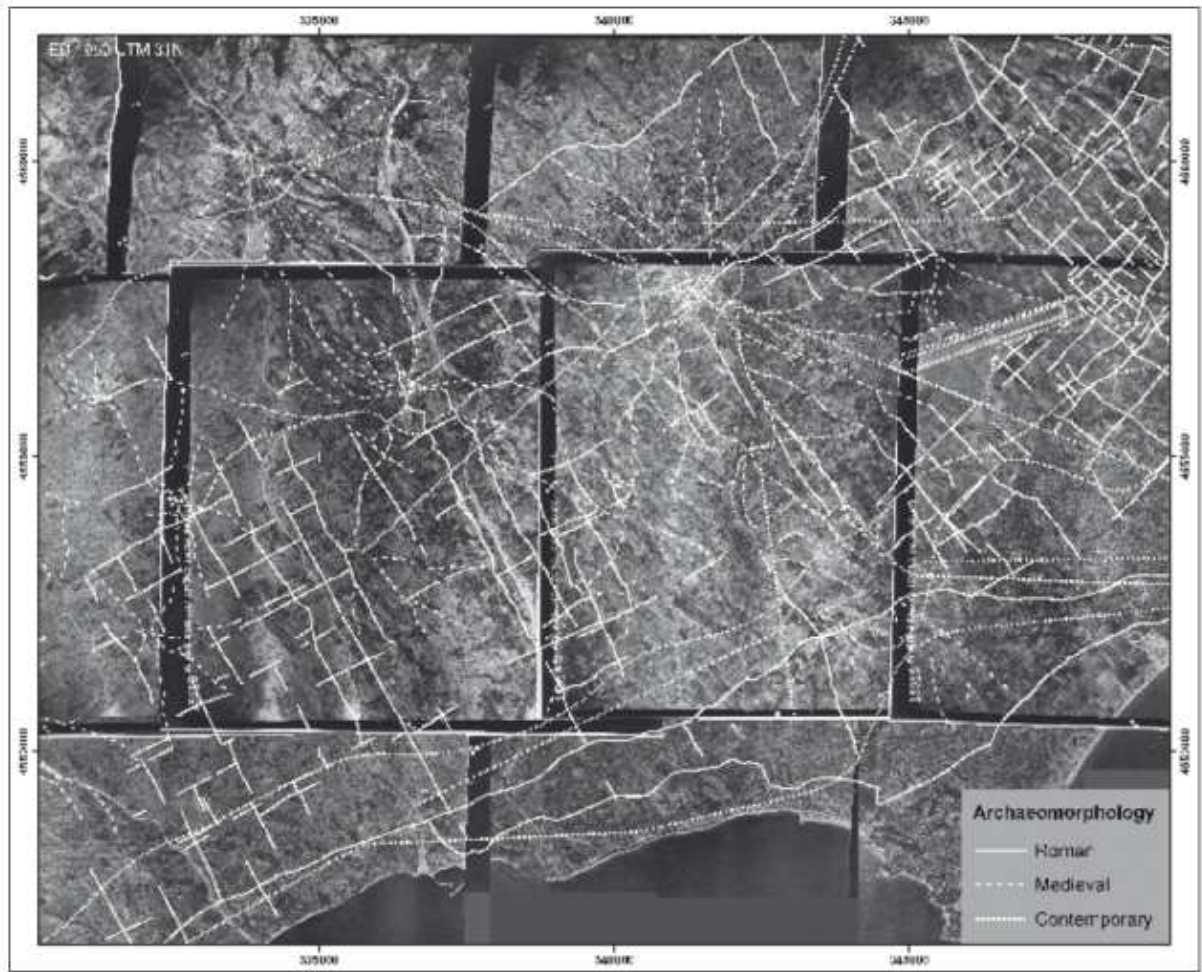

FIGURA 8.7: Fotointerpretació i representació del cadastre de l'ager tarraconensis sobre els fotogrames del vol aeri de 1956 (PALET, J. M.; ORENGO, H. 2010, fig. 3, p. 128).

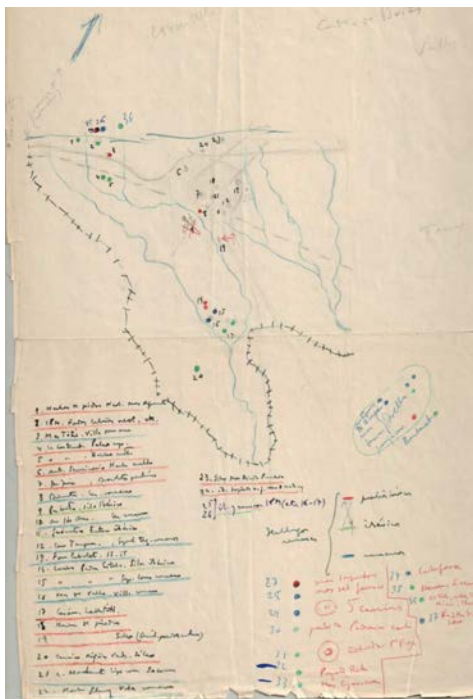

FIGURA 8.8: croquis de jaciments de l'ager tarraconensis, estudi del poblament romà de S. Vilaseca (1956) conservat a l'arxiu del MASVR.

TARRAGONÈS		
1	Altafulla	ermita de S. Antoni de Pàdua
2		cementiri
3	La Canonja	cementiri de la Canonja
4	El Caltlar	ermita de S. Ramon
5		cementiri (La Bonaigua)
6	Constantí	ermita de S. Ramon
7		cementiri (La Closa)
8		ermita de S. Llorenç
9	Creixell	ermita de S. Bartomeu
10		Fàtima
11	El Morell	cementiri
12	La Nou de Gaià	cementiri
13	Els Pallaresos	cementiri
14	Perafort	cementiri de Perafort
15		cementiri de Puigdelfí
16	La Pobla de Mañuet	cementiri
17	La Pobla de Montornès	ermita de la M. de D. de Montornès
18		cementiri
19	Renau	ermita de la M. de D. del Loreto
20		cementiri
21	La Riera de Gaià	ermita (el Pinyolenc)
22		cementiri
23	Roda de Berà	ermita de Berà
24		cementiri
25	Salomó	ermita
26		cementiri
27	Salou	ermita de Nostra Senyora de Núria
28		cementiri (els Castellots)
29	La Secuita	cementiri de la Secuita
30		cementiri de l'Arglaga
31	Tarragona	ermita de la M. de D. de la Salut
32		cementiri
33		cementiri (la Punta Grossa)
34		ermita de la M. de D. del Loreto
35		ermita de S. Joan de Tamarit

36		cementiri de Ferran
37		ermita del Molinàs
38		ermita de la Budelleria
39		ermita de Torreforta
40	Torredembarra	cementiri
41	Vespella	cementiri
42		ermita de la M. de D. del Carne
43	Viallonga del Camp	ermita de la M. de D. del Roser
44		cementiri
45	Vila-seca	ermita de la M. de D. de la Pineda
46		cementiri
BAIX CAMP		
47	L'Albiol	cementiri
48	L'Alaixar	ermita de S. Blai
49		cementiri
50	Alforja	ermita de S. Antoni
51		cementiri d'Alforja
52		cementiri de Mas d'en Mestre
53		ermita de la M. de D. de Puigerver
54		santuari de Puigerver
55		ermita de les Pinedes
56	Almoster	cementiri
57	Arbolí	cementiri, maset d'en Coma
58		ermita de S. Pau
59	L'Argentera	cementiri
60	Les Borges del Camp	ermita de la M. de D. de la Riera
61		cementiri
62	Botarell	cementiri
63	Cambriis	ermita de la M. de D. de Vilafortuny
64		cementiri de Cambriis
65		ermita de la M. de D. del Carní
66	Capafonts	ermita de la M. de D. de Barrullès
67		cementiri
68	Riudecanyes	ermita de S. a Bàrbara
69		cementiri
70	Riudecols	ermita de S. Bartomeu
71		cementiri
72		cementiri de Les Illes

73	Riudoms	cementiri
74	La Selva del Camp	ermita de S. Nicolau
75		ermita de la M. de D. de Paret Delgada
76		cementiri
77		ermita del Calvari
78		ermita de S. Pere del Puig
79	Vandellòs	cementiri de Vandellòs
80		cementiri de Masriudoms
81	Vianova d'Escomalbou	cementiri
82	Vilaplana del Camp	cementiri de Vilaplana
83		cementiri de la Mussara
84	Vinyols i els Arcs	cementiri de Vinyols
ALT CAMP		
85	Aiguamúrcia	cementiri (molí de S. es Creus)
86		Monestir de S. es Creus
87		ermita de S. Pere de Gaià
88		cementiri (Les Pobles)
89		ermita de S. a Maria de l'Albà
90		cementiri de l'Albà
91		cementiri del Pla de Manlleu
92		ermita de S. Miquel
93		ermita de S. a Agnès
94		ermita (Les Destres)
95	Alcover	ermita de la M. de D. del Renei
96		ermita de la M. de D. de Gràcia
97		cementiri
98		ermita de les Virtuts
99		ermita del Calvari
100		ermita (mas Llorenç)
101	Alió	cementiri
102	Bràfim	ermita de la M. de D. del Loreto
103		cementiri
104	Cabra del Camp	cementiri
105	Figuerola del Camp	cementiri
106		cementiri (Miramar)
107	Els Garidells	cementiri
108	La Masó	cementiri
109	El Milià	cementiri

110	Monferri	ermita de S. Marc
111		cementiri
112		ermita de la M. de D. de Montserrat
113		ermita (Monferri)
114	Mont-ral	cementiri de Mont-ral
115		cementiri de Farena
116	Nulles	cementiri
117	El Pla de S. a Maria	Església de S. Ramon
118		cementiri
119	El Pont d'Armentera	ermita de S. Joan
120		cementiri
121	Puigpelat	cementiri
122	Querol	cementiri de Querol
123		cementiri d'Esblada
124		ermita de S. Jaume de Montagut
125		cementiri de Valldosera
126		ermita de Valldosera
127	La Riba	ermita de la Gràcia
128		cementiri
129	Rodonyà	ermita (Les Casetes)
130		cementiri (Les Planes)
131	El Rourell	cementiri
132	Vallmoll	ermita de la M. de D. del Roser
133		cementiri
134	Valls	ermita (masia de S. Llorenç)
135		cementiri de Picamoixons
136		cementiri de Valls
137		cementiri de la Granja
138		cementiri de Fortscales
139		ermita (la Plana)
140	Vilabella del Camp	ermita (Les Esperades)
141		cementiri
141	Vila-rodona	Església de Santa Maria de Vilardida
142		cementiri de Vila-rodona
143		ermita (Mas Serra)

TAULA 8.1: esglésies, ermites i cementiris al Camp de Tarragona, en part vinculables a punts de creuament dels eixos de cadastre romà, segons I. Arayás (2002).

FIGURA 8.9: ubicació de llocs vinculables amb l'explotació d'argent en base a la toponímia: 1. serra de l'Argentera entre Baix Camp i Priorat; 2. L'Argentada, Espluga de Francolí; 3. Argenteres, Cornudella de Montsant; 4. Argentera, Cornudella de Montsant; 5. Tros de l'Argentera, Duesaigües; 6. Serra de l'Argentera-Pradell entre Baix Camp i Priorat; 7. Barranc de l'Argentera, Duesaigües; 8. Barranc de l'Argentera, Vimbodí; 9. Barranc de l'Argentera, Vimbodí; 10. Gallicant; 11. Argenteras, Porrera, doc. de 1180; 12. Voltis de Argenteria, La Selva del Camp, doc. de 1164; 13. Torrentem de Argenteria, doc. de 1164 (base IGCC).

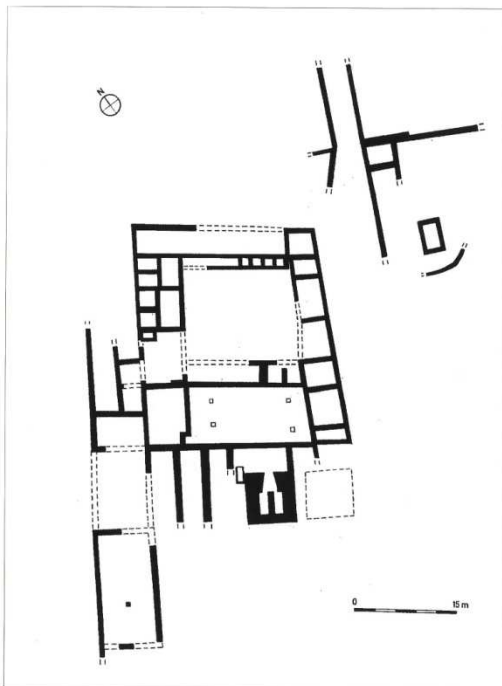
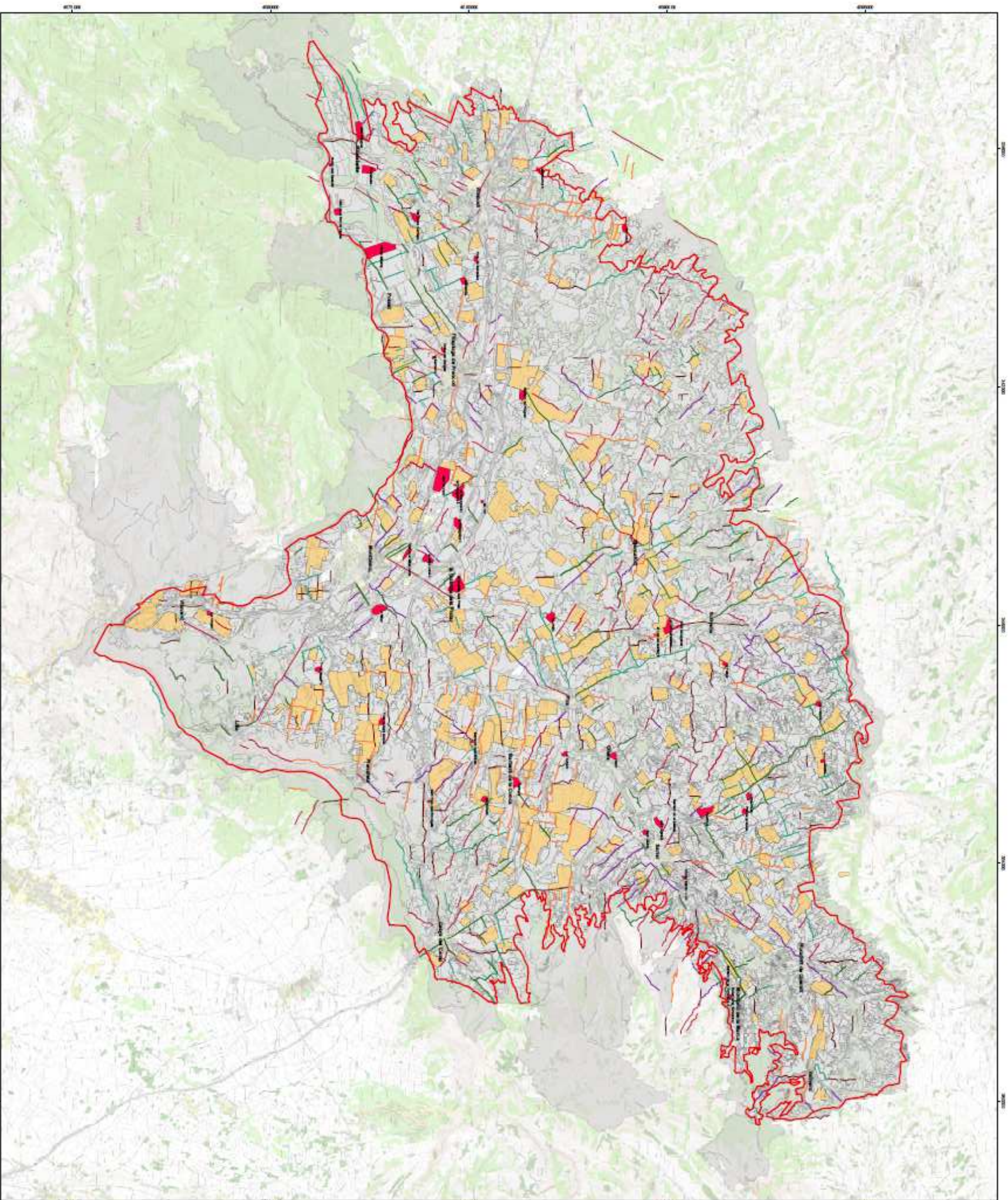

FIGURA 9.10: planta de l'establiment romà de Planes d'en Jori, Montblanc (ADSERIAS, M.; MORER, J.; RIGO, A. 2011, p. 271).

FIGURA 8.11: estudi territorial de J. Bolòs a la zona de Blancafort de Queralt. Observa l'estructuració del parcel·lari i conclou que l'organització del territori és prèvia a l'època medieval, amb centuriacions en els punts A, A2, C, E i F, i es van treballar de manera ininterrompuda fins l'actualitat (BOLÒS, J. 2010b, fig. 8, p. 107).

Epoca Romană

- Căminii care au rămas conservate sau în restaurare A
- Căminii care au rămas conservate sau în restaurare B
- Căminii care au rămas conservate sau în restaurare C
- Căminii care au rămas conservate sau în restaurare A2
- Căminii care au rămas conservate sau în restaurare E
- Căminii care au rămas conservate sau în restaurare F
- Căminii care au rămas conservate sau în restaurare G
- Limita de la urbi de paterne
- Anchetă de epoca romană
- Parcela care au rămas conservate sau au fost restaurate
- Limita de la parcelle au ardele care vorbesc la com. ardeleană

Scara: 1:5000

100m

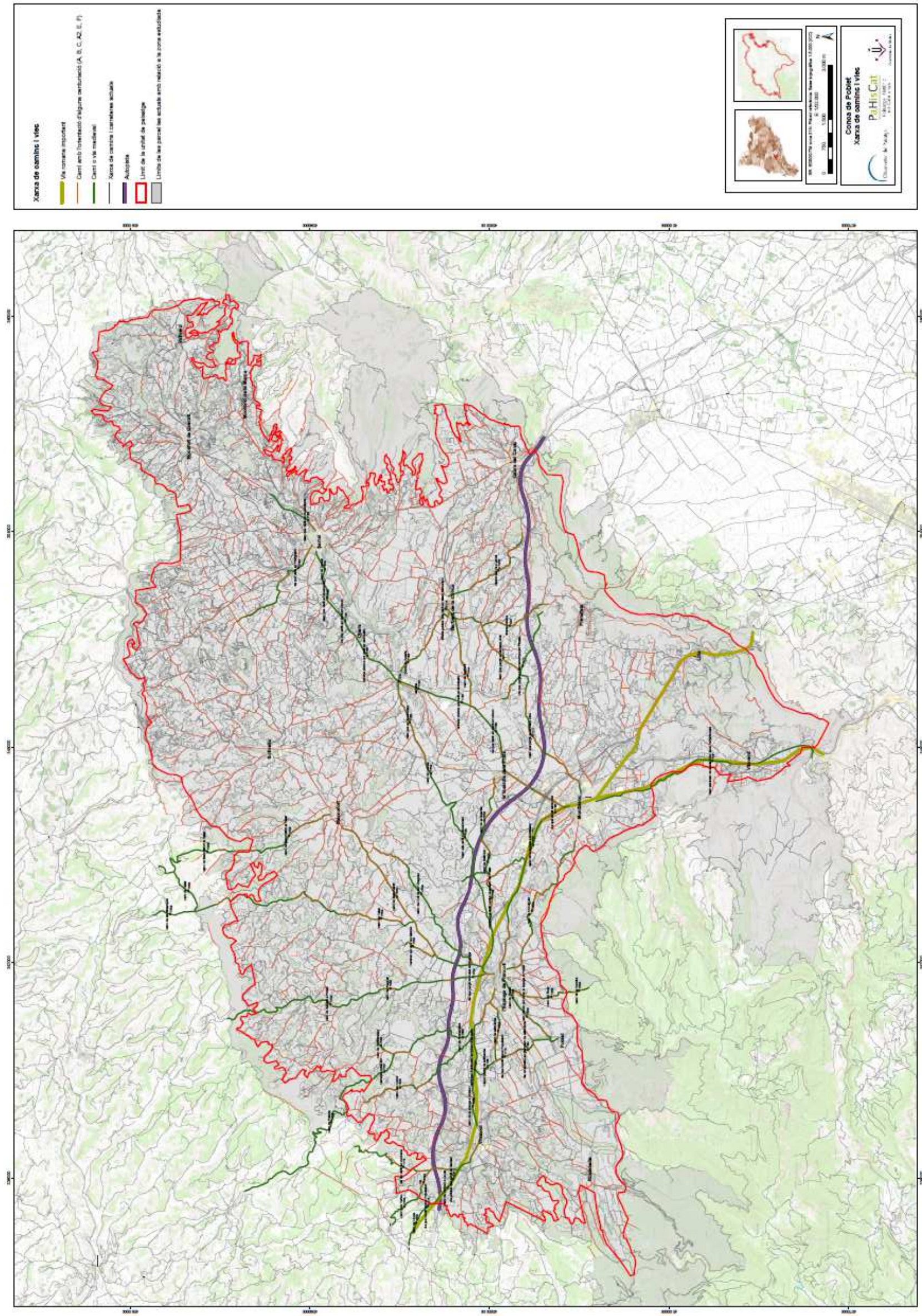
Coordonate UTM: 46QUR 542000 E, 4665000 N

Proiecție: UTM

Comuna de Poitiers

Epoca Romană

FIGURA 8.12: centuriacions d'època romana de la zona de la Conca de Barberà (Catàleg del Paisatge, Camp de Tarragona).

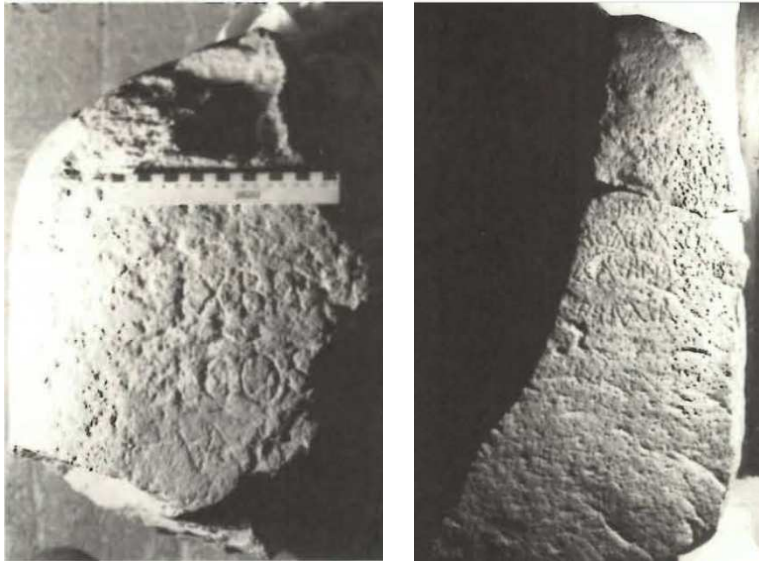

FIGURA 8.14: fragments de la inscripció romana de Riudabella CIL II² suppl. 14 núm. 2299 (p. 944).

FIGURA 8.15: sivella visigòtica procedent de la cova de les Bruixes, a Rojals, terme de Montblanc.

FIGURA 8.16: topònims d'arrel llatina presents en la documentació escrita de l'antiguitat tardana i època medieval vinculables a *territoria* o grans predis rurals: 1. Tàrraco; 2. Gaià-*Caius*; 3. Santes Creus, *Sanctas Cruces*; 4. Santa Perpètua de Gaià; 5. Santa Coloma de Queralt; 6. Vil·la de Borrells; 7. Conca de Barberà, *Campo Barberano*; 8. Vil·la de Pedrinyà, *Pritignano*; 9. Muntanyes de Prades-Siurana, *Severus*; 10. Constantí-La Selva del Camp, *Silva Constantina*; 11. Marçà, *Martius*.

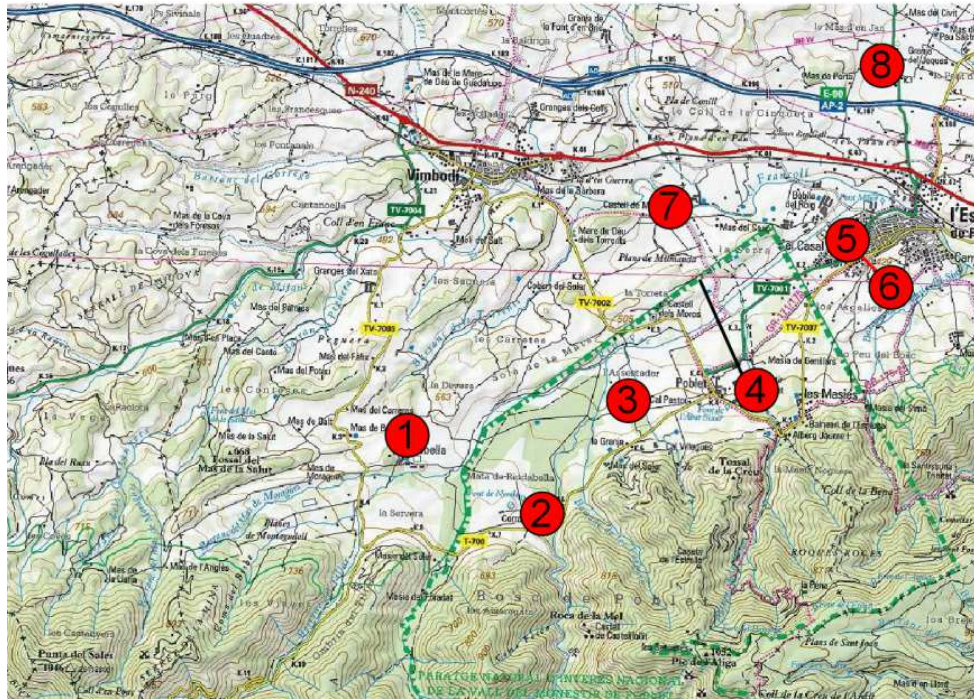

FIGURA 8.17: jaciments d'època romana de l'entorn del monestir de Poblet: 1. Riudabella; 2. Camí de la Font de Nerola; 3. Granja Mitjana; 4. Poblet; 5. Hostal del Senglar; 6. La Serreta III; 7. Milmanda; 8. El Reguer.

FIGURA 8.18: jaciments d'època romana del Priorat: 1. Cornudella: Siurana i Els Palaus; 2. Marçà: Can Montagut, Can Castellví, La Solana, Castell dels Moros; 3. El Molar, Font del Molar; 4. Bellmunt de Priorat, Mina Eugènia i Mina Règia; 5. Capçanes, Serra de l'Espasa.

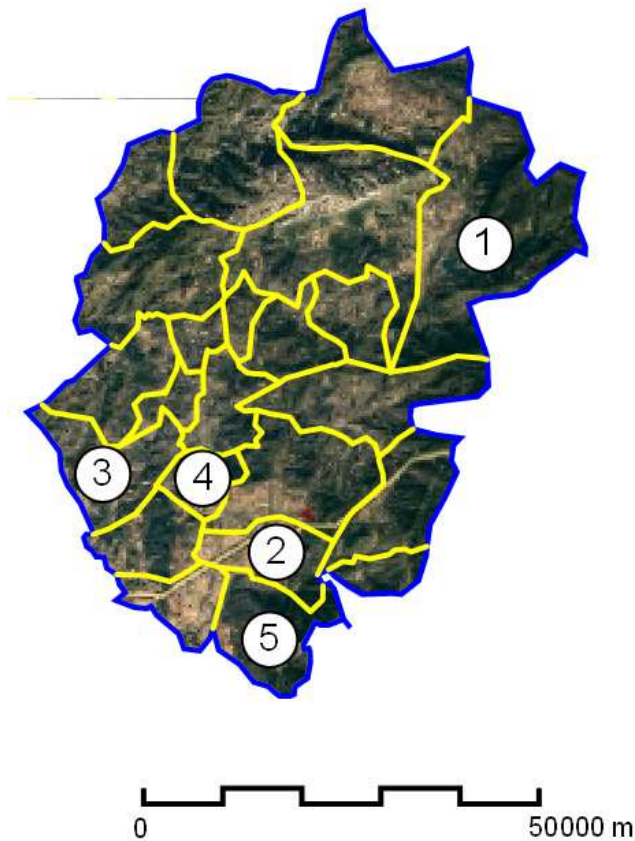

FIGURA 8.19: fragment de terra sigillata hispànica reciclada, hisn de Siurana (M. Piera).

FIGURA 8.20: imatge satèl·lit de la zona entre Ilerda i Tarraco on es marca la via romana ab *Asturica Augusta Terracone* i en un punt mig, les Muntanyes de Prades i Siurana, topònim vinculable a l'episodi del robatori de llibres priscilianistes que explica Consenci a la carta XIb enviada a sant Agustí: "*Nam cum superiore anno idem Severus aestimans barbaros longius abscessisse post obitum matris castellum in quo consistebat expeteret, dominus noster Iesus Christus omnium secretorum inspector, omnium cassum dispensator, sarcinas eius, ut tantum flagitium proderetur, a barbaris voluis comprehendere. Qui omnis in praedam versis tres codices immanes qui omnia sacrilegiorum genera continebant credentes bonos et ab aliquo forsitam comparandos ad vicinam civitatem cui Hilerda nomen est detulerunt; quos cum exsecrabilis cognovissent, apud episcopum ipsis civitatis Sagittium reliquerunt*" (AMENGUAL J. 1999; imatge IGCC).

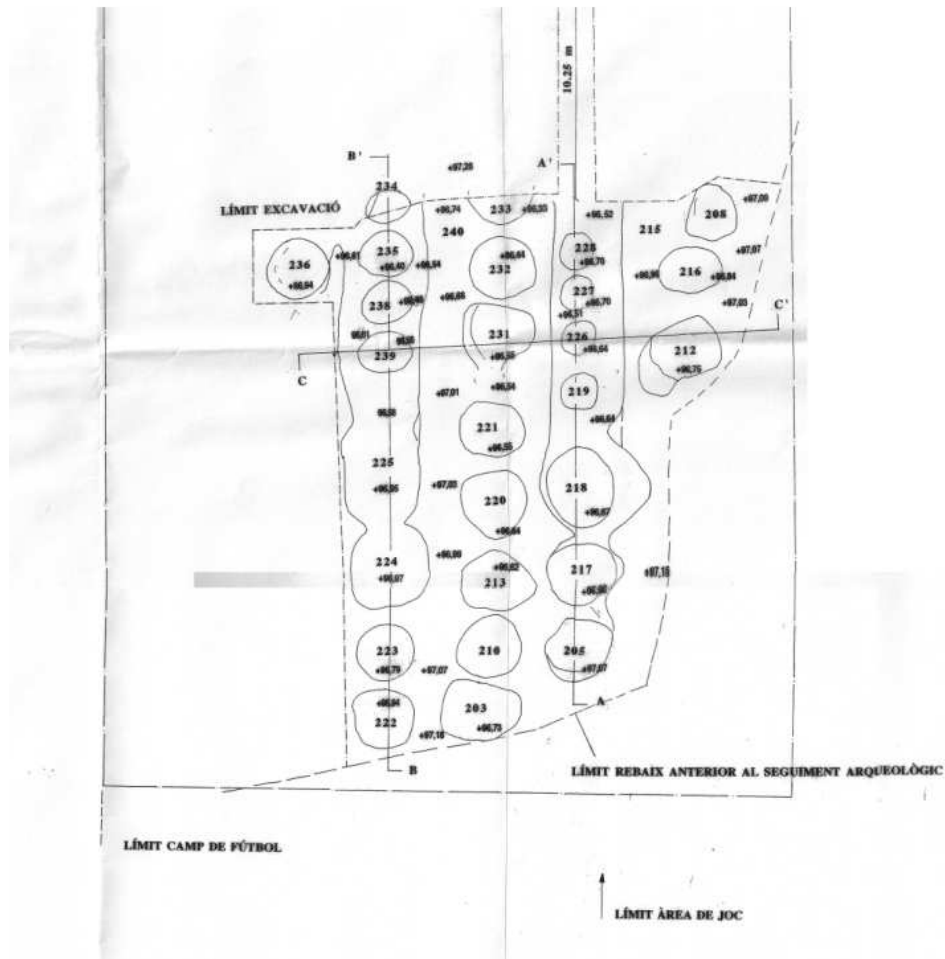

FIGURA 8.21: planta del camp de dolia excavat el 1994 al camp de futbol de Marcà, antiga finca de Can Montagut.

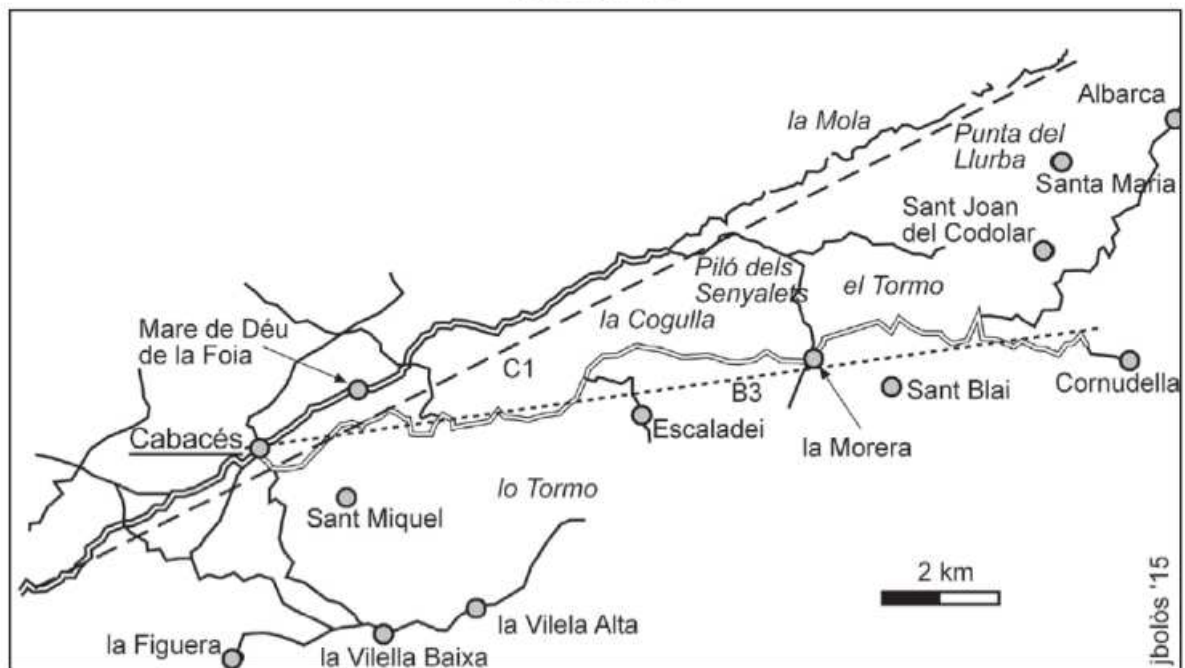

FIGURA 8.22: mapa del camí entre Cabacés i cap al nord-est. Per Bolòs coincideix amb un eix de centuriació romà (C 1) que arriba fins Albarca (BOLÒS, J. 2015, fig. 19, p. 106).

FIGURA 8.23: inscripció cúfica de l'església visigòtica de Sant Vicenç d'Enclar, a Andorra (BRAMON, D. 2000 portada).

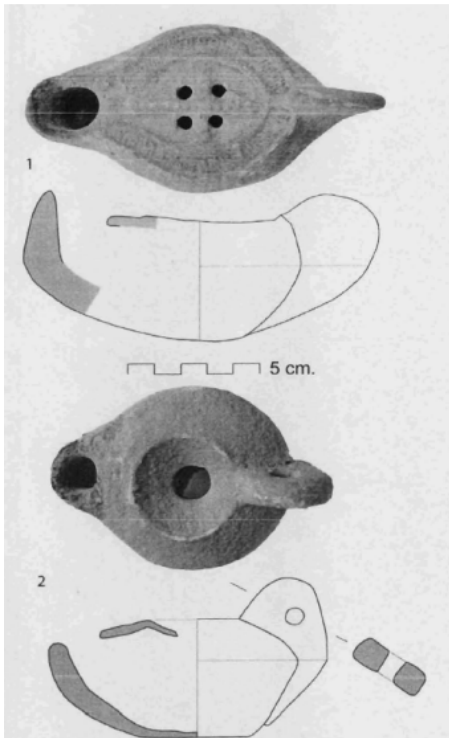

FIGURA 8.24: llànties romanes de la Mina Règia de Bellmunt (RAFEL, N.; ARMADA, X. L. 2010, fig. 1, 2, p. 250). La peça 1 és del tipus Deneauve VII A/Loeschke VIII de la segona meitat del segle I, la 2 és una tipus Atlante X-B2-C de la segona meitat del segle V.

FIGURA 8.25: proposta de restitució del gran conjunt de Pla de Nadal, vinculat a la residència de *Teodomirus*, a Vilanova de Túrria, València (<https://www.pinterest.ph/amp/pin/466122630178013006/> data 20.05.2020).

FIGURA 8.26: planta general del conjunt rural de l'antiguitat tardana associable a un vilatge de Vilaclara, a Castellfollit del Boix, comarca del Bages (ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, L. 1995 FIGURA 4, p. 16).

FIGURA 8.27: Menhir o més aviat pedra fita de Can Ferrer.

TARRAGONÈS			
Altafulla	Altafulla	Vandellòs	L'Hospitalet de l'Infant L'Hospitalet Planes de l'Hospitalet Pedralons
El Catllar	La Quadra	Vilaplana del Camp	Vilaplana
Constantí	El terme La Creu de Salomó	Vinyols i els Arcs	Vinyols i Els Arcs Los Hospitals
Creixell	Els Tres Termes	ALT CAMP	
El Morell	Cap de Termes Els Hospitals Granja de Santes Creus	Aiguamúrcia	Santes Creus Mas d'en Palau Bosc del Mas d'en Palau Camp de la Creu Santes Cres
La Nou de Gaià	La Quadra	Alcover	Lo Vilasec Los Quints Alcover
Els Pallaresos	Els Hostalets Els Pallaresos	Cabra del Camp	La Pedra Cremada
Perafort	Mas de Quarts Perafort	Figuerola del Camp	Palau del Reig Cal Palatí
La Pobla de Montornès	Coll de Creus	La Masó	Los Quints La Massó
Renau	Peralta Costa de Peralta Planes de Peralta Pedrafita Torrent de Peralta o Panicals	Montferri	Les Quadres La Quarterada Vilardida
La Riera de Gaià	Els Pedregalets	Nulles	Pont de l'Hospitalet Nulles
Roda de Berà	Quartó La Quarterada La Martorella	El Pont d'Armentera	El Pont d'Armentera
Salou	La Creueta de Genoves Salou	Puigpelat	Els Quatre Camins Les Esquadres Mas de les Esquadres La Mina de les Esquadres
La Secuita	Les Creus La Secuita	Querol	Querol Hostalet del Lladre
Tarragona	Punta de la Creueta Mas de la Creu Mas Palau Torrent de Mas de la Creu (o de la Mora)	Valls	El Palau del Reig de Baix El Palau del Reig de Dalt
Torredembarra	Les Creuetes	Vilabella del Camp	El Pedrós Els Pedrosos Vilabella
Vilallonga del Camp	Els Quatre Camins Vilallonga	Vila-rodona	Les Quatre Carreteres Plana de Pedrafita Pedrafita Vila-rodona
Vila-seca	Vila-seca Tres Camins		
BAIX CAMP			
Alforja	Barranc de Creus		
L'Argentera	L'Argentera		
Les Borges del Camp	Los Pedrets		
Botarell	Los Quartons La Creu del Perdiu		
Cambrils	Los Quatre Camins Mas Querol Mas Creu		
La Febró	La Creu Trencada La Febró		
Maspujols	Les Creus		
Mont-roig del Camp	Los Quarts		
Reus	La Quadra Mas de Tallapedra Les Quarterades Plans de Quart Les Quatre Carreteres Quart Camí de la Pedra Estela Els Cinc Camins Quintana Barranc dels Cinc Camins (o de Pedret) Riera de la Quadra		
Riudecols	Vilavella		

TAULA 8.2: topònims de l'ager *Tarraconensis* que per I. Arrayàs cal vincular a centuriació i vialitat del territori de Tàrraco (ARRAYÁS, I. 2005).

959	donació del <i>Castrum Frexanum</i>	Aiguamúrcia i Vila-rodona	riu Gaia i <i>Villa Rotunda</i>
FABREGA, A. 1995, doc. 54; MIQUEL VIVES, M. 1997.			
975	donació de Sant Pere d'Embígats	Barberà de la Conca, Conca de Barberà	<i>in campo Barberano</i>
BENET CLARÀ, A. 1981			
1012	donació de Santa Oliva	Santa Oliva, Baix Penedès	<i>quem nominati indicunt locum. s. Oliva, sicut antiquitus exinde vocitatum</i>
RIUS, J. 1946, núm. 449			
1038 o 1058	donació del puig de Forès	Forès, Conca de Barberà	<i>nostram staticam et medetate de ipsum terminum, qui est de Pitrignato ad nostrum dominicum et cum ipsa decima de nostro dominico</i>
FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 20.			
1076	donació de la quadra d'Ollers	Ollers, Conca de Barberà	<i>pluviarium de Pedrina a més d'ipsa paret antiga i illas fontes de Barbera</i>
ALTISENT, A. 1993 doc. 22			
1084	donació del Puigperdiguer	<i>Pobla de Montornès, Tarragonès</i>	<i>villa antiqua i d'una pedrera gran, magnus lapis</i>
ALTISENT, A. 1993, doc. 29.			
1150	delimitació d'un alou de Riudoms	<i>Riudoms, Baix Camp</i>	<i>cisterna vella, el vilar i un casal</i>
GORT, E. 1987, p. 5			
1154	atermenament Siurana	Botarell, Baix Camp	Pedra Fita
TODA; E. 1924, p. 41-43			
1155	carta de poblament d'Espinarvesa	Valls, Alt Camp	<i>vilar Gros pont de Goi, i la carreriam que itur ad Sibranam</i>
FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 102			
1157	donació de Salou	Salou, Tarragonès	<i>strata publica i de l'archum de Salo</i>
ALTISENT, A. 1993, doc. 200			
1158	donació de Riudoms	Riudoms, Baix Camp	<i>marge vell</i>
GORT, E. 1987, p. 5			
1160	donació de Santes Creus	Aiguamúrcia, Alt Camp	<i>ipsam antiquitatem de Vilar Redon</i>
PAPELL, J. 2005, doc. 84, p. 160			
1164	carta de poblament de la <i>Villa Constantina</i>	La Selva del Camp, Baix Camp	<i>ipsam torrentem qui vadit de ipsis voltis de Argenteria ad partes Parietes Graciles.</i>
FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 125			
1166	carta de privilegis d'Alcover	Alcover, Alt Camp	torrent de les Voltes i el camí de Mont-ral
FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 131			

TAULA 8.3: citacions d'evidències vinculables a l'ocupació antiga de l'ager tarraconensis en documents medievals.

1169	donació de Vilallonga	Vilallonga del Tarragonès	Camp.	<i>illos parietes antiquos Ville Longe</i>
MIR LLORENTE, H. 2011, p. 36				
1171	cessió de Rocabruna	Picamoixons, Alt Camp		<i>pont de Godile i la carreriam de collo Alie</i>
ALTISENT, A. 1993, doc. 412; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 140				
1173	atermenament de Siurana	Espluga de Conca de Barberà	?	<i>Peram Fixam</i>
BOFARULLI MASCARÓ, P. 1856, p. 48-51				
1173	donació del Morell			<i>ipsam voltam perforatam</i>
RECASENS COMES, J. M. 1985, app. doc. 1.				
1176	Donació del Codony	El Morell-Perafort		Cases Rodones del Codony
PAPELL, J. 2005, doc. 189 i 190; MIR LLORENTE, H. 2011, p. 35-36				
1177	donació d'una masada al Codony	El Morell-Perafort		<i>amb lo torrent que baixa del camí antic i va a una fita antiga pel nord i en una paret antiga que va de aquesta fita a un torrent que baixa de les terres dels homes de Constantí i a l'oest amb un camí antic que passa sobre lo pou i va d'un torrent a l'altre</i>
MIR LLORENTE, H. 2011, p. 36.				
1179	concordia amb l'abat Pere de Santes Creus	Aiguamúrcia-Vila-rodona		<i>pilares antiquos.</i>
PAPELL, J. 2005, doc. 223, p. 329-330				
1180	data de poblament de Sarraí	Sarraí, Conca de Barberà		<i>petra que vocatur Llamp</i>
FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 160				
1180	donació de Coma-ruga	El Vendrell, Baix Penedès		<i>sicut est terminatum et fixuriatus de ipsa columna que isat est in ipsa calciata usque ipsam aquam que descendit de s. Oliva</i>
RIUS, J. 1946, doc. 1132				
1187	donació de terres	Altafulla, Tarragonès		<i>in camino antiquo quod vadit Terrachonam</i>
SERRA RIAL, R.; VIRGILI, A. 2018				
1188	carta de població de Vilallonga	Vilallonga, Tarragonès		<i>caminum quod vadit de Tarragona ad Monte album</i>
ESPAÑOL, F. 1983				
1194	butlla de Celestí III	Diversos indrets		<i>Vinyols i Els Arcs, Jovis Colle o Collum Jugum, ecclesiam de Arcubus, ecclesiam de Constanti, ecclesiam de Centum sellis</i>
VILLANUEVA, J. 1851a, app. XXXVIII, p. 300-303				
1218	document de Riudoms	Riudoms, Baix Camp		<i>mas vell</i>
GORT, E. 1987, p. 5				
1510	capbreu del Codony	Perafort, Tarragonès		<i>l'Antiguor</i>
MIR LLORENTE, H. 2011, p. 37				

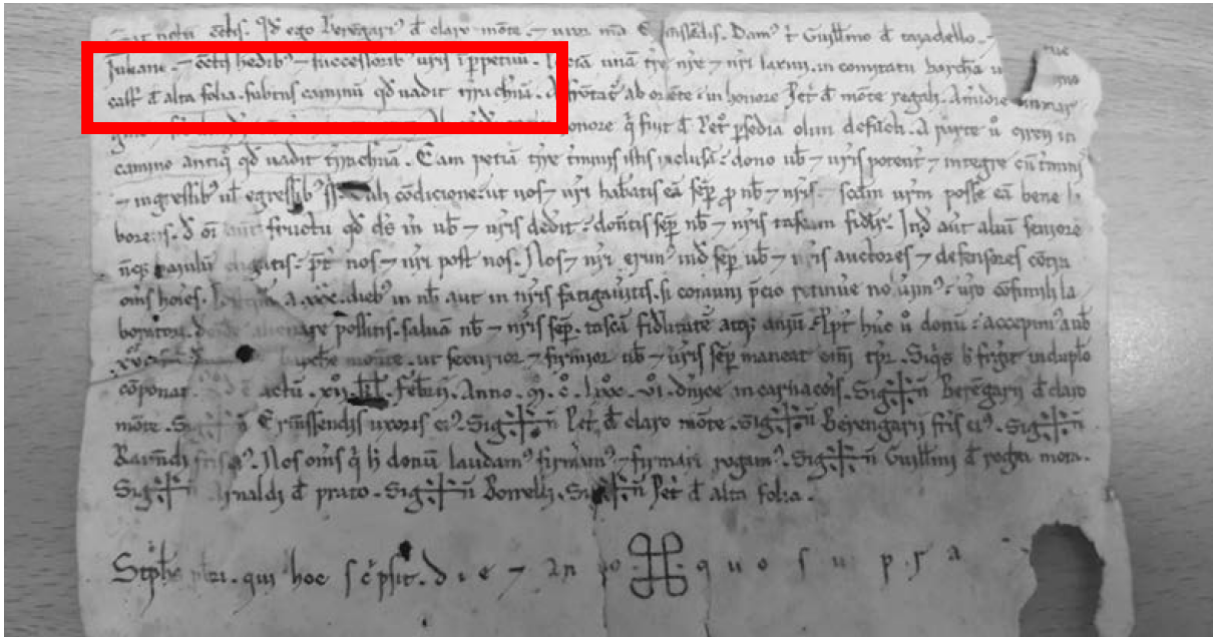

FIGURA 8.28: citació de l'antiga Via Augusta en un document del 1187 al terme d'Altafulla (SERRA RIAL, R.; VIRGILI, A. 2018, fig. 2, p. 13).

FIGURA 8.29: escultura de Cibele procedent de la vil·la dels Antigons, entre La Canonja i Reus (foto MASVR, publicada a ANGUERA, P. 2003, vol. 1, sense paginar).

9. ENTRE LA CONQUESTA ÀRABO-AMAZIC I LES VESPRES DE FEUDALS (713/714 - 1153/1154)

9.1 MOROS VENEN, MOROS VAN²¹⁵⁵

L'any 1962 el professor Manuel Riu lamentava el poc coneixement arqueològic que es tenia del període de transició entre el món clàssic i el medieval.²¹⁵⁶ L'interès dels arqueòlegs pel món antic i la prehistòria, i dels medievalistes per la informació documental deixaven aquest període eixut en textos escrits i aparentment magre en restes espectaculars, en una situació precària en front d'altres èpoques més agraïdes d'estudiar (Fig. 9.1).

Afortunadament les coses han anat canviant tal i com palesa la literatura arqueològica dels darrers decennis.²¹⁵⁷ Amb tot, problemes com la continuïtat o el trencament de formes de vida, hàbitat o creences no estan encara del tot resolts. A la Catalunya Nova, en concret al Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat, un d'aquests problemes a aclarir és què va passar entre la invasió àrabo-musulmana i la conquesta feudal o *reconquesta*, com l'ha denominat la historiografia.²¹⁵⁸

²¹⁵⁵ "*Moros vénen, moros van / pel camí de Sant Joan / Moros de guerra / moros a terra!*" són els versos d'una cançó infantil popular arreu dels Països Catalans. Evoca i sortilegia els atacs dels pirates i corsaris nordafricans freqüents a la costa mediterrània fins gairebé el segle XIX. Ara son políticament molt incorrectes, cosa que m'és igual, però no deixen de ser significatius pel paper atorgat al món islàmic en la nostra societat. Vid. AYATS, J. 2007. De fet els versos són també usats en un altre interessant article: GIMÉNEZ, J. 1998.

El fet és que la documentació feudal ens parla de sarraí (*sarracenus*) i també de moro (*maurus*) i no era de manera pejorativa, sinó per una qüestió d'etnicitat. No apareix fins el segle XV el terme mudèixar o mudèjar. Sobre aquest particular, vid. VIRGILI, A. 2019b, especialment p. 45.

²¹⁵⁶ RIU I RIU, M. 1963.

²¹⁵⁷ Aquesta progressió en la investigació es veu clarament en les actes dels congressos d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (1988, 2002, 2006, 2010 i 2014): i especialment en el de Tarragona, amb un apartat monogràfic dedicat a la transició del món antic al medieval: ACRAM 1, ACRAM II, ACRAM III, ACRAM IV, ACRAM V, ACRAM VI.

²¹⁵⁸ En principi caldria descartar definitivament el terme *reconquesta* tal i com sovint s'ha entès, amb una sèrie d'implicacions de tipus historiogràfic, i per suposat polític ben clares. No deixa de ser un

La visió clàssica d'aquest període, que ja la palesen els *Anales* de Zurita o la crònica d'Otger Cataló, ens ha portat a interioritzar com l'arribada dels musulmans a la península és fruit de la traïció i la immoralitat dels visigots, i va anar acompanyada d'una reacció prou coneguda, la fugida a la muntanya dels naturals. A partir de llavors començaria una heroica empresa de recuperar el solar patri en nom de la fe.²¹⁵⁹

Fruit d'aquesta invasió i el replegament de la població indígena a la muntanya,²¹⁶⁰ s'ha volgut veure el despoblament del país des de la data del 713-14, però no s'ha tingut en compte per exemple quina era la situació prèvia del poblament al Camp de Tarragona i la mateixa Tàrraco.²¹⁶¹

Com exemple de temes a replantejar hi ha el fet que s'havia suposat que els anomenats hispanoromans/hispanovisigots van fugir als Pirineus, de manera que aquests es trobarien densament habitats, mentre que l'interior del territori restava buit i la costa tenia una densitat baixa de població, tot i que estable. A partir del segle IX començaria l'ocupació del pla per part de pagesos artigadors, iniciativa després absorbida pel poder eclesiàstic i comtal, tot donant peu al que s'ha denominat repoblació.²¹⁶²

El cert és que en els darrers decennis aquesta seqüència lineal, ben dualista i acceptada ha estat i és objecte d'una profunda i complexa revisió encara oberta. Així es veu que la imatge "catastrofista" de la conquesta islàmica no es ben bé així, i no va comportar, tal com s'ha dit i escrit, la desbandada de la gent, ni el caos i la desolació total. Bàsicament els nouvinguts es fan amb el territori mitjançant el pacte, la capitulació, el desplaçament de l'aristocràcia militar, l'aliança amb els bisbes, i quan

concepte convenientment polititzat per justificar ideologies i la gernació de nacions. És part dels invents dels relats històrics que justifiquen els nacionalismes actuals, com si fos necessari manipular la Història per defensar una nació o altra! Sobre el seu concepte historiogràfic val la pena llegir un estat de la qüestió escrit de les de la distància: RÍOS, M. F. 2008. Des d'una perspectiva més àmplia, i per tant també polèmica cal llegir KAMEN, H. 2020 en referència a la creació del relat històric nacional espanyol i per tant del terme *reconquesta*. No en va Kamen té raó en una cosa: una operació militar de reconquesta no dura vuit segles! I per la part del relat nacionalista català i en resposta als plantejaments pintorescos clarament pseudohistòrics per no dir-la més grossa de l'anomenat Institut Nova Història és de precepte llegir BAYDAL, V.; PALOMO, Cr. 2020.

Tampoc podem reduir el concepte conquesta al seguit d'operacions de tipus bàsicament militar sinó que l'hem d'entendre seguida i/o acompanyada del corresponent procés de control del territori, les seves gents i les fonts de producció; comporta l'arraconament i dislocament de la població prèvia amb la instal·lació de nous contingents tot i que els seus precedents humans normalment no desapareixen de manera total o absoluta, sinó que es redueixen i al final s'assimilen amb el corresponent procés més o menys ràpid d'etnocidi o genocidi cultural. Cfr. VIRGILI, A. 2019b, p. 46.

2159 Una interessant visió historiogràfica de com s'ha explicat la invasió arabo-musulmana i la posterior *reconquesta* o conquesta feudal es troba a SABATÉ CURULL, FL. 1996, p. 9-16.

2160 Vid. el brillant enquadrament del tema que Eduard Riu-Barrera va fer ara fa ja trenta anys: RIU-BARRERA, E. 1991a, concretament p. 266.

2161 Un comentari més general i ja força superat es va publicar a: MENCHON, J. 1992a; MENCHON, J. 1995ba; més recentment MENCHON, J. 1996a i MENCHON, J. 1998b. Una darrera revisió sobre el tema, amb força bibliografia és a: MENCHON, J. 2012b i MENCHON, J. 2013a.

2162 SALRACH, J. M. 1982. I abans és de precepte llegir la magna obra de BONNASSIE, P. 1979-1981.

calia amb la “diplomàcia” de les armes.²¹⁶³ Recordem els fets, mal que sigui per fer memòria.

Hispania a cavall dels segles VII i VIII era un eixam d'intrigues i enfrontaments dinàstics cara a fer-se amb el tron de Toledo. El fet és que el 710, amb la mort del *rex* Witiza, el regne passa a mans de la seva família. Però són fets fora de la capital per una conxorxa palatina i el reialme va a mans de Roderic (*Rodrigo*). Aquest personatge es fa fort a la Bètica mentre que els witizians es parapeten el nord peninsular. Àkhila (II), que s'ha pres com a fill de Witiza, es proclama defensor dels drets del seu bàndol.

Doncs bé, resulta que Àkhila (II) era *dux* de la Tarraconesa i gràcies al suport de les elits laiques i eclesiàstiques de la vella província va poder defensar les seves aspiracions actuant com un veritable *rex*. Fins i tot va arribar a batre moneda a Saragossa, Tarragona, Girona i Narbona²¹⁶⁴ (Fig. 9.2).

Els historiadors no s'han acabat de posar d'acord si enmig d'aquesta situació Tariq ibn Ziyal aprofita per creuar l'Estret per fer-se amb la Península, o quan els witizians els demanaren ajut va saber veure l'oportunitat per iniciar la conquesta. Ara bé, Barceló ja fa anys que va interpretar una sèrie d'emissions numismàtiques prèvies a la invasió: “*Estas tres series de fulus, acuñadas entre 90-91/709 y la primavera de 92-93/711, y en la zona más occidental del Magrib, parecen indicar una intensa actividad monetaria, destinada, por una parte, aseguraría regularidad de los mercados locales, y, por otra, a crear una disponibilidad de numerario que facilitara la distribución de los estipendios del yihad a las tropas bereberes de la invasión de Hispania; y quizá, también, financiar la flotilla de barcos - posiblemente de Julián, fuera éste visigodo de Cádiz, exarca bizantino o gomera- que se utilizó para la travesía.*” I per no deixar cap dubte seguidament afirma que “*Los fulus del yihad ofrecen, a mi juicio, una prueba irrefutable de la intencionalidad inicial de la penetración; el paso del Estrecho no lo haría Táriq b. Amru b. Ziyad como simple auxiliar del bando witizano en su reyerta con una facción rodriguista, sino como jefe de una expedición de conquista*”²¹⁶⁵ (Fig. 9.3).

En altres paraules, s'estaven preparant per la invasió d'Hispania i van saber aprofitar les circumstàncies de desconcert intern per començar les operacions de conquesta.

La realitat és que l'expansió islàmica al nord d'Àfrica no tenia la intenció de parar a les Columnes d'Hèrcules. Uqba ibn Nafi el 699 va començar la conquesta dels antics territoris bizantins del nord d'Àfrica, una llarga guerra que culmina amb l'assoliment dels regnes cristiano-berbers. El 670 ja controlava l'actual Marroc. I disset anys després, en temps d'Ervigi, els àrabo-amazics van fer un primer atac marítim a la costa del Llevant peninsular.

Com després succeirà a Hispania, els àrabs no ho van tenir fàcil amb els berbers o amazics, els quals es van revoltar fins que els va fer fora fins Líbia i van arribar a conquerir la capital d'*Ifriquiya*, la medina de *Qairawan*. La resposta àrab va ser la conquesta de les terres perdudes i les ciutats encara en mans bizantines com Cartago.

2163 Com a aproximació a la “pre-Catalunya islàmica,” vid.: BALAÑA, P. 1992; BALAÑA, P. 1993a, especialment p. 57-61.

2164 BENAGES, J. 2007.

2165 BARCELÓ M. 1971-1972.

Finalment el 705 prenen Tànger. L'any 710 es fan amb Ceuta (*Sebta*), en disputa entre visigots i bizantins. La llegenda diu que el seu governador *Don Julián* la va lliurar als àrabs i els va proporcionar recolzament logístic, doncs entre altres coses *Rodrigo* havia forçat a la seva filla Florinda, coneguda també com la Caba (**Fig. 9.4**).

El fet és que els àrabs van estar temptejant les costes hispanes des de l'atac del 677, fins el 710 després de la presa de Ceuta. Llavors Tarif ben Malluk va desembarcar a l'illa de Tarifa i després de fer una expedició de reconeixement va tornar a l'Àfrica. En aquest context tenen raó de ser les emissions de fellús per al pagament de les tropes invasores. Paral·lelament estaven en negociacions polítiques amb l'oposició a Roderic, especialment els successors de Witiza i ben segur que també amb Àkhila (II).

No acaba de estar clar si el governador d'*Ifriqiya* Musa ibn Nusayr, que al seu temps depenia del walí d'Egipte, va ordenar al berber Tariq ibn Ziyad començar la conquesta d'Hispania o si va actuar per iniciativa pròpia i només quan va veure el seu èxit, va anar en el seu recolzament. La realitat és que desembarca a la badia d'Algesires a principis del 711 amb 7000 homes, bàsicament berbers, no pocs cristians nordafricans, tot instal·lant-se al penyal de Gibraltar. Des d'allí comença a assaltar les ciutats de la Bètica i va rebent els corresponents reforços del nord d'Àfrica (**Fig. 9.5**).

Tariq va aprofitar que Roderic era en campanya contra els vascons i els seguidors d'Àkhila (II). Com no era la primera acció àrabo-berber al sud peninsular, el visigot no va prestar gaire atenció a l'atac. D'acord amb la legislació i costums visigots, els nobles de la Bètica es van preparar per defensar les seves terres, però no van tenir prou força per parar l'empenta berber. La qüestió és que Roderic sense recuperar Pamplona retorna al sud per repel·lir Tariq, que ja havia rebut 5000 homes més. L'enfrontament va ser a Guadalete on el *rex* visigot va perdre, i és probable que part de les tropes que duia, fidels a Àkhila (II) es passessin de bàndol. Això va passar a finals de juliol de 711.

Amb la mort de Roderic, una part de la noblesa visigoda escull Oppas com a rei, fill d'Ègica i germà de Witiza, però el conflicte no acaba amb Àkhila (II).

Poc després Mussa ben Nusayr desembarca a Cadis amb 18000 homes més. L'avenc àrabo-berber és ràpid i sense resistència fins Medina Sidonia. Després de gairebé dos mesos de setge es fan amb Sevilla que era la capital de la província *Hispalensis* i passa a ser breument en la base militar del nou poder. D'aquí van sortir els exèrcits a Còrdova, capital de la Bètica, Mèrida, capital de la Lusitània. L'objectiu era fer-se amb les *urbes* més importants i controlar l'aparell visigot. Mussa anava cap a la capital del regne, Toledo utilitzant les antigues vies romanes. Tariq va avançar pel Guadalquivir i torna a guanyar els visigots prop d'Écija. Presa Còrdova, fan camí cap a Màlaga, Granada, Martos, Jaén i Baeza. Després va a Mèrida i ocupa Càceres i Talavera la Vieja tot seguint la via romana. El fet és que la capital de la Lusitània es va resistir i Mussa deixa un exèrcit mentre torna a Toledo on es reuneix amb els contingents de Tariq.

La conquesta de Toledo comportà acabar amb les aspiracions d'Oppas, l'escapçament del regne visigot i l'apropiació del ric tresor reial. Dels nobles que van fugir una part va anar amb Àkhila (II) com l'arquebisbe Sindered, i altres es van refugiar al nord peninsular. Mussa i Tariq van passar l'hivern a la capital i a la primavera es van

dirigir cap a *Complutum*, Guadalajara, Sigüenza i Medinaceli. Allí es tornen a separar. El primer va anar al nord-oest, cap a Clúnia, Amaya, Lleó i Astorga, on van deixar guarnicions militars.

Tariq va anar cap al nord-est, per Calatayud cap a Saragossa, que segons la llegenda va devastar, però segurament va acabar amb pactes, com mostra l'absència arqueològica de vestigis d'un setge i destrucció. Després, seguint la via romana va arribar a Astorga. Va pactar amb el comte Fortuny de la família dels *Casius* a la zona de Tarazona, segurament amb unes condicions semblants a les de Teodomir a la zona de llevant. Són la nissaga dels Banu Qasi una vegada islamitzats.

A Astorga estant, es tornen a reunir Tariq i Mussa i arriben a Lugo, capital de la vella *Gallaecia*. Allí reben pacte de submissió d'un seguit de ciutats com Gijón. Només faltava fer-se amb Mèrida que resistia el setge, Tarragona i Narbona. Finalment aquesta ciutat cau a mans del fill de Mussa, Abd-el-Aziz, el 712. El cert és que la capitulació de la ciutat (*sulh*) respectava els bens i la vida dels seus habitants i els permet el culte cristià, però els musulmans es quedaven amb els bens de les esglésies i dels que van marxar. Després va haver de sufocar una sublevació a Sevilla.

Abans d'arribar a Lugo, el califa de Damasc Walid I convoca a Mussa. Llavors va a Toledo via Salamanca tot sotmetent els pobladors del camí. Van marxar amb Mussa, alguns nobles visigots i el tresor reial. A Damasc estant va caure en desgràcia amb el califa Sulaiman I i va ser condemnat a mort per malbaratament de fons, encara que li van commutar la pena. Després el van occir en una mesquita el 716. Tariq no va tenir millor fortuna, doncs va morir a la misèria.

El fill de Mussa, Abd el-Aziz ibn Musa va continuar les operacions tot actuant com walí. El botí obtingut va servir per mantenir l'aparell administratiu i l'exèrcit, tot i que una part (*jums*) quedava en mans del califa. Entre les coses que va fer va ser establir un impost per capitació anual als no musulmans (*gizya*), com en altres zones conquerides, cosa que induïa o forçava a la conversió i donava capacitat financera sense dependre del botí i el pillatge. Paral·lelament va haver de sufocar els focus de resistència havent d'actuar a Màlaga, Granada, Guadix, Lorca i Oriola. Es van establir acords amb nobles visigots que si bé a la llarga no es van respectar, van permetre una conquesta ràpida i menys violenta. És el cas de Teodomir el 713, que era el governador d'Oriola (Orihuela). El pacte del tipus '*ahd*', en el qual no solament es respectaven els bens com el *sulh* sinó que també donava una àmplia autonomia de govern, mantenint els seus senyors, respecte a la seva religió i manteniment de les esglésies. Aquest acord també va ser per les ciutats d'Alacant, Elx, Mula, Villena i Lorca. A canvi es sotmetien al califa, jurant fidelitat al walí, i a no recolzar als rebels, a més de pagar el tribut anual per cada persona no musulmana (*gizya*).

Des d'aquí Abd el-Aziz va passar a controlar el Llevant, amb les ciutats de València i Sagunt. Des de Sevilla, el 714 va sotmetre Huelva, Faro, Beja, Évora, Santarem i Lisboa arribant al '*ahd*' al nord de Coïmbra de manera que consolida el control fins les portes de Galícia. Aquell any, o potser l'anterior moria Àkhila (II) lluitant contra Abd el-Aziz durant la seva campanya llevantina.

A la Tarraconesa occidental Àkhila (II) havia resistit l'atac de Tariq i es mantenia fort a les terres de l'actual Catalunya i els territoris al nord del Pirineu. A més, amb ell

estava l'arquebisbe de Toledo Sindered, cosa que li donava legitimitat política davant dels visigots. Per alguns historiadors, va ser llavors, entre el 713 i el 714, quan els agarens van conquerir la ciutat de Tarragona.

Durant aquests anys la capital omeia va ser Sevilla, propera a la mar pel Guadalquivir i d'aquí cap a l'estret de Gibraltar que li donava una ràpida comunicació amb el nord d'Àfrica i per suposat amb Orient.

Al llarg del 715 Abd el-Aziz no va continuar la conquesta dels territoris controlats per Ardó, successor d'Àkhila II, sinó que va dedicar-se a consolidar el seu poder i reorganitzar l'exèrcit. Es va casar amb Egilo viuda de Roderic, i amb qui va tenir un fill, Asim. L'enllaç va contribuir que una part de la noblesa visigoda es passés al bàndol islàmic i mantingués així la seva situació de poder. Però el casori es va prendre com un intent de revolta contra el califa. Llavors el cap de l'exèrcit Ziyad ben Nàbigha i el seu cunyat, Ayyub van encapçalar una conxorxa. El califa Suleiman I va ordenar assassinar Abd el-Aziz el 715, i així es va fer mentre resava a la mesquita.

Ayyub va quedar com a walí durant uns mesos fins que va arribar el nou governador que va ser Al-Hurr ibn Abd ar-Rahman al-Thaqafi (716–719), el qual va arribar amb un exèrcit de reforç. Conscient de la precarietat del domini islàmic i que Ardó, successor d'Àkhila (II) encara controlava la Tarraconesa occidental va manar instal·lar guarnicions a les ciutats sota el seu control, excepte a les que havien pactat. La capital es va traslladar a Còrdova el 716 i va implantar l'impost del *harag*, que era una part de la producció agrícola. A més va retornar les terres als visigots lleials. També va afavorir força nobles witizians. Es més, els seus fills, Olmund i Ardabast havien pactat amb els àrabs i van ser prou ben recompensats i se'ls va retornar les seves terres a la Bètica.

Però Ardó es va fer fort a la Tarraconesa occidental, ara Catalunya, i la Septimània entre 714 i 720, amb el recolzament dels aquitans, que tenien vincles familiars amb la noblesa visigoda. També va comptar amb el concurs de mercenaris francs i saxons.

Al-Hurr a partir de la tardor de 716 va fer un seguit de campanyes fins el 718 a fi i efecte de sufocar la rebel·lia d'Ardó. Així de Saragossa estant va fer-se amb Osca, Barbastre, Lleida; per altres historiadors també amb Tarragona, Barcelona i al final Girona. Després va atacar els vascons a la zona de Tudela i aconseguí la capitulació de Pamplona. El 717 conquereix Astúries establint capital a Gijón.

Lluny d'estar la Península pacificada, aviat els berbers es van solleva per sentir-se maltractats en el repartiment del botí i les terres. La precarietat de la situació i l'escàs benefici de la conquesta van fer dubtar al califa Omar II de continuar a Hispània, allà cap el 718. Al final s'optà per romandre-hi, de manera que nomena governador a al-Samh ben Malik (718–721) qui va fer un registre d'ingressos i va ordenar el fisc i va distribuir el botí, es van assignar terres fins i tot del *jums*, i es va apaivagar parcialment la tensió entre amazics i àrabs. Els primers es van instal·lar al sistema cantàbric i central i les muntanyes i passos, mentre que els àrabs es fan amb les terres més fèrtils. Després el 719 va continuar cap a la Septimània. L'any següent conqueria Perpinyà i Narbona i Ardó es mort en combat.

El 721 al-Samh ataca Tolosa on fou mort pel duc Eudes d'Aquitània. És succeït per Al-Gafiqi (721-722) qui recompon el malmès exèrcit musulmà. És ratificat pel walí

d'*Ifriquiya*. El 722 és substituït pel nou governador Anbasa ibn Suhaym al-Kalbi, que va continuar la política de reforç interior i va augmentar la recaptació d'impostos, més que no pas avançar en la conquesta. Al mateix temps que augmentar el control directe de les zones que van pactar amb Abd el-Aziz.

El 724 ja tenia un exèrcit potent que li va servir per conquerir ciutats encara en mans visigodes com Carcassona (724) i Nimes (725). Mentre, a Hispània els asturs s'havien revoltat entre el 718 i el 722, liderada per Pelai o Pelagi, el famós Don Pelayo²¹⁶⁶ (Fig. 9.6).

Comptat i debatut, no acabem de tenir clar si Tarragona és en mans dels àrabo-berbers per Tariq o Mussa entre el 713 i 714 o uns anys més tard per Al-Hurr. El més segur és que la invasió àrabo-berber d'Hispania no va ser una casualitat. L'islam en pocs decennis va passar de ser una nova religió de la Península Aràbiga a conquerir el sud de la Mediterrània, posant en escac els imperis bizantins i sassànida i plantar-se al centre del regne dels francs, i si el 732 Carles Martell no hagués parat els peus a Abd-ar-Rahman ibn Abd-Al-lah al-Ghafiqí a Poitiers, ves a saber...²¹⁶⁷

9.2 CONSIDERACIONS SOBRE TERRACONA / TARRAQUINA EN ELS ANYS DE LA INVASIÓ ÀRABO-AMAZIC

Durant l'*impasse* entre el 711 i la conquesta de la ciutat de *Terracona* el 713-714 o 716-718, aquesta i el seu territori serien dins l'òrbita d'Àkhila (II). Per entendre la complexa i confosa situació política en la qual els seus partidaris o els de Roderic no reconeixen ni a l'un ni a l'altre, Pérez treu a col·lació un manuscrit del monestir de Ripoll amb la llista dels reis visigots. I vet aquí que Roderic no forma part de la sèrie. Per això després de Witiza, segueix Àkhila (II) qui va manar tres anys, i el succeeix el seu fill Ardó, *rex* set anys més. El document mostra clarament la pugna entre els witizians i els seguidors de Roderic i el fet que aquest no fos reconegut a la Tarraconesa.

És plausible pensar que la fi d'Àkhila (II) es degué a la pressió dels àrabo-berbers i la conquesta, els quals es van fer amb el nord-est peninsular el 714. Després el seu successor i probablement fill, Ardó es va parapetar com a *rex* dels territoris al nord del Pirineu fins el 721 quan cau la Septimània.²¹⁶⁸

Segons Al-Razi el berber Tariq ibn Ziyal va conquerit la ciutat de Terracona: "*E Tarragona fue de los logares mas antiguos que fallan fundamentos muy viejos e muy maravillosos, e a y cosas que se non desfazen por ningun tiempo, maguer todas las destruyo [Tariq b. Ziyad] hijo de (Mazayr), quando entro en Espana, e el mato las gentes e destruto las obras, mas non pudo todas, tanto las fizieron de firmes.*"²¹⁶⁹

²¹⁶⁶ GARCÍA DE CASTRO, C. 2019.

²¹⁶⁷ COLLINS, R. 1986; COLLINS, R. 1991; COLLINS, R. 2005.

²¹⁶⁸ PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2012, p. 401-419; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013b.

²¹⁶⁹ Remarquem la cita d'AL-RAZI, la famosa *Crònica del Moro Rasis*: BRAMON, D. 2000, § 122, p. 118-119. Vid. també BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 43-45.

Ara bé, hi ha veus que no pensen el mateix, com es desprèn de la interpretació que es fa d'Al-Gassani:²¹⁷⁰ "Mussa b. Nusayr assetjava una de les fortaleses de l'orient d'al-Andalus i ja feia més de vint nits que insistia a combatre-la i que no podia [pendre-la] a causa de la seva inexpugnabilitat i fortesa." Malgrat que hom pensa que parla de Terracona, les font àrabs no aclareixen si va ser així. Però en base a als textos llatins Dolors Bramon és del parer que la presa fou obra de Tariq.²¹⁷¹

Amancio Isla defensa que Tarragona va ser presa a l'assalt, doncs "notícies que procedeixen de l'historiador Ahmad al Razi situen la conquesta i destrucció de la ciutat en un moment imprecís, potser entorn del 716-717. L'historiador àrab fa referència a la matança de la població duta a terme pels conqueridors." També relaciona el fet amb la conquesta "d'una ciutat amb quatre portes i propera al mar que sol identificar-se amb Tarragona."²¹⁷² Tot això, i sumi's el silenci de les fonts àrabs referent a vida urbana a posteriori, li fa pensar en una "població escasa i, per descomptat no va tenir cap protagonisme en aquesta època." Per contra, les construccions romanes van impressionar viatgers i escriptors àrabs.²¹⁷³

També s'ha proposat que la conquesta va ser el 716-717 amb d'Al-Hurr com escrigué en el seu moment Josep Maria Recasens,²¹⁷⁴ tot seguint Coll i Alentorn.²¹⁷⁵ I no està

²¹⁷⁰ AL GASSANI a *Rihlat al-wazir* (p. 207-209) i publicat a BRAMON, D. 2000, § 173, p. 152-153 i nota 21.

²¹⁷¹ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 44-45.

²¹⁷² MILLÀS I VALLINCROSA, J. M. 1987, p. 6-8. Fa referència al *Fals Abencotaiba*, p. 133-136 apèndix a *Abenalcutis*, on s'explica l'expedició de Mussa contra vascons i francs. BRAMON el denomina *Pseudo Ibn Qutaiba*, autor oriental de gran prestigi (m. 270/873), Vid. BRAMON, D. 1989, p. 22. Millàs i Vallincrosa explica que l'expedició s'ha revestit de caràcter llegendari i religiós cosa que fa sospitar de la seva veracitat. La vinculació de la cita de Mussa amb el fet que la *Crònica del Moro Rasis* parla que aquest personatge va destruir Tarragona, porta a relacionar-les. Ara bé, es mostra escèptic: "Podem identificar-se ambdues ciutats? En tot cas la resistència de Tarragona no podia ésser tan obstinada com suposen alguns autors." p. XXI.

El text, segons Millàs és el que segueix: "Estava jo entre els que combateren a Espanya, amb Mussa, fins que arribàrem a Saragossa, que era el lloc més apartat que arribàrem amb Mussa, excepte un poc més enllà; i arribàrem a una Ciutat junt al mar, la qual tenia quatre portes; mentre nosaltres l'assetjàrem, s'aproximà Aiaix b. Ahial, que era el cabdill de la guàrdia de Mussa, i li digué: 'O Emir! he dividit l'exèrcit en quatre parts; cada una junt a una de les portes de la ciutat, però resta la porta més llunyana, junt a la qual hi ha un cos se sentinella.' A la quan cosa Mussa respongué: 'Ja ens cuidarem, si Déu vol.' Després Mussa es dirigí vers a mi i digué: 'Quantes provisions tens?' Responguí: 'No tinc més que un sac.' Contestà Mussa: 'No tens més que un sac i tu ets dels que estan millor de l'exèrcit?' Com estaran els altres! O Déu, treu-los d'aquella porta!' Quan foren a l'endemà al matí havia sortit d'aquella porta la major part dels defensors. Mussa hi penetrà i envià el seu fill Meruan en llur persecució, aquest els aconseguí i multiplicà la mort entre ells; entre el que agafaren dels fugitius i de la ciutat, feren una presa gran."

²¹⁷³ ISLA, A. 2011, p. 55.

²¹⁷⁴ Altres autors, com es veurà parlen de 717-718. Cfr. RECASENS COMES, J. M. 1971-72: "Anem a veure les conclusions que podem veure seguint per aquest camí. Els fills de Vitiza, Àguila II i els seus germans, aconseguiren sostenir-se a Catalunya-Septimània contra el seu rival Roderic, i, després, els seus aliats musulmans els respectaren el domini que exercien en aquestes regions. Mussa, per exemple, arribà fins a Saragossa però no la ultrapassà, almenys cap Orient. Tanmateix els fills de Vitiza acabaren per haver de negociar a Damasc, amb el califa Al-Wàlid, el traspàs dels territoris catalano-septimans a favor del califat, a canvi de compensacions territorials de caràcter privat. Potser aquest traspàs s'hauria pogut realitzar pacíficament, si els pròcers del país l'haguessin acceptat, però no sembla pas que fos així, car a la renúncia d'Àguila elegiren un nou rei

clar si va ser una conquesta per capitulació o si pel contrari va ser a la força. De fet a la *Crònica del moro Rasis* diu que va haver una gran matança i destrucció.²¹⁷⁶ *Terracona* poc tenia a veure amb la Tàrraco imperial però era encara una seu episcopal de primer ordre, la catedral del metropolità i capital de la vella Tarraconesa. Però sobretot era un lloc amb un passat que li donava un alt prestigi, a manllevar especialment pel seu conqueridor i més si la pren a la força. L'altra cosa és que potser no es van trobar amb ningun líder local amb qui poder pactar... o derrotar.

L'anorreament de la vella capital ha estat doncs força discutit i segons com sembla més aviat una hipèrbole per donar relleu i visibilitat al conqueridor:²¹⁷⁷ la conquesta d'una *urbs* amb un passat gloriós com Tàrraco.²¹⁷⁸ La qüestió és que les excavacions arqueològiques dels darrers 150 anys no han identificat nivells de destrucció associables a la invasió agarena.²¹⁷⁹ Es veu clarament en els dos nodes urbans que coneixem amb certa garantia: la zona del Port-Necròpolis Paleocristiana i la Part Alta.²¹⁸⁰ I precisament és de la Necròpolis d'on procedeix una part significativa dels pocs materials ceràmics andalusins.²¹⁸¹ Cal sumar alguns padellassos de terrissa de la Part Alta i determinades peces d'escultura arquitectònica datables tant en època

-del qual només sabem que es deia Ardó- per tal que acabdillés un moviment de resistència contra la integració de Catalunya-Septimània al domini califal." Veure també: RECASENS COMES, J. M. 1975, p. 30-34.

2175 Cfr. COLL I ALENTORN, M. 1972 i també ABADAL, R. d' 1953.

2176 BRAMON, D. 2000, § 122 p. 82 referint-se a AL-RAZI, *Crònica del Moro Rasis* p. 41. BRAMON pensa que va haver combat a *Tarraco, Iluro, Egara i Emporiae*, mentre que van capitular Tamarit de la Llitera, Fraga, Montsó, Barcelona i Girona (BRAMON, D. 2000, p. 147).

2177 BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 44 és diàfan: "*El problema rau en les fonts àrabs que a orient van glorificar cada cop més l'actuació de Mussa, atribuint-li conquestes fins a Narbona i una ciutat que hom pot creure que es tracta de Llió (sic), a la vall del Roine, tot lligat amb el desig de tornar a Damasc seguint endavant per Europa, gesta que justifiquen que no pogué realitzar pel amotinament de les tropes o per troba runa estàtua amb un missatge notificant que no passessin endavant si no volien topar-se amb grans desgràcies.*"

2178 Després de llegir a consciència el capítol del que algú va aprovar com a tesi de doctorat de Javier Guidi sobre Tarragona i el seu territori entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal, s'arriba a la conclusió que ens trobem amb una mena d'olla barrejada de pedanteria, falsa erudició i juxtaposició anàrquica del comentari dels fets històrics que acaba confonent al lector i al final, no aporta res (Cfr. GUIDI SÁNCHEZ, J. J. 2016, p. 21-51). I per seguir amb el tema, es detecta una tremenda manca de mètode per no parlar d'ètica científica a l'hora de citar les fonts d'informació. No és de rebut per exemple parlar de la investigació de força autors i donar només com a font de les dades el llibre que va perpetrar amb A. Villuendas. El cert és que un i altra van aprendre força be la primera conjugació llatina amb l'exemple del *copio, copias, copiare*. I com a font gairebé universal de la tesi, com si no hagués un abans: GUIDI SÁNCHEZ, J. J. 2012. És el que fa uns quants anys José Sánchez Real va definir, no sense sarcasme, com el *mètode zero*: "*Este peculiar olvido sistemático hace pensar en la puesta en práctica de un nuevo método de investigación, que podríamos llamar el método cero, que ignora los antecedentes, aunque éstos se aprovechen cuando hay que realizar el trabajo. No hay duda que es un método inefable.*" (SÁNCHEZ REAL, J. 1988-89, en concret p. 89).

2179 BONET, M. 2011; ISLA, A. 2011.

2180 DÍAZ GARCIA, M.; GIMENO, M.; MESAS, I. 2015; DÍAZ GARCIA, M.; ROIG PÉREZ, J. F. 2016.

2181 SERRA VILARÓ, J. 1935, lám. XLV, peces núm. 11, 12, 13 i 14. Vid. també MENCHON J. en premsa e. D'aquest tema se'n parlarà més endavant.

visigoda com després de la invasió agarena.²¹⁸² Tot això pot ser la materialització arqueològica que la vida va continuar almenys un cert temps.²¹⁸³ Però alerta, *Tarraquna* no era *Tarraco* ni tampoc *Damasc*...

S'ha pensat que *Terracona* va pactar amb els invasors, de manera que no va ser anorreada. El fet lliga amb la manca d'evidència arqueològica de la destrucció. O potser ni això, perquè els àrabo-berbers, sigui Tariq, sigui Mussa, sigui Al-Hurr, no van trobar amb qui fer un acord senzillament perquè el bisbe i/o el *dux* no hi eren. L'absència de prelat deixa coixa la vida cívica encara que el *dux* pugui ser substituït pel poder islàmic. I no seria d'estranyar un pacte amb els nousvinguts si ens basem amb el què diu la *Crònica Profètica* d'Alfons III d'Astúries, com es comentarà més endavant.

9.3 LA CONQUESTA ISLÀMICA A HISPÀNIA/ALANDALÚS, ALGUNS ASPECTES

Manuel Acién, en estudiar la conquesta àrabo-amazic d'Hispania/Aandalús diferencia dues fases successives. Fins mitjan segle VIII s'aferma el control urbà del territori amb la instauració de *l'amil* i el suport del bisbe, cas de Barcelona o Girona. L'objectiu era tenir una estructura administrativa i fiscal eficient, i en això el pacte era essencial. A partir de llavors, i de forma paulatina, l'esquema es va modificant per donar major protagonisme a l'explotació del territori. En el cas de *Terracona* pensa "*en la no presencia musulmana en la ciudad, y en este caso concreto debido a la huída del obispo Próspero, lo que imposibilitó la simbosis amil-obispo.*" ²¹⁸⁴

El plantejament d'Acién lliga amb el que explica Zozaya respecte als primers decennis de conquesta islàmica. Eren temps en què calia solidificar el control territorial. Entre el 711 i el 850 s'organitzen les zones de frontera o marca que separaven les terres sota control islàmic i els que es mantenien en mans dels cristians.²¹⁸⁵ En un primer moment ciutats i punts militars visigots van realitzar aquesta funció. És el que defineix com la fase pre-andalusí (711-756),²¹⁸⁶ en la qual les antigues vil·les amb els seus espais militaritzats serien els punts fortificats en el territori:

²¹⁸² DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2019 i DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2020.

²¹⁸³ MENCHON, J. 2013a; MENCHON, J. 2019f.

²¹⁸⁴ ACIÉN, M. 1999.

²¹⁸⁵ Intentarem en la mesura del possible no parlar de musulmans *versus* cristians doncs el procés de conquesta del 711 i la posterior conquesta feudal o *reconquesta* va més enllà d'un simple aspecte religiós. Hi havia més coses en joc que una simple qüestió d'etnicitat. Ara bé, parlar de musulmans i d'islam no és pas incorrecte, tal i com diu Balaña doncs "*aquests mots representen una globalització assenyada: fan referència als individus d'una comunitat diferenciada en la seva religió: l'islam.*" Però per un tema d'aplicació del principi de parsimònia de Guillem d'Ockam, també parlarem de musulmans, agarens, àrabo-berbers, feudals, carolingis, francs o cristians com a sinònims formals encara que l'ampliació mai no és correcta del tot. Quant al principi de parsimònia, recordar que ens diu que en igualtat de condicions la proposta més senzilla sol ser la més probable- no té perquè complir-se sempre, o sigui que tampoc és aplicable del tot en això, encara que ja s'entén la intenció. Vid. BALAÑA, P. 1993a, p. 19.

²¹⁸⁶ ZOZAYA, J. 1993a, p. 53.

“Se puede decir que, desde un punto de vista cronológico, la primera ‘fortificación’ musulmana que existe es la propia villa romana ‘reconvertida’ a pesar de que en España se considera que la villa romana termina sus actividades, y existencia, en el siglo V. Esta conversión puede mostrar dos formas: o por ser la quinta parte de una villa romana o por ser la villa romana propiamente dicha la que es absorbida por un musulmán, o en su caso por un converso. En ambos casos se continúa con el concepto del ejército privativo de época visigoda, resultado de la ausencia de un Estado central fuerte, cuando en las villae hay también un castrum donde los soldados viven apartados de los señores de la villa. Puede ocurrir que, como se ha dicho, la villa se comparta como ‘quinta’, la parte ‘desgajada’, en cuyo caso se produce un espacio nuevo civil, junto a otro militar, la ‘hayara’ o ‘peña’ o ‘aguilera’, en contraposición al castrum de la villa.”²¹⁸⁷

Zozaya dona alguns exemples arqueològics no gens interessants com les terres d'un *Habidis* senyor local de Límia (Ourense) que és el clan dels Benavides;²¹⁸⁸ el senyor també hispà de la vil·la d'Almenara de Adaja a Valladolid amb una ampliació a l'estil dels palaus orientals d'època omeia; o la localització de materials ceràmics de luxe del segle X a la vil·la de Tiermes (Sòria), que vincula amb una peregrinació a la Meca.²¹⁸⁹ La deducció és clara: *“Todo ello plantea el problema de la pervivencia, al parecer, hasta el siglo X o allende, islamización incluida, de las villas romanas que, teóricamente, mueren en el siglo V, no sólo en el Duero sino en Hispania.”²¹⁹⁰*

No seria d'estranyar que algunes fases de vil·les tardanes siguin dels primers temps de la conquesta islàmica. Zozaya apunta per exemple el cas de la vil·la d'Almenara de Adaja (Valladolid) datada al segle V amb mosaics que fan referència a un senyor local, sense figuracions a excepció de cavalls, uns banys amortitzats que donen pas a una piscina col·lectiva i una sèrie de construccions que veu molt semblants al *Khirbat al-Mfdjar* de Palestina o el palau de *Marwan II* o *Mschatta* a Jordània. També observa que les construccions de l'arxiu Històric de Barcelona -suposem que es refereix a l'Arxiu Administratiu- tenen clar paral·lel amb el *Qusair Amra* de Jordània²¹⁹¹ (Fig. 9.7).

A aquest patró cal afegir altres ocupacions que també deixen rastre toponímic. És el cas dels *aguilares* que és el testimoni de fortificacions en alçada, com identifica a la vall del Duero, fins i tot a Palència, nord de Portugal, Oviedo, León, Burgos, Navarra o Zamora, en terres ocupades pels àrabo-berbers en els primers temps de conquesta. L'estudi territorial i toponímic li permet associar un Aguilar amb una *villa* i una *vilella* que es tradueix en els topònims *de arriba* i *de abajo* que no són estranys en noms de poble a les terres castellanès. Un altre nom de lloc d'implicació militar és la *sajra* del

²¹⁸⁷ ZOZAYA, J. 2010, p. 236.

²¹⁸⁸ És essencial ZOZAYA, J. 2001a, p. 45-58.

²¹⁸⁹ ZOZAYA, J. 2001b. Quant a aquesta vil·la, el plantejament interpretatiu és clàssic de vil·la romana. Cfr. GARCÍA MERINO, C.; SÁNCHEZ SIMÓN, M. 2001; SÁNCHEZ SIMÓN, M.; GARCÍA MERINO, C.; BURÓN ÁLVAREZ, M. 2008 i CHAVARRIA, A. 2007, p. 224-225.

²¹⁹⁰ ZOZAYA, J. 2010, en concret p. 236.

²¹⁹¹ ZOZAYA, J. 2008, p. 110. cfr. GARCÍA BIOSCA, J. E.; MIRÓ ALAIX, N.; REVILLA, E. 2003.

que deriven *Ciruela* i *Cirera* que per exemple localitzem a Catalunya, com es veu a la Conca de Barberà, i fa referència a torres²¹⁹² (Fig. 9.8).

Pel control territorial l'Estat islàmic (*dawla*) va organitzar un sistema de talaies (*at-tala'iya*), essencialment circulars, associades a cisterna i graner. Es diferencien les de tipus civil, de maçoneria amb annex rectangular que "*aparentemente se usaron por parte de unos campesinos para vigilar a otros campesinos, o contra intrusos o bandidos, enemigos de otras fincas, contra el propio poder cordobés, y, en caso de guerra, contra los cristianos.*" Al seu costat havien les de promoció estatal, de carreuada ben treballada que es correspondrien a cristal·lització de l'Estat omeia (Rada a Navarra, Hoyo de Manzanares, la Torrassa del Moro a Llinars del Vallès) que serviren de recolzament a les torres estatals o *burudj* (sing. *burdj*)²¹⁹³ (Fig. 9.9).

El topònim de les darreres evoluciona en el castellà a *borja* i en català fa anar tant *borja* com *torre*. Es corresponen a dos tipus ja quadrangulars, siguin privades o estatals. Les primeres són de senyors agraris. En època omeia es fan amb carreuó ben treballat, tot i que no manca maçoneria. Les segones tenen dos subtipus segons les mides que es correspondrien a destacaments o bases que Zozaya defineix com militars o de policia rural. A aquestes associa la de la Ràpita, prop Balaguer²¹⁹⁴ (Fig. 9.10).

El terme *iskar* (pl. *asakir*) identifica un campament militar de lleva que dona el topònim Císcar, el qual apareix a Osca, València, Còrdova o Jaén.²¹⁹⁵ El *qasr* (pl. *qasur*) deriva cap a *alcázar* i *alcàsser*, i el relaciona amb el llatí *castrum*, és a dir un castell. Quant al *hisn* (pl. *husun*) evoluciona al prefix *azn-*, *izn-*, i *asna* i *son* en portuguès. El nom no obeeix a un tipus determinat de fortificació sinó que té vinculació institucional: castell estatal. Controla un espai ampli que limita amb altres *husun*. Es reforça amb construccions auxiliars per controlar l'explotació agrícola i les comunicacions.²¹⁹⁶

El *qal'a* (pl. *qil'a*) té com a diminutiu *qul'aiya* i donen els topònims Alcalá i Alcolea. És un castell *de encomienda* és a dir privat. El nom *qal'a* genera topònims que s'associen al nom dels caps dels clans.²¹⁹⁷ Probablement apareixen en temps d'al-Hakem I fins Muhammad I qui els desmunta per fundar *husun* a fi i efecte d'acabar amb la revolta dels terratinents, com la coneguda del muladí Umar ibn Hafsun entre el 880 i el 918 (Fig. 9.11).

²¹⁹² BALAÑA, P. 1993b.

²¹⁹³ ZOZAYA, J. 2010, p. p. 238.

²¹⁹⁴ ZOZAYA, J. 2010, p. 239-241. Ara bé opina que el terme albacar no és d'aplicació en època omeia. Els *vacar(es)* de dubtosa etimologia, semblen ser espais buits per recollir bestiar, que deriva en el mot albacar que es documenta en la documentació de temps de Jaume I (s. XIII). Cfr. BRAMON, D. 1989. Després es tornarà a incidir sobre aquest tema.

²¹⁹⁵ ZOZAYA, J. 2010, p. 241-243.

²¹⁹⁶ ZOZAYA, J. 2010, p. 243 "El *hisn* controla un espacio bastante amplio, cuyos límites coinciden con los de los "husun" limítrofes. Son espacios grandes que cuentan con elementos arquitectónicos auxiliares, como torres de diversos tipos, dedicados a controlar la explotación rural y con pasos de vías importantes, como es el caso de Gormaz."

²¹⁹⁷ ZOZAYA, J. 2010, p. 243-244.

La *qasba* (pl. *qusub*) deriva en alcassaba. És el barri de la guàrdia dins un recinte més gran, i amb el temps acaba essent sinònim de *qasr*, al qual està normalment vinculada.²¹⁹⁸ La *quariya* (pl. *quran*) serà l'alqueria, és a dir un conjunt de construccions rurals del camperolat destinades a l'explotació agrícola. Equivaldria al llatí *casa* i també es pot interpretar com *aldea*.²¹⁹⁹ Finalment la *madinat* (pl. *mudun*) és un conjunt d'edificacions civils, religioses i de vegades militars defensades o no per muralla, és a dir una ciutat que pot ser antiga o de nova fundació.²²⁰⁰

A aquesta rica i al mateix terme matisable tipologia d'assentaments islàmics, hem d'afegir les almúnies, de les quals se'n parlarà una mica més endavant, i els rafals (cast. *rahal*, àrab *rahal* o *rahl*) que són explotacions agrícoles de dimensions més petites que les alqueries²²⁰¹ (Taula 9.1).

9.4 TORRES ISLÀMIQUES A LA PRE-CATALUNYA, UN DEBAT OBERT

En els primers temps de la conquesta agarena va ser essencial el control de les comunicacions, cosa que s'auxilia amb la construcció de fars²²⁰² o talaies (*at-tala'iya*). Per exemple, a nivell estratègic era bàsic el control de l'antiga *via Augusta* i la que va del riu Jalón a l'Ebre.²²⁰³

Ramon Martí i el seu equip fa anys que estudia aquest període a les terres del que després seran Catalunya. No sense certa polèmica, proposen identificar un seguit de sistemes de comunicacions visuals islàmics -els fars- a datar al segle VIII. Han fixat almenys catorze fars, generalment torres circulars de gran diàmetre i poca alçada. El fet és que les seves característiques constructives, en determinats casos, amb us de carreuada de gran qualitat ha portat tradicionalment a prendre-les com construccions d'època romana²²⁰⁴ (Fig. 9.12).

Cal sumar una llarga llista de topònims que indiquen llocs alts utilitzats per la guaita. Són prop de vies de comunicació, passos de muntanya, ciutats i centres territorials.²²⁰⁵ Es vinculen directament als primers temps de conquesta àrabo-berber i se centren en la generació de xarxes de comunicació i control regionals destinades a consolidar el domini militar. Sistemes similars s'han documentat en zones amb presència islàmica de curta durada, cas dels dos extrems de la Cornisa Cantàbrica,²²⁰⁶ Catalunya Nord,²²⁰⁷ i als Pirineus.²²⁰⁸

²¹⁹⁸ ZOZAYA, J. 2010, p. 244.

²¹⁹⁹ ZOZAYA, J. 2010, p. 244.

²²⁰⁰ Una visió poliòrcètica de les solucions arquitectòniques de les fortificacions islàmiques la tenim a ZOZAYA, J. 2009.

²²⁰¹ Pel cas de Tortosa i el seu territori, MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2014; NEGRE, J. 2015b.

²²⁰² ZOZAYA, J. 2010, p. 243.

²²⁰³ Un resum força reeixit el tenim a CUADRADA, C. 1998.

²²⁰⁴ PÉREZ GARCIA, V. LI. 2011.

²²⁰⁵ MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 54-55.

²²⁰⁶ LECANDA, A.; LORENZO, J.; PASTOR, E. 2008.

²²⁰⁷ POUS, A. de 1973, p. 84-85.

El "sistema de fars amb torres alimares de la Catalunya oriental es distribueix principalment sobre les comarques litorals i prelitorals, encara que també ho fa sobre amplis sectors de la Catalunya central, seguint els cursos del Ter i del Llobregat fins a les immediacions dels Pirineus."²²⁰⁹ Són dispositius en alçada que apareixen a cotes properes als 600 msnm. tot i que n'hi ha en llocs força més elevats o baixos. Organitzaven un sistema de guaites vinculades entre elles que controlaven l'eix principal de la *via Augusta* i les seves principals derivacions.²²¹⁰ Els casos més interessants, i a un temps de datació controvertida són: Far de Falgars, Far de Santa Coloma de Farners, Torre de la Mora o del Far. Altres són més desfigurats o d'emplaçament que no s'ha resolt satisfactòriament. Per exemple el Far de l'Empordà, el que hi ha a la Serra del Corb (Garrotxa), el santuari de la Mare de Déu del Far (Sant Martí Sacalm) o el de la muntanya de Montjuïc a Barcelona. Afegeixi's un que hauria al castell de Montcada, enllaç amb el Vallès:²²¹¹

*"Raonablement, aquests nou fars de l'eix principal del dispositiu podrien tenir torres monumentals similars a les dels quatre casos on es conserven. Contràriament, els demés fars disposarien de construccions més modestes i pivotarien sobre aquella estructura primària com apèndixs o ramificacions, ara sobre el litoral, ara vers les planes interiors, fins a arribar al curs del Llobregat, que estableix el límit occidental del conjunt."*²²¹²

Tot seguint aquestes paraules de Martí i Viladrich, cal sumar en les ramificacions els del castell de Montagut (Llagostera) i Sant Cugat del Far (Castell d'Aro).

A la Catalunya Central, destaca el Puig de Far a Tavèrnoles, a l'est de la Plana de Vic i en connexió visual amb l'eix principal de la línia principal de comunicació. Prop d'Ègara (Terrassa) hi ha el lloc de La Maurina. Sobre la línia del Llobregat identifiquen una antena de la malla que connectaria costa i Pre-Pirineu: castell del Moro o del Far a Guardiola de Berguedà, Soler del Far a Sallent i la Mola de Sant Llorenç del Munt.

Tot i que l'argumentari de l'equip de Martí és força estrebat, hi ha hagut una important contestació a les seves propostes que no ha acabat de ser traslladades a la totalitat de a l'àmbit científic, com passa sovint. Les excavacions arqueològiques realitzades en no pocs llocs ofereixen dades interessants, encara que cal reconèixer costa acceptar-les per la migradesa dels materials associats, i el poc coneixement que es té de les ceràmiques i aparells constructius dels primers temps de l'època islàmica a l'actual Catalunya. A més, la interconnexió visual de les torres no té continuïtat en tot el territori sinó que és regional. Però també influeix el pes historiogràfic que diu el contrari, o simplement... la inèrcia (**Fig. 9.13**).

S'han fet treballs a la Torrassa del Moro de Llinars del Vallès que no han proporcionat materials determinants per donar cronologia.²²¹³ Una cosa semblant passa a en datar

²²⁰⁸ MARTÍ, R. 2013b; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 55.

²²⁰⁹ MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 55.

²²¹⁰ MARTÍ, R.; FOLCH, Ch.; GIBERT REBULL, J. 2008.

²²¹¹ MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 55-56

²²¹² MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 56.

²²¹³ SÁNCHEZ CAMPOY, E. 2008.

la construcció de la Torre de la Mora o del Far de Sant Feliu de Buixalleu però els estudis de ¹⁴C de les fustes del nivell de destrucció apunten a una cronologia entre finals del segle VIII i X. S'ha interpretat com un edifici d'època antiga que ha estat reocupat.²²¹⁴

La Torre del Far de Santa Coloma de Farners ha proporcionat ceràmiques alt medievals datades termolumínicament al segle VIII. No hi ha terrissa més antiga, a diferència del que succeeix en els casos anteriors.²²¹⁵ En canvi la Torre del Far o Castell de Falgars (Beuda) és d'època romana en base a la datació del morter, que marca una cronologia de 166 aC-108 dC.²²¹⁶ Al costat es va excavar una estança on es van localitzar ceràmiques dels segles X-XI també datades per termoluminiscència. Martí i Viladrich són del parer que diversos materials d'un dels estrats d'amortització (UE 1003) són dels segles VIII-IX, la qual cosa permet parlar de la seva utilització en els primers temps de la conquesta islàmica²²¹⁷ (**Fig. 9.14**).

El que està clar que independentment de la presència arqueològica de fases d'època antiga en alguns casos,²²¹⁸ hi ha evidències d'ocupació en època alt medieval molt primerenca. Ara bé, el debat s'ha enrocat en la cronologia de la construcció de les torres, i potser no hauria de ser així. L'important és saber quan va funcionar com a tal. Una construcció pot ser més antiga i tenir ús posteriorment, sigui per continuïtat o per reutilització, com seria el cas del castell de Falgars.

Dues construccions més cal ser tingudes en consideració. Es troben a la Catalunya Nova, tot controlant la traça de la *via Augusta* al seu pas pel Penedès. Una és la torre mestra del Castellví de Rosanes, considerada un mausoleu romà.²²¹⁹ L'altra és la de les Gunyoles, a Avinyonet del Penedès, identificada també com monument funerari d'època imperial.²²²⁰ Hi afegeixen la Torre Roja de Caldes de Montbui, encara que no

²²¹⁴ TURA, J.; MATEU, J. 2008.

²²¹⁵ FOLCH, CH., GIBERT REBULL, J.; MARTÍ, R. 2010.

²²¹⁶ FRIGOLA, J.; PRATDESABA, A. 2012; PRATDESABA, A.; FRIGOLA, J.; PADROS, C.; MADRONAL, A. 2017, p. 101.

²²¹⁷ MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 58. Ara bé, cal tenir en compte que en l'article de Pratdesaba *et alii* la UE 1003 es correspon a l'amortització de la torre que els fa pensar en una "reocupació medieval de l'espai, que situem entre els segles X i XIII dC" (PRATDESABA, A.; FRIGOLA, J.; PADROS, C.; MADRONAL, A. 2017). La proposta de Martí i Viladrich sobre la cronologia de les peces ceràmiques és perfectament plausible. El que cal remarcar és el que diuen a la nota 1 (p. 98), arran de la polèmica que fa anys que s'arrossega: "La possibilitat que la torre de Falgars fos una estructura d'origen emiral ha quedat completament descartada arran de les excavacions dutes a terme. No rebutgem, tanmateix, que hi hagués pogut haver una ocupació puntual del jaciment durant aquest període (s. VIII dC), si bé no disposem de dades arqueològiques que ho avalin." En la mateixa línia s'expressen en el seu article a les Jornades d'Arqueologia de Girona, citat més amunt (p. 294).

²²¹⁸ La Torre del Moro de Llinars del Vallès ha proporcionat materials d'època antiga: SÁNCHEZ CAMPOY, E. 2008; la Torre del Far de Sant Feliu de Buixalleu és sobre un poblat ibèric (TURA, J.; MATEU, J. 2008), i el castell de Falgars es va construir en època romana republicana d'acord amb les anàlisis dels morters, i s'hi va localitzar material arqueològic i ceràmic d'època romana baix imperial (FRIGOLA, J.; PRATDESABA, A. 2012), com hem dit a la nota anterior.

²²¹⁹ MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 59; MAURI, A. 2014.

²²²⁰ GIBERT REBULL, J. 2005; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 59.

la vinculen als fars islàmics. Al seu costat hi ha una necròpolis alt medieval i s'hi han trobat ceràmiques espatulades. A més la datació de ^{14}C d'un dels individus enterrats porta el sebolliment als segles VIII-X²²²¹ (Fig. 9.15).

La conclusió per Martí i Viladrich és interessant: *“en concurrència amb la xarxa d'alimares, cal creure que moltes altres torres de planta circular i de diverses formes poden haver contribuït durant el segle VIII a la defensa d'al-Andalus, tot i que exercissin funcions més focalitzades als seus àmbits locals. Individualment, l'atribució històrica de cadascuna d'aquestes torres pot plantejar problemes. Col·lectivament, però, les torres dels fars poden resoldre la incertesa, atès que integren un únic programa.”* Entenen que es van construir o habilitar en temps del domini de Sulayman ibn Yaqzan al-Kalbi al-Arabi i els seus seguidors a Barcelona i Girona, als anys 70 del segle VIII. Això és després dels avenços francs a la Narbonesa tot desplaçant els agarens al sud del Pirineu. Recordi's també que aquest personatge va pactar amb Carlemany el seu famós atac a Saragossa el 778.

Amb la conquesta franca de Girona (785) i després la de Barcelona (801) es va establir una primera línia de frontera, tot i que inestable, entre Llobregat i Cardener fins el Prepirineu, límit de que després s'ha definit com la Catalunya Vella. Estem en uns temps complicats en què Lluís el Pietós ataca infructuosament Tortosa entre el 806 i el 809; Aissó, el fill del ja citat Sulayman es revolta a les terres d'Osona, Berga i Manresa, amb recolzament de les elits locals i l'aquiescència de Guillemó, fill del comte Berà de Barcelona (826-827). De fet és una època en què els agarens s'enfronten a líders com el comte Guifré el Pilós qui fa amb les terres fins el Llobregat-Cardener i es converteix també en comte de la Cerdanya. Entre el 826 i les actuacions de Guifré, la Catalunya Central estaria en una situació de deslliurament respecte als comtats de la marca, però amb certa vinculació amb el món andalusí, especialment amb els governadors muladís de Lleida i Barbastre.²²²² (Fig. 9.16).

Val a dir que no s'estableix un sistema defensiu global ni compacte. Per exemple, Roda de Ter actuava com epicentre de la zona, amb el jaciment de l'Esquerda on s'ha documentat una imponent muralla i una necròpolis de finals del segle VII amb continuïtat fins el segle VIII-IX.²²²³

Altres punts a considerar són els castells de Besora²²²⁴ i Tona²²²⁵ que controlen la Plana de Vic, en els quals s'han identificat fases arqueològiques dels segles VIII-IX. També es documenta una important sèrie de castells osonencs des del segle IX, especialment concentrats a l'extrem oriental, davant les comarques gironines. És una xarxa permanent a la qual s'han d'afegir guàrdies i guardioles o punts de vigilància de segon nivell, de tipus local i sense defenses permanents: castells de Gurb, Cabrera, Torelló, Taradell o el del Serrat dels Tres Hereus (Casserres).²²²⁶ S'han de sumar de

²²²¹ FORTO, A.; MAESE, X. 2011; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 59.

²²²² FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; MARTÍ, R. 2015.

²²²³ OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M.; PRATDESABA, A.; OCAÑA, M.; AMBLÀS, O.; PUJOL, M. A.; SERRAT, D. 2017.

²²²⁴ BUSQUETS, F.; FABREGAS, M.; CORTS, A.; CAPDEVILA, N. 2017.

²²²⁵ BOLÒS, J. 2001; GIBERT REBULL, J. 2018b, p. 77-78.

²²²⁶ GIBERT REBULL, J. 2018b, p. 80-82; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 64-65.

Sant Pere de Madrona (Berga) amb una fase dels segles VII-VIII;²²²⁷ el de Puigarbessós (Cercs) amb un angle de carreus de llarg i de través que relaciona amb una guàrdia datada al segle IX. A la plana de Berga, i en relació a l'ocupació comtal, hi ha la construcció de Torneula sobre la roca de Sant Salvador (Capolat).²²²⁸ Però aquí no es documenten torres circulars "*principal innovació defensiva durant els segles IX i X.*"²²²⁹ Sobre aquest cas Martí i Viladrich opinen que "*hagués estat el desenvolupament d'una primera xarxa castral, que per damunt de tot integraria poblacions fortificades sobre petits turons o codines*" (Fig. 9.17).

Al Solsonès, a relacionar amb l'*Aquensi territorio* citat el 522 en un dels documents del monestir d'Asan amb la *Casa Celsiasi* o *Celsiani*,²²³⁰ fan referència de la torre de Castellanes (Pinós), un edifici amb funcions de talaia o alimara on destaca un aparell de carreus rectangulars que recorda el dels grans fars, més quan és en un lloc alt (Fig. 9.18). Es vincula amb les torres del Castellvell de Solsona i Vallferosa al nord i les de Castellfollit de Riubregós i Calaf al sud²²³¹ (Fig. 9.19). A més distància, hi ha els casos de Puigarbessós (Bergadà) i Pilar d'Almenara (Agramunt, l'Urgell) i la torre anular arranada del castell d'Ardesa (Rubió, Anoia) que entenen com l'enllaç amb l'Anoia i la Baixa Segarra.²²³²

Segueixen les bagenques de Fals (Fonollosa) i Coaner (Sant Mateu del Bages) on els treballs arqueològics no aporten elements cronològics definitoris,²²³³ i el cas de Vallferosa (Torà).²²³⁴ La primera controla el camí de Manresa a Calaf, i Vallferosa el de Solsona a la Segarra, mentre que Coaner ho fa amb les valls de Castelltallat i Pinós, en relació amb Súria (Fig. 9.20).

Aquest conjunt i Castellanes formarien part de la malla al voltant del castell de Calaf, que podria ser fundació de Halaf ibn Rasid, qui al segle IX va governar la frontera des de Barbastre.²²³⁵ Després amb els Banu Qasi que fan fora als anys 70 comença la fi del control islàmic de la Catalunya Central, amb la pèrdua d'Osona i Berguedà a més de part del Bages i el Solsonès, de manera que la frontera torna al Llobregat i Cardener. Per Martí i Viladrich "*som davant d'un sistema incomplet i on les torres de planta circular*

2227 GIBERT REBULL, J. 2018b, p. 80; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 64-65.

2228 CAMPRUBÍ SENSADA, J. 2006, p. 102, 125, i 217-218; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 65.

2229 De fet, Jordi Bolòs quan parla de torres de planta quadrada com la de Selma (Aiguamúrcia, Alt Camp) ens diu que és va construir "*en una data molt reculada.*" Cfr. BOLÒS, J. 1995a, p. 83.

2230 TOMÁS-FACI, G.; MARTÍN-IGLESIAS, J. C. 2017.

2231 MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 65; PANCORBO, A.; MENCHON, J. 2020.

2232 MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 66.

2233 MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 66; PUJADES CAVALLERIA, J.; BRU, R. 2002.

2234 BLASCO, J.; ESTEVE, J.; GIRÁLDEZ, P.; MENCHON, J.; MESTRES, J. S.; SALA, R.; SUBIRANAS, C.; VENDRELL, M.; VALLDEPÉREZ, M.; VERDES, L. 2020 a; BLASCO, J.; ESTEVE, J.; GIRÁLDEZ, P.; MENCHON, J.; MESTRES, J. S.; SALA, R.; SUBIRANAS, C.; VENDRELL, M.; VALLDEPÉREZ, M.; VERDES, L. en premsa; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018 p. 66; ESTEVE, J.; MENCHON, J. 2020; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018 p. 66; MENCHON, J. 2011a; MENCHON, J. 2015e; MENCHON, J.; CALONGE, R.; ESTEVE, J. 2017; MENCHON, J. 2018a; MENCHON, J. 2019b; MENCHON, J. en premsa c; TORTOSA, R.; BLASCO, J.; APARICIO, O.; GIMENO, L.; VILAPLANA, A.; MENCHON, J. 2016.

2235 GIBERT REBULL, J. 2018c; GIRAL, F. 2003; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 67.

*encara competien amb les quadrangulars o altres opcions.*²²³⁶ Seria el cas d'Ardèvol (Pinós, Solsonès) després folrada per una construcció circular. Sumem Peracamps (Llobera) i Lloberola (Biosca, **fig. 9.21**).²²³⁷

Al segle X el comtat de Barcelona supera el riu Llobregat i incorpora els territoris de les actuals comarques del Baix Llobregat, Garraf i Penedès. Per la seva banda el comtat de Manresa (*Minorisa*) ha avançat per la Segarra i comença a pressionar la Conca de Barberà. Precisament en aquest hi vinculen Castelltallat (Sant Mateu del Bages),²²³⁸ i afirmen que en aquestes terres és on per ells es comencen a edificar torres circulars fins el segle XI amb tècniques constructives noves,²²³⁹ com els models de torre mestra i clos angular: Callús,²²⁴⁰ Torroella (Navàs) o la Torre de la Minyona de Cardona.²²⁴¹ Tal vegada s'hi pugui associar a aquest procés de construcció, la cita de la torre d'*Alcacheram*, o Almenara, al terme de Santa Coloma de Queralt²²⁴² (**Fig. 9.22**).

Després Martí i Viladrich s'ocupen del sistema defensiu del Penedès-Garraf-Tarragona i Tortosa.²²⁴³ Les terres penedesenques són en òrbita andalusina fins el primer terç del segle X. Aquí la principal fortalesa era Olèrdola, amb la seva muralla romana convenientment adobada i una necròpolis prefeudal vinculada a Sant Miquel, però sense documentar-se enterraments en decúbit lateral, i per tant associables al ritual funerari islàmic.²²⁴⁴ La continuïtat de poblament d'arrel antiga és clara (**Fig. 9.23**).

El Camp de Tarragona al segle IX és encara dins l'òrbita agarena. Hi identifiquen torres circulars vinculades per la vigilància en alçada i explotacions rurals, amb una xarxa que lliguen amb el Penedès, el Garraf i el Camp, fins i tot visibles "*des de Tortosa sobre la línia de costa.*"²²⁴⁵ Anteriors a la conquesta de Barcelona el 801, són la de Castellví de Rosanes i les Gunyoles, Castellví de la Marca excavada recentment i potser anterior al segle IX.²²⁴⁶ S'hi associa la torre mestra del castell de Font-Rubí amb àmplia visió de l'Alt Penedès, similar a la torre Desvern (Celrà, Gironès) datada analíticament entre els segles VII-VIII²²⁴⁷ (**Fig. 9.24**).

²²³⁶ MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 68.

²²³⁷ MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 68.

²²³⁸ VILA FÀBREGAS, G.; VILA, J. M.; CANTOS, J. A.; FAUQUET, J. 2004.

²²³⁹ GIBERT REBULL, J. 2018c.

²²⁴⁰ CAIXAL, A.; PANCORBO, A. 2002.

²²⁴¹ VILA CARABASSA, J. M.; ARCOS, R. 2007.

²²⁴² BENET CLARÀ, A. 1995; SEGURA VALLS, J. 1879, p. 43-44.

²²⁴³ MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 68-75.

²²⁴⁴ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 69; MOLIST, N.; BOSCH CASADEVALL, J. M. 2012. Vid. el capítol 6 i la darrera troballa d'enterraments clarament andalusins al Camp, en concret al jaciment de Vilardida: MORERA CAMPRUBÍ, J.; CUBO, A. en premsa.

²²⁴⁵ MARTÍ, R. 2008; MARTÍ, R. 2017.

²²⁴⁶ FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; GONZALO, X.; MARTÍ, R.; MARTÍNEZ, M. 2018; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 69.

²²⁴⁷ MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 70. Cfr. CODINA, F.; PALAHÍ, LL.; VILÀ, M.; SAGRERA, J. 2018; PRAT, M.; SAGRERA, J. 2020.

De planta oval o oblonga, la Torre del Moro de Montferri que connecta el Penedès amb l'Alt Camp, al voltant de la qual identifiquen ceràmiques dels segles IX-X.²²⁴⁸ Vinculades a explotacions agrícoles, la de Can Pascol (Castellvi de la Marca) tot vigilant el pas de la riera de Marmellar. La del Papiol (l'Arboç) és sobre un turó proper a la *via Augusta*, un lloc que s'identifica com *ipso Moro*.²²⁴⁹ Sumi's al llistat la torre de l'Arboçar (Avinyonet del Penedès) que s'ha pres com part del dispositiu de defensa d'Olèrdola; o les que al Garraf fan el servei de guaitar la costa i en connexió amb els citats punts de Castellví de la Marca i Can Pascol, casos de la Talaia de Calafell, sense que s'hi trobi material arqueològic, "*prova inequívoca d'una vigència breu sense funcions residencials*;"²²⁵⁰ i a Cubelles la del Castellot de Rocacrespa (**Fig. 9.25**).²²⁵¹

Ara bé no tenen relació entre si tot i que es vinculen amb establiments propers com el castell de Calafell i la vil·la de Cubelles. També hi associen la torre d'Enveja (Vilanova i la Geltrú) de planta oblonga i la de Sant Pere de Ribes, que darrerament ha estat reinterpretada per Natàlia Salazar i Jordina Sales com una construcció islàmica (**Fig. 9.26**).²²⁵²

Al Camp de Tarragona, les torres són de variada tipologia i enllacen amb les del Penedès. La més arcaica seria la del Cucurull o castell de Berà (Roda de Berà) que uneix el Garraf amb Tarragona.²²⁵³ Cal sumar la torre de l'Alzina, la de l'Abella o Vella a la Riera, al costat d'un pas tot controlant el torrent de la Sèquia i un meandre del riu Gaià. La de Sant Simplicí (Tarragona) i la del castell dels Montoliu (La Riera de Gaià) i és de suposar en una altra a Tamarit (**Fig. 9.27**).

A l'Alt Camp, hi ha la citada de Montferri,²²⁵⁴ que associen a la torre mestra del castell de Vila-rodona. I a la Conca el cas de Castellfollit (Vimbodí),²²⁵⁵ Santa Perpètua de Gaià (Pontils) a datar entre els segles VII i VIII.²²⁵⁶ A aquest llistat

²²⁴⁸ GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015.

²²⁴⁹ MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 71.

²²⁵⁰ LÓPEZ REYES D. 2005; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 71. Val a dir que l'argument de manca de materials pot ser o no una prova inequívoca. Cal tenir en compte, però, que per J. Santacana la Talaia és una construcció a vincular amb la defensa de la costa dels atacs pirates dels segles XVI i XVII. Cfr. SANTACANA MESTRE, J. 2017.

²²⁵¹ MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 71; Talaia 1996.

²²⁵² ADELL, J. A.; RIU-BARRERA, E. 1980; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 72; SALAZAR, J.; SALES, J. 2011, p. 47.

²²⁵³ SOLÉ MORERA, M. 2002. A les p. 255-258 fa referència de la torre del Cucurull tot fent referència de l'entrada que J. Bolòs fa al volum XXI de *Catalunya romànica* juntament amb A. Pladevall i M. M. Fuentes (PLADEVALL FONT, A; FUENTES, M. M.; BOLÒS, J. 1995). Però no solament això, sinó que es despenja publicant una carta que Bolòs va enviar a l'ajuntament de Roda el 29.10.2000 on parla del tema. Cfr. p. 256, 258.

²²⁵⁴ BOLÒS, J. 1995i. BOLÒS, J. 1995a, p. 83, la relaciona amb les torres del Papiol i Font-rubí. GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015.

²²⁵⁵ CARRERAS CASANOVAS, A. 1981; GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 72; MENCHON, J. 2012a.

²²⁵⁶ BADIA, M.; GIRBAL, J.; GUASCH, N.; MENCHON, J.; PASTOR, I.; PRADA, J. L. 2015; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 72; MENCHON, J. 2012a; MENCHON, J. 2019b.

afegeixi's la fase dels segles VIII i IX al castell de Selmella. De fet, aquí les excavacions han documentat un horitzó d'aquest moment. Era un *hisn* en alçada amb un ampli control visual de la zona del Gaià, el Camp i la costa²²⁵⁷ (Fig. 9.28).

Per acabar, Martí i Viladrich fan referència d'una sèrie de construccions del territori de Tortosa,²²⁵⁸ bàsicament torres circulars, que relacionen amb la vigilància de la *via Augusta*, però no les documenten riu amunt: Vinaixarop (L'Aldea) potser la més arcaica; Rocacorba o Sant Onofre (Campredó) o torre d'Asmet que associen amb el governador Ahmad ibn Muhammad ibn Mubassir, entre el 930 i 938.²²⁵⁹ També hi ha les que són a l'actual municipi de l'Aldea: la que hi ha al mateix poble, la de Burjassènia, la Candela;²²⁶⁰ a més de la de Camarles sobre una vil·la romana.²²⁶¹ A aquestes torres que tanquen el pas de Tortosa, cal sumar les de la riba dreta de l'Ebre, com la del cim de Montsianell o *Talaia Sarracenorum*;²²⁶² la del castell de Mianes i la de Túbal a la Suda, les dues a Tortosa. En posició perifèrica, la de la Fullola o Fuliola i la del castell d'Ulldecona,²²⁶³ tot controlant el camí de València i a vincular amb els Castells de Cervera del Maestrat i Peníscola.²²⁶⁴ Cal dir, però, que l'equip d'investigació de la Universitat Autònoma de Barcelona liderat per Anton Virgili i Helena Kirchner són del parer que almenys una part es tracta de torres feudals²²⁶⁵ (Fig. 9.29).

És cert que els arguments arqueològics utilitzats en alguns casos no són concloents, més quan es fan anar datacions de materials en superfície o estrats no constructius per poder establir cronologia, o la seva absència com en el cas de la Talaia de Calafell.²²⁶⁶ Però també és veritat que per algun lloc s'ha de començar plantejar noves propostes. I no cal dir que amb menys arguments s'han confegit hipòtesis que després s'han demostrat certes.²²⁶⁷

2257 LÓPEZ PRAT; M.; SERRA, R. 2011.

2258 MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2014; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 72-73.

2259 BRAMON, D. 1989, p. 274 i 287, MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 73.

2260 CARTES, A. 2016.

2261 MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 73

2262 MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2014; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 74; MARTÍNEZ TOMÁS, J.; BOLÒS, J.; PUIGFERRAT, C.; ALMUNI, V. 1997.

2263 FORCADELL, T. 1997; FORCADELL, T. 2001; FORCADELL, T. 2008; FORCADELL, T.; SEGURA, J. 2007; FORCADELL, T.; ALMUNI, V.; MICHAVILA, I.; VILLALBÍ, M. 1998.

2264 MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2015a.

2265 KIRCHNER, E.; VIRGILI, E.; PICA, M.; ROVIRA; M. en premsa; VIRGILI, A.; BLAY, M. en premsa; VIRGILI, A. MATEU, M.; PACHECO, N.; PICA, M.; RIDER, N. en premsa.

2266 LÓPEZ REYES D. 2005; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 71. Val a dir que l'argument de manca de materials pot ser o no una prova inequívoca.

2267 Iñaki Martín Viso en el seu moment va fer una ressenya del llibre de les jornades sobre els fars de l'islam i és al mateix clar en comentar els punts febles de la proposta com obert per acceptar l'atendibilitat de la hipòtesi. Així ens diu que "*el breve resumen de los contenidos del libro sirve para, al menos, señalar que estamos ante un libro interesante y muy sugerente, no exento por supuesto de críticas. Sin embargo, la impresión –forzosamente personal– es que la hipótesis de trabajo no está completamente demostrada, lo que no significa que no pueda ser cierta. En ese sentido, hay una cierta debilidad empírica para sostener el argumento principal de las redes de*

També hi ha contestacions de vegades pujades de to, com la que fa Pérez i Garcia:

*"Tanmateix, a inicis del s. XXI sembla que s'està intentant posar de moda una altra teoria –força inversemblant, segons el meu parer–, que ja fou proposada temps enrere sense gaire èxit ni acceptació acadèmica, segons la qual la majoria de talaies que avui en dia considerem com a romanes, juntament amb moltes de les medievals comtals –incloent torres de l'àrea pirinenca de la Catalunya Vella, a recer de les incursions sarraïnes–, haurien estat erigides pels àrabs, a partir del s. VIII." I segueix dient que "de vegades, incapaços de negar les proves feaents sobre les fortificacions en altura que podrien haver exercit funcions de talaies en els primers segles del període romà a Hispania, alguns d'aquests autors han matisat la seva hipòtesi, de forma que només els petits fortins de planta quadrangular –la meitat dels exemplars, doncs– correspondrien a l'època tardorepublicana, mentre que les torres cilíndriques –que curiosament presenten tècniques i aparells constructius gairebé idèntics a les altres– serien de filiació musulmana, endarrerint així el moment de la seva erecció ni més ni menys que un miler d'anys. I això que ells mateixos reconeixen la capacitat de l'arquitectura militar romana per al desenvolupament de les torres de planta circular, fora i dins de la Península Ibèrica."*²²⁶⁸

torres-faros, sobre todo por la ausencia de una evidencia arqueológica nítida, con la excepción del área catalana. Tal situación obstaculiza la pretensión de dar a la hipótesis inicial un carácter generalizado, sin entrar a discutir su operatividad o no. Como correlato, hay una excesiva dependencia de la toponimia, posiblemente una de las herramientas más difíciles de utilizar por el historiador. Los nombres de los lugares no son estáticos, por lo que el uso de los elencos actuales, sobre todo referidos a la microtoponimia, puede arrastrarnos a conclusiones erróneas. Deben usarse exclusivamente los nombres que aparecen en textos más o menos coetáneos, pues de lo contrario no se atenderá a las modificaciones operadas a lo largo de más de mil años. En tal sentido, no debe desdeñarse la aplicación metafórica de términos como faro a accidentes geográficos, topónimos que no están suficientemente documentados en época altomedieval." I després deixa clar que "estas reflexiones no suponen rechazar la hipótesis, que convendría ensayar en otras áreas para comprobar su operatividad, al igual que lo que sucede con el caso de las torres expuesto por Manuel Ación. Por tanto, el libro debe leerse como una primera aproximación sistemática que debe dar pie a nuevos trabajos más profundos que vendrán a consolidar o no la hipótesis de trabajo existente. Y como tal primera aproximación sistemática tiene como valor principal plantear al investigador preguntas y futuras líneas de trabajo." Cfr. MARTÍN VISO, I. 2009, ressenya de MARTÍ, R. 2008 (ed.) a *Studia Historica. Historia Medieval*, núm. 27, 2009, p. 193-231.

Menys crítica és la ressenya d' ESQUILACHE, F. 2019 a l'*Anuario de Estudios Medievales*. O en el cas d'Avelino Gutiérrez, accepta la proposta sense especial problema. Cfr. GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A. 2011, com també passa amb Nolla quan parla per exemple de la torre de Falgars, a Beuda, tot i que els seus excavadors són prou escèptics o potser prudents.

Marta Sancho també està en aquesta línia d'acceptació de les propostes: "Als territoris conquerits, ben aviat s'hi van construir talaies i fortificacions que en alguns llocs prenen el nom de ràbites. Les seves característiques ens són desconegudes i caldria una ben planificada Recerca arqueològica per a identificar aquests llocs dels quals tan sols ens resten algunes referències toponímiques (la Ràpita del Penedès, Sant Carles de la Ràpita o la Ràpita de Vallfogona de Balaguer). Probablement abans de finalitzar el segle VIII ja s'havia constituït una xarxa estratègica de llocs fortificats que assegurava el control efectiu del territori sota domini islàmic." SANCHO, M. 2005, p. 30. Cfr. NOLLA, J. M. 2014; PRATDESABA, A.; FRIGOLA, J.; PADROS, C.; MADRONAL, A. 2017, p. 101; FRIGOLA, J.; PRATDESABA, A. 2012.

²²⁶⁸ PÉREZ GARCIA, V. LI. 2011, p. 47.

La possible, probable, o certa romanitat d'alguns casos ja comentats no invalida la utilització de les torres en temps de dominació islàmica, com tampoc la verifica. Calen més estudis i especialment són necessàries analítiques que aportin cronologies, com els morters per molt que sovint hi hagi dubtes encara de la seva fiabilitat. Però també s'ha de ser objectiu i pensar que si almenys part d'aquestes torres no són d'època islàmica, de quan són? En el fons hi ha una qüestió que hem de reconèixer: encara sabem molt poc de les arquitectures, tècniques constructives, materials utilitzats entre l'antiguitat tardana i la conquesta feudal.

Quin és el reflex d'aquestes construccions a les comarques que ara ens ocupen? No és fàcil d'identificar, tal i com es comentarà més endavant. Per exemple a nivell toponímic i documental ens trobem amb noms de lloc que parlen de torres, cas de les Borges²²⁶⁹ del Camp, o La Cirera,²²⁷⁰ La Llena,²²⁷¹ la d'*Alchaceram* a Santa Coloma de Queralt,²²⁷² o el *Taliad de Barberano*²²⁷³ que es correspon al santuari del Tallat, a Rocallaura, administrativament l'Urgell però dominant el pas a la Conca. No podem oblidar-nos del lloc d'Altafalla sobre la vila de Falset.²²⁷⁴ Afegim les que coneixem o intuïm des de l'arqueologia, de les quals se'n parlarà en el corresponent capítol: Sant Simplicí,²²⁷⁵ Mas de l'Hereuet,²²⁷⁶ L'Abella,²²⁷⁷ Miralbó,²²⁷⁸ Santa Perpètua de Gaià,²²⁷⁹ Montoliu o Tamarit,²²⁸⁰ a més de Siurana,²²⁸¹ l'Albiol²²⁸² o Castellfollit,²²⁸³ per posar alguns casos.

9.5 ELS PALAUS DELS PRIMERS TEMPS D'ALANDALÚS

Un altre tema interessant per conèixer els primers temps de la dominació islàmica són els establiments rurals identificats amb topònim palau.²²⁸⁴ Aquest nom de lloc en

²²⁶⁹ BALAÑÀ, P. 1984; BALAÑÀ, P. 1988.

²²⁷⁰ BALAÑÀ, P. 1993b.

²²⁷¹ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 121.

²²⁷² BENET CLARÀ, A. 1995.

²²⁷³ ALTISENT, A. 1993, núm. 110.

²²⁷⁴ SCALES, P. 1986; SCALES, P. 1990. Anton Virgili, però, no està d'acord amb aquesta hipòtesi. Cfr. VIRGILI, A. 2011. Vid. també CATALÀ, P.; RIQUEUR, M. de 1973, p. 450; GORT, E. 2003, p. 25-26 així com COLL, M. 2014 i GORT, E. 1995g.

²²⁷⁵ ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2004-2005; MENCHON, J. 2012a.

²²⁷⁶ BERTRAN VALLVÉ, D. 1993, p. 12.

²²⁷⁷ BOLÒS, J.; URPI, M. R.; RESINA, J. 1995b; LÓPEZ VILAR, J.; DASCA, A. 1986-87; LÓPEZ VILAR, J.; DASCA, A. 1989; MENCHON, J. 2012a.

²²⁷⁸ MASSÓ, J. 2003a.

²²⁷⁹ BADIA, M.; GIRBAL, J.; GUASCH, N.; MENCHON, J.; PASTOR, I.; PRADA, J. L. 2015; MENCHON, J. 2019b.

²²⁸⁰ MENCHON, J. 2012a.

²²⁸¹ MENCHON, J. 2003a; PIERA TEIXIDÓ, M., MENCHON, J. 2011.

²²⁸² MENCHON, J. 2012a.

²²⁸³ CARRERAS CASANOVAS, A. 1981; GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015.

²²⁸⁴ Hem seguit la bibliografia de MARTÍ, R. 2013a. Vid. també: GIBERT REBULL, J. 2007; MARTÍ, R. 1999; MARTÍ, R. 2001; MARTÍ, R. 2005; MARTÍ, R. 2010; MARTÍ, R. 2011.

espais rurals ja es documenta en visigoda, els *palatia* i *palatiola* vinculats al poder.²²⁸⁵ En terres gironines s'han associat a amb grans vil·les, com apunten Casas i Nolla²²⁸⁶ mentre que Manuel Riu vincula el nom i la sala amb centres d'exploració dominical o senyorial, el primer de tipus temporal, i el segon fix, podent derivar de les vil·les tardoromanes.²²⁸⁷ Epalza proposa que a la zona del Penedès s'han de relacionar a l'àrab *balat* o via, i per tant a les antigues parades de postes romanes, és a dir la *mutatio*, la *statio*, la *mansio* etc (Fig. 9. 30).²²⁸⁸

L'equip de Ramon Martí, d'acord amb altres estudis peninsulars, proposa fa uns anys relacionar els palaus rurals amb una institució fiscal dels primers temps de la conquesta islàmica: el *palatium* és el *balat*.²²⁸⁹ N'identifiquen 90 a la Catalunya Vella, especialment en zones periurbanes o seguint les principals vies de comunicació. En el cas de la Catalunya Nova, el rol fiscal es relaciona amb les almúnies de les terres de Lleida i Tortosa. Temps després J. Soler i V. Ruiz (1999) determinen una sèrie de palaus islàmics al voltant de l'antiga Ègara, a que coincideixen amb jaciments que tenen fases tardoromanes i alt medievals. Per exemple l'Aiguacuit de Terrassa²²⁹⁰ i el Palau de Riu-sec, estudiats arqueològicament per J. Roig i J. M. Coll.²²⁹¹ Paral·lelament Martí identifica els palaus de Guissona, ara amb Mercè Viladrich.²²⁹²

Als territoris de l'actual província de Girona situen 36 casos.²²⁹³ Una part significativa es relaciona amb palaus rurals alt medievals, dotze dels quals tenen indicis arqueològics tardoromans.²²⁹⁴ Amb tot, altres autors enllacen aquests elements amb les fases visigòtica i carolíngia²²⁹⁵ (Fig. 9.31).

Jordi Gibert i Alfred Mauri hi veuen un origen islàmic a les zones del Bergadà, en mans agarenes fins el segle X, i el Penedès²²⁹⁶ tot equiparant-los amb les *villae* alt medievals. El mateix s'ha observat a la Septimània²²⁹⁷ i "constituyen una unidad pautada y compacta hasta la periferia de las ciudades de Narbona y Carcasona."²²⁹⁸ Amb

²²⁸⁵ BONNASSIE 1979-1981: vol. I, p. 131-133.

²²⁸⁶ NOLLA, J. M.; CASAS, J. 1984.

²²⁸⁷ RIU I RIU, M. 1985-1986; RIU I RIU, M. 1992.

²²⁸⁸ EPALZA, M. de 1990.

²²⁸⁹ MARTÍ, R. 1999.

²²⁹⁰ SOLER JIMÉNEZ, J.; RUIZ, V. 1999.

²²⁹¹ ROIG BUXÓ, J.; COLL CONESA, J. M. 2013.

²²⁹² MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2000. Per ells precisament Guissona en època romana era la primitiva seu episcopal d'*Orgellum*.

²²⁹³ FOLCH, Ch. 2003, p. 146.

²²⁹⁴ CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. 2004; CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M.; SAGRERA, J. 2006.

²²⁹⁵ BOLÒS, J. 2002.

²²⁹⁶ GIBERT REBULL, J. 2004; MAURI, A. 2006, p. 124-132.

²²⁹⁷ GIBERT REBULL, J. 2007.

²²⁹⁸ MARTÍ, R. 2013a.

posterioritat Martí ha proposat que en el cas de Catalunya, hi hauria dues pautes de situació corresponents a sengles fases de conquesta.²²⁹⁹

Els palaus s'expliquen amb el fet que l'Estat andalusí es quedava amb una cinquena part o *jums* de les propietats rurals en els primers temps de conquesta, és a dir les *quintas* de les que hem parlat més amunt. Cal dir que el topònim Quintana no és pas estrany en la documentació medieval catalana, encara que Martí és del parer que no té a veure amb el *jums*.²³⁰⁰ Per exemple al Camp de Tarragona Arrayás en localitza en diferents punts associats a jaciments romans: La Quintana (Reus), Los Quints (Alcover i La Massó).²³⁰¹ La menor presència del topònim a la Catalunya Nova comportà cercar noms equivalents.²³⁰²

Amb posterioritat es vinculen els *palatia* amb les primeres fortificacions andalusines,²³⁰³ i de retruc, els fars dels que se n'ha parlat. La major permanència dels musulmans a la Catalunya Nova motivaria que els fars i els palaus amb el temps es denominessin d'una altra manera, tal vegada per perdre, ampliar o modificar les seves funcions originals del segle VIII.

El fet és que els agarens va endegar un sistema de recaptació impositiva amb un seguit de punts en zona rural que de manera genèrica es denominen *palatia* (sing. *palatium*) o els seus derivats.²³⁰⁴ Martí fa un llistat de 200 llocs, conservats bàsicament en la toponímia: Palau, Palol, Palou.

Una primera pauta d'assentament és la seva localització periurbana, al voltant d'una ciutat, *vicus*, *villa*, o una fortificació d'importància. Exerceix de control de vies i de l'explotació del territori, de manera que han de ser essencials per la logística i comunicació, tot i que eviten ser a la línia de la *via Augusta*, encara que són als ramals. La seva ubicació prop dels nuclis urbans es relaciona amb la col·laboració dels bisbes amb el nou poder.²³⁰⁵ Els establiments identificats es troben principalment als environs de les ciutats com *Elena*, *Emporiae*, *Gerunda*, *Auso*, *Orgellum* o *Egara*.²³⁰⁶ Val a dir que si bé es localitzen al litoral, prelitoral i Depressió Central, no se'n compten al Pirineu i zones de muntanya; i en essència a la Catalunya Vella i la Narbonesa, de manera que els més meridionals apareixen a l'Alt Camp, la Segarra i la Llitera²³⁰⁷ (**Fig. 9.32**).

²²⁹⁹ GIBERT REBULL, J. 2012; MARTÍ, R. 2011; MARTÍ, R. 2013a.

²³⁰⁰ FOLCH, CH., GIBERT REBULL, J.; MARTÍ, R. 2010; MARTÍ, R. 2013a.

²³⁰¹ ARRAYÁS, I. 2002, p. 387-397 i 817-827.

²³⁰² Una recerca del topònim palau a l'aplicatiu Vissir de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, dons dos palaus a les comarques tarragonines: la barraca del Palau a Vimbodí el bosc del mas d'en Palau d'Aiguamúrcia; Los Palaus a Falset, i cap Palol. <http://www.icc.cat/vissir3/> recerca del 20.07.2019.

²³⁰³ MARTÍ, R. 2004.

²³⁰⁴ MARTÍ, R. 2013a.

²³⁰⁵ ACIÉN, M. 2000; MARTÍ, R. 2010.

²³⁰⁶ MARTÍ, R. 2013a

²³⁰⁷ MARTÍ, R. 2013a

Quant a les seves característiques “*se trata siempre de explotaciones agrarias inmediatas a sus campos, con dimensiones que se estiman reducidas o poco mayores, recibiendo habitualmente la consideración de villa o de locus en los primeros textos y pudiendo documentarse la presencia de alguna torre, como sucede en el Palau-sator ampurdanés y en la Turrem de Azar que vocant Palaciolo, situada sobre el acceso norte a la ciudad de Barcelona, desde el Vallès.*”²³⁰⁸

El seu rastre arqueològic és generalment pobre i es segueix per la presència de ceràmiques tardoromanes i alt medievals. Però hi ha alguns jaciments excavats que mostren la corresponent -encara que gasivera- seqüència estratigràfica: Pla de Palol (Platja d’Aro),²³⁰⁹ *Palatio Fracto* a l’Aiguacuit de Terrassa,²³¹⁰ o els Palous de Camarassa.²³¹¹ Els topònims tenen arrel àrab: *P. Meserata*, *P. Moronta*, *P. Dalmalla*, *P. Dalba*, *P. Aries*, *P. Danum* o *P. Rafano*. També n’apareixen de locals com *P. Rodegarii*, *P. Frugelli*, *P. Borrelli* o *P. Felmiro* o vinculats a la topografia o antiguitat del lloc: *P. Siccus*, *Monte Palacio*, *Palacio Serpentis*, *P. Antiquum*, *P. Vetere* o *Vetulo*, *P. Fractum*, un nom genèric o topònim anterior com *P. Vitamenia* o *P. Melargo*²³¹² (Fig. 9.33).

Un segon model és el de la Catalunya Nova. Significativament, però, Martí no identifica els palaus a les terres de Lleida i Tortosa: “*Ajenos a este procedimiento específico, cabe plantear finalmente que los territorios concretos de Lleida y de Tortosa, conquistados poco antes, también debieron ser objeto de división y reparto, estableciéndose el fay’ fundacional, desde un principio o poco después. Pero aquí sus reglas debieron ser otras, demostrándose inoperante la aplicación de aquel modelo.*”²³¹³

A les comarques del Camp, Conca i Priorat sí que apareix el nom de lloc palau, però. El mateix Martí amb X. Gonzalo l’identifiquen el Palat del Rec o del Reig documentat el 1055,²³¹⁴ al nord de Valls. Un altre és el mas del Palau prop d’Albarca (Cornudella, El Priorat) on Salvador Vilaseca va localitzar un enterrament de lloses, del qual se’n parla al capítol 6.²³¹⁵ Arrayás recull el topònim en diversos punts del Camp, però cal veure si son d’arrel antiga: Mas Palau (Tarragona), Mas d’en Palau i el seu bosc (Aiguamúrcia), Cal Palatí (Figuerola del Camp), i el citat Palau del Reig de Baix i el de Dalt (Valls).²³¹⁶ A tocar a la Conca, ja a l’actual comarca de les Garrigues tenim citada el 1154 l’església del palau de Vinaixa, lloc al costat de l’antiga via romana de *Tarraco* a *Ilerda*.²³¹⁷ Cal estudiar si aquí els palaus dels primers temps de la conquesta agarena, passat el temps no acabin essent les viles, o almenys una part, que van apareixent en els documents feudals més antics. En el cas del Camp de Tarragona, la

²³⁰⁸ FÀBREGA, A. 1995, doc. 106, any 974, citat a MARTÍ, R. 2013a.

²³⁰⁹ NOLLA, J. M. 2002 (ed.).

²³¹⁰ BARRASETAS, E.; MARTÍN, A.; PALET, J. M. 1992; COLL CONESA, J. M.; ROIG BUXÓ, J.; MOLINA VALLMITJANA, J. A. 1998 SOLER JIMÉNEZ, J.; RUIZ, V. 1999.

²³¹¹ ALÒS, C., CAMATS, A., MONJO, M.; SOLANES, E. 2007b; GRIÑO, D. 2007

²³¹² MARTÍ, R. 2013a, p. 136-137.

²³¹³ MARTÍ, R. 2013a, p. 137-138.

²³¹⁴ ALTISENT, A. 1993, doc. 9.

²³¹⁵ VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966, p. 32.

²³¹⁶ ARRAYÁS, I. 2002, p. 387-397 i 817-827.

²³¹⁷ BELLÉS, J. 1995b.

Conca i Priorat, podrien vincular-se als *territoria* que s'intueixen a partir de la toponímia: Gaià, Barberà, Sever, Marci... (Fig. 9.34).

Palau és un topònim estrany en aquestes terres, com també ho és fora dels territoris septentrionals d'Alandalús, des de Galícia a la costa gironina. A la Narbonesa, precisament on la presència islàmica va durar menys temps i per exemple hi ha una menor implantació de noms de lloc àrabs o berbers. Però si que apareix al Llevant peninsular.²³¹⁸

Sens dubte l'Estat islàmic en implantar-se a la vella Hispània, aplicaria la fórmula del palau i similar no solament en aquests territoris, encara que la perduració toponímica no ho manifesta del tot.²³¹⁹ Els primers models de control i exacció d'impostos o repartiments de les cinquenes van anar canviant al llarg del temps, modificant-se o aplicant-se d'altres que tindrien altres denominacions: les vil·les, les almúnies, les alqueries, els *husun*...

9.6 EL TAGR

La separació entre el que seria l'Alandalús i els regnes i comtats peninsulars es formà amb el que coneixem com la marca o el *tagr*. La gent que hi vivia, en català els denominem tagarins.

Se'n diferencien tres parts: la Marca Inferior o *Al-Tagr al-Adna* amb capital a Mèrida, la Mitja o *Al-Tagr-al-Awsat* amb cap i casal a Toledo, i la Superior *Al-Tagr-al-Ala* el principal referent és a Saragossa. La primera al costat del riu Guadiana, la segona a la riba del Tajo i la darrera a la marge dreta de l'Ebre. La Inferior és entre Coïmbra, Lisboa i Toledo; la Mitja va de Toledo a Medinaceli, i la Superior d'aquí la costa mediterrània²³²⁰ (Fig. 9.35).

La Marca Superior incloïa bona part de la depressió de l'Ebre, entre Nájera i Albeida, passant per Calahorra. Anava entre Jaca i Osca fins arribar a mar entre Tarragona i Barcelona. El territori s'organitzava en districtes *-iqlim-* que segons Al-Razi són: Tortosa, Tarragona, Lleida, Barbastro, Osca, Tudela, Saragossa, Catalaiud i *Barusa* (Molina de Aragón).²³²¹ Eren limitats per la geografia de cada lloc, i organitzaven un espai clarament perifèric en l'Estat omeia. Feien de coixí o barrera davant la pressió dels regnes i comtats cristians precisament en les zones més llunyanes i difícils de controlar per Còrdova. Això els confereix un cert grau d'autonomia a més de determinades exempcions fiscals, lligat a una situació gairebé endèmica de revoltes i sedicions que al final acaben amb la *fitna* dels darrers temps de l'emirat.

²³¹⁸ MARTÍ, R.; SELMA, R. 1997; MARTÍ, R.; SELMA, R. 2013a.

²³¹⁹ MARTÍ, R.; SELMA, R. 2013a.

²³²⁰ CHALMETA, P. 1991.

²³²¹ BRAMON, D. 2000, p. 50.

9.6.1 El concepte de frontera

És important realitzar un exercici d'abstracció i relativisme conceptual per no dir cultural a l'hora d'entendre què era la frontera.

La frontera o marca era una franja i no una línia, un espai frontissa, de transició, inestable i mòbil per l'esdevenir dels fets històrics. Una zona oscil·lant per causa de les incursions i accions militars, de saqueig d'uns i altres. Tot plegat dona l'argumentari per pensar en l'existència d'un desert,²³²² com Sánchez Albornoz va proposar al nord del Duero,²³²³ i que després arqueològicament ha quedat clar que no era així.²³²⁴ De tota manera, és absurd pensar en pillatge i incursions per botí en una terra que hom ha estigmatitzat com improductiva, deserta o sense habitar: no hi ha res que arrambar.

Aquestes accions de fortuna es fan en llocs on passen rutes comercials, hi viu gent que produeix bens acapables de manera fàcil, des de productes a bestiar, collites o diners. De què sinó la resistència de les terres del *tagr* el 806-809 durant l'expedició de Lluís el Pietós a Tortosa? O de què les ràtzies d'Al-Mansur a finals del segle X? De què les incursions almoràvits a la marca? O de què les emboscades que haurien al Camp per part dels sarraïns de Siurana i dels feudals?

El nostre imaginari, la nostra cosmogonia del segle XXI veu la frontera com una línia perfectament marcada i delimitada entre dues realitats, normalment de tipus polític, fruit d'una situació històrica determinada que decideix o acorda que separa dos fets diferenciats i diferenciables almenys en teoria. Ara bé, el concepte frontera és contradictori per si mateix, marca dos o més ecosistemes polítics a discriminar, aïllar o confinar, però no garanteix la seva continuació. A més no delimita la propietat o pertinença d'un espai col·lectiu sinó la d'una elit. És a dir, les fronteres defensen les propietats i interessos dels grups més poderosos, i no del conjunt de la gent que hi viu.

La identificació de frontera com producte d'un estat es defineix com:

- un espai de transició que va més enllà d'una línia, doncs conforma un territori més o menys gran, on no hi ha hegemonia clara de les parts.²³²⁵
- límit del trencament entre dues entitats polítiques, que passa a ser l'espai de relació entre ambdues.
- producte de la presència i relacions de dues entitats polítiques, és a dir sense dues societats capaces de definir-se i delimitar-se.

Com apunten P. V. Castro i P. González, la frontera no és necessàriament un límit entre dos estats, *"puede ser también el espacio geográfico en el que se realiza la transición entre una formación económico-social estatal y una que carece de los recursos coercitivos especializados en ésta."*²³²⁶ Cal afegir a això que les fronteres polítiques esdevenen

²³²² CUADRADA, C. 1998.

²³²³ SÁNCHEZ ALBORNOZ, CI. 1966.

²³²⁴ CASA, C. de la 1993.

²³²⁵ CASTRO; P. V.; GONZÁLEZ, P. 1989.

²³²⁶ CASTRO; P. V.; GONZÁLEZ, P. 1989.

barreres doncs l'Estat pot generar dinàmiques divergents dels i als veïns. I encara que sembli contradictori també congria sinèrgies que sovint són essencials pel desenvolupament d'una societat i altra. Són o han de ser permeables, no solament des del punt de vista dels fluxos econòmics, sinó de la civilització i la cultura.²³²⁷

Martín Viso explica el concepte de forma diàfana en parlar de la frontera castellana entre els rius Duero i Tajo:

“Investigaciones más recientes ponen de manifiesto cómo la articulación del poder central se basaba en muchas ocasiones en agentes e individuos que actuaban con un amplio margen de maniobra sobre una zona que no se definía simplemente de forma lineal. Comienza a hacerse patente, cada vez con mayor intensidad, que la frontera genera un espacio social particular, que puede sustanciarse en formas muy variadas. En realidad, ese concepto, usado para un periodo tan extenso como el Medioevo, tuvo significados muy distintos en los diversos escenarios que podemos hallar. Sin duda no fue lo mismo la organización de las marcas carolingias que los límites de las ciudades-estado italianas por poner simplemente dos ejemplos. De todos modos, se pueden dar algunos pasos que faciliten la caracterización de la frontera como experiencia en el mundo medieval. Algunos de ellos han sido señalados por P. Toubert, al subrayar el carácter zonal, y no lineal, de las fronteras medievales y al negar su aparente estatismo, porque en realidad se trataba del resultado de un movimiento y materializaba en el espacio un estado de equilibrio precario. En tanto que zona, se convirtió en el territorio privilegiado del desarrollo o, por el contrario, de una desertización planificada que no excluía una presencia humana tolerada o suscitada por el poder. En ese sentido, debe recordarse que el agente que formaliza la frontera es siempre un poder centralizado, lo que no significa en absoluto que sea omnipresente en esa zona; al contrario, necesita contar con otros poderes. Esta situación produce un efecto de ambigüedad debido a que la lealtad o el sentimiento de pertenencia de los habitantes de la frontera no han de darse por supuestos, sino que son objeto de negociación. En realidad, los supuestos vínculos culturales o religiosos, por no decir políticos, no representan un valor fijo e inalterable, a lo que se añade que el concepto de soberanía no puede restringirse a las nociones procedentes del derecho romano. Por consiguiente, hablamos de una zona donde los flujos de integración son negociables, a lo que se puede sumar su condición periférica. Dicha afirmación no implica que las relaciones de dependencia fuesen unidireccionales, beneficiándose sólo el centro de un determinado sistema, sino que conlleva un modelo bidireccional, donde pueden existir situaciones muy distintas. El aspecto fundamental es que los principales centros de decisión del poder político están fuera del área fronteriza, adonde los flujos de integración en una determinada formación social llegan con menor fuerza que a otros escenarios. En la medida en que un poder centralizado sea fuerte y ofrezca posibilidades de incremento del estatus, su impacto será mayor en la periferia fronteriza. Pero si decrece su capacidad para movilizar recursos y para fortalecer el capital social, su influencia disminuirá e incluso podrán llegar a ser más relevantes la periferia y sus estructuras, que se dotarán de un mayor protagonismo. Todo ello puede redundar en la consolidación de una identidad fronteriza, que sirve tanto para articular

²³²⁷ És a dir el contrari del que el món actual mostra a llocs com Pròxim Orient o Nordamèrica, cas d'Israel-Palestina o Estats Units-Mèxic, i ara el Nord d'Àfrica i Europa.

las relaciones con el centro de poder como para formar lazos económicos y políticos con comunidades situadas en la otra vertiente de la misma frontera."²³²⁸

9.6.2 Gent a la frontera

Queda clar que la frontera és quelcom més ric i interessant que un filat de separació entre dues realitats geopolítiques. En cas que ens ocupa l'àmplia franja entre l'islam i la barbàrie -permeteu-nos evocar la irònica frase que ens va dir un recordat professor fa uns anys- tenim un veritable espai d'intercanvi i relació entre els francs i després feudals amb els *hispani* i els andalusins.²³²⁹

Per començar ens trobarem amb els àrabs, que hem de veure com el col·lectiu preeminent i dominant a nivell polític, social econòmic i cultural. Procedien de la Península Aràbiga com a realitat geogràfica: les actuals Aràbia Saudí, Emirats Àrabs, Qatar, Oman, Iraq, Iemen i a afegir Síria, Jordània i Israel. Cal diferenciar els del nord o *qaysis* dels del sud o iemenites. Entre els primers tindrem els omeies, desplaçats pels abbàssides, i que van establir-se a *Qurtuba* el 756, emirat independent o dissident dins la *umma*.

Al *Tagr-al-Aqsa* el grup preeminent eren els iemenites, que s'assentarien en el moment en què es van sufocar les revoltes berbers en els primers temps de la dominació islàmica. Els trobem establerts en llocs com Fraga.²³³⁰ El seu rastre es documenta pels gentilicis tribals que acaben esdevenint topònims: Azd, Ansar, Gassan, Hadram, Haulan, Himyar, Yahsub, Yudam, Klab, Lahm, Lait, Quda'a o Tujib, presents especialment a Lleida i Balaguer.

És un col·lectiu que se sap superior, parla àrab i es reconeix com descendent del Profeta. Forma les elits de control militar i administratiu, així com grans propietaris en les millors terres. S'organitzen en base a llinatges d'estructura agnàtica i patrilíneal, i per tant amb forta endogàmia de grup.²³³¹

El grup més nombrós eren, però, els berbers o amazics. Es tracta de tribus relativament islamitzades, fins i tot de cristians, però ben poc arabitzades que venen del nord d'Àfrica. Van arribar a Hispània en els primers moments de la conquesta. Després cal sumar els almoràvits vinguts a finals del segle XI i primera meitat del XII. La seva implantació és especialment important al *Sharq-al-Andalus*, és a dir els actuals territoris de València i també a les terres de l'Ebre o Marca Oriental.

La seva relació amb els àrabs va ser complicada com ho demostren les revoltes dels primers temps i el fet que els veien amb displicència. Entre les tribus assentades en aquestes terres, tenim els Banu Ganiya, Madgaram, Magrawa, Madiuna, Mailila, Mijnasa, Zanata que per exemple donen topònims com Mediona o Mequinensa. Les

²³²⁸ MARTÍN VISO, I. 2007.

²³²⁹ Una de les frases genials del mestre P. Agustí Altisent, monjo de Poblet (1923-2003) quan ens explicava història medieval: la frontera del Gaià era la separació entre l'islam urbà i civilitzat de la barbàrie dels feudals. I això que eren cristians. Certament l'hàbit no fa el monjo, però tampoc l'historiador.

²³³⁰ *Dikr bilad al-Andalus*, p. 63b, cita § 65, ibidem p. 63b citat a BRAMON, D. 2000, p. 93.

²³³¹ SANCHO, M. 2005, p. 38-39.

seves relacions de tipus tribal els permeteren adaptar-se als sistemes de funcionament àrab. Tot i el seu paper inferior davant d'aquests, aviat van prosperar i van ser referents intel·lectuals o polítics a la frontera tot ocupant càrrecs d'importància en època omeia, i després van liderar algunes de les taifes generades amb la *fitna*.²³³²

Un tercer col·lectiu són els hispans que han abraçat la fe del Profeta, altrament coneguts com muladí, és a dir els "adoptats" o "afillats per l'islam," també *mussalima* o "islamitzats." Hi tindrem els capitosts locals que s'han convertit per continuar amb el seu *statu quo*, com els coneguts Banu Qasi de la Vall de l'Ebre. Aquests són els hereus d'un tal *Casius* que formà a part de la clientela omeia de la frontera. Altres van ser els Banu Sabrit, descendents d'un tal Saportius, dels quals descendeixen els Banu Amrús i els Banu al-Tawil. Es localitzaven a la part més oriental de la Vall de l'Ebre (Fig. 9.36).

Els muladí van acceptar el monoteisme islàmic de bon grat, de fet no els era estrany doncs ja eren cristians i per tant creure en un sol déu (santorat a banda) els era familiar. Probablement els va ser més complicat assumir l'estructura familiar i endogàmica àrab. Cal recordar que venen de la tradició de família nuclear vinculada a grups de família extensa i exogàmica, element bàsic per establir aliances de nissagues i per suposat polítiques, amb casaments entre muladí, però també amb cristians, àrabs i berbers. Aquest sistema relacional els apropa força a les grans famílies de la noblesa cristiana. Ara bé, que vol dir moro,²³³³ les seves relacions amb els àrabs impliquen llaços clientelars i la seva significació política com els Banu Qasi es posicionen al costat dels moradí o àrabs del nord en el moment de conflicte amb els iemenites.²³³⁴

Van ser gent poderosa a la frontera però també perillosa per l'emirat, per causa de la seva situació gairebé constant de sedició i actuació independent. Al final això va comportar el seu desplaçament per grups àrabs més afins al poder. Però cal pensar que són el grup més nombrós de la frontera.

Hom calcula que un 16% de la població hispana es va convertir al segle VIII, un 40% al IX i fins un 50% en temps del traspàs del primer califa independent, Abd ar Rahman III (961). Però el cert és que poca cosa se sap de la majoria del poblament de frontera, doncs poc rastre han deixat. Comptat i debatut convertir-se a l'islam portava beneficis fiscals i garantia de vida amb normalitat, cosa que fa pensar en la lògica aculturació per no dir islamització conforme va passar el temps.²³³⁵

Finalment cal parlar de la gent del Llibre, és a dir els cristians o mossàrabs i els jueus. Són els *dihmis* o "protegits de l'islam." En els primers temps serien la població majoritària però en procés de conversió/aculturació fins el tombant de mil·lenni. No deixaven de ser un grup entre sotmès i protegit, amb les seves lleis i formes de relació com es veu per exemple amb els mossàrabs d'Aguilaniu i Àger. No van tenir un

2332 SANCHO, M. 2005, p. 40-41.

2333 Permeteu-nos la popular facècia tan usada quan érem divertidament i políticament incorrectes.

2334 IBN HAZM, *Gamhara*, p. 502-503, cita § 70, p. 95 de BRAMON, D. 2000, p. 95.

2335 SANCHO, M. 2005, p. 41-43.

paper destacat en la política encara que es van fer sentir en aliar-se en les revoltes muladís del segle IX. Era una població no gaire arabitzada ni islamitzada, lògicament.

La poca informació referent als mossàrabs, explica que es localitzen a les ciutats, on mantenen els seus jutges i organització eclesiàstica. Es veu a Tortosa i Lleida, i sens dubte ancorats en el ritus visigot i interpretacions no ortodoxes com l'adopcionisme i la seva continuació amb Fèlix d'Urgell. Tampoc no son estranys en el món rural com es palesa en els esmentats casos d'Aguilaniu i Àger o apunten alguns fòssils toponímics i arqueològics, com explica J. Bolòs a la zona de Vinatesa, al sud del terme de Lleida.²³³⁶ De fet les fonts islàmiques ens en parlen, especialment del seu caràcter ferreny quan es revolten. Així ho relata Ibn Hawqal: "*A al-Andalus hi ha més d'una explotació agrícola amb milers de persones que no coneixen la vida urbana i que són hispanoromans (rum) de religió cristiana. Si alguna vegada es revolten, es refugien en alguna fortalesa per tal de protegir-se, i la lluita en contra seu és llarga, perquè són extremadament contumaces i rebels. Quan abandonen el lligam de l'obediència és penós de reduir-los si no és exterminant-los, cosa que resulta difícil i feixuga.*" La visió de la fitna d'Ibn Hafsun a Bobastro (Màlaga) ve ràpidament en veure aquest eloqüent passatge.²³³⁷

L'hègira de col·lectius mossàrabs cap als comtats cristians en moments de pressió política o religiosa com el període almoràvit no és pas estranya. Van ser portadors de la vasta cultura islàmica, hereva del món clàssic, com es veu per exemple en centres intel·lectuals com el monestir de Ripoll. Tampoc no manca oportunisme polític com la carta que el 828 va enviar el comte Sunyer als mossàrabs de Mèrida, que els convidava a venir a les seves terres, on mantindrien la seva llibertat, no pagarien impostos i els podrien regir amb les seves lleis.²³³⁸

En la documentació feudal apareixen noms i girs mossàrabs, cosa que indica clarament la seva presència en les terres de frontera. És el cas de la venda d'una finca al castell de Mediona l'any 990. Es cita a *Creixenci* i la seva esposa i noms com *Donucio, Castelano, Sussana* i *Estavilla*.²³³⁹ Uns anys abans el bisbe Vives de Barcelona (974) va fer cridar els habitants d'Espanya/Alandalús per poblar el terme del Montmell tot concedint-los immunitat i altres drets i privilegis fiscals.²³⁴⁰ Per Albert Benet, i amb encert, eren gents cristianes que no viuran gaire lluny, a les terres del Camp de Tarragona.²³⁴¹ El fet lliga per exemple amb la identificació d'eremitoris a la zona del Gaià²³⁴² i amb el vilatge dels Montgons, entre Tarragona i Constantí amb un topònim considerat mossàrab que ve de *monachus*. Precisament és un espai on no manquen les referències escrites i materials d'ermitatges i establiments d'època

²³³⁶ BOLÒS, J. 2010b, p. 128-129.

²³³⁷ IBN HAWQAL a *Kitab surat al-ard*, p. 110a, § 77 de BRAMON, D. 2000, p. 100.

²³³⁸ BENET CLARÀ, A. 1988a.

²³³⁹ BENET CLARÀ, A. 1988a.

²³⁴⁰ IGLÉSIES, J. 1963, p. 10-12. El text el treu de MARCA, P. de 1688, app. 118.

²³⁴¹ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 69-70.

²³⁴² VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1999.

antiga.²³⁴³ Més significativa és la identificació de reminiscències dialectals de català preliterari o mossàrab en els documents feudals de la Conca de Barberà.²³⁴⁴

El mateix es pot dir de les finques de *Quintela* i *Morgad* que es citen a la donació a Sant Cugat d'unes terres al castell d'Albinyana i la torre de Moia, el 1011, a més d'*Orucio*, *Amateo* i *Altemiro*.²³⁴⁵ De tota manera, cal tenir en compte que no eren pas un col·lectiu massa apreciat pels feudals.²³⁴⁶

Quant als jueus, encara menys podem dir a les nostres terres, tot i que hi ha comunitats ben travades al Camp de Tarragona. Bona part del col·lectiu mosaic va continuar amb la seva religió i manera de viure a l'empara de la protecció que li donava ser una de les tres religions del Llibre. La seva preparació intel·lectual, coneixement d'idiomes, habilitat en la negociació els va fer ser peces claus en les relacions comercials i polítiques entre l'islam i els comtats de la frontera. Eren presents en l'administració califal i taifa, eren excel·lents ambaixadors però també van patir la intolerància dels uns i els altres.²³⁴⁷ La seva presència a la frontera la tenim prou ben testificada a la documentació medieval, amb la identificació de llocs com Salomó, Bràfim (que pot ser també àrab), Bonastre (discutit) o las *vilas Yudaicas*, sense oblidar l'epítet de ciutat de jueus que Al-Idrisi²³⁴⁸ i Al-Himyari²³⁴⁹ donen a Tarragona. De tot això se'n parlarà en un proper capítol.²³⁵⁰ També es documenten en territori fins fa poc en mans dels musulmans, com és el cas de Tivissa.²³⁵¹

Finalment, els col·lectius més silenciosos. Eren els esclaus de procedència subsahariana, eslava o franca. Arribaven a l'Alandalús i la frontera mitjançant el comerç on ens trobarem els francs, els jueus i els cristians. Bona part procedeix de l'Europa de l'est i del captiveri per botí de guerra. Malgrat el seu trist origen, es van arabitzar ràpidament, i van ocupar llocs clau en l'administració i l'exèrcit, arribant fins i tot a dominar algunes taifes com el cas de Tortosa.²³⁵²

A la marca entre l'Alandalús i els comtats i regnes septentrionals (per no dir cristians) s'ha parlat de l'existència de xarxes de fortificacions preparades per repel·lir els atacs de l'enemic. Aquest relat que s'ha anat arrastrant des de fa temps pateix força d'una visió lineal del què és la frontera, llunyana al que era en realitat. També té influència clara del plantejament modern d'aquest concepte de separació política amb la generació per exemple de les *rayas* entre els regnes d'Espanya, Portugal o França, i les

2343 BOLÒS, J. 1995b.

2344 PLAZA, C. 1993.

2345 RIUS, J. 1946 doc. 432.

2346 RIUS, J. 1946, doc. 695; SALRACH, J. M. 2009, p. 36.

2347 SANCHO, M. 2005, p. 46.

2348 BRAMON, D. 2000, § 125 p. 120 referint-se a AL-IDRISI, *Nuzhat al-mustaq* vol. 5, p. 555c. La segona cita és § 162 p. 139.

2349 BRAMON, D. 2000 referit a AL-HIMYARI *Kitab al-rawd* § 116 (§ 130, 121).

2350 Cfr. MENCHON, J.; SERRANO COLL, M. en premsa.

2351 ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, p. 575; ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1984, p. 78 for. 36 r.

2352 SANCHO, M. 2005, p. 46-47.

seves corresponents línies de fortificacions.²³⁵³ Ja en època contemporània amb les construccions defensives com les que es veuen al Pirineu en temps de la Segona Guerra Mundial, per posar casos de prou eloqüència.²³⁵⁴

No és el moment ara d'entrar en aquest debat, però el cert és que existeixen fortificacions i construccions militars en zones de frontera. L'altra cosa és si es corresponen a un projecte estatal de fortificació a l'ús de la mentalitat militar mantinguda fins la Guerra Freda (1945-1991), la consolidació del sistema feudal, o la necessitat de generar línies de comunicació i punts de defensa de l'Estat omeia, per exemple. És el cas de les xarxes de torres a la banda andalusina de la marca.

Ja fa uns quants anys Zozaya explicava magistralment com el *tagr* tenia una llarga sèrie de fortificacions comunicades visualment, o millor dit comunicacions visuals fortificades des de l'Atlàntic a les terres del que ara és Catalunya:

“Mirando un mapa, estando un poco al tanto de lo que la arquitectura militar tiene que decir, podremos observar cómo una gran línea de comunicaciones se extiende desde Lisboa y Faro por Évora a Mérida, Trujillo, Condeixa-a-Velha, Idanha-a-Velha o Caria, en la zona occidental, Alija, Talavera de la Reina, Vascos, Maqueda, Toledo, Madrid, Talamanca del Jarama, Alcalá de Henares, Guadalajara, Peñatorra, Medinaceli en la central. Ágreda, Calatayud a Zaragoza, Huesca y Lérida, en todo lo que se puede considerar el espinazo montañoso que sensiblemente, divide a la península en dos mitades.

Pero posiblemente haya que aceptar que esas dos mitades no fueron siempre así, sino que fueron un tanto más desiguales, con la superior algo más reducida en tamaño. Esa línea de comunicaciones también debió seguir al norte del Sistema Central, dejando fósiles como Segovia y Sepúlveda en el centro, al Norte del Guadarrama y Somosierra. Habrá que introducir nuevos elementos, como Nájera, en Rioja, o Falces, en Navarra, llegando por el Este hasta Balaguer.”²³⁵⁵

Diferenciem ara dos conceptes: fortificacions de la frontera i fortificacions a la frontera.²³⁵⁶ És el cas de les torres de Vallferosa a les estivacions muntanyenques que separen el Solsonès de les planes de la Segarra, i la de Santa Perpètua de Gaià, en un meandre de la conca alta del riu. Fins no fa gaire s'havien definit les dues com construccions del segle X i per tant de la marca feudal del Gaià-Riubregós. Però les datacions radiocarbòniques apunten a en el primer cas al segle VIII-IX, i en el segon al VII-VIII. Llavors l'explicació de torres de marca no funciona, sinó que son anteriors i després es troben a la frontera. Qui les va construir? Per a què?²³⁵⁷ No són construccions per la defensa d'un territori per generar un front de combat, sinó pel

²³⁵³ CAMPESINO, A. J. 2006.

²³⁵⁴ CLARÀ, J. 2010.

²³⁵⁵ ZOZAYA, J. 1988, p. 6. Per facilitar la lectura, s'han elidit les cites bibliogràfiques que fa l'autor en el seu text.

Val la pena llegir el seu clàssic: ZOZAYA, J. 1984.

²³⁵⁶ El tema s'aborda, en el cas de les comarques que ens ocupen a MENCHON, J. EN PREMSA A i de manera més genèrica a partir dels estudis de la torre de Vallferosa a ESTEVE, J.; MENCHON, J. 2020 (coord.).

²³⁵⁷ MENCHON, J. 2018a; MENCHON, J. 2019b.

control de vies de comunicació de llarg abast i major tradició, cas de les carrerades o vies pecuàries, rutes comercials de sal i ferro... que enllaçaven el Pirineu i Prepirineu així com la Catalunya Central amb les de les terres de la costa.

Els territoris del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i el Priorat formen els límits més orientals de la Marca (Superior) Extrema - *al-Tagr al-Aqsa*- i després la Marca (Superior) Oriental d'Alandalús -*al-Tagr-al-Xarquí*- en la part del Baix Camp en contacte amb el Baix Ebre.²³⁵⁸ És de precepte recordar que aquestes terres són una part de l'antic *ager tarraconensis* o *territorium* de Tàrraco que també abastaria *mutatis mutandi* les actuals comarques del Garraf, i Penedès fins arribar al riu Llobregat (*Rubricatum*), que era la separació de la Catalunya Nova de la Vella (**Fig. 9.37**).

Són uns territoris sota l'òrbita de Tortosa (Camp de Tarragona, Priorat) i Lleida (almenys part de la Conca de Barberà), i els comtats en expansió cap al sud, i amb uns límits que cal relacionar amb els accidents geogràfics.²³⁵⁹

Ara bé, la vinculació s'ha de matisar en certa manera doncs si bé les podem entendre com part dels districtes, lligats a les medines de *Larida* i *Turtusha*, també ho feren respecte un de frustrat que era *Tarraquna* en el qual la ciutat no va cristal·litzar com a realitat urbana i política i menys més enllà del segle X a molt estirar. No en va, Al-Razi quan parla dels districtes o *iqlim*, cita expressament el de Tarragona.²³⁶⁰ Per aquesta causa caldrà veure fins quin punt l'organització d'aquest territori manté encara fórmules del món antic, n'adapta les andalusines o n'aporta de noves en una terra de frontera de llarga duració entre primer carolingis i després feudals a un costat i a l'altre una organització estatal que a partir de mitjans del segle VIII la podem identificar amb l'emirat, després el califat per continuar amb les taifes de Lleida i Tortosa i acabar després de la invasió almoràvit.

La realitat històrica és eixuta en dades que permetin atansar-nos a com seria la (des)organització dels territoris del Camp, Conca i Priorat en època islàmica, i quina seria la seva evolució entre principis del segle VIII i el XII. La zona del Priorat aporta una major informació a processar, tot i que la investigació és a les beceroles. Els textos àrabs, i el poc que ens diuen, se'ns presenten de vegades confusos, tot i que cal tenir-los en compte després de la corresponent lectura crítica.²³⁶¹ A més una *recensio* de la documentació feudal generada en aquesta zona, cas de la vinculada a la baronia d'Entença i després el comtat de Prades, també dona dades sobre la zona en el període musulmà.²³⁶² I a això cal sumar el què apunta o hauria d'apuntar l'arqueologia i la toponímia.

Zozaya va descriure ja fa uns anys, la seriació cronològica d'Alandalús i la seva vinculació arqueològica: període omeia del 711 al 1086 és a dir des de la conquesta a la caiguda dels regnes taifes o *Muluk at-Tawa'if*; i el que denomina període africà, des de

2358 CUADRADA, C. 1998. AL-RAZI ens diu que "*E Tarragona yaze en el oriental de los moros.*" BRAMON, D. 2000, § 148 p. 134 referint-se a AL-RAZI, *Crònica del Moro Rasis*, p. 40-41b.

2359 BALANÀ, P. 1992.

2360 BRAMON, D. 2000, p. 50.

2361 BALANÀ, P. 1992; BALANÀ, P. 1993a, p. 57-61. Sobre les fonts àrabs, vid. de manera genèrica: BALANÀ, P. 1981; BALANÀ, P. 1993 i VIRGILI, A. 1984. Com a recull exhaustiu, és de precepte la consulta de BRAMON, D. 2000.

2362 ROMERO TALLAFIGO, M. 1977; SÁNCHEZ GONZÁLEZ, A. 1990.

1086 al 1492, és a dir des de la invasió almoràvit fins la conquesta del regne nassarí de Granada. Dins d'aquestos dos grans períodes defineix les corresponents fases. La primera és el pre-andalusí entre 711 i 756 quan Abd ar-Rahman I arriba a Alandalús després de la purga omeia per part dels abbàssides.

Hi vincula la construcció de talaies associades a l'explotació agrícola, així com xarxes de control dels sistemes viaris. Segueix la fase paleoandalusí entre el 756 i el 852 amb una forta política de construcció de fortificacions d'inspiració oriental en temps d'Abd ar-Rahman II (822-852) i Muhammad I (852-886). Això es lliga a la creació d'un exèrcit general o guàrdia territorial vinculat a les torres o *bury*, i a la colonització de les terres "*basado en el procedimiento romano de la encomienda*"²³⁶³ que genera a una llarga sèrie de topònims vinculats a noms de persones. Cal sumar els *sajra* o poblacions amb fortificació. Les ciutats són emmurallades i les aglomeracions menors fan reserves d'espais o albacars per al refugi de gent i ramats. Es dedueix un paisatge territorial força poblat amb un gran aprofitament dels recursos hídrics.

Amb la presa de Toledo pel rei de Lleó (1086) finalitza aquesta fase, associada a la pèrdua d'una part molt gran dels territoris sota control agarè. En comença una de nova que es caracteritza per la influència africana amb l'arribada primer dels almoràvits (1086-1145) i després dels almohades (1145-1248). Hi ha una redistribució del poblament i una part dels musulmans romanen en terres ara dels feudals. La fase almoràvit és transicional i es veu un empobriment del món rural i el creixement del desequilibri social de manera que els pagesos que acaben "*siendo virtuales esclavos de los habitantes urbanos.*"²³⁶⁴ Es verifica amb la fugida del camp a la ciutat, el creixement excessiu de les medines i l'augment de la pressió fiscal. També hi ha un canvi en els costums, que es tornen més rígids en ser un col·lectiu força més religiós, cosa que augmenta amb els almohades. De fet és una època en que en el bàndol cristià succeeix el mateix amb les Croades per la conquesta de Terra Santa, o es persegueixen els heterodoxos al dogma de Roma com per exemple passa amb els càtars. La següent fase diferenciada és la proto-nassarí (1237-1301), que ja no afecta els territoris de l'actual Catalunya, però sí les terres de València.²³⁶⁵

Així en els primers temps els districtes islàmics s'organitzen a partir de les ciutats i en el camp els *husun*²³⁶⁶ substitueixen el paper dels *qala'ts* d'iniciativa estatal. S'intercomuniquen amb torres tant per allotjar una guarnició estable (*bury*) com des de la vigilància (*qubba*, *talayi'a*) que a més en ser en llocs alts eren elements de persuasió que forçaven a l'enemic a moure's per les valls, on les ciutats ja fortificades els podien plantar batalla.

Hom ha convingut que en els primers temps de dominació islàmica l'explotació del territori es basa en els antics establiments que genèricament diem vil·les, sense entrar ara en controvèrsia si les podem definir segons el model d'època imperial, o són una altra cosa.²³⁶⁷ De fet es lògic: control de les zones més fèrtils i ja en funcionament. A

²³⁶³ ZOZAYA, J. 1993a, p. 54.

²³⁶⁴ ZOZAYA, J. 1993a, p. 59.

²³⁶⁵ ZOZAYA, J. 1993a, p. 53-64.

²³⁶⁶ Quant als *husun* és important l'article ACIÉN, M. 1989.

²³⁶⁷ ISLA, A. 2001.

partir de la segona meitat del segle IX fins mitjan X per exemple a Lleida es veu la consolidació de l'explotació territorial amb la xarxa de *turres/almúnies* i l'organització de *husun* per la defensa enfront la pressió creixent dels comtats del nord.²³⁶⁸ El lligam amb els establiments dels primers temps que ens parlen J. Zozaya i l'equip de Ramon Martí és prou clar.

Amb el temps això anirà acompanyat de la posta en marxa de terres de secà, zones marginals, augment de la ramaderia amb establiments com el documentat arqueològicament al Tossal de Solibernat.²³⁶⁹ Al darrere havia l'objectiu de consolidar i travar les terres de frontera en època amirí.²³⁷⁰ Una mica després (1003-1004) el fill d'Al-Mansur ho intenta de nou al castell de Montmagastre, tot i que no se'n surt: "*Quan vaig conquerir les terres dels cristians i les seves forteses les vaig repoblar amb els mitjans de subsistència de cada lloc i les vaig subjectar a elles fins que van resultar favorables completament. Les vaig unir al país dels musulmans i les vaig fortificar poderosament i va ser contínua la seva prosperitat.*"²³⁷¹

En referència a aquests fets, Ibn Idari explica que després que el fill d'Al-Mansur, Abd al-Malik b. Abí Amir, conquerís aquest *hisn* i el de "*el hagib havia recomanat als musulmans que no cremessin cap casa i que no destruïssin cap edificació perquè hi volia instal·lar musulmans. De seguida començà a restaurar-les i proclamà que els musulmans que volguessin instal·lar-se a l'exèrcit (diwan) per dos diners mensuals i amb la condició d'establir s'hi [al lloc], podien fer-ho i que, ultra aquell habitacle, tindrien terres de conreu.*"²³⁷² Els romans ja ho feien això d'assentar gent a la frontera, en especial veterans, per tal de defensar-la; els *rubut* no deixen de ser això també, com els *kibutzim* a Israel per posar un exemple prou conegut del segle XX.

La idea era generar enclavaments que podessin plantar cara a l'ímpetu comtal, però no se'n van sortir. De fet la fortificació i ocupació de la frontera és una resposta que venia d'abans, en el moment en què s'observa que la pressió cristiana és cada vegada més forta. I no solament amb nous establiments rurals i *husun* a partir del segle IX²³⁷³ com els de l'Alt Penedès en consolidar-se la marca del Llobregat. Preparar-se per la defensa es veu també en el món urbà amb les obres de les muralles de Tortosa²³⁷⁴ aixecades abans del 850-851, les de Lleida el 884, les de Montsó el 896, o les de

²³⁶⁸ ERITJA, X. 1998, p. 27-29.

²³⁶⁹ Els amirís són els descendents d'Al-Mansur, que van organitzar els regnes taifes del Llevant després de la *fitna* que va provocar la fi del califat de Còrdova.

²³⁷⁰ ROVIRA PORT, J.; GONZÁLEZ, J. R.; RODRÍGUEZ, J. I. 1983-84.

²³⁷¹ Extret d' ERITJA, X. 1998, p. 32, referit a *Ibn al-Kardabús al Kitáb al-Iktifa* publicat per MAILLO, F. 1986, p. 15-16.

²³⁷² ERITJA, X. 1998, p. 33. BRAMON, D. 2000, § 471 p. 347-48 referint-se a IBN IDARI, *al-Bayan al-mugrib*, vol 3, p. 5-6.

²³⁷³ BALANÀ, P. 1992; BALANÀ, P. 1993a; GARCIA BIOSCA, J. E. 1999; GORT, E. 1995g, p. 367-370.

²³⁷⁴ L'any 2006 es va procedir a realitzar l'excavació arqueològica de la zona del Portal de la Bassa, però no es van arribar als nivells que podrien datar aquesta fase. Posteriorment, cales executades dins del Parador de Tortosa han documentat materials i sitges andalusines dels segles XI-XII, però ara per ara no es podem relacionar directament amb les muralles. Vid.: GRIÑÓ, D.; CAMARASA, V.; KIRCHNER, E. 2011; MENCHON, J. 2005b.

Balaguer el 897. I el mateix es detecta als *husun* d'Amposta,²³⁷⁵ Miravet,²³⁷⁶ Ulldecona,²³⁷⁷ o Siurana.²³⁷⁸ Tot plegat uns temps en què la pressió comtal es deixava veure a la frontera amb la presa, mal que efímera de Tarragona per part del comte Sunyer l'any 941, encara que altres parlen de Guifré.

En època taifa la defensa basada en *husun* perd força, pel fet que els corresponents territoris on estan instal·lats passen a mans feudals. Llavors les ciutats esdevindran el tallafoc davant la pressió cristiana. Per lògica el camp "s'urbanitza" doncs "és el moment que les ciutats (*mudun*) esdevenen veritables centres articuladors del territori; pensem que la xarxa de fortalises (*husun*) creada per definir una frontera septentrional desapareix durant la primera meitat del segle XI, fruit de la conquesta feudal. Les fonts ja no parlen de districtes fronterers sinó de diverses ciutats que conformen aquest territori fronterer."²³⁷⁹ Està clar que en el món islàmic és la medina qui tindrà el paper de lideratge, enfront del castell en els territoris feudals: "Si dins el comtat de Barcelona, els centres primordials de gestió del territori són els castells, a l'àrea de Lleida les ciutats desenvolupen aquest paper gairebé sense altres entitats intermèdies entre el nivell d'aquestes i el de les viles."²³⁸⁰

Les accions de conquesta del comte Sunyer a mitjan segle X trenquen qualsevol possible desplegament de Tarragona com a ciutat islàmica. És un lloc massa exposat i pitjor comunicat respecte a Saragossa. Si ho comparem amb Tortosa. Recordem que és una ciutat a l'interior protegida per les serres de Llaberia, Cardó i els Ports, i ben connectada per l'Ebre, a un temps que amb una situació que li permetia estar preparada davant un atac fluvial riu amunt. A més Tarragona era una ruïna massa gran per poder-la controlar militarment amb eficiència, al costat de la mar i la vella *via Augusta*, tot plegat un lloc massa insegur encara. El rol de capitalitat era doncs per Tortosa amb l'avançada de Siurana a les Muntanyes de Prades.²³⁸¹

El *hisn* en un lloc alt havia estat l'element per generar una defensa de frontera a Catalunya i l'Aragó.²³⁸² No es tracta de la simetria del *castrum* feudal sinó d'una cosa diferent. Té un paper com a refugi de població i bestiar de manera que enquadra els mitjans de producció i les gents en una zona més o menys àmplia. El seu referent

²³⁷⁵ És interessant el que ens diuen Artigues i Villalbí sobre l'aparell constructiu del segle XI del castell d'Amposta: "està realitzada en tàpia, graves i petites pedres lligades amb morter de color rosat, tret aquest característic de totes les edificacions d'època andalusina que s'han pogut excavar en aquestes terres" igual que el color del morter de la Suda i alguns del castell de Siurana. Vid. ARTIGUES, P. LI.; VILLALBÍ, M. 1993; VILLALBÍ, M.; FORCADELL, T. I ARTIGUES, P. LL. 1994; VILLALBÍ, M. 1998; VILLALBÍ, M.; FORCADELL, T.; MONTAÑÉS, M. C. 2000.

²³⁷⁶ ARTIGUES, P. LI. 1997; ARTIGUES, P. LI. 2002b.

²³⁷⁷ FORCADELL, T. 1997; FORCADELL, T. 2001; FORCADELL, T. 2008; FORCADELL, T.; SEGURA, J. 2007; FORCADELL, T.; VILLALBÍ, M.; ALMUNI, V. 2005; FORCADELL, T.; ALMUNI, V.; MICHAVILA, I.; VILLALBÍ, M. 1998.

²³⁷⁸ MENCHON, J. 1995s; MENCHON, J. 2003a; PIERA TEIXIDÓ, M., MENCHON, J. 2011.

²³⁷⁹ ERITJA, X. 1998, p. 33.

²³⁸⁰ GARCÍA BIOSCA, J. E. 1995, p. 115.

²³⁸¹ Vid. NEGRE, J. 2020, *passim* i VIRGILI, A. 2001; VIRGILI, A. 2019b; VIRGILI, A. MATEU, M.; PACHECO, N.; PICA, M.; RIDER, N. en premsa.

²³⁸² SÉNAC, Ph. 1993

geogràfic i de poder, amb les corresponents torres, alqueries, rafals etc; i base guerrera que organitzava la defensa de la zona.²³⁸³

Els *husun* dedicats a refugi i enquadrament de població es troben al sud del *tagr*, com Mequinensa (*Miknasa*), Fraga (*Ifraya*), Corbins (*Qarabin*), Balaguer (*Balagi*),²³⁸⁴ Montsó (*Muntisunt*) o Alcolea del Cinca. Estaven associats a un riu i per tant a una zona agrícola. Després alguns d'ells passaven a tenir una funció més vinculada a les armes, com va passar amb Balaguer i Montsó per causa de la meridionalització de la frontera és a dir, el seu avenç cap al sud (**Fig. 9.38**).

Els *husun* de frontera serien més al nord com Pedro, Montassó (*Almotaxa*), Les Avellanes (*Bellicana*), Llorenç de Montgai (*Lurinis*), Santa Linya (*Larchen*), Montmagastre (*Mimaqsar*), Meià (*Madanis*), Àger (*Agira*), Estopanyà (*Dertibem*), Monmegastre (*Mamaqsra*), Calassanç (*Qalazanay*) que s'estableixen en valls i primers contraforts del Pirineu, punts estratègics pel control territorial (**Fig. 39**).

Al Camp de Tarragona, Conca, Priorat i Ebre, Peter Scales ja fa uns quants anys que marcava una sèrie de punts que formaven part d'una malla de fortificacions andalusines: Siurana, Albarca, Prades, ermita de Sant Pau, ermita de Sant Blai de Tivissa, Colldejou, l'Albiol, la Mussara, la Morera, l'Albiol, Falset etc.²³⁸⁵ La toponímia marca un seguit de punts en localitzar torres, com El Tallat (Rocallaura, l'Urgell),²³⁸⁶ La Cirera (l'Albió, Conca de Barberà) o les Borges del Camp (Baix Camp).²³⁸⁷ És també el cas d'Altafalla, sobre Falset, on hi ha una construcció molt afectada per un repetidor.²³⁸⁸ I cal sumar el lloc d'Almenara o *Alchaceram* documentat el 976 a Santa Coloma de Queralt.²³⁸⁹ Quant a la presència de llocs alts fortificats, els Aguilares dels que ens parla Zozaya, caldrà estudiar si els topònims com el del castell d'Aguiló (Santa Coloma de Queralt), el Niu de l'Àguila (Alcover) o el *Podio de Agilera* a Porrera tenen correspondència arqueològica.²³⁹⁰

Poc a poc la identificació les fortificacions islàmiques va prenent carta de naturalesa a les comarques meridionals. Les seves característiques constructives permeten mitjançant el mètode comparatiu definir també com musulmanes altres construccions que fins ara s'han pres com a feudals.

²³⁸³ CUADRADA, C. 1998, p. 256-257 que es basa en ERITJA, X. 1998.

²³⁸⁴ En el cas de Balaguer, amb l'impressionant jaciment andalusí del Pla d'Almatà, més aviat ens trobem amb una gran base militar emiral destinada a l'atac a la incipient marca pirenaica. Vid. les darreres intervencions del Museu de Balaguer: ALÒS, C., CAMATS, A., MONJO, M.; SOLANES, E.; ALONSO, N.; MARTINEZ, J. 2006; ALÒS, C., CAMATS, A., MONJO, M.; SOLANES, E. 2007a; ALÒS, C., CAMATS, A., MONJO, M.; SOLANES, E. 2007b; CAMATS, A.; MONJO, M.; MULET, M.; SOLANES, E. 2015; MONJO, M.; ALÒS, C.; SOLANES, E. 2009.

²³⁸⁵ SCALES, P. 1985; SCALES, P. 1986. Cfr. en el sentit contrari, VIRGILI, A. 2011. També CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973, p. 450; GORT, E. 2003, p. 25-26.

²³⁸⁶ ALTISENT, A. 1993, núm. 110.

²³⁸⁷ BALAÑÀ, P. 1984; BALAÑÀ, P. 1988; JOVÉ, F. 1981, p. 51-52.

²³⁸⁸ SCALES, P. 1985; SCALES, P. 1986; CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973, p. 450; GORT, E. 2003, p. 25-26.

²³⁸⁹ BENET CLARÀ, A. 1995; PLAZA, C. 2012; PLAZA, C. 2013.

²³⁹⁰ GORT, E. 1994a, p. 96-100 i 108; GORT, E. 1995g, p. 372.

L'organització territorial de la part sud de l'actual província de Tarragona mostra una sèrie d'establiments andalusins a la riba de l'Ebre, tal i com palesa la toponímia i la documentació de la conquesta feudal i posterior repartiment.²³⁹¹ Un segon grup d'assentaments es situaria al Penedès tal i com també es veu en els noms de lloc, els diplomes i en els darrers anys gràcies als estudis territorials i arqueològics: Mediona, Gelida, Lavit, Calafell, Masquefa, als quals cal sumar Castellví de la Marca²³⁹² o Selmella,²³⁹³ ja a l'Alt Camp. Després se'n parlarà.

Els assentaments rurals d'aquí estudiats en el seu moment per M. Barceló²³⁹⁴ porten a pensar que no s'enquadren dins espais controlats per les fortificacions de frontera sinó a altres patrons com després han mostrat A. Mauri i J. M. Bosch.²³⁹⁵ Però el cert és que els darrers anys l'estudi dels segles VIII-X a la marca penedesenca i del Camp apunta a tenir un altre territori organitzat i enquadrat pels *loca, castella, municipia* que parla la crònica de Lluís el Pietós.²³⁹⁶ Poden ser perfectament aquests *husun* al costat dels establiments dels *hispani* que van pactar amb els agarens tal i com explica la *Cronica Profètica* (833), o d'altres generats pel mateix Estat omeia és el cas de Gelida.²³⁹⁷

9.7 TARRAQUINA, DE SEU METROPOLITANA A BALDA

Tornem al que dèiem més amunt: Tarragona es va rendir o va ser destruïda? Capítular o pactar amb els conqueridors, implicava l'existència d'un poder local (*dux, comes* i/o bisbe metropolità) amb qui el conqueridor podés negociar.

La majoria de ciutats van fer acords amb els àrabo-berbers, i les que no van ser anorreades i passaren a formar el patrimoni del nou Estat. I també és veritat que els principals nuclis de poder sarraí se situen precisament en ciutats -és a dir en seus episcopals- amb un *amil* o governador que tenia funcions fiscals que compta amb el suport del bisbe com a líder de la medina. Aquesta realitat palesa una continuïtat en la que el cap urbà, el bisbe, té encara un paper important, i el que canvia és el poder polític i militar. Però si a *Terracona* no havia ningú per pactar, què deuria passar?

Això ve a compte perquè la tradició historiogràfica a partir de l'humanista tarragoní Lluís Pons d'Icart parla de l'hègira del clergat en arribar els àrabo-berbers.²³⁹⁸ A l'exili van emportar-se les relíquies de sant Fructuós, Auguri i Eulogi, i els objectes litúrgics, entre ells, el famós Oracional de Verona.

Seguim en el camp de les hipòtesis, per no dir especulacions. Si suposem que la vacant de la seu metropolitana al segle VIII va ser causada per l'exili del prelat, es deu

²³⁹¹ CUADRADA, C. 1998, p 258-59.

²³⁹² FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; GONZALO, X.; MARTÍ, R.; MARTÍNEZ, M. 2018.

²³⁹³ LÓPEZ PRAT, M.; SERRA, R. 2011.

²³⁹⁴ BARCELÓ, M. 1991c; BARCELÓ, M.; KIRCHNER, E. 1992.

²³⁹⁵ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017; MAURI, A. 2006.

²³⁹⁶ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 230 i 303.

²³⁹⁷ GALINDO, J.; MAURI, A.; ROVIRA-TOVELLA, R. 1993.

²³⁹⁸ PONS D'ICART, LI. 1572/1981, p. 247; SERRA VILARÓ, J. 1943.

a una causa religiosa? Igual no. Recasens en el seu moment plantejava que el metropolità Pròsper s'hauria alineat amb la causa d'Ardó, fill d'Àkhila (II) elegit rei enfront el pacte dels plançons de Witiza amb el califa de Damasc, Al-Walid, tot traspassant els territoris de la Septimània i l'actual Catalunya als nous conqueridors. Després de la renúncia d'Àkhila (per altres mort), Ardó va plantar cara als àrabo-amazics. La reacció va ser que Al-Hurr, qui va arribar a Hispània el 716 per substituir Mussa,²³⁹⁹ conquereix l'actual territori català "lluïtant i pactant" entre el 717 i el 718.²⁴⁰⁰ L'argument té lògica.

Ja fa uns anys García Biosca proposava que després de la conquesta, la ciutat va estar un cert temps en funcionament, atès que hi romania el metropolità. Però llavors quan i perquè va fugir si és que va fugir? Apareix altra vegada el causant polític: la significació del prelat durant les revoltes berbers dels primers temps de domini islàmic, com la de Munusa la Septimània.²⁴⁰¹ L'aixecament va comportar la reacció estatal cara a sufocar militarment el sediciós, que s'havia refugiat a Llivia.²⁴⁰² Precisament allí va ser cremar de viu en viu el bisbe Nambad d'Urgell l'any 731, no per ser cristià sinó per ser un representant local que va romandre fidel al poder de Còrdova.²⁴⁰³ Un prelat afí a l'Estat que seria perseguit pels sediciosos (Fig. 9.40).

Complicuem una mica més el tema. Meritxell Pérez²⁴⁰⁴ nega la realitat històrica del sant: "el estudio de los documentos conservados por Picard²⁴⁰⁵ ha demostrado que la inventio del culto a Próspero de Tarragona tuvo un desarrollo inicial en la época moderna, y que no debe confundirse con el culto al obispo homónimo de Reggio Emilia, cuyo 'dossier' se organizó de forma definitiva en el transcurso del siglo X." De fet el nom Pròsper no deixa de ser una metàfora per la prosperitat de l'Església exiliada.²⁴⁰⁶

Queda clar: es debat si els àrabo-berbers van poder pactar amb el *dux* i el bisbe Pròsper, si el prelat ja havia fugit, o si el seu famós i darrerament qüestionat exili és posterior, en el context de les revoltes berbers com la de Munusa.²⁴⁰⁷ Però i cap una altra possibilitat: que Tarragona fos *sede vacante* d'uns anys ençà.

Saltem ara a finals del segle XI. La butlla *Inter primas Hispaniarum Urbes* de 1091 restaura la seu episcopal. El document, redactat a Roma diu clarament: "Però heus aquí que havent passat ja tres-cents noranta anys, després que la gent agarena l'havia convertida en solitària, es va dignar inspirar els cors dels seus prínceps per tal que insistim en la restitució,

²³⁹⁹ De fet Mussa comença la propugnació d'Hispània i no és fins el 714 que va a Damasc a rendir comptes i lliurar una cinquena part del botí obtingut.

²⁴⁰⁰ RECASENS COMES, J. M. 1975, p. 31-32.

²⁴⁰¹ Uthman ibn Naissa, governador d'Arbuna, és a dir Narbona. Conegut per Munusa o Manusa pels francs.

²⁴⁰² SANCHO, M. 2005, p. 34-35

²⁴⁰³ GARCÍA BIOSCA, J. E. 1999.

²⁴⁰⁴ PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2012, p. 409.

²⁴⁰⁵ Es refereix a PICARD, J. C. 1988.

²⁴⁰⁶ MCCRANK, L. 2014-2015.

²⁴⁰⁷ GARCÍA BIOSCA, J. E. 1999.

d'acord amb el precepte de la Seu Apostòlica, la qual per autoritat de Déu, bé que de manera indigna, presidim"²⁴⁰⁸ (Fig. 9.41).

El text es signa el dia 1 de juliol de 1091. Si restem tres-cents noranta anys, ens anem al 701, és a dir més de deu anys abans de l'arribada de Tariq Benzema ibn Ziyad al-Layti als territoris del sud d'Hispània. Hi cap el dubte que la data sigui aproximativa, i fessin números a l'engròs. Però si fos així, la mecànica de l'arrodoniment és parlar de quatre-cents anys i no dir tres-cents noranta, ni un més ni un menys: 701. I la simbologia dels números seria parlar de combinatòries aritmètiques en base al 2, 3, 4, 7 i no un número com el 701. Però 390 que és un número compost que combina el càlcul de diversos números primers que no semblen aportar cap simbologia.²⁴⁰⁹

Com a contrast de quan s'arrodoneixen els anys hi ha un document de 1012 referent a la donació de Santa Oliva. Es diu clar que el lloc va ser desert durant tres-cents anys, és a dir el 712, quan encara no havia caigut en mans dels àrabo-berbers: "*Et ob hanc causam fuit eidem locus plusquam [trecentorum numerum] an[norum] h[eremus]*."²⁴¹⁰

I vet aquí que el darrer metropolità que coneixem sense dubtes és Vera. D'aquest venerable *antistes* sabem que va convocar un concili a Saragossa. Va participar al XVI de Toledo el 693, i sembla que també al XVII l'any següent. Després... *silentium*.²⁴¹¹ I si això indiqués que per la causa que sigui en temps de la invasió no havia metropolità?

La ciutat sense bisbe, sense líder polític urbà, tindria un futur incert. Una medina perifèrica als nous circuits comercials i polítics peninsulars, molt diferent al que va ser al segle I, base militar temporal dels agarens seria el perfil dels primers temps després de la conquesta.²⁴¹² La catedral vacant va ser un factor important pel gradual apagament de *Tarraquna* com a realitat urbana que ja al segle VII conservava més el prestigi nominal i formal que el seu antic pes polític enfront la capitalitat de Toledo.²⁴¹³ O potser no?

²⁴⁰⁸ "*Sed ecce transactis iam trecentis nonaginta annis, ex quo pefatam urbem agarenorum populi solitariam fecerant, principum suorum cordibus inspirare dignatus est, ut eiusdem urbis resitutioni, secundum preceptum Apostolicae Sedis, cui auctore Deo, licet indigni, presidemus, inisterent.*" Vid. PLADEVALL, FONT, A.; PUIGFERRAT, C. 1995a.

²⁴⁰⁹ Concretament $2 \times 3 \times 5 \times 13$. Dos enllaça amb les dues naturaleses de Crist i els dos Testaments de la Bíblia; tres és la Trinitat o el nombre d'apòstols que van veure Jesús ressuscitat; cinc és la gràcia de Déu i fa referència a les cinc nafres de Crist i tretze representa la traïció i la rebel·lió, i es vincula a la figura de Judes. Potser si que el càlcul vol dir ara, però seria més fàcil parlar de 400 que és $2^4 \times 5^2$. Tot massa complicat per pensar en simbologia del 390.

²⁴¹⁰ RIUS, J. 1946, doc. 449 any 1012.

²⁴¹¹ GORT, E. 1995a; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2012, p. 441; PLADEVALL FONT, A.; GORT, E. 1995.

²⁴¹² Les revistes locals ens proporcionen sovint alegries intel·lectuals com l'article de Francesc Rodríguez sobre el terme medieval de Centcelles. En el seu enquadrament històric de la conquesta àrabo-berber va en aquest sentit. Vid. RODRÍGUEZ MARTORELL, F. 2013.

²⁴¹³ Sobre aquest aspecte és interessant llegir el que diu PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2012, p. 401-410. Hi cap la possibilitat que hagués un darrer bisbe, Jordi, a partir del què diu la inscripció RIT 940 / CIL II² suppl. 14 núm. 2089, actualment perduda, i de datació dubtosa. Cfr. PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2012, p. 408 i 441. Se n'ha parlat al capítol 5.

No sabem del cert en quin moment el pal·li passa a mans del bisbe de Narbona fins que Ató de Vic el rep breument, doncs poc després li van llevar la vida per una conspiració de la seu de Septimània, o per les lluites entre els comtes catalans.²⁴¹⁴ Comptat i debatut no es recupera definitivament fins la prelatura de Berenguer Seniofred de Lluçà el 1091. Sumem que la vella ciutat emmurallada era de dimensions exagerades com per ser controlada amb garanties, i a més en un territori, la seva *chora*, l'enorme *ager tarraconensis*, no menys difícil de ser gestionat.

En l'extrem contrari hi ha Tortosa on clarament no hi ha trencament urbà ni episcopal: a l'acta de consagració de la catedral de Barcelona, el 1058 hi ha "*Paternus dei gratia torstiensis episcopus*."²⁴¹⁵ De tota manera, cal ser prudents amb el que ens diuen i no ens diuen els escrits d'aquests temps. Ho veiem en el cas de la interpretació d'un document de donació a la catedral de Barcelona, datat el 945. En aquest el comte el comte Sunyer i la seva esposa Riquilda donen a la casa de Santa Creu i Santa Eulàlia el que els va vendre Pancari fill de Flavi, al terme de Barcelona, al terme de Caldes i el riu *Maimon*. A més, per la construcció de la canònica els cedeixen el delme d'unes ràfiques o ràfegues, és a dir taxes sobre els ramats: "*ipsum meum directum quod ego inde habeo recipere ipas raficas in Tortuosa omnem decimam*." Hom ha vinculat el topònim amb la capital del Baix Ebre,²⁴¹⁶ però R. Martí és del parer que el lloc de Tortosa és un punt proper a la Riera de Caldes de Montbui,²⁴¹⁷ on hi ha un nus de carrerades entre Osona i el Vallès.²⁴¹⁸

Tornem als prelats. El fet és que en les llistes de bisbes de les diòcesis de l'actual Catalunya que existien a l'antiguitat tardana i van seguir en època carolíngia i feudal pot parlar de continuïtat en la fase andalusina a Tortosa, la Seu d'Urgell, Girona i Lleida, on la seva presència urbana és queda clara gràcies a la documentació diplomàtica. A Tarragona, una sèrie de prelats en el període islàmic s'explica per la vindicació de la càtedra de Fructuós però no implica pas la seva residència a la ciutat, ans al contrari. L'absència de pastor a Ègara i Empúries marca en principi desaparició de seu episcopal, i en el cas de Barcelona es pot deure simplement a manca de

²⁴¹⁴ PLADEVALL FONT, A. 1991a ; PLADEVALL FONT, A. 1991b; PLADEVALL FONT, A. 2013.

²⁴¹⁵ GARCÍA BIOSCA, J. E.; GIRALT, J.; LORIENTE, A.; MARTINEZ, J. 1998, p. 137. Com bé diuen Garcia Biosca *et alii*, cal anar amb molt de compte, doncs "*a pesar de que la presencia de este tipo de estructuras religiosas acostumbra llevar aparejado el mantenimiento de ciertas funciones administrativas y fiscales por parte de la ciudad que las acoge, se ha de ser muy prudente a la hora de emplear este dato como un indicio de vitalidad urbana*" tot i que el cas de Turtusha és clar.

²⁴¹⁶ BENET CLARÀ, A. 1998a, p. 149 tot referint-se a MAS, J. 2014, doc. 14. També MARCA, P. de 1688, p. 857.

²⁴¹⁷ MARTÍ, R. 1993b. Anton Virgili, honest i prudent com és, en la publicació de la seva tesi doctoral dona els dos parers perquè el lector en tregui les corresponents conclusions. Cfr. VIRGILI, A. 2001, p. 33.

²⁴¹⁸ De fet, al costat de la riera de Caldes, a poca distància d'aquesta població del Vallès hi ha l'antiga escola de capacitació agrària de la Torre Marimon. A més la transcripció que ens fa P. de Marca dona una ubicació clara de les donacions: "*Et est haec omnia in terminio de Caldense et de rio Maimon*." Si el topònim no fos tan semblant a Tortosa, la interpretació hagués estat ben lineal, un lloc proper a Caldes com defensa Martí. A més es fa estrany, molt estrany que el comte cobrés impostos en un moment de clara hegemonia califal.

testimoni escrit d'un bisbe en el període de presència islàmica, la qual no va ser gaire perllongada, entre el 717 i el 801 (**Taula 9.2**).

El procés de desestructuració o millor dit de readaptació de les ciutats imperials es veu en força llocs de l'occident de la vella *provincia Tarraconense*. Desapareixen com a tals o canvien de paradigma funcional? La mateixa Tarragona, però també Empúries, Lleida, Ègara, Ausa als segles previs a la conquesta àrabo-berber no tenen res a veure amb l'ideal d'una *urbs* dels segles I-II. A més les dues darreres mai no van acabar de ser una realitat urbana concentrada. Però si que mostren presència episcopal. La ciutat tardoantiga es desdibuixa i perd capacitat de planificació i coherència edilícia, i de morfologia úrbica, i enmig d'aquesta descomposició o desarticulació destaquen els conjunts episcopals com és el cas de València en el context d'una ocupació que s'ha definit no sense gràcia com ruralitzada.²⁴¹⁹ La veritat és que la fesomia de les *urbes* episcopals a l'antiguitat tardana és múltiple, tal i com fa uns anys explicava J. M. Gurt.²⁴²⁰

Si sumem a aquesta situació l'impacte d'un agent nou com són els agarens, Tarragona a la llarga deixa de tenir sentit com a *urbs* de pes en la geopolítica d'aquell temps, i és plausible suposar un poblament políticament desarticulat.²⁴²¹ Per això al segle X ja es cita com una *balda*, una aldea tal i com explicava Yaqut: "*Tarragona és una població (balda) andalusina que limita amb la població de Tortosa. És una ciutat antiga a la vora del mar.*"²⁴²² El lloc no tenia res a veure amb la ciutat romana ni amb la Tarragona restaurada i reorganizada dels segles XII-XV. Però als segles VI-X les altres ciutats del país, sia en territori franc o feudal sia en terres andalusines tenien res a veure a com van ser en època imperial o a la baixa edat mitjana? Si ens ho mirem així, la situació de desencaix de *Tarraguna* no ho era tant... Pensem per exemple amb com era la mateixa Roma a l'alta edat mitjana, una de les grans *urbes* de l'època:

"Travessar un llinar sempre és una iniciació. En aquest sentit, travessar el de qualsevol de les portes de la muralla aureliana devia equivaler, segons com, a una doble consagració: s'entrava a la capital del món i a la ciutat santificada pels màrtirs cristians; un veritable baptisme. L'aspecte, un cop dins, potser devia resultar estrany; la quantitat d'informació infinita. D'una banda, la ciutat mantenia el traçat dels carrers antics, però sense una prefectura que se n'ocupés de manera sistemàtica l'aspecte devia ser d'una extrema descurança. En això, Roma no devia diferir gaire de la resta de nuclis habitats arreu d'Europa, però sí en l'embalum d'aquesta realitat. D'altra banda, grans quantitats d'edificis antics completament abandonats, parcialment ocupats o del tot reaprofitats, convivien amb noves estructures que configuraven un contínuum construït d'unes dimensions inesperades per a qualsevol cristià occidental. A la Mediterrània només els habitants de Constantinoble, o algunes ciutats islàmiques -Bagdad, al-Fusat, Alexandria...- podien estar preparats per a l'impacte de la Roma alt medieval en els sentits." ²⁴²³

²⁴¹⁹ GUTIÉRREZ LLORET, S. 1993.

²⁴²⁰ GURT, J. M. 1993.

²⁴²¹ Vid. GONZALO, X. 2013; MENCHON, J. 2013a.

²⁴²² BRAMON, D. 2000, § 127 p. 120 referint-se a YAQUT, *Mu'gam al-buldan* vol. 4, p. 32.

²⁴²³ MANCHO, C. 2018, p. 45

Si així era la gran capital de la cristiandat, què podem esperar de Lleida, Barcelona, Girona o Tarragona?

La reacció carolíngia a la invasió agarena ha haver d'esperar a Carlemany i es va traduir en la generació de la Marca Gòtica o Marca Hispànica a la dieta de Paderbon del 777, de manera que el 785 conquereixen Girona i el 801 Barcelona. El següent pas seria fer-se amb Tarragona i els seus territoris que arribaven al pont de Martorell: un espai massa gran i una vella ciutat excessiva per poder-la defensar amb garanties i els mitjans disponibles. De fet, entre el 806 i el 809 Lluís el Pietós va travessar aquestes terres per atacar Tortosa i tot i haver-se-les amb les gents que hi habitaven, va arribar a la capital de l'actual Baix Ebre. I ben segur que planificar una acció com aquesta contemplava el corresponent saqueig de les terres per on passaven no solament per mantenir l'exèrcit, sinó per aconseguir el botí de guerra, i d'aquí també la resistència que ens diu la Crònica de Lluís el Pietós. Però el fet és que Tarragona havia deixat pas a les medines de Tortosa, Barcelona i Lleida, encara que mantindria població com es deriva de la lectura del relat d'aquesta campanya.

Al segle VII i inicis del VIII havia canviat molt la imatge i bullícia de la Tàrraco imperial, capital política i administrativa de la vella Citerior, amb els edificis imperials transformats, reciclats o abandonats, el que podem definir fins a certa manera com una *civitas sine urbe*.²⁴²⁴ Però fins llavors va mantenir el seu paper de seu metropolitana i nus de comunicacions.²⁴²⁵ Sense la figura del prelat i el seu paper com a node polític i cívic, la vida urbana es complicava. Tal vegada aquesta nova situació la duria a una inèrcia que la va apagar com un llum d'oli tot i que caldrà esperar al segle X per veure la situació d'una *madina* òrfena. Pensem que a l'antiguitat tardana, primer amb l'escapçament del ja rovellat Imperi d'Occident, i el moviment dels grans centres de poder cap a la Septimània i després Toledo, Tàrraco va perdre pes polític en favor de la fins no feia tant la *parva urbs Barcino*.

De fet, la progressió de Bàrcino a partir de l'antiguitat tardana responia a nous factors geoestratègics, junt al fet de ser una ciutat ben fortificada amb models poliorcètics més eficients,²⁴²⁶ a més de tenir unes dimensions urbanes sostenibles en uns temps complicats. En canvi, la gran Tàrraco amb més de 3'5 km de vella i obsoleta muralla que encerclava un espai de 60 hectàrees necessitava un esforç massa gran per la seva continuïtat en condicions.²⁴²⁷ La regressió/transformació/readaptació urbana amb la polarització a la zona alta com espai episcopal i l'àrea del port és clara. La vida va continuar malgrat tot, encara que amb unes altres condicions.

²⁴²⁴ En època romana imperial, la *civitas sine urbe* es defineix com “un núcleo promovido por Roma a partir de un asentamiento preexistente que desarrolla unas funciones básicamente de control y explotación del territorio circundante, su población y sus riquezas (en este caso, mineras), sin que exista la necesidad de crear un gran centro urbano, sino simplemente un centro monumental que actúe como punto vertebrador y centralizador, siendo canalizado todo este proceso por las propias elites locales.” Precisament una de prou coneguda a l'antiguitat tardana és la seu Episcopal d'Ègara. Vid. OLLER J. 2014.

²⁴²⁵ Indispensable la lectura de: PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2012. I com a resums: PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013a i PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013b.

²⁴²⁶ BELTRAN DE HEREDIA, J. 2013.

²⁴²⁷ MENCHON, J. 2015d.

La refortificació de les ciutats durant la Tetrarquia no respon pas a una reacció de por davant les escomeses dels pobles germànics, sinó que obeeix a l'enfortiment d'una sèrie de punts claus en el control viari de l'*annonna militaris*, la dignificació urbana i la monumentalització arquitectònica. El reforç de la muralla de Bàrcino, no exempt d'una llarga discussió sobre la seva cronologia, és de finals del segle III o inicis del IV.²⁴²⁸ La converteix en una plaça prou ben defensada com altres ciutats hispanes com són *Lucus Augusti*, *Asturica Augusta*, *Legui*, *Bergidum*, *Bracara Augusta*, *Aquae Flaviae*, *Aeminium*, *Conimbriga*, *Norba Caesariana*, *Emerita Augusta*, *Curium*, *Capera*, *Ebora*, *Civitas Igaeditanorum*, *Castulo*, *Saguntum*, *Illici*, *Tiermes*, *Uxama*, *Veleia*, *Contrebia Leukade*, *Caesaraugusta* o *Gerunda*.²⁴²⁹ Temps després, tot i que Tàrraco mantenia el seu paper com a capital provincial, es veu com l'usurpador Màxim bat moneda a *Barcino* quan es va proclamar august de la *Diocesis Hispaniorum* (409-411).

Ja en època visigoda, Bàrcino arriba a ser *sedes regia* en diferents moments dels segles V i VI. Això es vincula amb la relació amb la Gàl·lia i la seva proximitat gràcies al port i les comunicacions per terra, a més d'una muralla prou sòlida. És un centre econòmic puixant amb un bisbe poderós que acompleix la seva responsabilitat de líder urbà. De fet el famós *De fisco Barcinonensis* del 592 és la demostració que Bàrcino exercia com a centre de recollida d'impostos de *Tarraco*, *Egara*, *Gerunda* i *Emporiae*. Després, amb el trasllat de la cort del regne visigot, a *Hispalis* primer i al final *Toletum*, *Barcino* ja s'havia consolidat com a centre de referència.²⁴³⁰ Però la situació de Tàrraco en aquells temps tampoc seria gaire diferent a altres i malgrat la situació mantenia la seva dignitat tot i que transformada. No en va, cal insistir de nou, encara era la capital eclesiàstica i provincial.

Pròsper i la seva fugida només és una tradició venerable i no atendible²⁴³¹ impulsada per l'erudició historiogràfica que acaba essent elevada als altars per mossèn Serra Vilaró.²⁴³² Fins certa manera estem en el món d'un relat on es barreja el possibilisme, el malabarisme, i la simetria històrica: la comunitat cristiana es vol arrelar amb la suposada vinguda de Pau de Tars al segle I, i queda escapçada per la fabulada fugida suspecta d'un imaginari, emboirat i metafòric Pròsper. Però no és gens descartable la presència de religiosos a la Tarragona posterior a la conquesta àrabo-amazic, ans al contrari. Tal i com es comentava en el capítol 7, la inscripció d'Eutici a Santa Magdalena de Bell-lloc obre les portes a la proposta de manera entre entremaliada i esperançadora.²⁴³³ I no solament això com es veurà.

²⁴²⁸ PUIG VERDAGUER, F.; RODÀ, I. 2007.

²⁴²⁹ FERNÁNDEZ OCHOA, C.; MORILLO, Á. 2006; GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A. 2011; NOLLA, J. M. 2014.

²⁴³⁰ BELTRAN DE HEREDIA, J. 2013.

²⁴³¹ Fem un petit homenatge a la intel·ligència irònica del jesuïta i historiador Miquel Batllori. Una de les seves més celebrades frases va ser que pla vinguda de sant Pau de Tars a Tarragona era una tradició "*venerable i atendible*," eclesiàstica manera d'enviar un personatge com Saule al seu lloc dins la Història, que no és poca cosa, però estalviant-se i força la polèmica i haver de dir que no té cap fonament contrastat de veracitat (BARBARÀ ANGLÈS, M. 2011). Doncs bé, el cas de Pròsper ara per ara no té elements que puguin corregir la manca de contrast històric.

²⁴³² SERRA VILARÓ, J. 1943.

²⁴³³ CIL II² suppl. 14 núm. 2121. Veure també MENCHON, J. 2019d, MENCHON, J. 2020a, p. 284-285 i MENCHON, J. 2020 d.

Un altre vòrtex de la història tardoromana de Tàrraco és un còdex del qual també s'ha dubtat del seu origen: l'Oracional de Verona, altrament conegut com el *Liber de oraciones et festivitatis* o *Codex Veronensis*. És el número LXXXIX de la Biblioteca Capitular de la ciutat del Vènet i és la versió tarraconense de l'oracional visigot de Toledo revisat per sant Julià el 680. Conserva les pregàries del cicle festiu i litúrgic, amb les oracions conclusives o completúries i una sèrie de rúbriques que precisaven el lloc on celebrar les cerimònies. Es pensa que va marxar de *Terracona* en un moment no precisable però anterior al 730-740 quan ja és a Pisa. Aniria acompanyat del tresor episcopal, incloent les relíquies de Fructuós i els seus diaques.

I poca cosa més es pot dir a partir de l'evidència històrica contrastada: ni el nom del darrer metropolità ni les circumstàncies de la vacant de la càtedra eclesiàstica.²⁴³⁴ De tota manera cal pensar en una cosa, sovint les tradicions venerables tenen alguna cosa de certa.

Quan seria la seva marxa si sempre s'havia vinculat a Pròsper i ara neguem la seva existència? Doncs potser la resposta la té Pons d'Icart quan explica la tradició que en temps de la conquesta islàmica les relíquies dels sants Fructuós, Auguri i Eulogi van marxar cap a Itàlia: "*Après per manament del nostre Senyor Jesuchrist, per sanct Justí y altres foren porats a la Ribera de Jénova.*"²⁴³⁵ La lògica porta a pensar que en entre els anys 30 i 40 del segle VIII, dins el context complicat de conquesta islàmica, sublevacions, sedicions revoltes de berbers, locals etc, clergues de Tarragona van optar per marxar de la ciutat possiblement per no acabar com Nambad de Llivia, occit per la seva fidelitat al poder establert. O potser es van alinear amb els revoltats i per això van marxar cap a Gènova i no pas a terres controlades pels musulmans? Ves a saber (**Fig. 9.42**).

Una ciutat en una posició estratègica com *Terracona* no desapareix d'un dia per l'altra i menys si no hi ha una acció violenta. Per això és de precepte defensar que en els primers temps de la dominació àrabo-berber conservava almenys el paper de base militar i nus de comunicacions amb el port, la *via Augusta* i la *Via Ab Asturica Augusta Terracone*. I com hem comentat més amunt, sembla que les brases d'una presència eclesiàstica es van mantenir malgrat tot. A més, la toponímia, la documentació i les fonts àrabs ens parlen d'unes terres en explotació.

És significatiu per exemple que la desaparició o minva dràstica dels nuclis urbans prepirinencs tal i com es comentarà, no implica forçosament que els seus territoris quedin desarticulats, ans al contrari: encara enquadren administrativament i geogràfica les comunitats de la zona, per cert força actives i explotant les terres amb èxit.²⁴³⁶ Si això esdevé en zones llunyanes de menor romanització com el Pirineu, les terres de l'antic *ager tarraconensis* per lògica podem tenir un comportament similar. De

2434 PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2012, p. 409-410. Sobre el còdex: VIVANCOS, M. 2006. Tampoc podem oblidar que en l'arxiepiscopologi del canonge Marí, no ens parla de Pròsper, sinó que el darrer metropolità va ser Vera, i que segons el catàleg de prelatos de Joan Baptista Pérez va morir el 731 de l'era hispànica, és a dir el 693 AD. Vid. ESCOLÀ, J. M. 1989, p. 63 i 87.

2435 DURAN GRAU, E. 1984, p. 235. La versió castellana diu "*Después por voluntad de Dios, sant lustino y otros que en la dicha iglesia después estaban, llevaron los huesos e ceniza de los dichos mártires guiados por un angel a la ribera de Génova*" (PONS D'ICART, LI. 1572 /1981, p. 247).

2436 TOMÁS-FACI, G.; MARTÍN-IGLESIAS, J. C. 2017.

fet així es veu a zones com les del Penedès i Garraf, que formaven part del vell *territorium* de la *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraconensis*.

A Tarragona el més possible és que en arribar els àrabo-berbers pactessin amb el *dux* de manera que les elits de la ciutat, que ja tindrien les seves residències i espais de poder en el camp, deixarien la seva presència a la *urbs* tal i com apunta la *Crònica Profètica* (833). De fet la *Terracona* dels segles VII-VIII encara ens es molt mal coneguda i mostra con la ciutat imperial s'havia desdibuixat i molt: equipaments dels poders eclesiàstic i civil, un encara potent barri portuari i una clara ruralització de l'espai urbà. La substitució del poder del *dux* per l'*amil* la fa seguir com a base militar i política. Però la manca de bisbe metropolità comporta el declivi de la continuïtat com realitat cívica que es complicaria amb la marxa del tresor, les relíquies i els llibres litúrgics com equipatge dels clergues que fugen en aquells temps complicats.

Amb tot, dona la impressió que una continuïtat o altra, no sabem si amb comunitat estable, si amb la memòria, o de manera intermitent. Sinó no es pot explicar el perquè de la precisió dels documents del segle XI referents a la topografia de la ciutat, o de la reocupació dels espais de culte cristià amb la restauració de la seu episcopal. Hauria una comunitat religiosa mossàrab a la ciutat o al territori que va mantenir el record dels espais de culte de la *Terracona* visigoda? S'intueix que si, però ara per ara no hi ha cap indici que ho permeti verificar... O si?

A. Muñoz defensa la presència mossàrab lligada la veneració a sant Fructuós i els seus diaques al llarg dels segles VIII i IX, quan identifica la proliferació del seu culte en terres com la Catalunya Nord, Occitània, Ligúria o Còrsega. El lloc més antic documentat seria el 866 a Sant Fructuós de la Vall de la Santa Creu, a l'Empordà. Vincula el fet a la política de reforç de la Marca Superior que "*justificaria una certa ocupació de pobladors islàmics i un bàsic contingent militar que imposant la islamització a la minoritària població mossàrab, part d'aquesta hagués fugit refugiant-se en els comtats cristians del nord.*" La idea, certament suggerent col·lideix amb la tradició de la marxa llegendària de Pròsper, la presència de les relíquies al monestir lligur de Campodimonte, si és que són les dels sants tarraconenses doncs sembla ser que no tenen evidències de foc.²⁴³⁷ I per cert, el fet que hi hagi altres cultes fructuosins que no tenen perquè ser del sant occit el 259. Pensem per exemple amb els diferents sants Fèlix, Eulàlies o Vicenç, etc.²⁴³⁸ i l'adopció /usurpació dels uns i els altres pels uns i pels altres. El cas de santa Tecla, per no anar més lluny és prou clar.²⁴³⁹

Una referència sobre la qual es tornarà a incidir és la que fa el canonge Blanch sobre la invenció de la vinguda de Liutprand de Cremona a Tàrraco, el 960 on va estar suposadament en contacte amb els mossàrabs de la ciutat.²⁴⁴⁰ Tal vegada ocultí alguna cosa certa com apunta D. del Amo.²⁴⁴¹

Sumem a això i com bé diu Zozaya la incapacitat demogràfica del poder omeia per

²⁴³⁷ Recordar que van ser cremats de viu en viu.

²⁴³⁸ GARCÍA RODRÍGUEZ, C. 1966, *passim*.

²⁴³⁹ Vid. 2013, p. 90-92 i 264-266.

²⁴⁴⁰ Alerta, M. Perez demostra que tot és una invenció. Cfr. PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2005-2006.

²⁴⁴¹ AMO, M. D. del 2001.

retenir el *tagr* cosa que aviat aprofiten els nous poders de frontera (per no dir encara els futurs comtats septentrionals) per ocupar que no *reconquerir* les terres de la marca.²⁴⁴² Afegim la situació marginal de *Tarraquna* en un Alandalús amb una nova geoestratègica i unes comunicacions centrades cap a Còrdova per via terrestre on Saragossa és el referent de la Marca Superior i on per exemple la que hi ha entre el *tagr-al-Aqsai l'Ifranj* és més ràpida per la via romana d'Ilerda a *Barcino* passant per l'Alt Camp i el Penedès i no pas la *via Augusta* fent parada a Tàrraco.²⁴⁴³

De fet aquest ramal de la *via Augusta*, per on ara passa l'autopista AP 2, és un dels eixos de centuriació de l'*ager tarraconensis*.²⁴⁴⁴ Ja ho ha dir Joan F. Cabestany en el seu discurs d'entrada a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona: "*El camí entre Barcelona i Saragossa passava per Lleida i no per Tortosa.*"²⁴⁴⁵ I no sols això, "*Si fem una acurada recerca de les falconades i dels atacs fets pels musulmans contra la Ciutat Comtal durant els segles IX i X, hom pot comprovar que gairebé sempre procedeixen de Lleida, i poques vegades de Tortosa.*"²⁴⁴⁶

Afegim que les medines de la Marca Superior tenen una bona connexió per riu: el Segre a *Larida* i l'Ebre a *Turtusha* i *Saraqusta* cosa que no passa amb Tàrraco. A més la comunicació marítima per la costa i el Guadalquivir amb Sevilla els primers anys de conquesta, i després amb Còrdova era complicada pel pas de l'estret de Gibraltar, i s'hi havia d'anar fins el port d'Almeria i després per terra.²⁴⁴⁷

Tàrraco, ara *Tarraquna* perd posicions com a *hub* de les comunicacions si la comparem amb l'època romana: ja no és el referent amb la Mediterrània, tot i que continua essent una escala tant marítima com de les rutes terrestres que comuniquen l'*Ifranj* amb el *Xarq Al-Andalus*. Així ens ho testimonien les fonts islàmiques, carolíngies i feudals. Tingui's en comte que l'eix principal a la Frontera Superior el marca la Depressió de l'Ebre, amb les ciutats de Saragossa i Tortosa com a referents, i no pas el *Mare Nostrum*.²⁴⁴⁸ Per contra, Barcelona va mantenir el seu paper de centre de recaptació de les imposicions fiscals del novell Estat islàmic, i era en una molt bona posició geogràfica per continuar l'expansió i atacs cap a Narbona. I després va ser un bon lloc per al control de la Marca Gòtica i des d'aquí continuar fent pressió carolíngia contra l'*Ifranj*.

²⁴⁴² ZOZAYA, J. 1993a, p. 54.

²⁴⁴³ Mundó marca que l'asèfia del 985 contra Barcelona va ser precisament seguint la *via Augusta*, MUNDÓ, A. M. 2001, p. 57-59. Ara bé la del 978 va venir per aquí, tot passant pel ramal de la via romana que travessava el coll de Lilla, doncs el castell va ser destruït per l'escomesa de les tropes califals. És plausible pensar que les incursions del 982 i 984 anessin per aquesta via interior. Cfr. SÁNCHEZ MARTÍNEZ, M. 1991.

²⁴⁴⁴ ARRAYÁS, I. 2002. p 361; GIRÓ ROMEU, P. 1950. El ramal pel coll de Lilla ha estat estudiat per CARRILLO, P. 1951.

²⁴⁴⁵ CABESTANY, J. F. 2000, p. 7.

²⁴⁴⁶ CABESTANY, J. F. 2000, p. 7. No solament això, Cabestany recorda que per aquest camí, ara l'AP-2, es per on el rei Pere III de Catalunya, altrament el Cerimoniós anà de Casteldans a Vilafranca passant per Poblet, Cabra del Camp, Santes Creus i Torrelles de Foix (CABESTANY, J. F. 2000, p. 11).

²⁴⁴⁷ Cfr. RUÍZ DE ARBULO, J. 1991. I més recentment TERRADO, P. 2019, p. 45-48.

²⁴⁴⁸ SANCHO, M. 2005, p. 35.

A tot això cal afegir la martinera pressió franca després de fer-se amb Barcelona el 801, les dimensions del vell *ager tarraconensis* sense ciutats importants fins l'atrotinada Tàrraco. Era massa gran per dominar-lo eficaçment tot i la implantació de la corresponent xarxa de *husun*. Tot plegat portarà més aviat que tard al col·lapse cívica de la ja mil·lenària capital de la Hispània Citerior. La *madina* es trobava massa lluny del poder de Còrdova apuntalat a *Turtusha* i *Larida* per la qual cosa es fa complicat mantenir la plaça davant la pressió constant dels comtats del nord, en ser massa propera a la franja de frontera. Les dimensions més gestionables de les ciutats del que després serà el *tagr-al-Xarquí* i del *tagr-al-Aqsa*, així com la comunicació fàcil amb *Saraqusta*, tant per via fluvial com terrestre, perjudiquen el futur de *Tarraquna*. Així té lògica que la famosa i desastrosa expedició de Lluís el Pietós del 806-809 no fos contra Tarragona, sinó contra Tortosa, que era el referent de l'emirat a la Marca (extrema) Oriental.²⁴⁴⁹

Com a corol·lari: no hi ha una sola causa del declivi de Tarragona, sinó un cúmul de circumstàncies en un llarg procés que s'inicia amb la fi de l'imperi romà. Però això no vol dir buit poblacional. Malgrat tot l'antiga *urbs* i el seu *ager* encara són considerats en els itineraris àrabs. És de presumir que va ser en zona sota l'ègida del califat fins el segle X, com explica la butlla de Joan XIII del 971.²⁴⁵⁰ A més es compta en els itineraris de principis del segle XI com apunta Ibn Galib: "*La ciutat de Tarragona limita amb el districte de Tortosa. És una ciutat antiga situada a la vora del mar a mig camí entre Tortosa i Barcelona. Avui encara conserva edificis admirables.*"²⁴⁵¹

S'obrien uns temps incerts en què el seu territori va ser objecte d'atacs comtals i califals, de Sunyer a Al-Mansur, una zona inestable que alteraria una vida urbana ordenada. Ara bé, això no vol dir que estigués buida de gent, i cal pensar, insistim en això, què era una ciutat als segles VIII-X... i certament era quelcom molt diferent a temps pretèrits, i futurs.

9.8 PREGUNTES ENCARA NO RESPOSTES DEL TOT

La interpretació de la documentació escrita com marcador de la inexistència de gent abans de la conquesta feudal, així com la manca d'una investigació arqueològica suficient, han dut a categoritzar el buit poblacional com a certesa històrica fins l'expansió feudal. Més aviat cal veure una absència de poder organitzat i vertical, que per exemple no genera documentació escrita o potser no ens ha arribat.

S'ha parlat de poblament residual d'acord amb els esquemes d'un o altre poder, encara que tal vegada seria millor pensar en poblament desestructurat verticalment, o d'organització horitzontal o de dependència política mitigada per la situació geogràfica de frontera. Dit d'una altra manera fora o enmig de les òrbites de poder dels dos costats de la marca. Son gent de frontera, tagarins.

²⁴⁴⁹ NEGRE, J. 2020, p. 66.

²⁴⁵⁰ VIRGILI, A. 1984, p. 25, que a la vegada ho treu de Capdevila (SOBERANAS, A. J. 1964-1965, p. 56 i nota 21) i cita RECASENS COMES, J. M. 1975, p. 38.

²⁴⁵¹ IBN GALIB (segle XII). BRAMON, D. 2000, § 124 p. 119-120.

En termes generals l'arqueologia no és fins fa uns anys quan comença a ser capaç de localitzar i interpretar els vestigis, ben mal coneguts, escadussers i amagadissos, que han deixat aquests segles. Han passat per alt tant jaciments com edificis datables a l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana, especialment andalusins, que sovint s'han explicat des d'una òptica de *reconquesta*. Analítiques científiques com el ¹⁴C, els estudis de territori, la toponímia, el millor coneixement de determinats materials arqueològics presos com a fòssils directors van obrint nous camins en la investigació... i també deixen perilloses trampes en les que podem entrabancar-nos fàcilment. I ves a saber si aquest assaig no és víctima d'aquests paranys...

Per entendre aquest període històric, que en altres punts d'Europa, com el Regne Unit, s'ha denominat l'època fosca (*dark age*)²⁴⁵² cal marcar hipòtesis a desenvolupar, tot i que alguns autors ja han establert les traces de les línies a treballar. Per exemple és el plantejament de la ruralització de la població urbana, amb la marxa al camp i la muntanya, on s'ha interpretat que "*adoptà unes formes d'organització de tipus preromà, comunitàries o tribals.*"²⁴⁵³ De fet les fonts àrabs que parlen de la conquesta expliquen la situació que òbviament cal matisar amb la lògica prudència de l'hermenèutica textual i el contrast arqueològic. Per exemple, Ibn Haldun explica que les accions militars musulmanes entre el 726 i 741 van provocar que "*els gots foren extingits i els gallecs i la resta de pobles bàrbars que restaren es refugiaren a les muntanyes de Castella i de Narbona i a les goles dels passos de muntanya s'hi feren forts.*"²⁴⁵⁴ Tenim així la base del relat de la fugida de l'aristocràcia visigoda a les terres del nord del Pirineu. De fet, parlar d'època fosca acabarà essent un mite historiogràfic.²⁴⁵⁵

És històricament provada, tal i com explica Salrach, la presència dels hispans exiliats a Septimània després de la conquesta àrabo-berber, com també descriuen les fonts carolíngies.²⁴⁵⁶ Es més, les relacions ben antigues entre ambdues bandes del Pirineu a tots nivells queden clares per exemple amb els documents del monestir de San Martín de Asán al Sobrarbre: la serralada que separava Hispània de la Gàl·lia no era precisament una barrera, sinó una provocació a les comunicacions i els intercanvis.²⁴⁵⁷

No tothom, i molt menys totes les elits, va fugir o patir el fred del tall de l'espasa. Així ho indiquen la *Crònica Profètica*, els pactes dels líders visigots com Teodomir o els que després esdevindran les grans famílies muladís de la Marca Superior. Més aviat porten a matisar si no qüestionar aquesta sempre argumentada hègira. Sumem que el retorn a maneres de relacions socials basades en sistemes de parentiu extens o tribal dels àrabs i berbers no té perquè ser només així. També es veu la continuïtat de les famílies nuclears així com de la propietat privada que tant pot estar combinada amb la de tipus comunal com amb la de tipus estatal, el *jums* fruit de quintar les terres en el

2452 MARSH, H. 1970.

2453 RIU-BARRERA, E. 1991a.

2454 BRAMON, D. 2000, IBN HALDUN, *Kitab al-ibar* vol. 4, p. 118a /§ 184 p. 158-159.

2455 BOLÒS, J. 2019.

2456 SALRACH, J. M. 2009.

2457 ARIÑO GIL, E; DÍAZ, P. C. 2003; DÍAZ MARTÍNEZ, P. C. 1998; FORTACÍN, J. 1983; TOMÁS-FACI, G.; MARTÍN-IGLESIAS, J. C. 2017.

moment de la conquesta agarena. Cal veure a mans de qui havia anat a parar l'*ager publicus* romà: els més privilegiats de les societats de frontera? O potser els andalusins? o era també en mans dels que definim com a mossàrabs?

9.9 DE L'AGER TARRACONENSIS A LA CHORA D'UNA CIUTAT FANTASMA: QUÈ DIUEN ELS ESTUDIOSOS

Si *Tarraquna* com a centre del poder urbà, cívic, eclesiàstic i polític s'apaga, lluny d'esdevenir una *madina* de referència com Lleida, o Tortosa, i trigarà quatre-cents anys en ser conquerida pels feudals, què passa amb el territori? Què succeeix a les comarques que ens ocupen? Hi ha un despoblament total? Hi ha un desplaçament de la població a zones de muntanya properes, tal i com deia Rovira i Virgili tot referint-se al Montsant?²⁴⁵⁸ Tarragona quan deixa de ser una realitat cívica?

Poc o res es pot dir de la relació entre els locals i el nou poder islàmic i pesen encara les velles preguntes, algunes gairebé infantils: van marxar tots o una part? es va iniciar una colonització de tipus tribal o clànica amb gent procedent d'Àrabia o especialment del Magrib com es coneix prou bé en altres punts d'Alandalús? Quina relació tindrien amb els nouvinguts? Quina organització va haver després? Quina influència va tenir la pressió de primer els carolingis i després dels feudals?

L'historiador Bonaventura Hernández Sanahuja el 21 de gener de 1882,²⁴⁵⁹ festivitat de Sant Fructuós, va fer una dissertació sobre l'època islàmica de Tarragona, que acaba essent publicada a l'opuscle *Tarragona bajo el poder de los árabes*. Fa una poc contrastada interpretació del període islàmic a la ciutat. Defensa per exemple que Tarragona va capitular i fins Ramon Berenguer I va ser una medina en funcionament. Com a vestigi arqueològic, la finestreta andalusí de la Catedral, coneguda com el

2458 "El fet històric més influent en l'evolució de les comarques, és la Reconquista. Després de l'onada sarraïna que envai la més gran part del nostre territori, es produí un cert canvi en la composició ètnica de les comarques catalanes. Aquest canvi és un fet dels més obscurs de la nostra història. No és defensable la creença que els quadros etnicogeogràfics de les primitives tribus preromanes es mantingueren a través de la dominació sarraïna. No podem imaginar que després de l'onada sarraïna que desplaça molta part dels antics pobladors, els descendents d'aquests tornessin, amb la Reconquista, a la respectiva comarca. Tampoc podem creure que els habitants fossin substituïts, en altra proporció, pels invasors. Els sarraïns no eren més que un exèrcit, i per tant no podien donar el material ètnic suficient per a substituir els habitants de les comarques. Cal escollir el terme mitjà entre la teoria que suposa un buit quasi total d'habitants i la que no dona gens d'importància ètnicament a la invasió. Sabem, per exemple, que un considerable nombre d'habitants de la nostra terra, fugint dels alarbs, es refugiaren al Rosselló i especialment al Baix Lluçanès. Son els 'hispani' de què ens parlen els documents, que si no eren a centenars de milers, havien de ser a milers. En venir la Reconquista, una bona part del territori fou repoblat amb elements ètnicament diferents dels primitius; el Camp de Tarragona va quedar desert a conseqüència de la invasió, i és evident que quan va repoblar-se no hi van anar els descendents directes dels antics pobladors. Sabem que hi van anar, entre altres, els aventurers comandats pel normand Robert Bordet. Encara que hi hagi la preocupació de presentar la gent del Camp com a descendent dels romans, cal creure que no ho són gaire, puix que més aviat la gent de raça romana o itàlica que un via va poblar el Camp, en venir els sarraïns es refugià al Priorat. I això explica que recordi més els romans la fisonomia de la gent del Priorat que la de la gent del Camp de Tarragona." ROVIRA I VIRGILI, A. 1931, p. 30-31, citat a SABATÉ CURULL, FL. 1996, p. 13 nota 38.

2459 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1882.

mirhab de la mesquita, algunes peces escultòriques del Museu Arqueològic que atribueix erròniament a aquest període i edificis com la capella de Sant Pau del Seminari o el Palau Arquebisbat, tot i que pel que sabem ambdós són clarament d'època feudal.

L'any 1925, l'arxiver diocesà Mn. Sanç Capdevila, va dictar tres conferències al teatre del Centre d'Acció Popular Catòlica, ara Metropol. Els títols van ser prou eloqüents: "Invasió àrab de Tarragona,, "Reconquesta de Tarragona" i "Restauració de Tarragona."²⁴⁶⁰ No és però, fins als anys 1960 quan Amadeu J. Soberanas treu la pols dels manuscrits de les dues primeres dissertacions i els publica al *Butlletí arqueològic*, tot afegint-hi un ampli aparell crític.

Mossèn Capdevila, en parlar de la "reconquesta de Tarragona" deixava ben clar el seu parer sobre la despoblació després de la presa de la ciutat:

"Tanmateix, l'esmentada despoblació, creiem que no s'ha de considerar tan absoluta, que no ens permeti suposar, en determinades circumstàncies, l'establiment temporal de qualque colònia militar -o estacions clandestines de pirateria-, la qual podria trobar entre les runes monumentals pregons amagatalls per a sojornar-hi i esplèndids punts estratègics per a orientar-se en les expedicions terrestres i marítimes" (Fig. 9.43).

I més endavant feia aquesta observació:

"El mateix dubte tenim referent a l'escassa repoblació del Camp de Tarragona que hom podria suposar a base de l'etimologia dels noms de poble com Bràfim i la Pobla de Mafumet.

De Bràfim ja se'n parla en una escriptura de l'any 959, o sigui en ple període àrab. Tanmateix la clàusula de referència diu: 'villa quam vocant ortum de Abraham.' Abraham és més aviat un nom jueu que àrab, com Salomó, que dona nom a aquella altra població comarcana. I la vila, a la qual es fa referència, és probable que no vulgui significar un poblat, sinó senzillament una propietat rústica vorana a les ruïnes d'un casal de tradició romana; car a Bràfim es trobem, encara avui, vestigis d'una vila romana a la partida del terme dita el Vilà, i atenent ben bé al text de l'escriptura, sembla que la venda no és de res més sinó d'un tros d'horta 'villa quam vocant ortum de Abraham.'

No té gaire més valor provatiu l'etimologia de la Pobla de Mafumet. Aquell lloc, al segle XIV, es troba esmentat amb els noms de Guàrdia de Mahomet. Guarda, segons Balari, és un nom derivat de Wartên, verb alemany que significa 'vigilar,' el qual nom fou introduït al nostre país pels francs, i per conseqüent no és d'origen àrab, i no encara Guàrdia de Mahomet significa dependència dels sarraïns, car, comparant aquest nom local amb altres d'homònims, resulta que Guarda de Mahomet no vol pas dir Guàrdia propietat de Mahomet, sinó Guàrdia per a vigilar Mahomet o els moros, que sovint aquests noms són sinònims quan es refereixen als sectaris mahometans o fanàtics de Mahoma. Així al comtat de Peralada, segons un document de l'any 974, s'anomenava Guàrdia Maurisca una talaia feta per vigilar els sarraïns; i a la província de Lleida hi ha la Guàrdia si Venes, corrupció de Guàrdia si vénen ('Guardia si veniunt')."

2460 SOBERANAS, A. J. 1964-1965.

Veiem com el canonge i arxiver posava en quarantena la idea de despoblament, i es mostrava prudent sobre quina va ser la implantació andalusí al Camp:

“Tot això demostra (es refereix al topònim de la Pobla de Mafumet) que tampoc no tenim notícies clares de la repoblació àrab en el territori del Camp de Tarragona, si no és en els esperons de les serralades de Prades, i a jutjar encara, únicament, pels noms que conserven alguns pobles moderns com Alforja, Aleixar, Almussara, Albiol, Almoester, Alcover, Arbolí i pocs més; els quals d'altra banda, podien no haver estat més que torres de guaita.”

Recasens, l'any 1975, en el volum II de la *Ciutat de Tarragona* segueix la línia de Capdevila, i es desmarca clarament de la idea de despoblament:

“Els historiadors medievals sostingueren que Tarragona quedà erma i despoblada durant els segles d'ocupació sarraïna –segons Pons d'Icart, exactament tres-cents noranta anys- i aquesta creença ha persistit fins avui en la immensa majoria d'historiadors que s'han ocupat més o menys directament de la qüestió. Amb tot, les fonts literàries àrbigues o franques sobre les quals se sosté la historiografia diguem-ne tradicional, no mereixen un crèdit absolut, a part que la notícia que transmeten ha de considerar-se vàlida en un moment històric determinat, però no per quatre segles.

Som del parer que en el transcurs dels quatre-cents anys no degueren mancar circumstàncies favorables per l'assentament d'un nucli de població, les quals devien alternar amb altres d'adverses propenses a la dispersió dels pobladors. Per tant, hi hauria hagut alts i baixos ja sospitats per Sanç Capdevila en formular la possibilitat que 'En els llargs intersticis de relativa pau s'hagués intentat la repoblació àrab a Tarragona.' Altrament, el fet que la densitat de població de la comarca fos molt reduïda i el nucli congregat a la ciutat molt petit, no creiem que s'hagi d'interpretar com un fenomen de tipus local, sinó coma part d'un altre de més general de despoblació, a escala europea, la fase més aguda del quan coincidí al nostre país amb l'etapa sarraïna.”²⁴⁶¹

Antoni Virgili defensava fa una colla d'anys la hipòtesi fins i tot la possibilitat d'una certa colonització sarraïna,²⁴⁶² trencada per les expedicions franques: “no és descabdellat suposar que els àrabo-musulmans van colonitzar Tarragona i els seus voltants després d'haver-la ocupada el 713 o 714, però sense poder determinar en quin grau aquesta colonització es porta a terme. El desenvolupament socioeconòmic de la Tarragona andalusina va tenir, a ben segur, diverses fases, sempre en relació amb la situació general d'al-Andalus. Després d'un llarg procés d'estabilitat (segle VIII) s'entra en un turbulent segle IX, d'atacs continuats entre els andalusins i els francs, que a ben segur trencaren el ritme de vida anterior, com palesen els textos. Finalment, sobre la base real ja existent hom assisteix a una restauració de Tarragona després de la instauració a Còrdova del Califat per part d'Abd al-Rahman al-Nasir li-Din Allah. Amb posterioritat, l'activitat humana desapareix de Tarragona per un espai de temps molt llarg, coincidint amb la desintegració del Califat en haver mort al-Mansur i son fill al-Muzaffar, i ja no s'hi reprendrà fins ben entrat el segle XII després de la conquesta catalana en temps de Ramon Berenguer III el Gran i, especialment, a partir de la presa de Tortosa per Ramon Berenguer IV el 1148. Tarragona s'haurà convertit, així, en Tarragona.”

2461 RECASENS COMES, J. M. 1975, p. 34-35.

2462 VIRGILI, A. 1984, p.27.

Les campanyes de Lluís el Pietós a principis del segle IX li fan pensar que a Tarragona hi havia població, i al Camp fins i tot hi tenim nuclis rurals i castells. Va baixar a les terres de l'Ebre tot seguint la vella *via Augusta* i va topar amb la resistència dels locals, qui van presentar batalla: "*Profectusque per Barchinonam et veniens Tarraconam, quos ibidem repperit coepit, alios fugavit, universaque loca, castella, municipia, usque Tortuosam vis militaris excidit et flamma vorax consumpsit.*"²⁴⁶³

Però per Virgili al segle IX no semblaria possible una colonització agarena per causa de la pressió comtal, bé que la violència seria vigent en uns períodes curts de temps que duria a parèntesis de poblament en una zona on grups humans podrien fer la seva en temps de "pau." Però el que apunta l'estudi d'aquest període en terres del Penedès, Anoia i Garraf, sembla el contrari.²⁴⁶⁴

Crida l'atenció quan la narració de l'expedició parla que fa captius, foragita enemics pels llocs, castells i municipis al llarg del camí: havia doncs un poblament organitzat i estructurat i capaç de defensar-se d'uns exèrcits hostils. La contradicció aparent és clara: el territori està en funcionament, i la ciutat desarticulada com a realitat urbana? I cal recordar de nou que els francs munten expedició contra Tortosa, i no pas contra Tarragona, ciutat que no apareix en la cita...

Uns clàssics de la reinterpretació del paradigma de conquesta islàmica, Abilio Barbero y Marcelo Vigil,²⁴⁶⁵ ja fa força temps van cridar l'atenció a una sèrie d'aspectes. Així per exemple fan anar el què diu la *Crònica Profètica* que als anys 30 del segle passat va publicar un altre referent, Manuel Gómez Moreno.²⁴⁶⁶

Es diferencien tres fases de conquesta. La primera és la guerra de set anys després de la derrota de Roderic; la segona de pactes en els quals els visigots "*debían dismantelar las ciudades y vivir en castillos y aldeas, eligiendo comites de entre ellos, encargados del cumplimiento de pactos*" i finalment la tercera en què els habitants de les ciutats conquerides (no diu les que van pactar però) "*quedaban en ellas rebajados en su condición social.*"²⁴⁶⁷

Abans de continuar, cal explicar el context de la *Crònica Profètica*, doncs és un document separat temporalment dels fets d'inicis del segle VIII. En efecte, ens hem de situar a l'Astúries del segle IX. Llavors el rei Alfons III (848-910) va manar preparar un argumentari per vincular el seu reialme amb la monarquia visigoda i legitimitzar

²⁴⁶³ Anys 806-809. VIRGILI, A. 1984, p. 23. El text es recull a MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 230 i 303. Procedeix de la *Vita Hludovici Imperatoris*, en la seva versió de l'Astrònom. Vid. TREMP, E. 1995, p. 322. i anteriorment VIRGILI, A. 1984, p. 23.

²⁴⁶⁴ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017; MAURI, A. 2006.

²⁴⁶⁵ BARBERO, A.; VIGIL, M. 1986, p 211-213.

²⁴⁶⁶ GUIDI SÁNCHEZ, J. J. 2016 p. 21. L'audàcia per no dir vampirisme de J. Guidi en parlar d'aquest tema és escatològicament obscena. En la seva tesi doctoral parla de l'assumpte com si fos una aportació pròpia i quan es llegeix fins i tot quedés admirat fins que venen a la memòria les classes d'Història Medieval de tercer de carrera universitària i les lectures de Barbero i Vigil. Llavors vas a la font escrita i t'adones que per poc caus en el parany de donar el mèrit a qui només ha fet un exercici de còpia afegit a un acte de manipulació de les citacions.

²⁴⁶⁷ BARBERO, A.; VIGIL, M. 1986, p 211.

el procés de *reconquesta* iniciat amb la revolta de Pelayo.²⁴⁶⁸ El canyamàs es conforma per la *Crònica Albeldense* (881), la *Crònica Profètica* (833) i la *Crònica d'Alfons III* (876) la qual té dues redaccions. La segona, estudiada per Gómez Moreno la treu del còdex de Roda o Meià, del segle XI.

La *Cronica Profètica* explica la premonició que els gots, és a dir els asturians, després de la conquesta islàmica imposarien als agarens les mateixes penes que van patir, els farien fora i el rei Alfons III seria el rei d'una Hispània unida. Tot això investit per la mà de Déu que va permetre la conquesta del 711 com a càstig de les males accions de la noblesa visigoda.

En la crònica hi ha el passatge "*De goti qui remanserint ciuitates ispanienses*" en el qual s'explica la guerra de set anys entre els witizians i àrabo-berbers fins que els primers són vençuts i els fan abandonar les ciutats:

*"Quod uero jam supra dicto superatus Ruderico regis Spanie et eum ejectum nullusque illi signum inuentus fuisset, nuntius uenit per omnes ciuitates uel castrorum. Armis itaque instructi preparati sunt ad uelluní et ínter guti et sarraceni fortiter per septem annis bellus inter illos discurrit. Guitas ubilibila continentes. Post uero idem septem tempora inter illos missi discurrunt et sic super pactum firmum et uerbum inmutauile descenderunt. Ut et homnis ciuitas frangerent et castris et uicis habitarent et unusquisque ex illorum origine de semetipsis comites eligerent qui per omnes hauitantes terre illorum pacta regis congregarentur. Omnis quoque ciuitas que illi superaberunt ipsas sunt constrictas a suis ómnibus habitantes. Ipsi quoque sunt serui armis conquisiti."*²⁴⁶⁹

Comptat i debatut, tenim la narració de com els visigots que han pactat amb els àrabo-berbers son dislocats de les ciutats i se'ls fa viure als pobles i castells a condició de triar els *comites* que han de garantir els pactes amb el nou poder.

Però cal matisar tot això, com diuen Barbero i Vigil. Primer de tot, els set anys de guerra poden ser més o menys doncs aquesta xifra no deixa de ser simbòlica. Després de Guadalete, "*los árabes tardaron en dominar el reino visigodo y sobre todo en encuadrar la población cristiana dentro de un sistema tributario*" encara que més aviat sembla una acció força ràpida per ficar en només set anys aquest temps tota la península sota el seu control.²⁴⁷⁰ Ara bé la pressió fiscal del nou poder va comportar aviat les revoltes del primer terç del segle VIII i una situació de sedició i dificultats de control de la frontera que es va succeint i al final acaben amb la *fitna* d'Ibn Hafsun (880-918).

És interessant el doble raser de tractament de les ciutats, doncs les que pacten els seus capitosts conserven drets i religió, i poden escollir els seus líders en base als acords, recaptar els impostos i lliurar-los a la nova autoritat. El control militar passa a noves mans, com és natural. En canvi les guanyades *manu militari* queden fora del pacte, i els perdedors acaben relegats a la servitud.

²⁴⁶⁸ Aquí si que s'ha d'utilitzar el terme *reconquesta*, doncs aquest era el plantejament de la monarquia asturiana: reconquerir els territoris del regne visigot de Toledo. Ens basem en RODRÍGUEZ MUÑOZ; J. 1990, p. 46-47 fins 87.

²⁴⁶⁹ BARBERO, A.; VIGIL, M. 1986, p. 212; GÓMEZ-MORENO, M. 1932p. 627.

²⁴⁷⁰ BARBERO, A.; VIGIL, M. 1986, p. 211.

Els líders visigots que han pactat marxen a les seves possessions *in rure*, les medines passen al control dels agarens. En aquest context és on cal encabir una sèrie de grans famílies hispanes com Teodomir a la zona de Múrcia i Alacant, o després els Banu Qasi, els Banu Amrus o Banu Sabrit a la Marca Superior. Temps després seran els encarregats del control emiral del territori, i uns grans proveïdors de maldecaps a Còrdova pel seu estat de sedició gairebé crònic. Queda demostrat que la desbandada dels *hispani* no era certa.

Si això s'aplica a l'antic *ager tarraconensis*, té coherència el que diu la crònica de Lluís el Pietós quan es refereix als *loca, castella, municipia* on els francs han de lluitar durant la seva expedició a Tortosa. Es tractava de la resistència dels locals a la pressió carolíngia, en els territoris de l'antic *ager tarraconensis*, bona part els hereus dels *hispani*, als quals s'ha de sumar els grups d'àrabs i berbers que s'hi hagin pogut establir, tot i que més aviat la colonització islàmica de la frontera sembla ser més tardana.

La idea és interessant però tampoc determina què va passar realment. El que explica la *Crònica Profètica* és aplicable als territoris de Tarragona? Si és així, a aquesta realitat caldrà sumar els assentaments àrabo-berbers que sens dubte hi haurien, a vincular amb el repartiment de terres en els moments inicials com apunta Zozaya. O la presència islàmica va quedar aviat segada malgrat la seva constància en llocs de control estratègic com per exemple Gelida, Prenafeta, Selmella, Santa Perpetua o la zona de Castellví de Rosanes? Més aviat sembla que no, encara que cal poder-ho contrastar-ho més.

No podem obviar que la *Crònica Profètica* és del segle IX i té una forta càrrega apologètica i generalista. No en va assimila el col·laboracionisme de les elits hispanes a la moral de derrota i supervivència i no a l'èpica de conquesta. A això hem d'afegir una altra realitat que hom ha vinculat amb el protofeudalisme visigot, en el qual el pes polític de les velles ciutats, i per tant la seva puixança, es desinfla en favor dels grans terratinents rurals. El fet lliga i força amb aquesta sensació estranya de ciutats que ja no funcionen com a expressions urbanes o millor dit cíviques d'acord amb els paràmetres d'època clàssica o baix medieval, sinó que les mostren com *urbes in rure* o una nova modalitat de la *civitates sine urbe*. Eren una cosa molt diferent al que havien estat, i la seva vitalitat com ara l'entendem no torna fins força més tard.²⁴⁷¹ La diferència entre *humanitas* i *ferocia*, o *civilitas* i *rusticitas* s'havia esvaït i molt respecte als temps pretèrits.²⁴⁷²

No es té en compte per exemple les elits que de bon grat, oportunisme, conveniència o sentit acomodaticí van pactar amb els àrabo-berbers i a la llarga acaben formant part de les seves classes dominants. No està de més tornar a recordar els exemples de col·laboracionistes com *Teodomirus*²⁴⁷³ o Banu Qasi i els seus llaços polítics i familiars amb els Arista de la zona de Pamplona.²⁴⁷⁴ S'estava formant la nova societat tagarina, un aiguabarreig d'uns i altres.

²⁴⁷¹ ACIÉN, M. 2000.

²⁴⁷² Sobre aquests conceptes, vid. BARBERO, A.; VIGIL, M. 1974, p. 25-26.

²⁴⁷³ GARCÍA ANTÓN, J. E. 1985.

²⁴⁷⁴ MANZANO, E. 1991. p. 88-121.

La revisió que s'ha portat al llarg dels darrers decennis sobre el moment de conquesta islàmica allunya per exemple força la idea d'ensorrament de l'Església hispànica. Més aviat seria el contrari, doncs els bisbes van ser importants col·laboradors amb el nou poder, tal i com es veu no solament a la Citerior sinó també a la Narbonesa. Precisament en aquestes terres nord pirenaïques els prelats s'alien amb l'*amil*, i són els líders locals i polítics necessaris que treballen junts de la recaptació d'impostos.²⁴⁷⁵ L'associació del poder episcopal local amb l'incipient Estat islàmic explica el perquè de l'execució del bisbe Nambad de Llivia en mans dels sollevats seguidors de Munusa; o el fet que els prelats de la Septimània pateixen la destrucció de les seves seus a mans de Carles Martell després del setge de Narbona. El *militis* crema les esglésies de Béziers, Agde, Malagona i Nimes, tot castigant l'afecció dels bisbes als sarraïns.²⁴⁷⁶

Comptat i debatut, les accions de Tariq i Mussa no van tenir excessiva resposta dels hispans, però es veu l'augment de la forció a les posteriors campanyes del 721 i 722 amb un augment de la pressió fiscal, ocupació i assentaments tant a la Septimània com al nord-oest hispànic. És llavors quan el governador musulmà propugna *civitates vel castella* dels francs, reprimint els cristians i augmentant els impostos.²⁴⁷⁷ El fet comportaria més aviat que tard les revoltes dels locals, com el cas de *Pelayo* a la cornisa cantàbrica. I no solament aquí, també passa en altres llocs des d'Egipte al Magrib, passant per la Septimània. I és en aquest context quan s'ha d'encabir la revolta de Munusa i la reacció agarena i la seva sufocació amb l'arribada dels nous contingents que venien del Iemen.²⁴⁷⁸

L'heterodòxia de l'adopcionisme de Fèlix d'Urgell no deixa de ser una manera d'aproximar cristianisme i islam.²⁴⁷⁹ Està clar que l'Església visigoda no sucumbeix a la invasió del 711 sinó que això passa més tard, amb la seva substitució forçada pels carolingis com a defensors de l'ortodòxia romana de credo niceic. El sotmetiment dels seguidors de Fèlix es palesa a l'Urgell en violentar les comunitats monàstiques del país per tal de seguir la regla de Sant Benet com es veu en el cas de Sant Serni d'Ardèvol.²⁴⁸⁰

Tot quadra. És una Església que contemporanitza amb l'islam i per tant és políticament llunyana als interessos dels francs: *“las noticias que poseemos, así como los silencios, parecen indicar una connivencia entre jerarquía eclesiástica y Estado musulmán, lo cual, por lo demás, no es nada novedoso en la historia de al-Andalus, puesto que incluso en las contumaces rebeldías de Toledo nunca aparece la iglesia. Pero es justo preguntarse cómo se*

²⁴⁷⁵ ACIÉN, M. 1999, p. 55. Veure també ACIÉN, M. 1998 i ACIÉN, M. 2000.

²⁴⁷⁶ ABADAL, R. d' 1953, p. 38 i 41 i ACIÉN, M. 1999, p. 61.

²⁴⁷⁷ LÓPEZ PEREIRA, J. E. 1980, p. 74, 88, citat a GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A. 2011, p. 344.

²⁴⁷⁸ COLLINS, R. 1991, p. 76-78; GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A. 2011, p. 344; GIL RIBAS, J. 2004; MIRÓ TUSET, CL. 2014-2015.

²⁴⁷⁹ ABADAL, R. d' 1949; BARAUT, C.; BATLLE GALLART, C.; BERTRAN, P.; BOLÒS, J.; PONS, J.; UDINA, A. M.; VILARDELL, R. 1992; RIU I RIU, M. 1964.

²⁴⁸⁰ Sobre aquest particular, vid. CASTELLET, L. de 2014; CASTELLET, L. de 2020.

*consiguí tal connivència.*²⁴⁸¹ L'adopcionisme és perseguit per l'Església carolíngia i pel control de les comunitats cristianes del sud del Pirineu. I al final els francs opten perquè el lloc de preeminència metropolitana de Tarragona fos acaparat per Narbona. Oportunisme polític? O major control de les heterodòxies tagarines? De fet, la reacció a la campanya de 806-809 de Lluís el Pietós contra Tortosa indica la resistència al poder carolíngi no solament dels àrabo-berbers sinó dels locals. És aquesta la causa real de l'anorreament de la seu tarragonina?

El paper dels bisbes al segle VIII es veurà substituït després per les aristocràcies muladís, és a dir els magnats que pacten amb el poder islàmic i es fan amb el control de grans extensions territorials de la Marca Superior.²⁴⁸² De fet els pactes amb els locals tard o aviat es van anar trencant per un Estat islàmic cada vegada més sòlid i també cansat de l'estat permanent de sedició del *tagr*.

Es més, tot apunta a la continuïtat fins i tot amb construcció d'esglésies, i no solament com edifici religiós, sinó com unitat d'enquadrament de l'exacció fiscal islàmica. El cas del monestir de Melque, a Toledo és un paradigma prou conegut. Aquí tenim una església datada al segle VIII i un interessant sistema d'irrigació emiral que encara funcionava al segle XI. Després el vell cenobi es substitueix per una població, ja a finals del segle IX.²⁴⁸³ L'enigmàtic cas de Sant Vicenç d'Enclar (Andorra) és molt interessant tot i que no suficientment valorat.²⁴⁸⁴ I a això cal sumar el reguitzell d'esglésies que s'han catalogat com preromàniques però sempre "posteriors" a la conquesta cristiana, però que es poden datar perfectament en aquest període.²⁴⁸⁵

La coincidència de monestirs medievals tant a la Catalunya Vella com a la Catalunya Nova, amb llocs on havien establiments rurals d'època romana, normalment identificats com vil·les és precisament indicatiu d'aquesta evolució/transformació des de l'antiguitat tardana. El mateix succeeix amb esglésies medievals sobre vil·les romanes.²⁴⁸⁶ Pensar en la seva continuïtat sia com a *palatium* emiral, sia com església rural, sia com a vilatge, sia com a castell o poble no és pas una quimera. Tota aquesta casuística no es pot explicar com una simple reocupació dels llocs: és una explicació

²⁴⁸¹ ACIÉN, M. 1999, p. 62. A Tarragona per les festes de Santa Tecla es representa un ball parlat que coneixem com el de Dames i Vells. És un exemple de ball de malcasats amb senyors de certa edat i poder econòmic que contrauen noces per interès amb una sèrie de senyores descarades que pensen només en els diners. La trama és una excusa per ser una sàtira contra el moment polític i social del moment de la representació, on s'afegeixen les figures de l'alcalde, el guàrdia civil i el bisbe. La mordacitat contra l'establishment és eterna i es palesa en frases lapidàries ja corejades per tothom, públic i actors, com les que fiquen al clero a la picota, amb la famosa "*L'Església sempre està al costat del que mana.*" Apliqui's també en els temps que ens ocupen. Vid. NAVARRO GÓMEZ, P. 2014.

²⁴⁸² MANZANO, E. 1991, en especial p. 231-233.

²⁴⁸³ CABALLERO, L.; FERNÁNDEZ, M.; RUBINOS, A.; ARNANZ, A. M.; LÓPEZ, P.; MACÍAS, R.; UZQUIANO, P. 1999; CABALLERO, L. 2007.

²⁴⁸⁴ LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YÁÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997; BRAMON, D. 2000.

²⁴⁸⁵ ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2004-2005; ADELL, J. A. 2017. Pel cas del nord-est de l'actual Catalunya, és molt interessant el que apunta FOLCH, Ch. 2003, p. 146. Per Aran, COLL PLA, S.; PUCHE, J. M.; SOLÀ MORALES, P. DE; TOLDRÀ, J. M. 2019.

²⁴⁸⁶ MENCHON, J. 2009b.

massa simplista.²⁴⁸⁷ A més, cada vegada es fa més difícil pensar en l'abandonament dels espais de les vil·les de manera sistemàtica a partir del segle V, sinó més aviat de transformacions i adaptacions entre el baix imperi i l'alta edat mitjana.²⁴⁸⁸

A inicis del segle IX, el territori de la vella Tàrraco encara era en funcionament, i va patir el ferro i el foc dels carolingis camí de la capital de l'antiga Ilercavònia.²⁴⁸⁹ Amb tot, al darrer terç del segle X, encara estava entre l'òrbita islàmica i comtal. Així ho marca la butlla de Joan XIII dirigida als bisbes dels territoris de les Gàl·lies (971) on diu que era "*captiva dels sarraïns.*"²⁴⁹⁰ Ara bé Al-Himyari afirma que "*sortí del poder dels musulmans l'any 330 [26 setembre 941-10 juliol 942]*"²⁴⁹¹ data que coincideix amb les accions de Sunyer al Camp de Tarragona.

Significa tot això que realment Tarragona era una medina com Tortosa o Lleida? No hi ha res que ho permeti confirmar... com tampoc desmentir? Però el cert és que la idea de despoblament del territori resta definitivament en suspens com marquen a les seves respectives tesis Alfred Mauri²⁴⁹² i Josep Maria Bosch pel nord de l'*ager tarraconensis*.²⁴⁹³

Ezequiel Gort ens és ben explícit. Tot seguint la línia de Virgili i Recasens en referir-se a Tarragona i al Camp, no accepta l'explicació d'un despoblament després de l'arribada de les hosts islàmiques, ni tan sols la suposada destrucció de Tàrraco: "*Certament, sembla que hi hagué èpoques d'abandonament, així com també sembla un fet demostrat -o si més no, acceptat- l'anorreament progressiu de la ciutat des de l'època visigòtica i la seva pràctica desaparició com a ciutat -com a centre de poder, o administratiu, no pas com a nucli de població- en temps dels sarraïns. Però ni l'abandonament possiblement no va ser complet -tret d'alguns períodes concrets- ni va durar un espai tan dilatat de temps com sempre ens havien dit.*"²⁴⁹⁴

Maria Bonet apunta a l'abandonament de Tarragona a partir del segle X, causat per la pressió feudal, però amb matisos:

"Tarragona quedó reducida a una pequeña localidad o guarnición militar tras la ocupación musulmana, y fue abandonada a mediados del siglo X. Estuvo, entonces,

²⁴⁸⁷ Això es recull, amb abundant bibliografia a MENCHON, J. 2009b.

²⁴⁸⁸ GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A. 2008; ZOZAYA, J. 2008, p. 89-121.

²⁴⁸⁹ Ja n'havia parlat Meritxell Pérez i Anton Virgili: PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2012, p. 411-419; VIRGILI, A. 1984.

²⁴⁹⁰ És la butlla de Joan XIII del 971, en la qual es dona la seu de Tarragona al bisbe de Vic, deslliurant-la de la dependència directa de Narbona i on referència de la ciutat com captiva dels sarraïns: "*jam dicta civitas Tarraconensis a Saracenis capta et pastore destituta, nullum recuperandi locum, aut inhabitandi usque hactenus reperire valeat*" ("*la susdita ciutat de Tarragona, captiva pels sarraïns i destituïda del seu pastor, amb cap lloc recuperat, i deshabitada ni fins ara recuperada*"). Cfr. PUJADES, G. 1831, p. 441; TOMASSETTI, A. 1877, p. 425-426; VIRGILI, A. 1984, p. 25, que a la vegada ho treu de Capedevila publicat per SOBERANAS, A. J. 1964-1965 p 56 i nota 21 i cita RECASENS COMES, J. M. 1975, p. 38.

²⁴⁹¹ BRAMON, D. 2000, § 129, p. 121 referint-se a AL-HIMYARI, *Kitab al-rawd* § 5.

²⁴⁹² MAURI, A. 2006.

²⁴⁹³ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017.

²⁴⁹⁴ GORT, E. 1989. Amb tot Balañà la creu destruïda: BALAÑÀ, P. 1993a, p. 54.

despoblada en una regió que era 'tierra de nadie' entre las posiciones cristianas en torno al río Gaià y las musulmanas en las montañas de Prades. Las fuentes cristianas, dedicadas a impulsar la restauración eclesiástica de su importante sede, sobredimensionaron el vacío poblacional. Más allá de la retórica, el argumento sirvió para promover el restablecimiento de la dignidad episcopal y legitimar la ocupación en ciernes. Además se enfatizaba que la ciudad no se había visto afectada por la ocupación de los 'infeles' invasores, cosa errónea, y de la que su obispo visigodo había tenido que huir. De este modo, en la bula de Urbano II de 1091 para la restauración de la sede arzobispal se recordaban los trescientos noventa años de abandono de Tarragona. Por otra parte, Orderico Vitalis describió que en la basílica episcopal crecían árboles, que expresaba metafóricamente la pérdida de la dignidad eclesiástica.

Añadía que estos igualmente proliferaban en la ciudad abandonada tras la expulsión de sus habitantes por los musulmanes. En su relato, la restauración eclesiástica conducida por el obispo de Barcelona, Oleguer, y su persona entroncaban con los mártires tarraconenses del siglo III. Así, en estas fuentes eclesiásticas se adulteró la secuencia histórica.

El conde de Barcelona, Ramón Berenguer III también aludió al vacío poblacional cuando concedió Tarragona al obispo Oleguer en 1118, describiendo el lugar como destruido y yermo. Sin embargo, en las inmediaciones de la ciudad había dominios señoriales en esas fechas, y por tanto, la información sobre las tierras incultas era intencionada.

El impulso del nuevo espacio de poder urbano adquiriría mayor dignidad, importancia y, en definitiva, legitimidad al levantarse sobre un sitio abandonado y sobre las cenizas de un pasado antiguo con una autoridad episcopal, en parte, mitificada. Pese a la definición de Tarragona como sitio despoblado, percepciones anteriores a la ocupación y, sobre todo, de las décadas posteriores identificaron algunos lugares como primordiales y más apreciados, que eran el puerto, las murallas, las iglesias, y los castillos o las fortificaciones. Fueron espacios fundamentales en la recuperación y en la afirmación física de los dirigentes feudales, cuyo valor como destacados referentes urbanos ha durado hasta la contemporaneidad.²⁴⁹⁵

Anton Jordà, autor d'una sucosa *Història de la ciutat de Tarragona* conclou que:

*"sembla ser que els musulmans van colonitzar Tarraqúna i els seus voltants després d'haver ocupat la ciutat entre els anys 713-714, tot i que no és possible determinar amb quina intensitat es portà a terme aquesta colonització. La vida de la ciutat esta vinculada a la situació d'Al-Àndalus. El segle VIII fou d'estabilitat i el segle IX fou l'escenari de conflictes entre els andalusins i els francs. Des de de la instauració del califat de Còrdova, Tarraqúna recuperà l'estabilitat d'una petita ciutat amb una importància que, en tot cas, semblava inferior a la que tenia Tortosa. Amb posterioritat, la desintegració del califat implicà la desaparició de l'activitat humana a la zona, i aquesta no es va reprendre fins ben entrat el segle XII."*²⁴⁹⁶

Maria Antònia Ferrer, també és del parer de l'ocupació pacífica de Tarragona durant la invasió agarena, tot pensant que la tan comentada destrucció és un mite per acabar amb una reflexió: *"És possible que la ciutat i el Camp restessin abandonats durant quasi*

²⁴⁹⁵ BONET, M. 2019, p. 84-85.

²⁴⁹⁶ JORDÀ, A. M. 2006, p. 46.

quatre segles. La ciutat va ser progressivament anorreada des d'època visigòtica i pràcticament va deixar de ser un centre de poder i d'administració. Però la destrucció no va ser completa, ni va durar tant de temps com ens han dit. Sembla, segons els últims estudis, que al llarg del segle VIII i a partir de 714 la comarca havia de conèixer una certa colonització sarraïna, truncada només a principis del segle IX amb les expedicions franques."²⁴⁹⁷

Merixell Pérez en el seu estudi de la Tarragona tardoantiga, la veritable revisió i millora gairebé definitiva del *Tarragona Cristiana* de Morera Llauredó, va en aquest sentit: *"A pesar de las escasas noticias que hacen referencia a la Tarragona andalusí, es obligado pensar en una cierta ocupación musulmana de la ciudad y su territorio inmediato, ya fuera mediante un establecimiento de tipo militar o mediante la instalación de grupos humanos de entidad incierta, tal y como se infiere de algunos textos árabes.*"²⁴⁹⁸ Afegí's que Ada Lasheras també és de la mateixa opinió: *"como ya se ha empezado a poner de relieve, difícilmente nos encontramos ante una despoblación total de la ciudad y su territorio."* ²⁴⁹⁹

En els darrers decennis alguns investigadors han proporcionat dades que apunten en contra de la idea d'un buit de gent. Fa anys l'equip de Miquel Barceló parlava de colonització àrab i berber al límit sud de la Catalunya Vella, al Penedès.²⁵⁰⁰ També se suposa un poblament prefeudal al Vallès i al bisbat de Girona, Martí aposta per la idea la continuïtat de les *villae* com a element bàsic de la propietat senyorial anterior al segle XI.²⁵⁰¹

Els treballs de X. Gonzalvo i R. Martí al Camp i la Conca van en aquest sentit: el despoblament no és pas cert.²⁵⁰² Per contra A. Virgili torna sobre el tema al Camp de Tarragona, tot i que és força escèptic davant plantejaments defensors d'una certa continuïtat.²⁵⁰³ Però s'ha de llegir amb atenció:

"En segon lloc, no es pot dir categòricament que el camp restés despoblat, però no hi ha testimonis de la permanència d'un poblament derivat d'èpoques anteriors, ni tampoc d'assentaments a partir d'una colonització originada per la migració de grups tribals o clànics d'origen àrab o berber, ni, és clar, de les seves activitats en l'explotació de la terra i l'aprofitament dels recursos. El pas de tropes i els saqueigs que practicaven, o fins i tot les donacions anticipades que algunes fonts revelen no han de ser interpretades com l'establiment de dominis polítics estables. Més aviat reflecteixen la imatge d'una regió al marge de cap autoritat, o que s'hi exercia de manera inconsistent i efímera. Això no exclou l'existència d'eventuals assentaments rurals, però ara per ara els rastres són escassos i excessivament aïllats: una tomba sense datar corresponent a una persona de religió musulmana localitzada a Riudoms (Baix Camp),²⁵⁰⁴ i tres savis originaris de Qamrila, que X. Ballestín identifica amb Cambrils: Abu Ahmad b. Atiya i els seus fills

²⁴⁹⁷ FERRER JORDÀ, M. A. 2006, p. 86.

²⁴⁹⁸ PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2012, p. 416.

²⁴⁹⁹ LASHERAS, A. 2017. p. 810.

²⁵⁰⁰ BARCELÓ, M. 1988b; MARTÍ, R. 1993b; SABATÉ CURULL, FL. 2005. p. 141.

²⁵⁰¹ MARTÍ, R. 1988b.

²⁵⁰² GONZALO, X. 2013; GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015.

²⁵⁰³ VIRGILI, A. 2011.

²⁵⁰⁴ Cal aclarir la datació d'aquest enterrament, doncs si bé la notícia publicada parla d'una tomba andalusí, es un decúbit *prono*. Cfr. al capítol 6 la fitxa 044.

Abu Gafar i Abu Ahmad, executats pels almohades a mitjan segle XII, acusats d'haver col·laborat amb els almoràvits. Però tanmateix, no sembla gaire probable que un llogarret com Cambrils fos el bressol d'una nissaga de savis a la primera meitat del segle XII, quan els cristians ja ocupaven Tarragona i es repartien els contorns. Malgrat l'aparent equivalència, és probable que Qamrila no sigui Cambrils."²⁵⁰⁵

Els investigadors estan entenent que hi ha poblament previ a la conquesta feudal, tot i que de vegades costa acabar-ho de pair. És el cas estudiat per Josep Maria Sans Travé a Vimbodí quan parla dels conreus i les terres abandonades en temps del lliurament de la carta pobla. Tot i amb això sembla haver una certa recança en plantejar la situació, en parlar clarament del poblament andalusí:

"Quan els primers pagesos s'establiren en el lloc la major part de les terres devien estar improductives, si bé cal suposar que algunes havien estat conreades anteriorment, ja sigui per catalans a finals del segle passat o a començaments del segle XII, ja sigui més probablement pels mateixos posseïdors sarraïns. Potser el fet que romangués en la toponímia el nom àrab de Vimbodí pot suggerir que es tractés més versemblantment d'aquests darrers, que abandonaren el lloc en el moment de la conquesta de Tortosa o en els anys immediatament anteriors. Es podia haver donat el cas que grups sarraïns de pagesos haguessin romàs a l'indret més occidental de la concretada -Vimbodí, Vinaixa, Fullella- en certa manera confiats en les garanties de defensa que els podien proporcionar els petits establiments militars musulmans de Siurana i de la Serra de Prades que tenien una certa capacitat de moviment, i que, en conseqüència, representaven una garantia de suport de la població pagesa sarraïna que desenvolupava les seves activitats agràries en aquesta contrada. Carreras i Casanova ha demostrat que a l'entrada de la vall de Castellfollit hi havia establert una comunitat sarraïna el vilatge de la qual ocupava una extensió d'unes 8-10 hectàrees — amb una trentena d'habitatges— que, emparada per una petita fortalesa que dominava estratègicament la vall - l'anomenat 'castell del Moro', on podien refugiar-se els habitants del vilatge amb suficients garanties de seguretat— degué substituir fins ben entrat el segle X, fet que representa un típic exponent de vilatge tagarí de la frontera superior."²⁵⁰⁶

9.10 QUÈ ENS DIUEN I QUÈ NO ENS DIUEN ELS ESCRITS EN REFERÈNCIA AL DESERT I LA MARCA

Ja s'ha fet esment de diversos documents àulics que d'alguna manera o altra parlen de la situació d'aquestes terres de frontera. Donen una visió oficial dels fets esdevinguts, i per tant, s'ha de ponderar i molt tant la intenció com el relat.

L'exemple de la *Crònica Profètica* és tardà i s'ha d'emmarcar en el projecte polític d'Alfons III d'Astúries d'enllaçar el seu regne amb el passat visigot peninsular, i així legitimar el procés de *reconquesta*. En el cas de l'atac a Tortosa per Lluís el Pietós (806-

²⁵⁰⁵ VIRGILI, A. 2011, p. 52-53. Hem el·lidit les cites bibliogràfiques.

²⁵⁰⁶ SANS TRAVÉ, J. M. 2002, p. 123-124. Quant a vilatge de Castellfollit i la torre defensiva, vid. CARRERAS CASANOVAS, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a, p. 46-56, 60-64; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006.

809) encara pitjor, doncs lluny de ser una gran victòria dels exèrcits carolingis va ser una veritable desfeta, tal i com diuen les fonts àrabs.²⁵⁰⁷

Al costat d'aquesta informació cal estudiar, i també ponderar, la que proporcionen els diplomes de donació, compra, venda, infeudació, les cartes de poblament ... generats pels poders carolingi i feudal. No es tracta de descripcions fetes expressament per parlar d'aquestes terres en una època determinada com es veu en la literatura generada per part dels musulmans.²⁵⁰⁸ Són documents transaccionals i per tant més objectius. Almenys aporten una informació més quantificable i qualificable que les cròniques oficials. Però malgrat tot també són intencionals, més quan són redactats de part. Certament l'únic document no intencional és la dada arqueològica.

La documentació diplomàtica parla no poques vegades de presència humana,²⁵⁰⁹ a la que es qualifica amb epítets com pagans, mala gent, a banda naturalment dels musulmans, perversos cristians, gent profana...²⁵¹⁰ Però són documents que són posteriors a "l'arribada" de colons, amb la qual cosa queda clarament oberta la possibilitat de l'existència de poblament organitzat previ, tal i com M. Bonet apunta al Montsià.²⁵¹¹ El seu dislocament amb la religió com a causa o excusa es veu especialment en la conquesta d'altres territoris hispans en el context de la II Croada (1147-1149) dels documents generats per cistercencs, odres militars i la cúria papal.²⁵¹²

Les cartes de poblament també serveixen per enquadrar les gents que ja hi vivien abans de la seva expedició.²⁵¹³ Es veu per exemple a les Terres de l'Ebre: la presa de Tortosa és del 1148 i la primera població que rep carta és la Ulldecona el 1222: havien passat un total de 74 anys.

El terme *ad populandum* utilitzat a les cartes no implica directament instal·lar gent sinó fortificar i organitzar llocs ja habitats des d'antic.²⁵¹⁴ De fet els feudals organitzen el territori, no el planifiquen.²⁵¹⁵ Cal ser honestos però, les cartes enquadren tant la gent que ha arribat com els que ja hi eren.

Però l'existència de poblament fora dels esquemes dels comtats i dels territoris andalusins, és a dir en la frontera distorsiona la visió gairebé maniquea de nord-sud, feudals-agarens, musulmans-cristians: Qui són? Què són? Josep Iglésies ho explicava d'aquesta manera entre èpica i literària:

²⁵⁰⁷ BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 45.

²⁵⁰⁸ SANCHO, M. 2005, p. 19.

²⁵⁰⁹ SANCHO, M. 2005, p. 22.

²⁵¹⁰ ESPAÑOL, F. 1991, p. 27-51; SABATÉ CURULL, FL. 1996, p. 12-31.

²⁵¹¹ BONET, M. 1991.

²⁵¹² VIRGILI, A. 2010, p. 80 tot referint-se a Barceló, M: "*La spurticia paganorum que había en Coria antes de la conquista cristiana en junio de 1142 dC.*" In BARCELÓ, M.; MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J. 2010, p. 63-70.

²⁵¹³ BONET, M. 1991:

²⁵¹⁴ BONET, M. 1991, p. 559; MENÉNDEZ PIDAL, F. 1960, p. XLI

²⁵¹⁵ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, p. 363.

“A l’empar més o menys hipotètic del castell de Queralt, i d’altres, la documentació inicial dels quals ha estat perduda, veritables pagesos aventurers arriscaven a muntar les seves barraques de pedra seca per aquells paratges per allà on trobaven clarianes aptes. Lluny del comú bressol, lluny de les panes massa cobdiciades pels magnats feudals, perdudes entre cingleres, espaiaven les seves llargs al llarg de les valls engorjades. Aneu a saber si alguns fugien de persecucions i opressions i si cercaven per damunt de tot, una llibertat que, mentre cap magnat no cobdiciés el profit dels seus minsos cultius, potser els seria respectada. Aneu a saber si ocasionalment no formaven part d’aquella ‘mala gent’ que, en estols més o menys nombrosos, es llançaven damunt predis, com el que ha estat retret de Santa Oliva, o damunt les caravanes dels viatgers massa incauts i que, una vegada comeses llurs malvestats, s’anaven a amagar a aquella muntanya on abundaven les valls que encara no eren de ningú. No podien ésser gent feble, ni d’esperit massa evangèlic, puix els calia fer-se a dentegades amb una vida molt dura i plena de perills. Perquè no gaire lluny d’havien disposat els seus caus, a l’altra banda de la faixa fronterera hi havia estols de sarraïns, que s’emparaven d’una vida semblant i realitzaven pel seu compte malvestats com les seves. I prou devien d’aventurar-se endins de la ‘terra de ningú,’ i era constant el perill que els caiguessin al damunt, fossin capturats i anessin a podrir els seus ossos en l’esclavatge. Aus de presa de frontera, fins quan les terres on s’havien acollit eren assignades a una senyoria i els calia llaurar més dret, devien rebre un tracte prou folgat o els eren oferts avantatges suficients per a romandre-hi, puix, enllà del fil d’una àeria carena o del curs d’un torrent, quedava prou terra de la qual encara no s’havia ensenyorit oficialment cap senyor feudal i se’ls oferia lliure.

Pioners semblants i sobretot molta gent treballadora honrada, establerta pels senyors feudals anà vessant-se per les valls que deriven del Montfred, el Montclar i el Montagut. El bisbe Vives de Barcelona, el 974, fa una crida precisament als habitants d’Espanya, o sigui de les terres mores, a fi que vagin a poblar el terme del Montmell, concendint-los la immunitat i el dret de vendre i canviar lliurement les cases que construeixin i les terres que posin en conreu sota la defensa del bisbe i sense altre senyor que ell; no pagaran més que els delmes i les primícies; no estaran subjectes a càrregues d’allotjament ni de bagatge; ni de censos sobre les cases ni bestiar; no hauran de lliurar porcs, ni castors, ni xais, ni pernes, ni altra cosa més que el de lliure voluntat i vulguin regalar al bisbe. Són condicions temptadores de les quals no podien gaudir els serfs subjectes a la terra de la Catalunya Vella.”²⁵¹⁶ (Fig. 9.44).

L’enquadrament que fa Iglésies no parteix de la idea d’una continuïtat, més aviat el contrari. Eren grups que fugien de la dura vida a muntanya. El plantejament es veu encara més clar en Pierre Bonnassie: reocupació de velles terres pels pioners que de manera espontània es fan amb el pla, però no entra ni de lluny la possibilitat de pensar que aquelles gents igual no s’havien mogut d’aquelles terres de feia segles:

“‘Desert i solitud’ aquests mots es repeteixen constantment a les escriptures monàstiques per qualificar aquestes contrades (es refereix a la frontera). Vista des de Sant Cugat la frontera és la fi del món, un país on des de fa segles ‘la veu humana no s’hi ha fet sentir.’ Certament! existeixen vinyers a la castellania de Querol el 993, un pont al Gaià, a l’Armentera, i fins i tot una església, Sant Pere de Gaià, el 1011. D’ençà

²⁵¹⁶ IGLÉSIES, J. 1963, p. 10-12.

*del 960 trobem 'un hort de Goda' prop de Roqueta. I finalment, a l'extrem oest de la 'marca última', just enllà el castell de Cabra, són esmentats el 980 un bosc de Jordà i un clos de Lapazos. La frontera no estava pas sense habitants: qui eren?*²⁵¹⁷

Bonnassie explica que els documents de l'època, especialment els eclesiàstics, apunten que el país era desert per causa dels *"nefasos ismaelites i gent depravada."* De fet en no pocs documents es parla de cristians perversos. Per l'investigador occità eren *"aventurers de tota mena, fora de la llei sovint i de vegades fora de la fe, els quals, instal·lats en aquestes 'terres de ningú,' viuen potser dels beneficis que procura el tràfic amb l'Islam, i sens dubte sobretot de cops de mà llançats aquí o allà, a l'atzar de la situació."* Ara bé *"aquests 'mals homes' acaben quasi sempre per transformar-se en capdavanters, puix que les necessitats de l'existència els empenyen a artigar unes quantes feixes per tal de poder sobreviure."* Com si purguessin o sublimessin la seva mala vida cristiana rescatant unes terres inhòspites. Una estranya i escatològica manera de colonitzar...

I d'aquí les citacions textuais de vinyes, parades de terra, closos, horts etc.²⁵¹⁸ Però si s'esmenten és perquè són de prou entitat com per ser tingudes en els documents d'un període en clara fase expansiva, i més quan estan en explotació i segurament són actius que generen o poden generar rendiment econòmic i exacció per part dels poderosos. El problema és que indirectament indiquen uns propietaris o tinents que no es volen tenir en compte. D'aquí que se'ls ha de dislocar per tal de no haver de reconèixer els seus drets ancestrals.

Iglésies i Bonnassie parteixen d'una premissa bàsica: són gent residual i no són pas aquí des de sempre, *"sinó de la reocupació d'antics territoris, parcialment abandonats. A causa de la inseguretat dels temps, la muntanya havia hagut d'acollir un escreix de població que només poder fer viure amb moltes dificultats. Ja densament poblada, des d'èpoques molt antigues, havia estat saturada."* Per això la migració a les terres baixes del país seria la manera de reequilibrar la distribució demogràfica. Fot plegat, un relat perversament innocent.²⁵¹⁹

Es tracta de grups humans que s'han identificat en uns espais eren fora de l'organització feudal i andalusí. Han de ser contingents d'hispanoromans, visigots, musulmans, berbers, àrabs, cristians o ni una cosa ni l'altra que tindrien la propietat i tinença de la terra que es vol arrabassar o com a mínim subjectar i controlar pel puixant poder, primer dels senyors de la guerra carolingis i després dels feudals. En conseqüència, per negar els seus drets adquirits, per *aprisio* o per permanència secular en el lloc, o bé se n'obvia l'existència o bé se'ls pren com infidels i mals cristians, i per tant enemics als quals se'ls pot dislocar i despullar dels seus bens productius. Per això quadra el perquè alguns textos diuen que els nous territoris són deserts plens de perills i pors.

Hi ha casos, com el judici i després donació d'unes finques a Calders (Sant Vicenç, al Baix Penedès), en que s'explica que es tracta d'una terra erma: *"donamus tibi terram heremam nostre Matris Ecclesie s. Cucuphatis ad edificandum ibi turrem sive domos sive aliud*

²⁵¹⁷ BONNASSIE, P. 1979-1981, vol. I, p. 110.

²⁵¹⁸ BONNASSIE, P. 1979-1981, vol I, p. 112.

²⁵¹⁹ BONNASSIE, P. 1979-1981, p 113.

quod melius ibi isum fuerit.” En les afrontacions marca descriptivament els límits de la donació: Sant Esteve de Castellet, la mar, la vil·la/vila d’Otzor, *ipsa Vite*, la Guardia de “*ipso coconibus sive in ipso monte quem dicunt Eschena Rosa.*” A diferència d’altres documents on s’entesten en parlar de deserts i horrors i després citen viles, camins i terres conreades, aquí no ho fa i per exemple no es dona referència a cultius, fruits etc: realment tot indica que el lloc no estava cultivat encara que sí les terres confrontants.²⁵²⁰

El mateix es pot interpretar al districte de Siurana, quan el 1179 Pere de Déu i la seva muller reben el “*lloc desert anomenat Praciells*” –ara Pradell de la Teixeta- cal esbrinar si era deshabitat o simplement no cultivat.²⁵²¹ Anys abans, el 1170, el rei Alfons I donava al canonge Joan de Sant Boi el *locum eremum* d’Escornalbou, “*qui sub destructione et heremo diu absque cultore et incolatu permansit,*” a condició de restaurar, millorar i poblar. En aquest cas no seria d’estranyar el caràcter despoblat. No en va era el darrer focus de resistència andalusina i la pacificació del lloc acabaria sens dubte passant la gent al coltell o com a mínim deportant-los a altres terres.²⁵²² Ara bé, el van despoblar o només en van escarmentar uns quants? És interessant el que escriu Anton Virgili en referència a la Catalunya Nova: no es desplaça tota la població, sinó que hi ha intenció de mantenir part dels nadius entre altres coses per la dificultat d’implantar colons diguem-ne cristians per un simple fet demogràfic. Per això una part d’aquesta població sarraïna és present en els documents posteriors a la conquesta i repartiment. Per començar un canvi radical de poblament per expulsió total o genocidi comporta la pèrdua de la toponímia anterior, especialment dels llocs menors, i no és el cas.

Ara bé hi ha diferències a vincular amb el lloc i el moment de conquesta. Per exemple no es cita població islàmica en l’expansió feudal al peu del Montsec o el Penedès: “*desconeixem l’existència d’un poblament andalusí en aquests indrets, sigui perquè no n’hi va haver, sigui perquè havia fugit atemorit per la inseguretat de la marca durant el segle XI.*”²⁵²³ Però l’arqueologia pot donar-ne resposta, i de fet, la reinterpretació de les vespres de feudals al Penedès ens parla del contrari, com també els documents que indiquen de la presència de mossàrabs tan en una zona com l’altra. I com no la toponímia.

Eren agarens? eren gents islamitzades? muladíes? eren cristians o mossàrabs? eren la *mala gent* de que ens parlen els documents? Tot plegat, l’etnicitat potser és el menys important: acabaran sent col·lectius desplaçats d’una manera o altra pel poder feudal que organitza el territori de bell nou segons els seus interessos i no es pobla pas de manera espontània com també s’havia dit. Com diu Virgili, la documentació generada al Montsec no parla de sarraïns. Es més, quan es conquesta Balaguer el 1105, no es cita ni d’un andalusí com a resident, quan sabem que hi eren i es reparteixen els seus béns.²⁵²⁴ I més xocant és la zona entre Ulldecona, Amposta i els Ports on tot indica un

²⁵²⁰ BONNASSIE, P. 1979-1981, vol. I, p. 113; RIUS, J. 1946, doc. 464.

²⁵²¹ GORT, E. 1995g; GORT, E. 2000, p. 60; GORT, E. 2003, p. 35-36; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 201 qui la data el 1195; TODA, E. 1924, p. 56.

²⁵²² FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 138.

²⁵²³ VIRGILI, A. 2019b, p. 46-46.

²⁵²⁴ MONJO, M.; ALÒS, C.; SOLANES, E. 2009.

poblament musulmà clar abans de la conquesta i repartiment, que després es fa mut en els documents feudals.²⁵²⁵

I en el pol oposat es parla de mals homes a la carta de poblament de Cardona (936).²⁵²⁶ I encara més punyent és el diploma de 1012 en el qual l'abat Guitart donava a Hisnalbert l'església i terres de Santa Oliva per colonitzar i construir cases i una torre. La descripció és gairebé apocalíptica doncs fa esment dels nefastos sarraïns fets fora de Barcelona per Lluís el Pietós, d'aquelles terres incultes i sense habitants ni qui en tingui cura. Un espai òptim per atacs de gent depravada i ismaelites, és a dir diferencia aquestes "males gents" dels agarens, com després torna a fer quan parla dels "*omnes sarracenos atque barbaros.*" Un eloqüent paràgraf diu: "*Notum facimus omnibus hominibus fidei catholice famulantibus qualiter inventum est nobis et succesoribus nostris olim de cecentibus prediolum antiquitate [tem]porum solitudinis reversum quem domnus Ludovicus rex, filius qd. Karoli imperatoris, quando liberavit Barchinona civitate ad nefanda sarracenorum contubernia [prelegavit] atque precepit in suum preceptum ad cenobium prelibatum; postea remansit incultum absque habitatore et sine cultore vel absque cuiusque vocis humane, eo quod propredictus [graviter] fuit de incursione prave gentis atque sevissima hismaelitica [multitudo] cum eorum sphalangis [tum occursio] assidua quem absque intermissione pugna atque prelia exercuerant adversus munitiones vel castella christianorum que sunt condirectas in marchias prefate Barchinone [inde intrabant], prout pro ut supra retulimus, et inde tenebant.*"²⁵²⁷

Arriba a dir que el lloc va ser erm durant tres-cents anys i no era ni apte per la pastura dels ases salvatges, els cérvols o altres animals. Massa insistència en tot plegat, cosa que fa malpensar.

De fet estem parlant de comunitats cristianes, és a dir mossàrabs per la qual cosa deuen encara seguir els costums arcans que el poder comtal es mira de reüll. Salrach ho diu amb aquestes paraules: "*entrat el segle XI, no sembla que les autoritats eclesiàstiques i civils dels comtats catalans tinguin en gaire estima aquests cristians de la frontera, que viuen a la banda musulmana, potser perquè a vegades participen amb les tropes musulmanes en expedicions contra els comtats.*"²⁵²⁸ I posa com exemple un document de 1023, quan l'abat i bisbe Oliba infeuda els castells de Montbui i Tous, a la marca d'Osona, deixa clar que s'han de restaurar i reedificar per defensar-se "*contra gentem paganam vel perversos christianos ibi male insidiantes.*"²⁵²⁹ No tan sols això, el mateix Salrach explica que tal vegada la *inventio* de les restes de sant Cugat al monestir del Vallès (1079) a mans d'un monjo procedent de terres musulmanes i de nom Llätzer és un reflex d'aquest menysteniment per les comunitats mossàrabs.²⁵³⁰

Els mossàrabs no deixen de ser un destorb a l'hora d'apropiar-se de terres en l'expansió feudal: no és el mateix desplaçar els infidels musulmans que una gent de la

²⁵²⁵ VIRGILI, A. 2010 p. 86; VIRGILI, A. 1999; VIRGILI, A. 200, p. 107-108.

²⁵²⁶ VILLANUEVA, J. 1821b, núm. 30, p. 277 parla clarament "*malignis omo.*"

²⁵²⁷ RIUS, J. 1946, núm. 449.

²⁵²⁸ SALRACH, J. M. 2009, p. 36.

²⁵²⁹ JUNYENT, E. 1992, doc. 78, p. 123; BONNASSIE, P. 1979-1981, vol. I, p. 113; SALRACH, J. M. 2009, p. 36.

²⁵³⁰ RIUS, J. 1946, doc. 695; SALRACH, J. M. 2009, p. 36.

mateixa fe. I a més, la seva tradició religiosa els faria de ritus visigot o adopcionistes, i no pas seguidors del credo niceic de l'Església carolíngia i comtal.

Sumem a aquest col·lectiu ja per si difícil de quantificar, els de musulmans, jueus i gents encara per cristianitzar. El rastre es farà difícil de seguir arqueològicament però que s'insinua als llistats de persones de documents com els d'Àger, Aguilaniu al Pirineu,²⁵³¹ o de més propers com Sant Pere del Gaià,²⁵³² Albinyana,²⁵³³ Alcover,²⁵³⁴ o els Montgons.²⁵³⁵ De fet l'inventari de parròquies establert a la diòcesi de Tarragona just acabada la conquesta dels territoris de *Xibrana*, no solament esta enquadrant les poblacions musulmanes i de colonització, sinó també les comunitats mossàrabs que haurien en el territori. Cal però demostrar-ho...

El recurs de parlar de desert o del perill d'atac sarraí es fa anar a conveniència i acaba essent un *topos* (τόπος). Per exemple a mitjan segle XII es va construir una torre sobre Capellades, a l'Anoia, per por als agarens, quan sens dubte el perill era les tensions entre feudals.²⁵³⁶ Precisament són llocs on feia temps que els musulmans havien estat desplaçats. I més exagerada sembla l'amenaça dels atacs dels estols musulmans quan l'arquebisbe Bernat Tort dota la canònica de la catedral de Tarragona el 1154: "*Ego Bernardus Terracon[ensis] Archiepiscopus, atque dono ipsam fortitudinem seu munitionem, quam ibi edifico, ad manendum et habitandum in perpetuum, ut ibi sint tuti ipsi et res eorum ab exercitu navali navigantium sarracenorum...*"²⁵³⁷ Però és una època en què la mar era ben insegura...

L'enfocament als textos àrabs sobre la gent de la frontera o tagarins té altres matisos i dona una visió prou clara, amb la presència d'àrabs, berbers, muladís i cristians. Per exemple Ibn Hazam ubica els Banu Bahila i els tugibís o les tribus del Iemen a la zona de Fraga.²⁵³⁸

²⁵³¹ ABADAL, R. d' 1955, doc. 270, p. 427; BENET CLARÀ, A. 1993; BENET CLARÀ, A. 1994a; BENET CLARÀ, A. 1994b; BENET CLARÀ, A. 1994c; BENET CLARÀ, A. 1994d; BOIX POLCIELO, J. 1996; FONT, M. A.; BOIX, J. 1996; SALRACH, J. M. 2009, p. 36.

²⁵³² BONNASSIE, P. 1979-1981, vol. I, p. 110; MORERA LLAURADÓ, E. 1897cap. XI, doc. 2, II.

²⁵³³ RIUS, J. 1946, doc. 432.

²⁵³⁴ CORTIELLA; F. 1987; GORT, E. 1997, p. 54-55; VIRGILI, A. 1991, p. 47-49.

²⁵³⁵ BOLÒS, J. 1995b.

²⁵³⁶ Cfr. SABATÉ CURULL, FL. 1996, p. 28, referit a SABATÉ CURULL, FL. 1992, p. 319. També FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 65.

²⁵³⁷ VILLANUEVA, J. 1851b. "*I dono als canonges aquesta fortalesa o equipament que aquíestic edificant perquè hi romanguin i hi visquin a perpetuïtat, de manera que aquítinguin tot el necessari enfront dels estols de guerra dels sarraïns, i que aquí hi tinguin les seves oficines dalt i baix. A baix, el celler i graner, i dalt el refectori, el dormitori, la cuina i el capítol, tal i com ha estat estès/replantejat. Dono això als esmentats canonges, i aquesta capella inferior que és contigua a aquesta fortalesa.*" Tingui's en compte que la comunitat seguiria la regla de sant Agustí, tal i com s'havia establert en temps de Seniofred de Lluçà (1091). Difereixo doncs de la interpretació clàssica d'aquest document, defensada p. ex. per la respectada i estimada Dra. Emma Liaño, i espero no m'ho tingui en compte. sempre hi ha alumnes entremaliats. Cfr. LIAÑO, E. 2015.

²⁵³⁸ IBN HAZM: *Gamhara*, p. 39, 430a, 499-500a, cites § 62, 63 de BRAMON, D. 2000, p. 92-93; i ANÒNIM *Dikr bilad al-Andalus*, p. 63b, cita § 64, ibídem p. 93.

Al Ya'qubi situa els magribins entre Tortosa i València on “s’instal·laren tribus berbers que ho havien recorregut l’obediència als omeies.”²⁵³⁹ Tampoc manca la referència dels muladí, cas dels Banu Qasi, Arnedo, Amrus i Sabrit.²⁵⁴⁰ I finalment els cristians, que es descriuen com gent ferotge, tot i que entre ells diferencien els francs, els esclaus, els llombards, els hispans, els Gog i Magog, els turcs, khazars, búlgars, gallecs i els altres pobles del signe de Capricorní que els defineix com descendents de Jafet, fills de Noè. Precisament dels francs o catalans expliquen que “estan sota l’autoritat d’un únic rei sense discussions ni dissensions.”²⁵⁴¹

Dels territoris francs, és a dir catalans, venen esclaus captius i noies, venuts per marxants jueus.²⁵⁴² Ibn Hawqal explica que “si alguna vegada es revolten, es refugien en alguna fortalesa per tal de protegir-se, i la lluita en contra seu és llarga, perquè són extremadament contumaciosos i rebels.”²⁵⁴³ De tota manera els descriu com a dèbils, poc armats i obedients quan són sotmesos, així com lleials i de moltes qualitats encara que prefereixen als gallecs.²⁵⁴⁴

Una interessant descripció els catalans,²⁵⁴⁵ és la que ens dona Al-Qazwini: “La seva gent és cristiana i tenen un rei que compta amb molta força i equipament. El seu govern comprèn dues o tres ciutats costaneres de l’interior del territori de l’Islam i ell les defensa cada vegada que els musulmans fan expedicions per conquerir-les; des d’allà també envia expedicions ofensives. Els seus exèrcits tenen molta força i no són grans partidaris de fugir en la lluita [perquè] prefereixen la mort a [perdre] un senyal. No veuràs ningú més brut que ells, a més a més són gent traïdora i de condició vil que no es netegen ni es renten només que una vegada o dues l’any, i amb aigua freda. No es renten mai els vestits mentre els porten, d’ençà que els estrenen fins que se’ls esquincen. S’afaiten la barba i els creix grollerament i desagradable. Preguntaren a un d’ells sobre l’afaitament de la barba i digué: ‘El cabell és una excrescència. Vosaltres us el traieu del cul i l’hauríem de deixar nosaltres en els rostres?’”²⁵⁴⁶

En conclusió, els textos àrabs diferencien prou bé les gents del *tagr*. Els cristians, que cal equiparar a la gent dels comtats francs o catalans, són definits amb cert menysteniment, com gent de mal fiar, traïdora, llorda i bel·licosa. En canvi no parla de manera tan dura de muladí, àrabs o iemenites, tot i que hi ha una no poca displicència vers els berbers. Sorprenentment no citen pas el desert ni d’espais buits excepte en descripcions dels vorals de Narbona o *Tarraquna*.²⁵⁴⁷

2539 AL-YA'QUBI, *Kitab al-buldan*, p. 355, cita § 68 de BRAMON, D. 2000, p. 94.

2540 IBN HAZM: *Gamhara*, p. 499-500b, 502-503, cites § 69 i 70 de BRAMON, D. 2000, p. 95-97.

2541 AL-MAS'UDI a *Murug al-dahab* (vol 2, p. 5-6), § 72 de BRAMON, D. 2000, p. 98.

2542 IBN HAWQAL, *Kitab surat al-ard*, p. 110, § 76 de BRAMON, D. 2000, p. 99.

2543 IBN HAWQAL, *Kitab surat al-ard*, p. 111a, § 77 de BRAMON, D. 2000, p. 100.

2544 IBN HAWQAL, *Kitab surat al-ard*, p. 111b, § 78 de BRAMON, D. 2000, p. 100.

2545 Permeti's la llicència de parlar de catalans.

2546 BRAMON, D. 2000, § 80 p. 101-102, referint-se a AL-QAZWINI, *Atar al-bilad* p. 334-335b.

2547 AL GASSANI, *Rihlat al-wazir*, p. 203-204 a BRAMON, D. 2000, § 176 p. 155-156.

9.11 EL DESERT

En primer lloc cal matisar la significació del substantiu desert. S'ha d'entendre més aviat com a sinònim de no explotat agrícolament, no conreat. És a dir, no vol dir forçosament deshabitat, tal i com explica Flocel Sabaté.²⁵⁴⁸ Però si no és objecte d'explotació agrícola, sí que pot ser-ho des de la silvicultura, la mineria, la cacera i... especialment la ramaderia.

Un exemple eloqüent de l'ús d'aquests epítets apocalíptics data del 976. És el document de venda del castell de Queralt davant del *locus horroris et vastae solitudines*,²⁵⁴⁹ paraules extretes directament de Deuteronomi: "*Invenit eum in terra deserta, in loco horroris et vastae solitudinis: circumduxit eum et docuit: et custodivit quasi pupillam oculi sui.*" Es correspon al càntic de Moisès abans de la seva mort.²⁵⁵⁰

El desert és un recurs típic, per no dir recurrent, que s'usa en la descripció de llocs monàstics.²⁵⁵¹ Apareix a l'*Exordium Cistercii*, el document més antic de l'ordre dels monjos blancs quan funden el monestir de Molesmes: "*Igitur post multos labores ac nimias difficultates quas omnes in Christo pie vivere volentes pati necesse est, tandem desiderio potiti Cistercium devenerunt, locum tunc scilicet horroris et vastae solitudinis. Sed milites Christi loci asperitatem ab arto proposito quod jam animo conceperunt non discedere judicantes, ut vere sibi divinitus praeparatum, tam gratum habuere locum quam carum propositum.*" Bernat de Claraval fa anar l'expressió per exemple en una carta al seu cosí Robert: "*Qui Protoplastum dolo captum expulit de patria felicitatis, quid mirum si tenero subripuit adolescentulo in loco horroris et vastae solitudinis?*"²⁵⁵² I en un altre text de Bernat que es refereix a la fundació de Tres-Fontaines (Fontenay): "*De quibus primum breviter respondeo, quod de terra deserat et de loco horroris et vastae solitudinis introducti sunt in abundantia rerum, aedium et amicorum, in terram, denique fertilem et locum amoneae habitationis.*"²⁵⁵³

La noció de desert es troba en els documents feudals del segle XI especialment en dominis eclesiàstics "*on sovint apareixen més com a una fórmula culta i estereotipada de legitimització de l'aprisió que com a realitats concretes i objectives.*"²⁵⁵⁴ S'utilitza en diplomes on es constata l'ocupació de terres on es diu que fins llavors en mans dels agarens, com el cas de la donació de la torre de Valldossera a Bernat Ot, l'any 1093:²⁵⁵⁵ "*Notum est enim multis quem exigentibus hominum peccatis a paganorum gente quedam nostri comitatus pars, que habitari solita erat, nunc depopulata et ad solitudinem redacta est.*" Però també indica la manca d'explotació agrícola en unes zones on ja feia molt de temps que estaven fora de l'òrbita de l'Estat islàmic, com quan el 1145 hom

2548 SABATÉ CURULL, FL. 1996, p.18-31. Aquest medievalista que sap pouar sense problemes en l'evidència arqueològica dona una interessant visió sobre el tema que hem anat seguint al llarg d'aquest capítol.

2549 SALRACH, J. M. 1991.

2550 *Deuteronomi*. XXXII, 10.

2551 WILLIAMS, W. 1938, p. 191.

2552 BRUNN, M. B. 2007, epístola 118.7.

2553 BRUNN, M. B. 2007, epístola 118.79.

2554 MIQUEL VIVES, M. 1997. p. 31.

2555 MIQUEL VIVES, M. 1997, p. 31, el data el 1092; PAPELL, J. 2005, vol. I, 2005, doc. 24; UDINA, F. 1947, doc. 22.

parla de terres “*in comitatu Gerundensi, in termino de Castro Ostalrico, in loco desertis.*”²⁵⁵⁶

Salrach, en un article publicat ja fa uns quants anys, replanteja el tema del despoblament i afirma que la documentació eclesiàstica sobre *re població* és mediatitzada pel seu propi caràcter i s’ha llegit des d’una òptica de *reconquesta*. Conseqüentment la idea de desert i despoblació és més fruit d’una interpretació tendenciosa dels textos, i s’inclina a creure en una certa ocupació anterior a la conquesta i colonització feudals.²⁵⁵⁷ És bo recordar el que també fa temps va escriure Miquel Barceló: “*La inmensa mayoría de documentos altomedievales tiene por objetivo fijar relaciones de dominio: son expresiones de poder. Es científicamente adecuado, pues, dudar de la inocencia informativa de los redactores.*”²⁵⁵⁸

La insistència en el buit de gent a les portes de la conquesta feudal no tan sols és una manera de no reconèixer els drets dels nadius. També hi ha un argumentari polític al segle XIII, que per McCrank és la causa del mite de l’absència de poblament islàmic a Catalunya. Donem un cop d’ull a aquest relat.

Entre 1238 i 1240 hi ha la gran disputa a Roma per la dependència de la restablerta seu de València, conquerida pel rei Jaume I. Al darrere hi havia clarament la pugna per la primacia hispana entre les ciutats de Toledo i Tarragona. El litigi es va revestir no solament d’argumentaris jurídics, de documents falsos i suspectes. Va agafar un interessant vernís erudit en haver de pouar els uns i els altres en els autors clàssics i en la història d’Hispania. Es va defensar la pertinença de València a l’antiga *provincia Cartaginensis*, per la qual cosa el fidel de la balança es decantaria cap a Toledo, o cap de la *Tarraconensis*, oscil·lant llavors cap a la vella capital provincial de la Mediterrània.

Entre l’argumentari utilitzat per la càtedra tarraconesa hi ha el seu lligam no solament amb la seu metropolitana perduda abans de la conquesta àrabo-amazic, sinó amb les seves arrels més profundes en època romana: “*The resurrected Roman disdain at Tarragona can be imagined. Tarragona’s ancient Romanitas was thrown up as a match to the aura of the Visigothic Church. Toledo’s historic claim was in partibus fidelibus for the Carthaginensis when Carthago Nova, founded by Phoenicians not Romans, and it had been occupied by Byzantine forces and the Visigoths, then Arian, refused to recognize Orthodoxy there. Thus Tarragona challenged the chain of custody for the Faith in Hispania, but Toledo would refer to St. Leocadia that it’s Church had been purified by the blood of martyrs too. But the Visigothic-Roman difference was thought by the Tarragonans to matter to Rome. This divergence was deep seated: the Visigothic kings did not much like the presence of Greek bishops in Tarracona either, where Greco-born churchmen and clergy from Asian Minor had*

²⁵⁵⁶ SABATÉ CURULL, FL. 1996, p. 27, tot citant VILLANUEVA, J. 1821a, p. 243.

²⁵⁵⁷ “No és que el fenomen no hagi existit, (es refereix a la colonització del pla) i no sigui important, sinó que es basa en documents susceptibles de ser pensats d’una altra manera: documents que, per la seva funció, parlen del que es crea i no del que preexisteix; documents que s’han d’interpretar més com a testimoni d’emigracions colonitzadores que no de creixement de poblacions més sedentaritzades; documents, en fi, que, potser una mica apriorísticament, s’han llegit amb mentalitat de reconquesta, és a dir amb la idea de pensar que tota creació ve de fora” (SALRACH, J. M. 1991).

²⁵⁵⁸ BARCELÓ, M. 1989b.

risen to the highest rank in this primatial see (589-633) while the Kingdom of Toletum and Byzantium were at odds. This too was background for Tarracona's historic distancing from Toletum, combined with its adjacency to Old Gotica and its nobility's dissonance since their subjugation by Recarred for Leovigild. Such age-old dislike for peninsular central authority by the periphery seems to have carried into the Middle Ages, and indeed even the present."²⁵⁵⁹

A aquesta legitimització arrelada en la més primitiva i més pura Església cristiana en temps dels romans tenia el contrapès en el fet que Roma havia encarregat a Toledo tenir cura dels cristians en terres sota el domini musulmà i on el govern dels bisbes havia minvat o senzillament havia desaparegut, tal com deia la butlla d'Alexandre III de 1166.²⁵⁶⁰ Davant d'això els defensors de la causa tarraconense van recordar per exemple que a la consagració de la catedral de Barcelona el 1058 es declarava la protecció de les terres de frontera i la cura dels cristians de Balears i del *Sarq-al-Andalus* fins Dènia. A més, Oleguer, en la seva empresa de recuperar Tarragona, no havia tingut l'auxili de Toledo.²⁵⁶¹

Això és important: la seu de Tarragona va utilitzar un argument molt més potent: la vella seu metropolitana es va recuperar sense auxili de ningú -i menys de Toledo- i era despoblada, és a dir una ciutat buida sense comunitat mossàrab. A més, els musulmans mai no havien estat ocupant la vella Marca Hispànica. I *"així va néixer el mite que Catalunya no tenia musulmans.*"²⁵⁶² Però el cert és que fa feia força temps de es parlava de desert.

²⁵⁵⁹ MCCRANK, L. 2014-2015, p. 177: "*Es pot imaginar el menyspreu pel romà ressuscitat a Tarragona. Les antigues romanitas de Tarragona es van llançar com un atac a l'aura de l'Església visigoda. L'afirmació històrica de Toledo estava en partibus fidelibus per la Carthaginensis quan Carthago Nova, fundada per fenicis no romans, havia estat ocupada per les forces bizantines i els visigots, llavors arrians, es va negar a reconèixer l'ortodòxia. Així, Tarragona va desafiar la cadena de custòdia de la Fe a Hispània, però Toledo feia referència de Santa Leocàdia per demostrar que la seva Església també havia estat purificada per la sang dels màrtirs. Però els tarraconenses pensaven que la diferència entre visigots i romans era important per a Roma. Aquesta divergència estava molt arrelada: als reis visigots tampoc els agradava molt la presència de bisbes grecs a Tarracona, on els eclesiàstics i clergues d'origen grec d'Àsia Menor havien aconseguit el rang més alt en aquesta seu primada (589-633), mentre que el regne de Toledo i Bizanci estaven en desacord. Això també va ser un rerefons per al distanciament històric de Toledo i Tarragona, combinat amb la seva adjacència a la Vell Gòtica i la seva noblesa dissonant des de la seva subjugació de Recarred per Leovigild. Tal antipatia per l'autoritat central peninsular per part de la perifèria sembla haver-se prolongat fins l'edat mitjana, i fins i tot en el present.*"

²⁵⁶⁰ MCCRANK, L. 2014-2015, p. 192.

²⁵⁶¹ MCCRANK, L. 2014-2015, p 181-182.

²⁵⁶² MCCRANK, L. 2014-2015, p. 192-193: "*If this argument did not work, then there was an added twist to protect Tarragona's independence: it had been restored anew, totally fresh, with nobody surviving who would have once needed Toledan care. Tarracona had resisted valiantly the invading Muslims, and after a great battle it was devastated and completely abandoned, and had remained vacant until the restoration movement. Tarrakuna was but a city of ruins, not a Mozarab Church in distress. It had remained vacant for four centuries, like the Biblical desert, devoid of any ecclesiastical establishment. Moreover, the Muslims may have penetrated the Hispanic March, but they never occupied it, and the Churches there survived in such good health that they had restored Tarragona without help from Toledo. Thus was born the myth that Catalunya had no Muslims to speak of, always clung to the Faith, and that the Muslim occupation pertained to the Ebro valley only, which after the Second Crusade was a successful mission field of the Tarraconensian*

9.12 LA INDISCRECIÓ DELS DOCUMENTS FEUDALS

La relectura dels diplomes dels primers moments de la conquesta feudal, marquen l'existència de poblament previ i alguna cosa més, encara que no podem escatir les seves característiques i organització. Marquem ara alguns exemples al Camp, Conca i Priorat.²⁵⁶³

1. **ANY 941-942:** el comte Sunyer (941-942), per altres Guifré (888), després de conquerir Tarragona, dóna al monestir de Ripoll el lloc de Centcelles i un radi de quatre milles. És interessant la donació d'unes terres en la frontera a un monestir, fet gens estrany com el cas de Sant Serní d'Ardèvol.²⁵⁶⁴ De fet les comunitats monàstiques fan el seu servei no solament pel proselitisme cristià en zones poblades, sinó també per l'enquadrament i organització de zones agrícoles. És molt interessant i suggestiu que Mn. Eduard Junyent en el seu moment va pensar que la comunitat instal·lada a Centcelles al segle IX s'integrava al monestir de Ripoll. És una simple però interessant hipòtesi que Pladevall amplia tot pensant en un col·lectiu cenobític d'arrel mossàrab que a més donaria nom al lloc: *Centum Sellis*.²⁵⁶⁵ El que es veu clar, sigui quina sigui

Churches with no need for Toledo to get involved."Trad. "Si aquest argument no funciona, llavors havia un gir addicional per protegir la independència de Tarragona: s'havia restaurat de bell nou, totalment de nou, sense que ningú no hagués sobreviscut que hagués necessitat la protecció de Toledo. Tarragona havia resistit de manera valent els invasors musulmans, i després d'una gran batalla va quedar devastada i completament abandonada, i va romandre vacant fins el moviment de la restauració. Havia estat vacant durant quatre segles, com el desert bíblic, sense cap establiment eclesiàstic. A més, els musulmans podien haver entrat a la Marca Hispànica, però mai no la van ocupar i les esglésies hi van sobreviure amb prou bona salut que havien restaurat la seu de Tarragona sense l'auxili de Toledo. Així va néixer el mite que Catalunya no tenia musulmans dels quals valia la pena parlar-ne, sempre es van aferrar a la fe (cristiana) i l'ocupació musulmana només es referia a la vall de l'Ebre, que després de la Segona Croada va ser un camp de missió d'èxit per les esglésies de la Tarraconense sense que s'involucrés Toledo."

²⁵⁶³ Ens trobem en un terreny pantanós, com la *rasputitza* de la tardor russa. Només la (re)lectura de documents, sense un contrast físic -positiu o negatiu- ens porta a la conjectura, la hipòtesi i poc més. L'evidència demostrativa (o negativa) d'aquesta presència de poblament dependrà de la combinació holística dels documents escrits, de les restes arqueològiques, de la toponímia, dels estudis territorials. Mentre, ens trobarem amb la paradoxa que seguint la mateixa base documental podem arribar a conclusions ben diferents. Veiem sinó el que diem a MENCHON, J. 2013a; o el que l'amic Anton Virgili ens explica a VIRGILI, A. 2011. En els dos casos, les mateixes fonts textuales s'interpreten de forma força diferent: és veure el got mig ple o mig buit.

²⁵⁶⁴ Sant Serni d'Ardèvol, documentat el 805 quan el bisbe Leindrad d'Urgell els persegueix i els fa abjurar de la seva adhesió a l'adopcionisme de Fèlix d'Urgell. El fet és que el document que tracta del tema parla que el monestir és *in ipsa solitudine Ardevolense* quan l'arqueologia demostra clarament que de desert res de res. Es més, el document parla de les possessions del cenobi: "*cum omnibus a se pertinentibus cum villis vel vinculis (villarunculis) suis, sive cultum et incultum, quiquid dici vel nominari possimus.*" Cfr. VILLANUEVA, J. 1821d, p. 225-228. També se'n parla a BARBE, J.; CASTELLET, L. de 2015; CASTELLET, L. de 2014; CASTELLET, L. de 2020. Quant a l'autenticitat del document d'Ardèvol, per R. Martí és fals. Cfr. BOLÒS, J.; HURTADO, V. 2006, doc. III, p. 753-755.

²⁵⁶⁵ PLADEVALL FONT, A. 2013. A la p. 228 es despenja així: "*És probable que restessin cristians a la ciutat i al seu entorn i fins, com s'ha esmentat abans, es creu que hi havia alguna petita comunitat religiosa a Centcelles, però tot és pura suposició sense, de moment, cap aportació documental*

la realitat, és el matiner esperit comtal de fer-se amb les terres de l'entorn de Tarragona, i precisament amb un lloc emblemàtic com és el conjunt paleocristià de Centcelles.²⁵⁶⁶

2. **ANY 945:** el comte de Barcelona Sunyer cedeix a Santa Cecília de Montserrat una església de nom Sant Pere d'Ambigats, a Barberà de la Conca, "*in campo Barberano*" amb "*suis sevientibus ecclesiam Sancti Petri de Ambigats cum terras cultas et ermas.*" Entre altres coses cita que per occident confronta "*in strada publica*" i al nord amb "*ipso rigario de Barberano.*" Cal dir que és un document suspecte per alguns investigadors.²⁵⁶⁷ Quant a la ubicació del lloc hi ha el dubte si es tracta de Barberà de la Conca o Vallfogona de Riucorb, doncs hi ha una església medieval de nom Sant Pere dels Bigats,²⁵⁶⁸ però llavors el més segur és que no parlaria del camp de Barberà, sinó de la vall d'Alfex com es veu en documents posteriors referits a la zona del riu Corb.²⁵⁶⁹ És plausible que es tracti d'una zona eremítica, tal i com proposa Eufemià Fort i Cogul.²⁵⁷⁰
3. **ANY 959:** Dominic dona a la seu de Barcelona el castell de l'Albà -*castrum Frexanum*- (municipi d'Aiguamúrcia, Alt Camp) que estava "*ad construendum, cum fines vel termines suos in Villa Rotunda, cum villos vel villarumculis.*" Explica que és a la Marca, sobre el riu Gaià (Gaiano) i "*villam quem vocant Ortum de Habrahim.*" A més dona les aigües i aqüeductes, "*vie et reductibus,*" pedres i tot allò que hi hagi.²⁵⁷¹ Per M. Miquel, el terme hort és un dels topònims "*no assimilables als usos cristians*" és a dir, no relacionable amb l'explotació feudal del

fiable. Són coneguts i estudiats els moviments secessionistes d'alguns eclesiàstics de les diòcesis restaurades dels comtats catalans, supeditades pels carolingis a la metròpoli de Narbona, ocorreguts entre els anys 885 i 892, i entre el 966 i el 971, totes elles sense obtenir mai la restauració de la provincial tarraconense."

²⁵⁶⁶"*in ipsa marcha juxta civitatem Terragonam, locum qui vocant Centumcellas, cum milliaris quatuor in giro, cum decimis et primiciis et cum exiis et regres siis suis et cum omni libertate*" (Inventari de donacions atorgades a favor del monestir de Ripoll pels comtes Guifred i Guinedilda, relacionat amb l'acta de consagració de Santa Maria de Ripoll, "*xii kalendes mai, anno primo regnante Odone rege*" [any 888], citat a AMIGÓ ANGLÈS, R. 2008, p. 96 i extreta d' ABADAL, R. d' 1989, p. 134). També és significatiu, o encara fica més confusió, la idea que Eduard Junyent dona sobre Centcelles, en suggerir que podria haver estat una cel·la monàstica alt medieval, cosa que lligaria amb la donació del lloc a Ripoll. Vid. JUNYENT, E. 1983, p. 192-193.

Cal advertir que ens trobem amb un tema controvertit. En un principi es creia que va ser el 888 i el donant va ser l'avi del comte, Guifré. Però posteriorment Albert Benet proposa que és realment Sunyer entre 941 i 942 quan conquereix temporalment aquestes terres. Finalment, Ramon Ordeig defensa de bell nou la veracitat de la data de 888, fins i tot, en base al citat Eduard Junyent pensa en una cel·la monàstica dependent de Ripoll. Val la pena resseguir el tema: ABADAL, R. d' 1958, p. 136-137; CUBELLS, J. 1987; BENET CLARÀ, A. 1981; MENCHON, J. 1996c; MENCHON, J. 1999b; ORDEIG, R. 2001.

²⁵⁶⁷ BENET CLARÀ, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b.

²⁵⁶⁸ BENET CLARÀ, A.; PUIGFERRAT, C. 1995; SANS TRAVÉ, J. M. 1980.

²⁵⁶⁹ Cfr. *infra* documents de 1033 i 1038 o 1058.

²⁵⁷⁰ FORT I COGUL, E. 1970.

²⁵⁷¹ FÀBREGA, A. 1995, doc. 54; MIQUEL VIVES, M. 1997, p. 248.249; MARTÍNEZ LARRIBA, M. 1983, p. 54-55; MIQUEL VIVES, M. 1997.

territori.²⁵⁷² També és important que el document ens cita la *vila Rotunda*, que cal relacionar amb Vila-rodona.

4. **ANY 960 o 990:** Els germans Calabuig i Guadamir venen el castell de Castellvell de la Marca a Sendred.²⁵⁷³ El tenien gràcies a una permuta de la Guàrdia de Montserrat feta amb el comte Sunyer. En l'atermenament es cita un seguit de topònims del Baix Penedès i el Camp que indiquen un reconeixement ben estrobat, del territori, amb noms de lloc de clara arrel llatina, castells, castellers, puigs, coves, serres, terrers i clapers. A destacar els llocs de *Villa Ardida*, Banyeres, Espinaversa (Valls), el castellar de Valls i el de Nulles (*Nuzies*). El document, transcripció de finals del segle XII diu: "*Et affrontat iamdicata omnia de parte orientis: in termino Sancti Martini et in termino castris Olerdule et in ipsa lachuna et vadit per ispum torrentem Balloboni usque in terminum castris Sancti Stephani et per ipsio pugo de Bolzard et per ipsa estrada de Nifridio et in sumitate pugi de Chalaf et sic pertinet per Ortos et sic inde vadit ad ipsio pugo subtus Lodger et pervenit intus ipsia fonte de Bagneres et sic transit per sluzela se Savartes et subtus Ciga et per ipsa Madrigeria et siv venit in ipso pug Leproso et ad ipso Chassano et aeret se termine per ipsios Lanciatos et in ipso pug de Aguilera et smiliter el Gontard et per ipso chastelar de Nuzies et in ipsa guardia de Danla et sic venit in villa que dicunt Spina Versa. De occiduo; in rivo Galani sive in ipso chastelar que dicunt Vallibus. A parte circi: in Villa Ardida sive ad ipso pug de Franchacio et in pugui de Forchada et in summa serra de Marmellar et vadit per ipso terrer de Vallbovera et eps ipsa spluga de Senabre et sic per ipsos clapers de Chomallonga et pervenit in ipso pengadiz.*"
5. **ANY 976:** el comte Borrell i la comtessa Letgarda venen al vescomte Guitard de Barcelona el castell de Queralt. Limita al nord amb Espanya (Alandalús), el gual de *Taracha* (Tàrrega) i va cap a les torres d'*Alchaceran* i la Portella, l'Antiga fins els termes de la Roqueta. També limita amb Aguiló, els termes del castell de Miralles, el lloc d'Agulla Grossa, la font d'Almut i les terres de Roqueta. Pel sud afronta amb el terme castral de Miralles i el de Montagut, passa per la carena de la serra del Pany, pels termes de Santa Perpètua, la Garganta, la font d'Ermengol fins la Guàrdia de Gisobara (o Gidona) i el Grau Tallat. A ponent

2572 MIQUEL VIVES, M. 1997, p. 28 "Més enllà dels aspectes polítics, si considerem l'expansió del comtat de Barcelona des d'una dimensió territorial, hauriem de definir aquest episodi històric com la integració progressiva d'uns espais externs als models culturals cristians. Tanmateix, mentre a partir del segle XII aquest procés d'aculturació per part de la societat cristiana sobre territoris andalusís ha deixat traces evidents, l'observació d'aquest fenomen en els territoris ocupats durant el segle X és més difícil. A hores d'ara, no és possible valorar l'impacte de la conquesta en el sentit de poder determinar si ens trobem davant un procés d'aculturació per substitució o per assimilació degut al complet desconeixement que continuem patint respecte a l'organització de la societat andalusí en aquest sector de frontera. Això no impedeix, però, l'evidència del fet històric. A nivell documental, les traces, tot i no ser abundants, són prou significatives, sobretot a la capçalera i a la vall mitja del Gaià, on algunes de les primeres escriptures de mitjan segle X identifiquen terres per mitjà de topònims no assimilables als usos cristians. D'entre aquests, un dels exemples més significatius és, de segur, el que ens ofereix el sistema d'ubicació del castrum *Frexanum*, a la vall mitja del Gaià. En l'acta de donació que l'any 959 féu el seu titular, *Dominic*, a la Seu de Barcelona, s'adscriu el territori on s'ha de construir el castell a dins un territori d'entitat major, substantivat com a horta."

2573 PASTOR, I. 1998; URPÍ, R. M.; RESINA, J. A. 1991, apèndix II, p. 417-419.

afronta amb el terme del castell de Pontils, les Guardioles fins el Gaià seguint la vall entre Pontils i Vallfogona per acabar a la serra. En seguit, la Guàrdia de Boixedes, els Palaos o Preixana. Es veu doncs un territori ben estretat i conegut. Per Albert Benet, *Alhaceram* es correspon al lloc d'Almenara, al terme de Santa Coloma de Queralt.²⁵⁷⁴ Ens trobem doncs amb unes terres amb ocupació andalusina com marca el topònim *Alhaceram* i els afitaments marcats.

6. **ANY 977:** Vives, bisbe de Barcelona dona a Guitard els castells de l'Albà i Celma, en el territori de Santes Creus però conserva per a ell la "*dominicaturam que vocant Sanctas Cruces*" topònim que s'associa al lloc on el 1168 es funda el monestir de Santes Creus. El text parla de les esglésies i el que rendeixen, molins, regs i fonts i rescloses: "*Et retineo in iam dicto castro ad meum opus ecclesiasticum decimis et primiciis et oblacionibus et meas parliatas, que sunt inter castrum d<e> Albano et castrum de Ceume, et meam dominicaturam, que vocant Sanctas Cruces, super ripam fluminis Gaiano, cum omnibus suis terminis et pertinentiis totis, cum molendinos cum regos et caputregos et cum omnibus que ad usum hominum pertinent sine aliquo senioratico et dominacione de te Guitardo et de tuis castlanos de supradicto castro d<e> Albano, et alia que remanent de supradicto castro habeas ad fidelitatem et servicium nostrum et de meos successores.*"²⁵⁷⁵ Fort i Cogul és del parer que ens trobem amb un focus eremític prefeudal.²⁵⁷⁶
7. **ANY 980:** Borrell II dona el castell de Cabra a Ervigi. El terme "*vadit per ipso flumine usque ad Rippas Rubeas que sunt subtus ecclesia beati Petri de Gayano.*"²⁵⁷⁷ També parla del bosc de Jordà i del clot de *Lapazos*, del Pont d'Armentera, el torrent de Figuerola, i la font de Solivella. La presència d'una església fa pensar en comunitats cristianes en terres de frontera, és a dir mossàrabs. La interpretació que en dona Fort i Cogul és un eremitori, que es confirma pel fet que els seus anacoretes a partir de 1170 van anar a parar al monestir de Santes Creus.²⁵⁷⁸
8. **ANY 986:** precepte del rei franc Lotari, en el qual confirma al monestir de Sant Cugat els seus bens, immunitat i lliure elecció d'abat. El document explica que s'expedeix a instàncies de l'abat Ot després de la destrucció provocada pels àrabs, que es correspon a la ràtzia d'Al-Mansur: "*Concedimus itaque predicto cenobio omnes res quas per precepta nostrorum predecessorum, scilicet Karoli Magni seu Ledovici, genitoris nostri, vel per scripturas aliorum Christi fidelium combustas (esse novimus) per infestationem paganorum.*" El cert és que un any abans la incursió d'Al-Mansur va devastar el monestir, a banda de Barcelona. En el llistat de les propietats citen: "*(...) ipsum alodium quod Ansulfus ibidem dedit infra terminos de castro Fonterubeo et Monteacuto et Piniana et Kerol; ecclesiam s. Olive cum ipso alodo in latitudine de ipsa villa Domenio usque ad ipsum mare, simul cum*

²⁵⁷⁴ BENET CLARÀ, A. 1995; SEGURA VALLS, J. 1897, p. 43-44.

²⁵⁷⁵ MORERA LLAURADÓ, E. 1897. XI, doc. 1, I. Per alguns autors és un document suspecte. La donació del lloc i els camps de Santes Creus als monjos de Valldaura és de 1160. Cfr. FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 8 i PAPELL, J. 2005, doc. 2, 88 i 89. Cfr. CABESTANY, J. F. 1995d.

²⁵⁷⁶ FORT I COGUL, E. 1970, p. 96-98.

²⁵⁷⁷ BONNASSIE, P. 1979-1981, vol. I, p. 110; MORERA LLAURADÓ, E. 1897. XI, doc. 2, II.

²⁵⁷⁸ FORT I COGUL, E. 1970, p. 96-98.

ipsos stagnos, cum decimis et primiciis; decimas quoque et primicias ut conseutum est ipsi loco ab antiquis temporibus accipere concedimus, ut amodo accipiat, teneat et absque ulla retractatione possideat; (...)” i afegeix que es concedeix “(...) *cum terminis et finibus illorum, ecclesiis, domibus, curtis, terris cultis et incultis, vineis, pratis, pascuis, silvis, calminibus, molendinis (...)*.” Ens trobem amb un territori hàbitat, amb un interessant hagiòtopònim com Santa Oliva i la *villa Domenio* que hem de vincular a Sant Jaume dels Domenys (Baix Penedès). A més, la possessió monacal és clara que ve d’antic: *ab antiquis temporibus* és a dir quan aquestes terres de la marca eren en la influència agarena, o potser d’abans i tot.²⁵⁷⁹

9. **ANY 992:** Bellaró reparteix els llocs de Montagut i Valldossera “*cum ipsa turre qui ibidem est, et vineas mediatas quattuor*” entre els seus fills.²⁵⁸⁰ Marca una zona amb explotació agrícola.
10. **ANY 999-1000:** Sendred, fill de Bellaró, i la seva esposa Matrecinda venen a Hug una torre amb les seves cases a Valldossera, en el terme de Montagut, i un any després Pere, també fill de Bellaró i la seva esposa Jovania li cedeixen la seva part de torre, cosa que mesos abans també havia fet Jovania.²⁵⁸¹ Els documents són datats quan aquesta terra és de fa temps en mans comtals, però tot indica que ens trobem amb una zona habitada de força abans (**Fig. 9.45**).
11. **ANY 1001:** Solmo (Salomó) i la seva esposa Ranlo permuten unes vinyes amb el monestir de Sant Cugat, al terme del castell de Querol. A banda que ens trobem amb dos noms jueus, es mostra un territori en ple funcionament agrícola doncs afronta amb un seguit de vinyes de les quals les dona els noms dels propietaris: *Ellegonte, Guillare i Fachilo*.²⁵⁸²
12. **ANY 1002:** el Papa Silvestre II expedeix una butlla en el qual confirma al monestir de Sant Cugat del Vallès les esglésies, propietats i rendes. En el llistat de predis a les terres penedesenques i del Camp diu que: “*Et infra terminum de castrum s. Stephani, cellam s. Stephani (de Calders) cum terminis et adiacentibus suis, et cellam sancte Olive cum terminis et adiacentiis suis. In longitudine de villa Domenio usque ad mare simul cum ipsos stagnos et in latitudine de ipsa Guardia de Bagnarias usque in villa Domabuis, et infra terminos de castrum Fonte Rubea et de Monte Acuto, et de Piniano et de Kerol ipsum alodum quod ibidem dedit Ansulfus, (...)*” El document confirma el de 986 i afegeix detalls interessants com les cel·les de Sant Esteve de Calders i Santa Oliva.²⁵⁸³
13. **ANY 1007:** el papa Joan XVIII confirma a l’abat Odó de Sant Cugat les seves pertinences, entre les quals fa esment: “*En infra terminum de castrum sancti Stephani, cella sancti Stephani cum terminis et adiacentiis suis, et cellam Sancte Olive cum terminis et adiacentiis suis. In longitudine de villa Domenio usque ad mare simul cim ipsos stagnos, et in latitudine de ipsa Guardia de Bagnarias usque in villa*

²⁵⁷⁹ RIUS, J. 1945 doc. 173.

²⁵⁸⁰ MORERA LLAURADÓ, E. 1897 apèndix cap. XI, doc. 3, II-III.

²⁵⁸¹ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 331-332.

²⁵⁸² RIUS, J. 1946, doc. 361.

²⁵⁸³ RIUS, J. 1946, doc. 382.

Domabuis et infra terminos de castrum Fonte Rubio, et de Monte-Acuto et de Piniana, et de Kerol, ipsum alodum quod ibidem dedit Asnulfus." Com en els documents de 986 i 1002, es veu un territori ben establert i organitzat de fa temps.²⁵⁸⁴

14. ANY 1007 o 1010: es cita Salomó per primera vegada en un document del Cartulari de Santes Creus en el qual es venen unes propietats a Valldossera, terme de Montagut. El text diu que "*afrontat ipsa turre cum ipsas terras in torrente qui discurrit de meridie in ipsa conamina comtale, de occiduo un ipso campo de Solmo sive in ipso monte de la Figera, de circi in ipsa terra de Duravul qui es condam.*"²⁵⁸⁵
15. ANY 1009: Ramon Borrell i Ermessenda venen l'alou de Castro Serras (Casserres) a Guillem. Se situaria entre Santes Creus, Vilardida, i el camí de Sant Pere de Gaià a Cabra, el reguer de Valls, les vilas Yudaicas (Puigpelat) i Nulles.²⁵⁸⁶
16. ANY 1011: Els tutors i almoiners d'Adalbert lliuren al monestir de Sant Cugat la torre de Moja, unes terres i el castell d'Albinyana. Respecte al darrer donen el castell "*Cum omnes alaudes vel terminos quia ad ipse turre et at ipsum kastrum pertinent, cum casis et curtis, solos et superpositos, terris et vineis cultum vel heremun, cum silvis et garricis, pratis et pascuis, fontibus, auis, aquarum vieductibus, vel reductibus earum, petris vel cavernis petrarum, planum vel pronum, arboribus pomiferis et inpomiferis, declivum et monstruosum, cum omnia que dici vel nominari potest.*" Explica que les dues construccions són al límit del castell d'Olèrdola, en el d'Albinyana. La torre de Moia afronta amb els seus alous, amb el pujol Pedregós, i l'alou que va ser de Seniofred, i pel sud va cap "*ipsa via,*" que es partió en un altre punt juntament amb la terra de Joan, la d'Orucio, la d'Amateo i la d'Altemiro, la de Quintela, l'alou de Sant Miquel i va fins *ipsa calciata* fins l'alou que va ser de Sionfred. Una peça de terra és "*in ipsa Francheza ad ipsa calciata*" i afronta amb la terra de Quintela o Morgad que entenem com noms mossàrabs, i "*ipso aragal qui discurrit per tempora pluviarum*" i "*ipsa calciada.*" Quant al castell d'Albinyana, limita amb el terme de Santa Oliva, el reguer, fins la *villa Thomabius* (Tomoví, municipi del Vendrell), el reguer d'Albornar i la "*villa que vocant Urtigos*" i entre el terme de Castellvell i el Monte Mazelli, "*ipsam sumitatem de Schena Rosa qui est terminus de kastro Calderii et vadit per ipsa serra ad laguna petrica per summitatem de ipsa serra, ad ipsa fote de ipsa murtra, usque intermino de Bera vel de Roda,*" per l'estret d'Alastro, la font de Juncosa que va fins la serra fins la Laguna Rubia pel castellar que en diuen Nuce (La Nou) i per la plana fins la "*villam que dicent Abella, vel ultra ipso alveo de Galla, de occiduo de ipso alveo de Galla, per ipsas tortes, de circi in Villa Ventos, vel ad ipso pelago qui dicunt Salamo, vel per ipsum montem Ferriolon, sive per ipsa parada de ipso Aranonne, et pervenit ad ipso Clot de isa edera, siver per ipso Episcopal et pervenit usque ad terminum iam dictum S. Olive.*" Tot plegat un territori ben descrit, comunicat, travat i en funcionament

²⁵⁸⁴ RIUS, J. 1946, núm. 412.

²⁵⁸⁵ Torna a documentar-se com a partida de terra el 1023 i el 1088 quan es parla del torrent de Salamó. Cfr. FÀBREGA, A. 1995, doc. 54; MENCHON, J.; SERRANO COLL, M. en premsa; MIQUEL VIVES, M. 1997; PAPELL, J. 2005, doc. 6, que el data el 1007; VIRGILI, A. 2011.

²⁵⁸⁶ BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006e, doc. 131; ESPAÑOL, F. 1991, p. 27: "*...vadit per ipso flumine usque ad Rippas Rubeas que sunt subtus ecclesia beati Petri de Gayano...*"

com espai agrícola, d'extracció de pedres, i com zona habitada amb no poques vil·les/viles. També és interessant que es torna a citar el lloc de Salomó a més de no pocs noms mossàrabs.²⁵⁸⁷

17. **ANY 1012:** judici celebrat a l'església de Santa Susanna de Santa Perpètua de Gaià. En aquest el bisbe Borrell de Vic i el seu nebot Sal·la reclamen el castell de Selmella a Hug de Cervelló, el qual dominava un seguit de castells de la marca, com Miralles, Montagut, Querol, Pinyana o Valldossera. Al final el castell continua en mans dels Cervelló.²⁵⁸⁸ Cal remarcar que el mateix any Sal·la venia fictíciament el castell de Santa Perpètua i els seus termes al citat prelat. L'atermenament limitava amb els castells de Miralles, Querol, Cabra, Montclar i Queralt, és a dir bona part de l'Alt Gaià. Segons Sans Travé, l'operació era una maniobra de Sal·la per evitar que aquestes possessions acabessin en mans dels Cervelló.²⁵⁸⁹ Per Sans Travé al darrere d'aquest document havia un altre objectiu. Observa que Sal·la es reserva en vida la possessió de patrimoni, i una vegada traspasat anava al bisbe i la seva esposa Quintulo, també coneguda com Llobeta, i només quan aquesta morís passava a plena possessió del bisbe Borrell qui al seu torn, en deixar aquest món el passaria de nou a un familiar de Sal·la que ja designaria quan toqués. En el cas que la mort del bisbe fos anterior al matrimoni, aquests recuperaven tots els drets. Això porta a qüestionar si és una venda real o en el fons Sal·la el que volia era mantenir el patrimoni enfront del creixement de les possessions dels Cervelló i per això cercava l'aixopluc del seu familiar el bisbe Borrell de Vic. Sinó perquè tanta complicació? De fet el prelat ja tenia els seus interessos en aquestes terres.

Sal·la de Santa Perpètua era nét d'un altre Sal·la, descendent dels vescomtes de Conflent, i va tenir gran activitat colonitzadora al Bages i l'Anoia. Per alguns investigadors això significaria que la zona entre Santa Perpètua i Barberà va ser organitzada a partir del 943 per l'esmentat Sal·la de Conflent.²⁵⁹⁰ El 1023, en una venda de Berenguer Ramon I a Guillem Amat de Castellví de la Marca apareix un testimoni de nom Seniofred de Santa Perpètua, que s'ha pres com un descendent de Sal·la.²⁵⁹¹ Comptat i debatut, tot apunta unes terres ocupades d'antic, en explotació i generadores de rendes que sens dubte van crear la controvèrsia pel seu control. De fet l'advocació de Santa Susanna, com la propera Santa Coloma o la zona eremítica de Sant Magí de la Brufaganya en serien indicadors.

²⁵⁸⁷ AIGUADÉ I VECIANA, J. 1971; AIGUADÉ I VECIANA, J. 1990, p. 9; RIUS, J. 1946, doc. 432. Estem en un lloc del Baix Penedès però que s'inclou per proximitat al Camp de Tarragona.

²⁵⁸⁸ BENET CLARÀ, A.; PIQUER, E.; BOLÒS, J. 1995; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, app. núm. 5, p. III-IV; SANS TRAVÉ, J. M. 1977.

²⁵⁸⁹ SANS TRAVÉ, J. M. 1977.

²⁵⁹⁰ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, p. 10, doc. 6.

²⁵⁹¹ MORERA, E. 1897, app. núm. 6; UDINA, F. 1947, doc. 8, p. 10.

18. **ANY 1012:** l'abat Guitart de Sant Cugat concedeix Santa Oliva a Hisnabert per que la poblí i construeixi cases i una torre.²⁵⁹² En el document primer de tot es fa una encesa soflama de la alliberació d'aquestes terres en temps del rei Lluís el Pietós qui les va donar al monestir de Sant Cugat, i que van ser desertes durant tres segles (!). Explica que el lloc és "*in extremitatum limitum, marchiarum de Barchinona civitate vergentis ad occasum ultra terminos castrum Olertula, in eiusdem marcha ultima, quem nominati indicunt locum. s. Oliva, sicut antiquitus exinde vocitatum.*" Ara bé limita amb *villa Domegno* (Sant Jaume dels Domenys), la mar *infra undis limfarum stagna ad piscandum apta*. També parla de la Guardia de Banyeres, la *villam Thomabuis* (Tomoví) els termes dels castells de Fontrubí, *Montem Acutis* i el de Pinyana. És interessant el comentari que d'antic el lloc es coneixia com Santa Oliva i que va ser abandonat per la invasió islàmica feia tres-cents anys. Ara bé, la menció de la conquesta de Barcelona per Lluís el Pietós (801) evoca la posterior expedició a Tortosa que va passar per aquestes terres que van oferir resistència, per la qual cosa, la situació de desert com a mínim s'ha de matisar. De fet, la presència de viles/vil·les ja indica poblament previ.²⁵⁹³
19. **ANY 1018:** Ramon Borrell i la seva muller confirmen l'alou de Santa Oliva a Sant Cugat, tot afegint els de Calders i Albinyana. En el document es donen els aiguamolls, dècimes, primícies i per suposat fa esment de les afrontacions: *Villa Domenio*, la mar, aiguamolls, la *Guardia de Bagnarias*, i *villa que dicunt Domabuis*, la Guàrdia, la muntanya d'Espatlla Vermella, la vil·la/vila d'Otzor, i la de Ventós. De nou es confirma un territori organitzant amb presència de força vil·les/viles.²⁵⁹⁴
20. **ANY 1023:** Benet VIII confirma a l'abat Guitart de Sant Cugat les seves possessions, tot corroborant el que diuen els documents papals anteriors de 986, 1002 i 1007: "*... et infra terminos de castrum S. Stephani (cellam s. Stephani) cum terminis et adiacentiss suis, et cellam S. Olive cum terminis et adiacenciis suis, et cellam s. Olive cum terminis et adiacenciis suis. In longitude Domenio usque ad mare simul cum ipsos stanos, et in latitudine ipsa Guardia de Bagnarias usque ultra villa Domabuis, et infra terminum de castrum Fonte-Rubia et de Monte—Acuto, et de Piniana, et de Cherol, ipsum alodum quod ibndem dedit Asnulfus...*"²⁵⁹⁵ Gairebé reproduïx a peu de lletra el ja escrit en els altres diplomes papals.
21. **ANY 1023:** Berenguer Ramon I, comte de Barcelona i la seva esposa Sança venen a Guillem, fill d'Amat, el castell i terme de Castellvell de la Marca.²⁵⁹⁶ L'atermenament, que recorda la permuta del 960-990 torna a citar com a límit un seguit de llocs del Camp com el Gaià, el Francolí (*rivum Terracone*), riu de Valls, castellar de Valls, Vilardida etc: "*et vadit per ipsum campum usque in torrentem*

²⁵⁹² S'inclou aquest document tot i que actualment es un municipi del Baix Penedès, però interessa per la seva proximitat al Tarragonès.

²⁵⁹³ RIUS, J. 1946, núm. 449 any 1012.

²⁵⁹⁴ RIUS, J. 1946, núm. 466.

²⁵⁹⁵ RIUS, J. 1946 486.

²⁵⁹⁶ PAPELL, J. 2005, doc. 8, p. 68-70.

Udalrici et pervadit per ipsum terminum de Albignana et per ipsam serram que est super Alastre, et sic inde per ipsum pugium que est super ipsos Lanciatos et adheret termino Nucis, et vadit usque ad flumen Gallanum et sic inde usque in rivum Terracone, de occiduo in rivo prefato Terracone sive in rivo de Vallibus et revertitur per ipsum castellare de Vallibus per ipsam planam usque in rivum Gallanum, de circio similiter in rivo Gallano et vadit per Villam Ardidam et inde per terminum Montis Macelli usque in ipsum terminum de Marmellare et sic inde usque in terminum Sancti Martini prefati."

22. **ANY 1030:** Guillem ven a Arnau i la seva esposa Guilla l' "*aludem meum proprium, id est, kastro de Montevano que vocant Monteclaro*" amb la corresponent "*terra culta et erema,*" els arbres, aigües etc. Del document es desprenen dues coses. La primera és que la zona ja és ocupada agrícolament i la segona és que ja ve d'antic, doncs té un topònim, *Montevano*, que llavors ja ha passat a ser Montclar. A les afrontacions es fa esment del coll de Vallespinosa, Pontils, Queralt, les boxedes extremes (*boxedas estremas*), Corbella, el Francolí, *ipso truiolo de Komalados* (Belltall) i finalment amb *Charabassa*, que és un topònim islàmic.²⁵⁹⁷
23. **ANY 1033:** en el document de venda del castell de Montclar per part d'Arnau Odó a Bernat Sendred de Gurb,²⁵⁹⁸ explica que afronta a llevant amb els castells de Pontils, Santa Perpètua i Barberà i Castellans, per l'oest a oest amb el terme de Lleida i el riu Corb i al nord "*venit per valle de Alfez usque in termine Sancta Cholumba vel Cheralto et sic conglobat usque ad termine de castrum supradictum Pontils.*" El nom *Alfez*, que en altres documents apareix com *Aphedi*, cas de la donació de Fores de 1058, és àrab: *alfoz*. Es correspon a la vall del Corb, estudiada per C. Batet com un espai irrigat andalusí, i on precisament hi ha força topònims àrabs.²⁵⁹⁹ A més es torna a repetir la referència del vell topònim de Montclar: "*castrum que vocabulum est Monteclaro, qui antiquis nominabatur Montevano.*"
24. **ANY 1038 o 1058:** Ramon Berenguer I i Almodis donen una terra erma al puig de Forès.²⁶⁰⁰ Explica que "*Donamus ita el faciamus carta de terra nostra erma, qui est contra gentes hismahelitarum, ubi homo nullus habitat nec boves non arant ut eam construatis et bene laboretis ad dandas fruges et ibi castrum fabricet isita et domos et ibi fortitudine contra gentes hismahelitarum vel contra cunctis, si Deus permiserit.*" El comte reté el lloc de *Pritignano* (Pedrinyà) al peu de Forès, i "*nostram staticam et medetate de ipsum terminum, qui est de Pitrignano ad nostrum dominicum et cum ipsa decima de nostro dominico.*" És a dir, que indirectament ja diu que les terres estan en producció. Els límits de la donació estan ben marcats i comencen a la vall d'*Alphe*, passa per la ser davant de Segura, va cap a Conesa el puig que diuen

²⁵⁹⁷ CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973, p. 320-321; *Liber feudorum maior* 1945-47, p. 296; PLAZA, C. 2012, p. 15.

²⁵⁹⁸ *Liber feudorum maior* 1945-47, p. 273.

²⁵⁹⁹ Cas d'Albiol, La Cirera etc, com després es parlarà. BATET, C. 2006, p. 131-134.

²⁶⁰⁰ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 20; *Liber feudorum maior* 1945-47, p. 257. Però també s'ha pres com a fals. Cfr. SANS TRAVÉ, J. M. 2014.

Trigario (que indicaria producció de blat), el reguer de Rocafort, Ollers, Olivella i el Tallat de Barberà. A més dona les quadres que hi hagi en la delimitació.

25. **ANY 1049:** el senyor de Tamarit, Bernat Sendred de Gurb, ven el seu castell, al costat de la desembocadura del Gaià al comte de Barcelona Ramon Berenguer I i la seva esposa Isabel. Cinc anys després l'infeudarà a Bernat Amat de Claramunt. Limita amb els castells de Berà, Ullastrell (Montoliu), i la ciutat de Tarragona. La citació d'Ullastrell indica plantació d'oliveres, tal i com diu Anton Virgili, precisament una espècie vegetal de creixement lent, per la qual cosa és de pensar en una activitat agrícola estable des de feia força temps.²⁶⁰¹
26. **ANY 1050:** Acord entre Ramon Berenguer el Vell i Elisabet de Nimes amb el vescomte Berenguer de Narbona per restaurar la ciutat de Tarragona i la catedral episcopal. Els límits marcats són el riu Gaià, els castells de Cabra i Prenafeta que son al *plano de Barbarano*, la mar, i el *coll de Lipiano*. També li atorguen "*ipsum castrum quem habuerint ipsum episcopum in civitate Tarragona teneat eum per manus jam dicto Berengario vicecomite (...)*". És a dir, un castell o fortificació on va haver l'episcopi visigòtic. A més acorden que ha de construir un altre castell. Li atorguen les lleudes de mar i de terra ("*lezdas de mare sive de ipsa terra et ipsas monedas*"), a més de les pastures i pesqueres, mercats, censos, la meitat del delme fins que restaurin la seu episcopal. També fa esment dels homes que tinguin "*ipsos castros vel ipsas fortitudines qui in jam dicta civitate Tarragona sent vel erunt vel in ejus terminis*".²⁶⁰² Efectivament, com es veu en altres diplomes de l'època, la donació traspua una transacció d'un espai ben conegut, delimitat i en funcionament, doncs es parla de pastures, zones de pesca, pagament d'impostos relacionats amb les vies terrestres i marítimes, així com de la restauració episcopal i urbana, a més de fortificacions.
27. **ANY 1054:** Ramon Berenguer I cedeix el puig de Barberà al cavaller normand Arnau Pere de Ponts per tal construir una fortalesa. Es dona la circumstància que sabem del castell de Barberà des del 1012 quan Sal·la de Santa Perpètua i la seva esposa Quintulo fan una venda fictícia dels castells de Santa Perpètua i Barberà al seu oncle el bisbe Borrell de Vic.²⁶⁰³ Aquest decalatge s'ha interpretat com un lloc abandonat a la segona dècada del segle XI per causa de les escomeses sarraïnes. Abandonat o no, el que sembla clar és que no tenia cap gestor clar fins la donació de Ramon Berenguer I, cosa que no vol dir que el lloc estigués abandonat.
28. **ANY 1056:** Ramon Berenguer I i Almodis donen a Guitard la quadra de Clarà (Torredembarra). Afronta amb la *palomeram de Setne* (Els Munts, Altafulla) i "*et de occiduo perm ipsam serram ubi est ipsa villa Lestisclosa (...) a parte vero circii in ipsa roca fundada ubi dicunt roca de Morisques*".²⁶⁰⁴ Entre els bens donats citen "*quadra*

2601 COMPANYYS, I. 1999, p. 21; VIRGILI, A. 1991, p. 49-50.

2602 BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1836, p. 17-20. Edició posterior a: FELIU, G.; SALRACH, J. M. (ed.) 1999, doc. 388.

2603 SANS TRAVÉ, J. M. 1977.

2604 ALTISENT, A. 1993, doc.11; COMPANYYS, I. 1999, p. 22-23, que defensa que la data és 1057; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. XI, núm. 8; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 26, id. 1057.

I de terra erma, garricis, sillois, pascuis, ligna, lapidis, cum omni genera arborum qui infra sunt, aquis aquarum, vieductibus et reductibus et ipsos estagnos qui infra sunt apud centum leguas infra mare...” La descripció encaixa perfectament amb l’entorn de Clarà i cita per exemple pedreres que cal relacionar, atesa l’extensió de les terres donades, amb les de la zona d’Altafulla-La Mora i El Mèdol.²⁶⁰⁵ Els atorga l’estany del Saler, que Companys identifica amb la salina de Creixell. També indica el lloc de *Danineto* o *Avineg*, topònim que entenem andalusí i que es conserva a la partida de Devanet.²⁶⁰⁶

29. **ANY 1059:** Ramon Berenguer I dona el puig d’Ullastrell (Riera de Gaià) al cavaller Bernat Amat. Entre els límits, cita l’església de Santa Maria d’Alcover, la qual cosa ha fet pensar en una població amb habitants cristians/mossàrabs i musulmans, tot i que Gort apunta a la possibilitat d’un eremitori. Altres límits són el castell d’Altafulla, el de Tamarit, la serra de la Muga, el puig de Llentscllell o Monterols (primer assentament de Constantí), Espinavera (Valls) i el *Monte Ferreo*.²⁶⁰⁷
30. **ANY 1066:** Ramon Berenguer I dona a Ramon el lloc Puigpediguers (ermita de la Mare de Déu de Montornès, a la Pobla de Montornès). Afronta a l’est amb la “*quadre Sancti Petri dicte de Castseres et in Moriscas et in Clara*” i a l’oest “*in termine Altafuya*.”²⁶⁰⁸ A la donació a banda de citar-se de manera formulària semblant a la de Clarà, les terres cultes i ermes, boscos, garrigues, plantes i arbres, i parla clarament dels pagesos que hi ha en la zona: “*et ea que pagenses vel habent vel debent et consueverunt facere ad seniore de suo castro; et ipsum castrum cum factum fuerit et modo in antea semper in ipsis hominibus et aliis rebus quecumque habeant (?) plene iura castri sicut alii qui sunt constructi in Catalonia*.” Al nord limita amb la terra de *Bremón* (Bonastre?) i les *Serras Maiores*, al sud la mar, a l’est la quadra de Sant Pere de Casserres al terme del castell de Berà que després serà Creixell, les *Morisques*, entre la Pobla, Creixell i Torredembarra i Clarà,²⁶⁰⁹ i a occident amb Altafulla, des del cim de la serra fins la terra de *Bremón* i les *Serres Majors*, tot incloent els homes i dones com Berenguer d’Esplugues, *Bremón Guisat* i les famílies. Finalment, mal que sigui a tall anecdòtic, i amb les reserves que calguin, el text parla de Catalunya força abans de la primera referència reconeguda del topònim que és en el poema pisà *Liber maiolichinus de gestis*

²⁶⁰⁵ GUTIÉRREZ GARCÍA-MORENO, A. 2009, p. 138-169.

²⁶⁰⁶ COMPANYS, I. 1999, p. 23.

²⁶⁰⁷ CORTIELLA, F. 1987; GORT, E. 1997. p. 54-55; VIRGILI, A. 1991, p. 47-49 i 180-181.

²⁶⁰⁸ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. XI, doc. 9 i 9b, VI. El topònim torna a aparèixer el 1208 quan Júlia de Banyeres i el seu veguer Mir de Castellvell donen a Guillerma, senyora de Castellvell y vescomtessa de Narbona els puigs de Nulles i Vilas *Yudaicas* a condició d’activar la seva colonització, construir fortalises i viles. També ALTISENT, A. 1993, doc. 20; BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006a, doc. 131; COMPANYS, I. 1999, p. 21-22; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 29; MENCHON, J.; SERRANO COLL, M. en premsa; UDINA, F. 1947, p. 18-19; VIRGILI, A. 1981, p. 12; VIRGILI, A. 2011. És interessant que parli de *pagenses*, és a dir pagesos, i del nom de Catalunya, segurament una de les cites més antigues.

²⁶⁰⁹ Companys és del parer que és Clarà tot i que Virgili opina que és Berà doncs per ell el primer nom és una confusió. Cfr. COMPANYS, I. 1999, p. 22 i VIRGILI, A. 1991, p. 51.

pisanorum illustribus referent a la conquesta fallida de l'illa de Mallorca, entre 1114 i 1115.²⁶¹⁰

31. ANY 1071: el 13 de desembre Bonfill Guillem i esposa Sicarda encomanen a Guillem Isarn i successors el castell de Montferri amb els estacaments, els establiments, les trobes i les fargues, i la meitat dels plets, dels delmes.²⁶¹¹ El lloc, a la marca estaria en funcionament d'antic, tot i que el document parla que era erm per causa dels atacs agarens. També diu que s'ha de construir una fortificació, fet que s'ha interpretat com la datació *post quem* de la torre de Puigtinyós. Els límits del castell són genèrics i s'arriba al Reguer de Valls, Montmell, Montoliu (La Riera de Gaià), el Francolí, Vespella per la zona del Camp, mentre que per la zona del Penedès arriba al coll de Santa Cristina.²⁶¹² Tot indica el domini feudal efectiu al segle XI en una zona on es parla de presència sarraïna: "*et si ipsas terras stabant hermas per sarracenos quando nos recuperabamus vel nostri qui post nos advenerint eas terras vel ipso castro in quali ratione huc habitis vel ipsum acaptum est factum abeatis vos et vestri sine ulla contrarietate.*" Afegim l'esment intencionat de fargues ("*et ipsas fabricas totas*") ja presents i en un lloc que es diu Montferri, a interpretar com una presència prèvia, com també més antiga.
32. ANY 1072: convinença entre Ramon Berenguer I i Alamany d'Hug referent al castell de Santa Perpètua de Gaià. Com afrontació es cita la *valle de Alfez*.²⁶¹³
33. ANY 1076: Ramon Berenguer i Berenguer Ramon donen a Azalbet, fill de Sendred, la quadra d'Ollers que és "*in loco orroris et vaste solitudinis.*" A l'oest limita amb les terres de Pedrinyà i amb Anguera i "*ipso orto de Adbareda, ac pervenit in ipso reger qui excurrit de illas fontes de Barbera,*" passa per "*ipsa paret antiga et per ipso collo Bex.*" Pel nord "*resedit in chastellar de Arboz et pervadir ad portas de Aveneg, ac acendet per ipso chastellar de Olivella.*" Seguidament es citen les terres cultes i ermes, arbres, boscos, garrigues, pedres etc. objecte de la donació.²⁶¹⁴ Vaja, de solitud... poca.
34. ANY 1076: Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II infeuden el seu alou del puig d'Anguera a l'aiguabarreig dels rius Anguera Ollers a Bonfill Oliba.²⁶¹⁵ Explica que és "*in ipsa Marcha extrema, id est, in campum, in loco solitudinis.*" Ara bé aquesta estranya solitud limita amb llocs amb topònims ben establerts, i com no, amb els predis d'altres pagesos: "*in ipso monte de ipsa Calvela sive in termine Girallus Guitardi et sic pervadit per ipso molar de ipsa Rocha et sic pervadit ad ipso torrent de ipso Lanzar, inde ad ipsa Adronadella, a meridiano, vero, pars sequet ipsa serra de Figerola, inde pervadit ad ipso podio de Petra Fita, sive ad ipso Veltregar Gross, hac descendet per ipso Veltregar Gross et pervadit ad ipso puïol, qui est prope ipso Veltregar Minore de Angera, ac sequet ipsa plana usque ad ipsa sponna super ipsa*

²⁶¹⁰ UDINA, F. 2000, p. 45-47; VIDAL ALCOVER, J. 1979, p. 20-78.

²⁶¹¹ VIRGILI, A. 2019a, app 1, p. 24.

²⁶¹² PASTOR, I. 1997b

²⁶¹³ BATET, C. 2006, p. 133; *Liber feudorum maior* 1945-47, p. 276.

²⁶¹⁴ ALTISENT, A. 1993, doc. 22.

²⁶¹⁵ PAPELL, J. 2005, vol. I, 2005, doc. 16.

albareda, ab occiduo resedit per ipsa spona et sequet ipsa spona usque in ipso fitor, ubi se iungunt torrentes de Angera et illo torrent de Olers, ac revertit per ipso torrent de Angera usque ad ipso extret de ipsa plana, que est inviniente de ipsos duos torrentes de Angera et de Olers ac tenet torrente Olers, ac tali ad se, per ipsa ripa de Toschela torrente Olers, quomodo aqua vergit usque ad ipso saliente, a parte circii terminatur ad ipsa isla de Saug, inde terminatur per teminem Raimundi Arnaldi ac sequet illo termine Geralli Guitardi."

35. **ANY 1078:** donació de la torre del Codony, al castell del Montmell. Els donants són Dalmau, Ponç Guerau, Pere Mir i la seva muller Guisle i el bisbe Umbert de Barcelona, el receptor és Guillem Ponç.²⁶¹⁶ El document és força explícit en referència a l'estat de la fortificació, malmesa per una escomesa musulmana: *"donamus tibi turrem de ipso Codoin ex petra et calcem constructam, cum domibus universis undiqueconstructis, solis et suprapositis, cum terris et vineis, cultis et incultis, arboribus diversi generis, fructuosis et infructuosis, que etiam cuncta metu perfide gentis hismahelitarum vacua et absque habitatore deserta erint et pene in solitudinem redacta, insistente barbarorum intolerabile terrore."* De nou s'entra en l'oxímoron d'una donació d'una zona buida per l'atac dels agarens però que hi ha terres cultivades, fruiters i vinyes. Entre les afrontacions, al sud hi ha la serra de Gualafriad *"et in ipsa turre qui fuit de Guifredo Maiolo,"* a l'occident *"ad ipsum Fictorium et ad ipsas Fonts subturs parelades de ipso Codon et ad ipsa guardia de Vale Longe,"* i al nord *"ipsa rocha que vocant Lobadii et in castro de Celma vel in monte Albano."*
36. **ANY 1079:** Hug Dalmau i la seva esposa Aladèn cedeixen a Mir Eromir i Anglesa el puig del Tallat en feu i Belltall en alou. Dona les *"quadras qui sunt in suo termine, cum ipsiis estachamentis, et mandatum et districtum et seniorivum."*²⁶¹⁷
37. **ANY 1079:** Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II donen a Ponç Hug de Cervera el lloc de l'Espluga de Francolí on hi ha *"...ipsis molendinis quan[t]os que homines potueru[n]t facere, cum ipsis strumentis qui ad molendinos pertinet, cum ipsas reclosas vel resclosaribus, cum ipsos recos cum capud recos et ipsos trestoledors vel cum ipsos casalibus et cum ipsos cacaus et ipsos escurrentis et ipsas pescatas..."*²⁶¹⁸
38. **ANY 1084:** el comte Berenguer Ramon dona als germans Ermengol Bonpar, Ponç i Bonfill i a Grausfred Gilabert i la seva esposa Sança el puig de Montornès i territori del voltant per aixecar una torre i una fortalesa. Dona les *"terras cultas et eremas, cum arboris diversi generis, pronum et planum, montes atque valles sive valles, cum fontibus et aquis et earum vieductivous, petris atque petriciariis, pratis et pascuis atque garricis sive boschis atque ruris et ipsum podium quod nominatur Mont Tornes in qui tur<r>em et fortitudinem condirigatis atque edificetis et ibi faciatis atque componatis quoadcumque pacuerint vobis."* Atorga *"quod videtur esse constructum ad ipsas marcas exteriores."* Com a límits a l'est hi ha el bosc d'en Jordà i muntanya de Prenafeta i al sud *"ipsa serra in qua condirecta [fuit] villa antiqua, et sunt ibi*

2616 BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006d, doc. 1339; MIQUEL VIVES, M. 1997, p. 31 que el data el 1072.

2617 ALTISENT, A. 1993 doc. 23; SANS TRAVÉ, J. M. 1976.

2618 ALTISENT, A. 1993, doc. 24.

oliveta.” També apareix com afrontació al nord el “*colle in quo est fundatus magnus lapis in loco Ficarie et sicut signis signatum atque limitibus terminatum.*”²⁶¹⁹ És interessant la citació del *magnus lapis* s’interpreta com una gran pedrera. Tingui’s en compte que si no fos una afrontació al nord sinó al sud-oest, podríem pensar en la zona de les pedreres del Mèdol-La Móra, al terme de Tarragona. El fet és que a Bonastre es conserva el nom del Corral de La Figuera, i prop hi ha Roda de Berà, on es localitzen diverses pedreres com les del Mas del Nin.²⁶²⁰

39. ANY 1087: Ramon Adalbert encomana a Berenguer Guillem el castell de Santa Coloma en el qual es diu que “*faciat statica in ipso castro medietatem de ipso anno; alia medietate de ipso anno in ipsa (sic) villa.*”²⁶²¹ Podem veure que la població és perfectament establerta, i s’usa el nom de vila per definir l’establiment.
40. ANY 1090: Bernat Oromir, Ponç Bernat, Ermessèn i Tarascó donen a Guillem Ramon i la seva esposa Ermessèn un terç del feu del castell d’Avella (Riudabella) i la quarta part d’alguns drets, amb una sèrie de condicions. El fet és la descripció del feu indica clarament un espai en explotació just on va haver una vil·la romana i després una granja de Poblet. La citació del castell marca també la seva existència: “*ipsum castrum de Avella.*”²⁶²²
41. ANY 1091: Ramon Tresunari i la seva esposa Rotllenda donen a Berenguer de Rajadell i els seus el castell que han bastit al Puig de Perdiguers, ara de Montornès.²⁶²³ Limita a orient amb la quadra de Sant Pere de Casseres, les Morisques i Clarà, a l’oest amb Altafulla i al nord amb les terres de Bremon Guisad (“*Habet autem terminos ab oriente in cadra Sancti Petri, que dicitur Catsseres, et in Moriscas et in Clara; a meridie in undas maris; ab occiduo in ipso termine de Altafuya; a circii in terra de Bremon Guisad, nostri hominis, et in serras maiores*”).
42. ANY 1093: Berenguer Ramon II infeuda el castell de Valldossera a Bernat Ot perquè defensi la frontera dels atacs sarraïns.²⁶²⁴ El text marca que és un lloc despoblat i en la solitud, encara que dona vinyes, terres cultes i incultes, garrigues arbres fruiters i no fruiters i totes les pertinences i bens adjacents, a més de l’església de Santa Maria: “*Notum est enim multis quam exigentibus hominum peccatis a paganorum gente quedam nostri comitatum pars, qua habitari solita erat, nunc depopulata et ad solitudine redacta est. Unde quod novite militem*

²⁶¹⁹ ALTISENT, A. 1993, doc. 29.

²⁶²⁰ BLAY BOQUÉ, J.; NAVARRO, L. 2005, p. 51-54; GUTIÉRREZ GARCÍA-MORENO, A. 2009, p. 122-125. Doncs resulta que a Bonastre hi ha una llarga tradició minera. A les Solanes, al lloc del Crofol, que per força ve d’alcofol, hi havia explotació de galena argentífera, i que es documenta ja al capbreu de 1562 i Madoz al seu *Diccionario* comenta que ja no s’explotava (MADOZ, P. 1849a, p. 535) tot i que consta que era en funcionament al segle XX. Prop del torrent de Cal Setró, hi ha el barranc Fondo de les Mines, amb un mener de ferro que s’ha de sumar a una altra beta al camí d’Albinyana. A més cal esmentar l’explotació de guixeres, forns de calç i pedreres de pedra calcària. La toponímia en dona testimoni com recull SICART, J. 2012.

²⁶²¹ ALTISENT, A. 1993 doc. 33.

²⁶²² ALTISENT, A. 1993, p. 51-52.

²⁶²³ ALTISENT, A. 1993, doc. 39; PAPELL, J. 2005, vol. I, doc. 23.

²⁶²⁴ PAPELL, J. 2005, vol. I, doc. 24.

armis strenuum et ad defensionem nostre patrie promptissimum dono tibi tibi atque proieniei sive posteritati tue de nostra dominicatura comitali turrem quam vocant de Valle Ursera cum terris et vineis, cultis et incultis, garricis, cum arboribus fructuosis et infructuosis et cum omnibus pertinenciis et adiacenciis, cum ecclesia Sancte Marie que ibi est sita, atque cum omnibus qui ibi nostra comitalis dignitas habet, vel quoquomque modo habere debet." Com succeeix en altres documents, a l'hora de donar les afrontacions apareixen propietats que indiquen que el lloc tampoc no era tan desert: alou de Bernat Guillem, torre de *Sanla Segui*, el domini de Gerald Alamany, l'alou que va ser de Bernat Levegell, quadra de la Figuera i al nord de nou l'alou de Bernat Levegell i el camí (*strata*) que ve del castell de Montagut a la Ferrera (ferreria?).²⁶²⁵ Hi ha una certa lògica en parlar de desert, doncs el 1086 aquestes terres van ser objecte d'un atac sarraí que va comportar la propugnació del castell de Barberà i la mort dels seus defensors: "*perde Arnallus Petri suum caput et XXX milites*" a més de la captura dels homes, dones i criatures. També fou mort Ramon Folc I de Cardona al castell de Maldà, i hom pensa que durant un temps la zona va quedar deserta, tal i com defensa Sans Travé.²⁶²⁶ En els següents diplomes referents a la Conca, es veurà que el desert no va ser ben bé així.

43. **ANY 1094:** En el testament sacramental del prevere Ramón Miró deixa un seguit de bens a Provençana, Claramunt, Cardedeu, Altafulla, Montjuïc i Banyoles a la canònica de Barcelona, a Santa Maria de Montserrat i diverses donacions a persones i monestirs. Aquest document, posat recentment en valor per R. Serra Rial,²⁶²⁷ forma part del conegut *Liber Antiquitatum*. Explica que el citat prevere fa donacions d'una Altafulla del terme de Sant Martí de Provençals, però també de l'Altafulla del Gaià. Això es materialitza en una donació al prevere de l'església de Sant Martí d'Altafulla, cosa que indica clarament que ja hi ha una parròquia ben establerta en aquesta població del Camp, la qual seria de les més antigues del territori: "*Et de istas untias XX concessit ad Sancti Petri cenobii de Barchinona untias X pro anima sua, et ad presbiterum Sancti Martini de Altafolia untias II pro anima sua per missas, et ipsa vinea et ipso alodio qui est supra scripto, que ille laxavit ad Sancti Martini.*"²⁶²⁸
44. **ANY 1095:** Deodat de Claramunt dona a la seva esposa Beatriu els castells de Claramunt, Espases i Esparraguera així com el castell i vescomtat de Tarragona. En el document marca les afrontacions: "*Et terminum supradictum castrum Terrachone afrontat a parte orientis in terminio castrum Tamarit; a meridie namque in alto maris; ab occiduo in partes Dertosam civitatem; a parte vero circi in chacumin[a] Montis Karbonera vel in castrum Siurana.*" Precisament és la primera cita del castell del Priorat. Apunten un territori molt gran, pràcticament el Camp de Tarragona sencer si exceptuem el terme castral de Tamarit, d'aquest a la serra

²⁶²⁵ UDINA, F. 1947, doc. 22. MIQUEL VIVES, M. 1997, p. 31, el data el 1092; PAPELL, J. 2005, vol. I, doc. 24.

²⁶²⁶ SANS TRAVÉ, J. M. 1977, p. 27.

²⁶²⁷ SERRA RIAL, R. 2017.

²⁶²⁸ BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006e, doc. 1612, p., 2496-2499.

de Miramar i Prades i la de Llaberia que faria de límit amb Tortosa. A més abans diu que *“Iterum dono a tibi kastellum de Terragona cim ipso palacio in quo constructum est, cum ipso vicecomitatu de supradictum civitatem, cum omnis terminis suis. Advenit mihi predicta omnia per vocem genitorum meorum vel per aprisione sive per aliis quibuslibet modis.”* La citació del castell de Tarragona ja apareix a la donació del territori a Berenguer de Narbona el 1050.²⁶²⁹ I també veiem de nou l’atorgament del palau a la donació que Ramon Berenguer III al bisbe Oleguer de Barcelona el 1118.²⁶³⁰ Queda clara la intencionalitat de fer-se amb la ciutat de Tarragona i el Camp, en una data molt propera a la restauració de la seu episcopal a mans de Berenguer Seniofred de Lluçà (1091). A més de la manera que parla sobre el castell i palau, fa pensar que hi ha presència efectiva en la ciutat, però poca cosa més es pot dir. Finalment explica la donació: *“Et supadictum kastrum de Terrachona, cum ipsum palacio simul cum sue vicecomitatu vel cum suis pertinentiis omnibus que ad supradictum kastrum pertinet, habeas tu uxor mea Beatricis omnibus diebus vite tue sine blandimentum ullius homini vel femina, et post obitum tuum revertatur ad ipsum filium qe fuerit de me et te; et si defuerit fillium de me et te, revertatur ad ipsum filium meum quem ego habeo de aliam uxorem nomine Ermesindis quem vivus fuerit.”*²⁶³¹

45. **ANY 1100:** Ramon Berenguer III dona la torre de Valldossera i la seva església amb les pertinences a Bernat Ot, la seva esposa Totllenda i els seus fills.²⁶³² Les afrontacions citades són les mateixes que les del document de 1093 amb algunes modificacions: alou de Bernat Guillem, torre de la Figuera, alou de Bernat Levegell, camí al castell de Montagut (**Fig. 9.46**).
46. **ANY 1108:** com a contrapunt, aquest any el papa Pasqual II expedeix una butlla on marca els límits de les diòcesis castellanques de Burgos i Osma. En el document diu que Tarragona era destruïda i deserta, situació que hom ha relacionat amb les incursions almoràvits: *“Tarraconensis metropolis... ita urgentibus barbaris detrickta est, ut nullus eam incolere valeat.”*²⁶³³ Sempre hi ha el dubte si aquests comentaris tenen fons històric, són formulismes o *topos*.
47. **ANY 1112:** Ramon Berenguer III la seva esposa Dolça de Provença donen els castells abandonats de Querol, Pinyana i Montagut a Guerau Alamany després de la incursió del 1086 per la qual cosa *“hoc vero sunt kastris desertis.”*²⁶³⁴ El

²⁶²⁹ BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1836, p. 17-20.

²⁶³⁰ BELLÈS, J. 1995c; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 49. *“Tot això té com a termes, per la banda de llevant, el terme de Tamarit i de Montoliu, tal com es baixa cap al mar i es puja pel corrent del Gaià cap a les muntanyes; per la banda de tramuntana passa pel peu de les muntanyes fins a l’engolador de Cabra, arriba fins a l’embut i puja pels cims de les muntanyes de Carbonera tal com les aigües comencen a orientar-se cap a migjorn. Per la banda de ponent els termes passen per Mont-roig i pel coll de Balaguer fins al mar. Pel cantó de migjorn el terme és el mateix mar, que és patrimoni comú de tots els habitants de la terra per a servir-se’n i pescar-hi.”*

²⁶³¹ ÀLVAREZ MÁRQUEZ, M. C. 1990, p. 67-68, doc. 27; GORT, E. 1998a, p. 9-18.

²⁶³² PAPELL, J. 2005, vol. I, 2005, doc. 28.

²⁶³³ FORT I COGUL, E. 1970, p. 88; FLÓREZ, E. 1770/ 1859, 2 edició, p. 112; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, vol I. p. 380.

²⁶³⁴ PAPELL, J. 2005, doc. 31.

castell de Querol, limita amb els termes de Miralles, Montagut, Cabra, Valls i Santa Perpètua. El de Pinyana amb Montagut, la via que va *ad Charro Fractum*, el terme de Querol. Inclouen les fortaliseses, i termes.

48. **ANY 1118:** Ramon Berenguer III dona la ciutat de Tarragona i el seu territori al bisbe Oleguer de Barcelona reservant-se per a ell el palau (*palatium*). En l'afitament es citen diversos llocs: Tamarit, Montoliu, *Aiano* (Gaià), l'engolidor de Cabra, l'Embut, el mont Carboner, Mont-roig i el coll de Balaguer: "*Terminantur haec omnia a parte orientis in terminio de Tamarit et de Monteolivo, sicut descenditur ad mare et ascenditur per aquam de Aiano usque ad montes et transit a septentrionali plaga per calcem montium usque ad ipsum engolador de Cabra et pervenit usque ad ipsum embotum et ascendit per ipsa cacumina montium de Carbonaria sicut ipse aque incipiunt vergere ad austrum. Et ab occidentali parte transeunt ipsi fines per Montem Rubeum et per collem Balagarii usque ad mare. A plaga meridiana est terminus ipsum mare quod commune est omnibus ipsius terrae habitatoribus ad utendum et expiscandum.*" El document com el de 1050 no precisa molt més però marca clarament els límits amb topònims clars. A més manté la donació de lleudes de mar i terra com en la del comtat de Tarragona al vescomte de Narbona, el 1050. Queda palès un bon coneixement del lloc i del territori i d'una activitat econòmica capaç de generar impostos.²⁶³⁵
49. **ANY 1129:** l'arquebisbe Oleguer Bonestruga dona a Robert d'Aguiló la ciutat de Tarragona. Com en el cas de 1118 és un document força més genèric que donacions de llocs més petits, però és interessant per exemple que doni els impostos del tràfic marítim i terrestre, la qual cosa implica que la ciutat funcionava com a nus de comunicacions i port: "*donamus et tradimus tibi ipsam civitatem cum territorio suo sicut in carta praefati comitis terminatur, ad restaurandum, habendum et possidendum tuisque successoribus ut disponas et regas et iudices homines qui illuc convenerint cum timore Dei et iustitia secundum leges et bonas consuetudines quas ibi communi consilio constituerimus. Donamus etiam tibi tolonea et leddas et usaticos quae ad principem pertinent, tam de terra quam de mari.*" L'arquebisbe reté per a ell les seves possessions i parròquies, és a dir que ja estaven en funcionament o en procés de creació, així com els delmes i primícies de terra i mar, cases, viles, castells i fortificacions que hi ha o havien estat: "*Retinemus vero ad portionem nostram et dominicaturam nostram omnes ecclesias et ecclesiastica iura et ecclesiasticas personas et familias nostras et clericorum sive monachorum et omnes qui ecclesiastica praedia incoluerint et omnes qui in domibus vel possessionibus ecclesiasticis habitaverint. In omnibus quoque quae tibi principi concedimus, retinemus omnes decimas tam de terra quam de mari, domorum videlicet et villarum, castrorum et forticiarum, quae ibi sunt aut erunt coeterarumque possessionum; decimas quoque fructuum terrae et animalium et piscium, et de praedis et cavalcatis et de omnibus proventibus quae ad te principem per nostram donationem ipsius principatus accesserint.*"²⁶³⁶

²⁶³⁵ BELLÈS, J. 1995c; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 49.

²⁶³⁶ BELLÈS, J. 1995c; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 51.

50. **ANY 1131:** testament de Guillem de Palamor on deixa entre d'altres "*meo orto de Viniols cum mea vinea qui ibi est (...) tota alia mea honore quas ego habeo in termine de Palamors, in termine chastro de Piles (...) tota mea honore quas habeo in terminatur (sic) chastro de Montblanc, exceptus orto suprascriptum (...) tota mea honore quas habeo in termine de çà Riba*" és a dir finques en producció de fa temps que estan a tocar amb el territori de Siurana.²⁶³⁷ La citació del *chastro de Montblanc* no està clar si es refereix al Tallat o més aviat el lloc on després es fundarà la vila de Montblanc.
51. **ANY 1134:** Deodat de Tamarit infeuda els castells de Tamarit i Montoliu (a la Riera de Gaià) a Ramon Pere.²⁶³⁸ També dona un camp i una vinya "*in paritialis de Gayanel,*" un farraginal i *casas* a *Bascia*, dues cavalleries, l'alou d'Artall en el castell de Tamarit i dues cavalleries més. És interessant que dona un terç dels naufragis que cal vincular al caràcter portuari d'aquest castell.
52. **ANY 1146:** Berenguer Arnau rep el castell i vila de Siurana amb el seus termes i la reserva d'una cinquena part pel Temple.²⁶³⁹ Contrasta amb els altres documents que no precisa afrontacions. El tema és que ja hi ha un objectiu clar de conquesta del lloc per part del comte.
53. **ANY 1147:** Ramon de Cervera cedeix a Guillem de Cabrera el castell anomenat Tallat de Barberà per construir i poblar. Diu clarament que es nomena "*Taliad de Barberano.*" No deixa de ser interessant dir que en una talaia versemblantment andalusí "*iddud castrum fuerit bastitum et populatum:*"²⁶⁴⁰ un espai conquerit als musulmans i que calia ordenar.
54. **ANY 1148 o 1149:** Guerau de Granyena i la seva esposa Sança cedeixen a Arnau de Montpaó i la seva esposa Lloreta el "*kastrum Nilmanda (Milmanda) cum suis terminis sive affrontacionibus.*" Més endavant fa relació de les "*quistias et aquis aquarum, veductibus vel reductibus, arboribus magnis vel minimis tam glaniferis quam pomiferis, petras mobiles et immobiles sive presentaires.*"²⁶⁴¹ És a dir, les terres estaven operatives i proporcionava per exemple matèria primera per la construcció. Cal fer esment que en aquesta granja hi ha vestigis d'ocupació romana i s'hi va trobar moneda islàmica.²⁶⁴²
55. **ANY 1149:** Ponç de Timor concedeix mitjançant carta de població els Montgons a Guillem i Ramon de Vilafranca i Arnau Berenguer d'Om amb la condició de construir una fortificació. El lloc havia estat donat pel bisbe Oleguer a Robert d'Aguiló, qui a la vegada el va passar a Guillem de Cervera i al seu temps a Ponç. El document diu que el lloc era un "*podium eremum et inhabitabile*" però al mateix concedeix la ferreria i el moli que hi havia: "*dono item vobis totam fabrica,*

²⁶³⁷ ALTISENT, A. 1993, doc. 77.

²⁶³⁸ PAPELL, J. 2005, doc. 37.

²⁶³⁹ GORT, E. 2003, p. 27, BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1851, p. 112-113 doc. L.

²⁶⁴⁰ ALTISENT, A. 1993, núm. 110.

²⁶⁴¹ ALTISENT, A. 1993, núm. 114; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 72.

²⁶⁴² CARRERAS CASANOVAS, A. 2006.

*et dono vobis duas partes molendini et molendinarium cum sua parte.*²⁶⁴³ Cal tenir en compte que pot estar habitat des de la donació de la ciutat a Robert d'Aguiló, el 1129.²⁶⁴⁴ Destaquí's que com afrontació es documenta la *Villa Constantina*, és a dir la Selva del Camp. A més, el topònim Montgons, com després es veurà, s'ha interpretat com mossàrab.²⁶⁴⁵

56. **ANY 1150:** Ramon Berenguer IV dona a l'abat Sanç de Fontfreda el lloc anomenat Hort de Poblet en lliure i franc alou amb tota la terra necessària per bastir-hi un monestir i cobrir les necessitats de la comunitat. El document explica que dona "*ipsum locum qui dicitur Hortus de Poblet, ad construendum ibi monasterium ad servicium Dei et ad salutem animae patris mei et matris meae et remedium animae meae.*"²⁶⁴⁶ La citació de l'hort de Poblet en unes terres explotades des d'època romana és significativa, més quan altres documents medievals ens parlen a la zona d'una forta implantació de regadius entre d'altres evidències.²⁶⁴⁷ De fet la tendència cistercenca és instal·lar els seus monestirs en zones agrícoles en funcionament, i especialment amb aigua, més que cercar llocs deserts i per posar en funcionament. Els monjos blancs ordenaran i racionalitzaran cara a uns majors rèdits, això és ben clar.²⁶⁴⁸
57. **ANY 1150:** Ramon de Cervera cedeix a Pere de Queralt els castells de Conesa, Espluga de Francolí i el Tallat. Del primer cita les "*aquis, moliendinis, de pratis, de pascuis, de garicis, silvis montis, collibus, planis, pratis, petris, petrariis, vieductibus vel resductibus.*" Al Tallat (*Taliad*) de Barberà diu que "*aput ipsum castell qui siant (sic) factum, et ipsis terminis et pertinenciis.*"²⁶⁴⁹
58. **ANY 1150:** Ramon de Cervera dona les esglésies del Tallat, Espluga i Albarca al capellà Pere de Pinós.²⁶⁵⁰ Recordi's que és un lloc del territori de Siurana que controlava el coll entre la vall de Cornudella i Ulldemolins i la ruta cap a Prades. A Albarca el receptor ha de bastir un molí i crear una cavalleria²⁶⁵¹ bona "*que bene estar I cavaller garnid.*" A més ha de bastir cases, portar homes, donar horts farraginars i emprius ("*et ubi faciatis casas cum tuos homines et hortis et ferregenals et tal aempriu in ipso bosc et in rivis et in pascui quomodo unum de alios cavallarios*"). És interessant que el document diu que l'Espluga és "*in marchio Siurana*" i que Albarca és en mans de Ramon de Cervera "*per aprisione.*" Queda clara la situació d'aquests dos llocs en el districte andalusí de *Xibrana* en un moment en què

2643 CUADRADA, C. 2002; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 70.

2644 Queda diàfanament clar amb aquest document que els qualificatius d'erm, inhabitable, i per extensió els que s'han anat comentant al llarg del text, no volen dir forçosament el que signifiquen. Són més formulismes que altra cosa.

2645 BOLÒS, J. 1995b.

2646 ALTISENT, A. 1993, doc. 123.

2647 M. Bonet recull la possibilitat que sigui un document fals. Cfr. BONET, M. 2006, p. 437 nota 24.

2648 BATET, C. 2006, p. 63; CASA, C. de la; DOMÉNECH, M.; MENCHON. J. 1998.

2649 ALTISENT, A. 1993, núm. 124.

2650 ALTISENT, A. 1993, doc. 131; GORT, E. 1994b, p. 56; GORT, E. 1995g; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 92 però el data el 1152; PONS MARQUÈS, J. 1938, doc. 223.

2651 La cavalleria és una porció de terra per cultivar que permet mantenir un cavaller i el seu equip de guerra, i per suposat el cavall.

s'està encerclant el lloc cara a la seva conquesta, que culmina el 1153-54. El fet que sigui per aprisió, indica qüestions interessants: la iniciativa unilateral de Ramon de Cervera a fer-se amb terres de frontera i que és més que probable que la possessió vingui de força temps abans: connivència amb els andalusins o ja incapacitat de frenar l'expansionisme de Ramon de Cervera.

59. ANY 1150: Ponç de Cervera i la seva esposa Adamús donen en feu a Ramon de Boixadors i esposa Ermessèn una quadra a l'Espluga, al lloc del riu de Pruners. A les afrontacions cita que a l'est hi ha l'alou de Carbó, al nord l'alou d'Albert.²⁶⁵² És a dir, ens trobem amb unes terres prou ben organitzades i repartides des d'antic. De fet, i cal dir-ho, els Cervera ja eren organitzant el territori des del darrer terç del segle XI.
60. ANY 1151: Robert príncep de Tarragona i la seva esposa Agnès amb el fill Guillem donen en feu el lloc de Riudoms ("*Riviero de Ulmis*") a Arnau de Palomer o Palomar per tal de bastir-hi un castell a mitges.²⁶⁵³ El fet és que el topònim esta prou ben fixat.
61. ANY 1151: Ponç de Cervera i la seva esposa Almús donen a Guerau Segura una quadra de terra al terme del castell de l'Espluga, al lloc del riu de Milans. Entre les afrontacions cita l'alou de Ramon de Cordells, el de Bernat de Conesa.²⁶⁵⁴
62. ANY 1151: Ramon Berenguer IV dona a l'abat Sanç de Fontfreda el lloc de Poblet, i en fa la delimitació. Entre els afitaments, a banda del riu de Pruners i barrancs, cita la Portella, Milmanda, Vimbodí (*Embodi*), els "*Montis Carbonarie, cum pratis et fontibus et pascuis et nemoribus*."²⁶⁵⁵ Altra vegada s'observa un alt coneixement del territori a la zona d'influència del districte de Siurana que a banda de mostrar l'explotació de les terres, apunta a la transformació de la matèria primera silvícola, com és la producció del carbó.
63. ANY 1151: Ramon Berenguer dona en alou el lloc de Vimbodí. Als límits apareixen l'Espluga de Francolí el "*terminum de Ermitas, et sic vadit per ipsa parelada que vocant de Escoba et per valde de fonte Codoz*."²⁶⁵⁶ Les Ermites s'han indentificat en base a documents posteriors amb la terra del monestir de Poblet. Els topònims citats en l'afrontació són bàsicament d'arrel llatina, alguns ja catalanitzats, tot i que no en manquen d'islàmics: Geminels, riu de Milans, les Ermites, *Escoba*, *Codoz*, *Avimbudi*, *Avinaxa*. També és interessant que ja parla de la producció de cànem i lli, la qual cosa indica que el lloc era en explotació.²⁶⁵⁷

²⁶⁵² ALTISENT, A. 1993, núm. 133; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 82.

²⁶⁵³ ALTISENT, A. 1993, doc. 134; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 84.

²⁶⁵⁴ ALTISENT, A. 1993 núm. 135; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 85.

²⁶⁵⁵ ALTISENT, A. 1993, doc. 140.

²⁶⁵⁶ ALTISENT, A. 1993 doc. 143; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 88.

²⁶⁵⁷ Sans Travé també observa l'esment específic del cànem i el lli, tot i que no s'atreveix a dir que ja era en producció: "les collites de cànem i lli de les quals els habitants presents i futurs del lloc haurien de donar la novena part al comte, confirma el conreu, si no present almenys fàcilment possible, d'aquestes plantes." Vid. SANS TRAVÉ, J. M. 2002, p. 142.

Per Sans Travé és plausible un nucli previ a la carta de poblament doncs hi ha documentació de finals del segle XII que així ho apunta.²⁶⁵⁸

64. **ANY 1152:** Guillem de Cervera i esposa Ermessèn donen a Esteve, Bernat, Joan i Tadbart un alou a la Vall Juncosa, al terme de Castellldans. Entre les afrontacions hi ha *“illa karrera apress de la torre que vadit a Siurana.”*²⁶⁵⁹ Es palesa l'organització dels territoris a tocar del districte de Siurana amb camins que l'enllacen, en aquest cas, amb les terres de *Larida*.
65. **ANY 1152:** Ramon Berenguer IV dona el lloc de Cambrils a Ponç de Regomir per tal que faci una torre i una fortificació (*“torrem et fortitudinem”*). Els límits son per orient l'honor de Guillem Fortuny, al nord Alforja (*Alforja*), al sud la mar i a occident el torrent de Riudecanyes, és a dir un territori de nou ben marcat toponímicament i ja ocupat.²⁶⁶⁰
66. **ANY 1153:** Ramon de Cervera i la seva esposa Ponceta donen a Pere de Malcara i la seva muller Dolça una parellada de terra erma per bastir cases a l'Espluga de Francolí. Es fa esment d'un farraginal, i un hort. L'espai limita amb les cases d'Anal de Guàrdia, el castell de l'Espluga, diversos alous de manera que es palesa una llarga i consolidada organització del territori.²⁶⁶¹
67. **ANY 1153:** Ramon Berenguer IV concedeix carta de població a Siurana,²⁶⁶² durant el seu setge. L'atorga amb *“omnibus pascuas et aquas et venationes et cazas et omnes adempramentos de ipsis boscs et ipsis montanis et de ipsa fusta et de ihis (sic) omnibus coribus et animalibus.”*²⁶⁶³ Es diu que faran anar els usos de Lleida. És significatiu, tal i com apunta Gort, que la concessió d'emprius als pobladors es marca en altres donacions del territori de Siurana i terres de Lleida, com l'Arbolí, l'Aleixar Cornudella, Escaladei, Escornalbou, Falset, Mont-ral, La Riba, la Bisbal, Samuntà (terme Alcover), La Febró, Flix, Vimbodí, Tàrrega, Poblet, Prades, Vilanova, Vilaplana o Ulldemolins. De fet en el document dona *“omnibus pascuas et aquas et venationes et chazas et omnes adempramentos de ipsis boscs et de ipsis montanis et de ipsa fusta et de his omnibus que ad usum hominum pertinet et liberos exitus atque introitus ipsis et omnibus eorum peccoribus et*

²⁶⁵⁸ SANS TRAVÉ, J. M. 2002, p. 184-185. Es refereix a un document de 1198 en el qual l'abat de Poblet Pere de Concabella va concedir a Vidal Traginer una peça de terra a Vimbodí entre les afrontacions de la qual havia el camí, el *siñar* i el *vicus*. En un altre document en que el mateix abat feia una concessió de terres a Joan Fuster, torna a sortir com afrontació el citat *siñar* a més del *vicus*. I el mateix el 1205 quan l'abat Pere de Curtacans dona a Martí Aragonès i la seva dona Provença quan els dona una casa: el *vicus* torna a ser un dels límits.

²⁶⁵⁹ ALTISENT, A. 1993, doc. 147. El lloc és a les Garrigues, però es cita com a mostra de la connexió del territori de Siurana amb les terres de l'*alfoz* de Lleida.

²⁶⁶⁰ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 91.

²⁶⁶¹ ALTISENT, A. 1993, núm. 153.

²⁶⁶² FONT RIUS, J. M. 1969-1983, núm. 94; GORT, E. 1994b, p. 56.

²⁶⁶³ ALTISENT, A. 1993, núm. 155; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 94; GORT, E. 1994b, p. 35-50; GORT, E. 1998, p. 9-18; GORT, E. 2003, p. 29.

animalibus.” El comte reté per a ell els forns, els molins i les justícies segons el fur de Lleida, així com lleudes, “*starores et habitationes.*”²⁶⁶⁴

68. **ANY 1154:** un document estudiat per Eduard Toda marca els límits del districte de Siurana on explica que Bertran de Castellvell va cercar dels vells del lloc i dels sarraïns que van marxar a València: “...*cercam lo teme de Siurana ab los serrahins de aquell lloc, e per major auctoritat trametém letres sagellades del Comte de Barcelona a Valencia an Amneccha e an Vitalbo e als altres sarrahins los quels foren de Ciurana que a nos trametesen letres en la qual manera devia anar lo terme de Siurana. E aquells trameteren a nos letres en la qual manera devien anar, en la qual manera ells lo tenian; altra vegada enquerim los serrahins de La Ribera, los quals foren de Siurana, en la qual manera devia anar, aquests, per nom Alabet de Serós, e Avimoran, e Jucef Carrell, e Amundarás, e Avinambrell et molts d altres de aquella llei, e aquests de la Ribera acordarens ab les lletres que vingueren de Valencia: en les primeres ensenyaren a nos de part de la Ribera que devia anar lo terme de Siurana aixi com la carrera va, la qual ve de Lleyda e traspassa sobre la muntanya de Flix, e travessa e fer al torm del guall, e puja sobre la serra, e pren Jubalfader, e passa per la serra e va a ferir a Bas, e devalla entro al riu de Siurana e passa per les penyeres, e pren les penes roges e passa per la font de la Pedrinera, e va dret de fir en aquella serra sobe lo torrent de Mitjanes, e puja de aqui avant entro en aquelles penes altes de Labaria, e passa per aquelles penes e daualla per aquell lloch qui es dit Alguariol, e ve enro de la pedra fita, e pren tot lo semonta de Montroig, e hix de dret dejús la font de Botarell e passa per la semunta que entre Feus i Munterol, e va per la dreuera entro al Cuguol e fir entro al pont de Goy, e traspassa Francolí e puja per lo trescoll del puig de Alilla, e davalla per lo torrent de Anguera e passa per lo Prat de la Guardia e fir al coll de Gemenells e passa per los tormos roigs sobre Vimbodí, e hix al puig qui es dit Orella de Polin e fir en Riudeset e entra per tot Riudeset entro a la via que ve de Lleyda e travessa amunt e traspassa per la vall de Juncosa e per lo semunta del puig de Gralla, e hix al Pinatell, que es en la carrera de Lleida, e retorna en aquelles muntanyes davant lo termenal de Flix.*”²⁶⁶⁵ Interessa observar l’extensió del terme amb el marcat de topònims no islàmics de bona part i d’altres com *Jubalfader*, en altres citacions *Gibolhoder* que es relaciona amb la població de la Figuera.²⁶⁶⁶ Per altra banda, no deixa de ser significatiu com es deia algun dels musulmans que van marcar el terme, com *Jucef Carrell*, o Josep Carrell, que sembla un nom més romanç que altra cosa. En un altre punt d’aquest capítol es parla del fet proposat per Badia i Margarit i Mariner Bigorra que els sarraïns de *Xibrana* realment parlaven llengua romanç i no àrab, i això que tenien noms ben islàmics: Alabec de Seròs, Avimoral i Jucef Carrell, Avimbodaràs, Avinambre, Zelema (jueu), batlle del comte d’Ascó. Relacioni’s aquest document amb un altre de 1173 del qual se’n parlarà més endavant i amb

²⁶⁶⁴ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 94; GORT, E. 2003, p. 29-31; LÁZARO DE LA ESCLOSURA, P. 1976, p. 24-25.

²⁶⁶⁵ BADIA I MARGARIT, A. 1987; TODA, E. 1924, p. 41-43. Val a dir que per alguns autors és un document fals. Vid. també l’enquadrament històric a GORT, E. 1995g.

²⁶⁶⁶ GORT, E. 1995i.

el fet que C. Plaza rastreja girs mossàrabs / català preliterari a la documentació feudal de la Conca de Barberà.²⁶⁶⁷

69. **ANY 1154:** butlla d'Anastasi IV en la qual confirma a l'arquebisbe Bernat Tort els béns de l'Església de Tarragona. Cal tenir en compte que el document s'expedeix després de la conquesta de Tortosa i Siurana, per la qual cosa el territori ja és controlat pels feudals. Es conforma pel llistat de parròquies que hem d'entendre ja estarien establertes o com a mínim plantejades, la qual cosa apunta clarament que ja hi havia població estable. També és important remarcar que hi ha esglésies del territori que no apareixen citades, però ben segur són sufragànies de les del llistat regestat. La sèrie marca clarament una completa distribució i enquadrament de la població en tota la diòcesi: a Tarragona ciutat les esglésies de Sant Miquel, Sant Salvador del Corral, Sant Fructuós, Santa Maria del Miracle, Tamarit, l'església de Berà, l'església de Sant Vicenç, d'Albinyana, l'església del Montmell, l'església de Selma, l'església de Montagut, l'església de Santa Perpètua, l'església de Montclar, l'església de Barberà, l'església de Forès, l'església de Guimerà, l'església de Maldà, l'església de l'Espluga Calba, l'església de Palau de Vinaixa, l'església de Tarrés, l'església de Siurana, l'església d'Alió, l'església de Cabra, les esglésies de Sant Pere i de la Santa Creu de Gaià, l'església de Vallmoll, l'església d'Alcover, l'església de Sant Joan de Consell, l'església del Codony, l'església de Centcelles, l'església de Riudoms, l'església d'Alforja, l'església de Cambrils, les esglésies de Pratedip i de Colldejou, l'església Marçà, tot això acompanyat dels delmes i llurs pertinences. Així mateix es decreta que una sèrie de diòcesis siguin sotmeses a la seu de Tarragona: Girona, Barcelona, Urgell, Osona, Lleida, Tortosa, Saragossa, Osca, Pamplona, Tarassona i Calahorra.²⁶⁶⁸
70. **ANY 1155:** carta de privilegis per poblar Espinavera (Valls). Com afrontament apareix el "*vilar Gros de Vallibus*" i es fa esment del pont de Goi entre d'altres llocs, així com la "*carrariam que itur ad Sibranam*."²⁶⁶⁹ És significatiu que en aquest document es marquin comunicacions molt antigues com el pont de Goi (*ponte Glorie*) que no es més que el pas pel Francolí de la via romana *ab Asturicam Terragone*,²⁶⁷⁰ o d'un camí carreter cap a Siurana, pocs mesos després de la seva presa fets feudals. La cosa indica que les vies, sens dubte d'arrel antiga, van continuar funcionant sense interrupció, i no havia especial preocupació per comunicar les terres dels agarens i les dels cristians, doncs era un fet normalitzat.
71. **ANY 1155:** Ramon Berenguer IV dona a Pere Berenguer de Vilafranca la vegueria de Dues Aigües ara Vilasalva per raó del poblament i construcció que està fent. Les terres que inclouen el Francolí i el riu Brugent amunt fins Farena i

2667 PLAZA, C. 1993; PLAZA, C. 2013.

2668 BELLÈS, J. 1995b.

2669 FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 102.

2670 ROIG PÉREZ, J. F. 2005.

d'aquí a Miravet (de la Conca). Concedeix una quarta part dels drets dels forns i mercaderia.²⁶⁷¹

72. **ANY 1155:** confirmació que Ramon Berenguer IV fa als pobladors i habitants de Duesaigües i Vilaverd de les possessions que els ha donat el batlle Pere Berenguer de Vilafranca i els allibera de determinats censos i usatges. En el diploma es cita el "*Pinatell prope Bearrera*"(Barruera), la Serra Grossa, el Pujol Roig, la serra de Prenafeta, la "*Mata Rotunda de Ozinas*," el torrent de Fontscaldes, el coll de Cots, el Tronch de l'Embut, el riu Brugent i Farena, els Cogullons, el "*collum des Chamel*,"el lloc de Miravet, el torrent d'Amalger, la Portella Roja i la Roca Voltorera, el Tallat de Barberà, el coll de la Pedra del Llamp, el Roure de Forat Micó i el riu Anguera. Dona "*paschuas et aquas ad omnes adempamentos de illis boschs et de montaneis et de fusta et de omnibus que ad usum hominum pertinent eliberos exitus atque introitus*." Reté en el seu domini "*ipsos furnos et molinos et meas iustitias et fabricas*."²⁶⁷² Els referents geogràfics, que apareixen en altres documents, apunten a un alt i precís coneixement del territori, fruit de presència perllongada i estable de poblament doncs poques són les vacil·lacions. A més, la majoria són d'origen llatí tot i que hi ha algun d'islàmic com Miravet. Tingui's en compte que el document com altres d'aquests anys es van redactat molt poc temps després de la presa de Siurana.
73. **ANY 1155:** Guillem de Cabrera i la seva esposa Adaled cedeixen a Pere de Malacara i la seva esposa Dolça el castell del Tallat, amb determinades obligacions: "*donamus nos vobis castellum de Muntblanc que vocant Taliad*."²⁶⁷³
74. **ANY 1157:** Guillem de Tarragona i la seva mare Agnès concedeixen a Pere Rasura i els seus successors el castell i terme de Salou. Confronta "*in capud stagni Saler*" l'honor de Raimond de Riba. Es cita el torrent de Porpres, al nord "*ipsa strata publica que vadit de Terraconam ad Tortosam*" i l'honor de Rodolf de Front, "*et sicut transit subtus archum de Salo quod devenit ad ipsum honorem Berengarii de ipsa Serra et venit per mansum Petri Girberti*," l'honor de Pere Joglar. Li concedeix els drets de pesca a l'estany de Salou.²⁶⁷⁴ La *strata publica* és senzillament la *via Augusta*, i crida l'atenció la citació de l'*archum de Salo*, que porta a pensar en un edifici romà.
75. **ANY 1158:** Ramon Berenguer IV dona a Joan de Martorell, ardiaca de la catedral de Tarragona el lloc de l'Albiol.²⁶⁷⁵ El diploma diu que li atorga el lloc "*ut facias ibi fortitudinem et populationem*" quan paradoxalment (o no) ja hi ha un *hisn* del districte de Siurana.²⁶⁷⁶ En la delimitació d'un espai fins fa poc en mans agarenes apareix el riu d'Alcover, el terme de Tarragona fins Monterols, Riudoms (*rivo de Ulmis*), Coll de Lop (Colldejou), Montral i Gallicant, que formarien el districte de *Xibrana*. Dins la donació inclou "*aquis, pratis et pasquiis*,

2671 ALTISENT, A. 1993, p. 150-151; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 98.

2672 ALTISENT, A. 1993, doc. 174; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 99.

2673 ALTISENT, A. 1993, doc. 179.

2674 ALTISENT, A. 1993, doc. 200.

2675 MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 449; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 109; VIRGILI, A. 2011.

2676 MENCHON, J. 2012a.

cum petris et lignis, cum nemoribus et silvis, cum arboribus, cum montibus et garriciis, cum pronis et planis, cum omnibus ingressibus omnia in omnibus simul et cum ingressibus suis sicut melius ad utilitatem rectam (?) intelligi vel recitari (?) potest, exceptis decimis et premitiis."²⁶⁷⁷

76. **ANY 1158:** Ramon Berenguer IV dona el lloc d'Alforja a Ramon de Gavalgan per fortificar-lo i fer-hi una vila, precisament on ja havia un establiment islàmic. Com en el cas anteriors està clar que no es funda res, sinó que s'ordena un lloc ja habitat.²⁶⁷⁸ No deixa de ser un *topos* (τόπος) quan parlen de poblar i construir una fortificació, doncs ja havia gent i ben segur que de construcció militar n'hi havia una, com es veu a l'Albiol. L'atermenat és clar i limita amb Riudoms, Cambrils, Escornalbou (*Cornabous*), vall d'Alforja, vall de Cortiella (*Cortadella*), l'Aleixar. El document atorga els prats, aigües, planters, garrigues, boscos i turons, arbres, animals de caça, i amb tot el que hi ha.²⁶⁷⁹ I una altra cosa, el text diu clarament que dona "*ipsam locum Sanctae Mariae de Alfurgia*" que indica l'existència d'una església i de poblament cristià previ a la conquesta, tal i com apunta la butlla d'Anastasi IV de 1154.
77. **ANY 1159:** Ramon Berenguer IV atorga carta de poblament a Prades. El seu terme "*vadit per ipsam viam usque ad rivuram de illo loco; et ab occidente cum ipsa gardia de Coscollots*" la qual cosa indica l'existència d'una torre de defensa.²⁶⁸⁰ Ja d'entrada interessa comentar que la donació es d'"*omnibus populatoribus qui sunt vel fuerint in Pratis,*" que manifestament ens diu que havia gent, a relacionar amb els agarens del territori de Siurana. Les afrontacions però són termes llatins i àrabs com Poblet, *Pineta* (Pinetell), *Capafontes*, *gardia de Coscollots*, *Albaurca*, *Vilanova*, *riuum de Ascitis*. Concedeix les pedres, aigües, pastures i garrigues, caça, *prorum et planum* (en pla i en pendent) terres cultivades i ermes, i totes les pertinences. També dona els emprius, pastures i cacera "*pro tota montanea Sibrane, sine dampno*" a més del que calgui per fer una església i una farga. Les donacions d'emprius i d'ús del bosc els relacionem com diu Gort als usos comunitaris dels pobladors antics, musulmans, però també a descendents dels *hispani*.
78. **ANY 1159:** el bisbe de Barcelona Guillem de Torroja dona carta de poblament a la gent de les viles de Bràfim. El més xocant és que el lloc ja es documenta, com hem vist abans en la donació el 959 del *castrum Frexanum*.²⁶⁸¹ El diploma pot servir de contrast amb d'altres ubicats en terres conquerides Aquí sabem que almenys des del segle X estem en òrbita comtal i per força hi ha poblament. Doncs bé, sí que parla de las *villas de Abrafim*, de les seves pertinences, terres cultes i ermes, i de llarga tradició de fidelitat al bisbe de Barcelona, doncs reconeix que fa temps que n'és el senyor. Com afrontacions tenim la Buada

²⁶⁷⁷ Posteriorment es fan noves concessions dins del terme de l'Albiol, que són els llocs de Sàlvia i Cogoll Roig els anys 1174 i 1257. Vid. FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 385.

²⁶⁷⁸ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017 363

²⁶⁷⁹ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 110.

²⁶⁸⁰ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 113; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. XI, doc. 23bis, XXVI.

²⁶⁸¹ FÀBREGA, A. 1995, doc. 54; MIQUEL VIVES, M. 1997.

super ipso Chec, les *Villes Indigues* que cal relacionar amb les vil·les/viles jueves d'altres documents, o la llacuna de Bastard. Fa referència dels mansos, cases, terres de conreu etc. No cal dissimular el fet que l'establiment i explotació del territori ja porta dos segles sota control feudal, i per tant no els cal precisar gaire més, a diferència d'altres documents com els que en fem referència.²⁶⁸² No deixa de ser irònic que aquí, on és de presumir que el donant coneix prou bé els focus de producció, no els precisi: ja no li cal. Però sí que vol enquadrar de bell nou aquesta població fins llavors amb una manera d'organitzar-se antiga que no li interessa.

79. **ANY 1159:** Ramon Berenguer IV dona a Guillem de Vilagrassa i la seva muller el molí de Cotz, a La Riba. La proximitat de la data a la conquesta de Siurana (1153-54), fa pensar que el giny sigui anterior.²⁶⁸³ A més, el nom és àrab.
80. **ANY 1159:** carta de franquícies de Bernat Tort als nous pobladors de Constantí. Es un document que cita Font Rius però que coneix indirectament en base a l'*Arxiepiscopologi* del canonge Blanch. Pel que diu el 1168, explica que en l'atermenament en temps de Robert d'Aguiló es va fer quan Siurana encara era en mans andalusines, és a dir abans del 1153-54. En conseqüència el nom de Constantí és més antic que la vila: "*Lo sobredit archebisbe als 30 de abril any 1159 concedí franquesa als que anirian a poblar lo lloc de Constantí, que per aquest temps, segons se veu, se comensà a fundar. Si bé, en la informació que lo archebisbe d. Hugo de Cervelló manà pendre dels confins del terme de Constantí en lo any 1168, dihuen los testimonis que en dita informació testificaren, que lo princep Robert los assenyala quant encara ere lo castell de Ciurana dels moros, ab què lo nom de Constantí vé a ser més vell que la vila, perquè tots los sobredits testimonis en son dicho anomenan lo terme, no de la vila de Constantí, sino de la Parellada de Constantí, que seria aleshores com un terme rònec o com una quadra i després se fundà la villa.*"²⁶⁸⁴ També diu l'*Arxiepiscopologi*: "*en tots los actes vells se diu la villa de la Selva: Sylva Constantini o villa Constantina. No per rahó de l'emperador Constantino, com diu lo dr. Onofre Marescal en lo sermó del rey d. Jaume, sinó perquè allà ahont vuy es la vila ere bosc i terme de la vila de Constantí; y per la esperura de aquest bosc, com ja he dit, baxaven los moros de les montanyes de Prades, encuberts, a cativar y robar los christians que treballaven en los termes de la ciutat y de la dita vila de Constantí.*"²⁶⁸⁵
81. **1159:** carta de conveni i seguretat als sarraïns d'Ascó, Flix, Móra, Garcia, Mas Çalepha, Castelló i Tivissa, que el 1276 confirma Alfons II als templers d'Ascó i accepta Guillem de Castellvell. S'atorguen les condicions de vida als agarens d'aquestes poblacions i regula les relacions amb els cristians. El llistat de llocs, a més dels citats a la Ribera d'Ebre, afegeix els de Çalepha i Castelló, que són al terme de Vandellós i l'Hospitalet de l'Infant i es corresponen al mas de

²⁶⁸² FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 114.

²⁶⁸³ ALTISENT, A. 1967; ALTISENT, A. 1993, doc. 205 i 207; CORTIELLA, F. 1985; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. XI, doc. 3, II-III.

²⁶⁸⁴ BLANCH, J. 1951, p. 94.

²⁶⁸⁵ BLANCH, J. 1951, p. 94 i 95; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 112.

l'Estalella, prop de Pratedip i al despoblat de Castelló. La primera era una parada del camí de Capçanes a Santa Marina i Llaberia.²⁶⁸⁶

82. **ANY 1160:** Pere de Pinós ven a Pere de Segura i el seu fill Guerau una cavalleria a l'Espluga de Francolí. El text diu *"et hoc videlicet terra et ferraginals et ortos et domos et molendinos et feu et empriu in boscos et in rivos et in pascuis quo modo unum de aliis cavallariis."* Diu que el lloc és *"in comitatu Barchilone vel in marchio de Sibrana (Siurana) in loco quem vocant ipsa Speluncha."*²⁶⁸⁷
83. **ANY 1160:** Ramon Berenguer IV prohibeix sota pena de mil sous envair les cases, granges i cabanes de Poblet i atorga una sèrie de privilegis al cenobi: *"nullus homo sis ausus casas vestras vel grangias vel cabannas quyas modo in toto meo regno habetis vel habituri estis violenter intrare, frangere vel dirumpere, vel homines vel ganatum vel aliquid aliud per vim extraere."* Els permet pastura del bestiar en la seva terra i dona *"in montibus et in silois et in aquis que sunt in tota terra mea."*²⁶⁸⁸ Altra vegada s'apunta a unes terres prou endreçades i en explotació a pocs anys de la presa de Siurana.
84. **ANY 1160:** Guillem de Claramunt dona a l'abat de Santa Maria de Valldaura (després Santes Creus) les terres del Codony. En el document especifica que és al costat del riu Francolí i que dona terra suficient perquè hi puguin llaurar quatre bous durant un any sencer. A és dona fonts, pastures, camins d'entrada i sortida, cosa que indica que l'espai esta perfectament organitzat.²⁶⁸⁹
85. **ANY 1162:** Ramon Berenguer IV o mes tard Albert de Castellvell amb el seu consentiment van donar el lloc de Cornudella a un cavaller de la família dels Navarra amb encàrrec d'endegar la població i potser també un castell. Aquest personatge desconegut i el document hipotètic són una viva proposta d'Ezequiel Gort en base al fet que els Navarra són els castlans el 1402, i un Joan Navarra apareix com a testimoni el 1163 a la concessió de Santa Maria de Montsant.²⁶⁹⁰ També es donaria carta de població en la qual es reconeixerien els emprius i s'adherien als usos de Siurana.²⁶⁹¹ Per Gort els termes de la donació eren semblants a les d'Alforja (1158), Vilanova de Prades (1163), Falset (1168) o la Morera de Montsant (1170) (**Fig. 9.47a**).
86. **ANY 1163:** el rei Alfons I mana a Pere Berenguer de Vilafranca canviar de lloc de Vilasalva i la construeixi de nou al lloc anomenat Montblanc, i com a compensació li concedeix la vegueria i la batllia, els estacaments dels plets i la quarta part dels rèdits excepte les dominatures reials i els drets dels molins. A més li dona en lliure i franc alou dues parellades de terra a Montblanc i dos

²⁶⁸⁶ BLAY BOQUERA, M. 2018, p. 24-28; FONT RIUS, J. M. 1977.

²⁶⁸⁷ ALTISENT, A. 1993, doc. 212.

²⁶⁸⁸ ALTISENT, A. 1993, doc. 216.

²⁶⁸⁹ PAPELL, J. 2005, vol. I, 2005, doc. 93; MIR LLORENTE, H. 2011, p. 46-55.

²⁶⁹⁰ GORT, E. 1994b, p. 67.

²⁶⁹¹ Aquesta carta de població es dedueix per la documentació aportada per Franquet i que recull Gort (GORT, E. 1994b, p. 69) quan parla d'un plet pels emprius el 1786 en que es fa referència a la carta de població de 1162.

molins a Tarragona.²⁶⁹² El que està clar és que el lloc ja estava habitat i organitzat.

87. **ANY 1163:** el rei Alfons I i Arbert de Castellvell donen Vilanova de Prades a Pere d'Avellà amb diversos drets a condició de construir una fortalesa, poblar i habitar el lloc. Li atorga un terç dels molins, cosa que porta a entendre que altra vegada ens trobem amb un territori prou ben organitzat d'antic com per haver-hi aquests ginys.²⁶⁹³
88. **ANY 1163:** Berenguer de Fornells i la seva muller Amàbilía permuten a Arnau de Roma el camp de Bernat Calvet que van comprar per una parellada de terra a la Febró. Cal tenir en compte que és un lloc del territori de Siurana, conquerida entre 1153 i 1154. És sota el camí d'Albarca, i afronta amb el riu de Canyelles, l'alou de Pere de Sòria, amb la finca de la Febró, l'alou de Bernat d'Eramont, i Montland (Montral).²⁶⁹⁴ La citació del camí a Albarca apunta com en altres documents a una xarxa viària consolidada que connectava els territoris sota control feudal i andalusí.
89. **ANY 1164:** l'arquebisbe Guillem de Torroja atorga carta de poblament a la *Villa Constantina* (Selva del Camp) excepte la "*turrum et fabricam*," a més de delmes primícies etc. Fa esment de les vinyes i horts, pastures, aigües, fustes. El fet marca que el lloc ja era en funcionament.²⁶⁹⁵ Com a dada interessant marca com afrontacions de la donació per llevant "*ipsum torrentem qu vadit de ipsis voltis de Argenteria ad partes Parietes Graciles; ab occidente in ipsum torrentem de Mosterio et ascendit per cacumina montium altium et transit per collum qui est super caput de Rivo Ulmorum, et sicut aque vergunt versus torrentem; a meridie in medio loco inter iamdictam villam Constantinam, a septentrionali vero plaga in ipsas pinnas que sunt subtus ipsum Albiol. Et revertitur in predictum torrentem de Argenteria.*"
90. **ANY 1164:** Arbert (Albert) de Castellvell senyor de Siurana, per ordre del rei Alfons, dona a Ramon de Vallbona²⁶⁹⁶ i el sacerdot Pere i altres confreres un indret al Montsant i els permet construir un molí on els hi plagui, a les aigües del riu. Aquest lloc serà Santa Maria del Montsant. A les afrontacions es cita Albarca, la Pineda, la "*via que vadit de Albarcha per Montem Sanctum usque ad Pinetam*" i pel nord "*in sumitate rupis super Fontem Albam.*" Inclou els erms i terres cultivades i tot el que pertany al servei de persones i animals.²⁶⁹⁷ Fem

²⁶⁹² ALTISENT, A. 1993, doc. 234; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 119.

²⁶⁹³ ALTISENT, A. 1993, doc. 236; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 121.

²⁶⁹⁴ PAPELL, J. 2005, vol. I, 2005, doc. 107.

²⁶⁹⁵ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 125; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. XVI, doc. 25, XXVIII.

²⁶⁹⁶ Aquest personatge a més de colonitzar una sèrie d'espais conquerits als musulmans va ser promotor d'un seguit de centres cenobítics com Cérvoles (Les Garrigues) l'any 1157. Cfr: ALTISENT, A. 1968; FORT I COGUL, E. 1970, p. 79-139; GORT, E. 1994b, p. 59; LLADONOSA, J. 1962, p. 325-385; SANS TRAVÉ, J. M. 1987; TRENCHS, J. 1983, doc. 1.

²⁶⁹⁷ ALTISENT, A. 1993, doc. 264; GORT, E. 1994a, p. 47-48; GORT, E. 1994b, p. 59; GORT, E. 1995g; MCCRANK, L. 1976; RAMOS, M. LI. 1987; TRENCHS, J. 1983; VILADRICH, M. 1990.

memòria: Ramon de Vallbona és un promotor de focus monàstics/eremítics en les terres fa poc conquerides als musulmans.²⁶⁹⁸

91. **ANYS 1164-1171:** entre aquests anys el canonge Blanc al seu *Arxiepiscopologi* explica que durant la prelatura d'Hug de Cervelló els musulmans de les muntanyes de Prades baixaven aprofitant l'anonimat del bosc per "*cativar y robar los christians que treballaven en los termes de la ciutat y de la dita vila de Constantí.*" Seguint el cardenal Dòria comenta que l'arquebisbe quan convenia lluitava contra els musulmans al costat del rei Alfons.²⁶⁹⁹
92. **ANY 1164:** testament de Pere de Puigverd. Entre altres coses deixa Poblet, Pira (*Apiera*), Barberà, la "*carreria que vadit de Barbera ad Montornes,*" la carrera de Santa Maria, l'alou de Guillem de Montagut, i la que va que porta a Anguera. També cita que fa una donació a Santa Tecla de la seva dècima de Prenafeta.²⁷⁰⁰
93. **ANY 1166:** Alfons I i Arbert de Castellvell donen i confirmen als habitants i pobladors d'Ulldemolins tots els termes de la vila, a excepció de determinades terres. Entre les afrontacions apareix la partida de Bernat de Gariram, i la via "*que transit per Steparium et ascendit in serra de Sorbolis, a meridie in pariliata Petri de Abilia et in Monte Sancto, ab occidente in Albelaira, ab circio in aliub.*" Inclou tot, terres ermes i cultes, "*cum ingressibus et egressibus suis et in pascuis et aquis et vineis omnibus et cim omnibus adempamentis suis, ad usaticum Siurana.*"²⁷⁰¹
94. **ANY 1166:** regest de la donació de carta de privilegis d'Alcover per part d'Alfons I. Esmenta el torrent de les Voltes, el camí de Mont-ral i el mas de Pere Volar.²⁷⁰² La població s'havia de regit segons els costums de Siurana.
95. **ANY 1167:** el rei Alfons concedeix a Bord de Ribera i els seus successors el mas de Pere de Cardils a Vimbodí amb annexos conreats i erms i totes les pertinences. Es citen els molins i les pastures.²⁷⁰³
96. **ANY 1167:** Guerau Alemany i els seus fills Guerau i Hug venen a Santa Maria de Valldaura una torre anomenada de Valldossera al terme del castell de Montagut. A més de la torre hi ha "*omnibus pertinenciis et tenedonibus, cum domibus, terris et vineiset arboribus diversi generis, simul com ipsa decima, cum maquis, pascuis, ligneariis et adempriois, et cum introitibus et exitibus suis, et cum omnibus que ad ipsam turrim pertinent, et pertinere debent, sicut melius habemus et habere debemus, in comitatu Barchinone, in termine castris nostri de Monte Acuto.*" Entre els límits hi ha els mansos de Bernat de Torredella, el coll de Figuera, la "*turre Gauceranna*" i l'espluga de Bedestre.²⁷⁰⁴ És un altre lloc on es fa esment

2698 TRENCHS, J. 1983.

2699 BLANCH, J. 1951, vol. I, p. 95-96; GORT, E. 1994a, p. 57.

2700 ALTISENT, A. 1993, doc. 268.

2701 ALTISENT, A. 1993, doc. 278; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 128; GORT, E. 1994b, p. 66-67; GORT, E. 1995g.

2702 FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 131.

2703 ALTISENT, A. 1993, doc. 314.

2704 ALTISENT, A. 1993, doc. 319.

dels emprius, però ara a l'antiga frontera del Gaià. De fet el terme de Montagut ja l'hem anat veient en documents des del segle X.

97. **ANY 1168:** amb el consentiment d'Alfons I Albert de Castellvell dona a Pere de Deu i esposa Domènega i els seus fills el lloc de Falset, i rep el senyoratge, l'estacament i els establiments i un alou de terra, un terç de justícies, forns, quarters, eixorquies, avituallaments, molins i delme, i les causes que sorgissin a favor del senyor; també les pertinences i terrenys, boscos, garrigues, muntanya i pla, pastures, fustes, camins i pujades, aigües pedres grans i petites i es compromet a canvi a poblar Falset i fer una fortalesa.²⁷⁰⁵ Ara bé, diu que el lloc era erm i desert tot i que parla dels vells del lloc. També cal significar que diu que Falset és "*illo loco deserto et heremo.*" És important que no es faci referència a les mines de la zona, que queden reservades a la corona.
98. **ANY 1169:** Guillem de Claramunt i la seva esposa Ermessèn cedeixen a Berenguer Ruf la seva filla Guillelma i el seu fill Berenguer quatre parellades al terme del Codony, i donen permís per construir un o dos molins al riu Francolí. Entre les afrontacions hi ha la "*carrerria que vadit versus Terragonam.*"²⁷⁰⁶ De nou es veu una xarxa viària establerta de fa temps.
99. **ANY 1170:** Alfons I dona Escornalbou al canonge Joan de Sant Boi, que es defineix com un "*locum eremum*" anomenat "*Schornabous, qui sub destructione et heremo diu absque cultore et incolatu permansit,*" a condició que "*restaures et meliores atque popules.*" El document fa referència al caràcter abrupte i deshabitat del lloc per causa de la boscúria, lladres i "*sarraïns raptors que devasten el camp de Tarragona sense compassió.*"²⁷⁰⁷ Marca la presència agarena en aquestes terres i el seu caràcter rebel fins força tard.²⁷⁰⁸ A les afrontacions, es fa esment dels llocs de Pradell (de la Teixeta)²⁷⁰⁹ i la Torre de Fontaubella, és a dir poblacions que ja existien.²⁷¹⁰ I s'esmenta per primera vegada el poble de Riudecols.
100. **ANY 1170:** Albert de Castellvell, senyor de Siurana dona el lloc de la Morera (de Montsant) a Arnald de Salfores, per tal de repoblar-lo i edificar-lo. Com

²⁷⁰⁵ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 133; GORT, E. 1995g; GORT, E. 2003, p. 25, 34; PLADEVALL FONT, A. 1995.

²⁷⁰⁶ ALTISENT, A. 1993, doc. 356.

²⁷⁰⁷ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 138. "*Et quoniam in predicto loco maximum et densissimum nemus habetur horrendumque nimis, ubi latrones et sarraceni raptores assidue latitant, qui plerumque convivina montana etiam Siurana et Campum Terraconensem prorsus vastant, miserosque captivant et occidunt, pluraque mala innumerabilia inde procedunt (...) ut ecclesia et fortitudo ibidem construatur in qua eiusdem loci habitatores salventur et defendantur.*" Gort (1995g) dona referència dels *Anales de la Corona de Aragon de Zurita*. Ara bé, Fort i Cogul no es creu aquests fets, al contrari que Font Rius encara que data les accions punitives d'Albert de Castellvell entre 1162 i 1163, quan Joan F. Cabestany les situa al 1170 (BAGUÉ, E.; CABESTANY, J. F.; SCHRAMM, P. E. 1980. Tingui's en compte que pel canonge Blanch, entre 1164 i 1171 Hug de Cervelló va fustigar els que "*baixen a cativar i robar los christians que treballaven en los termes de la ciutat i de la dita vila de Constantí*" (GORT, E. 1995g, p. 370 | FORT I COGUL, E. 1970).

²⁷⁰⁸ GORT, E. 1994b, p. 57.

²⁷⁰⁹ GORT, E. 1995g.

²⁷¹⁰ GORT, E. 1995g.

afrontacions donen la font al costat de Joncosa, Garcia i *Unicapceri*, el riu Siurana i la serra de *Conillo*, a més del Montsant. Inclou terres ermes i cultivades amb els accessos.²⁷¹¹

101. ANY 1171: l'arquebisbe Guillem de Torroja i el rei Alfons d'Aragó cedeixen a Pere de Vilagrassa i la seva muller el lloc que a partir d'ara es dirà de Rocabruna (Picamoixons,) al territori de Tarragona, a la riba del Francolí. Entre les afrontacions es cita el pont de Goi, *pont de Godile*, terres ermes i cultivades planes, pastures i garrigues. Dona també un terç d'un molí i una "*tertiam partem illius insule que ibi est ultra Francholinum.*" Així mateix figuren les terres de Poblet, les de Bernat de Veciana i dels homes de Pont de Goi, el coll de Cots i la "*carreriam de collo Alie.*"²⁷¹² La citació d'una *insula* al riu pot ser simplement això, o també es pot referir com es veu en la documentació feudal del districte de Tortosa, a una *yazira* o illa fluvial amb ús agrícola des d'època andalusí o anterior fins i tot.²⁷¹³

A això cal sumar les illes agrícoles, que en els documents feudals apareixen com a *insulae* i en la toponímia islàmica són els *yuzur* (sing. *yazira*), les algesires.²⁷¹⁴

102. ANY 1171: donació de la vall de Porrera al monestir de Santa Maria de Pedrabona (Garraf). Segons Gort, les terres confrontaven amb els termes de Cortiella i Escornalbou (*Corona bous*), Falset, "*in ipsis serris de Podio de Agilera et de Gratalobs et in Populeta vesantur aque in rivo Sibirane, a circio in a populatione mocharaum de Populeta et in seris de Collo Godafredi e Erbulini.*"²⁷¹⁵ Apareix una *Agilera* i un *Godafredi*. Caldria estudiar si el primer és un lloc alt simplement o un establiment andalusí dels primers temps de conquesta, com s'ha estudiat abans; i si el Godofred citat és un lloc ficat en temps de conquesta o més versemblantment germànic i per tant a relacionar amb l'època visigoda. Som prop del lloc de Gallicant, vinculable als *gallicani*, tropes gal·les dedicades al control de zones mineres en època antiga.²⁷¹⁶ També és interessant el fet que el rei es reserva per a sí les mines de ferro, estany i argent del terme.²⁷¹⁷
103. ANY 1172: el rei Alfons concedeix a Ramon de Vallbona i els seus la granja de Poboleda, amb els seus termes, afrontacions, entrades i sortides "*sicut unquam melius habuit in tempore sarracenorum et christianorum.*" Afronta amb Sant Marcel, Esplugu.²⁷¹⁸
104. ANY 1172: Albert de Castellvell i la seva esposa Sibil·la donen al monestir de Sant Vicenç de Serrabona el lloc de Porrera, però com en el cas anterior, es

2711 FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 139; GORT, E. 1994b, p. 66; TRENCHS, J. 1983, doc. 2.

2712 ALTISENT, A. 1993, doc. 412; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 140.

2713 NEGRE, J. 2015a, VIRGILI, A. 2000, p. 197-205.

2714 NEGRE, J. 2015a.

2715 GORT, E. 1994a, p. 96-100 i 108; GORT, E. 1995g; TRENCHS, J. 1983.

2716 OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013.

2717 "*exceptis meneriis argenti et plumbi et stagni et ferri.*" TRENCHS, J. 1983, doc. 3.

2718 TRENCHS, J. 1983, doc. 5.

reserven les mines de plata, plom, ferro i estany.²⁷¹⁹ Entre les afrontacions apareixen Cortiella, Escornalbou, les serres de Falset (*Fauceto*), el *Podio Aguilera*, Gratallops i Poboleda (*Populeta*), el riu Siurana (*Sibirana*), el *collo Godofredi* i l'Arbolí. Com en altres casos dona els *ingressibus et regressibus*, els delmes i primícies, “*et lucis et montibus et vallibus*,” colls, aigües, pastures, garrigues, emprius però com hem dit retenen “*parte minariam argenti, stagni, plumbi et ferri*.”

105. ANY 1173: document de delimitació del terme de Siurana fet en temps del rei Alfons I. Explica entre altres que en temps de la dominació musulmana els siuranencs van vendre Falset a Garcia. Es fa esment d'un seguit de topònims clarament identificables: Siurana, Pradell, Colldejou, Pinars de Llaberia, Pinetells de Rubials, Mont-roig, Escornalbou, Ulldemolins, La Figuera, Cabacés, Ascó, coll d'Ucles, Espluga de Francolí, Vimbodí, Montblanc, o La Riba: “*Et extenditur terminus Ciurane usque ad locum quem apellant Abellarreig ad radice, et finem Montis Majoris. Dixerunt etiam quod Pradell est de termino Ciurane et vadit at revolvit ultra collem Jugi et usque ad locum quem apellant Pinars de Lebarja et transit per illos Pinatelles de Rubials et vadit ad planum Montis Rubei. Et hoc totum castrum de Cornu Bovis et terminis suis est et fuit de termino Ciurane. Terminus etiam predictae Ciurane revolvitur et revertitur ad juncturas aque de Ciurana et Oculi Moliendinorum et vadit usque ad Fontem Ficulnee et ad Vibalhader et revertitur usque ad viam que ducit ad Ascho et exit ad gradum de Ucles et vadit usque rivum de set es usque ad Peram Fixam et usque ad Speluncham Francholini et Avimbodin est de termino jamdictae Ciurane et transit supra Montem Album et revertitur usque ad Ripam. Hos autem terminos supradictos sarraceni senes de Ciurana qui post captivum Ciurane habitaverant apud Seros precibus Arberti de Castroveteri venerunt cum eo apud Ciuranam et ibi secundum legem suam in presencia ipsius Arberti et aliorum multorum juraverunt quos dicerent veritatem de terminis Ciurana et sicut superius prenominati sunt termini ita illi sarraceni eos terminaverunt et monstraverunt.*”²⁷²⁰ Cal relacionar aquest document amb el publicat per Eduard Toda i citat més amunt, de 1154.
106. ANY 1173: carta de població d'Alforja on cal destacar l'atermenament prou precís, amb l'esment dels llocs: Riudoms, Aleixar, la “*Terram Rubeam et pervenit super fontem longum recte, Escorbalbou, Botarell*” (que es documenta per primera vegada), *Algurgiam*, la “*cacumine montis altioris*,” la qual es sobre el “*Rivum de Cols*” (Riudecols). Entre els pactes diu que cap home de guerra, hospital o monestir no pugui vendre o pignorar, cosa que es pot relacionar amb l'anterior donació d'Escornalbou. Atorga, com en altres llocs, els “*pratis, aquis, pascuis, garricis, nemoribus, petris, lignis, et cum ingressibus et egressibus suis, tibi eam sicut praedictum est damus*.”²⁷²¹
107. ANY 1173: l'arquebisbe Guillem de Torroja atorga a Berenguer de Prats carta de poblament del Morell, que fins llavors formava part del Codony.²⁷²² Com

²⁷¹⁹ TRENCHS, J. 1983, doc 4.

²⁷²⁰ BOFARULL I MASCARÓ, P. 1856, doc. núm. XIV; GORT, E. 1995g; GORT, E. 2003, p. 24.

²⁷²¹ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 146.

²⁷²² FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 144, referència indirecta a BLANCH, J. 1951, vol. I, p. 110.

afrontacions, la Guàrdia de Mahomet, després coneguda com la Pobla de Mafumet.

108. ANY 1174: Alfons I dona en feu els castells de Tivissa, Mora, Garcia i Marçà a Guillem de Castellvell "*que habuerunt tempore sarracenorum.*"²⁷²³
109. ANY 1174: Guillem de Claramunt ven a Santes Creus l'honor del Codony.²⁷²⁴ El lloc es coneix com Sant Joan del Consell i inclou els termes i afrontacions, aigües i pastures, entrades i sortides. Quant a les afrontacions, el riu Francolí a l'est, l'honor de Gerald de Colent al sud, l'honor de Vilallonga a l'oest i al nord el torrent d'Alcover.
110. ANY 1175: es dona carta de poblament a Vilanova de Prades.²⁷²⁵ S'explica que Ramon Berenguer IV havia format el terme tot segregant-lo de Prades. Doncs bé, ja es cita el 1159 en la seva carta de poblament.²⁷²⁶ El 1163 el rei Alfons I el va donar a Pere d'Avellà, tal i com l'havia tingut son avi també de nom Pere i que era el capellà de Pinós mitjançant el sistema de l'*aprisio*.²⁷²⁷ El document explica que dona les terres cultes i ermes, entrades i sortides, el pla i la muntanya, les aigües, les pastures, les pedreres i tot en general. La delimitació marca una rica toponímia establerta de fa temps: *Monte Agudello, rivu de Artichis, Pratis, podio de Estepar, Albarchum, terminum de Siurana, Podio Nigro, Hui de Molins, Turre de Lena, el terminum de Seruolas, Vellozel, Valle Clara, Rocha Corba, podium qui est subtus Monte Agudello, terminum de Populeto*. Com en altres casos de les Muntanyes de Prades dona els emprius en totes les muntanyes de Siurana: "*et dono vobis adernprivouo in totis montane is de Siurana de omnibus rebus que ad usum hominis spectant, quos habeatis sine tala.*"
111. ANY 1177: Guillem de Timor, nomenat per Pere de Queralt castlà de l'Espluga, dona a Poblet un salt d'aigua per construir-hi molins, qui compensarà amb el lliurament d'un terç de la mòlta.²⁷²⁸ Per Batet, és de suposar que el salt és d'un antic molí que era sota la roca entre les ribes jussana i sobirana. El fet és indicatiu d'una llarga tradició molinera en aquesta zona.
112. ANY 1178: Bernat de Papiol decideix ser enterrat al monestir de Sant Cugat i procedeix a fer la donació predi a Bonastre en el lloc que es coneix com *Meschitellis*: "*Iterum dono predicto monasterio infra terminum ipsius castris de Albiniana quod est alodium s. Cucuphatis, totam illam meam dominicaturam de Meschitellis in loco vocato Alastre et omnia mea directa que habeo et habere debeo in manso de Lodard, cum omnibus eorum pertinenciis et tenedoribus cultis et heremis, et cum arboribus diversi generis.*" Estem ja en un moment molt avançat i fa temps que aquestes terres ja no són a la marca, però el topònim *Meschitellis* s'ha

²⁷²³ ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, p. 556 doc 2 p. 575. Vid. també GORT, E. 1995g.

²⁷²⁴ PAPELL, J. 2005, vol. I. doc. 80.

²⁷²⁵ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 153.

²⁷²⁶ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 113.

²⁷²⁷ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 121.

²⁷²⁸ BATET, C. 2006, p. 67-68; PONS MARQUÈS, J. 1938, núm. 228.

relacionat amb *masquid* és a dir mesquita o *masaquit*, lloc amb restes construïdes. Alerta però, mesquita també vol dir fem.²⁷²⁹

113. ANY 1179: Pere de Déu i esposa reben Pradell de mans del prior d'Escornalbou Joan de Santboi. El document, perdut, segons Toda i Font Rius atorga terres al "lloc desert anomenat Praciells" -a identificar amb Pradell- i limitava amb les roques d'Escornalbou, les penyes de Llaberia fins Fontaubella, i els termes de Falset i Vallgornera. El monestir es reservava el dret de bastir-hi una força.²⁷³⁰
114. ANY 1180: Alfons I dona a Pere de Deu la vall de Porrera i Sant Marcel.²⁷³¹ Recordi's que abans el rei ja havia donat una concessió a la vall de Porrera a Santa Maria de Pedrabona, monestir del Garraf. En aquest document dona les mines d'argent ("*in simul cum illas argenteras*") cosa que demostra que s'hi extreia aquest mineral i més en una zona de tradició minera des de l'antiguitat. Pere també rep els estacaments i els establiments, un terç de les justícies, forns, molins i altres, així com un terç de la dècima del rei.²⁷³² De fet les mines eren retingudes pel rei i per Albert de Castellvell en els citats documents de 1171 i 1172.²⁷³³
115. ANY 1180: el rei Alfons I dona carta de població als habitants de Sarral.²⁷³⁴ El lloc té el nom de *Reyal*, "*quae olim nuncupatur Saduc, cum omnis terris cultis et incultis et lignis, aquis, pascuis, arboribus, petris et petrariis, ingressibus et egressibus suis et cum omnibus illes que ad usum hominum pertinere debent.*" Afronta amb Montclar, Vall Orsera que en diuen Espases, la serra que va a la guàrdia del Coscoll (on hem de situar una torre), serra fins el coll de la Portella i la que va al "*collum des Alzmaven*" que hem d'entendre com a topònim andalusí, el camí que va fins Ollers i el riu. Per l'oest va fins Ollers i el turó sobre Solivella i la "*petra que vocatur Llamp.*" Al nord fins la bassa de Forès que podem interpretar com la que h ha encara al peu del seu puig, seguint la serra fins una altra torre amb nom a estudiar, la "*gardiam de Oromir*" i cap a la guàrdia de les Piles i cap al castell de Montclar. Recordar que el lloc de Saduc, Saüc o Sauc ja apareix en el ja comentat document de 1076 en el qual Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II infeuden el seu alou del puig d'Anguera a l'aiguabarreig dels rius Anguera Ollers a Bonfill Oliba.²⁷³⁵

²⁷²⁹ CASELLAS, M. 1996, p. 31; MERCADÉ, J. 2017. Vid. també URPI, R. M.; RESINA, J. A. 1991, p. 101-113.

²⁷³⁰ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 201; GORT, E. 1995g ; GORT, E. 2000, p. 60; GORT, E. 2003, p. 35-36; TODA; E. 1924, p. 56. Per Font Rius és del 1195.

²⁷³¹ GORT, E. 2003, p. 36; TRENCHS, J. 1983, doc. 7.

²⁷³² FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 161; GORT, E. 1994a, p. 95-99; GORT, E. 2003, p. 36; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 496, doc. núm. XIV, p. 67-68, doc. XXII. La colonització va mig funcionar perquè el 1258 havia una església que és sufragània: GORT, E. 1994b, p. 70-71.

²⁷³³ Anys després, el 1194, Pere de Déu amb el vist-i-plau del prior de Serrabona concedia part d'aquestes mines, a la vall del Llorer, a Ramon Girberga. Cfr. TRENCHS, J. 1983, doc. 12.

²⁷³⁴ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 160.

²⁷³⁵ PAPELL, J. 2005, vol. I, 2005, doc. 16.

116. **ANY 1182:** en el testament de Guillem de Cervera es deixa el “*castrum de Albarcha et ipsam almuniam*” al seu fill Guillem. La citació d’una almunia demostra que havia una població consolidada, clarament d’origen andalusí.²⁷³⁶ Altrament cal tenir en compte que prop del poble, a la Prada de la Guineu hi ha enterraments a la roca datables en època alt medieval, i preparats per rebre inhumacions en decúbit supí i per tant no són de filiació musulmana.²⁷³⁷
117. **ANY 1183:** Bernat de Bell-lloc dona carta de poblament als habitants de Reus. Tot indica que hi havia gent doncs parla de les cases, horts i terres cultivades. cosa que testifica que el lloc ja era habitat. Es reserva les justícies, el forn i la farga i els pobladors han de treballar en la fortificació de la vila.²⁷³⁸
118. **ANY 1187:** Berenguer de Claramunt i Ermessenda donen a Guillem de Taradell i la seva esposa Juliana una peça de terra al terme d’Altafulla a canvi de 16 sous de Barcelona a condició de treballar-la i pagar un cens anual. Entre les afrontacions destaca l’afrontació nord “*in camino antiquo quod vadit Terrachonam*” que no és més que la *via Augusta*. L’estudi que en fan R. Serra i A. Virgili marca que aquesta peça es correspon a la partida de terra que hi ha *grosso modo* entre l’actual N-340 i l’estació del ferrocarril, carrer de Mar i passeig Lluís Companys, un total de 4’5 Ha. El fet és indicatiu de la presència clara i identificada de la romanitat en el territori.²⁷³⁹
119. **ANY 1188:** el rei Alfons I dona la primera carta de població a Vilallonga del Camp, la qual es trasllada on és ara en virtut d’una segona carta del 1285. El lloc estava al costat de l’antiga via romana de *Tarraco a Ilerda*, llavors el camí ral que unia Tarragona i Montblanc, de fet diu “*Item mando et constituo quod illud caminum quod vadit de Tarrngona ad Monte album transeat inde.*”²⁷⁴⁰
120. **ANY 1191:** Pere de Déu concedeix carta de població a Falset amb els usos de Siurana.²⁷⁴¹ Diu “*miylor l-e acapat dels vells del lloch*” cosa que implica que el lloc ja estava poblat.
121. **ANY 1191:** Arbert de Castellvell i el seu castlà Arnau de Fenollar donen a Raimon de Riudoms el lloc de Vandellós al terme del castell de Tivissa a fi i efecte que s’hi estableixin dotze pobladors i tinguin un seguit de terres en alou.²⁷⁴²

²⁷³⁶ GORT, E. 1994b, p. 66; GORT, E. 1995g.

²⁷³⁷ MENCHON, J. 1995y; MENCHON, J. 1998b; MENCHON, J. 2006; MENCHON, J. 2013a.

²⁷³⁸ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc.169, GORT, E. 1986, p. 9-11; http://www.reus.cat/sites/reus/files/arxiu/carta_1183.pdf

²⁷³⁹ SERRA RIAL, R.; VIRGILI, A. 2018.

²⁷⁴⁰ ESPAÑOL, F. 1983.

²⁷⁴¹ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc.189; GORT, E. 2003, p. 43. Ara bé, Gort apunta dubtes si la carta és d’aquest moment, 1171 o 1193.

²⁷⁴² ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, p. 547 I 575 doc. 4; ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1991, p. 113-114 doc. 1.

122. ANY 1191: La reina Sança, muller d'Alfons I dona a Ramon d'Obac i els seus descendents el domini de la Morera de Monstant a condició de lliurar cada any un quart dels fruits i un hort. El document explica que el lloc va ser abans de Bernat de Castellet, i el defineix com un rafal: "*est autem ipsa dominicatura totum arrafal qui fuit Bertrandi de Castelleto.*"²⁷⁴³
123. ANY 1194: Alfons I amb el vist-i-plau del prior Ot de Sant Pere de Riudebitlles atorga carta de poblament a la gent del terme de Cabra del Camp a condició de viure agrupats i no fundar fer altres assentaments: "*nulla alia villa fiat de cetero infra terminos de Capre, neque aliquis audeat aut possit habitare infra iamdictos nisi in predicata villa super collum Capre.*"²⁷⁴⁴ El lloc ja era habitat de força temps ençà com s'ha vist anteriorment, però es veu un reenquadrament de la població per part del poder reial, com també es fa amb el cas de Vilasalva i uns anys després amb Nulles.
124. ANY 1194: Pere de Déu, amb el consentiment del prior Vicens de Pedrabona lliura a R. de Giberga una terra a la vall del Llorer, al terme de Porrera.²⁷⁴⁵ Apareix com a afrontació la "*serra podio Baboix*" i el "*podio Rotundo.*" Destacar el topònim Baboix, que es documenta en altres punts del Priorat i per J. Corominas és un arabisme a vincular amb la camamil·la.²⁷⁴⁶
125. ANY 1204: en un document es marquen els límits de la vila de Reus on s'esmenta que Almoister forma part del seu terme ("*in termino de Reddis in loco vocato Mosterius*"), el Puig d'en Cama, l'Albiol i la *Silva Constantina*.²⁷⁴⁷
126. ANY 1208: Júlia de Banyeres i el seu veguer Mir de Castellvell donen a Guillerma, senyora de Castellvell i vescomtessa de Narbona, els *puigs* de Nulles i *vilas Yudaicas* amb la condició d'activar la seva colonització, construir fortaleses i viles.²⁷⁴⁸ És interessant que el topònim que torna a aparèixer i que indica un poblament d'origen mosaic en el territori, com després se'n parlarà. També és remarcable com la carta de poblament enquadra en un nucli concentrat el poblament dispers d'ací a Vallmoll, i al riu Gaià: "*ita quod vos faciatis et construatis ibi villas et forcias cum muros et sine muros cum, vallibus et barbacanis et [...] quod in predicata loca mittatis et construatis et populetis omnes homines qui sint citra Gaianum versus Campum Terrachone usque ad Valli Mollis.*"
127. ANY 1275: Berenguer d'Entença i Bernat de Fonollar donen carta de població al coll de Balaguer a Berenguer Alemany i més persones. Donen i concedeixen una devesa pe a bestiar major i menor, eximeix pagament de determinats drets

²⁷⁴³ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, doc. XXXVII; TRENCHS, J. 1983, p. 216.

²⁷⁴⁴ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 200.

²⁷⁴⁵ TRENCHS, J. 1983, doc 12.

²⁷⁴⁶ GORT, E. 1995g; GORT, E. 2003, p. 24, 34-37; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 133, 138; *Onomasticon Cataloniae* vol. II, 1994, p. 290-291; PLADEVALL FONT, A. 1995.

²⁷⁴⁷ GORT, E. 1986, p. 32; GORT, E. 1998.

²⁷⁴⁸ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 225; BATLLE GALLART, C.; BAUCCELLS, J.; FÀBREGA, À.; HERNANDO, J.; RIU RIU, M. 2006a doc. 131; VIRGILI, A. 1981, p. 12; VIRGILI, A. 2011.

feudals i faran conduir aigua des de la Francada al lloc on designin²⁷⁴⁹ (Fig. 9.47).

9.13 QUÈ ES POT DEDUIR D'AQUESTS ESCRITS?

Després de l'escandall realitzat, si fem una lectura ràpida de la citada documentació del Camp de Tarragona i la Conca de Barberà, poca cosa ens diran sobre la presència de poblament previ.²⁷⁵⁰ Però les de la zona del Priorat, on tenim la certesa clara de la seva existència abans de la presa de Siurana, i que a més l'hem d'enquadrar directament a l'òrbita andalusí, tampoc no s'esplaien gaire.

Per exemple, a les cartes de poblament de Siurana i Falset no es citen de manera explícita els agarens, quan l'arqueologia ha palesat el contrari.²⁷⁵¹ I el mateix s'ha de dir d'altres punts del Camp, com Prades o Escornalbou, on sabem que la seva presència va arribar fins més enllà de la presa de *Xibrana*.²⁷⁵²

I el més xocant, en zones de clara òrbita andalusí com és el Montsià, la Terra Alta, el nord del Segrià, Urgell, Pla d'Urgell, Garrigues i Priorat els documents tampoc no parlen de sarraïns. Pocs són els casos on s'esmenten nuclis de poblament, dos o tres a Xerta i Tivenys i en altres on hi ha un esment més clar, aigües amunt de Benifallet, i entre l'aiguabarreig de Segre i Ebre fins Lleida.²⁷⁵³ Ara bé, la informació arqueològica i la toponímica ens expliquen altres coses.

La lectura atenta diu el contrari, no solament per la presència d'afitaments dels predis que demostren vida estable, cas de recs, construccions, vinyes, planters, etc. El mateix marquen els noms dels llocs, siguin andalusins, siguin preromans o siguin d'arrel llatina: ja des dels primers moments de la conquesta els documents apunten topònims precisos i ben travats. La raó es senzilla, estaven establerts des de feia temps, i els redactors dels diplomes tenien un molt bon coneixement o estaven traslladant perfectament la informació de la geografia i dels noms dels llocs que els donen els locals.²⁷⁵⁴

Tot i entendre que per exemple les cartes s'atorguen amb poblament ja enquadrat, és a dir temps després de la conquesta, la fermesa de la fixació dels noms de lloc fa pensar clarament que venen de molt abans. I a més, una part força important

²⁷⁴⁹ ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 199, p. 115-117 doc. 2.

²⁷⁵⁰ VIRGILI, A. 2011.

²⁷⁵¹ Pels casos de Siurana i Falset, vid. ACHON, O. 2015; MENCHON, J. 2003a; MENCHON, J. 2016b; MENCHON, J.; TEIXELL, I. 2007; PIERA TEIXIDÓ, M., MENCHON, J. 2011.

²⁷⁵² Vilanova de Prades 1163, Escornalbou el 1170. BAGUÉ, E.; CABESTANY, J. F.; SCHRAMM, P. E. 1980, p. 75; BLANCH, J. 1951, vol. I, p. 95-96; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 121 i 138; GORT, E. 2003, p. 31.

²⁷⁵³ VIRGILI, A. 2019b.

²⁷⁵⁴ El més xocant és que A. Virgili parla dels documents de repartiment feudal després de la conquesta de Tortosa (1148), i per tant unes terres en funcionament i habitades, indica que són imprecisos lèxicament: "*Els conqueridors trobaren la regió dotada d'una xarxa d'assentaments estructurats en funció de l'organització i de les necessitats de la societat andalusina que l'ocupava. El desconeixement que en tenien els feudals queda perfectament reflectit en la gran imprecisió dels textos*" (VIRGILI, A. 2000, p. 198).

procedeix del llatí, no de l'àrab o el berber, per la qual cosa és de suposar que un percentatge significatiu de la població prefeudal és precisament hereva de la gent que vivia a l'ager *tarraconensis*. Diguem-me mossàrabs...

Joan Badia i Margarit fa uns anys va estudiar els documents d'afitament del terme de Siurana, de 1154 i 1173 que s'han regestat més amunt.²⁷⁵⁵ El seu estudi parteix d'una conferència inèdita d'un altre filòleg de referència que és Sebastià Mariner i Bigorra sobre els diplomes originals.²⁷⁵⁶ Són perduts de fa temps. Però és del parer que ja es van escriure en català. El tema és que ambdós textos es coneixen gràcies a trasllats d'època moderna, que es conserven a l'Arxiu Ducal de Medinaceli.²⁷⁵⁷ L'estudi crític i les reflexions de Badia Margarit el porten a sentenciar el què segueix, que a risc d'abusar de les citacions textuales, es procedeix a transcriure:

"Els testimonis documentals adduïts fins ara ens posen un problema capital de la recerca històrica. No debades he anunciat, al subtítol d'aquest article, que hi acolliríem unes reflexions metodològiques, les quals afecten greument la manera de treballar i el resultat de les recerques. Per manca de dades coetànies respecte als fets que estudiem, sovint ens veiem obligats a operar amb còpies tardanes, que se'ns presenten com a trasllats fidels d'uns originals desconeguts. Em demano si professionalment tenim dret a tractar aquelles còpies com si fossin aquests originals. Aleshores, què hem de fer? Obrar com si els documents que no s'han conservat no haguessin existit mai (i no fer cabal de les còpies posteriors) o confiar que els que s'han conservat contenen algunes informacions correctes (i bastir cautelosament hipòtesis acceptables)? Ecco il problema.

Intentem d'aplicar als documents de Siurana els dubtes que acabo d'insinuar. Hi ha qui considera que les còpies tardanes foren una invenció de la màquina administrativa per a justificar a parte post allò que convenia que fos tingut per història verídica. I la veritat és que dels actes jurídics d'aquesta naturalesa no se sol trobar mai l'escriptura original: totes són versions posteriors, al llindar de les quals, d'altra banda, els notaris fan protestes d'haver copiat literalment el text original, que, en transcriure'l, asseguruen de tenir davant dels ulls. Els qui així raonen no admeten, per exemple, que el comte Ramon Berenguer IV hagués accedit (i, menys encara, encoratjat) que es fessin consultes als àrabs per aclarir els termes de Siurana. Qui havia d'establir-los era ell, que no debades detenia el poder i que, en tot cas, prepararia el terreny perquè un dia algú, convenientment ensinistrat, fingís que havien existit uns documents que el refermaven en el lloc de qui manava i dirimia les qüestions. O sia que, per realisme, semblaria lògic de no deixar-nos seduir per uns textos fantasmals, de l'existència dels quals només tenim proves escrites alguns centenars d'anys més tard.

Continuem la nostra reflexió. Si observem la natural successió de les coses, se'ns fa difícil d'admetre que una situació (política, social, etc.) no sigui la conseqüència o la transformació d'una altra situació (política, social, etc.) anterior. Velis nolis, la història és una cadena, i ho és baldament ens manquin anelles que, si realment tenim per

2755 BADIA I MARGARIT, A. 2003.

2756 Conferència impartida pel savi de Vilaplana que porta com a títol "Documentació primerenca del català oficial a les Serres de Prades i el Priorat" que va impartir el 28 de gener de 1975 i que ha restat inèdita fins el moment que Badia i Margarit publica el seu article i l'inclou en l'apèndix I (BADIA I MARGARIT, A. 2003, p. 27-30).

2757 LÁZARO DE LA ESCLOSURA, P. 1976.

indispensables, sabem que han d'haver existit (ço és: que existiren). Davant aquestes mancances, la major part dels historiadors s'agafen on poden (ni que sigui un testimoni escrit molt de temps després del pretesament originari i coetani del fet històric que estudiem). Fins ara la congruència dels fets i el raciocini de qui els interpreta han salvat tota una història que, no sols se sosté, sinó que ha vist confirmades bon nombre de les seves suposicions. Significatives raons ens menen a creure que les versions tardanes no poden ésser ex nihilo ortae. Mai no hi ha un buit absolut. Un arqueòleg fa, d'un parell de trossos de terrissa, una àmfora sencera, i la seva reconstrucció s'assembla a allò que devia ésser la peça original, si fa servir certs correctius (com la coneixença del jaciment, els paral·lelismes, les datacions relatives i altres dades culturals), i la cadena queda restablerta. Quan es tracta d'un document, podem interpretar que l'original existí, bé que desaparegué (robat, cremat, ratat, humectat), i la seva reconstrucció pot acostar-nos-hi, si hi apliquem semblantment certs correctius (com la comparatística de continguts i de formes expressives i jurídiques, l'anàlisi interna del text, els resultats subseqüents en el devenir històric, i altres). Les reconstruccions poden fallar en detalls, però en principi funcionen."²⁷⁵⁸

Segueix Badia amb l'estudi dels documents i la proposta de Mariner fins acabar reflexionant sobre el grau de credibilitat de l'ús de la llengua romanç en els textos originals.²⁷⁵⁹ Primer de tot és del parer que les reunions amb els sarraïns que van marcar els límits del territori de Siurana, en els dos casos la llengua va ser romanç, diguem-ne català preliterari, i no pas àrab o berber: *"no tinc el menor dubte que Sebastià Mariner tenia raó: la reunió transcorregué en català."* ²⁷⁶⁰

La llengua romanç seria idioma vehicular de frontera, però no únic. A més, d'acord amb Mariner, hi havia a l'hora d'escriure una certa incompatibilitat entre llatí i català i més encara amb l'àrab: *"si els cristians ja se sentien estranys a l'ús del llatí (malgrat certs lligams culturals, àdhuc lingüístics), a fortiori els moros en restaven més distanciats encara (per l'absència de tot lligam entre ambdues cultures). Penso que tothom ho acceptarà: les reunions de 1154 i 1173 es feren en romanç català com a llengua d'un sol grup humà."*²⁷⁶¹

Per Badia hi ha quatre indicis per pensar que els documents originals es va escriure en català. El primer és filològic: el document de 1154 és traslladat el 1283 i finalment el 1525 i el regest diu *"et in folea vigesima prima est instrumentum tenoris sequentis verbis vulgaribus talis subscriptionis: Testimonial fet dels emprius o térmens de Siurana vesas señal."* El segon es refereix a la toponímia: la redacció catalana pot ser tant la de 1154 com la de 1283, és cert, però la toponímia no marca diferències entre llatí i romanç, *"Així, a l'hora d'escriure els abundosos elements romànics (els topònims), aquests podien arribar a imposar de facto el català com a única llengua de redacció del document, en contra del ductus del text (que per tradició i inèrcia només era escrit en llatí)."*²⁷⁶² Afegim que si bé no manquen topònims agarens (per no diferenciar àrabs de berbers), la colla de noms de

²⁷⁵⁸ BADIA I MARGARIT, A. 1987, p. 18-19.

²⁷⁵⁹ BADIA I MARGARIT, A. 1987, p. 21-22.

²⁷⁶⁰ BADIA I MARGARIT, A. 1987, p. 22.

²⁷⁶¹ BADIA I MARGARIT, A. 1987, p. 22.

²⁷⁶² BADIA I MARGARIT, A. 1987, p. 23.

lloc d'arrel llatina -romanç o no- no és pas petita per un territori clarament andalusí fins llavors.

En tercer lloc, la documentació de l'Arxiu de Medinaceli referent al comtat de Prades es forma per seixanta-sis documents del 1153 al 1342. Només dos són en català, les delimitacions de 1154 i 1173, que per Badia no és casual doncs són els únics en els quals intervenen activament els sarraïns antics habitants del territori, *ergo* "no sembla desenraonat, doncs, de posar en relació la llengua dels documents originals amb la competència lingüística d'una part, d'altra banda essencial, del grup humà que hi estampava la signatura."²⁷⁶³

Per acabar, el quart ítem. Els signants ho feien sota jurament per la qual cosa, sigui quina sigui la seva intenció, havien de saber el que certificaven amb la seva paraula, de manera que "ningú no havia de poder retreure'ls mai que haguessin signat allò que no entenien. Els alarbs no sabien llatí, però, en canvi, sempre s'havien entès parlant amb la gent de la frontera (com deien els àrabs) quan hi havien conviscut en el valiat de Siurana. És obvi que els era més còmode d'entendre un text en romanç que en llatí."²⁷⁶⁴

I després rebla el clau: "...trec una triple conclusió (històrica, historicolingüística i sociolingüística), que sens dubte el lector ja endevina. 1) No perquè no s'hagi conservat un document que les fonts historiogràfiques ressenyaven com a propi d'una època hem de negar la seva real existència pretèrita. 2) És un abús de metodologia d'afirmar que, a desgrat del que es desprengui de còpies tardanes, la llengua catalana fos posada per escrit en els anys 1154 i 1173, amb motiu de la delimitació dels termes de Siurana: no podem parlar d'allò que no coneixem, ni d'allò que no ha estat verificat. 3) Nogensmenys, existeixen raons per a creure que els documents originals de 1154 i 1173 (no conservats) foren redactats en romanç català (com ho proposà Sebastià Mariner l'any 1975), per més que els indicis que ho suggereixen no passin de mers indicadors de possibilitat. En aquest cas, les còpies tardanes ho confirmarien, però de cap manera no podrien retratar la llengua efectiva de mitjan segle XII."²⁷⁶⁵

Tot plegat indica que el poblament d'aquestes terres, sigui més o menys cristià, sigui més o menys musulmà o islamitzat, no era tan arabitzat com caldria esperar: parlaven llatí. I la impressió és que no és la segona llengua sinó la vehicular de tots ells. D'aquí la forta presència toponímica d'arrel romanç, amb poca presència aparent del mossàrab, però amb continuïtat de paraules d'arrel llatina, germànica o preromana, doncs eren els mateixos de feia segles.

Els documents de donació són força estandarditzats i podem pensar que els llistats que s'inclouen són senzillament copiats sense tenir en compte la realitat de cada lloc, però tot apunta al contrari. En els diplomes es veuen especificitats pròpies de cada espai, cosa que vol dir dues coses. La primera és que el lloc ja era en funcionament i la segona que ja es coneixia de manera més o menys precisa la productivitat o com a mínim les possibilitats.²⁷⁶⁶

²⁷⁶³ BADIA I MARGARIT, A. 1987, p. 23

²⁷⁶⁴ BADIA I MARGARIT, A. 1987, p. 23-24.

²⁷⁶⁵ BADIA I MARGARIT, A. 1987, p. 24.

²⁷⁶⁶ Carolina Batet, quan parla del conflicte del Codoç fa una referència lapidària sobre la precisió dels documents feudals: "Però que l'ús diferent de les terres no es reflecteixi lèxicament, no vol pas dir que totes les terres de conreu d'aquestes regions de l'antiga Marca Septentrional d'al-Andalus

Tot això fa veure una sèrie de coses. Primer, un bon coneixement de la capacitat de producció de cada lloc, i per tant de la possibilitat d'exacció de rendes. Això vol dir que aquest espai ja esta en explotació, i per tant habitat en el moment d'expedir-se el document de donació, la carta de població etc. El tema és saber des de quan, des d'època antiga, des de la conquesta feudal, o pels colonitzadors i repobladors arribats amb l'expansió feudal.

El diploma es redacta temps després de la conquesta o implantació feudal, cosa que no implica forçosament poblament previ. Però també serveix per enquadrar el poblament i el sistema d'explotació i per tant d'exacció de rendes, la qual cosa obre les portes al poblament de llarga tradició com suposem. Com ja va escriure Josep Maria Bosch, els feudals no planifiquen el territori, l'ordenen.²⁷⁶⁷ I seguint aquest investigador penedesenc a l'hora d'estudiar la feudalització de la zona d'Olèrdola, veu com el poder comtal s'assenta en unes terres en explotació, de les quals sabia les seves capacitats de producció que determinen l'extensió de les divisions de les infeudacions i subinfeudacions no per motius geogràfics sinó productius i recaptatoris.²⁷⁶⁸

Si els documents que parlen de la conquesta des del Gaià al Camp i la Conca fan esment clar del desert i la frontera com a termes complementaris per no dir simbiòtics, els diplomes de les terres del Priorat no s'entesten en aquests comentaris, i deixen entreveure mal que bé la presència de poblament andalusí que acaba essent bandejat a la força, fins i tot dislocat. Estava clar que s'havien conquerit territoris de l'òrbita islàmica, de gent agarena que no calia emmascarar en ser infidels i perdedors en tot aquest procés d'expansió territorial. I ja se sap que qui guanya, marca les regles del joc. Senzillament als vençuts se'ls ignora i si cal se'ls elimina o redueix a la servitud.

La presa de Siurana comportà la deportació d'almenys una part de la gent, cosa que es veu també amb col·lectius andalusins valencians després de la conquesta i repartiment al segle XIII.²⁷⁶⁹ Recordem Siurana i Miravet són els darrers reductes en caure a l'actual Catalunya, tot i que va haver focus de resistència a la zona d'Escornalbou fins el 1170.

La documentació del moment de la conquesta del districte de Siurana és en part confosa, o millor dit perversament confosa. Per exemple entre 1153 i 1159 es signen cartes de protecció i seguretat a les poblacions de Móra, Garcia i Tivissa en les quals es donaven franquícies i garanties per la llibertat de religió dels àlarbs.²⁷⁷⁰ No deixen de ser els documents de capitulació dels agarens on es recullen almenys formalment les obligacions dels uns i altres després de passar el corró de la maquinària militar feudal.

fossin iguals. Fins i tot als conqueridors feudals de mitjan segle XII, tan grollers quan han de parlar de plantes i cultius, no els va passar per alt l'existència de dos tipus de sòl essencialment diferents: les terres de secà i les terres de regadiu. L'únic esforç de precisió que es percep en els textos és el que cal distingir entre aquestes dues condicions." BATET, C. 2006, p. 54.

²⁷⁶⁷ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017. 363.

²⁷⁶⁸ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, p. 366-367.

²⁷⁶⁹ Cas dels revoltats de Silla entre 1247 i 1258 que son desplaçats a l'Aldea, tal i com explica BONET, M. 1991, p. 563.

²⁷⁷⁰ ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, p. 554.

Eren una societat organitzada depenent d'una medina important, Tortosa, i calia controlar aquests contingents que no deixen de ser un "tresor" i la força de producció fins no es podessin implantar col·lectius de "gent nova."²⁷⁷¹

Però entre 1169 i 1170 hi ha el sufocament de la darrera resistència a Escornalbou.²⁷⁷² Poc després per delimitar el territori de Siurana han d'anar a buscar ancians que llavors vivien a Garcia, doncs van ser expulsats en arribar els feudals,²⁷⁷³ com ja apunta el comentat document de 1154. De fet, això no deixa de ser la demostració de l'escapçament de la societat andalusí, amb la dispersió de persones de prestigi, referents de la comunitat, com els alfaquís i ulemes. Això es repeteix a la presa de les medines de Tortosa, Lleida i abans a Balaguer.²⁷⁷⁴

Aquest seria el *modus operandi*: conquesta i pacte de respecte a més de l'expulsió dels quadres de comandament i control religiós sarraïns, pressió als vencedors que comporta la seva revolta davant el nou poder, sufocament de la mateixa i dispersió. Això es veu aquí i temps després a l'Aldea on s'havien extraditat els moriscos sollevats a Silla el 1258. Van ser dislocats i desposseïts i van atorgar carta de poblament a cristians que van reocupar el lloc.²⁷⁷⁵ I no ens ha d'estranyar, per facilitar la colonització del Priorat es va portar gent d'Occitània i quan els càtars comencen a fer-se notar massa, no tenen cap recança en perseguir-los.²⁷⁷⁶

Al Priorat i terres limítrofes s'observa la pressió per reorganitzar el territori, doncs la documentació parla de construir castells, fundar poblacions i donar incentius de tipus econòmic i fiscal. No es tracta tampoc d'una organització o millor dit planificació territorial des de zero,²⁷⁷⁷ sinó que s'estableixen sobre el substrat andalusí, com era d'esperar. Es veu en el document de 1174 en què Alfons I dona en feu els castells de Tivissa, Mora, Garcia i Marçà a Guillem de Castellvell "*que habuerunt tempore sarracenorum*."²⁷⁷⁸ A més al darrere de tot això el comte-rei s'estava preparant per poder tard o aviat conquerir els territoris de *madinat Balansiya*.²⁷⁷⁹ Així li calia la màxima exacció de rendes d'un territori ja en funcionament per obtenir el capital suficient per enfrontar-se a aital empresa.

La presència de nuclis poblats al districte de Siurana se centra en alqueries, almúnies, rafals i *husun* que després queden reflectits tot i que emboirats en els textos feudals.²⁷⁸⁰ La identificació nominal d'establiments definits com alqueries o almúnies és dràsticament més petita que en altres llocs com els districtes de Balaguer i Lleida, cosa que pot ser indicatiu d'una menor islamització de la zona, o que tenen una altra

²⁷⁷¹ VIRGILI, A. 2010; VIRGILI, A. 2019b.; VIRGILI, A.; BLAY BOQUERA, M. en premsa.

²⁷⁷² GORT, E. 1994b, p. 57; GORT, E. 1995g.

²⁷⁷³ BOFARULL I MASCARÓ, P. 1856, p. 48-51, doc. núm. XIV; GORT, E. 2003, p. 24.

²⁷⁷⁴ BALLESTÍN, X. 1994.

²⁷⁷⁵ BONET, M. 1991, p. 562-563.

²⁷⁷⁶ GORT, E. 1999.

²⁷⁷⁷ Cfr. BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017.

²⁷⁷⁸ ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, p. 556 doc 2 p. 575

²⁷⁷⁹ ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, p. 554.

²⁷⁸⁰ GORT, E. 1995g.

denominació, i l'han perduda, o que havia una menor densitat de poblament.²⁷⁸¹ L'altra explicació és que els llocs habitats, que sens dubte havien d'existir rebien un altre nom com per exemple el de vila/vil·la. De fet, al Camp i la Conca, es registren unes quantes vil·les/viles (**Fig. 9.48**).

Tard o aviat han de donar cartes de poblament i començar de zero el control feudal, no per manca de gent sinó per necessitat d'organitzar uns territoris on la demografia havia quedat molt tocada, si és que era molta. Virgili diferencia els llocs nous que reben carta de poblament dels habitats, o millor dit organitzats, que són objecte de cartes de seguretat, però en coneixem només dos, de 1153 i 1159 referents a la donació de Miravet al Temple l'un i a Ascó, Flix, Mora, Garcia, Çalepha, Castelló i Tivissa l'altre.

I recordem que a Falset donen carta de poblament d'un lloc normalment desert quan l'arqueologia indica clarament que va haver un establiment andalusí. En el fons la carta és per organitzar una zona més que deserta, desmanegada, amb insuficient força demogràfica per posar en explotació el territori segons els criteris feudals: "*els repartiments mostren l'extinció dels vençuts, les cartes de poblament també o, si més no, reflecteixen els buits produïts per la conquesta com a conseqüència de la reducció dels natus i els reassentaments espacials de què foren objecte els que van romandre.*"²⁷⁸² Aquest plantejament es reforça amb un altre fet: quan es fa una donació i es parla d'agençar un castell no vol dir pas que s'ha de construir, més aviat es refereix a organitzar el terme castral. És el cas escandalós d'Amposta on sabem que hi ha una fortificació islàmica ben antiga, probablement d'origen emiral. Doncs bé el 1098 el comte Ramon Berenguer I el dona el lloc a Artau I de Pallars per establir allí "*castrum quod disponit facere in loco vocato Amposta.*"²⁷⁸³ El plantejament s'ha d'aplicar a altres llocs, com el cas de l'Albiol, per exemple.

És un tema a aprofundir doncs per exemple coneixem Vilafortuny des de 1152 quan Ramon Berenguer IV dona en feu el lloc de Cambrils a Ponç de Regomir i apareix com afrontació l'honor de Guillem Fortuny. Precisament el 1154 aquest personatge arriba a un acord amb el comte per colonitzar el lloc i aixecar un castell que tindrà en feu.²⁷⁸⁴

Un altre cas és a la carta de donació de Prades, de 1159: es parla de Vilanova, quan la d'aquesta població és signada el 1163. En altres paraules el lloc estaria amb tota probabilitat poblat d'abans de la conquesta de Siurana: 1153-1154. Tot porta a pensar en un establiment prefeudal, i per lògica d'època andalusí. Però eren realment musulmans?

La plausibilitat d'aquesta proposta és aplicable a la *Villa Constantina* (1149), Vilaplana (1153), Vilasalva (1155), Vilaverd (1155), les *Viles Iudigues* o *Vilas Yudaicas* (1159 i 1208), Vilallonga o Vilaseca (1162). Les mes properes o dins del districte de Siurana, Vilanova, Vilaplana, *Villa Constantina*, o Vilaverd poden enquadrar-se en aquest

²⁷⁸¹ Per exemple, en el document de 1082 en que Ermengol d'Urgell dona a Mir Arnau l'alou d'Alcatàrrec, al castell de Germ, l'almúnia a la ribera del Segre. ALTISENT, A. 1993, doc. 27.

²⁷⁸² VIRGILI, A. 2019b, p. 57.

²⁷⁸³ BAIGES, I.; FELIU, G; SALRACH, J. M. 2010 doc. 296.

²⁷⁸⁴ MOYA GUERRERO, R. 1995.

poblament en territori islàmic i per tant assimilable a una alqueria o una almunia. A més la ubicació de la Selva del Camp, Vilasalva, Vilaversa, Vilallonga i Vilaseca es vincula directament amb el pas de la *via Augusta* o la *via ab Caesaraugusta*. I un altre aspecte, aquestes vil·les o viles es poden vincular als *palats* dels primers temps de la conquesta agarena.

El 1087 Santa Coloma es defineix com vila.²⁷⁸⁵ En altres casos, com la quadra de Tascals de la qual ens queda el record de la seva església a l'ermita de Sant Bartomeu. Però és sobre una vil·la romana. El posterior trasllat de l'hàbitat a finals del segle XIV va originar el poble de les Borges del Camp.²⁷⁸⁶

El dubte és si ens trobem amb assentaments d'andalusins, de tagarins, els perversos cristians dels documents, o simplement, pioners... si és que en van haver gaires: costa d'admetre és que es tracti d'establiments humans previs a l'organització feudal, si pensem en els artigadors i aprisiadors de Pierre Bonnassie, instal·lats al peu o l'interior de les Muntanyes de Prades, és a dir a la gola del llop. És inversemblant. Una simple aplicació del principi de parsimònia apunta a entendre que són establiments molt més antics i no pas fills de l'espontaneïtat aventurera dels aprisiadors.

En canvi quan es parla de vilars, cal pensar en la citació no d'espais habitats sinó abandonats, però dels que resten prou evidències arquitectòniques, especialment murs, que recorden un assentament antic. Bàsicament donarien referència a antigues vil·les romanes, com es veu en els documents de l'època.

També ens topem amb certes contradiccions a la inversa: manca de citació textual però presència en el registre arqueològic. Es veu en el cas de Falset per posar un exemple contrastat. L'any 1174 quan Alfons I dona a Guillem les terres que de la futura senyoria de Castellvell i no parla pas de Falset, encara que cita Móra, Garcia, Tivissa, Vandellòs, Pradip, El Molar, El Masroig, Els Guiamets, Capçanes i Marçà.²⁷⁸⁷ Tampoc no apareix a la butlla d'Anastasi IV on es detallen les parròquies de l'arquebisbat.²⁷⁸⁸ En la donació de 1168 s'afirma que era un desert i erm.²⁷⁸⁹

Com es pot explicar això quan l'excavació del castell de Falset²⁷⁹⁰ mostra presència andalusí sota de les construccions feudals? Potser era un establiment menor i no es va tenir en compte? Va quedar abandonat o desmantellat en el moment de conquesta per la seva resistència a la invasió? L'estratigrafia arqueològica no ho diu pas. O formava part del terme de Marçà? El més divertit és que la carta de població diu que "*miylor l-e acapat dels vells del lloch*" és a dir que indirectament reconeix que havia gent.²⁷⁹¹ Gort apunta a una laxitud en les descripcions de l'atermenament tant en el cas de

²⁷⁸⁵ ALTISENT, A. 1993, doc. 33.

²⁷⁸⁶ FUENTES, M. M. 1995. Va ser parròquia fins 1735.

²⁷⁸⁷ GORT, E. 2003, p. 23 FONT RIUS, J. M. 1969-1983, p. 758-765.

²⁷⁸⁸ BELLÉS, J. 1995b.

²⁷⁸⁹ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 133; GORT, E. 1995g; GORT, E. 2003, p. 35.

²⁷⁹⁰ MAZAIRA, L. 1985; MAZAIRA, L. 1986; MAZAIRA, L.; MIRÓ ALAIX, M. T.; ROVIRA, C.; SUBIAS, E. 1990; MENCHON, J. 2000c, MENCHON, J.; TEIXELL, I. 2007; PIERA TEIXIDÓ, M., MENCHON, J. 2011.

²⁷⁹¹ GORT, E. 2003; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 133.

Falset com en d'altres poblacions de l'antic territori de Siurana. No els va preocupar gaire fitar correctament amb la toponímia -andalusina o no- unes terres de fa poc arrabassades als agarens.²⁷⁹²

Algunes donacions en les que es fa poques referències a la terra en explotació son indicatives de la rudesia per poder-hi viure, i els pocs recursos que permetien una certa activitat. És el cas de la zona de l'Hospitalet de l'Infant i Vandellós, d'endèmica manca de poblament i inseguretat fins la fundació de l'hospital de l'infant Pere al segle XIV, per exemple. Així tenim dues cartes de poblament molt tardanes, amb la donació la Vall de Llors a Ramon de Riudoms, al terme del castell de Tivissa el 1191,²⁷⁹³ i la del coll de Balaguer a Berenguer Alemany i altres el 1275.²⁷⁹⁴ En el primer cas apareixen com fonts de producció pastures, llenyes, talles i poca cosa més. En el segon, una devesa. Malgrat el seu caràcter inhòspit com s'ha palesat fins el segle XX, s'esforçaren per poblar-los i posar-los en producció però els donants poca cosa podien oferir en ser terres secularment de mal viure. De fet fins el segle XX ben avançat, amb l'arribada del turisme i en especial de les centrals nuclears, la vida va ser molt dura en aquestes contrades (**Taula. 9.3**).

La documentació de la baronia d'Entença explica com entre 1174 i 1191 hi ha una intensa activitat agrícola que per Romero Tallafigo mostra "*el asentamiento y repoblación de esta zona catalana.*"²⁷⁹⁵ És interessant el cas d'un diploma de 1191 entre Albert de Castellvell, Moferiz, alamí, Borofea i cinc moriscos més "*ad laborandum et complantandum*" o una família morisca que tenen com a antropònim *auin Xueb*. L'acció se centra a Tivissa i es parla tant de terra inculca com el fet que els arrendataris han de plantar-hi vinya i es queden amb la plena propietat o alou de la meitat del predi.²⁷⁹⁶ Al terme actual de Vandellós i l'Hospitalet de l'Infant el 1159 es documenten els llocs de Mas Çalepha i Castelló com establiments andalusins.²⁷⁹⁷ Els sarraïns d'aquests dos llocs són objecte d'atenció d'aquest document que marca llur vinculació amb els templers de Miravet, així com altres poblacions de la Ribera d'Ebre tal com Ascó, Flix, Móra, Garcia, i Tivissa.²⁷⁹⁸

De fet la presència morisca al Priorat i terres limítrofes es rastreja temps després com el 1226 quan Alamanda de Subirats dona dos molins de Tivissa: en el document es parla que tenia mudèixars al seu servei al seu castell.²⁷⁹⁹ El 1306 es permet als *moros* de Banyoles de poder-se canviar de domicili.²⁸⁰⁰ Pagaven rendes per casar-se, mudar-se de casa, per la cria d'animals i les terres, cosa que no feien els cristians, i les rendes d'algunes dones -solteres o casades- que es dedicaven a la prostitució.²⁸⁰¹

²⁷⁹² GORT, E. 2003, p. 37.

²⁷⁹³ ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1991, doc. 1.

²⁷⁹⁴ ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1991, doc. 2.

²⁷⁹⁵ ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, p. 528.

²⁷⁹⁶ ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, p. 531-532, 575.

²⁷⁹⁷ VIRGILI, A. 2019b; VIRGILI, A.; BLAY BOQUERA, M. en premsa.

²⁷⁹⁸ BLAY BOQUERA, M. 2018, p. 24-28; FONT RIUS, J. M. 1977

²⁷⁹⁹ ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, p. 534-35.

²⁸⁰⁰ ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, p. 546, doc. 41.

²⁸⁰¹ ROMERO TALLAFIGO, M. 1977, p. 565-566.

Altres elements més indirectes per Ezequiel Gort són definitoris a l'hora de marcar un poblament ben organitzat en època islàmica. El cas de les cartes de poblament de l'antic territori de Siurana (Ulldemolins, Alforja, Vilanova de Prades, Falset i la mateixa Siurana) hi apliquen els furs i usatges de Lleida, i no de Barcelona, cosa que indica que estem davant la mateixa operació de conquesta de terres andalusines. També destaca un altre fet: es fa esment de les terres comunals, com serien les pastures, el bosc, la llenya, la caça etc, així com la dels emprius, oberts al veïnat de les muntanyes. S'interpreten com herència de l'organització econòmica comunal vinculada al passat andalusí o més abans?²⁸⁰²

Així no es trencaria amb els usos col·lectius de pastures, aprofitament del bosc etc. que permetrien almenys en part la continuïtat de l'economia de la zona, i per tant, l'exacció dels corresponents rèdits per part dels feudals. Cal saber si aquest ús comunal, propi de muntanya té arrel andalusina o és més antic, com es veu per exemple a les terres del Pirineu. Ens hem de plantejar si el substrat prefeudal era prou fort com per respectar aquests drets consuetudinaris, cosa que no es tradueix per exemple en la toponímia i l'onomàstica. Va passar el mateix en altres terres conquerides en aquell temps? De fet els emprius es documenten en altres punts com el cas del castell de Montagut, una zona amb poblament d'arrel també molt antiga.²⁸⁰³

O realment aquest substrat és població d'arrel més antiga, poc o gens islamitzada o arabitzada que per exemple a la zona de Prades continua utilitzant de manera comunal uns predis que s'han vinculat amb propietats estatals dedicades precisament a la pastura dels animals de l'arma de cavalleria?

9.14 QUÈ ENS DIUEN I QUÈ NO ENS DIUEN LES FONTS ISLÀMIQUES

Fins el segle XII ens trobem amb unes terres de la Frontera Superior que depenen de dues medines fluvials com són Lleida i Tortosa. Al segle IX eren en una situació de relativa estabilitat. Per això el governador Ubayd Al·lah va enviar una missiva a l'emir l'any 850-851, en la qual manifesta que prescindia de part dels guerrers enviats des de Còrdova, doncs la frontera era en pau i l'enemic estava dividit. Això va passar poc després que auxiliés a Guillemó en la seva revolta contra els carolingis a la Catalunya Central.

I no solament això, sinó que manifestava que ja feia amb cent trenta joves, entre clients i servidors de la seva confiança, i retenia un grup de genets de la guàrdia personal de l'emir el qual havia enviat a reforçar les guarnicions de la costa. Cal tenir en compte que en aquell temps el governador de Tortosa gestionava els ingressos de capitació dels protegits, el delme de les collites i la resta d'impostos, que li servien per

²⁸⁰² GORT, E. 2003, p. 23.

²⁸⁰³ ALTISENT, A. 1993, doc. 319.

finançar les despeses militars, a més de reparar i reforçar les defenses o pagar el rescat de presoners.²⁸⁰⁴ La causa és clara: s'estava reforçant la marca per tal de protegir-se de la pressió dels comtats i regnes cristians. Per això el califa va decidir, per una millor operativitat, que de la Marca Superior, amb capital a Saragossa, es segregués la zona de l'est, la Marca Oriental o el *Tagr al Xarquí*, amb centre a Tortosa.²⁸⁰⁵ Això va succeir el 940 i el responsable nomenat va ser Muhammad b. 'Abd Allah b. Abi 'Isà.²⁸⁰⁶ Dos anys més tard s'estableix un nou ens de control dedicat a la defensa, que era la Supervisió General de les Fronteres,²⁸⁰⁷ amb Mundir b. Sa'id al-Balluti, qui ja havia estat cadí de la Marca Oriental.²⁸⁰⁸ L'esforç per la defensa va comportar un cert grau d'autonomia i gestió dels recursos tan impositius com militars, com es veu en la carta d' Ubayd Al-lah.

Poc temps després les coses es van complicar per la pressió comtal, en un procés l'encalçament constant a la frontera que no va parar fins fer-se amb Lleida i Tortosa primer i al segle XIII amb la conquesta de València i Mallorca per acabar el 1492 amb la presa de Granada.

La informació islàmica d'aquest període no és pas del mateix tipus que la cristiana, bàsicament documents de donació, compravenda i enquadrament eclesiàstic. Són generats per les escriptories, episcopals, monacals i al servei dels propietaris feudals. Poc o res ens ha arribat dels escrits que haurien d'haver de la part andalusina a excepció per exemple dels documents mossàrabs del Pirineu. A l'Alandalús ens trobem amb cròniques oficials o descripcions geogràfiques palatines, moltes vegades copiades les unes de les altres, però poc o res de textos de tipus legal o socioeconòmic.²⁸⁰⁹ Malgrat tot aporten també interessants dades.

La literatura àrab ens enquadra el territori de *Tarraquna* entre les ciutats de *Larida* i *Turtusha*, regat pels rius Francolí i Gaià com explica el Moro Rasis: "(...) E [a Tarragona] va a par della el dio [Gaià, sic, per Francolí] (de galian, variant Galliana), que corre contra el sol de levante e entra en elio de Ebro entre Tortosa e Tarragona."²⁸¹⁰ Marca que era una zona agrícola, en la qual es collien fruits secs com avellanes, castanyers, festucs i raïm, un dels cultius estrella de la trilogia mediterrània: "E Tarragona ja muy bien termino e feroso e mu regantio e conplido de muchos frutos."²⁸¹¹ La geografia influïa clarament en el que es cultivava, a diferència de les terres de Lleida més donades per exemple a la fruita dolça i com no al regadiu del Segre i afluent. És el que ens explica el *Dikr bilad al-Andalus* quan diu que "Tarragona produeix nous, avellanes, castanyes, festucs i raïm en

2804 BALLESTÍN, X. 1999b; BRAMON, D. 2000, p. 144-145, 205-206.

2805 MANZANO, E. 1991, p. 54.

2806 BRAMON, D. 2000, § 398 p. 292 referint-se a Ibn Hayyan, *Al-Muqtabis*, vol. 5, p. 307-308.

2807 BRAMON, D. 2000, § 406 p. 301 referint-se a Ibn Hayyan, *Al-Muqtabis*, vol. 5, p. 329. Vid. NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

2808 BRAMON, D. 2000, § 407 p. 301 referint-se a Ibn al-Abbar, *al-Takmila* biografia núm. 792.

2809 SANCHO, M. 2005, p. 19.

2810 BRAMON, D. 2000, § 29 p. 82 referint-se a AL-RAZI, *Crónica del Moro Rasis* p. 40-41b.

2811 BRAMON, D. 2000, § 50 p. 87 referint-se a AL-RAZI, *Crónica del Moro Rasis* p. 42a.

gran quantitat i el suc [de la seva fruita] no necessita [ésser endolcit] amb mel i cal coure'l [per a conservar-la]"²⁸¹² (Fig. 9.49).

L'antiga *via Augusta* era un eix de comunicacions essencial, doncs va ser utilitzada pels uns i els altres tant en les expedicions militars com per a les relacions comercials, tot passant per *Tarraquna*. Si seguim Garcia Biosca i Manzano, la vella calçada romana s'identifica amb la via dels Banu Darrag, tribu berber establerta a la zona, tot i que Bramon opina que la seva ubicació és una altra.²⁸¹³

És interessant que apareix la ciutat de Tarragona, com part de l'itinerari entre al-Andalus i l'Ifranj (es a dir el territori dels francs o comtats catalans): "Està situada entre Tortosa i Barcelona, i entre ella i ambdues ciutats hi ha [una distància] de disset parasangues."²⁸¹⁴ El Moro Rasis dona les distàncies de Tarragona a Saragossa i Tortosa: "E de Tarragona a Çaragoza ay ciento e cinquanta migeros" i "e a della [Tarragona] a Tortosa çinquenta migeros."²⁸¹⁵ Al-Idrisi és més complet en la seva descripció: "De la ciutat de Tortosa a Tarragona n'hi ha cinquanta (milles) i d'ella a Barcelona, a l'est, hi ha seixanta milles. Des de la ciutat de Tarragona, cap a l'oest, fins a la desembocadura del riu Ebre, ni ha quaranta milles i el riu allà té una gran amplada. De la desembocadura del riu fins la ràpita del Cascall, a l'oest i a la costa, hi ha setze milles."²⁸¹⁶ Més endavant torna a donar les distàncies i recorda que Tarragona era una ciutat de jueus: "De Tortosa a la ciutat de Tarragona, la dels jueus, hi ha quaranta-cinc milles (...) [Tarragona] es troba a cinquanta milles de Barcelona."²⁸¹⁷ El mateix autor, a *Uns al muhag* explica que "De Barcelona a la fortalesa de Tamarit hi ha dotze milles, al cap ? dotze; a la ciutat de Tarragona, vint-i-cinc; després al cap de ? [l'Hospitalet de l'Infant? Salou?] vint-i-cinc; a la desembocadura de l'Ebre vint-i-cinc; a la ràpita del Cascall vora el mar, setze, i a la fortalesa de Peníscola, sis milles."²⁸¹⁸ Així mateix parla de les distàncies a les diferents fortaleses del territori de Tortosa i diu que "De Tortosa, per l'est, a Albarca, hi ha divuit milles; a Siurana unes vuit, i de Siurana a Barcelona, cinquanta." A més diu que hi ha dues etapes d'Albarca a una fortalesa de nom desconegut, a més de Vicenç (Sant?) a Tamarit (?) i l'Hospitalet de l'Infant o Salou.²⁸¹⁹

Tot i el pes de la *via Augusta* per la comunicació del *xarq*, l'antic *iter ab Asturica Augusta* i el seu ramal de l'Alt Camp i Penedès, era l'altra gran via per connectar-se

2812 BRAMON, D. 2000, § 51 p. 87 referint-se a *Dikr bilad al-Andalus* p. 66b.

2813 GARCÍA BIOSCA, J. E. 1999; MANZANO, E. 1991, p. 81; BRAMON, D. 2000, p. 137, la identifica amb el camí interior que comunicaria La Jana o Xert amb Tortosa o Morella. En canvi l'arabista tarragoní Eduard Saavedra, *al Tarraquní*, és el camí de València a Tarragona, o sigui la *via Augusta*: SAAVEDRA, E. 1881, p. 39. Caldria calibrar si Adarró / Darró (Vilanova i la Geltrú), on coneixem un important poblat ibèric a la comarca del Garraf, no s'hagi de vincular a aquest gentilici. Amb tot hom pensa que Darró o Adarró pot ser un nom d'origen medieval o ibèric. Cfr. CAIXAL, A.; CASTELLANO, A. 1995.

2814 BRAMON, D. 2000, § 127 p. 120 referint-se a YAQUT, *Mu'gam al-buldan* vol 4, p. 32.

2815 BRAMON, D. 2000, *Crònica del Moro Rasis* p. 42b i 41, § 154 i 155, p. 136.

2816 BRAMON, D. 2000, § 161, p. 138 AL-IDRISI, *Nuzhat al-mustaq* vol. 5, p. 554-555b

2817 BRAMON, D. 2000, § 162, p. 138 AL-IDRISI, *Nuzhat al-mustaq* vol. 7, p. 733-735

2818 BRAMON, D. 2000, p. 140-141, § 165, referit a AL-IDRISI a *Uns al muhag*, p. 161.

2819 BRAMON, D. 2000, p. 142-143, § 167, referit a AL-IDRISI a *Uns al muhag*, p. 162-63.

amb Barcelona i la Catalunya Vella. No en va és per aquestes dues calçades per on van entrar algunes de les asèfies d' Al-Mansur²⁸²⁰ (Fig. 9.50, taula 9.4).

I com no els textos també ens parlen d'una ciutat de costa que té un port. Així Al-Qazwini explica que *"Tarragona és una ciutat gran i antiga d'al-Andalus situada a la costa de la Mediterrània i prop de Tortosa;"*²⁸²¹ El Moro Rasis diu que *"yaze sobre la mar."*²⁸²² Yaqut a *Mu'gam al-buldan* descriu les costes del llevant d'Alandalús des de Gibraltar i explica que *"Després es segueix per l'est cap a Tarragona, Barcelona, Narbona i el mar de Roma, que és el de Síria, és a dir, el Mediterrani."*²⁸²³ O Ibn Sa'id al Magribi a *Kitab bast al-ard* relata que *"En un cap d'aquesta muntanya, vers la Mediterrània hi ha la ciutat de Tarragona, que és la darrera de les ciutats costaneres andalusines, al sud-oest."*²⁸²⁴ De fet, Al-Idrisi descriu que *Tarraquna "té un port formós i les aigües són abundoses."*²⁸²⁵ (Fig. 9.51).

Zozaya explica en base a l'estudi dels textos àrabs, que les més antigues es centren en analitzar les comunicacions així com els recursos naturals *"con las Médulas, las zonas de las Casitérides gallegas, del Río Tinto, los montes de Zafra, o la comunicación con las Galias a través del camino vertebrador desde Mérida a Zaragoza siguiendo zonas con buenas aguadas y un frondoso bosque de ribera. Se exploran la vega del Guadalquivir, la zona de Piritas de Huelva, el acceso de Sevilla a Mérida por la Vía de la Plata, la vieja ruta romana de Mérida a Mértola y su capacidad de puerto, y las ensenadas y salinas de Ocsonoba, las zonas alledañas del valle del Ebro y su argo y el puerto de Tarragona, y el eje desde Córdoba a Zaragoza-Tárraco, así como los carboníferos de Puertollano, Oreto y la zona de Almadén"*²⁸²⁶ (Fig. 9.52, taula 9.5).

An'mad ar-Razí al segle X ja ens menciona Tarragona, a més de Tortosa, Barcelona i els castells del districte de Lleida.²⁸²⁷ De la vella capital romana diu que *"ha muy buen termino e fermoso, e rregantio e conplido de muchos frutos."* Al-Himyari²⁸²⁸ cita canals de rec i aqüeductes per dur aigua als molins enmig d'una llarga i interessant descripció:

"Tarragona és a l'Andalus i entre ella i Lleida hi ha [una distància de] cinquanta milles. És una ciutat molt antiga, que fou una de les capitals dels amalequites. Constantí la situà a la tercera circumscripció d'Alandalús i li adjuntà les altres ciutats d'aquesta circumscripció.

Bastida sobre la Mediterrània, els seus monuments [antics] romanen sense haver canviat i la major part de les muralles està en peu sense haver-se enderrocat. S'hi troba més marbre treballat que enlloc i, de muralles com les seves, de marbre negre i blanc, se'n trobarien ben poques arreu. Entre les seves meravelles antigues figuren els molins,

2820 MUNDÓ, A. M. 2001, p. 58 la del 985 va passar per la *via Augusta*. La del 978 va passar per la Conca i va devastar el castell de Lilla. CABESTANY, J. F. 2000, p. 7.

2821 BRAMON, D. 2000, § 128 p. 121 referint-se a AL-QAZWINI, *Atar al-bilad* p. 366.

2822 BRAMON, D. 2000, *Crónica del Moro Rasis* p. 40-41b, § 148 p. 148

2823 BRAMON, D. 2000 a YAQUT a *Mu'gam al-buldan* vol I, p. 264a, § 151 p. 135

2824 IBN SA'ID al Magribi a *Kitab bast al-ard* p. 113b/ § 23 p. 80

2825 BRAMON, D. 2000, § 126, p. 120 AL-IDRISI, *Nuzhat al-mustaq* vol. 7, p. 734b.

2826 ZOZAYA, J. 2012, p. 144-145.

2827 BRAMON, D. 2000, § 122 p. 118-119 referint-se a AL-RAZI, *Crónica del Moro Rasis* p. 41.

2828 BRAMON, D. 2000, § 130 p. 121-122 referint-se a AL-HIMYARI, *Kitab al rawd*, § 116.

construïts pels antics, que molen amb la força del vent i es paren quan s'encalma. La gent experta en llengua llatina diu que el significat de Tarragona és 'la terra semblant a la darga.' En temps reculats era deserta perquè es trobava al límit dels territoris musulmans i de cristians. Hi abunden les colobres. Els edificis són grans i tenen elevades columnes, d'aquelles que torben les ments en pensar com es varen fer, perquè no és possible construir-les avui. M'explicà un xec de Siurana, anomenat Ibn Zaydan, que ell acostumava a sortir amb els escamots cap a aquesta regió i que en una de les sortides, baixà amb els seus companys a les construccions que hi ha sota la ciutat de Tarragona i que, quan volgueren tornar, s'havien perdut i no en robaven la sortida. Així, estigueren donant voltes durant tres dies fins que, finalment, el tercer trobaren el camí quan Déu - lloat sigui!- els concedí la salvació. La gent afirma que hi trobaren cambres plenes de blat i ordi, d'èpoques anteriors, amb els grans ennegrits i amb el color canviat. En aquesta ciutat, s'hi embosquen els musulmans quan busquem l'ocasió [de sorprendre l'enemic] en l'algarada, i el mateix fa l'enemic amb els musulmans."

El comentari d'Al-Himyari que la ciutat de Tarragona era deserta per la seva ubicació a la frontera també es llegeix a Al-Idrissi (c. 1160): era habitada però "en temps passats era deserta perquè es trobava entre els territoris dels musulmans i dels cristians."²⁸²⁹

La *Descripció dels territoris d'Alandalús*, text anònim conservat a la Biblioteca de Rabat, llegim que Tarragona era coneguda pels molins de vent, els castells i la producció de nous, avellanets, castanyes, festucs i raïm per fer vi: "Tarragona és una ciutat antiga i fortificada a la vora del mar; té uns molins que molen amb [la força de l] l'aigua del mar, que hi és conduïda amb tècniques [artificials] i enginy (...) comprèn molts districtes i fortalises inaccessibles, que limiten amb els districtes de Barcelona."²⁸³⁰ Quant al tema dels molins al-Maqqari explica que "Ibn Galib fou l'únic que s'ocupa de les restes [arquitectòniques] dels antics en el llibre *Kitab farhat al-anfuns*, i digué: 'Entre elles figura la del transport d'aigua salada del mar cap als molins que hi havia a Tarragona, sense esforç i amb un traçat an enginyós que fins i tot molen per mitjà de la força de l'aigua. I això és una de les meravelles que s'ha construït."²⁸³¹ **(Taula 9.6).**

Per contra, Al-Himyari relata que *Tarraquna* era un espai apte per emboscar-se. Apunta el fet de estar en una zona fora del control d'andalusins i feudals.²⁸³² És més, afirma que va ser la ciutat més lluny d'Alandalús: "Tarragona fou la més allunyada de les ciutats de les fronteres d'Alandalús que estigué en mans dels musulmans, a la ratlla del país d'al-Ifranga, i sortí del poder dels musulmans l'any 330 [26 setembre 941-10 juliol 942] juntament amb altres ciutats i fortalises."²⁸³³

²⁸²⁹ BRAMON, D. 2000, § 126 p. 120 referint-se a AL-IDRISI, *Nuzhat al-mustaq* vol. 7, p. 734b. La cita completa és: "Tarragona és una ciutat vora el mar que té muralles de marbre negre i blanc com se'n trobarien ben poques [enlloc]. Actualment és habitada, però en temps antics estigué abandonada perquè estava situada entre el territori dels musulmans i el dels cristians. És una ciutat formosa i les colobres hi són abundants i nocives. Té un port formós i les aigües són abundoses."

²⁸³⁰ BALANÀ, P. 1981; BRAMON, D. 2000, § 51 p. 87 referint-se a *Dikr bilad al-Andalus* p. 66a/ § 131 p. 122-123.

²⁸³¹ BRAMON, D. 2000, § 132 p. 123 referint-se a AL-MAQQARI a *Nafh al-tib*, vol. I, p. 252.

²⁸³² BRAMON, D. 2000, § 130, p. 121-122, referint-se a AL-HIMYARI, *Kitab al-rawd* § 116.

²⁸³³ BRAMON, D. 2000, § 129, p. 121 referint-se a AL-HIMYARI, *Kitab al-rawd* § 5.

També és interessant la definició de Tarragona no com una ciutat, sinó com una *balda*, vilatge, aldea o poble. El fet ens porta a una realitat urbana que seria molt llunyana a la que hi hauria a Barcelona, Lleida o Tortosa, per donar exemples propers.²⁸³⁴ I a un temps, Al-Idrisi la pren com ciutat de jueus, epítet que només es fa anar en els textos àrabs pels casos d'Elvira i Lucena.²⁸³⁵

Del territori de Tortosa, on hem d'incloure almenys una part del Priorat o el límit meridional del Camp, es destaquen les mines d'alcofol (plom, plata) i esmaltina: "*Mines d'alcofol, semblants a les d'Isbahan, es troben als voltants de la ciutat de Tortosa, des d'on s'exporta a tots els països.*"²⁸³⁶ Realment aquest particular enllaça directament amb la producció minera d'època antiga amb el famós *plumbum nigrum oleastrense* que ens explica Plini el Vell.²⁸³⁷ I de fet, continuava explotant-se en època medieval tot i que en poca quantitat doncs, com indica Montserrat Flores, el 1271, en temps de Guillem d'Entença, va eximir del pagament de la corresponent gavella.²⁸³⁸

Els textos àrabs també informen que al territori de Tortosa es produeix mel i fusta, la primera encara en explotació amb llocs de prou anomenada com El Perelló, i la segona dels boscos del mont Caro i probablement també del Priorat i Muntanyes de Prades, com es palesa després en època feudal:²⁸³⁹

- "*Mines d'alcofol, semblants a les d'Isbahan, es troben als voltants de la Ciutat de Tortosa, des d'on s'exporta a tots els països.*"²⁸⁴⁰
- "[*la muntanya del Pirineu*]²⁸⁴¹ *posseeix enormes i magnífics arbres, com els pins vernet, els teixos i els boixos, sota els quals poden aixoplugar-se mil genets sense ser vistos. Des d'aquella muntanya s'exporta fusta de boix a al-Andalus i al Magrib. També hi ha mines d'alcofol d'antimoni artaginni, que s'exporta a Orient; molta mel -més que en cap altre lloc del món- i moltíssimes abelles. Té*

2834 BRAMON, D. 2000, § 127 p. 120 referint-se a YAQUT, *Mu'gam al-buldan* vol 4, p. 32.

2835 BRAMON, D. 2000, § 125 p. 120 referint-se a AL-IDRISI, *Nuzhat al-mustaq* vol. 5, p. 555c. BRAMON (2000) també ens cita a AL-HIMYARI al seu *Kitab al-rawd* § 130 p. 121, que ens diu que Tarragona fou una "*capital dels amalequites.*"

2836 BRAMON, D. 2000, § 53 p. 87 referint-se a AL-BAKRI, *Kitab al-Masalik wa l-mamalik* p. 129-130; i § 57 p. 89-90, AL-QAZWINI, *Atar al-bilad*, p. 366 b.

2837 PLINI, *Hist. Nat.* 24, 49, 164; DOMERGUE, Cl. 1988; GENERA, M.; MELGAREJO, J. C. 2015; NOGUERA, J. 2006; RAFEL, N.; ARMADA, X. L.; BELARTE, C.; FAIRÉN, S.; GASULL, P.; GRAELLS, R.; MORELL, N.; PÉREZ ALMOGUERA, A.; VILLALBA, P. 2008; RAFEL, N.; ARMADA, X. L. 2010.

2838 FLORES, M. 2003; FLORES, M. 2004; FLORES, M. 2007.

2839 Per exemple, la fusta que procedeix de Tortosa per les obres del palau reial a Tarragona (MENCHON, J. 2020a, p. 222 i anteriorment COMPANYYS, I.; MONTARDIT, N. 1995, p. 68-69, 75). O el cas del document de 1166 en el qual s'autoritzava a Santes Creus d'extreure fusta dels boscos de Siurana per construir el monestir de Santes Creus (PAPELL, J. 2005, doc. 117).

2840 BRAMON, D. 2000, § 53 p. 87 referint-se a AL-BAKRI a *al-Masalik wa l-mamalik*, p. 129-130.

2841 Tot i que el text parla del Pirineu, BRAMON justifica clarament que parla del territori de Tortosa en base als bens d'extracció. A la nota 102 (p. 88) de BRAMON, D. 2000 diu lapidàriament: "*És evident que el text s'està referint a Tortosa*" i dona referència de la cita § 53, que hem transcrit just abans d'aquesta.

*una fortalesa sense peiró a la terra*²⁸⁴² i que constitueix el lloc més inaccessible.”
2843

- “[Tortosa] té un mont abundós en béns i en benediccions i que domina [tot] el territori on s’hi fan molts fruiters. A la part més elevada hi ha prats amb molta aigua i pastures i arbres amb una fusta molt semblant a la teca la quan es fan utensilis i recipients. Té una mina d’alcofol d’excel·lent qualitat i una altra d’esmaltina. En el seu riu, es crien peixos excel·lents, entre els quals la llissera i l’esturió, que un de sol ja pesa un quintar, i s’hi troben castors.”²⁸⁴⁴

En la darrera cita Al-Qazwini menciona els fruiters i els prats en alçada, que tan poden ser els del massís dels Ports com els de les Muntanyes de Prades, tal i com indica el topònim (per cert llatí). Les diferents anotacions sobre l’explotació del pi vernet s’ha de posar en relació amb les drassanes de Tortosa, la fabricació de maquinària de guerra i la construcció, cas de les cobertes de la mesquita de Còrdova.²⁸⁴⁵ Quant als llocs de poblament, a banda de Tortosa i Tarragona, també es fa esment dels castells de Tivissa, Siurana i Albarca.²⁸⁴⁶

La citació de la grandiositat dels monuments de *Tarraquna* per part de diversos autors és una evocació del passat d’una gran medina de temps molt antics. Al-Bakri explica per exemple que “Un dels seus reis [dels grecs] que deixà restes arquitectòniques a Alandalús fou Hèrcules (Hiaqulis). D’ell (...) era l’estàtua (sanam) de Tarragona que no te pairó.”²⁸⁴⁷ Però segurament la cosa no és tan sols això, una descripció meravellosa. Quan Al-Himyari²⁸⁴⁸ explica la monumentalitat parla dels marbres blancs i negres que sens dubte es refereix a les grans quantitats de *marmora* de Luni del Recinte de Culte imperial i les columnes de granit de la Tròade que havien a la Plaça de Representació del Concili Provincial.²⁸⁴⁹ Al-Idrisi en el mateix passatge parla del port.²⁸⁵⁰ L’explicació de tot això és interessant: els autors àrabs estan inventariant les béns que ofereix Tarragona, entre aquests els marbres i pedres de luxe que són aptes per ser reciclades en les seves grans construccions. La via marítima seria el sistema de sortida cap altres terres.²⁸⁵¹

Ara bé, hi ha un fet que hem de tenir en compte. L’organització territorial andalusí marca un model en el qual les ciutats adquiriran un paper important, sobretot a partir

2842 Per BRAMON, D. 2000, p. 88 nota 103, es refereix o a la Suda de Tortosa o al castell de Siurana.

2843 BRAMON, D. 2000, § 54 p. 88 referint-se a AL-ZUHRI, *Kitab al-Ga’rafiyya* § 207b.

2844 BRAMON, D. 2000, § 57 p. 89 referint-se a AL-QAZWINI, *Atar al-bilad*, p. 366 b; AL-IDRISI *Nuzhat al-mustaq*: § 55 p. 88 que es correspon a vol. 5, p. 555b; i § 56 p. 88-89 que es correspon a vol. 7, p. 734a.

2845 BRAMON, D. 2000, § 55, 56 p. 88-89 referint-se a AL-IDRISI, *Nuzhat al-mustaq* vol. 5, p. 555b i vol. 7, p. 734a.

2846 BRAMON, D. 2000, § 150, p. 135 referint-se a AL-IDRISI, *Uns al-muhag*, p. 162; BRAMON, D. 2000, § 120, p. 117 referint-se a YAQUT, *Mu’gam al-buldan* vol. 3, p. 321a per Siurana; BRAMON, D. 2000, § 167, p. 142-144 referint-se a AL-IDRISI, *Uns al-muhag*, p. 162-163 en el cas d’Albarca.

2847 AL-BAKRI, *al Masalik wa l-mamalik*: Cita § 123 p. 119 de BRAMON, D. 2000.

2848 BRAMON, D. 2000, § 130 p. 121-122 referint-se a AL-HIMYARI, *Kitab al rawd*, § 116.

2849 MENCHON, J. 2020a, p. 169-179.

2850 BRAMON, D. 2000, § 126 p. 120 referint-se a AL-IDRISI, *Nuzhat al-mustaq* vol. 7, p. 734b.

2851 MENCHON, J. 2020a, p. 169-179.

del tombant de mil·lenni cristià doncs acaben essent els baluards del *tagr*. Afegim a això que *Tarraquna* desarticulada com a *madina* poc o gens podria estructurar una *chora* amenaçada a partir del segle X com seria el Camp de Tarragona, i viceversa, un territori com el Camp no tindria un referent urbà, una columna vertebral com serien les zones de *Larida* i *Turtusha*, amb una clara organització amb alqueries, almúnies etc.²⁸⁵² De fet, Siurana i les Muntanyes de Prades-Montsant-Llaberia van ser el gran bastió de la defensa de la principal ciutat de la Marca Oriental, la ilercavona *Turtusha*.

9.15 LA TOPONÍMIA, ACLARIDORA O CONFUSA?

Tots sabem que l'explicació de l'origen dels noms de lloc i les advocacions d'espais sagrats pot ser sovint discutible i qüestionada i mai no es pot utilitzar com a única font si no és amb molta prudència. Marta Sancho ho deixa ben clar en els seus estudis sobre el Pirineu: "*Considerem que ambdues metodologies (la toponímia i l'hagiotoponímia) poden servir-nos per orientar i planificar la recerca però no com a prova irrefutable de l'existència, cronologia o funcionalitat d'un o altre indret. Pensem que cal disposar de dades més sòlides per sustentar la recerca i que aquestes passen per la documentació escrita i pel registre arqueològic, fonts que ens poden corroborar l'ocupació d'un indret en un moment determinat o la continuïtat de la seva ocupació al llarg d'un període dilatat en el temps.*"²⁸⁵³ És a dir, la macro i la microtoponímia, combinada amb altres ítems ens pot donar llum.²⁸⁵⁴

Al Camp, Conca i Priorat ens trobem amb noms de lloc que s'han identificat com a preromans, romans, islàmics, mossàrabs, germànics i romanços per no dir catalans. La seva perduració es pot entendre com la inexistència d'un trencament poblacional, o com a mínim un coneixement més o menys important del territori sense que això impliqui aquesta continuïtat, com seria en els grans noms de lloc. És el cas de Tarragona o el de la donació de Centelles 941-42. Però en altres, la microtoponímia apunta a una població que per petita que sigui els ha fet passar de generació en generació. És cert, l'existència de noms de lloc antics marca poblament... i despoblament... també. És clar, si n'apareixen de germànics, àrabs, berbers, occitans... és perquè el rastre dels topònims més antics s'havia perdut... per l'absència de gent que els va donar nom, si és que mai no el van tenir.

No sense altres interpretacions, hi ha una sèrie de topònims que s'han pres com àrabs o berbers. Al Baix i Alt Camp els trobem bàsicament a les falades de les serralades occidentals: Alcover, Aleixar,²⁸⁵⁵ Albiol (o Ilatí), Alforja,²⁸⁵⁶ Benijau,²⁸⁵⁷ Matarrània,

2852 MIQUEL VIVES, M. 1997, p. 29 nota 3. Vid. GARCÍA BIOSCA, J. E. 1999; ERITJA, X. 1998; KIRCHNER, E.; VIRGILI, E.; PICA, M.; ROVIRA, M. en premsa; MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2015a; VIRGILI, A. 2001, *passim*.

2853 SANCHO, M. 2018a, p. 13-14.

2854 AMIGÓ ANGLÈS, R. 1989, p. 31-42.

2855 *Onomasticon Cataloniae* vol. II, 1994, p. 113-114

2856 *Onomasticon Cataloniae* vol. II, 1994, p. 129.

2857 Ara Guirijau. Cfr. SELFA, M. 2008, p. 52.

Mudaina, Mont-ravà,²⁸⁵⁸ Prasdip, Cabra del Camp,²⁸⁵⁹ l'Almudaina i la Ràpita (La Selva del Camp), Vinyols i els Arcs,²⁸⁶⁰ l'Arqueria (Alqueria? Riudoms), la Mussara,²⁸⁶¹ Les Borges del Camp,²⁸⁶² Alforja,²⁸⁶³ Rascaç, Rasquera i Micanyo (vall del Glorieta, Alcover).²⁸⁶⁴ A la donació de la quadra de Clarà per exemple apareix el lloc conegut com *Danineto* o *Avineg*.²⁸⁶⁵ Al Camp, Pere Navarro crida l'atenció d'un seguit de microtopònims i noms àrabs, però que caldrà calibrar des de quan són vigents, si des d'abans de la conquesta o després: albelló, aljub, almadrava, alqueria, sènia, sèquia, talaia, xurivia, albal, algars, borja, dòvia, matarranya o ràpita.²⁸⁶⁶

En altres punts del Camp, comptem Creixell, la Nou de Gaià, Perafort, la Pobla de Mafumet, el Morell, La Riera, Roda de Berà (més aviat germànic),²⁸⁶⁷ La Secuita,²⁸⁶⁸ Vespella Vila-seca,²⁸⁶⁹ El Vila-sec (Alcover),²⁸⁷⁰ o Bràfim, La Masó (o llatí), Selma, Botarell, Les Argeles (Mont-ral)²⁸⁷¹... Tot i que al Penedès, però en els municipis més propers al Tarragonès, no manquen topònims també àrabs com l'Albornar (Albinyana),²⁸⁷² Motmirad amb dubtes,²⁸⁷³ com també passa amb Bonastre²⁸⁷⁴ i Albinyana,²⁸⁷⁵ nom de lloc que també es localitza a Vilallonga i Vila-seca.²⁸⁷⁶

²⁸⁵⁸ Agraeixo aquesta informació a Joan Cavallé, alcoverenc i intel·lectual de pro, i bon company de funció pública a l'ajuntament de Tarragona. Vid. CAVALLÉ, J.; BARBARÀ, A. 1982; p. 14; SELFA, M. 2008, p. 120, 130.

²⁸⁵⁹ Per Ramon Marrugat és l'arabització del llatí *igabrium*, tot seguint a Coromines. Cfr. MARRUGAT, R. 2018.

²⁸⁶⁰ En canvi Coromines pensa que els dos noms son d'origen llatí. Cfr. *Onomasticon Cataloniae* vol. VIII, 1997, p. 78 i *Onomasticon Cataloniae* vol. II, 1994, p. 221-222.

²⁸⁶¹ Espai pla. Cfr. *Onomasticon Cataloniae* vol. V, p. 431-432; CORTS, J. R.; TODA, J. M. 2000, p. 37.

²⁸⁶² *Onomasticon Cataloniae* vol. III, p. 81; TORT, J. 2000.

²⁸⁶³ Albert Manent recull alguns microtopònims d'origen andalusí en un curt i intens article sobre les ràbites al Camp de Tarragona: el barranc de Vinaroig a la Febró, el grau de Boncabrer a Siurana, el carrer Sensmudayna a la Selva, l'Aixàvega i Farena. Vid. IGLÉSIES, J. 1956, p. 22; MANENT, A. 1973-1974; MANENT, A. 1991; PRATS SOBREPÈRE, J. 1978.

²⁸⁶⁴ Cfr. FORT I COGUL, E. 1970, p. 101-102. Precisament a la nota 23 de la p. 101 Eufemià Fort fa referència del manual notarial de la Selva, encara que no dona data: "*Dimitto fratribus geremitis de Silva et de Rascaç cuicumque fratri duos solidos.*" Agraeixo a Joan Cavallé la informació aportada.

²⁸⁶⁵ COMPANYYS, I. 1999, p. 23.

²⁸⁶⁶ NAVARRO GÓMEZ, P. 2018, p. 238 i 240-241.

²⁸⁶⁷ Quant a l'arc de Berà (no Barà) indica que seria en terres d'un tal Berà. Cfr. DUPRÉ, X. 1993, p. 140-141.

²⁸⁶⁸ Té una arrel similar a *Meschitellis*, a Bonastre. Ve de *masaquit*, lloc amb restes de construccions caigudes o en ruda. Secuita ve de *squaita*. BALAÑA, P. 1989, p. 231; CASELLAS, M. 1996, p. 31.

²⁸⁶⁹ (as-) *silla* significa el camí en àrab. ARRAYÁS, I. 2002, p. 388 i (*as-sanán*) en caminet. Els dos poden donar a Vila-seca i Vila-sec. SABATÉ CURULL, FL. 1997, p. 94-104.

²⁸⁷⁰ Vid. nota anterior. ARRAYÁS, I. 2002, p. 388, 723-724. I especialment ROIG PÉREZ, J. F. 2007; ROIG PÉREZ, J. F. 2008; ROIG PÉREZ, J. F. 2009; ROIG PÉREZ, J. F. 2013a; ROIG PÉREZ, J. F. 2013b; ROIG PÉREZ, J. F. 2014; ROIG PÉREZ, J. F.; RAMÍREZ ROLDÁN, R. 2017.

²⁸⁷¹ PEREA, E. 1994/2009, p. 100.

²⁸⁷² Que Urpí i Resina vinculen a un assentament berber seguint els plantejaments de Guichard. Vid. CASELLAS, M. 1996, p. 25-26, GUICHARD, P. 1976.; URPI, R. M.; RESINA, J. A. 1991, p. 93-113.

²⁸⁷³ CASELLAS, M. 1996, concretament p. 30-31. Per Urpí i Resina ve de mont més *mihrab* del qual deriva *moerabitorum*, és a dir ermità per la qual cosa significaria la muntanya de l'ermità.

Un apunt sobre Altafulla,²⁸⁷⁷ identificat com topònim islàmic. Precisament J. Bolòs ens parla que a la València (*madinat Balansiyya*), la mesura per mesurar les hortes abans de la conquesta del rei Jaume I era la tafulla, la qual es substitueix per la jovada.²⁸⁷⁸ I Altafulla és a tocar de les fèrtils terres de la desembocadura del Gaià.

A la Conca, hom parla d'Anguera,²⁸⁷⁹ Conesa,²⁸⁸⁰ Cotz,²⁸⁸¹ Bufalla (Vallverd),²⁸⁸² Llorac,²⁸⁸³ Lilla,²⁸⁸⁴ Albió,²⁸⁸⁵ la Cirera (torre),²⁸⁸⁶ Senan,²⁸⁸⁷ Montargull,²⁸⁸⁸ Miravet (l'Espluga de Francolí), o l'Almenara o *Alchaceram* a Santa Coloma de Queralt.²⁸⁸⁹ Afegeixi's el lloc d'Almaguer a l'Espluga de Francolí²⁸⁹⁰ i la vall d'Alfez, *Alphe* o *Alphedi* que s'identifica amb la del riu Corb. Precisament Carolina Batet ha estudiat el cas i veu una implantació rural andalusí dedicada a l'explotació agrícola, amb regadius i producció molinera.²⁸⁹¹ El topònim és clarament vinculable al terme *alfoz*. Ve d'*al-hawz* que vol dir espai de terra treballada al voltant d'un nucli, o d'*al-fahs* que vol dir zona conreada prop d'unes pastures.²⁸⁹² I sumem també Sarral, l'antic Sarreal que s'havia pres com evolució de Ça Reial però que també pot venir de *riat*, que significa hort, i del qual es deriven *Ar-riat*, *Sarriá*, *Sareyal*. De fet en els documents medievals es tradueix com *viridarium*. Tingui's en compte que és un espai fèrtil proper

2874 BALAÑÀ, P. 1989 p. 229 opina que ve 'Abu-Nasr, que és un nom de persona; CASELLAS, M. 1996, p. 31-34; SECALL, G. 1983.

2875 El nom pot venir de *bina ina* que en singular (*bina*) vol dir construccions i edificacions. CASELLAS, M. 1996, p. 23-24 i 36-38. Per l'etimologia àrab: MAS I PERERA, P. 1932, p. 50, qui a més afegeix La Ràpita, L'Almúnia, La Granada, L'Albornar, Pinyana, Gomila, Calafell i Albinyana. I també ho defensa PLANAS DE IZABAL, R. 1961, p. 42. Però per origen llatí o mossàrab: BALAÑÀ, P. 1989, p. 99; COROMINES, J. 1965, vol. I p. 13; *Onomasticon Cataloniae* vol. I, 1996, p. 69-71; TURULL, A. 2006.

2876 RIERA FORTUNY, P. 2005/2009, p. 34.

2877 COLL, M. 2014 que pensa que ve de la combinació de dons noms germànics, Alte i Fulc. PORTER, M. 2010. Ribas el creu àrab, i vol dir lloc airejat (RIBAS CASALS, M. 2005).

2878 BOLÒS, J. 2014a.

2879 PLAZA, C. 2012, p. 17

2880 PLAZA, C. 2012, p. 16. Coromines segueix Balari i veu origen llatí. Cfr. *Onomasticon Cataloniae* vol. III, 1995, 422-423; BALARI, J. 1899, p. 205. També BALAÑÀ, P. 1989, p. 115; MOREU-REY, E. 1982, p. 123, 151; PLAZA, C. 2013.

2881 ALTISENT, A. 1967; ALTISENT, A. 1993, doc. 205 i 207; CORTIELLA, F. 1985; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. XI, doc. 3, II-III.

2882 PLAZA, C. 2012, p. 19; RUBIERA, M. J. 1986; VALLVÉ, J. 1997.

2883 BALAÑÀ, P. 1984

2884 BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 98-99. Ara bé, Carme Plaza el veu mossàrab. PLAZA, C. 2012, p. 16 i Plaza, C. 1993.

2885 Que es cita el 1075 com *Dalfez*. Vid. ESPAÑOL, F. 1995.

2886 BALAÑÀ, P. 1993b.

2887 ARRAYÁS, I. 2002, p. 390 aporta aquesta possibilitat però dubta i planteja que vingui del germànic *Sisnand* o *Sesenand*.

2888 BALAÑÀ, P. 1993b.

2889 BENET CLARÀ, A. 1995.

2890 ALTISENT, A. 2003 doc 209; BATET, C. 2006, p. 57.

2891 BATET, C. 2006, p. 131-134.

2892 BATET, C. 2006, p. 134.

als rierols de la Salada, Vallverd i Anguera.²⁸⁹³ Doncs bé, a la carta de poblament del 1180 apareixen un seguit de topònims vinculables al món andalusí: guàrdia del Coscoll i coll d'Alzmaven a més de les guàrdies d'Oromir i les Piles.²⁸⁹⁴

I òbviament el Priorat, amb topònims com Albarca,²⁸⁹⁵ Carabassa i els seus derivats²⁸⁹⁶ com Carabasseta o Baia (Ulldemolins),²⁸⁹⁷ Font de la Culla,²⁸⁹⁸ Borjasses o Racó (els tres darrers també a Albarca),²⁸⁹⁹ Cabacés, Falset, la Morera,²⁹⁰⁰ Margalef,²⁹⁰¹ Gratallops,²⁹⁰² les Borjasses,²⁹⁰³ Arronsa i Alzera (a Torroja del Priorat),²⁹⁰⁴ el barranc de Ràfols a la Torre de Fontaubella,²⁹⁰⁵ el Lloar... juntament a d'altres d'arrel llatina com Siurana (*Severus-Severianus*) i Marçà (*Martius*). I també algun de germànic com els Guiamets²⁹⁰⁶ o el *Collo Godafredi* que apareix a la donació de la vall de Porrera el 1171, juntament amb un *Podio de Agilera* que cal veure si es pot relacionar amb els *aguilares* castellans que indiquen assentaments militars del primers temps de conquesta islàmica o un simple lloc encimbellat, com el Niu de l'Àguila a Alcover, per posar un popular exemple,²⁹⁰⁷ o el puig de Aguilera de la venda del castell de Castellvell a Sendred, el 960 o 990.²⁹⁰⁸ No deixa de sorprendre els pocs noms de lloc identificats com a islàmics al terme de Vandellós i l'Hospitalet, on sí que se se'n detecten de mossàrabs.²⁹⁰⁹ A l'inventari d'aquests topònims hem de sumar els punts vinculats a esglésies: Sant Pere del Gaià, Sant Pere d'Ambigats, Santes Creus, Santa Maria d'Alcover, Santa Maria d'Alforja, Castelló, Santa Susanna, Santa Perpètua...

Balaña defensa que en aquestes comarques hi ha un fort percentatge dels topònims son d'origen àrab o berber: Alt Camp, 15'15%, Baix Camp, 20,00 %; Conca de Barberà, 38'88 %; Priorat, 41'66 %; Tarragonès, 38'70 %. Són tants per cent prou significatius si els comparem amb territoris clarament andalusins: Terra Alta, 42'10 %; Ribera d'Ebre, 47'36 %; Baix Ebre, 52'63 %; Montsià, 33'33 %. Ara bé, altres estudis donen

²⁸⁹³ BALAÑA, P. 1989 p. 121; BATET, C. 2006, p. 81; PLAZA, C. 2012, p. 17 PIFERRER, P.; QUADRADO, J. M. 1969, p. 391-394.

²⁸⁹⁴ Font Rius, J. M. 1969-1983, doc. 160.

²⁸⁹⁵ LLOPIS, I. 1994/1999, p. 48 i 212.

²⁸⁹⁶ També a Albarca, LLOPIS, I. 1994/1999, p. 78-81.

²⁸⁹⁷ AMIGÓ ANGLÈS, R. 1997/2009, p. 136 p. 100.

²⁸⁹⁸ LLOPIS, I. 1994/1999, p. 98.

²⁸⁹⁹ LLOPIS, I. 1994/1999, p. 213

²⁹⁰⁰ BALAÑA, P. 1993b, p. 121-151. Un recull dels topònims el tenim a GORT, E. 1995g.

²⁹⁰¹ Es un cas d'homonímia doncs Coromines hi veu un origen llatí mentre que Balaña i Plaza, àrab. Cfr: BALAÑA, P. 1989, p. 120; BALAÑA, P. 1993, p. 81; *Onomasticon Cataloniae* vol. V, 1996 p. 198; PLAZA, C. 2012, p. 15.

²⁹⁰² Interpretat el lloc com una alqueria. Cfr. FUENTES, M. M.; GORT, E. 1995.

²⁹⁰³ A l'antic terme d'Albarca (Cornudella de Montsant). Cfr. LLOPIS, I. 1994/1999, p. 74.

²⁹⁰⁴ SABATÉ ALENTORN, J. 1995/2009, p. 11.

²⁹⁰⁵ PRATS AUQUÉ, E. 2006/2009, p. 14.

²⁹⁰⁶ BALAÑA, P. 1989, p. 187.

²⁹⁰⁷ GORT, E. 1994a, p. 96-100 i 108; GORT, E. 1995g.

²⁹⁰⁸ PASTOR, I. 1998; URPI, R. M.; RESINA, J. A. 1991, apèndix II, p. 417-419.

²⁹⁰⁹ Cas de Vaqué o Vaquer que ve de l'àrab baqui. Vid. JOVÉ, F. 2013, p. 630.

proporcions diferents: Plaza a la Conca parla d'un 6'50 %.²⁹¹⁰ Així doncs, cal ser prudents, més quan hi ha contestació sobre determinats orígens etimològics, com per exemple es veu en el cas de Cambrils²⁹¹¹ (Fig. 9.53).

És suggerent la localització de noms de lloc com La Riba i la Ràpita (La Selva del Camp) que es s'han de relacionar amb *rubut*. També s'hi ha de relacionar Almostrer,²⁹¹² i cal sumar les ràbites d'Alforja, l'Aleixar i Cabra del Camp.²⁹¹³ Franco Sánchez també apunta una altra ràpita a l'Albiol.

Recordi's que les ràbites són llocs en què els musulmans es dediquen a l'oració i la guerra santa, és a dir no deixen de ser una variant agarena de les ordres militars dels cristians. Els seus establiments tindran el seu caràcter castrense i religiós, fortalesa i monestir. Els trobem sovint en zones de frontera i també s'han interpretat com llocs de retir espiritual i *hiyad*, és a dir, sacrifici.²⁹¹⁴ El topònim *Meschitellis* ubicat al segle XII a Bonastre (fins 1990 comarca del Tarragonès) s'ha interpretat com derivació de la paraula mesquita. De ser cert, apunta a un altre establiment religiós en la frontera: un *ribat*? un centre eremític cristià o agarè?²⁹¹⁵ (Fig. 9.54).

Tenim exemples de topònims d'arrel llatina que indiquen continuïtat d'ocupació. Sans Travé fa referència de la vil·la dels Borrells (Barberà de la Conca), amb materials romans, islàmics i feudals que relaciona amb la residència d'un tal *Barberanus*, que alhora donaria el nom a la comarca, el *campo Barberano*.²⁹¹⁶ La vil·la de Pedrinyà, és citada als primers documents medievals com *Pitrignano*,²⁹¹⁷ és a dir de Pere. Altres apunten a comunitats musulmanes, com Les Morisques que es citen el 1091 en la

2910 PLAZA, C. 2012, p. 11-26. Es basa en el que diu Turull (TURULL, A. 2006): 6'5% a la Conca, 0'7% al Solsonès, 0'9% al Bages, 2% a la Segarra i 3'7% a l'Anoia.

2911 BALAÑÀ, P. 1982-1983; BALAÑÀ, P. 1993a, p. 137, 203-219; BALAÑÀ, P. 1993b; BALLESTÍN, X. 1994; VIRGILI, A. 2011. Corominas per exemple creu en el seu origen llatí en la versió mossàrab: *camara*. Cfr. *Onomasticon Cataloniae* vol. III, 1995, p. 212-213

2912 Que procediria d'*al-Munastir*. Vid. FRANCO-SÁNCHEZ, F. 1991, p. 192-203. SANCHO, M. 2005, p. 30. Tort proposa que pot ser un topònim mossàrab, com també pot venir de *mustâr* most de vi o mel de celler tot seguint Joan Corominas a l'*Onomasticon Cataloniae* vol. II, 1994, p. 162. Cfr. TORT, J. 2000.

2913 La de La Riba és estudiada per Dolors BRAMON: "Si que sembla que n'hi hagué a la de l'avui terme de l'Albiol, entre el Camp de Tarragona i les muntanyes de Prades: les restes d'una fortificació islàmica, a 867 metres d'altitud, foren lliurades l'any 1158 a Joan de Martorell a condició de reconstruir-la, essent aquest, probablement l'origen del després denominat castell de l'Albiol." Segons Albert Manent, el lloc és a uns 300 m del poble, i hi havien 2 o 3 cases "que formaven una aproximació de barri." La Ràpita de l'Aleixar és un carrer fora muralla, part del de Josep Guardiola, que dona al camí vell de Reus a la Mussara, ara carretera. La de la Selva del Camp és un raval del poble. A Cabra del Camp hi ha el carrer de la Ràpita, i també es coneix com el Ràpid, doncs és un punt al costat del camí ral, ara carretera. Remarca Iglésies que "totes cinc ràbites són carrers o barris separats del centre històric del poble." A més el topònim no es troba pas en documentació antiga. Vid. BRAMON, D. 1989; BRUFAL, J. 2007, p. 39; IGLÉSIES, J. 1956, p. 22; MANENT, A. 1962, p. 80; MANENT, A. 1991; MOREU-REY, E. 1986, p. 510; SELFA, M. 2010.

2914 FRANCO-SÁNCHEZ, F. 1991, p. 99.

2915 CASELLAS, M. 1996, p. 31; MERCADÉ, J. 2017. Vid. també URPI, R. M.; RESINA, J. A. 1991, p. 101-113.

2916 BENET CLARÀ, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b.

2917 FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 20; SANS TRAVÉ, J. M.; BENET CLARÀ, A. 1995. De tota manera xoca perquè el topònim es documenta el 1148 o 1149. Cfr. ALTISENT, A. 1993, doc. 114.

donació del castell del Puig de Perdiguers.²⁹¹⁸ El cas de Conill, que apareix en diferents punts del territori, l'etimologia és clarament llatina: *cuniculus*, referent a galeria subterrània o similar.²⁹¹⁹ O els Motllats (*Montis Latis*), a Mont-ral.²⁹²⁰ I no seria d'estranyar per Prenafeta també fos un nom de lloc prefeudal, més quan hi ha troballa de materials numismàtics de l'antiguitat tardana,²⁹²¹ com també es veu al Castellvell o Castellví de la Marca, al Penedès.²⁹²²

Ara bé, hi ha altres topònims d'arrel llatina que són posteriors a la conquesta, com Vallclara,²⁹²³ i occitans com el cas de Torlanda i Milmanda encara que no ho sembli!²⁹²⁴ També hi ha noms de lloc com Cerdans que poden apuntar a gent de la Cerdanya establerta en diferents llocs del país, però que ara per ara es fa molt difícil de demostrar si no ho vinculem per exemple amb la gran transhumància entre les pastures pirinenques i les terres del sud.²⁹²⁵

La Febró, s'ha vinculat amb *villa fabrorum*, és a dir la vila dels artesans, però més aviat es pot relacionar amb la primera manufactura o fosa de metalls, com pot ser l'argent en fargues o *fabricae*, més en una zona boscosa que permet produir carbó.²⁹²⁶ A aquesta activitat minera i siderúrgica s'han de relacionar els noms de lloc com la Serra Carbonera.²⁹²⁷ Montferri o el *Monte Ferreo* que apareix com afrontació en la donació del castell de la Riera (Ullastrell) el 1059.²⁹²⁸

Per Riudecanyes, Coromines parla d'una etimologia clara basada en la proliferació de canyissos prop la riera del mateix nom.²⁹²⁹ En el mateix sentit, Riudecols que es

²⁹¹⁸ ALTISENT, A. 1993, doc. 39; PAPELL, J. 2005, vol. I, doc. 23.

²⁹¹⁹ Per exemple a Cabra del Camp. Cfr. MARRUGAT, R. 2018.

²⁹²⁰ PEREA, E. 1994/2009, p. 236.

²⁹²¹ DURAN, F. 1920.

²⁹²² FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; GONZALO, X.; MARTÍ, R.; MARTÍNEZ, M. 2018.

²⁹²³ Coromines, el veu mossàrab: *Onomasticon Cataloniae* vol. VI, 1996, p. 819-829. ALTISENT, A. 1984b.

²⁹²⁴ ALTISENT, A. 1984a; PLAZA, C. 2012, p. 11-26.

²⁹²⁵ MARTÍ, R. 2006. Localitza en topònim cerdans a Cornudella de Montsant i a Batea, i Cerdanyès a la Morera de Montsant. Planteja que es pugui tractar de migracions alt medievals de gent de la Cerdanya en els casos dels topònims a la Catalunya Vella, cas de Cerdanyola per exemple. Una altra explicació serien els casos de la Catalunya Nova. De fet en el cas del Cerdanyès a la Morera opina que l'assentament de topònim no pot ser anterior al segle XII (MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 12). Tampoc no seria d'estranyar que aquests noms de lloc es puguin vincular amb repobladors vinguts després de la conquesta de Siurana, com seria el cas dels càtars que es van establir en aquestes terres. Cfr. GORT, E. 1999.

²⁹²⁶ *Onomasticon Cataloniae* vol. IV, 1995, p. 203-204.

²⁹²⁷ PLAZA, C. 2012, p. 15. Quant a punts d'extracció, els topònims vinculats al mot cros més aviat s'han de vincular però a les explotacions d'època feudal. Un escandall ràpid al cercador de noms de lloc de l'IGCC ens dona alguns exemples: la Caseta del Cros a Bellmunt del Priorat, les Granges del Cros a Riudoms o el Barranc dels Crossos al Baix Camp (<http://www.icc.cat/vissir3/> dia 20.03.2020). Dec aquesta informació a les indicacions de Montserrat Flores, especialista en mineria medieval.

²⁹²⁸ CORTIELLA; F. 1987; GORT, E. 1997. p. 54-55; VIRGILI, A. 1991, p. 47-49 i 180-181.

²⁹²⁹ *Onomasticon Cataloniae* vol. VI, 1996, p. 401.

vincula ingènuament a curs fluvial i producció de cols,²⁹³⁰ les Irlles, al mateix municipi a relacionar amb illes per la confluència de tres cursos d'aigua,²⁹³¹ però cal pensar en les algesires o *insulae* de l'Ebre, terres fèrtils d'al·luvió ben aptes per l'agricultura i ramaderia com expliquen A. Virgili i J. Negre.²⁹³² Tanmateix a la carta de poblament de Rocabruna (Picamoixons) es cita la donació d'un terç d'una *insula* al Francolí.²⁹³³ Sumem, Les Voltes, encara que es pot pensar també en la presència de construccions romanes. Riudoms és riu d'oms (*Ulmus minor*).²⁹³⁴ Finalment Vandellós, derivat de vall de llors o llorers.²⁹³⁵

Hi ha un aspecte que cal també considerar: els topònims de desplaçament, és a dir els noms de lloc que els pobladors, repobladors, colonitzadors o com els vulguem dir donen als espais on s'estableixen, i que com ells tenen origen a la Catalunya Vella o més enllà del Pirineu. Seria per exemple el cas del Catllar si seguim la proposta d'Anton Virgili,²⁹³⁶ i que es pot afegir Vespella o la Nou del Gaià com apunta Manuel Fuentes.²⁹³⁷ Ara bé, quants topònims són realment de desplaçament? Si tots els noms de lloc d'aquestes terres fossin ficats pels repobladors, procedents de la Catalunya Vella, Occitània o més enllà, potser n'hi haurien d'haver més? El simple fet que un topònim a la Catalunya Vella també aparegui a la Catalunya Nova no vol dir forçosament que hi hagi un trasllat per una acció de trasllat de pobladors. Un exemple eloqüent és el cas de Siurana, que es documenta a l'Alt i Baix Empordà, la Garrotxa, el Maresme, les Garrigues, el Priorat i la Terra Alta, per posar només alguns llocs.²⁹³⁸

Són interessants els topònims relacionats amb la guerra, en aquest cas batalla, presents al Baix Camp i Ribera d'Ebre, tradicionalment vinculats amb les operacions militars del setge de Siurana.²⁹³⁹ I com no, els que ens parlen de punts de vigilància i guaita com Almenara, al costat de Miralles, la Guàrdia dels Prats, Montbrió de la Marca, la Guàrdia Voltorera al costat de la serra del mateix nom, la Guàrdia Grossa entre Prenafeta i Barberà,²⁹⁴⁰ fins i tot Santa Coloma de Queralt, abans Santa Coloma Zamarca (de *sa marca*) o Zamora (*sa mora*).²⁹⁴¹

2930 *Onomasticon Cataloniae* vol. VI, 1996, p. 401.

2931 *Onomasticon Cataloniae* vol. IV, 1995, p. 439.

2932 MARTÍ, R. 1988c; NEGRE, J. 2015a; VIRGILI, A. 2000, p. 197-205.

2933 ALTISENT, A. 1993, doc. 412; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 140.

2934 PEREA, E. 1978a, p. 290.

2935 *Onomasticon Cataloniae* vol. VII, 1997, p. 444.

2936 VIRGILI, A. 2011, p. 68.

2937 FUENTES, M. M. 1998, p. 55-56.

2938 Consulta toponímica a www.icc.cat/vissir/ dia 25.08.2019.

2939 SELFA, M. 2010. Per exemple el torrent de la Batalla es cita a la donació del coll de Balaguer el 1275 (cfr. ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1991, p. 115-117). Una consulta al plànol *online* de l'IGCC ens mostra uns quants topònims amb Batalla al Camp i la Conca: Mas del Batalla a Riudoms, masia del Batalla i bosc del Batalla a Valls, coll de la Batalla, Serra de la Batalla i Codines de la Batalla a Tivissa (a vincular amb la donació de 1275), coll de la Batalla a l'Aleixar i Barranc de la Batalla a la Conca de Barberà. Cfr. www.icc.cat/vissir3/ consulta 27.07.2019.

2940 PLAZA, C. 1993, p. 19-20.

2941 IGLÉSIES, J. 1963, p. 2; SEGURA VALLS, J. 1879, p. 17.

A l'eloqüència dels fets d'armes, cal sumar la quotidianitat i humilitat d'un vell ofici com el de fer carbó, vinculable per exemple a producció del ferro. No en va a les Muntanyes de Prades s'extreia aquest mineral. Els diplomes medievals parlen de la *Serra Carbonaria*, topònim que encara es manté a Figuerola del Camp, i s'estén del coll de Lilla al de Prenafeta. Doncs bé ja es documenta el 1095,²⁹⁴² i el 1118.²⁹⁴³ I també es se'n fa ressò el 1151 quan Ramon Berenguer IV Pobleu a l'abat de Fonfresa, on es parla dels *Montis Carbonarie*.²⁹⁴⁴ Ens trobem amb almenys dos corònims dedicats a la producció d'aquest bé de procedència silvícola i vinculable a la mineria i la siderúrgia. La qüestió es que punts d'extracció minera a les Muntanyes de Prades no en manquen, com tampoc al Camp i el Penedès com marca la toponímia de Bonastre, amb mines de ferro i alcofol, sense oblidar les mencions de pedreres que es marquen en els diplomes feudals del Camp.²⁹⁴⁵

En altres casos es genera certa confusió com per exemple quan es parla dels termes de Falset, i no pas en singular, doncs era un conjunt de llocs ara difícils de precisar. En formarien part Bellmunt i la quadra de Dona Gambosa. També inclou la Sentiu i Baboix, que era un lloc entre Falset i Pradell el qual apareix en carta de donació de 1168 com "*illa serra de Babois*," i el 1170 a la carta de Escornalbou "*in ipsas serras altas quae sunt inter Pradel et Baboxa*." Per Coromines el nom de lloc ve de l'àrab, i es relaciona amb la planta de la camamil·la.²⁹⁴⁶ En aquest espai cal sumar per exemple La Sentiu que apareix el 1169, entre Falset i Porrera, el Sitjar de Porrera on havien tres masos i tenia un castlà; o Montalt al terme de la Morera, que va ser habitat fins el primer quart del XV.²⁹⁴⁷ Gort, qui observa aquesta laxitud apunta que encara és més indefinit en la donació de Porrera de 1194²⁹⁴⁸ tant en el document de 1171 com en el de 1180: només diu que confronta amb el terme de Falset, el qual ni apareix en la donació de la Morera: limita amb Garcia, el riu Siurana i la serra del Conill. En el cas d'Escornalbou, la imprecisió és pregona en elidir Falset i només citar les serres entre Pradell i Baboix.²⁹⁴⁹ Una explicació plausible és que no coneixen tan bé el territori o almenys els topònims tot i que era una zona poblada d'antic. I com les propietats i drets dels pobladors previs eren precisament dels vençuts agarens, es podien arraconar. Senzillament, se'ls condemnava al silenci de l'oblit. És a dir, en els territoris que s'han interpretat com deserts, els documents són molt més precisos que en els

²⁹⁴² BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1836, p. 17-20.

²⁹⁴³ BELLÈS, J. 1995c.

²⁹⁴⁴ ALTISENT, A. 1993, doc. 140.

²⁹⁴⁵ BLAY BOQUÉ, J.; NAVARRO, L. 2005, p. 51-54, GUTIÉRREZ GARCÍA-MORENO, A. 2009, p. 122-125; SICART, J. 2012. Alerta però amb un tema, que hagués mineria no vol dir que fos d'arrel antiga forçosament com ens comenta Montserrat Flores, responsable de l'arxiu de l'ajuntament de Cambrils i experta en l'estudi de la mineria a partir de la documentació diplomàtica. Hi ha un repunt de l'extracció de minerals al segle XVIII -amb Carles III i la Il·lustració- que pot coincidir o no amb explotacions antigues. De fet va ser Carles III qui el 1777 va crear la primera *Academia de Minas*.

²⁹⁴⁶ GORT, E. 1995g; GORT, E. 2003, p. 24, 34-37; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 133, 138; *Onomasticon Cataloniae* vol. II, 1994, p. 290-291; PLADEVALL FONT, A. 1995.

²⁹⁴⁷ GORT, E. 2003, p. 38.

²⁹⁴⁸ Cfr. TRENCHS, J. 1983, doc. 12.

²⁹⁴⁹ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 138, 139, 199; GORT, E. 2003, p. 37.

ocupats, però pels sarraïns, però que realment coneixíem ben poc del seu funcionament. El relat no quadra...

O. i F. Olesti es centren en tres noms de lloc més que indiquen la darrera fixació a les Muntanyes de Prades en època romana. El primer Gallicant,²⁹⁵⁰ al qual cal sumar Prades i Capafonts. El primer se situa a l'Arbolí, entre el Baix Camp i el Priorat, prop de l'antiga base militar de *Castillejos*. Es vincula als *gallicani*, unitats militars procedents de les Gàl·lies associades al control públic d'àrees d'extracció minera, i precisament estem en una zona que ho és d'antic.²⁹⁵¹

Després parlen de Prades, nom documentat el 1159. Segueixen la proposta etimològica de Joan Coromines que el vincula com es lògic amb *pratum*.²⁹⁵² El topònim encaixa amb la zona plana i apta per pastures. Hi ha el dubte de la seva romanitat o medievalitat però s'inclinen a la primera doncs en època romana s'usa per exemple en força fites terminals i defineix àrees de pastura vinculades a l'exèrcit romà i la seva cavalleria (**Fig. 9.55**).

Seria un predi estatal que es relaciona amb la presència epigràfica de militars de cavalleria a la ciutat de Tàrraco, on fins i tot hi ha un *collegium stratorum* de la *Legio VII Gemina*.²⁹⁵³ Capafonts es documenta el 1159 a la carta de població de Prades. De nou Coromines proposa l'origen,²⁹⁵⁴ *caput fontis*, que lliga amb el naixement del riu Brugent. Però segons el seu parer no té origen medieval sinó que és d'època romana.²⁹⁵⁵ No manquen les referències a recs i fonts de captació això com d'aljubs com es veu a la carta de poblament d'Ulldemolins, de 1166.²⁹⁵⁶

En altres casos, com Vinyols, la vinculació del nom de lloc amb la producció agrícola és clara,²⁹⁵⁷ i potser quan es parla de trullols com el de Comalats.²⁹⁵⁸ El mateix podem dir quan es cita Ullastrell²⁹⁵⁹ (La Riera de Gaià), Montoliu, Solivella, Oliveta²⁹⁶⁰ o Olivella, a relacionar amb ullastres i oliveres.²⁹⁶¹ En el cas de Bonastre,

²⁹⁵⁰ OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013.

²⁹⁵¹ OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013. Coromines, que de vegades en té algunes de divertides ho vincula al cant del gall: *Onomasticon Cataloniae* vol. IV, 1995, p. 300.

²⁹⁵² FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 113; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. XI, doc. 23bis, XXVI.

²⁹⁵³ RIT 43, que es correspon a la CIL II² suppl. 14 núm. 842. A més, com diuen O. i F. Olesti és una inscripció de temps de Septimi Sever, cosa que quadra amb la possibilitat ja explicada d'un gran predi estatal (OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013). Quant a la cavalleria romana a Tàrraco, vid. RUÍZ DE ARBULO, J. 2012.

²⁹⁵⁴ MANENT, A. 1981, p. 14; *Onomasticon Cataloniae* vol. III, 1995, p. 250-251.

²⁹⁵⁵ OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013, p. 54

²⁹⁵⁶ ALTISENT, A. 1993, doc. 278; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 128; GORT, E. 1994b, p. 66-67; GORT, E. 1995g.

²⁹⁵⁷ ALTISENT, A. 1993, doc. 77.

²⁹⁵⁸ CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973, p. 320-321; *Liber feudorum maior* 1945-47, p. 296.

²⁹⁵⁹ COMPANYYS, I. 1999, p. 49-50; CORTIELLA, F. 1987; GORT, E. 1997.

²⁹⁶⁰ ALTISENT, A. 1993, doc. 29.

²⁹⁶¹ BONNASSIE, P. 1979-1981, vol. I, p. 110; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. XI, doc. 2, p. II.

hom ha parlat del seu origen àrab o jueu,²⁹⁶² però també s'ha vinculat a l'ullastre.²⁹⁶³ De fet Josep Sicart,²⁹⁶⁴ en el seu estudi indica que al segle XII es parla de *Bonastro*, però al segle XI d'*Alastro* que segons el *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya* és d'origen incert.²⁹⁶⁵ D'acord amb diferents estudis proposa que Bonastre vingui d'*oleastre* i *alastro* que tradueix com "terra d'oli."²⁹⁶⁶ El 1178 quan va passar a mans del monestir de Sant Cugat del Vallès i es cita com *Alastre*.²⁹⁶⁷

Els noms de lloc poden atansar-nos a la realitat històrica del Camp, Conca i Priorat a l'antiguitat i el període previ a la conquesta feudal. Seria el cas de la perduració de topònims i microtopònims d'arrel preromana, llatina, germànica, mossàrab i andalusina, berber o àrab.²⁹⁶⁸ En aquest context, determinats hagi-topònims com Sant Gallard, San Magí, Santa Perpètua, Santes Creus, Santa Susanna o Santa Coloma, a la zona del Gaià, s'han pres com a testimoni d'una presència humana -i cristiana- anterior a la conquesta feudal.²⁹⁶⁹ De fet, un seguit de sants tenen una llarga tradició que arriba a l'època antiga: Bartomeu, Coloma, Santa Creu, Esteve, Feliu, Fructuós, Gallard, Joan, Llorenç, Magí, Magdalena, Martí, Pau, Pere, Perpètua, Salvador, Susanna, Tecla...²⁹⁷⁰ Si fem un escandall de les advocacions segons l'ordre cronològic de documentació diplomàtica o geografia, podem veure que conforme s'avança en el temps i vers el Priorat, la varietat d'advocacions es va simplificant cap els sants de batalla clàssics com santa Maria i Sant Miquel, tot i que no manca per exemple la veneració de sant Jaume (**Taula 9.7**). Una part significativa ja es cita a la butlla d'Anastasi IV de 1154, just conquerida Siurana i consolidada la seu metropolitana amb l'arquebisbe Bernat Tort. Aital contundència va més enllà del simple *desideratum* de generar noves parròquies, més aviat s'estan ordenant i més d'una ja existia en territori fins feia poc en mans dels agarens. Però cal comprovar-ho arqueològicament... (**Fig. 9.56**).

Els casos de disparitat d'interpretació etimològica no són gens estranys. Per exemple l'Albiol que s'ha pres igualment com islàmic o llatí.²⁹⁷¹ Però almenys la torre del castell, i l'edifici adjacent, son andalusines.²⁹⁷² El fet és que a la donació de 1158 de Ramon Berenguer IV i l'arquebisbe Bernat Tort a l'ardiaca Joan de Tarragona és condicionada a fer una fortificació i poblar el lloc,²⁹⁷³ a l'antic territori de Siurana. I dins el seu districte es localitza la donació que el 1154 Ramon Berenguer fa a Ramon

²⁹⁶² S'ha dit que deriva de Bon Astruch. Cfr. CASELLAS, M. 1996, p. 32-33.

²⁹⁶³ VIRGILI, A. 2004, p. 11-12.

²⁹⁶⁴ SICART, J. 2012.

²⁹⁶⁵ NOTMC, 2007, fitxa 166.

²⁹⁶⁶ BLAY BOQUÉ, J.; NAVARRO, L. 2005, p. 56-57; *Onomasticon Cataloniae* vol. III, 1995, p. 70; BLAY BOQUÉ, J.; NAVARRO, L. 2005, p. 96-97.

²⁹⁶⁷ RIUS, J. 1947, doc. 1114,

²⁹⁶⁸ AMIGÓ ANGLÈS, R. 1989, p. 31-42.

²⁹⁶⁹ BOLÒS, J. 1995n; BADIA I MARGARIT, A. 1987; PLAZA, C. 2012, p. 11-26.

²⁹⁷⁰ Cfr. GARCÍA RODRÍGUEZ, C. 1966.

²⁹⁷¹ Coromines a *Onomasticon Cataloniae* vol. II, 1994 p. 85 el relaciona amb el llatí, fet que quadra amb que Muntanyes de Prades tenen un important nombre de surgències hídriques.

²⁹⁷² MENCHON, J. 2012a; MENCHON, J. 2013a; MENCHON, J. 2019f.

²⁹⁷³ FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 109; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 449; VIRGILI, A. 2011.

Gavalgan del lloc de Santa Maria i la vall d'Alforja.²⁹⁷⁴ Aquí hi ha un altre topònim, els Domenys que per Coromines pot indicar un predi d'època antiga.²⁹⁷⁵

Hi ha referències que son clarament d'arrel romana. És el l'exemple de Constantí, i costa no pensar en les lletres LC del mosaic del segle IV a la cúpula de la vil·la de Centcelles, les quals s'han volgut relacionar amb el nom del propietari.²⁹⁷⁶ I no deixa de ser interessant com s'havia anomenat la Selva del Camp: *Silva Constantina*. Ara bé, si tan clar sembla aquest topònim, per Coromines *silva* ve de l'àrab, *saliba* que vol dir creu.²⁹⁷⁷ Llavors tindríem un nom de lloc de doble arrel, àrab i llatí (!).²⁹⁷⁸

La presència d'antropònims com *Caius*, *Constantinus*, *Severus* o *Severianus*, *Martius*, *Pitrignanus*, *Barberanus*, hagiòtopònims com Santa Perpètua o Santa Coloma fa pensar, i més amb els indicis citats a bastament en els altres capítols, en la continuïtat del nom de lloc associat a *territoria* o *pagi* d'origen antic, amb uns límits força relacionats amb la geografia. En el cas del Gaià, la vinculació pot venir de la vil·la dels Munts, on al segle II va residir *Caius Valerius Avitus*, a qui coneixem epigràficament.²⁹⁷⁹ Cal sumar Remullà, a Vandellós, que Coromines vincula els topònims acabats en *-ianum* a un *pagus* o predi propietat d'un romà, en aquest cas seria d'un *Romilius*.²⁹⁸⁰ També d'arrel llatina seria Escornalbou més aviat per la forma del pic on hi ha aquest castell-monestir, i no per les explicacions una mica *sui generis* que fa Coromines.²⁹⁸¹ Arbocet, vindria del nom de la planta, *Arbutus unedo*.²⁹⁸² Sumi's Vilaplana, en contraposició topogràfica a l'abrupte del lloc de la Mussara.²⁹⁸³

La presència diplomàtica de *vilas Yudaicas*, es pot associar a la presència de comunitats pageses d'origen jueu i ben antic en el territori del Camp de Tarragona i força abans de la conquesta feudal.²⁹⁸⁴ I finalment els topònims d'origen mossàrab, tot i que molt mal identificats són vinculables a aquest període: (el coll de) la Teixeta,²⁹⁸⁵ Els Montgons, el coll de Mònecs, el coll de Fatxes,²⁹⁸⁶ La Jovara²⁹⁸⁷ o

2974 FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 110.

2975 OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013, p. 54; *Onomasticon Cataloniae* vol. IV, 1995, p. 22.

2976 ARCE, J. 2002; CIL II 2 suppl. XIV, núm. 2287A, B.

2977 Ironies de la vida, precisament a la Selva del Camp hi ha una interessant col·lecció de creus de terme o de camí, estudiades fa un munt d'anys per Eufemià Fort i Cogul. FORT I COGUL, E. 1953; FORT I COGUL, E. 1970.

2978 *Onomasticon Cataloniae* vol. VII, 1997, p. 97.

2979 CIL II 2 suppl. XIV, núm. 1215 /RIT 352; CIL II 2 suppl. XIV, núm. 2308 I 2309.

2980 *Onomasticon Cataloniae* vol. VI, 1996, p. 370. No se'n documenta pas cap al CIL II suppl. XIV. De fet a la base de Claus Slaby només se'n documenten 17 i a Dalmàcia, Germània Superior, Mauritània Cesariana, Panònia Superior, Roma, Milà i Ateste, <http://www.manfredclaus.de/es/consulta> 15.05.2021).

2981 *Onomasticon Cataloniae* vol. IV, 1995p. 105.

2982 *Onomasticon Cataloniae* vol. II, 1994, p. 218.

2983 *Onomasticon Cataloniae* vol. VIII, 1997, p. 21 i MANENT, A. 1969-1970, p. 78.

2984 FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 225; VIRGILI, A. 2011.

2985 Informació del Dr. Pere Navarro, professor de Filologia Catalana de la Universitat Rovira i Virgili, a qui li agraeixo la dada. Per ell és l'únic topònim clar amb aquest origen. Cfr. NAVARRO GÓMEZ, P. 2018, p. 240-241.

2986 *Onomasticon Cataloniae* vol. IV, 1995, p. 199. JOVÉ, F. 2013, p. 266-268.

Galepus²⁹⁸⁸ per posar alguns casos.²⁹⁸⁹ Sumem la possibilitat que també ho sigui Almoster²⁹⁹⁰ així com l'Arbolí (que també s'ha pres com àrab),²⁹⁹¹ Botarell ²⁹⁹² o el discutit cas de Cambrils.²⁹⁹³ Coromines defensava que també ho és Lilla, Marçà, Gaià, Pinetell i Pira,²⁹⁹⁴ fins i tot parla de Poblet com "zona semimossàrab."²⁹⁹⁵ A Cabra del Camp, Alberg també seria un nom d'arrel mossàrab, i es documenta al *Llibre Blanc de Santes Creus*.²⁹⁹⁶ A Ulldemolins s'identifiquen com a tals, el mas del Panto, les Bresquilles, les Vegues i la Balma del Sapo.²⁹⁹⁷

Carme Plaza,²⁹⁹⁸ en un sucós article sobre el diftong AI en el parlar de la Conca de Barberà fa una proposta molt interessant referent a topònims del Cartulari de Poblet. Per exemple en els derivats d'-ARIUS: *carraira*, *ribeira* que apareixen al costat de *carrera* en els llocs més orientals. Sumem Pira que Coromines considera mossàrab, *Pieira*.²⁹⁹⁹ Afegim-ne d'altres com el mot *forasfaitura*.³⁰⁰⁰ En altres casos apareix SEI (de *saio*)³⁰⁰¹ i mais (de *magis*).³⁰⁰² Després de la corresponent dissertació sobre l'evolució dels diftongs basada òbviament en criteris filològics Plaza és del parer, tot seguint Coromines, que "podem acceptar que el mossàrab hagi estat una de les causes de l'evolució diferent en la monoftongació d'AI, però primer hauríem de precisar de quina mena de mossàrab o semimossàrab parlem."³⁰⁰³ I prossegueix amb un argumentari que fa de pensar: "si amb l'arribada dels musulmans hi havia ja a la Península dialectes diferenciats -tot i que devien mantenir trets comuns-, les parles mossàrabs s'han de considerar segons diferents

²⁹⁸⁷ Aquests dos darrers al terme de Vandellós i l'Hospitalet. Vid. JOVÉ, F. 2013, p. 23 -24 | 354.

²⁹⁸⁸ SELFA, M. 2008.

²⁹⁸⁹ Fora bo que a la titànica obra de Maite Muntanya i Francesc Escatllar sobre la toponímia del terme de Tarragona, hom hi dediqui un temps per esbrinar l'origen etimològic dels noms de lloc. Ben segur que tindriem uns resultants força interessants. Cfr. MUNTANYA, M. T.; ESCATLLAR, F. 2007.

²⁹⁹⁰ TORT, J. 2000.

²⁹⁹¹ TORT, J. 2000 i *Onomasticon Cataloniae* vol. II, 1994, p. 219 en base al *Glosario Mozárabe* de Simonet (SIMONET, F. J. 1888); SELFA, M. 2008.

²⁹⁹² En base a l'etimologia, per Tort és un antropònim que pot ser morisc o mossàrab. De fet cita un morisc de nom *Moheba Botareyl* al capbreu dels Entença, de 1340. Cfr. *Onomasticon Cataloniae* vol. III, 1995, p. 102-103 | ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1984, p. 58.

²⁹⁹³ *Onomasticon Cataloniae* vol. III, 1995, p. 212-213.

²⁹⁹⁴ Cfr. PLAZA, C. 2012, p. 20

²⁹⁹⁵ COROMINES, J. 1976b p. 102.

²⁹⁹⁶ MARRUGAT, R. 2018, p. 118.

²⁹⁹⁷ AMIGÓ ANGLÈS, R. 1997/2009, p. 279-280, 336, 367.

²⁹⁹⁸ PLAZA, C. 1993.

²⁹⁹⁹ COROMINES, J. 1976b. p. 101.

³⁰⁰⁰ PONS MARQUÈS, J. 1938, doc. 3, any 1045.

³⁰⁰¹ PONS MARQUÈS, J. 1938, doc.11, setembre 1191, que es un testament que diu: "*P. de Tudela iuret e dis que vi et audi quel dia que Joan Bonshom morie quel celarer veng davant Joan Bonshom e li legie lo testament et el disli nol vos cal liger que ben sei que ditz et laudet las cartas et auctorgetlas aix com escritas son a la maison de Poblet et al celarer et so fo lo ious de la cena domini et demandet lo om si sabie mais et el dis que no.*" Plaza és clara, esta "escrit en un registre informal."

³⁰⁰² COROMINES, J. 1976a, p.65.

³⁰⁰³ PLAZA, C. 1993, p. 323.

factors: en primer lloc, factors de tipus diatòpic, la situació en una altra zona dialectal abans de la conquesta; en segon lloc, el major grau d'interferències amb l'àrab. Aquests condicionants de tipus lingüístic estan relacionats amb uns altres de naturalesa històrica i social: la pervivència de poblament, la importància social del territori, i finalment, la data de la Reconquesta."³⁰⁰⁴

Plaza veu el territori de la Conca com un espai de frontera "*considerada terra de ningú*" amb contacte amb el districte de *Xibrana* al sud i amb continuïtat de poblament des d'època antiga en base a les troballes arqueològiques tot referint-se a les necròpolis (aïllades i de lloses). Ara bé el contacte amb l'àrab seria inferior al de zones com *Turtusha* i *Larida*. Així doncs la Conca seria una zona poc arabitzada, ergo les seves gentes parlarien mossàrab com es palesa en la pervivència de <AI com element conservador del parlar de la zona.³⁰⁰⁵ La llengua dels conqueridors en llocs com Lleida seria poc diferent al mossàrab, com també passaria aquí. I conclou: "*la similitud entre les parles d'abans i després de la conquesta cristiana, la continuïtat de població i la manca d'una capital com a centre propagador de les innovacions lingüístiques s'han de considerar com a causes determinants de la conservació de la parla de la Conca d'aquest i altres trets de caràcter arcaïtzant. Observem, per tant, ja des dels primers moments, una de les característiques que han configurat els trets distintius de la parla de la Conca de Barberà, el seu caràcter conservador, propi d'una àrea que no ha seguit plenament les innovacions lingüístiques que es difonien a través dels centres de prestigi. Si a la Conca hi ha una solució de continuïtat en alguns trets dialectals, testimoni d'estadis més antics en la història de la llengua catalana, també hi és en els factors històrics i socials que des dels primers temps la configuren com una àrea lateral.*"³⁰⁰⁶

La reflexió de Plaza porta al parer de Badia i Margarit i Mariner que la gent que el 1154 i 1173 van testificar els límits de Siurana parlaven també mossàrab, o català preliterari per dir-ho d'una altra manera. Sumem la pervivència d'alguns noms de lloc com els que hem anat comentant, a més d'alguns antropònims i una reflexió: els noms que apareixen en els documents dels primers temps de conquesta, són realment gent vinguda de nou o potser entre ells hi ha mossàrabs. Pere, Josep, Joan... Cal revisar tota la documentació de l'època des de l'òptica de la sociolingüística i la gramàtica històrica. Sens dubte tindrem sorpreses que ens parlaran de nou que els néts, besnéts i rebesnéts de la gent que vivia en aquestes contrades en època romana, eren els mateixos, o almenys en bona part.

Quant a l'origen germànic ja s'han comentat alguns exemples, als quals hem de sumar per exemple el topònim mixt de Montbrió del Camp o Montbrió de la Marca, format pel llatí *mons-* i el germànic *brion*.³⁰⁰⁷ Un altre cas és Reus, que s'ha pres com a celta o germànic³⁰⁰⁸ a l'igual que les que porten *quer-* com a prefix: Querol, Queralt, que no vol dir res més que roca, a associar també amb *-osus* i *-osa* que dona topònims com Les Caroses prop de Santa Coloma de Queralt o El Grony en el mateix terme.³⁰⁰⁹ Altres

³⁰⁰⁴ PLAZA, C. 1993, p. 323-324.

³⁰⁰⁵ PLAZA, C. 1993, p. 324-325

³⁰⁰⁶ PLAZA, C. 1993, p. 325-326.

³⁰⁰⁷ *Onomasticon Cataloniae* vol. V, 1996, p. 336

³⁰⁰⁸ AMIGÓ ANGLÈS, R. 1989, p. 23-25; *Onomasticon Cataloniae* vol. V, 1996, p. 377-380.

³⁰⁰⁹ PLAZA, C. 2012, p. 13-14; TURULL, A. 2006.

llocs de substrat preromà a la Conca són Corregons, Essera, Gubià, Micó i Talavera (Montblanc).³⁰¹⁰

Abans de continuar, parem a Berà, que no Barà i el seu celebrat arc. Tot apunta a l'origen germànic del nom, que Pep Martorell vincula directament amb el comte Berà (801-820) tot seguint Ascari M. Mundó.³⁰¹¹ Ara bé, cal anar amb compte doncs com diu Coromines és un antropònim que es va prodigar força. Xavier Dupré no ho creu doncs parteix del prejudici d'un Camp de Tarragona despoblat en època medieval: "tenint en compte la realitat històrica del Camp de Tarragona durant l'alta edat mitjana, la hipòtesi més versemblant és que el topònim sigui d'origen medieval i que el nom amb què coneixem el monument indiqui senzillament 'l'arc que es troba a Berà'".³⁰¹² De nou pesa i massa la historiografia per pensar en un topònim de temps carolingis, sigui o no vinculable al comte, en unes terres com el Camp de Tarragona. Recordem que entre el 806 i el 809 l'expedició de Lluís el Pietós a Tortosa se les va haver amb els *loca, castella, municipia* durant el seu periple pel Penedès i el Camp camí de la capital del Baix Ebre.³⁰¹³

I per acabar els noms d'arrel ibèrica o vascoide -no entrarem en polèmica sobre això- com la mateixa Tarragona (*Tarakon, Tarraco*)³⁰¹⁴ al qual cal afegir per exemple Tivissa ja a la Ribera d'Ebre, la serra de la Muga,³⁰¹⁵ el castellot de les Mugues al terme de Prasdip, topònim que ve de prat i ip, és a dir zona rica amb aigua a partir del nom *ibi* basc.³⁰¹⁶ Ja al Penedès, però prop del Camp, tenim el cas de Tomoví que es el *Tolobi* de la *Corographia* de Pomponi Mel·la³⁰¹⁷ (**Fig. 9.57-9.64**).

3010 PLAZA, C. 2012, p. 18

3011 ARRAYÁS, I. 2002, p. 222; COROMINES, J. 1965, p. 246; MARTORELL COCA, J. M. 1990; MARTORELL COCA, J. M. 2006, p. 33-34; MUNDÓ, A. M. 2003.

3012 DUPRÉ, X. 1993, p. 141.

3013 FLÓREZ, E. 1770/ 1859, 2a edició, p. 97; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 230 i 303; VIRGILI, A. 1984, p. 23. També és interessant la idea de Nierhaus de vincular l'arc de Berà amb el límit de les diòcesis de Barcelona i Tarragona. Cfr. NIERHAUS, R. 1964, citat a ARRAYÁS, I. 2002, p. 221.

3014 PANOSA, I. 2009 21-31.

3015 CORTIELLA, F. 1987; GORT, E. 1997, p. 54-55; VIRGILI, A. 1991, p. 47-49.

3016 *Onomasticon Cataloniae* vol. IV, 1995, p. 433-434.

3017 POMPONI MEL·LA: *Corographia*, ll. 6-89-91; CASELLAS, M. 1996; BEJARANO, V. 1987.

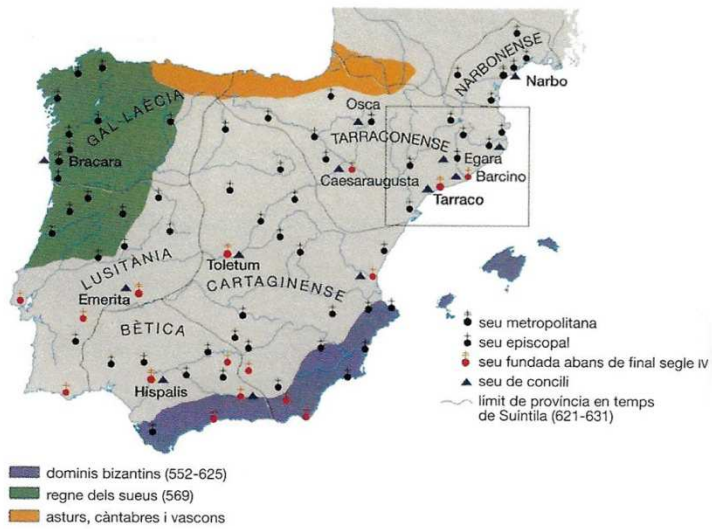

FIGURA 9.1: regne visigot de Toledo (Atles d'Història de Catalunya, p. 52).

FIG 9.2: monedes del rei Àkhila batudes a Tarragona (BENAGES, J. 2007, p. 465).

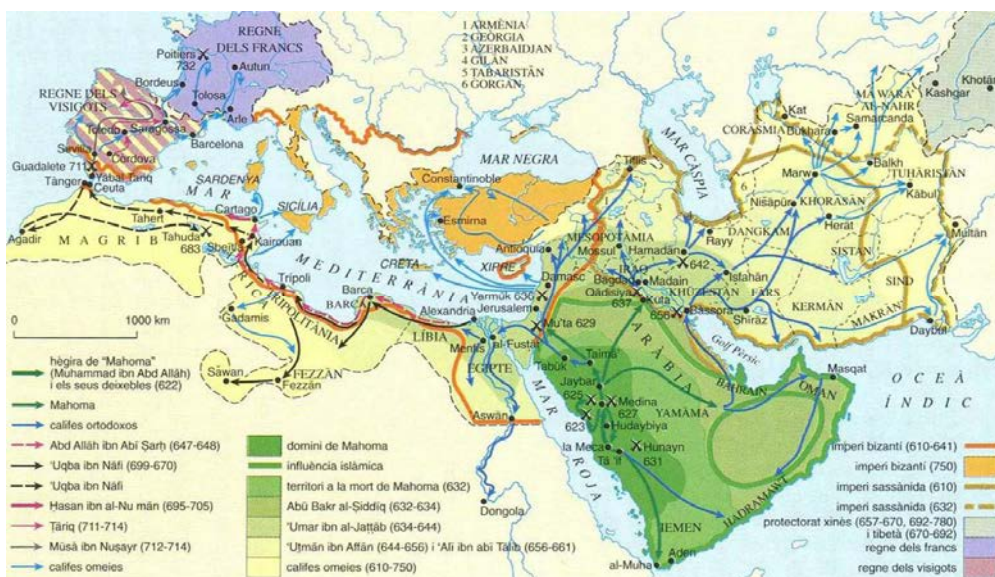

FIGURA 9.3: progressió de l'expansió islàmica a la Mediterània (<https://www.enciclopedia.cat/ec-gec-0189669.xml>, consulta 15.06.2021).

FIGURA 9.4: la novel·la *Florinda o la Cava* de Juan de Dios de Mora és una narració històrica sobre el moment de la conquesta islàmica. És una noble de Ceuta filla de Don Julian. El seu pare la va enviar a la cort de Toledo per ser educada, però el rei Roderic va abusar d'ella quan prenia un bany. La llegenda diu que "*Florinda perdió su flor, el rey padeció castigo*" en perdre la batalla de Guadalete, que va comportar la conquesta àrabo-amazic de la Península i l'inici de la dominació islàmica. La imatge mostra Florinda sortint del bany (1854), del pinzell d'Isidoro Lozano, a la *Real Academia de San Fernando* (*La Cava saliendo del Baño*, Isidoro Lozano.jpg, Real Academia de San Fernando).

FIGURA 9.5: rutes de conquesta islàmica de la Península (ZOZAYA, J. 2012, p. 146).

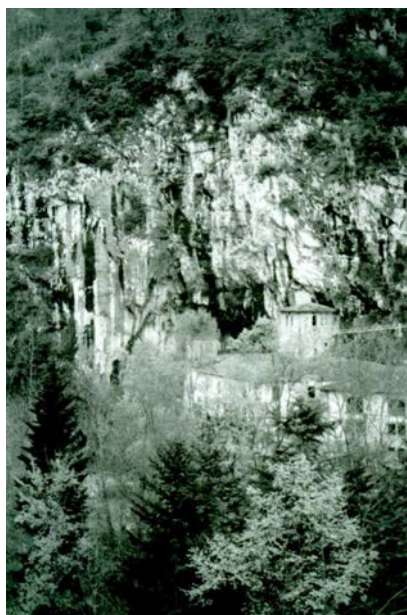

FIGURA 9.6: santuari de Covadonga, on la tradició historiogràfica diu que Pelagi, Don Pelayo, va derrotar els musulmans i va començar la reconquesta.

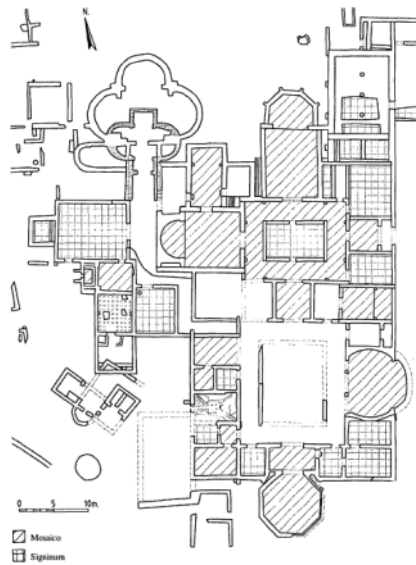

FIGURA 9.7: vil·la romana d'Adaja, Valladolid (GARCÍA MERINO, C.; SÁNCHEZ SIMÓN, M. 2001, p. 112 fig. 1).

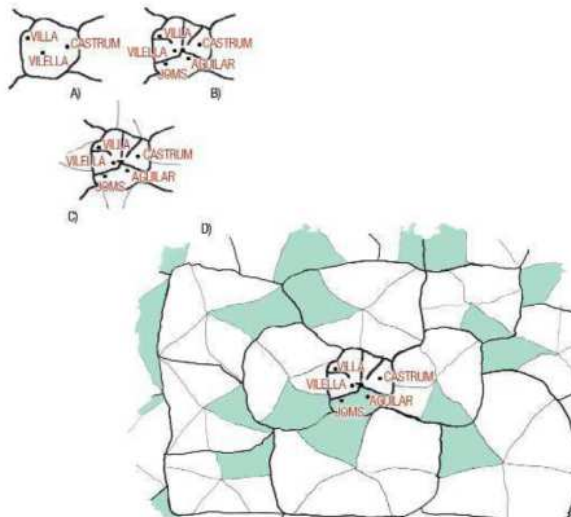

FIGURA 9.8: esquema d'assentaments musulmans a Hispania segons J. Zozaya (2012, fig. 1, p. 237). A. estructura bàsica de vil·la; B. divisió de la vil·la en cinc parts i nova configuraci3 de vil·la + quinta; C. divisió de vil·les contigües; D. nova estructura del territori.

FIGURA 9.9: torre de Rada, Navarra, interpretada com un punt de control andalusí de la Marca Superior (ZOZAYA, J. 2010, fig. 4, p. 239).

FIG 9.10: la Ràpita prop de Balaguer, amb el basament d'una torre islàmica (DÍEZ CORONEL, L. 1963).

FIGURA 9.11: castell d'Alcalà de Xivert (Castelló).

Aguilar, peña, <i>hayara</i>	aguilera, Aguilar	fortificació en alçada, nom associat a una <i>villa</i> i una <i>vilella</i>	Aguilar de Segarra Aguiló? (S. Coloma de Q.) Puig Aguilera
<i>Burdj</i> o <i>burj</i>	borja	torre de promoció estatal	Borges del Camp (Baix Camp)
<i>Munya</i>	almúnia múnia	explotació agrícola periurbana de perfil aristocràtic	Múnia (Penedès)
Far o <i>at-tala'ya</i>	far, talaia	torre de vigilància estatal	Far d'Empordà (Baix Empordà)
<i>Hisn</i>	castell	castell	Prefix <i>azn-, izn-, i asna</i>
<i>Iskar</i>	ciscar	campament militar de lleva	Siscar (Ribagorça) Hort de Siscar (Montblanc)
<i>Qasba</i>	alcassaba	quarter de la guàrdia reservat en un recinte	<i>Alchaceran?</i> (Conca de Barberà)
<i>Madinat</i>	medina	ciutat	Tortosa, Lleida
<i>Qal'a</i>	castell	castell privat	Calatrava (Montsià)
<i>Qasr</i> (pl. <i>qusur</i>)	alcàsser	castell	Alcocer/Codair (Montsià), Alcàsser (Horta Sud)
<i>Quariya</i>	alqueria	barri, aldea, poble	Alqueria del Moro (València), L'Alqueria (Riudoms)
Quinta	quintana/quinta	cinquena part (<i>jums</i>) apropiada per l'Estat o <i>dawla</i> .	La Quintana (Reus), Los Quints (Alcover, La Massó)
<i>Rahal</i> o <i>rahl</i>	rafal	explotacions agrícola menor	Rafal (Baix Segura)
<i>Sajra</i>	cirera	torre	La Cirera (Conca de Barberà)

Taula 9.1: principals termes àrabs utilitzats per definir fortificacions i establiments a l'Alandalús, traducció/evolució etimològica i alguns exemples de topònim encara existent.

FIGURA 9.12: torrassa del Moro o del Far, a Llinars del Vallès (MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, fig. 2, p. 56).

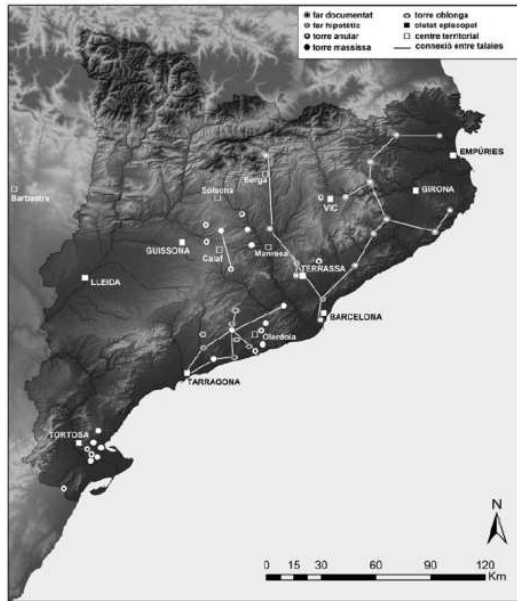

Figura 1. Torres de planta circular i sistemes de vigilància

FIGURA 9.13: ubicació dels punts i torres identificats com a fars a l'actual Catalunya, segons R. Martí i M. Viladrich (2018, fig. 1, p. 54).

FIGURA 9.14: torre del Far de Falgars (FRIGOLA, J.; PRATDESABA, A. 2012; PRATDESABA, A.; FRIGOLA, J.; PADROS, C.; MADRONAL, A. 2017, p. 101).

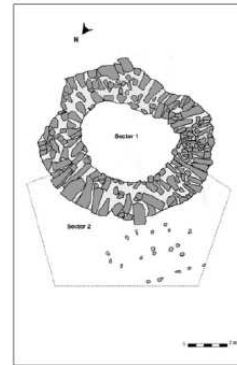

FIGURA 9.15: torre del Far de Santa Coloma de Farners (FOLCH, CH. 2018, fig. 4, p. 36).

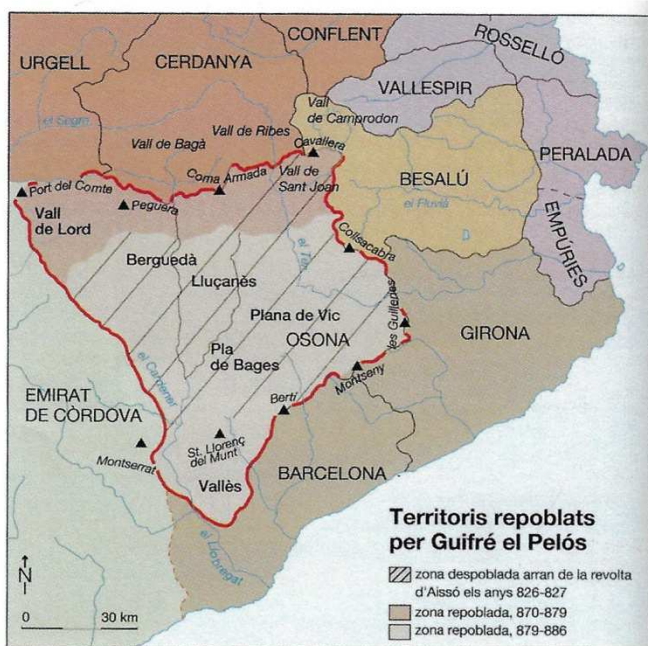

FIGURA 9.16: organització territorial de Guifré el Pilós a la Catalunya Central (*Atles d'Història de Catalunya*, p. 62).

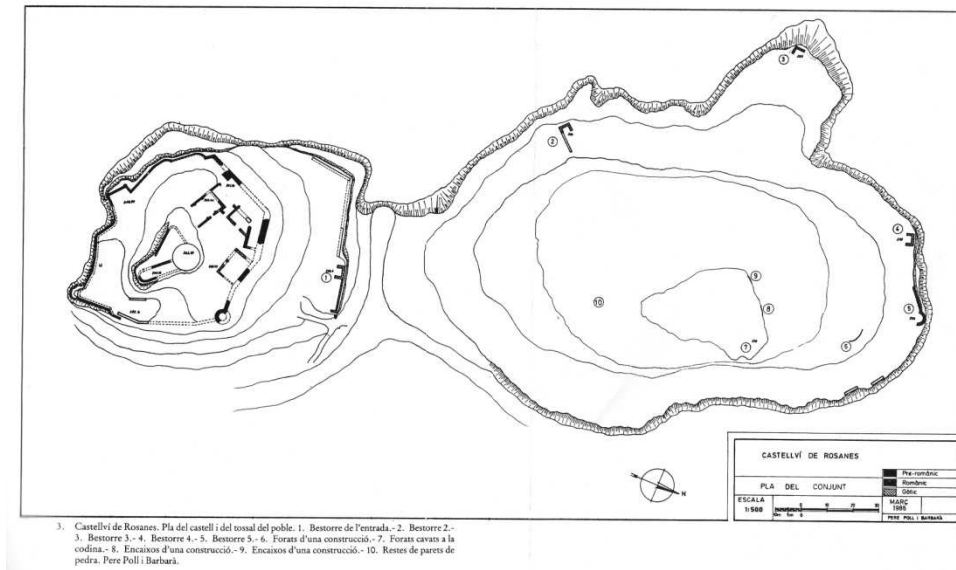

FIGURA 9.17: Castellví de Rosanes, planta general (BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1986, fig. 3).

FIGURA 9.18. torre de Castellanes, al Solsonès (foto: Ainhoa Pancorbo).

FIGURA 9.19: torre albarrana de Castellfollit de Riubregós. La intervenció realitzada fa uns anys ha emmascarat un sistema constructiu molt semblant a les torres de Vallferosa i Lloberola (J. A. Adell).

FIGURA 9.20: torres de Fals (Bages, foto J. A. Adell).

FIGURA 9.21: torres d'Ardèvol i Lloberola, al Solsonès.

FIGURA 9.22: torre de la Minyona, al castell de Cardona.

FIGURA 9.23: muralles romanes del conjunt d'Olèrdola, Alt Penedès.

FIGURA 9.24: Castellví de la Marca (J. A. Adell).

FIGURA 9.25: torre del Moro, Montferri (I. Pastor).

FIGURA 9.26: torre de Ribes (J. A. Adell).

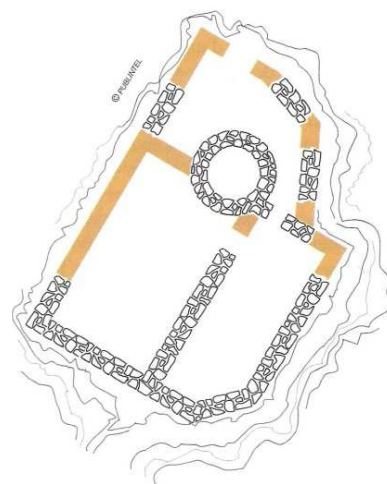

FIGURA 9. 27: planta esquemàtica del castell i torre del Cucurull, Roda de Berà (SOLÉ MORERA, P. 2002, p. 257).

FIGURA 9.28: planta del castell de Selmella, At Camp (SERRA MASSANSALVADOR, R.; LÓPEZ PRAT, M. 2012, fig. 3, p. 20).

FIGURA 9.29: torre Burjassènia, al Baix Ebre, de cronologia discutida entre època islàmica i feudal (M. Valdepérez).

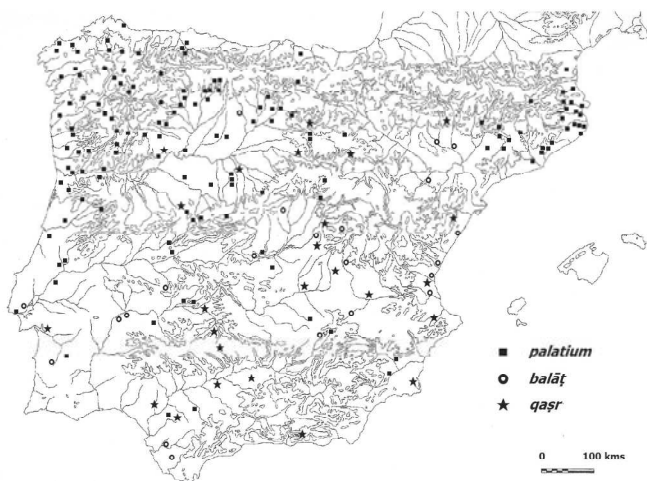

FIGURA 9.30: toponímia major a la Península vinculada a *palatium*, *balāt* i *qasr* (MARTÍ, R. 2013a, fig. 2).

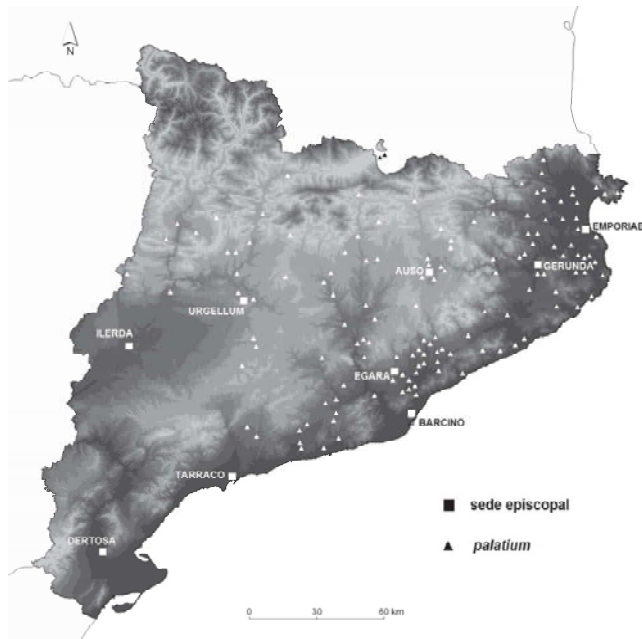

FIGURA 9.31: proposta d'identificació dels palaus rurals a l'actual territori de Catalunya (MARTÍ, R. 2013a, fig. 1).

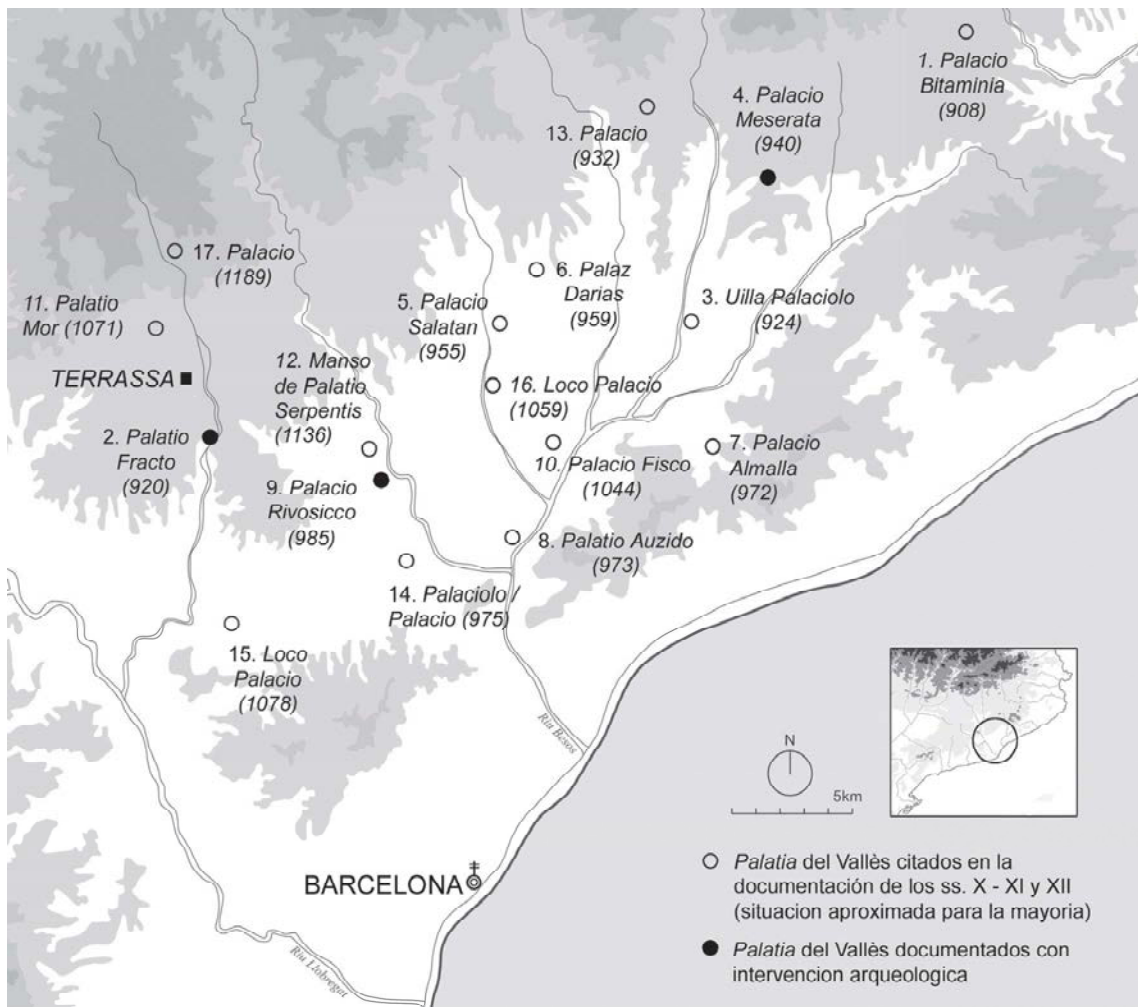

FIGURA 9.32: palatia identificats a la zona del Vallès (ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M. 2013, fig. 1, p. 238).

FIGURA 9.33: palau de Sant Pau de Riusec, al Vallès (ROIG BUXÓ, J.; COLL RIERA, J. M. 2013, fig. 1, p. 239).

FIGURA 9.34: el topònim palau a la zona d'estudi (base IGCC): 1. Mas Palau, Tarragona; 2. Mas d'en Palau, Valls; 3. Bosc d'en Palau, Valls; 4. Cal Palatí, Figuerola; 5. Palau del Reg de Dalt, Figuerola del Camp; 6. Palau del Reg de Baix, Figuerola del Camp; 7. Mas d'en Palau, Aiguamúrcia; 8. Palau de Vinaixa, a les Garrigues.

FIGURA 9.35: el califat de Córdoba i les marques que el separaven dels comtats i regnes cristians.

FIGURA 9.36: la Marca Superior d'Alandalús i la zona de control dels Banu Qasi (Despertaferro edicions, <https://www.despertaferro-ediciones.com/2020/los-banu-qasi-senores-del-medio-ebro-zaragoza-navarra/> consulta 10.08.2021).

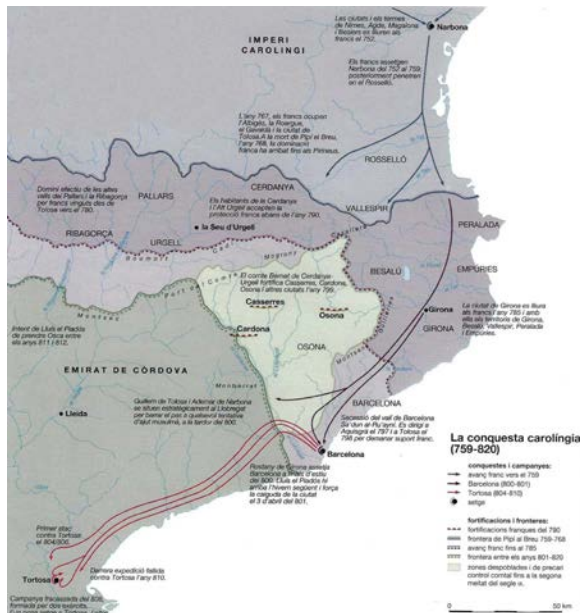

FIGURA 9.37: avanç dels comtats carolingis de la Marca Hispànica i establiment de la frontera del Llobregat (Atles d'Història de Catalunya, p. 58).

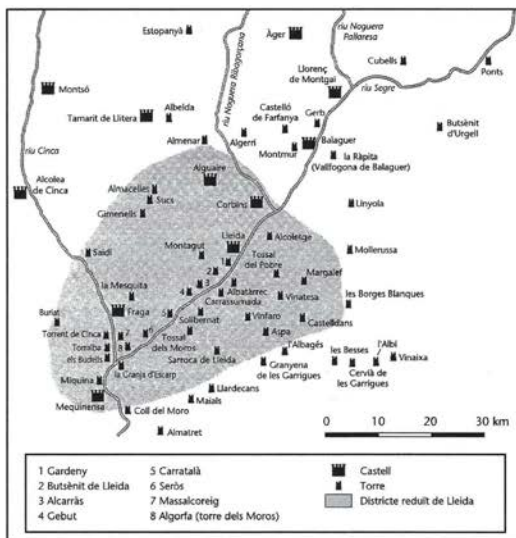

FIGURA 9.38: defensa fortificada de Llerida en època taifa (SANCHO, M. 2005, fig. 5.1, p. 71).

FIGURA 9.39: defensa fortificada de Turtusha en època taifa (SANCHO, M. 2005, fig. 5.1, p. 72).

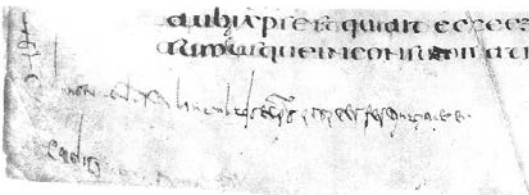

FIGURA 9.40: esborrany en lletra cursiva del testament sagramental del bisbe Nambad, abans de ser mort a Llívia el 725 (G. Serra, *Del romà al romànic*, p. 370).

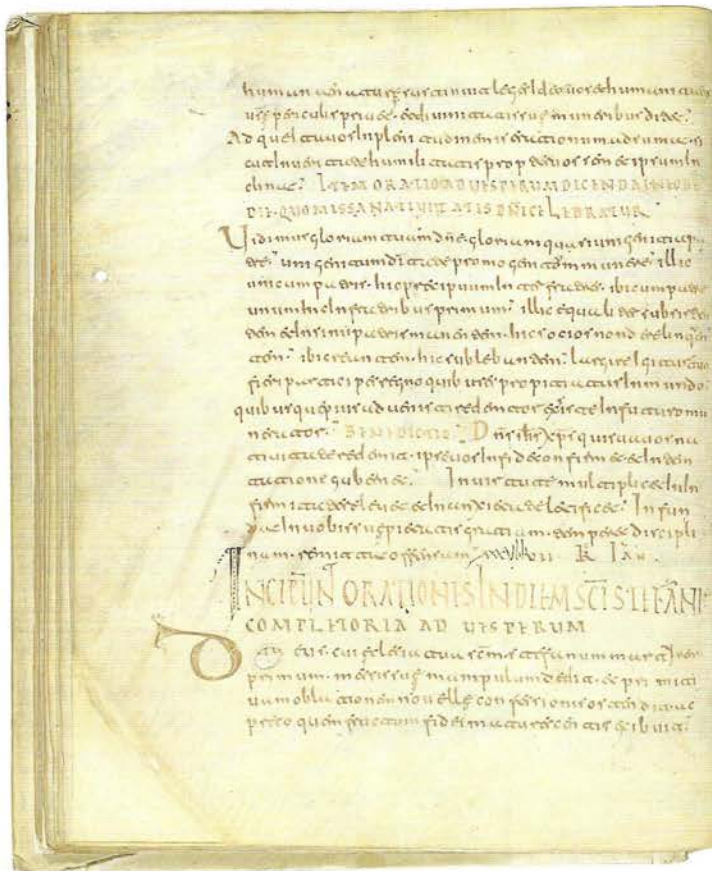

FIGURA 9.41: full 35v de l'Oracional de Verona (U. Tomba a *Del romà al romànic*, p. 51).

TORTOSA	
Ruf	64 - 90?2
Macià	s. II
Quart	c. 156
Eustorgui	s. III
Exuperanci	? - 369
Heròdot	s. IV
Lirós	364 - 399
Herós	c. 400
Emici	s. VI
Ursus	516 - 525
Asellus	525 - 546
Maurili	546 - 580
Julia	580 - 589
Frotsche	589 - 599
Rufi	614 - 633
Joan	633 - 638
Afrila	653 - 683
Cecili	683 - 688/90
Inviolat	693 - 715
Patem	1058
Berenguer	s. XI
Jofre o Gaudfred	1151 - 1165
Ponç de Monells	1165 - 1193
Gombau de Santa Oliva	1194 - 1212

TARRAGONA	
Fructuos	259
Himeri	366?-390?
Hilari	390?-409?
Prosper	409?-410?
Paterninus	410?-417
Heròdot	417-420
Ascani	?-465
Emilià	465-469
Joan	470-520
Sergi	520-555
Agnel	556-560?
Tranquil·li	560-580
Eufemi	580-589
Artemi	589-599?
Asàtic	599-610
Eusebi	610-632
Audax	633-635
Selva	635-637
Probsi	637-646
Falux	647-668
Cebrià	683?-691?
Vera	691 - 701?
Prosper	711-713
Cesari - intrús	958-981
Aimeric de N.	927-970
Alò de Vic	971
Aimeric de N.	971-977
Ermejol de N.	977-1019
Guifred de C.	1019-1079
Pere Berenguer de N.	1079
Dalmau	1079-1090
B. Sunifred de Ll.	1091-1099
Oleguer	1118-1137
Gregori	1143-1146
Bernat Tort	1146-1163
Hug de Cervelló	1163-1171
Guillem de Torroja	1171-1174
Berenguer de Vilademuls	1174-1194
Ramon (Xedmar) de Castellterçol	1194-1198
Ramon de Rocaberti	1199-1215

BARCELONA	
Prètxiat	347
Paçà de Barcelona	391
Lampi	400
Sigisari	415
Nurdinari	465
Agrici	517
Nebriçà	540
Patem	546
Ugern o Ugn	580-599
Emila	600-633
Oia	634-638
Quirze	640-666
Idaci o Idali	666-689
Laufr	689-702
Johannes	850
Ataüf	850-860
Frodol	861-890
Teodoric	904-937
Guilera	937-959
Pere	962-973
Vives	974-995
Aecio	995-1010
Deudat	1010-1029
Guadalí	1029-1035
Domnuç	1035-1062
Guislabet	1062-1069
Berenguer	1069-1095
Umbert	1086-1095
Bertran	1096-1099
Folc II de Cardona	1100-1106
Berenguer Bernat	1107-1114
Ramon Guillem	1116-1137
Oleguer Bonestruga	1137-1143
Amau Emerngol	1144-1171
Guillem de Torroja	1172-1188
Bernat de Berga	1189-1199
Ramon de Castellvell	1200-1206
Berenguer de Patu I	

LLEIDA	
Ixió	203
Sant Filó	227
Joan	230
Pere	258
Màrtius Sel	259
Lleir (suspecte)	268-311
Diperdís	313
Arnill	380
Prudenci	400
Alanasi	413
Saguis	413
Jaume	419
Seberí	460
Fortunat	517
Pere	519
Andreu	540
Februari	546
Polbi	589
Julia	592
Amelí	599
Gomarel	614
Fructuós	633
Gandele	653
Euseud	683
Esteve	714
Mèdard	788
Jaume	842
Adulf	887-922
Ató	923-955
Odisend	955-975
Aimeric	988-991
Jaume	996
Aimeric II	1006-1015
Borrell	1017-1019
Arnulf	1023-1067
Salomó	1068-1075
Arnulf II	1075-1076
Pere Ramon	1076-1094
Dalmau	
Llop	1094-1097
Ponç	1097-1104
Ramon II	1104-1126
Esteve	1126
Pere Guillem	1126-1134
Ramir	1134
Gaufrid	1135-1143
Guillem Pere de Ravaldís	1176
Guillem Berenguer de Barcelona	1177-1191
Gombau de Camporells	1191-1205

URGELL	
Just	531-546
Eugèa susp.	540/546-575
Marcel I suspesce	576-589
Simplici	589-599/604
<i>Gabla</i> , suspesce	604-614/624
Pompeu	614-633
Rernari	633-653
Maurell	653-672
Jacint	672-680
Leuberic	680-693
Urbici, susp.	693/700-704
Marcel II, susp.	704-721
Nambad	721/725-731
Leuderic II	732-754
Esteve d'Ugell	754-765
Dotla d'Ugell	765-781
Fèlix	781-799
Lleirat de Lió	799-807
Possedoni	806/807-823
Sisebut	823-840
Florenci	840-850
Beat	850-857
Guisad I	857-872
Goldenc	872-883/885
Ingobert, intrús	883/885-893/899
Esclua, usurp.	886-892
Nantigis	893/899-914
Radulf de Bon.	914-942
Guisad II	942-978/981
Salla	978/981-1010
Ermejol	1010-1035
Erbau	1035-1042
Guillem Guifré	1042-1075
Bernat Guillem	1075-1092
Folc II de Cardona	1092-1096
G. Amau, intrús	1092-1095
Ot	1095-1122
Pere Berenguer	1123-1141
Bernat Sang	1142-1163
Bernat Roger	1163-1167
Amau de Preixens	1167-1195
Bernat de Castelló	1195-1198

VIC	
Bernat de Vilamur	1198-1203
Cinçí	516 - 517
Aquilí	589 - 599
Teodor	610
Esteve	614 - 633
Domn	638
Gueric	643 - 653
Guisfred	653 i 693
Gotmar de Vic	886 - 899
Idalguer	899 - 914
Jordi	914 - 947
Guadamir	948 - 967
Ató	957 - 971
Fruia	972 - 992
Arnulf	993 - 1010
Borrell	1010 - 1017
Abat Oliba	1017 - 1046
Guillem de Balsareny	1046 - 1075
Berenguer Sunifred	1078 - 1099
Guillem Berenguer	1099 - 1101
Amau de Malla	1102 - 1109
Ramon Gaudfred	1109 - 1146
Pere de Redorta	1147 - 1185
Ramon Xetrar de Castellterçol	1186 - 1194
Guillem de Tavertet	1195 - 1233

EGARA	
Treneu	450-465
Nebriçà	516-540
Taur	546
Sotroni	589-592
Tigrí	599-610
Illegi	599-610
Vicenç	653
Illegi	653-693
Joan	

GIRONA	
Frontinià	516-517
Estafili	540-546
Alici	589
Joan de Bolar	591-621
Nonnit	621-633
Tolla	636-656
Amanor	673
Jaume	683
Savanc	688
Gilmir	693
Ataüf	778-788
Valanc	816-817
Nifridi	818
Guimer	834
Gotmar	841-850
Sunifred	858
Teuter	870-888
Servus Dei	888-907
Guiu	907-936
Senofre	944
Gotmar II	944-954
Arnulf	954-970
Miró II de Besalú	970-984
Gotmar III	1010-1050
Ot	995-1010
Pere Roger	1010-1050
Berenguer Guifré	1050-1093
Bernat Humbert	1094-1111
Ramon	1112
Berenguer Dalmau	1113-1145
Berenguer de Lers	1145-1158
Guillem de Perallada	1160-1168
Guillem de Monells	1168-1178
Ramon Guisall	1179-1196
Gaufred de Medinya	1195-1198
Amau de Creixell	1199-1214

EMPURIES	
Treneu	450-465
Nebriçà	516-540
Taur	546
Sotroni	589-592
Tigrí	599-610
Illegi	599-610
Vicenç	653
Illegi	653-693
Joan	

CODI	
EPÒCA VISIGODA	
EPÒCA ANDALUSÍ	
EPÒCA CAROLINGIA O FEUDAL	
	683-693

Ramon (Xedmar) de Castellterçol	1194-1198
Ramon de Rocaberti	1199-1215

TAULA 9.2: llistes dels bisbes de les diòcesis de l'actual territori de Catalunya, entre l'Antiquitat Tardana i finals del segle XII.

FONTS

- <http://www.bisbatgirona.cat/bisbat.php?idm=1&subpagina=1&subseccio=6>
- <http://www.bisbatgirona.cat/bisbat.php?idm=1&subpagina=1&subseccio=6>
- <https://bisbatortosa.org/lepsc/opd/cqil>
- <https://www.arquebisbatarragona.cat/arquebisbat/historial/>
- <https://www.bisbatvic.org/ca/le-bisbat/historia-del-bisbat>

FIGURA 9.42: monestir de Capodimonte, a la Ligúria, on la tradició diu que van anar a parar les relíquies de sant Fructuós i els seus diaques sant Auguri i sant Eulogi (C. Uriarte, Arxiu ACSF).

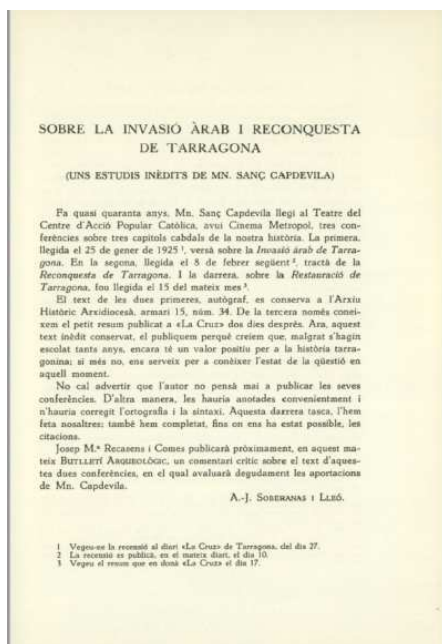

FIGURA 9.43: primera plana de l'edició de la conferència de Mn. Sanç Capdevila, per A. Sobenaras (1964-65, p. 29).

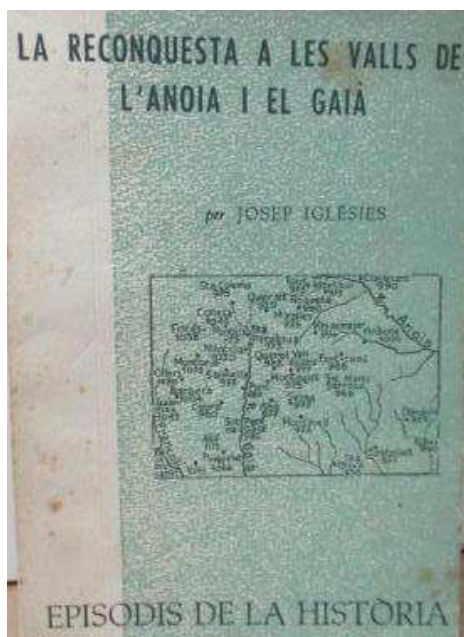

FIGURA 9.44: portada del llibre de la col·lecció *Episodis de la Història*, sobre la reconquesta de les valls de l'Anoia i Gaià (IGLÉSIES, J. 1963).

1. ANY 941-942: donació de Centelles al monestir de Ripoll
2. ANY 945: cessió de Sant Pere d'Ambigats a Santa Cecília de Montserrat
3. ANY 959: donació del castell de l'Albà
4. ANY 960 o 990: venda del castell de Castelvell de la Marca a Sendred
5. ANY 976: venda del castell de Queralt
6. ANY 977: donació dels castells de l'Albà i Celma
7. ANY 980: donació del castell de Cabra a Ervigi
8. ANY 986: confirmació a Sant Cugat de possessions
9. ANY 992: repartiment dels llocs de Montagut i Valldosera
10. ANY 999-1000: venda de torre i cases a Valldosera.

FIGURA 9.45: Documents fins l'any 1000 vinculats amb el territori i amb indicis de poblament anterior a la seva redacció (plànol base IGCC).

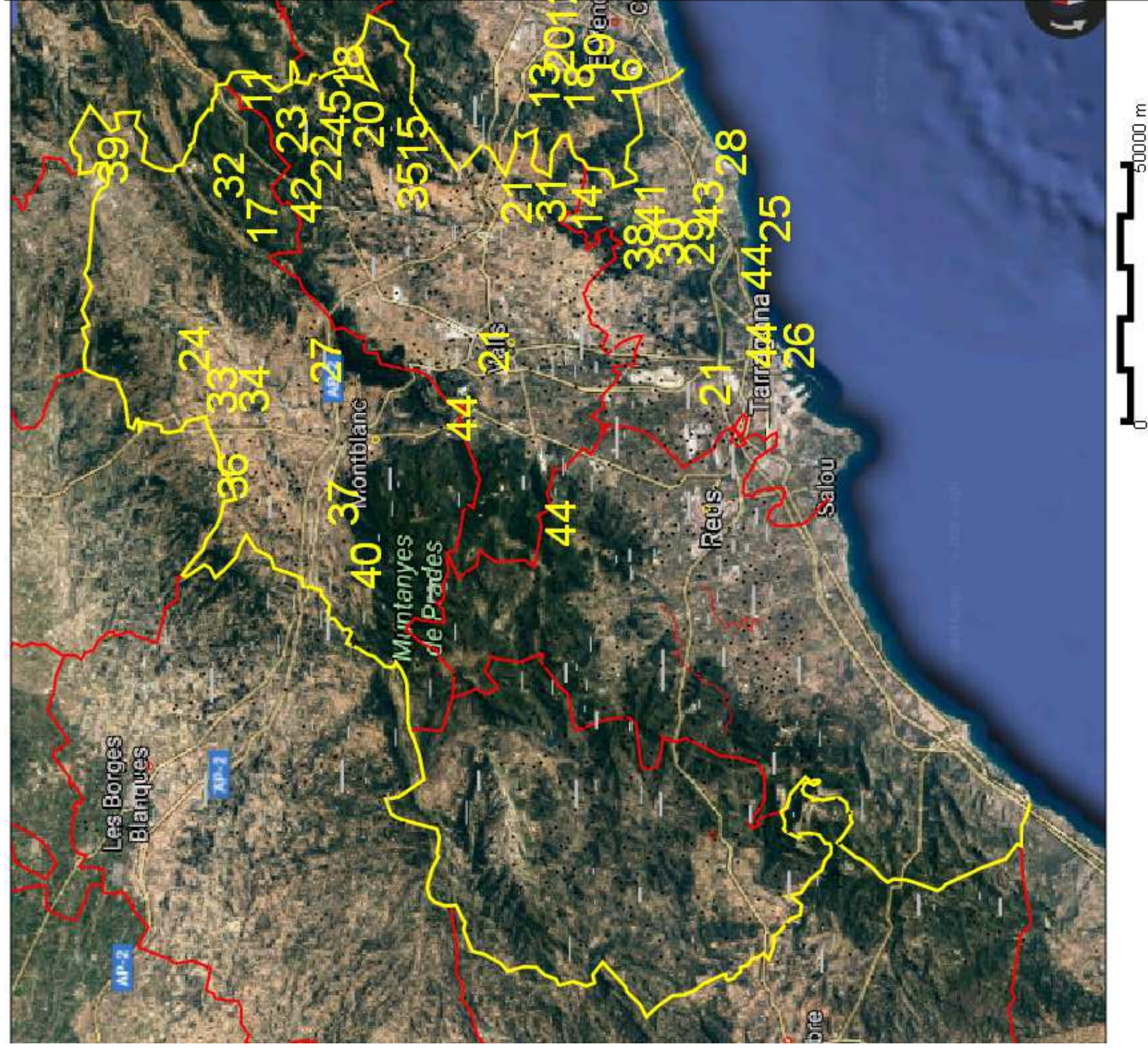

FIGURA 9.46: documents fins l'any 1100 vinculats amb el territori i amb indicis de poblament anterior a la seva redacció (plànol base IGCC).

11. ANY 1001: permuta de vinyes al castell de Querol
12. ANY 1002: butlla de Silvestre II
13. ANY 1007: Joan XVIII confirma posesionas a Sant Cugat del Vallès
14. ANY 1007 o 1010: cita de Salomó, venda de propietats a Valldosera
15. ANY 1009: venda d'un alou al Castro Serras
16. ANY 1011: donació de terres d'Albinyana a Sant Cugat
17. ANY 1012: judici a Santa Susanna de Santa Perpètua de Gaià
18. ANY 1012: concessió de Santa Oliva a Hisnabert
19. ANY 1018: confirmació de la donació de l'alou de Santa Oliva a Sant Cugat
20. ANY 1023: confirmació a Sant Cugat de diverses possessions
21. ANY 1023: venda del castell i terme de Castellvell de la Marca
22. ANY 1030: venda d'un alou al castell de Montclar
23. ANY 1033: venda del castell de Montclar
24. ANY 1038 o 1058: donació de terra a Forès
25. ANY 1049: venda del castell de Tamarit
26. ANY 1050: donació de Tarragona al vescomte de Narbona
27. ANY 1054: cessió del puig de Barberà
28. ANY 1056: donació de la quadra de Clarà
29. ANY 1059: donació del puig d'Ullastrell (Riera de Gaià)
30. ANY 1066: donació de Puigpediguers (ermita de la Mare de Déu de Montornés, a la Poble de Montornés)
31. ANY 1071: cessió del castell de Montferri
32. ANY 1072: convinença referent al castell de Santa Perpètua de Gaià
33. ANY 1076: donació de la quadra d'Ollers
34. ANY 1076: infeudació del puig d'Anguera
35. ANY 1078: donació de la torre del Codony, al castell del Montmell
36. ANY 1079: cessió del puig del Tallat i Belltal
37. ANY 1079: donació de l'Espluga de Francolí
38. ANY 1084: donació del puig de Montornès
39. ANY 1087: cessió del castell de Santa Coloma
40. ANY 1090: donació del castell d'Avella (Riudabella)
41. ANY 1091: donació del castell Puig de Perdiguers
42. ANY 1093: infeudació del castell de Valldosera
43. ANY 1094: donació de diversos llocs en el testament sagramental del prevere Ramon Miró
44. ANY 1095: donació dels castells de Claramunt, Espases i Esparraguera i castell i vescomtat de Tarragona
45. ANY 1100: donació de la torre de Valldosera

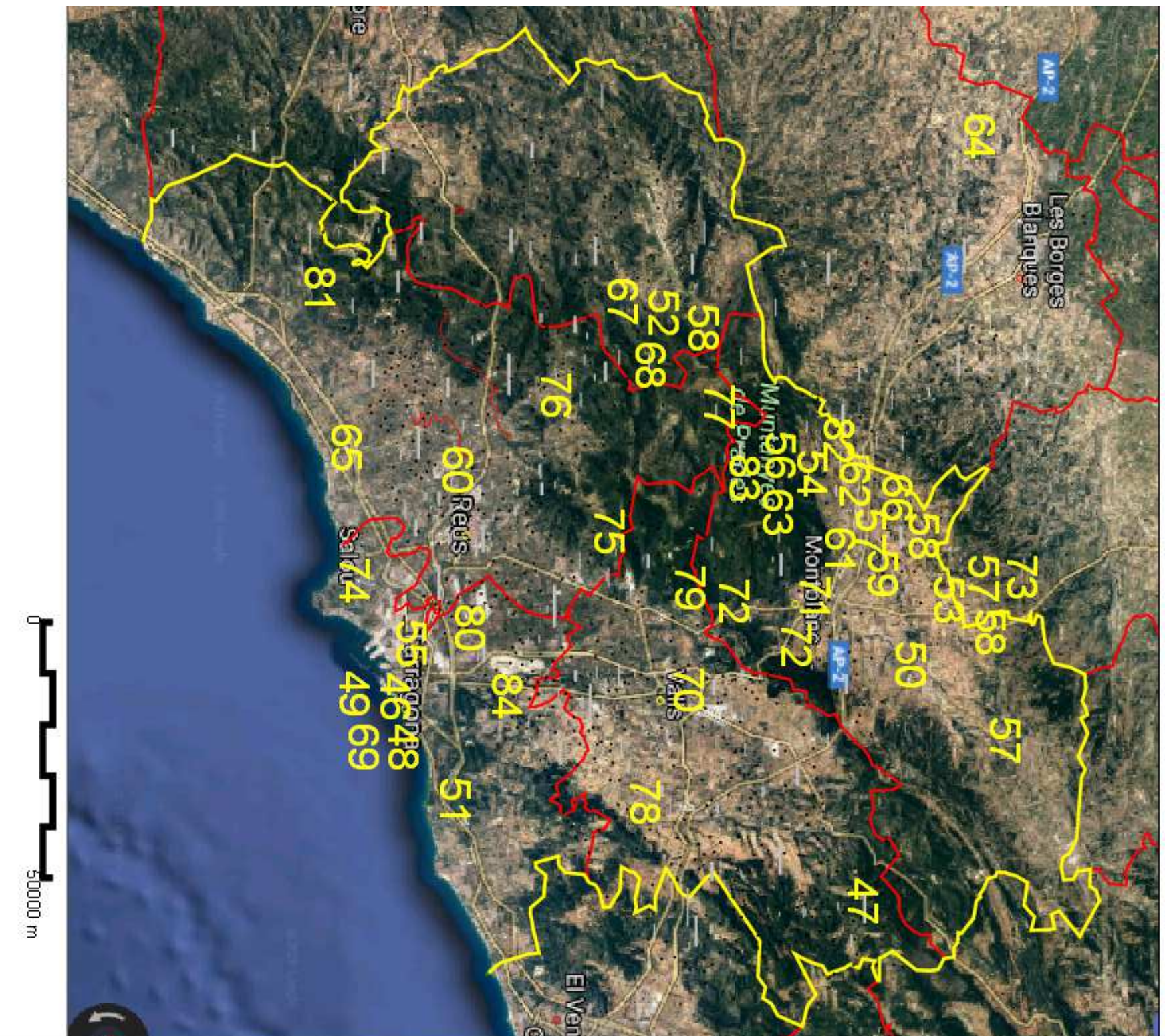
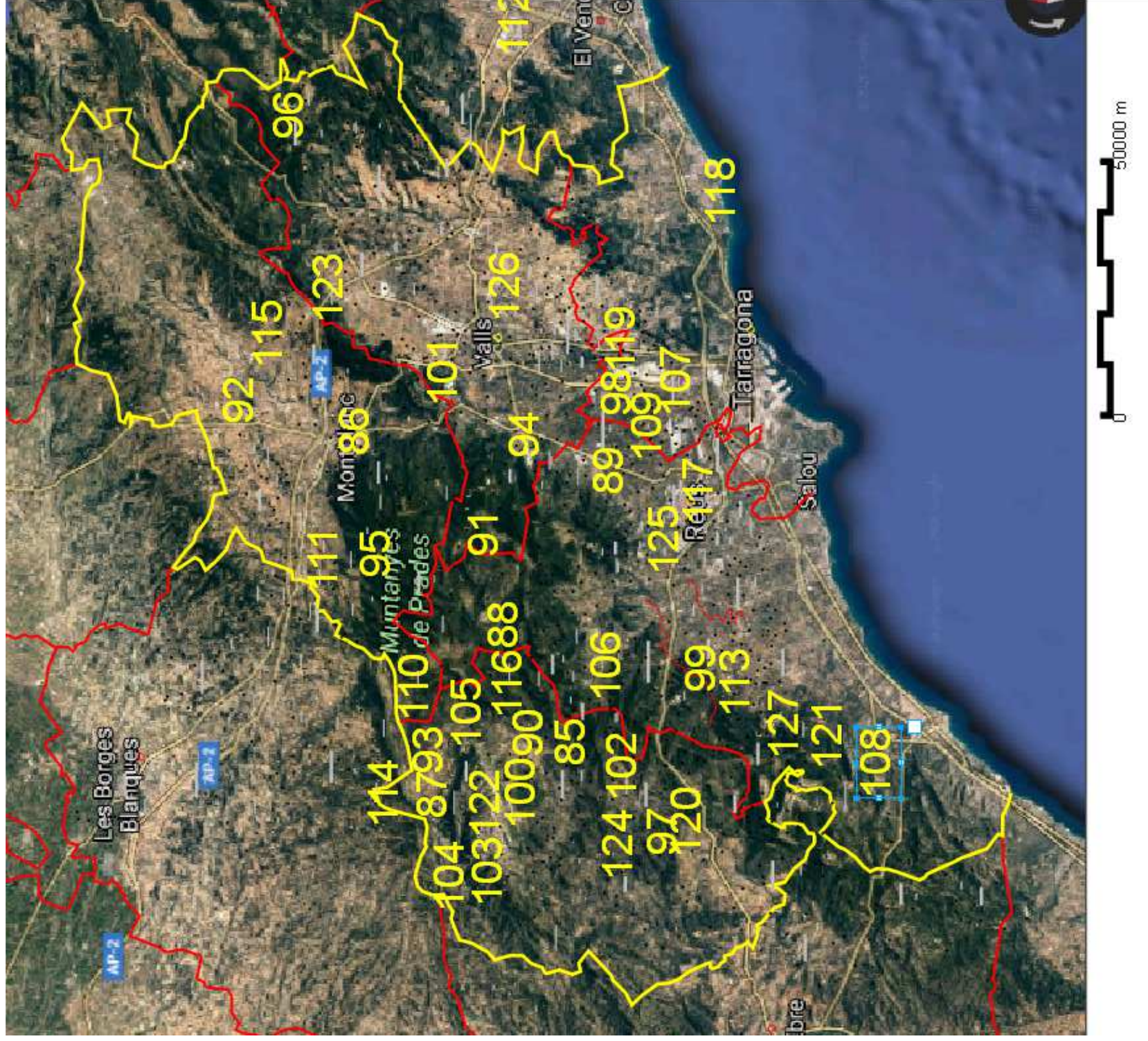

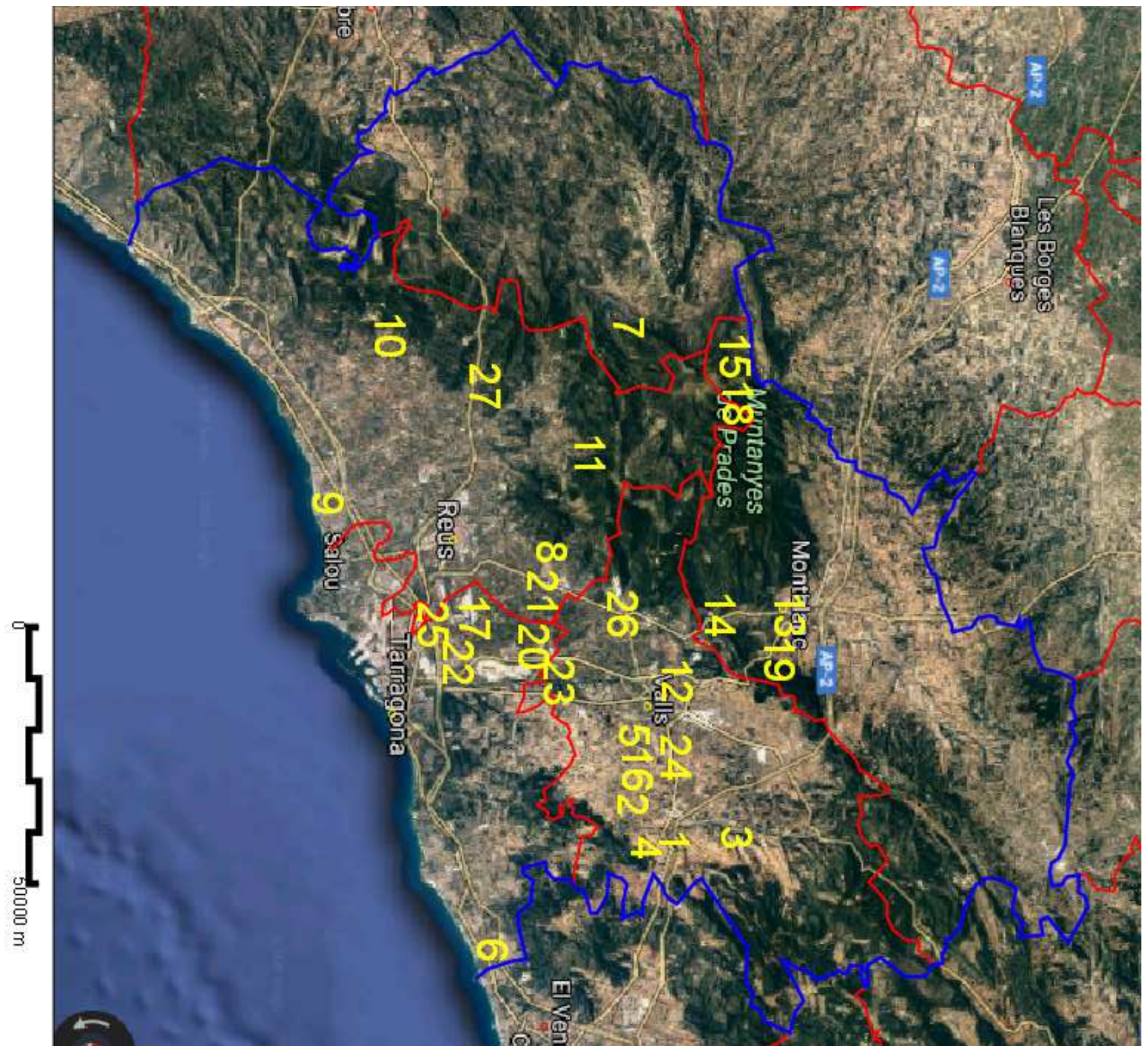
FIGURA 9.47a: documents fins l'any 1200 vinculats amb el territori i amb indicis de poblament anterior a la seva redacció (plànol base IGCC).

46. ANV 1108: butlla de Pasqual II, Tarragona era destruïda
47. ANV 1112: donació dels castells de Querol, Pinyana i Montagut
48. ANV 1118: donació de Tarragona al bisbe Oleguer Bonestruga
49. ANV 1129: donació de Tarragona a Robert d'Aguiló
50. ANV 1131: testament de Guillem de Palamor cita de finques a la Conca
51. ANV 1134: infeudació dels castells de Tamarit i Montoliu (a la Riera de Gaià)
52. ANV 1146: donació del castell i vila de Siurana
53. ANV 1147: cessió del castell anomenat Tallat de Barberà
54. ANV 1148 o 1149: cessió del castell de Milmanda
55. ANV 1149: carta de població dels Mongons
56. ANV 1150: donació de l'Hort de Poblet
57. ANV 1150: cessió dels castells de Conesa, Espuluga de Francoi i el Tallat
58. ANV 1150: donació de les esglésies del Tallat, Espuluga i Albarca
59. ANV 1150: donació d'una quadra a l'Espuluga, al lloc del riu de Pruners
60. ANV 1151: donació del lloc de Riudoms
61. ANV 1151: donació d'una quadra a l'Espuluga
62. ANV 1151: donació del lloc de Poblet
63. ANV 1151: donació en alou el lloc de Vimboldí
64. ANV 1152: donació d'un alou a Castaldans; apareix la carretera a Siurana
65. ANV 1152: donació del lloc de Cambriis
66. ANV 1153: donació d'una parcel·lada a l'Espuluga de Francoi
67. ANV 1153: carta de població a Siurana
68. ANV 1154: delimitació del terme de Siurana
69. ANV 1154: butlla d'Anastasi IV amb confirmació de les parroquies
70. ANV 1155: carta de privilegis per poblar Espinaversa (Valls)
71. ANV 1155: donació de la vegueria de Dues Aigües ara Vilasalva
72. ANV 1155: confirmació als pobladors i habitants de Duesaigües i Vilaverd
73. ANV 1155: concessió del castell del Tallat
74. ANV 1157: concessió del castell i terme de Salou
75. ANV 1158: donació de l'Albiol
76. ANV 1158: donació del lloc d'Alforja a Ramon de Gavalgan
77. ANV 1159: carta de poblament a Prades
78. ANV 1159: carta de poblament a la gent de les viles de Bràfim
79. ANV 1159: donació del molí de Cotz, a la Riba
80. ANV 1159: carta de franquícies als nous pobladors de Constantí
81. 1159: carta de conveni i seguretat als sarraïns d'Ascó, Flix, Móra, Garcia, Mas Çalepha, Castelló i Tivissa
82. ANV 1160: venda d'una cavalleria a l'Espuluga de Francoi
83. ANV 1160: privilegis reials a Poblet
84. ANV 1160: donació s Santes Creus de les terres del Codony
85. ANV 1162: donació del lloc de Cornudella

86. ANY 1163: ordre de traslladar Vilasalva a Montblanc
87. ANY 1163: donació de Vilanova de Prades a Pere d'Avellà
88. ANY 1163: permuta de terres a La Febró
89. ANY 1164: carta de poblament a la *Villa Constantina* (Selva del Camp)
90. ANY 1164: donació de Santa Maria de Montsià
91. ANYs 1164-1171: els musulmans de Muntanyes de Prades fan estralls al territori
92. ANY 1164: testament de Pere de Puigverd amb citació de llocs de la Conca
93. ANY 1166: confirmació de la donació d'Uldemolins
94. ANY 1166: carta de privilegis d'Alcover
95. ANY 1167: donació del mas de Pere de Cardis a Vimodí
96. ANY 1167: venda de la torre de Valldosera al terme del castell de Montagut
97. ANY 1168: donació del lloc de Falset
98. ANY 1169: cessió de parcel·lades al terme del Codony
99. ANY 1170: donació d'Escornalbou
100. ANY 1170: Albert de Castellvell dona el lloc de la Morera (de Montsià)
101. ANY 1171: cessió del lloc de Rocabrúna (Picamoixons)
102. ANY 1171: donació de la vall de Porrera al monestir de Santa Maria de Pedrabona
103. ANY 1172: el rei Alfons concedeix la granja de Poboleda
104. ANY 1172: donació al monestir de Sant Vicenç de Serrabona del lloc de Porrera
105. ANY 1173: document de delimitació del terme de Siurana
106. ANY 1173: carta de poblament d'Alforja
107. ANY 1173: carta de poblament del Morell
108. ANY 1174: Alfons I dona en feu els castells de Tivissa, Mora, Garcia i Marçà
109. ANY 1174: Guillem de Claramunt ven a Santes Creus l'honor del Codony
110. ANY 1175: carta de poblament a Vilanova de Prades
111. ANY 1177: Guillem de Timor dona a Poblet un salt d'aigua per construir-hi molins
112. ANY 1178: Bernat de Papiol dona un predi a Bonastre al lloc de *Meschitellis*
113. ANY 1179: el prior d'Escornalbou dona a Joan de Santboi
114. ANY 1180: Alfons I dona a Pere de Deu la vall de Porrera i Sant Marcel
115. ANY 1180: carta de població als habitants de Sarraí
116. ANY 1182: en el testament de Guillem de Cervera on deixa el castell i almúnia d'Albarca
117. ANY 1183: carta de poblament als habitants de Reus
118. ANY 1187: donació d'una peça de terra a Altafulla
119. ANY 1188: carta de població a Vilallonga del Camp
120. ANY 1191: carta de població a Falset
121. ANY 1191: donació del lloc de Vandellós
122. ANY 1191: donació de la Morera de Monstant
123. ANY 1194: carta de poblament a la gent del terme de Cabra del Camp
124. ANY 1194: donació d'una terra a la vall del Llorer, terme de Porrera
125. ANY 1204: delimitació del terme de Reus
126. ANY 1208: donació de Nulles i les *Vilas Yudaicas*
127. ANY 1275: carta de poblament del Coll de Balaguer

FIGURA 9.47b: Documents fins l'any 1275 vinculats amb el territori i amb indicis de poblament anterior a la seva redacció (plànol base IGCC).

	ANY	CITA	MUNICIPI	COMARCA
1	959	villas et villariumculis	zona de Vila-rodona i Brañim	Alt Camp
2	959	vila a l'ortum de Habrahinus	zona de Vila-rodona i Brañim	Alt Camp
3	959	villa Rotunda.	Vila-rodona/ Aiguamúrcia	Alt Camp
4	1009	Vilardida	Vilardida	Alt Camp
5	1009	villas Iudaeicas	Puigpelat	Alt Camp
6	1056	villa Lesisclosa	Torredembarra	Tarragonès
7	1146	castrum et villam	Siurana	Priorat
8	1149	villa Constantina	Selva del Camp	Baix Camp
9	1152	Vilatortuny	Cambriis	Baix Camp
10	1153	Vilanova	Vilanova d'Escomalbou	Baix Camp
11	1153	Vilaplana	Vilaplana	Baix Camp
12	1155	vilar Gros de Vallibus	Valls	Alt Camp
13	1155	Vilasalva	Duesaigües, Montblanc	Conca de Barberà
14	1155	Vilaverd	Vilaverd	Conca de Barberà
15	1159	Vilanova	Vilanova de Prades	Conca de Barberà
16	1159	Villes Iudiques	Puigpelat	Alt Camp
17	1162	Viaseca	Vila-seca	Tarragonès
18	1163	Vilanova	Vilanova de Prades	Conca de Barberà
19	1163	Vilasalva	prop Montblanc	Conca de Barberà
20	1164	Viallonga	Viallonga del Camp	Tarragonès
21	1164	Villa Constantina	Selva del Camp	Baix Camp
22	1168	Viaseca	Vila-seca	Tarragonès
23	1174	Viallonga	Viallonga del Camp	Tarragonès
24	1208	villas Yudaicas	Puigpelat	Alt Camp
25	1208	Viaseca	Vila-seca	Tarragonès
26	Topònim	Lo Viasec	Alcover	Alt Camp
27	Topònim	Vilavella	Riudecols	Baix Camp

FIG. 9.48: vil·les / vil·les citades en documentació i toponímia (plànol base IGC).

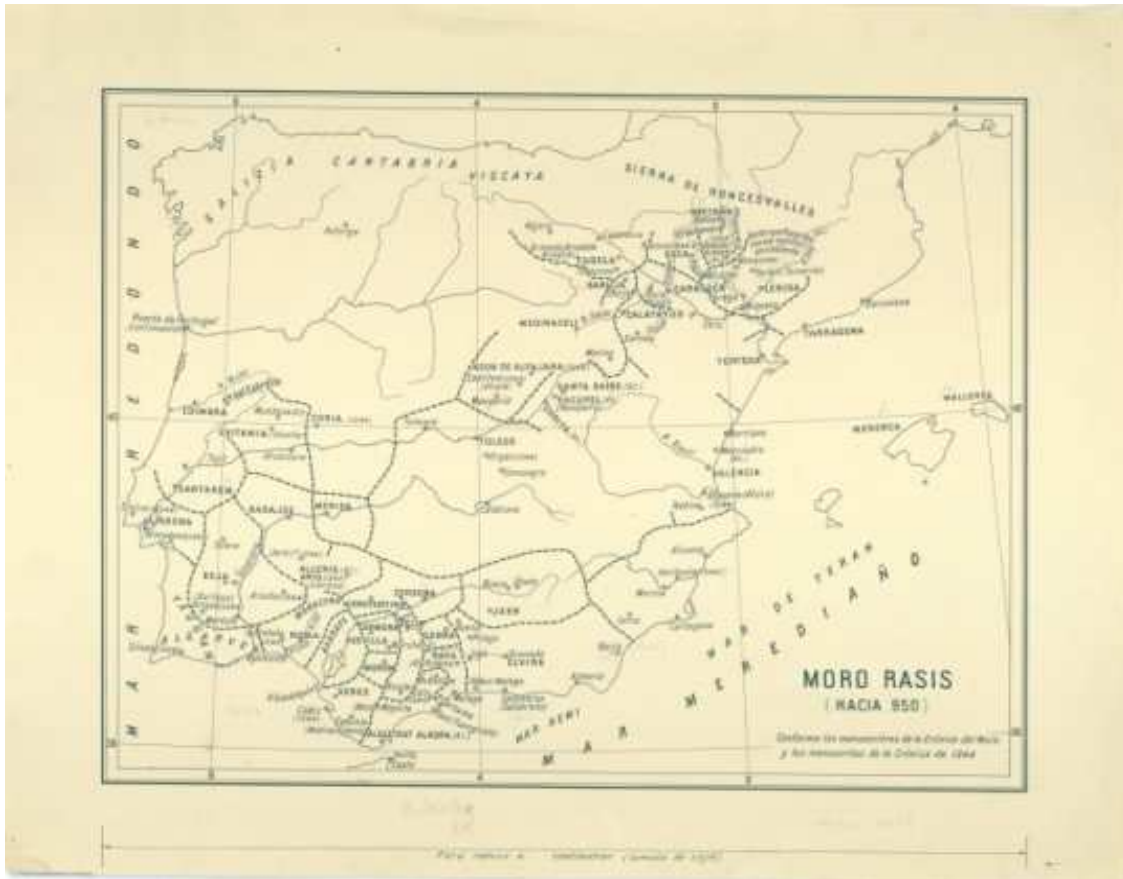

FIGURA 9.49: plànol d'Alandalús en base a la *Crònica del Moro Rasis*. L'autor és Gonzálo Menéndez-Pidal per la il·lustració de les seves publicacions i de son pare Ramon Menéndez-Pidal (MANSO. C. 2009, núm. 3, p. 146, <http://bibliotecadigital.rah.es/dqbrah/es/consulta/registro.cmd?id=13028>, consulta 20.03.2020).

FIGURA 9.50: campanyes d'Al-Mansur, itineraris (<https://malagapedia.wikanda.es/wiki/Archivo:Razias.jpg>, consulta 26.05.2021).

ASÈFIES D' AL-MANSUR A CATALUNYA 978-1003	
978	atac a la Conca de Barberà, Alt Camp pel Coll de Lilla fins el Pla de Barcelona i derroten el comte Borrell.
982	atac al Vallès fins Girona, de retorn arrasen l'Anoia i el castell d'Òdena
984	destrucció del Pla de Barcelona
985	atac a la ciutat de Barcelona
999	atac al Pallars i Manresa. Borrell demana una treva al califa
1001	Atac a la zona de Cervera
1003	El fill d'Al-Mansur, Abd-al-Malik és vençut al pla d'Urgell per Borrell II

TAULA 9. 4: quadre de les asèfies d'Al-Mansur que van afectar l'actual territori de Catalunya (SANCHO, M. 2005, p. 64-65).

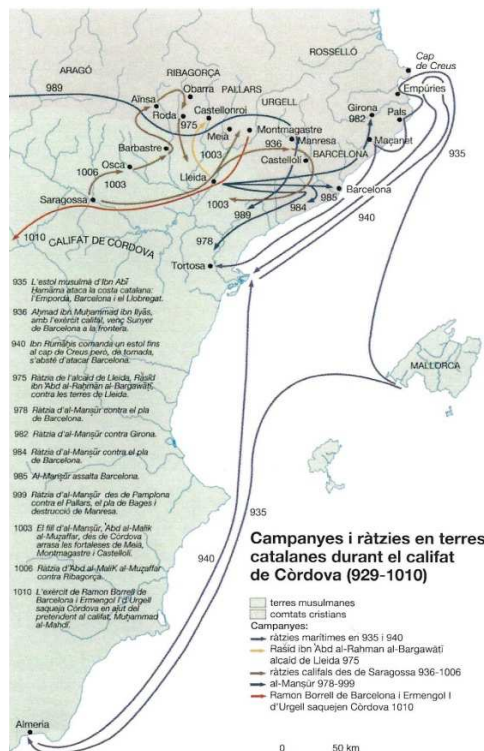

FIGURA 9.51: campanyes del califat contra terres catalanes, amb marcat de les efectuades per mar. Tot i que no es marca l'escala de *Tarragona* o d'altres, la lògica fa pensar en que el port de la vella Tàrraco, com apunten les fonts islàmiques, va ser utilitzat (*Atles d'Història de Catalunya* p. 57).

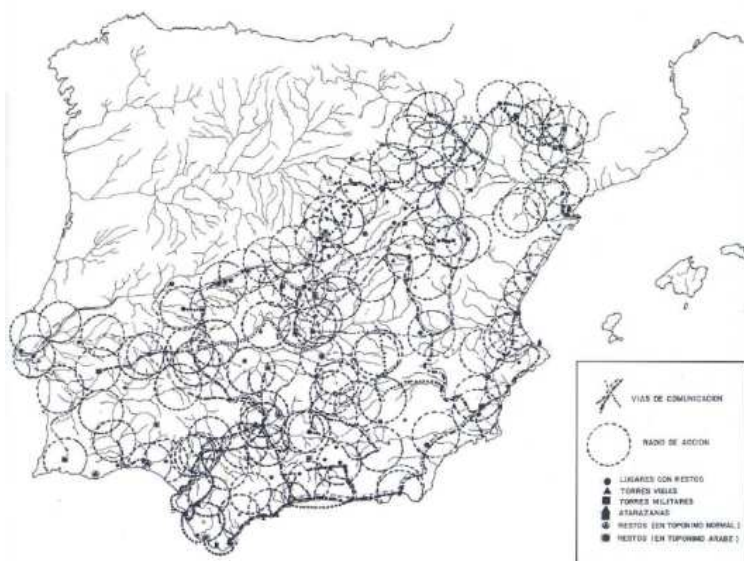

FIGURA 9.52: vinculació de les rutes de comunicació del Califat amb fortificacions islàmiques (ZOZAYA, J. 2012, p. 147).

795	Hisham I	Córdoba	Astorga	Astorga > Río Nalon > Das vías alternativas: Vía de la Plata o Toledo > Ávila > Zamora > Astorga.	Ibn Idhari
796	Al-Hakam I/ Abd al-Karim b. Mugit	Córdoba	Calahorra/Córdoba	Calahorra > Costa Cantábrica > Burgos > Aranda > Alcalá > Toledo > Oporto > Caracuel > Córdoba	Crónica Moro Rasis
912	Abbas b. 'Abd al-Aziz al-Qurashi	Córdoba	Montes de Barannis	Caracuel > Montes de los Baranis	Muqtabas V
913	Abbas b. 'Abd al-Aziz al-Qurashi	Córdoba	Calatrava	Córdoba > Caracuel > Calatrava	Muqtabas V
913	Ordoño II	León	Évora	Penetración posible por la Vía de la Plata	Muqtabas V
914	Abd al-Rahman III	Córdoba	Amedo	Córdoba > Toledo > Medinaceli > Soná > Amedo	Muqtabas V
915	Ordoño II	León	Medellín	León > Zamora > Vía de la Plata > Medellín > León	Muqtabas V
917	Abu-Abbas, Ahmad b. Muhammad b. Abi Abda	Córdoba	¿Nájera?	Contrataque a ataque cristiano sobre Nájera - Tarazona - Mosquera. Córdoba > Calatrava > Gallo Canta > Calatayud > Zaragoza > Tarazona > Nájera > Gormaz > Atienza > Toledo > Calatrava > Caracuel > Córdoba	Muqtabas V
917	Abu-Abbas, Ahmad b. Muhammad b. Abi Abda	Córdoba	Castromoros	Córdoba > Caracuel > Calatrava > Toledo > Atienza > Baraona > Gormaz > Castromoros > Gormaz > Baraona > Atienza > Toledo > Calatrava > Caracuel > Córdoba	Muqtabas V
917	Ahmad b. Muhammad b. Abi Abda	Córdoba	San Esteban	Córdoba > Caracuel > Calatrava > Toledo > Atienza > Baraona > Gormaz > Castromoros > Gormaz > Baraona > Atienza > Toledo > Calatrava > Caracuel > Córdoba	Crónica anónima
918	Badr b. Ahmad	Córdoba	Mitonia (Vidueña de la Peña, Palencia)	Córdoba > Cáceres > Béjar > Salamanca > Toro > Río Valcaraduey > Río Camión > Mitonia. Regreso por la misma ruta.	Muqtabas V
920	Abd al-Rahman III (s. Ibn Hayyan)	Córdoba	Muez	Córdoba > Caracuel > Calatrava > Toledo > Madinat Wadi-Hadjara > Osma > Castromoros > Muez > Valle de Cameros > Vinuesa > Gormaz > Caracena > Birna Fora > Wadi al-Hadjara > Toledo > Calatrava > Caracuel > Córdoba.	Muqtabas V
921	Abd al-Rahman III (s. Razi)	Córdoba	Muez	Córdoba > Caracuel > Calatrava > Toledo > Wadi al-Hadjara - Medinaceli > Barahona > Berlanga > Gormaz > Osma > Castromoros > Alcalá (Alcozar?) > San Esteban > Clunia > Orilla izquierda del Duero > Almenar de Soná > Noviercas > Agreda > Tarazona > Tudela > Calahorra > Lizarra > Muez > Viguera > Torrecilla de Cameros > Vinuesa > Abejar > Fuentepinilla > Andaluz > Berlanga > Riba de Escalote > Barcones > Atienza > Wadi al-Hadjara > Toledo > Calatrava > Caracuel > Córdoba.	Muqtabas V
923	Abd al-Hamid b. Basil	Córdoba	Viguera	Córdoba > Caracuel > Calatrava > Toledo > Wadi al-Hadjara - Medinaceli > Barahona > Berlanga > Gormaz > Osma > Castromoros > Alcalá (Alcozar?) > San Esteban > Clunia > Orilla izquierda del Duero > Almenar de Soná > Noviercas > Agreda > Tarazona > Tudela > Noviercas > Atienza > Wadi al-Hadjara > Toledo > Calatrava > Caracuel > Córdoba	Muqtabas V
933	Abd al-Rahman III	Córdoba	Osma	Córdoba > Caracuel > Calatrava > Toledo > Wadi al-Hadjara > Medinaceli > Ariza > Malvenda > Rueda de Jalón > Zaragoza (¿?) > Calahorra > Alfaro(¿?) (Haro?) > Cubo de Bureba > Oña > Burgos > Palencia > Escuderos > Lerma > Clunia > Huerta > Qubbat ar-Ruhan [al-.mlh] (Direc. Osma) > Muñecas (¿?) > Gormaz > Qashtrb > Atienza > Wadi al-Hadjara > Toledo > Malagón > Calatrava > Caracuel > Córdoba	Muqtabas V
936	Abd al-Rahman III/ Durrī b. 'Abd al-Rahman	Córdoba/ Toledo	Zaragoza	Córdoba > Caracuel > Calatrava > Toledo > [Durrī: campaña a Talavera/Nafza] > Wadi al-Hadjara [Durrī: Atienza > Talavera (por pie de monte? Margen derecha del Tajo)]/Abd al-Rahman III hacia Gallo Canta > Calatayud > Zaragoza	Muqtabas V
939	Abd al-Rahman III	Córdoba	Simancas o Alhandega	Córdoba > Caracuel > Calatrava > Malagón > Toledo > Olmos > Qal'at Jalifa > Puerto de Tablada > Mdma > Iscar > Alcazarén > Portillo de 'Asim > Simancas > [Alhandega] > Qshtrb (Castro, en Soria ¿?) > Atienza > Guadalajara > Toledo > Malagón > Calatrava > Caracuel > Córdoba	Muqtabas V
939	Abd al-Rahman III s. Parte de victoria I (s. Ibn Hayyan)	Córdoba	Simancas	Pisuerga > Retirada al Duero > Mambles > Roa > Rubiales (¿?) > [Propuesta del califa: ir a S. Esteban y Gormaz. Cambio de ruta por petición de los nativos] > Remontan el valle del Raza (duda de camino, orden de búsqueda a los guías. Pretenden ir a Qshtrb > Atienza) < ataque de los cristianos al E de Raza. (El fosco)	
939	'Abd al-Rahman III (S. Razi)	Córdoba	Simancas	Guadalajara > Djirbi > Sopetrán > Maharis > Toledo > Fadji Sirájdji > Malagón > al-Birka - (Pozuelo) > Marzal > Q-ban-sh sobre el Guadalmez > Tyrbntya > Callana > Armillat > Almunia de Nasr > Córdoba	
939 (Oct)	Ahmad b Muhammad b. Ilyas	Toledo	Coca	Toledo > Maqueda > Escalona > Cebreros > Río Voltoya > Coca. Hay otras no definidas.	
941	Embajadores a Ramiro II	Toledo	León	Córdoba > Toledo > Olmos > Sakan > Tablada > León	

TAULA 9.5: principals itineraris terrestres d'època califal (ZOZAYA, J. 2012, p. 145).

AUTOR	DATACIÓ		TÍTOL
	H	AD	
Ibn Qutaiba	270	873	<i>Pseudo Ibn Qutaiba.</i>
Ahmad b. Muhammad b. Musa Al-Razi	274-344	888-955	<i>Crónica del Moro Rasis o Rarih muluk al-Andalus.</i>
Al-Mas'Udi	345	956	<i>Murug al-dahab o Els prats d'or.</i>
Ibn Hawqal	367	977	<i>Kitab surat al-ard o Configuració de la Terra.</i>
Ibn Hayyan	377-469/	987-1076	<i>Annals palatins o Kitab al-Muqtabis o Llibre del qui desitja saber.</i>
Ibn Mazm	384-456	994-1054	<i>Gamhara ansab al-arab.</i>
Al-Bakri	487	1094	<i>Kitab al-Masalik wa l'mamalik.</i>
Al-Idrisi	493-561	1100-1166	<i>Nuzhat al-mustaq o Esbarjo de qui vulgui recórrer el món o al-Kitab al-Ruqari o El Llibre de Roger.</i>
Al-Idrisi	493/1100-561/1166		<i>Uns al-muhag wa rawd al-furag.</i>
Al-Zuhri	VI	XII	<i>Kitab al-Ga'rafiyya.</i>
Yaqut	626	1229	<i>Mu'gam al-buldan.</i>
Al-Qazwini	68	1283	<i>Atar al-bilad.</i>
Ibn Idari	712	1312	<i>al-Bayan al-mugrib fi ihtisar ahbar muluk al-Andalus wa l-Magrib.</i>
Ibn Haldun	732-808	1332-1406	<i>Kitab al-'ibar wa l-habar fi ayyam al-arab wa l-agam ea l-barbar</i>
Anònim	744-985	1344-1489	<i>Dikr bilad al-Andalus o Descripció anònima d'Al-Andalus.</i>
Al-Himyari	VIII	XIV	<i>Kitab al-rawd al-miyar fi habar al-aqtar.</i>
Al Gassani	XII	XVIII	<i>Rihlat al-wazir fi iftikar al-asir li Muhammad b. Abd-al Wahhab al Gassani.</i>
Al- Maqqari	1000-1041	1591-1631	<i>Kitab nafh al-tib min gusn al-Andalus al-ratib wa dikr wazorihī Lisan al-Dind al-Hatib</i>

TAULA 9.6: autors islàmics citats en el capítol (font Bramon, D. 2000, p. 21-40).

TARRAGONÈS			
MUNICIPI	ADVOCACIÓ	PRIMERA REFERÈNCIA TEXTUAL	REFERÈNCIA MATERIAL
1	Altafulla	Sant Martí	1094
2	El Catllar	Sant Joan Baptista	1186
3	Constantí	Sant Feliu	1193
4	Constantí	Sant Bartomeu de Centelles	1151
5	Creixell	Sant Jaume	1259
6	La Nou de Gaià	Santa Magdalena (abans Sant Martí)	1154
7	Els Pallaresos	Sant Salvador	Indirecta segle XII ¹
8	Perafort	Sant Pere del Codony	1154
9	La Pobla de Matumet	Sant Joan del Consell	1154
10	La Pobla de Montornès	Santa Maria de Montornès	1180
11	Renau	Santa Lúcia	Indirecta segle XII
12		Santa Maria de Peralta	Indirecta segle XII
13	Roda de Berà	Sant Bartomeu de Roda	1277
14		Sant Pere de Berà	1121
15	Salomó	Santa Maria	1214
16	Salou	Sant Bartomeu de Baranys	1194
17	La Secuita	Santa Maria	1279
18	Tarragona	Santa Maria	1167
19		Santa Tecla la Vella	1154
20		Sant Pau del Seminari	1234
21		Santa Maria del castell del Patriarca	1280
22		Santa Maria del castell del Paborde (o del Preposit)	1154
23		Sant Miquel del Pla	1154
24		Capella del castell del Rei	1279
25		Sant Salvador del Corral	1128
26		Natzaret	1214
27		Sant Lorenc	1199
28		Sant Fructuós	s. IV-V/1091
29		Sant Vicenç	1362
30		Santa Maria del Miracle	1154
32		Santa Magdalena de Bell-lloc	1155
32		Sant Miquel del Mar	1225
33		Sant Pere Sacelades	1287
34		Església dels Sants (o de Santa Anna)	1214
35		Mare de Déu de l'Esperança de Masricard	1279
36		Sant Julià dels Morgons	XII
37		Santa Maria de Tamari	1154
38	Torredembarra	Sant Pere	1235
39		Sant Joan Baptista de Clarà	1235
40	Vespella	Sant Miquel	1212
41	Vilallonga del Camp	Sant Martí	Indirecta segle XI- XIII
42	Vila-Seca de Solcina	Sant Esteve	1279
43		Santa Maria de la Pineda	1279

¹ Versenblament és un edifici de fundació medieval però no hi ha informació diplomàtica. Aquesta proposta s'aplica a la resta de casos similars

TAULA 9.7: esglésies del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat i primera dada documental o datació per característiques morfològiques (font DDAa 1995a; DDAa 1995b; DDAa 1995c).

BAIX CAMP			
MUNICIPI	ADVOCACIÓ	PRIMERA REFERÈNCIA TEXTUAL	REFERÈNCIA MATERIAL
44	L'Albiol	Sant Miquel	1194
45	L'Aleixar	Sant Martí	1158
46	Alforja	Sant Miquel	1154
27		Mare de Déu de Puigcerver	1227
28		Santa Maria de Cortella	1190
29	Almóster	Sant Miquel	Indirecta segle XI- XIII
30	Arbolí	Sant Andreu	1279
31	L'Argentera	Sant Bartomeu	Indirecta segle XII- XIII
32	Les Borges del Camp	Sant Bartomeu de Tascals (ara Mare de Déu de la Riera)	Indirecta segle XII- XIII
33	Botarell	Sant Lorenc	Indirecta segle XII- XIII
34	Cambriis	Santa Maria	1154
35		Mare de Déu del Carní	1214
36		Santa Maria de Vilaforuny	1194
37	Capafonts	Santa Maria	1279
38		Mare de Déu de Barrulles	1225
39	Colldejou	Sant Lorenc	1154
40	La Febró	Sant Esteve	1280
41	Montbrí del Camp	Sant Pere	1279
42	Mont-roig del Camp	Sant Miquel	1279
43		Mare de Déu de la Roca	1230
44	Prades	Santa Maria	1159
45		Sant Miquel del castell	Indirecta segle XII
46		Santa Magdalena	XIII
47	Pradip	Santa Maria	1154
48	Reus	Sant Pere (abans Santa Maria)	1159
49	Riudecanyes	Sant Mateu	1263
50		Sant Miquel d'Escornalbou	1170
51	Riudoms	Sant Jaume	1154
52	La Selva del Camp	Sant Andreu	1188
53		Sant Pau	1235
54		Sant Pere del Puig	1298
55		Santa Maria de Pareldelgada	1249
56	Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant	Sant Andreu	1279
57	Vilanova d'Escornalbou	Sant Joan	Indirecta segle XII- XIII
58	Vilaplana	Santa Maria	Indirecta segle XII- XIII
59		Sant Salvador de la Mussara	1194
60	Vinyols i els Arcs	Santa Caterina de Vinyols	1277
61		Sant Joan dels Arcs	1194

ALT CAMP				
MUNICIPI	ADVOCACIÓ	PRIMERA REFERÈNCIA TEXTUAL	REFERÈNCIA MATERIAL	
62	Aiguamúrcia	Santes Creus	978	
63		Santa Maria i la Trinitat de Santes Creus	1155	XII
64		Santa Lúcia de Santes Creus	XIII	XII
65		Sant Pere de Gaia	980	romànic
66		Santa Maria de l'Alba Vell	978	XII
67		Sant Cristòfol de Selma	978	romànic
68		Santa Maria de la Roca (o del castell de Selma)	1030	
69		Santa Agnès de Selma	1247	
70		Sant Miquel del Pla de Manlleu	1247	XI-XII
71		Santa Perpètua de Gateleda	1247	
72	Alcover	Santa Maria (o Església Vella o de la Sang)	1060	XII
73		Sant Miquel	1228	XIII
74	Alió	Sant Bartomeu	1154	
75	Bràfim	Sant Jaume	1194	
76	Cabra del Camp	Santa Maria	1154	
77	Figuerola del Camp	Sant Jaume	1184	XI-XIII
78		Sant Mateu de Miramar	indirecta segle XII	XII
79	Els Garidells	Sant Jaume	indirecta segle XII	
80	La Masó	Santa Magdalena	1180	
81	Montferri	Sant Bartomeu de Monferri (abans de Puiginyós)	1214	
82		Santa Maria de Vilardida	1414	XI-XIII
83	Mont-ral	Sant Pere	1194	XII
84		Sant Andreu de Farena		XI-XIII
85	El Pla de Santa Maria	Sant Ramon (abans Santa Maria)	1173	XI-XIII
86	El Pont d'Armentera	Santa Magdalena	1348	
87		Sant Miquel de Selmella	indirecta medieval	XII
88		Sant Llorenç	indirecta medieval	
89	Querol	Santa Maria	1194	
90		Santa Maria del castell de Pinyana	indirecta medieval	XI-XII
91		Sant Miquel del castell de Saburella	1229	
92		Sant Jaume d'Esblada	indirecta medieval	
93		Sant Jaume de Valdecerves	indirecta medieval	XI
94		Sant Jaume de Montagut	1154	XII-XIII
95		Santa Maria de Valldossera	1093	
96	La Riba	Sant Nicolau	1194	
97	Rodonyà	Sant Joan	indirecta s. XII-XIII	
98	El Rourell	Sant Pere	indirecta s. XII	
99	Vallmoll	Santa Maria	1154	
100	Valls	Sant Joan	1194	
101		Sant Miquel	1206	XII-XIV
101		Santa Magdalena	1258	
102		Sant Salvador de Picamoixons	indirecta medieval	
103	Vilabella	Sant Pere	1217	XIV
104	Vila-rodona	Santa Maria	1205	
105		Sant Llorenç	1300	

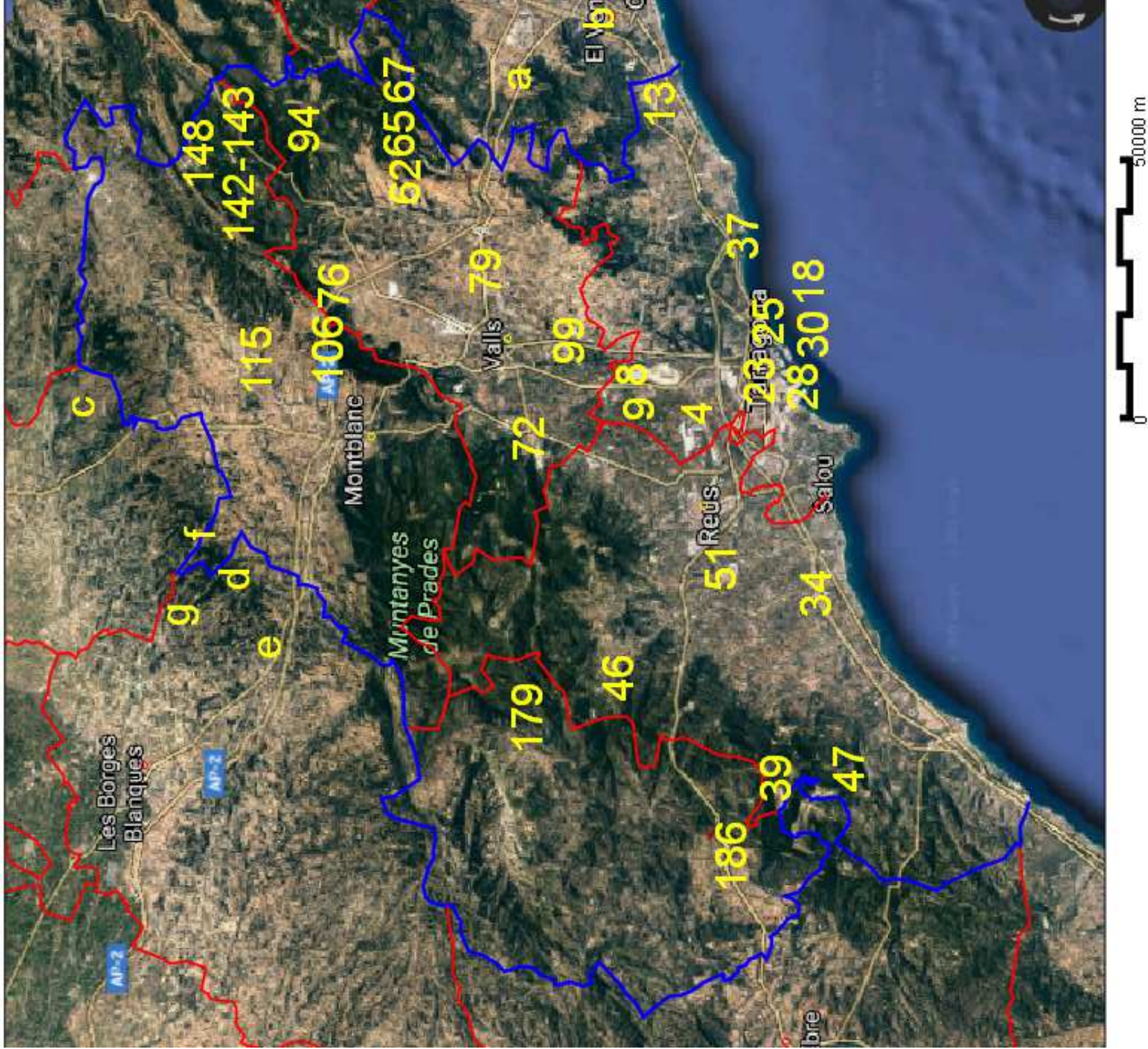
CONCA DE BARBERÀ				
MUNICIPI	ADVOCACIÓ	PRIMERA REFERÈNCIA TEXTUAL	REFERÈNCIA MATERIAL	
106	Barberà de la Conca	Santa Maria	1154	XII-XIII
107		Sant Joan (abans Sant Salvador)	1135	XII
108		Santa Maria d'Ollers	indirecta s. XII	
109		Sant Pere d'Ambigats	945	
110	Blancafort	Santa Magdalena	1207	
111	Conesa	Santa Maria	1146-1154	XI-XIII
112		Sant Pere de Savella	indirecta medieval	XII
113		Santa Lúcia de Torlanda	indirecta medieval	XI-XII
114	L'Espluga de Francolí	Sant Miquel	1194	XII-XIII
115	Forès	Sant Miquel	1025-1050	XII
116	Llorac	Sant Joan	1025-1050	XII
117		Santa Fe de Rauric	indirecta medieval	XII
118		Santa Maria de la Cirera	1140-1141	
119		Sant Gil d'Albió	1146-1154	XII
120		Sant Jaume de Montargull	1174	XII
121	Montblanc	Santa Maria	1170	XII
122		Sant Miquel	indirecta medieval	XII
123		Sant Joan de Lilla	1194	
124		Sant Salvador de Rojals	1279	XII
125		Sant Pere del Pinetell	1154	
126		Sant Salvador de Prenafeta	1166	XI
127		Sant Jaume de la Guàrdia dels Prats	1184	XII
128	Passanant	Sant Jaume	1150	
129		Sant Pere de Belltal	1194	XII
130		Santa Maria de Glorieta	1150	XII
131		Santa Maria de la Sala de Comalats	1150	
132		Sant Blai de Fonoll	1304	XII-XIII
133		Sant Joan de la Pobla de Ferran	1384	
134	Les Piles de Gaia	Sant Martí	1146-1154	
135		Santa Eugènia	indirecta medieval	
136		Sant Joan de Biure	1151	
137		Santa Maria de Guialmons	indirecta medieval	XII
138		Sant Josep de Sant Gallard	Indirecta 1200	
139		Sant Salvador de Figuerola	1134	XII
140	Pira	Sant Salvador	1194	
141	Pontils	Santa Maria (abans Sant Sadurni)	1168	
142		Santa Maria de Santa Perpètua de Gaia	1154	XII-XIII
143		Santa Susanna de Santa Perpètua	1013	X-XI?
144		Santa Maria de Vallespinosa	1193	XII
145		Sant Jaume de Vallespinosa	1279	XII
146		Sant Bartomeu de Seguer	indirecta medieval	XI-XII
147		Sant Jaume de Rocamora	1059	XI-XII
148		Sant Miquel de Montclar	1154	XI
149		Sant Magí de Brufaganya	1204	

TAULA 9.7: esglésies del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat i primera dada documental o datació per característiques morfològiques (font DdAA 1995a, DdAA 1995b, DdAA 1995c).

CONCA DE BARBERÀ (continuació)			
150	Rocafort de Queralt	Sant Salvador	1146-1154
151	Santa Coloma de Queralt	Santa Coloma de Queralt	976
152		Santa Maria de Bell-lloc	1120
153		Santa Maria d'Aguiló	1051
154		Sant Vicenç d'Aguiló	1154
155		Sant Pere de les Roques	1012
154		Sant Miquel de la Portella	1293
155		Sant Jaume d'Almenara	XIII
156	Sarral	Santa Maria	1194
157		Sant Pere de Pedrinyà	1076
158		Sant Pere d'Anguera	1194
159		Sant Llorenç de Montbrío de la Marca	1194
160		Sant Joan Baptista de Vilverd	indirecta medieval
161	Savallà del Comtat	Sant Pere de Savallà	1154
162		Santa Maria de Segura	1146-1154
163	Senan	Santa Maria de Senan	1170
164	Solivella	Santa Maria	1279
165	Vallclara	Sant Joan Baptista de Vallclara	1279
166	Vallfogona de Riucorb	Santa Maria	1188
167		Sant Pere deis Bigats	1191
168	Vilanova de Prades	Sant Salvador	1194
169	Vilaverd	Sant Martí de Vilaverd	1193
170		Mare de Déu de Montgoi	1214
171	Vimbodí	Sant Salvador	1191
172		Sant Bernat del Codoc	indirecta 1151
173		Santa Maria de Poblet	1150
174		Sant Martí de Corregó	indirecta medieval

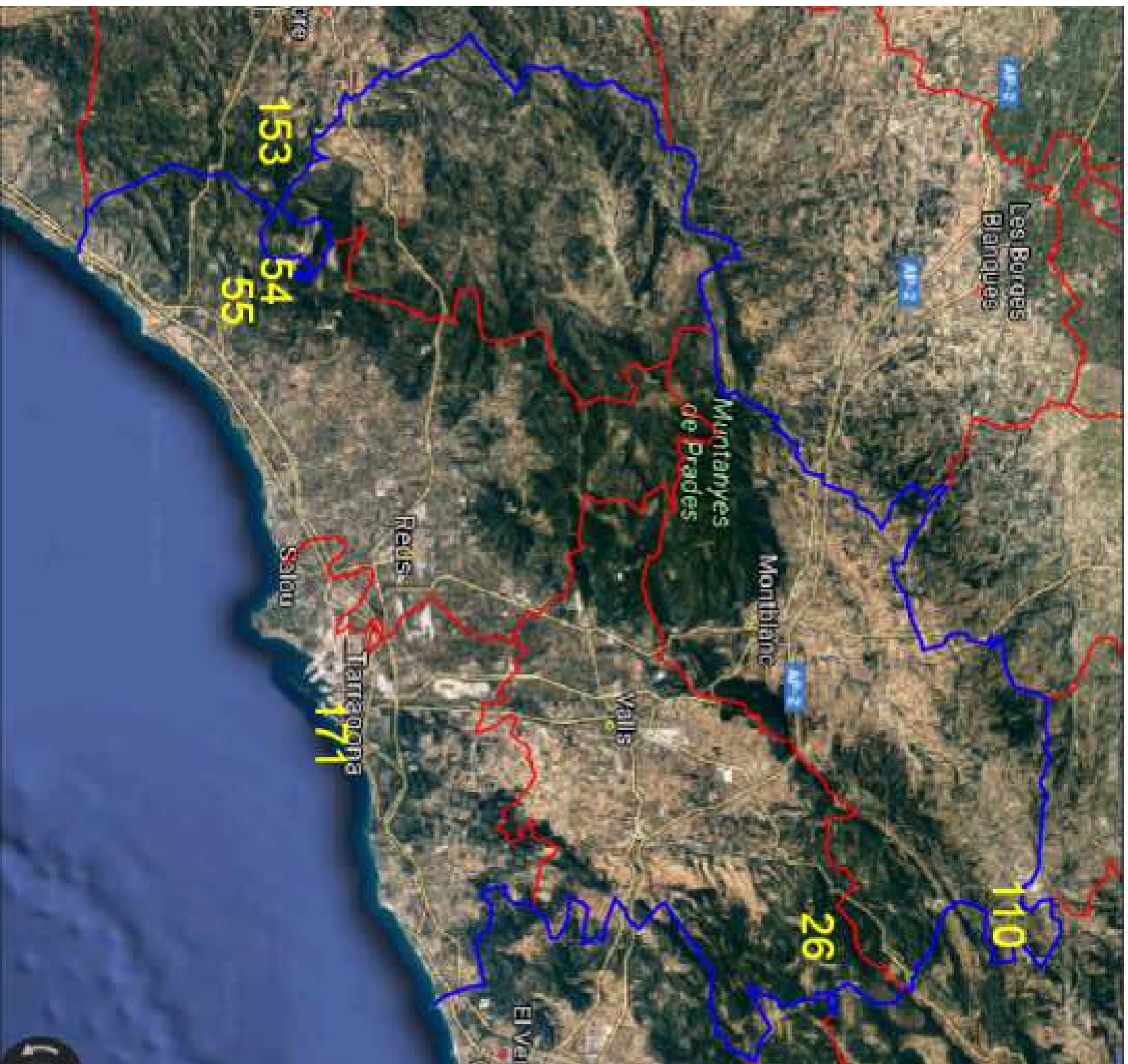
PRIORAT			
175	Cabassers	Santa Maria	1172
176	Cornudella de Montsant	Sant Julià	1194?
177		Sant Joan del Codolar	indirecta medieval
178		Sant Vicenç d'Albarca	1279
179		Santa Maria de Siurana	1154
180		Sant Joan del castell de Siurana	1154
181		Sant Marcel	1258
182	Falset	Santa Maria	1168
183	La Figuera	Sant Martí	1497
184	Gratallops	Sant Llorenç de Gratallops	indirecta 1171
185		Mare de Déu de la Consolació	1544
186	Marçà	Santa Maria	1154
187		Sant Marçal	XIV
188	El Masroig	Mare de Déu de les Pinyeres	1314
189	La Morera de Montsant	Mare de Déu de la Nativitat	1228
190		Santa Maria de Bonrepòs	1170
191		Santa Maria d'Escaladei	1194
192		Mare de Déu de la Mercè	indirecta medieval
193		Santa Maria de Montsant	1164
194	Porrera	Sant Joan	1279
195	Pradell de la Teixeta	Santa Magdalena	1279
196	Torroja del Priorat	Sant Miquel	1319
197	Ulldemolins	Sant Jaume	1279
198		Santa Barbara (o Sant Antoni)	alt medieval
199		Sant Bartomeu de Fraqueran	1192

TAULA 9.7: esglésies del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat i primera dada documental o datació per característiques morfològiques (font DDAa 1995a; DDAa 1995b; DDAa 1995c).

- Tarragonès**
- 4 Sant Bertomeu de Centcelles
 - 8 Sant Pere del Codony
 - 9 Sant Joan de Consell de la Pobla de Mafumet
 - 13 Sant Bertomeu Berà
 - 18 Santa Tecla (catedral)-Santa Maria (parroquia) de Tarragona
 - 23 Sant Miquel de Tarragona
 - 25 Sant Salvador del Corral de Tarragona
 - 28 Sant Fructuós de Tarragona
 - 30 Santa Maria del Miracle de Tarragona
- Baix Camp**
- 34 Santa Maria de Cambrils
 - 37 Santa Maria de Tamarit
 - 39 Sant Llorenç de Colldejou
 - 46 Sant Miquel Alforja
 - 47 Santa Maria de Pratdip
 - 51 Sant Jaume de Riudoms
- Alt Camp**
- 62 Santes Creus de Gaià
 - 65 Sant Pere del Gaià
 - 67 Sant Cristòfor de Selma
 - 72 Santa Maria d'Alcover
 - 76 Santa Maria de Cabra
 - 79 Sant Bertomeu d'Alió
 - 94 Sant Jaume de Montagut
 - 99 Santa Maria de Vallmoll
- Conca de Barberà**
- 106 Santa Maria de Barberà
 - 115 Sant Miquel de Forès
 - 142-143 Santa Susanna i Santa Maria de Santa Perpètua de Gaià
 - 148 Sant Miquel de Montclar
- Priorat**
- 179 Santa Maria de Siurana
 - 186 Santa Maria de Marçà
- Penedès**
- a Sant Miquel del Montmell
 - b Sant Vicenç, d'Albinyana
- Urgell i Garrigues**
- c Santa Maria de Guimerà
 - d Santa Maria de Tarrés
 - e Sant Joan Palau de Vinaixa
 - f Sant Martí de Maldà
 - g Santa Maria de l' Espluga Calba

FIG. 9.56: esglésies citades a la butlla d'Anastasi IV en la qual s'estableixen les col·lacions de l'arxidiòcesi de Tarragona (els números es corresponen a la taula 9.7).

	COMARCA	TOPÒNIM	MUNICIPI	PREROMÀ
26	Alt Camp	Querol	Querol	
54	Baix Camp	Les Muges	Pratdip	
55	Baix Camp	Pratdip	Pratdip	
110	C. Barberà	Queralt	Santa Coloma de Q.	
153	Ribera d'Ebre	Tivissa	Tivissa	
171	Tarragonès	Tarragona	Tarragona	

FIGURA 9.57: topònims preromans en el territori objecte d'estudi.

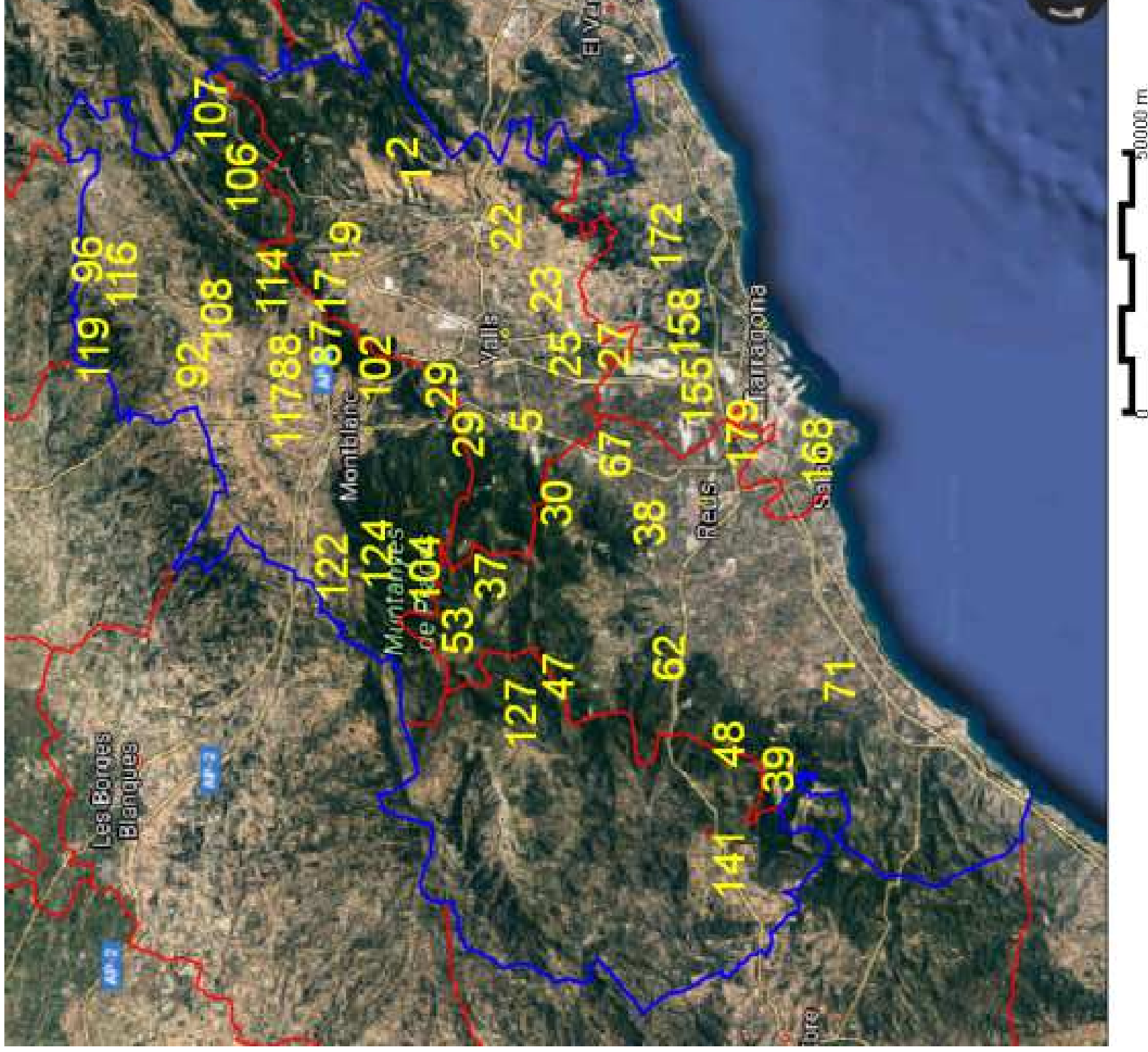

FIGURA 9.58: topònims llatins en el territori objecte d'estudi.

	COMARCA	TOPÒNIM	MUNICIPI	LLATI	GERMÀNIC	MOSSARAB	ÀRAB	CATALÀ	HEBREU
1	Alt Camp	Sant Pere de Gaia	Aiguamúrcia						
2	Alt Camp	Sants Creus	Aiguamúrcia						
5	Alt Camp	Santa Maria d'Alcover	Alcover						
17	Alt Camp	Conill	Cabra del Camp						
19	Alt Camp	Cabra	Cabra del Camp						
22	Alt Camp	Viardida	Moniferr-Vila-rodonà						
23	Alt Camp	Nulles	Nulles						
25	Alt Camp	Vilas Jordaicas	Puigpelat						
27	Alt Camp	Vilabella	Vilabella						
29	Alt Camp-Baix Camp	Monts Carbonaris	Serra Miramar i Prades						
30	Baix Camp	Albiol	Albiol						
37	Baix Camp	Capafonts	Capafonts						
38	Baix Camp	Castellvell	Castellvell						
39	Baix Camp	Coldejou	Coldejou						
47	Baix Camp	Gallicant	L'Arbolí						
48	Baix Camp	L'Argentera	L'Argentera						
53	Baix Camp	Prades	Prades						
62	Baix Camp	Vilavella	Riudecols						
67	Baix Camp	Silva Constantina	Selva del Camp						
71	Baix Camp	Remullà	V. i Hospitallet						
87	C. Barberà	Sant Pere Ambigats	Barberà de la Conca						
88	C. Barberà	Campo Barberano	Conca de Barberà						
92	C. Barberà	Forès	Forès						
96	C. Barberà	Llorac	Llorac						
102	C. Barberà	Prenafeta	Montblanc						
104	C. Barberà	Monts Carbonaris	Munt. de Poblet						
106	C. Barberà	Santa Perpètua	Pontils						
107	C. Barberà	Santa Susanna	Pontils						
108	C. Barberà	Rocafort	Rocafort de Queralt						
114	C. Barberà	Padrinyà	Sarrià						
116	C. Barberà	Savallà	Savallà del Comtat						
117	C. Barberà	Solvella	Solvella						
119	C. Barberà	Ruacoró	Vallfogona de R.						
122	C. Barberà	Comellà	Vimbodí						
124	C. Barberà	Els Prats	Vimbodí						
127	Priorat	Siurana	Cornudella de M.						
141	Priorat	Marçà	Marçà						
155	Tarragonès	Constantí	Constantí						
158	Tarragonès	Els Pallaresos	Els Pallaresos						
168	Tarragonès	Salou	Salou						
172	Tarragonès-Alt Camp-Conca de B.	Gaià, nu	Tarragona a Santa Coloma						
179	Tarragonès-Conca de B.	Francolí, nu	Tarragona a Vilanova de P.						

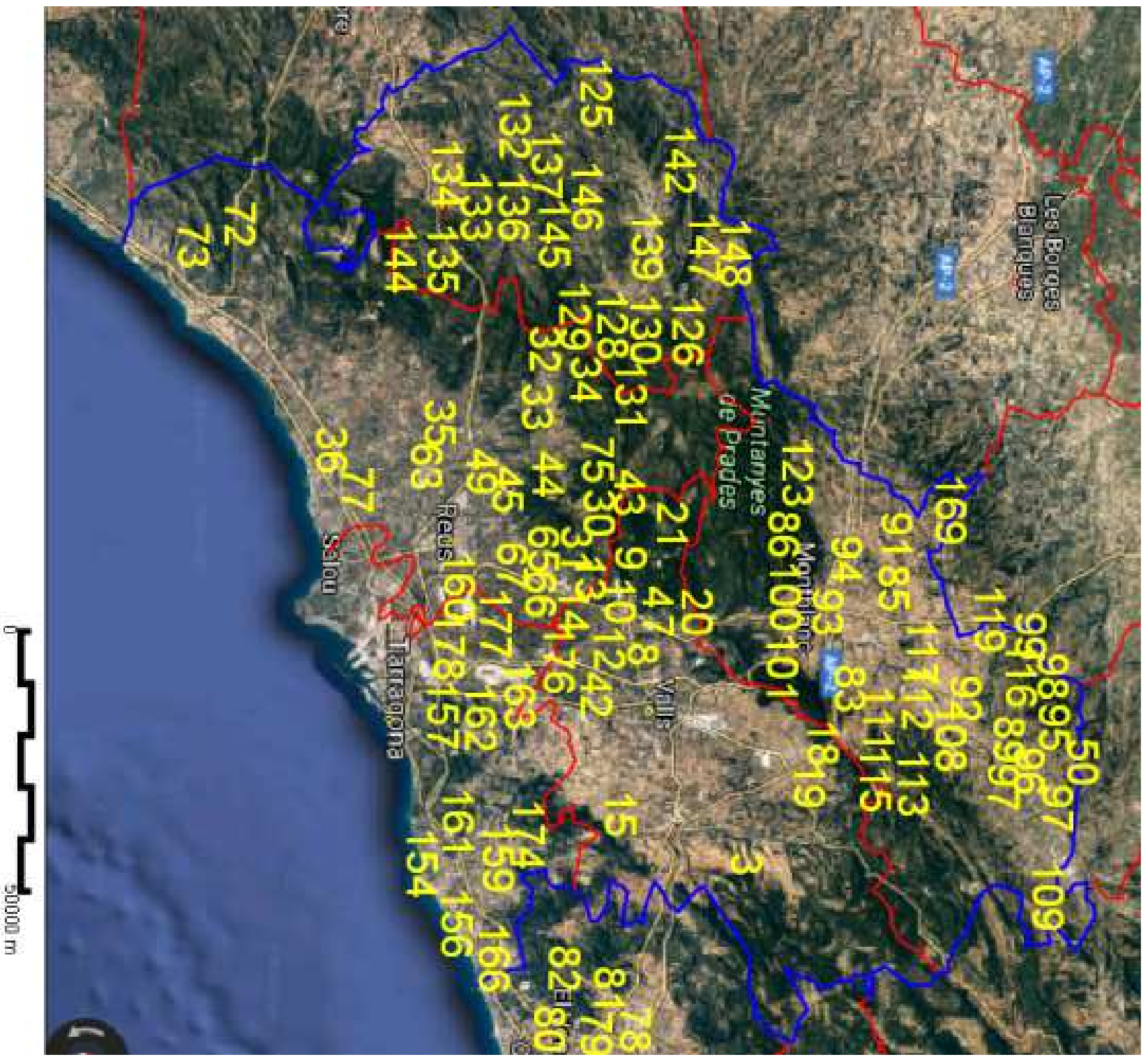

FIG. 9.59: topònims andalusins en el territori objecte d'estudi.

COMARCA	TOPONIM	MUNICIPI	LLATI	GERMANC	MOSSARAB	ARAB	CATALA	HEBREU	OCCITA
3	Aticamp	Santa							
4	Aticamp	Vallada							
5	Aticamp	Vallada							
6	Aticamp	Vallada							
7	Aticamp	Vallada							
8	Aticamp	Vallada							
9	Aticamp	Vallada							
10	Aticamp	Vallada							
11	Aticamp	Vallada							
12	Aticamp	Vallada							
13	Aticamp	Vallada							
14	Aticamp	Vallada							
15	Aticamp	Vallada							
16	Aticamp	Vallada							
17	Aticamp	Vallada							
18	Aticamp	Vallada							
19	Aticamp	Vallada							
20	Aticamp	Vallada							
21	Aticamp	Vallada							
22	Aticamp	Vallada							
23	Aticamp	Vallada							
24	Aticamp	Vallada							
25	Aticamp	Vallada							
26	Aticamp	Vallada							
27	Aticamp	Vallada							
28	Aticamp	Vallada							
29	Aticamp	Vallada							
30	Aticamp	Vallada							
31	Aticamp	Vallada							
32	Aticamp	Vallada							
33	Aticamp	Vallada							
34	Aticamp	Vallada							
35	Aticamp	Vallada							
36	Aticamp	Vallada							
37	Aticamp	Vallada							
38	Aticamp	Vallada							
39	Aticamp	Vallada							
40	Aticamp	Vallada							
41	Aticamp	Vallada							
42	Aticamp	Vallada							
43	Aticamp	Vallada							
44	Aticamp	Vallada							
45	Aticamp	Vallada							
46	Aticamp	Vallada							
47	Aticamp	Vallada							
48	Aticamp	Vallada							
49	Aticamp	Vallada							
50	Aticamp	Vallada							
51	Aticamp	Vallada							
52	Aticamp	Vallada							
53	Aticamp	Vallada							
54	Aticamp	Vallada							
55	Aticamp	Vallada							
56	Aticamp	Vallada							
57	Aticamp	Vallada							
58	Aticamp	Vallada							
59	Aticamp	Vallada							
60	Aticamp	Vallada							
61	Aticamp	Vallada							
62	Aticamp	Vallada							
63	Aticamp	Vallada							
64	Aticamp	Vallada							
65	Aticamp	Vallada							
66	Aticamp	Vallada							
67	Aticamp	Vallada							
68	Aticamp	Vallada							
69	Aticamp	Vallada							
70	Aticamp	Vallada							
71	Aticamp	Vallada							
72	Aticamp	Vallada							
73	Aticamp	Vallada							
74	Aticamp	Vallada							
75	Aticamp	Vallada							
76	Aticamp	Vallada							
77	Aticamp	Vallada							
78	Aticamp	Vallada							
79	Aticamp	Vallada							
80	Aticamp	Vallada							
81	Aticamp	Vallada							
82	Aticamp	Vallada							
83	Aticamp	Vallada							
84	Aticamp	Vallada							
85	Aticamp	Vallada							
86	Aticamp	Vallada							
87	Aticamp	Vallada							
88	Aticamp	Vallada							
89	Aticamp	Vallada							
90	Aticamp	Vallada							
91	Aticamp	Vallada							
92	Aticamp	Vallada							
93	Aticamp	Vallada							
94	Aticamp	Vallada							
95	Aticamp	Vallada							
96	Aticamp	Vallada							
97	Aticamp	Vallada							
98	Aticamp	Vallada							
99	Aticamp	Vallada							
100	Aticamp	Vallada							
101	Aticamp	Vallada							
102	Aticamp	Vallada							
103	Aticamp	Vallada							
104	Aticamp	Vallada							
105	Aticamp	Vallada							
106	Aticamp	Vallada							
107	Aticamp	Vallada							
108	Aticamp	Vallada							
109	Aticamp	Vallada							
110	Aticamp	Vallada							
111	Aticamp	Vallada							
112	Aticamp	Vallada							
113	Aticamp	Vallada							
114	Aticamp	Vallada							
115	Aticamp	Vallada							
116	Aticamp	Vallada							
117	Aticamp	Vallada							
118	Aticamp	Vallada							
119	Aticamp	Vallada							
120	Aticamp	Vallada							
121	Aticamp	Vallada							
122	Aticamp	Vallada							
123	Aticamp	Vallada							
124	Aticamp	Vallada							
125	Aticamp	Vallada							
126	Aticamp	Vallada							
127	Aticamp	Vallada							
128	Aticamp	Vallada							
129	Aticamp	Vallada							
130	Aticamp	Vallada							
131	Aticamp	Vallada							
132	Aticamp	Vallada							
133	Aticamp	Vallada							
134	Aticamp	Vallada							
135	Aticamp	Vallada							
136	Aticamp	Vallada							
137	Aticamp	Vallada							
138	Aticamp	Vallada							
139	Aticamp	Vallada							
140	Aticamp	Vallada							
141	Aticamp	Vallada							
142	Aticamp	Vallada							
143	Aticamp	Vallada							
144	Aticamp	Vallada							
145	Aticamp	Vallada							
146	Aticamp	Vallada							
147	Aticamp	Vallada							
148	Aticamp	Vallada							
149	Aticamp	Vallada							
150	Aticamp	Vallada							
151	Aticamp	Vallada							
152	Aticamp	Vallada							
153	Aticamp	Vallada							
154	Aticamp	Vallada							
155	Aticamp	Vallada							
156	Aticamp	Vallada							
157	Aticamp	Vallada							
158	Aticamp	Vallada							
159	Aticamp	Vallada							
160	Aticamp	Vallada							
161	Aticamp	Vallada							
162	Aticamp	Vallada							
163	Aticamp	Vallada							
164	Aticamp	Vallada							
165	Aticamp	Vallada							
166	Aticamp	Vallada							
167	Aticamp	Vallada							
168	Aticamp	Vallada							
169	Aticamp	Vallada							
170	Aticamp	Vallada							
171	Aticamp	Vallada							
172	Aticamp	Vallada							
173	Aticamp	Vallada							
174	Aticamp	Vallada							
175	Aticamp	Vallada							
176	Aticamp	Vallada							
177	Aticamp	Vallada							
178	Aticamp	Vallada							

FIGURA 9.60: topònims germànics en el territori objecte d'estudi.

	COMARCA	TOPÒNIM	MUNICIPI	GERMÀNIC	ÀRAB
138	Priorat	Guimets	Guimets		
143	Priorat	Collo <i>Godafredí</i>	Porrera		
154	Tarragonès	Altafulla	Altafulla		
164	Tarragonès	Berà	Roda de Berà		
166	Tarragonès	Roda de Berà	Roda de Berà		

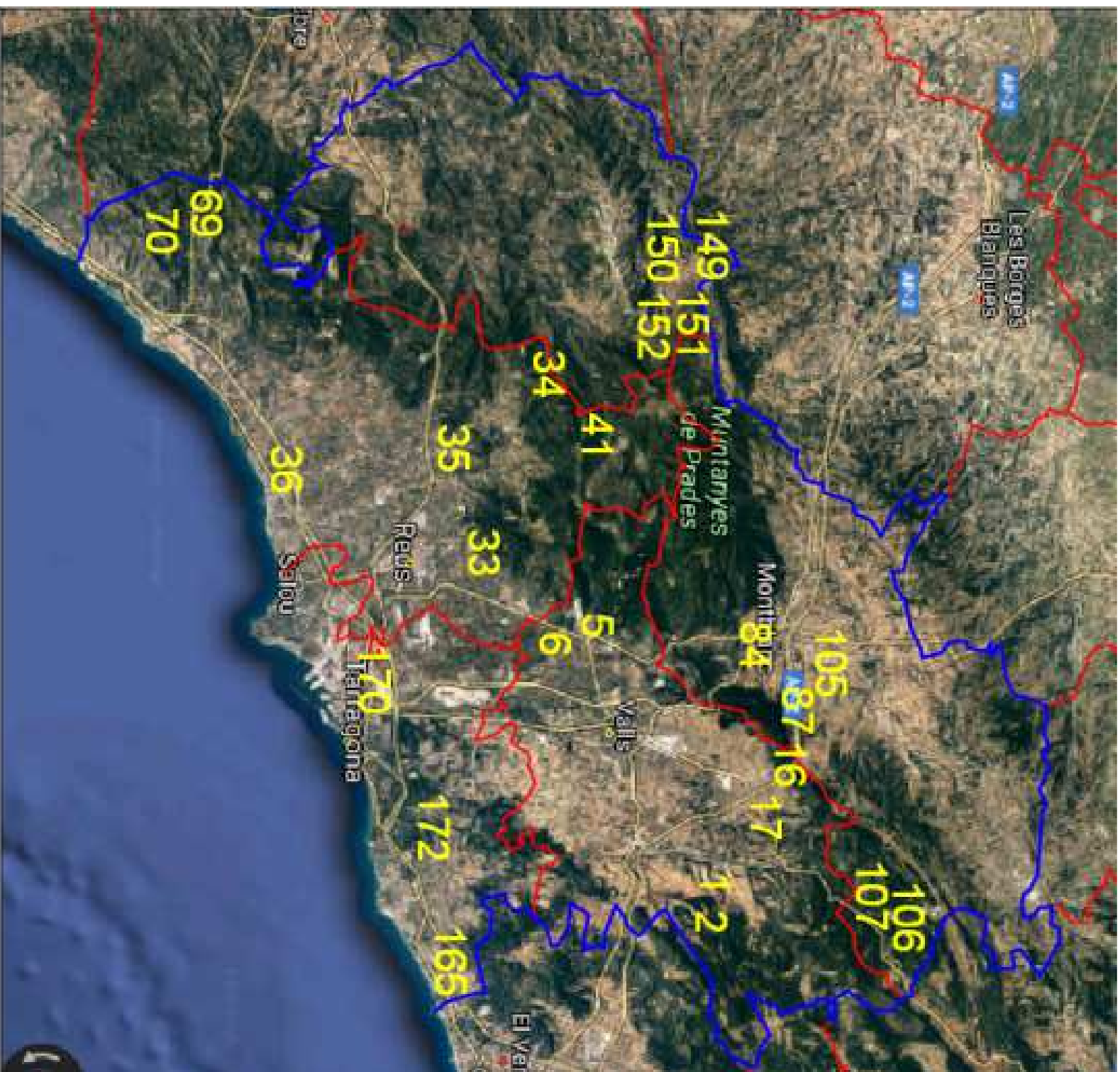

FIGURA 9.61: topònims mossàrabs en el territori objecte d'estudi.

	COMARCA	TOPÒNIM	MUNICIPI	LLATÍ	MOSSARAB	ÀRAB	CATALÀ
1	Alt Camp	Sant Pere de Gaià	Aiguamúrcia				
2	Alt Camp	Santes Creus	Aiguamúrcia				
5	Alt Camp	Santa Maria d'Alcover	Alcover				
6	Alt Camp	Galegus	Alcover				
16	Alt Camp	Alberg	Caixa del Camp				
17	Alt Camp	Alberg	Caixa del Camp				
33	Baix Camp	Almòster	Almòster				
34	Baix Camp	Arbolí	Arbolí				
35	Baix Camp	Botarell	Botarell				
36	Baix Camp	Cambriis	Cambriis				
41	Baix Camp	La Febró	La Febró				
69	Baix Camp	Falves	V. l'Hospitalet				
70	Baix Camp	La Joyarà	V. l'Hospitalet				
84	C. Barberà	Pineuall					
87	C. Barberà	Sant Pere Àmbigüis	Barberà de la Conca				
105	C. Barberà	Pira	Pira				
106	C. Barberà	Santa Perpèua	Pontils				
107	C. Barberà	Santa Susanna	Pontils				
149	Priorat	Les Bressolles	Ulldemolins				
150	Priorat	Balma del Sàpoc	Ulldemolins				
151	Priorat	Les Veques	Ulldemolins				
152	Priorat	Coll de Monecs	Ulldemolins				
165	Tarragonès	Martorellà	Roda de Bera				
170	Tarragonès	Monguons o Mangons	Tarragona				
172	Alt Camp- Conca de B.	Gaià, nu	Tarragona a Santa Coloma				

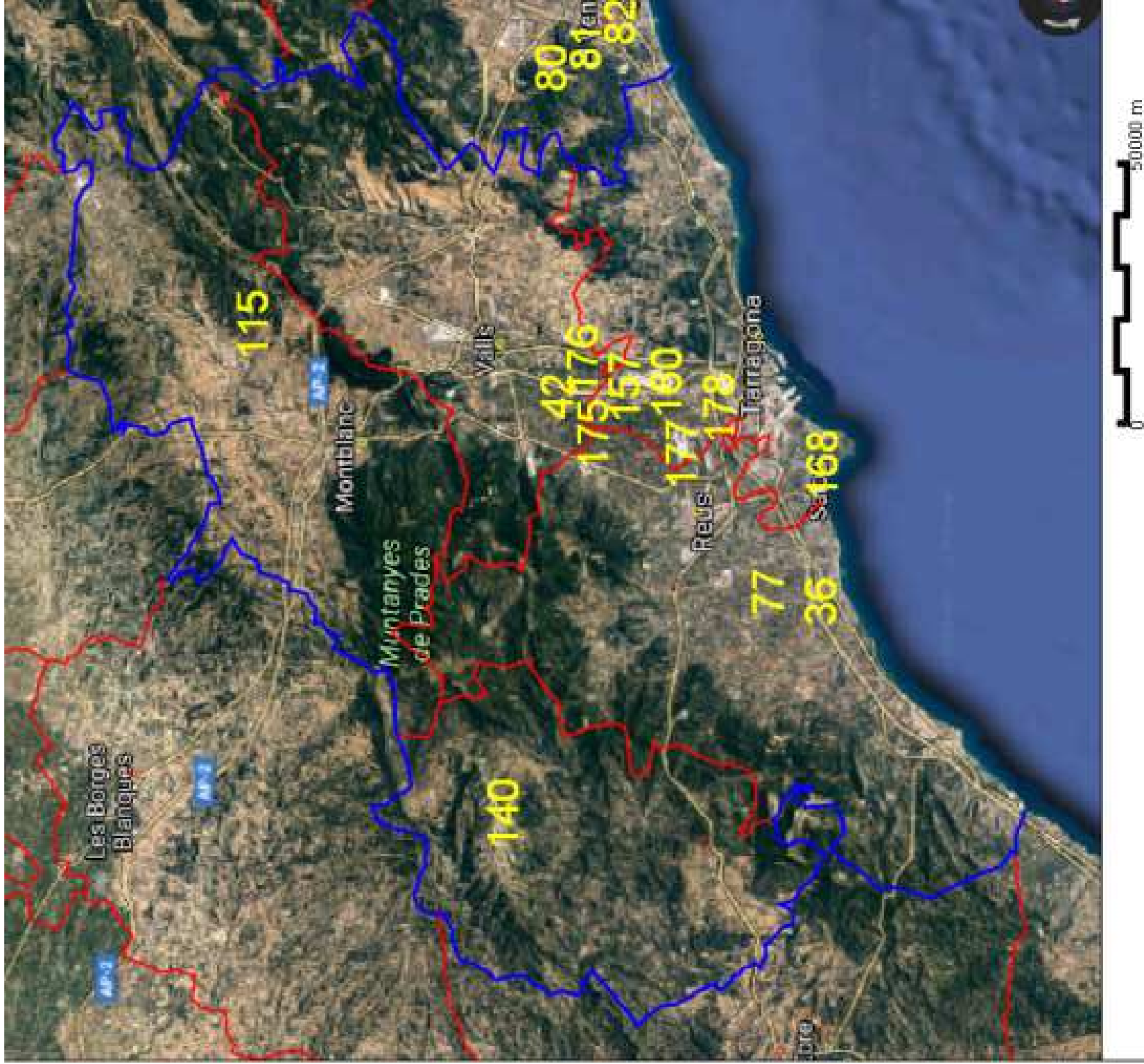

FIGURA 9.62: topònims catalans en el territori objecte d'estudi.

	COMARCA	TOPÒNIM	MUNICIPI	LLATI	MOSSARAB	ÀRAB	CATALÀ	HEBREU
36	Baix Camp	Cambrils	Cambrils					
42	Baix Camp	La Masó	La Masó					
77	Baix Camp	Vinyols i els Arcs	Vinyols i els Arcs					
80	B. Penedès	Montmirad	Albinyana					
81	B. Penedès	Bonastre	Bonastre					
82	B. Penedès	Mesquitells	Bonastre					
115	C. Barberà	Sarrià	Sarrià					
140	Priorat	Cerdans	La Morera de M.					
157	Tarragonès	El Morell	El Morell					
160	Tarragonès	La Pobla de Mafumet	Pobla de Mafumet					
168	Tarragonès	Salou	Salou					
175	Tarragonès	Vilallonga	Vilallonga					
176	Tarragonès	Albinyana	Vilallonga del Camp					
177	Tarragonès	Albinyana	Vila-seca					
178	Tarragonès	Vila-seca	Vila-seca					

FIGURA 9.63: topònims hebreus en el territori objecte d'estudi.

	COMARCA	TOPÒNIM	MUNICIPI	LLATÍ	ÀRAB	HEBREU
15	Alt Camp	Bràfim	Bràfim			
25	Alt Camp	Vilas Judaicas	Puigpelat			
167	Tarragonès	Salomó	Salomó			

FIGURA 9.64: topònims occitans en el territori objecte d'estudi.

COMARCA	TOPÒNIM	MUNICIPI	ARAB	OCCITÀ
90	C. Barberà	Turlanda		
123	C. Barberà	Milmanda	Conesa	Vimbodí

10. CONTRAST AMB ALTRES TERRITORIS DEL NORD-EST DE LA TARRACONESA

Arribats aquí és interessant veure com s'organitzava el país sota control andalusí en tres zones concretes. El primer és el territori de *madinat Larida* (Lleida) abans de la conquesta del 1149, d'acord amb l'estudi fet per Xavier Eritja fa ja més de vint anys. El segon la riba dreta del Llobregat, en concret les comarques de l'Alt i Baix Penedès, Anoia i Garraf; les terres del Pirineu. Finalment es farà una aproximació als darrers estudis de les Terres de l'Ebre a les vespres de la conquesta feudal (**Fig. 10.1**).

L'objectiu que es cerca és tenir referents geogràfics i històrics en l'actual territori català i pirinenc que puguin servir per fer entendre o plantejar com podria ser l'organització de les terres del Camp, la Conca i el Priorat abans de la conquesta feudal.

10.1 OCCIDENT: EL TERRITORI DE LARIDA A LA VIGÍLIA DE LA CONQUESTA FEUDAL

Eritja mostra, a l'igual del que s'observa en altres punts d'Alandalús, com a partir del segle IX i X, la frontera es reestructura de manera que es posen en explotació les terres de secà per sobre de les conques fluvials conreades, en un intent de reforçar demogràficament aquestes contrades. No en va la primera fase del retrocés de l'emirat no és deu tant a la pressió dels comtats cristians sinó a la incapacitat de retenir aquestes territoris per manca de poblament. Zoyaza, a qui estem seguint força en els seus estudis ho deixa clar: "*Las partes más septentrionales de al-Andalus fueron tranquilamente reconquistadas (o más bien re-ocupadas) hacia el segundo cuarto del siglo IX d.C por los cristianos. Hubo movimientos también en Navarra, Aragón y en los condados catalanes, hacia el sur. Aparentemente ello fue ocasionado por la incapacidad musulmana de sostener la ocupación demográfica del territorio.*"³⁰¹⁸

A l'*alfoz* de Lleida diferencia una sèrie de models d'ocupació. El primer és l'*almúnia* (*munya*), explotació agrícola periurbana, és a dir propera a la ciutat, amb espais irrigats i de perfil aristocràtic vinculats a les classes més afortunades, amb la

³⁰¹⁸ Hem elidit les notes ficades per ZOZAYA, J. 1993a, p. 54. Veure també ZOZAYA, J. 1991.

identificació de cadascuna lligada a un antropònim.³⁰¹⁹ Això és significatiu perquè al voltant de Tarragona no hi ha identificada presència de topònims que ens puguin vincular tipològicament a aquest arabisme. Però sí que n'apareixen alguns d'andalusins i no pocs en llengua romànica, a més de mencions de vil·les i alous (**Fig. 10.2**).

A partir del segle X i el califat formalitza la generació de nous assentaments rurals de frontera mitjançant concessió de terres públiques (*iqta*). La pressió feudal anava en augment i calia frenar-la amb la fixació d'assentaments de frontera. A més, per criteris d'eficiència econòmica es permet recaptar impostos a l'exèrcit del *tagr*, cosa que va provocar l'augment abusiú de la pressió fiscal. I com conseqüència d'això, l'empobriment dels pagesos i el creixement de dominis privats a la Marca Superior, acompanyat de la generació d'almúnies. La situació va comportar el seu augment a les terres lleidatanes, una situació que veu similar al què passava a València al segle XI: privatització de comunitats pageses a mans d'una aristocràcia urbana que va passar a ser la beneficiària de l'*usr* o delme. Tot plegat va afavorir el creixement de grans dominis, els *diya mustahlasa*.³⁰²⁰

Després de la conquesta, amb les almúnies ja en mans feudals a partir del segle XI al territori de Balaguer, els predis passen al patrimoni de la noblesa, com també es veu a l'Aragó. En el cas del territori de *Xibrana* això es detecta diplomàticament a Albarca (1182).³⁰²¹ En aquesta zona hem de sumar les viles dels seus límits, fins i tot al bell mig del districte com Vilaplana, Vilanova de Prades i d'Escornalbou, citades ens els diferents diplomes de donació, que probablement també siguin almúnies.

La *turris* no és pas un qualificatiu de defensa militar, sinó que al segle X es vincula a grans explotacions amb hàbitat, això si també amb torre. Es corresponen a un segon estadi de l'explotació del territori en el qual s'ocupen terres marginals separades del fèrtil pla, posant en marxa finques de secà. La intenció és reforçar la presència humana davant la constant pressió feudal del nord de la marca. Les terres de ribera ja eren organitzades en ser més fèrtils i també millor comunicades amb les medines (**Fig. 10.3**).

A partir de la conquesta feudal les torres es coneixen com a quadres, vinculades a la baixa noblesa la qual s'emmarca en un terme castral.³⁰²² De fet la *turris* es referirà llavors a la construcció, mentre que l'almúnia és el conjunt de terres i edificacions com es veu en la descripció de l'almúnia de *Moza*, a la Llitera: "*Retinuit sibi illa canna de illa turre de la Moza, cum illo corral delante, et cum duabus zeis que sunt ad illa calze de illa turre, ex meridiana parte et illa quarta de valle Lerita subtus illo camino, et abet ad quilonem*

³⁰¹⁹ ERITJA, X. 1998, p. 15-17.

³⁰²⁰ ERITJA, X. 1998, p 36-37.

³⁰²¹ GORT, E. 1994b, p. 66; GORT, E. 1995g, p. 372.

³⁰²² ERITJA, X. 1998, p. 19-24. En el cas de Tortosa, vid. VIRGILI, A. 2000 *passim*.

almunia de Rota, et a septendtrione almunia de Sancta Maria de Alaon, et ad oriente caminum de Lerita."³⁰²³

Les torres en la fase islàmica reben el nom del propietari individual, amb el prefix *vin* o *avin* que dona *avin*, o *avan*. És el cas de Vinaixa, per exemple, o Cabacés al Priorat.³⁰²⁴ De tota manera aquesta explicació és controvertida doncs Manzano³⁰²⁵ els vincula a grups familiars, tal i com explica M. Bonet³⁰²⁶ (**Fig. 10.4**).

L'absència de citació d'alqueries i almúnies en textos cristians no indica la seva inexistència, sinó que pot quedar enquadrada en l'enumeració de *villae*. És el cas de la donació als cistercencs de la ràpita del Cascall (1097), ara Sant Carles de la Ràpita, on es fa esment d'una bona colla de llocs definits com a *villae* que comencen per *beni*.³⁰²⁷ I precisament al Camp de Tarragona, Conca i Priorat no manca una sèrie de citacions de vil·les /viles en els documents feudals de conquesta. De fet, això ja ho apuntava Anton Virgili fa una pila d'anys.³⁰²⁸ I també algun topònim com Benijau, a Alcover.³⁰²⁹

A banda dels *husun* amb el paper de defensa en els districtes del *tagr*, hi ha les ciutats o medines com a grans centres administratius i polítics. Entre els dos models ens trobem amb diferents tipus d'implantació com el poblament semidispers o alqueria, la *qura* (pl. *qurà*), una zona de producció vinculada a un *hisn*. Sumem el *burj* (pl. *bury*) i la ja esmentada *munya*, cadascun pel secà o el regadiu. Eritja els vincula a les terres de Lleida amb el terme *daya*, que després passa a ser *borja*, *almúnia* o aldea, bàsicament amb funció d'explotació agrícola però sense deixar de banda el paper defensiu³⁰³⁰

La terra continuava essent estatal i els pagesos en tenien l'usdefruit. A canvi havien de pagar els seus impostos el control dels quals és tribal o dels funcionaris fins que amb la *fitna* veiem com l'Estat es desintegra per donar pas als poders locals o taifes. El fet és que llavors augmenta l'explotació territorial de manera que creix la població i es treballen terres fins llavors marginals, fet que lliga amb la segona fase de generació d'almúnies o *turres* fora de les planes fèrtils.³⁰³¹

Ara bé, fins quin punt podem traslladar el que es veu de la *chora* de *Larida* abans de la conquesta al que passaria al Camp, Conca i Priorat? Hi ha una diferència notable: la medina de les terres de Ponent era una ciutat viva i activa de la Marca Superior, però *Tarraquna* era una altra cosa (**Fig. 10.5**).

³⁰²³ ERITJA, X. 1998, p. 25.

³⁰²⁴ BIETE, V. 1985, p. 100-109. En canvi els *beni* es refereixen a clans, i s'associen a les alqueries. Cfr. ERITJA, X. 1988. p. 33 GUICHARD, P. 1976, p. 426.

³⁰²⁵ MANZANO, E. 1991, p. 87.

³⁰²⁶ BONET, M. 1991, p. 39.

³⁰²⁷ BONET, M. 1991, p. 34, CUADRADA, C. 1998, p. 262. Sobre aquest particular vid. BRAMON, D. 2004.

³⁰²⁸ VIRGILI, A. 1991, p. 34.

³⁰²⁹ CAVALLÉ; J.; BARBARÀ, A. 1982; p. 14.

³⁰³⁰ ERITJA, X. 1998, *passim*.

³⁰³¹ ERITJA, X. 1998, *passim*.

10.2. EL CONTRAST SEPTENTRIONAL, LES TERRES ENTRE LES MARQUES DEL LLOBREGAT I GAIÀ: EL PENEDÈS

Tres són els projectes d'investigació sobre les terres del Penedès que cal tenir en compte: les tesis doctorals d'Alfred Mauri i Josep Maria Bosch i els estudis de l'equip OCORDE de la Universitat Autònoma.

Alfred Mauri en la seva tesi doctoral sobre del comtat de Barcelona realitza un exhaustiu estudi del territori a partir de les fonts documentals, toponímiques, arqueològiques i arquitectòniques amb una concepció nova i intel·ligent de l'aplicació de noves tecnologies informàtiques i infogràfiques en uns temps que aquesta manera de treballar era just estrenada.³⁰³²

A diferència de determinats estudis clàssics, parteix de l'antiguitat tardana i observa que l'organització de l'*ager* s'articula a partir de *Tarraco* com a gran capital provincial i una sèrie de ciutats litorals com *Iluro*, *Baetulo* i *Barcino*, tot marcant dues grans àrees separades pel Llobregat i la mansio *ad Fines* (Martorell). El territori s'articula amb la traça de la *via Augusta* i l'organització de vil·les agrícoles que a la zona del Garraf tenen menys densitat per l'orografia. De tota manera les grans àrees estudiades mostren clarament evidències de centuriació de les terres. Les anàlisis pol·líniques indiquen una explotació agrícola diversificada³⁰³³ (Fig. 10.6).

Ens trobem doncs amb un sistema clàssic d'explotació del territori, amb especial intensitat a les rodalies de les ciutats, vinculada a la lògica venda i exportació d'excedents. A partir de l'anomenada crisi baix imperial s'observa una regressió en l'explotació agrícola i el naixement d'un nou node urbà com és Ègara. Però alerta, proposa que els canvis en aquest temps tenen una lectura diferent:

"L'abandonament dels espais i de les construccions públiques, i fins i tot l'ocupació que s'observa a les zones urbanes, on s'endevinen canvis topogràfics remarcables que mostren la implantació de necròpolis i l'aparició d'espais oberts, juntament amb la reutilització de materials provinents d'antics edificis públics, pot fer pensar que certament som davant d'una regressió. Però els indicis sobre el conjunt del paisatge més aviat matisen la seva incidència. Parlem de crisi per la desaparició del model preexistent i l'associem a una desarticulació social, econòmica, cultural i territorial, però no se n'està configurant una d'alternativa? S'abandona la ciutat, retrocedeix, o hi ha canvis en les demandes d'espai en els usos privats i una deserció de les classes dirigents en relació a les funcions que abans assumien en relació a la cosa pública? M'inclino a pensar que és la segona raó. La desarticulació del sistema polític imperial certament ha fet desaparèixer els al·licients i les contrapartides que les classes dirigents extreien de la seva participació en la cosa pública, alhora que les fonts econòmiques basades en l'exportació s'han estrocat o més probablement, s'han vist molt minvades i especialitzades, però d'aquí a deduir-ne una situació d'empobriment creixent, penso que hi ha molta distància.

Es faria difícil explicar el finançament de la construcció de les nombroses esglésies que es basteixen tant a Tàrraco, amb una distribució territorial més compacte segurament derivada del pes i la singularitat de l'estructura urbana, com a tota l'àrea del Vallès,

3032 MAURI, A. 2006.

3033 MAURI, A. 2006.

Maresme i vall baixa del Llobregat, de forma més dispersa, però amb la presència de les dues seus episcopals de Bàrcino i d'Ègara, i que es visualitza en detall a la fig. 23. Crec que cal pensar que l'abandonament urbà és un canvi de fesomia que juntament amb l'expansió d'edificacions eclesiàstiques, evidencia l'emergència de l'església com a instrument a través del qual s'articulen els grups dominants, que controlen la ciutat i estenen el seu poder cap a les propietats rurals que posseeixen. No es pot menystenir de cap manera la importància dels recursos esmerçats en tot l'entramat d'edificacions eclesiàstiques que es funden en aquest moment. Una progressió que pot i segurament està impregnada de l'acceptació dels discurs religiós, però que sense cap mena de dubte es presenta de forma oportuna a cobrir un buit en els instruments d'articulació social i de poder”³⁰³⁴ (Fig. 10.7).

És un període amb canvis paleoambientals i de patró d'assentament. Per exemple es veu l'aparició de necròpolis en zones marginals, hàbitats rupestres i d'anacoretas, amb uns models d'ocupació de l'ager molt diferents al clàssic model romà imperial. Força casos són en llocs elevats, abans no ocupats i desvinculats a les anteriors zones d'explotació. El fet porta a pensar en nous models d'extracció de recursos i funcionament social, alguns d'ells vinculats al ja citat eremitisme.

Mauri punta a una pèrdua d'estatus: *“segurament els poderosos passen a ser-ho menys, tot i que això s'ha de dir amb cautela, però no sembla pas que necessàriament els que abans eren pobres passin a viure pitjor.”*³⁰³⁵ El plantejament fins cert punt trencador d'Alfred Mauri el porta a desvincular el concepte crisi de l'empobriment econòmic de les classes privilegiades, sinó més aviat al trencament de l'especialització tant en la generació dels recursos com per la diversificació de l'economia, el territori, la societat i els models d'accés als recursos.

Aquesta varietat la veu en la diversificació dels assentaments, que aniran des dels de simple subsistència a les vil·les, on diferencia les d'arrel romana. Cal recordar la diferència entre vil·la i vila i l'evolució del seu significat des d'època antiga: la propietat d'origen fiscal en temps visigots, el territori d'una comunitat pagesa en època carolíngia, o simplement un petit agrupament de caràcter concentrat.³⁰³⁶

El canvi de model d'explotació és força important, doncs *“l'economia deixa pas a un predomini de l'activitat ramadera que comportarà canvis en la xarxa viària, la distribució i tipologia d'alguns assentaments, tot i que aquest aspecte és encara conegut de manera molt limitada, i de forma intensa en el conjunt del paisatge.”*³⁰³⁷

Tot això va significar la mobilització de recursos per transformar el territori i per lògica calia una demografia amb prou força com per fer-ho, quan tradicionalment s'ha parlat d'un important descens de poblament a l'antiguitat tardana. Per la seva banda, la construcció d'esglésies mostra per exemple l'existència d'una estructuració política i social capaç de generar els recursos per la seva obra. Tot plegat per Mauri és la

³⁰³⁴ MAURI, A. 2006, p.: 373-374.

³⁰³⁵ MAURI, A. 2006, p. 374.

³⁰³⁶ ISLA, A. 2001.

³⁰³⁷ MAURI, A. 2006, p. 374.

demostració de canvi de model "*que respon més a l'adaptació a una nova situació que no pas a una simple degradació del sistema anterior.*"³⁰³⁸

Els nous models de vil·les/viles i els palaus, com el cas del Vallès, conviuen amb establiments en alçada molt mal coneguts que fan pensar en petits habitatges de pedra, tàpia, fusta, aprofitant balnes i abrics a la roca. No manquen en els dos tipus una petita església cristiana i tombes fins i tot anteriors a la construcció d'aquesta³⁰³⁹ (Fig. 10.8).

Quan fa referència a la invasió àrabo-berber fa esment de la marxa dels més privilegiats cap al Pirineu i terres dels francs, "*tot i que de ben segur no pas de la totalitat, els quals per la seva posició van propiciar la transmissió d'una imatge especialment catastrofista de l'episodi.*"³⁰⁴⁰ Ara bé, la realitat arqueològica apunta a la continuïtat de l'explotació del territori, cosa que vol dir que es manté el poblament, com es palesarà amb la institució dels palaus com centres de recaptació impositiva del nouvingut Estat islàmic,³⁰⁴¹ o la presència diplomàtica de les vil·les/viles.³⁰⁴²

Per Mauri és un període en el qual continua la tendència a la diversificació dels tipus d'assentament rural³⁰⁴³ amb una pèrdua de possibilitats de l'apropiació de les rendes pageses per part d'un ens superior, la qual cosa permet un cert creixement. En paraules de l'autor la presència islàmica "*més aviat consolida la diversificació i segurament el grau d'autonomia pagesa.*"³⁰⁴⁴ Malgrat tot l'evidència arqueològica és molt magra, però és significativa la creació o manteniment dels palaus i la seva ubicació, que apunta a la continuïtat de l'organització territorial tardoantiga. Amb tot cal ponderar la influència d'assentaments o possibles assentaments vinculats amb els sarraïns.³⁰⁴⁵

La presa de Barcelona pels carolingis l'any 801 de moment no va implicar grans variacions en el Penedès i el Vallès.³⁰⁴⁶ Però les coses canvien d'aquí fins la darrereria del segle IX quan el comte Guifré inicia la seva política de control de la riba dreta del Llobregat i provoca la resposta musulmana: setge de Barcelona del 827 i expedicions del 846, 856 i el 861-862. Mentre, a la marge esquerra, no s'aprecien canvis de l'organització i estructura territorial. El fet es veu amb la pervivència per exemple de palaus i vil·les, amb una presència important de poblament en base a les fonts escrites i arqueològiques que fa pensar en un creixement que afavoreix organitzar aviat la marge dreta del *Rubricatum*.³⁰⁴⁷

El procés va acompanyat de l'arribada de colonitzadors/pobladors/repobladors del nord a sumar amb l'arrelada presència del factor local ancestral. De fet "*la diversificació*

3038 MAURI, A. 2006, p. 375.

3039 MAURI, A. 2006, p. 376.

3040 MAURI, A. 2006, p. 376.

3041 MAURI, A. 2006, p. 124-132.

3042 MAURI, A. 2006, p. 132-145.

3043 MAURI, A. 2006, p. 376.

3044 MAURI, A. 2006, p. 377

3045 MAURI, A. 2006, p. 377.

3046 MAURI, A. 2006, p. 377.

3047 MAURI, A. 2006, p. 377-378.

en l'accés a l'explotació dels recursos i la combinació més equitativa entre activitat ramadera i agrícola que observem ja en aquestes dates, acompanyades de la feblesa dels mecanismes d'apropiació de la renda pagesa, crearà un substrat adequat per al desenvolupament del procés que s'iniciarà amb el salt a l'altra costat del Llobregat"³⁰⁴⁸ (Fig. 10.9).

A les terres del Penedès i Garraf la dinàmica és mostra una clara continuïtat poblacional que es veu arqueològicament a Santa Maria de Martorell i diplomàticament a la vall de Cervelló. La toponímia musulmana per exemple es localitza amb noms de lloc que identifica amb la zona primerencament ocupada pels andalusins, en coexistència amb els *hispani*.

Lligades a l'expansió comtal, Mauri identifica una sèrie de petites fortificacions a l'esquerra del Llobregat tot controlant el pas del Vallès: Benviure, Voltrera, Sacama, Espases i segurament el Papiol. Són sobre roques o punts alts i que entren com punts d'observació del territori. Hi suma les de majors dimensions com el castell de Rosanes (Martorell) que controla el pas de la Via Augusta i l'aiguabarreig dels rius Anoia i Llobregat. A l'Ordal-Garraf el patró de les fortificacions majors voregen el massís muntanyenc i en un extrem hi ha Olèrdola: una estratègia de parapetar-se a muntanya i després expandir-se al pla, des dels castells de Subirats i Gelida, des d'on controlar la *via Augusta* ³⁰⁴⁹ (Fig. 10.10).

L'estratègia de control comtal -ara carolingi, adés feudal- es basa en l'afermament d'una xarxa formada pels castells termenats que trenca l'estructuració anterior, sia d'arrel antiga, sia aixoplugada pels andalusins. El binomi castell i església parroquial seran bàsics per l'afermament del feudalisme en aquestes terres i la ulterior expansió cap al Camp de Tarragona. Sumem els mansos o masos, que marcaran la cristallització del nou sistema al segle XI.³⁰⁵⁰

Josep Maria Bosch estudia l'evolució del terme castral d'Olèrdola entre els segles X i XI en el que es pot definir com un veritable estudi geogràfic i diacrònic on entren en joc les diferents fonts d'informació i fent anar models matemàtics³⁰⁵¹ (Fig.10.11).

En el seu apartat de conclusions, no és pas el moment com en el cas de la tesi d'A. Mauri de fer una ressenya capítol per capítol, Bosch comença plantejant quina és la visió dels documents diplomàtics: "*Els fets que relaten i les decisions que es desprenen dels documents dels segles X i XI serveixen, sobretot per a reconstruir la realitat particular de les elits comtals i no per reconstruir la realitat general d'aquest vinculats amb l'expansió comtal àmbit la vigília i l'endemà de la conquesta*"³⁰⁵² (Fig. 10.12).

El cert és que la visió dels documents del que Bosch defineix com "l'endemà" de la conquesta feudal aporta imatge "*que qüestiona la visió comunament acceptada d'aquest escenari de la vigília com un espai deshabitat, desestructurat i deprimat*" ans al contrari.³⁰⁵³ I com és lògic parteix de l'organització territorial en època antiga i els canvis que es

³⁰⁴⁸ MAURI, A. 2006, p. 378.

³⁰⁴⁹ MAURI, A. 2006, p. 380-382.

³⁰⁵⁰ MAURI, A. 2006, p. 382-384.

³⁰⁵¹ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017.

³⁰⁵² BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, p. 363.

³⁰⁵³ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, p. 363.

produeixen a partir del segle V. Així doncs el poder comtal fa més una acció d'ordenació que no pas de planificació (Fig. 10.13).

A partir dels models matemàtics que aplica en l'estudi, planteja un territori amb la meitat ocupada per massa forestal, i l'altra per agroforestal, amb unes dos-cents punts de conreu de diverses dimensions i associades als corresponents assentaments. Això s'explica amb una activitat agrícola anterior a la implantació de la xarxa parroquial, és a dir prefeudal.

Les zones amb major densitat de població es corresponen amb explotacions més petites, i majors relacions de veïnatge com és natural. És l'espai entre la riera de Marmellar i la vall de l'Anoia, que produïrien un volum important de plusvàlues. En canvi Ancosa i l'Alt Gaià observa unes explotacions més grans, amb menor densitat i veïnatsges més distants, doncs són menys generadores de rendes per les seves característiques geogràfiques.³⁰⁵⁴

L'anterioritat a la implantació d'esglésies es corrobora amb jaciments de datació antiga com Olèrdola (s. VIII-IX), Cubelles (893) o Castellet (917) que estaven vinculats amb d'altres connectats per una xarxa de camins prou desenvolupada, i la seva jerarquia funcional que es va desenvolupant des del segle IV.³⁰⁵⁵ Aquesta organització i estructuració territorial anterior marca la posterior estructuració per part del poder comtal, de manera que la capacitat de producció i la geografia física, econòmica i humana determinen les extensions i ubicacions dels termes castrals. Aquests tenen una extensió entre 10 i 50 km², amb una mitjana de 26'75.³⁰⁵⁶

És interessant veure que els termes castrals apunten a la seva coincidència amb els límits de l'organització territorial en època andalusí, *"que s'interpreten com la part extrema d'antigues demarcacions, assimilables a una vila o vilar, o bé simplement de les àrees de veí més proper entre assentaments."*³⁰⁵⁷ Això significa que el poder comtal tenia com a mínim uns coneixements bàsics de les rendes que produïen aquests espais organitzats i les seves potencialitats, així com les posteriors subdivisions a infeudar, amb uns models que poden encara ser hereus dels repartiments d'època romana.

Els models matemàtics li permeten veure que hi ha termes castrals amb més capacitat de producció de rendes, i l'atermenament de les divisions a partir d'aquests càlculs. L'exemple més paradigmàtic és Olèrdola on el comte es reserva les terres riques de la plana del Penedès i traspasa les del Garraf i el litoral. Això també es veu a Castellet, Castellví de la Marca i Santa Oliva³⁰⁵⁸ (Fig. 10.14).

Castells i esglésies no són en grans elevacions del terreny, sinó en altres de més discretes, d'acord amb una xarxa anterior, així doncs *"els possibles fenòmens d'encastellament o d'ensagrerament els considero com a resultat de tot un conjunt de factors de polarització, entre els quals destaco el dinamisme de les comunitats pageses, la condició dels*

³⁰⁵⁴ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, p. 364-35.

³⁰⁵⁵ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, p. 365.

³⁰⁵⁶ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, p. 365-66.

³⁰⁵⁷ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, p. 366.

³⁰⁵⁸ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, p. 367.

assentaments com a etapes i cruïlles de camins, la funció del lloc com a espai d'intercanvi de bens i, finalment, la millora de capacitat fiscalitzadora."³⁰⁵⁹

La centralitat d'Olèrdola fa pensar a Bosch que es tracta a més d'una *urbs* o *civitas*, un assentament visigot en un lloc estratègic i amb funcions militars i de control, una demarcació que vincula a l'epístola *De fisco Barcinonensi* (592). Amb posterioritat els comtes implanten la xarxa castral i parroquial en punts estratègics cara a travar l'antiga organització territorial que estava en producció, de manera que el primer que fan es convertir la *civitas* en un *castrum* termenat.³⁰⁶⁰ A més es potencia La Granada com espai d'intercanvi. Al final es genera una malla de castells i esglésies a dues hores de caminada.³⁰⁶¹

Els treballs de l'equip dirigit per Ramon Martí (OCORDE) a la zona de Castellví de la Marca han mostrat una sèrie de dades de gran interès. Han localitzat per exemple establiments d'època ibèrica de petites dimensions sia a la plana, sia al peudemont. Ja en època romana fiten 12 punts vinculats a les vies de comunicació antigues, en especial l'eix que travessa el terme de Castellví que procedeix de l'Alt Camp i travessa la comarca en direcció a Bàrcino, és a dir el ramal de la Via Augusta que va directe a les terres de l'interior sense passar per Tàrraco.³⁰⁶² Era doncs un territori força romanitzat i en explotació amb el clàssic sistema de les vil·les.

Una primera ocupació del lloc del Castellví és d'aquesta època, sens dubte per tal de poder controlar la regió. No es fàcil en base als treballs de prospecció saber quines d'aquestes estacions van continuar al baix imperi, quan hom pensa en una reducció important dels espais en funcionament. Pel contrari continua la xarxa de comunicacions antiga pivotant entre el lloc de la Múnia i el Castell de les Pujades. Ja a les acaballes de l'imperi es veu "*l'inici d'un nou procés de simplificació i dispersió dels establiments rurals, tot conservant una notable capacitat productiva, una tendència que també es produiria al sector que ens ocupa*"³⁰⁶³ (Fig. 10.15).

Entre els jaciments de Ratera i les Conilleres es documenta el de la Muntanyeta o Cal Xerrapeta que identifiquen amb el topònim del Palau en diplomes medievals que vinculen als *palats* musulmans del segle VIII i el cobrament de la cinquena part de les produccions per l'Estat islàmic.³⁰⁶⁴ A aquesta fase ja andalusí sumen les torres del Castellot de Castellví i Cap Pascol sobre la riera de Marmellar.³⁰⁶⁵

En base a la documentació de conquesta feudal, ja a partir del segle X, identifiquen una sèrie d'establiments aïllats que "*poden constituir petits veïnats:*" Sant Sadurní de Castellví amb un sitjar (*cigar*), església de Cal Morgades del Grau i els masos de

³⁰⁵⁹ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, p. 367.

³⁰⁶⁰ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, p. 368.

³⁰⁶¹ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, p. 369.

³⁰⁶² Cfr. GUITART, J.; PALET, J. M.; PREVOSTI, M. 2003.

³⁰⁶³ FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; GONZALO, X.; MARTÍ, R.; MARTÍNEZ, M. 2018. S'han el·ludit les citacions bibliogràfiques del text original per facilitar la lectura.

³⁰⁶⁴ FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; GONZALO, X.; MARTÍ, R.; MARTÍNEZ, M. 2018; GIBERT REBULL, J. 2005; MARTÍ, R. 2013a.

³⁰⁶⁵ MARTÍ, R. 2017.

Comallonga i Puigserol, les Conilleres, una torre i una capella. En una sèrie de masos de la zona identifiquen materials ceràmics tant de cronologia antiga com medieval i moderna. Quant a l'eloqüent topònim de la Múnia, es documenta a mitjan segle XII, però la major part de referències són ja del XIII.³⁰⁶⁶

Al Castellot o Castellví de la Marca, els treballs arqueològics han permès documentar materials d'època romana d'un assentament destinat al control del territori i les comunicacions. El lloc s'interrelaciona amb altres establiments antics en alçada com el Castellvell de Rosanes o la Mola de Sant Llorenç del Munt. Les restes arqueològiques alt medievals mostren que va ser el referent més important de la zona fins la (re)ocupació d'Olèrdola.³⁰⁶⁷ La seqüència estratigràfica apunta a una continuïtat entre els segles V-VI fins el XII, quan es van construir les principals peces del castell. Hem de comptar amb muralla, torre mestra i aula annexa anteriors a la conquesta feudal del segle X (**Fig. 10.16, 10.17**).

10.3 EL CONTRAST LLUNYÀ, ELS CONTRAFORTS DEL PIRINEU

Recentment Marta Sancho,³⁰⁶⁸ que ha estudiat l'evolució de les terres del Pirineu entre època romana i la conquesta feudal aporta una sèrie d'observacions en un sucós article que cal tenir en compte per comprendre aquest interessant període.

Parteix de la romanització amb una sèrie de ciutats a l'entrada de les valls pirinenques, com *Aeso* (Isona),³⁰⁶⁹ *Labitlosa* (a La Puebla de Castro, Osca),³⁰⁷⁰ *Iulia Lybica* (Llívia),³⁰⁷¹ i *Lugdunum* (Sant Bertran de Comenges).³⁰⁷² El seu paper era clar: control de les comunicacions i de la producció de matèries primeres com el ferro i la fusta, a més del trànsit ramader. En un segon nivell, cosa lògica en un sistema d'organització en el món romà, les diferents vil·les amb les corresponents centuriacions de l'espai agrícola³⁰⁷³ (**Fig. 10.18**).

Altres nuclis urbans o semiurbans serien *Orgellium* (Seu d'Urgell), *Setelsis* (Solsona) i *Iaca* (Jaca) amb funcions similars que les ciutats de majors dimensions i com a primer estadi urbà abans d'arribar al de les ciutats esmentades i després a les de majors dimensions com *Baetulo*, *Barcino*, *Ilerda* i òbviament *Tarraco*.³⁰⁷⁴ Poca cosa es pot dir d'època tardoromana tot i que està clara la continuïtat de la xarxa de comunicacions fins època medieval i més enllà. De tota manera "la majoria ens inclinem a imaginar un poblament feble pel que fa a la seva quantitat, però amb fortes arrels territorials i marcat

³⁰⁶⁶ FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; GONZALO, X.; MARTÍ, R.; MARTÍNEZ, M. 2018, p. 88.

³⁰⁶⁷ GIBERT REBULL, J. 2005; MOLIST, N.; BOSCH CASADEVALL, J. M. 2012.

³⁰⁶⁸ SANCHO, M. 2018a.

³⁰⁶⁹ REYES, T.; GONZALEZ, R.; GARCIA, J. E. 1998.

³⁰⁷⁰ MAGALLON, M. A.; NAVARRO, M.; RICO, CH.; SILLIERES, P.; FINCKER, M. 2002; MAGALLON, M. A.; ASENSIO ESTÉBAN, J. A.; RICO, CH.; CATALAN, S.; FINCKER, M. 2004; MAGALLON, M. A.; SILLIERES, P.; ASENSIO ESTÉBAN, J. A. 2007.

³⁰⁷¹ GUÀRDIA, J.; GRAU, M.; CAMPILLO, J. 2000.

³⁰⁷² GUÀRDIA, J.; GRAU, M.; CAMPILLO, J. 2000.

³⁰⁷³ PALET, J. M. 2005.

³⁰⁷⁴ BOLÒS, J. 2010a; BOLÒS, J. 2005; BOLÒS, J. 2005; JUSTES, J.; ROYO, J. I. 2010.

*caràcter ètnic i molt ben adaptat a les característiques ecològiques del seu entorn.*³⁰⁷⁵
*Probablement hem de pensar en grups humans amb una estructura social de caire tribal i amb una economia fonamentada en l'explotació del bosc i la ramaderia, en la que l'accés als recursos podria ser de caire comunitari i organitzada per circumscripcions territorials amb una forta coherència geogràfica com són les valls.*³⁰⁷⁶

Les valls permetrien una economia suficient i variada amb combinació dels recursos naturals; ramaders i en menor mesura agrícoles per causa de la climatologia i alçada. Però no permet un gran excedent si no és per la generació dels intercanvis comercials, com és natural i demostra l'arqueologia amb localització d'espais de producció mineral i ramadera d'època romana.³⁰⁷⁷

En època visigoda (s. VI-VII) observa una feble presència del poder estatal, sia l'exèrcit sia les elits hispanoromanes amb l'Església, un gran pes de la cultura material d'arrel romana enfront una magra presència del factor germànic, com passa a la resta del territori que ara és Catalunya.³⁰⁷⁸ No queda clar encara que així ho sembli, la continuïtat dels nuclis centrals romans, si s'han substituït o s'han generat de nous. Un cas de no trencament seria per exemple el Roc d'Enclar a l'entrada de la vall d'Andorra, a sumar Roda (d'Isàbena), Castellciutat o Llimiana, encara que amb molt poques evidències arqueològiques que ho verifiquin, basant-se massa sovint en criteris toponímics o hagiotoponímics.

El Roc d'Enclar és un exemple eloqüent³⁰⁷⁹ amb una seqüència d'establiment militar al segle IV, nucli habitat en alçada inclosa església i cementiri als segles V-VII, una fase andalusí molt poc evidenciada, i continuïtat d'ocupació fins època plenament feudal.³⁰⁸⁰ S'ha de vincular al paper d'*Orgellum* com a nus de comunicacions i de control de les valls pirinenques i la relació amb les terres de la Narbonesa per *Iulia Lybica* (Llívia), i per suposat com a seu episcopal que continua després de la invasió àrabo-berber tal i com demostra la presència de Fèlix d'Urgell i abans l'execució del bisbe Nambad³⁰⁸¹ (**Fig.10.19**).

Quant a la Seu d'Urgell hom havia pensat en la seva ubicació al turó de Castellciutat i després es traslladaria al *vicus* de la plana, al costat del riu Valira. Això hauria passat un cop superada l'expedició d'Abd al Malik a la Cerdanya el 793, la qual s'ha de sumar a la crisi de l'anomenada heretgia adopcionista de Fèlix d'Urgell.³⁰⁸²

³⁰⁷⁵ GRAU QUIROGA, N. 2010, p. 19-20. Hem el·lidit notes bibliogràfiques en el text.

³⁰⁷⁶ SANCHO, M. 2018a, p. 12.

³⁰⁷⁷ EJARQUE, A.; JULIÀ, R.; MIRAS, Y.; ORENGO, H.; PALET, J. M.; RIERA, S. 2009; EJARQUE, A.; JULIÀ, R.; MIRAS, Y.; ORENGO, H.; PALET, J. M.; RIERA, S. 2010.

³⁰⁷⁸ ALEGRIA, W.; HIDALGO, I. 2015; LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YÁÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997, p. 250-307; SANCHO, M.; ALEGRIA, W. 2017.

³⁰⁷⁹ LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YÁÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997, p. 98-113.

³⁰⁸⁰ LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YÁÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997, p. 423-439.

³⁰⁸¹ LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YÁÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997, p. 101.

³⁰⁸² BARAUT, C. 1986-87; BARAUT, C. 1992; VILLARÓ, A. 1992b. Sobre les vicissituds del suposat trasllat de la seu episcopal i la seva antiguitat, vid. BOLÒS, J.; HURTADO, V. 2006, p. 30; PLANAS DE LA MAZA, M.; MINGORANCE F. X. 2001.

Ara bé, treballs arqueològics realitzats ja fa uns anys mostren com prop de la catedral medieval hi ha un establiment romà en una cruïlla de camins. S'hi detecta una fase dels segles V-VI, en la qual s'han trobat els fonaments d'una *porta trifrons* al carrer de Santa Maria, que ha de formar part de la muralla tardoromana. La seu episcopal visigoda verificada per les troballes de l'església de Santa Eulàlia era en un costat (nord-oest) en una posició excèntrica com també passa a Barcelona, Ginebra, Angers o Tours.³⁰⁸³ A tot això afegeixi's un edifici tardoromà sota l'església de Sant Fèlix, a vincular amb la seva tomba.³⁰⁸⁴ En canvi, dalt del turó de Castlleciutat el què hi havia és l'establiment militar.

Ja a la vall del Segre, es compta amb molt poca informació tot i que cal tenir en compte un mausoleu romà al camí del castell d'Oliana.³⁰⁸⁵ Dalt de la Roca del Corb (Peramola) hi ha presència visigoda amb materials arqueològics similars als del Roc d'Enclar. Però no s'han documentat estructures.³⁰⁸⁶ A l'altra banda del riu hi ha el lloc de Castell-Llebre. Això és significatiu per la localització de parelles de punts estratègics a banda i banda d'un pas.³⁰⁸⁷ També es veu al el castell de Mur i Llimiana controlant el recorregut del Noguera Pallaresa, un sistema de control territorial ben documentat en època visigòtica,³⁰⁸⁸ com el conegut cas de Les Cluses a l'actual frontera entre els estats espanyol i francès.³⁰⁸⁹

A Mur hi ha un mur *ciclopi* per la descripció del qual es pot pensar en una construcció emiral com les que es coneixen per exemple a Balaguer, La Ràpita o Siurana.³⁰⁹⁰ De fet els seus descobridors el daten al segle IX.³⁰⁹¹

Una cosa semblant, encara que sense elements cronològics són el *Castellum Nigrum* i el de l'Aulet sobre la Noguera Ribagorçana, en el pas entre Pont de Suert i la vall de Boí. El mateix seria amb els castells de Sopeira i Lastarri a l'estret d'Escales.³⁰⁹²

Poca cosa es pot dir, tot seguint Marta Sancho, de les terres del Pallars i Ribagorça. Això si explica la hipòtesi que Isona bascula després cap al castell de Llordà. Les excavacions de la vil·la de Lloris mostren la continuïtat de l'assentament romà fins l'alta edat mitjana.³⁰⁹³ El trasllat de l'espai de poder d'Isona a Llordà es compara amb Labitosa i la posterior ocupació andalusí del *Cerro del Calvario*.³⁰⁹⁴ No veu però

³⁰⁸³ RUF, M. A.; VILLARÓ, A. 1993; SANCHO, M. 2018a; VILLARÓ, A. 1998a; VILLARÓ, A. 1998b.

³⁰⁸⁴ ADELL, J. A.; BESERAN, P.; SIERRA, A.; VILLARÓ, A. 2000, p. 21-27; SANCHO, M. 2018a. A més, Oriol Vergès, a la nota 7, p. 21 del seu estudi sobre el bisbe Ermengol d'Urgell explica que a les excavacions de 2017 al peu del mur nord de la catedral de la Seu, s'han trobat indicis d'ocupació de l'antiguitat tardana (VERGÈS PONS, O. 2018a).

³⁰⁸⁵ SANCHO, M. 2018a, p. 16

³⁰⁸⁶ REMOLINS, G. 2013; SANCHO, M. 2018a, p. 17-18.

³⁰⁸⁷ GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A. 2011; NOLLA, J. M. 2014.

³⁰⁸⁸ ALÒS, C.; CARRENO, C. 1991; SANCHO, M. 2018a, p. 18.

³⁰⁸⁹ NOLLA, J. M. 2014.

³⁰⁹⁰ MENCHON, J. 2012a.

³⁰⁹¹ GONZÁLEZ PÉREZ, J. R.; RODRÍGUEZ, J. I. 1979; SANCHO, M. 2018a, p. 18.

³⁰⁹² SANCHO, M. 2018a, p. 18.

³⁰⁹³ SANCHO, M. 2018a, p. 16.

³⁰⁹⁴ ASENSIO ESTÉBAN, J. A.; MAGALLÓN, M. A. 2011, p. 114; SANCHO, M. 2018a, p. 16.

indicis que permetin pensar que Roda d'Isàbena sigui d'origen romà o una seu episcopal visigoda, tot i que es documenta a partir del segle X. Això sí, hauria una fortificació que al segle IX és assaltada per Al-Tawil en el context d'una ràtzia a la Ribagorça.³⁰⁹⁵

De tota manera, el fet que una sèrie de llocs apareguin en els documents alt medievals com *civitates*, fan pensar en la certesa de la hipòtesi d'un origen romà: *Civitate Urgellum* (916), *Rota Civitate* (956), *Ysauna Civitate* (973) i *Civitate Limignana* (982), com es demostra en el segon cas d'acord amb les excavacions a l'Esquerda (Osona).³⁰⁹⁶ Tan sols es documenta una fase visigoda, al castell d'Orrit, davant d'Areny en un punt de control fluvial. S'ha interpretat com el centre d'un *pagus* al marge esquerre de la Noguera Ribagorçana,³⁰⁹⁷ des del Pas d'Escales al Montsec fins arribar a Talarn, com explica la documentació del monestir d'Asan del que se'n parlarà tot seguit.³⁰⁹⁸

A partir del segle IX, la recerca documental permet veure la progressiva consolidació —no sense dubtes— del poder nobiliari primer carolingi i després comtal al mateix temps que el bisbat d'Urgell va estenent els seus tentacles fins el Pallars i la Ribagorça amb la implantació continuada de monestirs benedictins que arraonen definitivament el monaquisme visigòtic lligat a l'adopcionisme de Fèlix d'Urgell.³⁰⁹⁹ L'expressió del poder feudal es materialitza amb la corresponent xarxa de castells de la qual fa una extensa i completa llista. Alguns es troben en alçades superiors als 1000 msnm a vincular amb l'activitat ramadera, i perquè no a l'extracció de minerals i l'explotació silvícola, a més del control de les comunicacions en alçada.³¹⁰⁰

La continuïtat en l'explotació i organització del territori on és lògic pensar en la coexistència -a ponderar fins quin punt i quina extensió- entre comunitats organitzades amb sistemes de propietat comunitària, amb el sistema clàssic derivat de la propietat privada de tall romà queda prou clara en el seu estudi. També es veu una clara evolució des d'època romana fins el segle X, i no sembla haver especials sotracos motivats per la invasió àrabo-berber, ans al contrari. La vida va continuar i les relacions no van ser solament amb la vessant nord del Pirineu, sinó també amb els territoris d'*Espanya* com diuen els documents de l'època, és a dir l'Alandalús (Fig.10.20).

De la comarca alto aragonesa del Sobrarbe, ben propera a les terres de l'actual Catalunya procedeix una interessant col·lecció de cartes d'època visigoda, totes elles del monestir de San Martín de Asán, cel·la propera al poble de Biescas. D'aquest cenobi tardoromà es tenia notícia de l'epitafi a l'abat Victorià³¹⁰¹ escrit per Venanci Fortunat, al qual se n'ha de sumar un segon redactat per un monjo de nom

³⁰⁹⁵ SANCHO, M. 2018a, p. 16. Cfr. ABADAL, R. d' 1974, GRAU QUIROGA, N. 2010.

³⁰⁹⁶ OLLICH, I. 2004; SANCHO, M. 2018a, p. 16.

³⁰⁹⁷ SANCHO, M. 2018a, p. 16 explica que als treballs realitzats a l'església del castell, s'hi ha trobat una inscripció romana.

³⁰⁹⁸ SANCHO, M. 2018a, p. 16-17; TOMÁS-FACI, G.; MARTÍN-IGLESIAS, J. C. 2017.

³⁰⁹⁹ ABADAL, R. d' 1974; BOIX POLCIELO, J. 2003; BUSQUETA, J.; CASES, M. LI. 1993; DURAN, A. 1975; ENGELS, O. 1969; RIU I RIU, M. 2001b; SANCHO, M. 2018a, p. 18.

³¹⁰⁰ SANCHO, M. 2018a, p. 18-22.

³¹⁰¹ ARIÑO GIL; DÍAZ, PABLO C. 2003. També DÍAZ MARTÍNEZ, P. C. 1998, FORTACÍN, J. 1983.

desconegut. Gràcies a aquest sabem que l'abat va morir el 558 a l'edat de 80 anys i va fundar monestirs a Hispània i la Gàl·lia.

Fa uns anys Enrique Ariño i Pablo C. Diaz van estudiar dos documents procedents del monestir: la donació que el 551 fa el monjo Vicenç, i el seu testament ja com a bisbe d'Osca, datat el 576, en el qual confirma el document anterior. Han arribat gràcies a la seva transcripció al segle XI.

El que està clar gràcies a la progressió d'estudi del territori entre l'època antiga i l'alta edat mitjana és que no hi ha aital trencament en l'ocupació, organització i estructuració. Però no vol dir que sigui una situació estàtica al llarg de tots aquests segles doncs *"existe una continuidad entre la colonización antigua y la medieval, pero es mucho más complicado detectar la continuidad entre el hábitat visigodo (¿y romano?) y el hábitat medieval, fundamentalmente porque nuestro trabajo de campo no ha consistido en una prospección en sentido estricto y porque las condiciones de visibilidad de tierras de montaña son especialmente problemáticas."*³¹⁰²

L'estudi realitzat per Ariño i Gil ha permès d'identificar més d'una cinquantena de llocs a les actuals províncies d'Osca, Saragossa i Lleida amb propietats al Pirineu, Prepirineu i Vall de l'Ebre. El nucli més important de predis és a la vall de la Fueva (Tierrantona) i els voltants, la terra *Boletana* (Boltaña). A més Vicenç també té interessos a la zona de *Barbotana* (àrea del Cinca fins Ainsa), *Labitolosa*, *Ilerda* i *Caesaraugusta*, així com a les terres baixes dels rius Esera i Cinca, fins i tot a la vall de l'Ebre, *ad nace i trigario*.

Les propietats *"adoptan una estructura perfectamente organizada, en la que los valles de los ríos Cinca y Ésera funcionan como ejes vertebradores del espacio que favorecen la creación de vías de comunicación."*³¹⁰³ Sens dubte ha de ser fruit de molt de temps de formació d'aquest patrimoni gràcies a l'adquisició i aliances matrimonials durant generacions, amb una coherència pròpia. La gestió intel·ligent de les propietats implica la diversificació de cultius complementada amb les explotacions de muntanya. Així es practica la ramaderia transhumant i el conreu en alçada basat en petites parcel·les en llocs escollits; amb uns productes de tipus mediterrani a les terres baixes, com el *trigario* a les propietats de la terra *Caesaraugusta*.

La diversitat climatològica i geogràfica marca el tipus de producció, però també es veu una selecció dels cultius i del calendari agrícola al llarg de l'any: cereal, vinya, olivera, horta, fins i tot en llocs que no semblen les millors però que encara poden usar-se per aquests cultius. Ariño i Gil els denominen "zones refugi" com la *centua* o vinya, a l'alta muntanya que s'ha de sumar a camps de conreu i de pastura. Com ells diuen és *"una agricultura basada en la complementariedad de los productos y las zonas de explotación en la que hay que valorar igualmente la importancia del ganado, algo que la documentación también refleja."*³¹⁰⁴

³¹⁰² ARIÑO GIL; DÍAZ, PABLO C. 2003.

³¹⁰³ ARIÑO GIL; DÍAZ, PABLO C. 2003, p. 231.

³¹⁰⁴ ARIÑO GIL; DÍAZ, PABLO C. 2003, ,p. 231-32.

La ramaderia és prou important, de tipus transhumants amb l'anotació de prats estivals com el que denomina *estiua Saldana* a més de diverses *estiuolas*. Arribaria a les terres baixes del Cinca i l'Ésera on haurien pastures d'hivern.

Ariño i Gil criden l'atenció a de la importància que en aquell temps va assolir la rompuda de terres, en punts llunyans dels nuclis urbans aparentment mal comunicats i d'interès baix per una economia agrícola romana de tall clàssic. Per exemple la ciutat de *Barbotum* té conreus a Poleñino, distant del centre urbà i de les principals vies. De *Labitolosa* es compten terres a Perarrúa, de les poques finques al·luvials del Lesera, amb risc d'inundació. A la vall de Fueva marquen *centuas* és a dir vinyes en alçada a *Asserisse* y *Alaruesa*. A Lagunarrota (*Lacuna rupta*), als Monegros hom dreña un llac i el posa en explotació, tasca que necessita una inversió i una planificació prou importants.

La toponímia marca noms de lloc preromans - *Scenoise, Asserisse, Arcaranno, Beire i Beice, Anduso, Ause Vero, Sengunus, Segun, I(n)suste*- al costat d'altres clarament llatins - *monte Polenario, Maremortuum, Petra Rouoida, Lacuna Rupta, ad Nace, Trigario*- o els relacionants amb propietaris -*Euelaili, Borgisali, ad domum Eulali, Semproniano, ad domum Retiari*-. Aquests elements porten a deduir i amb raó la continuïtat entre l'estructura territorial romana i visigoda, fins i tot en els llocs on la *civitas* no existeix com entitat administrativa autònoma. És més, Ariño i Gil defensen que en època visigoda es mantenen els límits territorials romans, i en el cas que siguin de nous, seran independents a la creació de nuclis urbans.

La relació dels predis a *Ilerda* i *Caesaraugusta* mostra la continuïtat de la vida urbana, bé que amb uns paràmetres diferents als de segles enrere, amb explotacions rurals que encara s'anomenen vil·les. També compten assentaments *in rure* associats a ciutats de segon nivell com *Barbotum* i *Labitolosa*, a les quals hem de sumar les *civitates* de nou encuny com *Boletum* i *Terrantona* que no tindrien un gran centre urbà ni monumental del tipus clàssic. Caldrà sumar la cita de punts definits com *locus* i *domus*, que marquen poblament dispers. Ens trobem doncs amb comunitats petites "que acogerían a individuos de posición legal y social diversa, donde el aprovechamiento de los terrenos de cereal, viña y huerto se trabajarían esencialmente en núcleos familiares y los pastos y bosques tendrían un uso colectivo."³¹⁰⁵

En època medieval, aquest model té la seva continuïtat i evolució, de manera que entre els segles IX i X s'organitza una sèrie de *territoria* de dimensions variables i estructuració no precisa. La posta en marxa de terres marginals en època visigoda segueix als segles X-XIII, tal i com exposa la documentació i la toponímia. La desaparició d'alguns locatius es deu més a canvi de topònim que no pas a l'abandonament de terres. No s'exclouen processos de colonització i ruptures entre els segles IX i XII "con la llegada de inmigrantes del sur"³¹⁰⁶ però no es tracta de llocs deserts, ans al contrari.

La situació queda corroborada amb els estudis paleoambientals per exemple al llac de l'Estanya (*Benavarri*) o *Mare Mortuum* a la *terra labitolosana* on es detecta olivera, vinya, cereal i cànem en època imperial i tardana, al costat d'un territori amb gran presència

³¹⁰⁵ ARIÑO GIL; DÍAZ, PABLO C. 2003, p. 234.

³¹⁰⁶ ARIÑO GIL; DÍAZ, PABLO C. 2003, p. 235.

de bosc. Entre els anys 700 i 925 hi ha una gran acció de desforestació per foc coincident amb una fase climàtica més seca.³¹⁰⁷

El fil de la continuïtat històrica en aquestes terres és prou clar:

"No resulta muy difícil imaginar la transición desde las comunidades menores del periodo visigodo a las estructuras de hábitat y explotación medieval. La aldea medieval tiene su antecedente en estas comunidades de montaña. Señores, campesinos y monjes nacen de ellas, un mundo profundamente impregnado por lo romano, pero en el que la estructura de propiedad romana no tiene nada que ver ni con la villa ni con la ciudad. Hay que advertir que la 'pobreza' de estas comunidades de montaña no significa ni comunidades de tipo indígena, cuya huella no aparece por ninguna parte, ni mucho menos comunidades igualitarias. En ellas tiene que haber grandes, medios y pequeños propietarios. Su origen étnico es irrelevante. El origen indígena, romano o bárbaro es secundario ya que no existe más que un modelo cultural y éste es romano. La tierra está en poder de individuos con intereses comarcales o regionales.

*Vicente, un medio propietario, tiene intereses que defender tanto en ciudades de honda raigambre romana (Ilerda o Caesaraugusta) como en las comunidades más apartadas. En el momento de la creación de los reinos cristianos, alguien con un rango semejante pudo asumir unas competencias políticas que hasta entonces no habrían sido necesarias."*³¹⁰⁸

Tomás-Faci i Martín Iglesias han publicat quatre documents més procedents d'aquest monestir, els quals són datats entre el 522 i 586. El primer és la donació del monjo Gaudiós en favor del monestir i l'abat Victorià possiblement quan va deixar el món, és a dir quan va ingressar en el monestir. La seva família era gent acomodada d'Escorrué (mun. de la Fova, Sobrarbe) i després de ser monjo va exercir de bisbe de Tarassona. La donació ve d'herència paterna amb possessions al nord-est de la Tarraconesa: Osca, Lleida, Barcelona i Terol actuals.

El segon i tercer documents són una exempció fiscal del rei Leovigild a favor del bisbe Aquil·lí de Narbona pel que s'esperava de recaptar de les seves possessions a la Tarraconesa, uns 50 sous; i una donació d'aquest prelat al monestir d'Asan i l'abat Florenci, consistent en dues finques a Tierrantona i Barbastro, segurament les que van ser objecte del favor reial. Finalment un document de Recared I en el que es retornen al monestir els béns que els bisbes Bagauda i Licinià havien donat a la corona, a les terres de Lleida, Barbastro, Boltaña i Tierrantona citant també les pastures d'estiu de Broto i Vio.³¹⁰⁹

Els diplomes, especialment la donació, mostren predis en diferents punts de la Tarraconesa com els que ja apareixen en les donacions de Vicenç, cas de les terres *Terrantonensi*, *Boletano*, *Barbotano/Barbutano* i *Hilerdensi*: Tierrantona, Boltaña, Barbastro i Lleida. S'afegixen d'altres als territoris *Gersonensi*, *Ausonensi*, *Orritensi*, *Anauitano*, *Aquensi* y *Osocerdensi*: Guissona, Osona, Orrit i la Vall d'Àneu a més d'*Aquae Calidae*, és a dir Caldes de Montbui. Com diuen els autors, "*se trataba de distritos extensos (más proximos a las actuales comarcas o valles, que a los distritos locales de*

³¹⁰⁷ ARIÑO GIL; DÍAZ, PABLO C. 2003, p. 231.

³¹⁰⁸ ARIÑO GIL; DÍAZ, PABLO C. 2003, p. 236; WARSAND, G.; RIERA MORA; S.; JULIÀ, R. 2003.

³¹⁰⁹ TOMÁS-FACI, G.; MARTÍN-IGLESIAS, J. C. 2017, concretament p. 266-67.

raiz feudal que siguen imperando en la región) que frecuentemente tomaban el nombre de las ciudades clásicas que los habían generado en torno a sí mediante su acción como centros rectores del espacio rural (Ieso, Ausa, Ilerda, Osicerda); a la altura del siglo VI muchas habían perdido el carácter urbano, pero sus territorios pervivían como espacios administrativos o, cuanto menos, como referentes geográficos.”³¹¹⁰ En els casos d'Àneu, Tierrantona i Orrit no està pas clara la relació amb centres urbans, sinó que serien de segon nivell, a vincular amb valls.

Altres finques, de més difícil localització s'han identificat: *Banasto* i *Iderbe*, a Tierrantona: *Banaston* y *Gerbe*; *Sterri*; *Anautitano* amb *Esterri d'Àneu*; *Sabarinse* a Orrit és Sant Esteve de Sabaris prop Talarn (Pallars Jussà). Es defineixen les propietats com *domum*, *casam*, *uillam*, *casellam*, *fundum* o *colonica*. En els dos primers casos, van acompanyades de *mancipiis* o també *colonicis*, pagesos dependents de les finques, és a dir amb serfs o colons sense aclarir si els dos substantius són sinònims. A la única *villa* citada hi habitaven *colonicis*, *tributariis seu seruis*, de manera que són assentaments més complexos en les relacions entre els habitants, potser propers al concepte d'aldea. Tampoc manca la citació d'esclaus.³¹¹¹

Veiem doncs com en època visigoda hi ha no solament terratinents amb interessos a la Tarraconesa nord-oriental, sinó amb una organització econòmica prou sòlida i diversificada, amb producció agrícola, i també vinculada amb la ramaderia estacional. Es detecta una estructuració coherent del treball així com d'inversió de capital com es demostra per l'assecatge d'estanys o l'exempció de determinats impostos reials, sense oblidar unes interessants relacions eclesiàstiques i econòmiques amb el nord del Pirineu.³¹¹²

3110 TOMÁS-FACI, G.; MARTÍN-IGLESIAS, J. C. 2017.

3111 TOMÁS-FACI, G.; MARTÍN-IGLESIAS, J. C. 2017.

3112 "La explotación de las tierras se caracteriza por la diversificación de cultivos, condicionada en parte por las imposiciones de suelo y clima, pero en la que desempeña también un papel importante el deseo del propietario de obtener productos varios que le guarden de posibles desastres naturales. La diversificación permite también repartir los trabajos agrícolas en distintos momentos del año. Se explota el cereal, la viña, el olivo y los productos de huerta, en un policultivo que distribuye estos productos incluso por zonas aparentemente poco aptas. Así, se aprovechan al máximo las 'zonas refugio' para establecer cultivos que se encuentran cerca del límite de su viabilidad. En Asserisse y Laruesa Vicente tenía unas centuas, seguramente destinadas a la explotación de vides, pues la centua es una unidad de medida agraria específica para la viña pero además, en el testamento, el cultivo de viña en la terra terrantonensis se menciona de forma expresa, junto con los campos y pastos (uineis, agris, pascuis). Este mismo panorama vale para la época medieval, ya que los documentos de Asán mencionan el cultivo de la viña en Asseressa. En nuestras visitas a la zona pudimos ver como todavía hoy se cultivan viñas en lugares muy concretos del valle de La Fueva y en Santa María de Buil (Boltaña) crecen olivos a 975 m de altitud.

El resultado es en definitiva. una agricultura basada en la complementariedad de los productos y las zonas de explotación en la que hay que valorar igualmente la importancia del ganado, algo que la documentación también refleja. La importancia de la ganadería queda probada por el uso que se hace de los puertos de montaña, como por ejemplo el de Segun/Sahún. La explotación pecuaria debió incluir un cierto grado de trashumancia, si valoramos la mención de la estiuia Saldana junto a otras estiuolas indeterminadas, que no son sino pastos de verano. Es muy probable que la trashumancia llegara incluso a alcanzar las tierras bajas de los ríos Ésera y Cinca como zonas de pastos de invierno, cuando los pastos de montaña estaban ocupados por la nieve." ARIÑO GIL;

A aquests sis documents del segle VI, és a dir força abans de la invasió àrabo-berber cal sumar-ne tres més que procedeixen d'Aguilaniu (Benavarri, Ribagorça) i Àger (La Noguera), que són posteriors a aquest moment històric.

El d'Aguilaniu és del 987 i explica un conflicte de la seva comunitat mossàrab amb la de Juseu per la possessió d'un pou saliner. En el document els homes del lloc juren tenir la possessió d'un terç del pou de sal que reclamen els veïns. S'esmenten els seus noms i filiacions els quals són bàsicament llatins i germànics i no tenen molt d'islàmics, tot i que també n'apareix algun. I és més entre ells tenen llaços familiars: Fortuny fill d'Alerbia, Ferrús fill d'Ecça, Guisad fill de Cristòfor, Nunó fill d'Odemar, Endura fill de Rami, Exipi fill de Ramir, Altemir fill d'Axenci, Requesind fill d'Oriolf, Albí fill d'Iquila, Ot fill de Sibil-la, Requesind fill d'Altemir essent testimoni Azeca i oïdors Comparat fill d'Aquila, el capellà Exep fill de Bia i Bonfill fill d'Omar.³¹¹³

És interessant veure que el litigi és en mans d'un prevere que fa de jutge dels cristians en el territori de *Larida*, que per les qüestions eclesiàstiques dependria del seu bisbe, probablement Jaume, i per les civils del governador musulmà.³¹¹⁴

A Àger hi ha dos documents més, un del 994-95 en el qual es dona comptes de la venda de la meitat d'una peça de terra on es citen de nou noms llatins i germànics. En l'altre es ven la cinquena part d'una vinya el 953 on apareixen com a actuant Lisabel, Ecegolall, Betar i Nefrid, essent testimonis Recared, Anseric, Cit i l'escriba Haranenc³¹¹⁵ (**Fig. 10.21**).

Està clara la convivència dels sistemes de propietat comunal i privada, ara passada a l'Església –cas d'Asan- abans de la conquesta islàmica, com també la continuïtat de la vida en unes terres allunyades de les ciutats visigodes i islàmiques. Com també estan clares les relacions basades en els fonaments jurídics del món romà, amb testaments, donacions, juraments i jutges com un prevere respectat pel poder islàmic, a més de la continuïtat de datació dels diplomes amb l'ús de l'era visigoda i no pas l'any de l'Encarnació, cosa que demostra que les comunitats mossàrabs seguirien el ritus hispànic i no pas el carolingi. Amb això ja n'hi hauria prou per qualificar-los de mals o perversos cristians. I el més interessant en els cas de les cartes mossàrabs, la integració de les diferents cultures i ètnies com es veu en els seus noms, en una societat que sembla molt més plural del que hom s'havia imaginat. Senzillament, la vida continuava i de manera força normalitzada seguint el model de família nuclear que utilitzava el dret romà i el llatí que aniria evolucionant cap a les llengües romanços; però els documents privats continuaren mantenint-lo com a llengua vehicular (**Fig. 10.22**).

DÍAZ, PABLO C. 2003, en concret les p. 231-232. Vid. també TOMÁS-FACI, G.; MARTÍN-IGLESIAS, J. C. 2017.

³¹¹³ ABADAL, R. d' 1955, doc. doc. 270 p. 427; BOIX POLCIELO, J. 1996; FONT, M. A.; BOIX, J. 1996.

³¹¹⁴ SALRACH, J. M. 2009, p. 36

³¹¹⁵ BENET CLARÀ, A. 1994b; BENET CLARÀ, A. 1994c. També BENET CLARÀ, A. 1994a.

10.4 LES TERRES DE L'EBRE

De manera potser no intencional, quan parlem del Camp, Conca i Priorat entre les conquestes àrabo-amazic i feudal, ens fixem en el què passava a la Catalunya Vella, especialment el Penedès, i en menor mesura amb les comarques de Ponent. Però no acabem mai de centrar-nos en l'evolució històrica a la vall baixa de l'Ebre, i encara menys de les terres de l'actual província de Castelló. I és una mancança perquè en època antiga formaven part de la *Hispania Citerior* i del *conventus Tarraconensis*. Es més, la Serra de Llaberia i el coll de Balaguer pel Camp i les valls baixes dels rius Siurana i Montsant serien els límits dels *agri tarraconensis* i *dertosensis*. *Barcino*, *Tarraco* i *Dertosa* tres ciutats portuàries del nord-est peninsular que potser caldria veure com evolucionen de manera paral·lela des de l'antiguitat per tal de comprendre una mica millor tot aquest procés històric.

Val a dir que fins no fa tants anys el coneixement que tenim de la vall inferior de l'Ebre en època romana i medieval era força menys reeixit que a la resta del país. I és a partir dels 80 i 90 del segle XX quan podem començar a comptar amb investigacions arqueològiques i històriques amb plantejaments metodològics renovats.

Com en els tres contrastos anteriors, procedirem a fer alguns apunts en base a estudis recents, i per tant actualitzats, bàsicament les investigacions generades des de la Universitat Autònoma de Barcelona, en concret, els treballs de Joan Negre i Ramon Martí per una banda com per altra d'Antoni Virgili i Elena Kirchner amb els seus respectius equips.³¹¹⁶

Partim de la centralitat de la *Colonia Hibera Iulia Ilercavonia Dertosa* com a referent urbà d'un territori força extens que aniria de la Serra de Llaberia, és a dir el límit meridional del Camp, la Foia de Mora, i a discutir si la zona més oriental del Priorat en formaria part, fins l'Ebre, Els Ports i les fèrtils planes agrícoles que arriben als límits del territori de Morvedre i Borriana, ja a l'òrbita de València.³¹¹⁷ Un territori força extens, com també ho és l'*ager tarraconensis*, que es pot reconstruir en base a la delimitació episcopal visigoda de la seu del Baix Ebre i la descripció dels districtes andalusins, que fa Al-Razi. L'autor parla de l'organització territorial d'Alandalús com a continuïtat de la de Dioclecià, encara que es correspon més aviat a la divisió episcopal, base de la recaptació fiscal.³¹¹⁸ Recordi's que l'acta de consagració de la Catedral del Baix Ebre apunta que l'extensió de la seu era "*secundum antiquos limites*."³¹¹⁹

Cal tenir present, com ja s'ha dit en altres moments que en els primers temps de conquesta islàmica la base organitzativa del territori es va assentar essencialment en

³¹¹⁶ GRIÑÓ, D.; CAMARASA, V.; KIRCHNER, E. 2011; KIRCHNER, E.; VIRGILI, E.; PICA, M.; ROVIRA, M. en premsa; MATEU, M.; VIRGILI, A. 2020; VIRGILI, A. 2019b; VIRGILI, A. MATEU, M.; PACHECO, N.; PICA, M.; RIDER, N. en premsa; VIRGILI, A.; BLAY BOQUERA, M. en premsa.

³¹¹⁷ NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

³¹¹⁸ MANZANO, E. 2006, p. 424; NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

³¹¹⁹ VIRGILI, A. 1997, doc. 301.

els nodes urbans³¹²⁰ de manera que l'*amil* era qui tenia el control polític i militar, mentre que el fiscal feia el mateix amb la part fiscal. Per bé que no tenim informació sobre això en els primers decennis a Tortosa, hi ha constància d'*amil* al segle IX.³¹²¹

Unes terres riques, regades per l'Ebre i amb presència humana ben organitzada des de la prehistòria, amb importants evidències comercials amb el món grec i especial púnic en la protohistòria, amb una potent presència ibera. Recordem que estem en el territori dels ilerconvons.

El territori s'organitzava en *ahwaz* (sing. *hawz*), demarcacions menors fixades pels accidents geogràfics, i que es podrien correspondre en certa manera als *territoria* visigots.³¹²² Aventuren que els territoris tortosins recuperats per l'emir al al-Nasir el 924 durant la campanya contra Pamplona, serien demarcacions menors, com valls, serralades que subdividien els *a'mal*. S'hi comptarien els de la zona de Tarragona i el Penedès tornats a dominar en la campanya del 924, que ja eren objecte d'atac comtal al segle IX.

Els territoris més llunyans formaven els *tugur* (sing. *tagr*), és a dir les zones perifèriques a tocar amb els comtats cristians o *Dar al-harb* a les qual s'han de sumar les terres de la costa, exposades a les falconades d'uns i altres, i que cal entendre com espais de conflicte.³¹²³ Hem de tenir en compte que la major part de les accions de combat dels segles VIII i IX van ser per via marítima.³¹²⁴ Per exemple, el 829 salpa una expedició a la conquesta de Sicília en el marc de les múltiples accions d'atac a la Mediterrània occidental; en una altra, un grup de mariners tortosins funden Pechina en temps de l'emir Muhammad (852-886). Abans, en 875 van atacar Marchena i després d'estar fugits una bona temporada funden la citada ciutat d'Almeria.³¹²⁵

Els governadors provincials en època emiral esmerçaven bona part de la recaptació en el manteniment militar com marca la ja citada carta del governador 'Ubayd Allah b. Yahyà, a l'emir 'Abd al-Rahman b. al-Hakam el 850/855 on explica l'estat de la frontera després d'ajudar al Guillemó contra els carolingis el 849. Recordem que també informa que ja no necessita tropes de Còrdova doncs ja feia amb els 130 homes que tenia, que es mantenen per concessions territorials a càrrec dels bens del sultà. Explica com amb els ingressos territorials es feia càrrec del manteniment dels castells així com del pagament dels seus funcionaris. Queda clara doncs una àmplia autonomia de les zones de frontera.³¹²⁶

L'arqueologia mostra que en època romana hi ha com en la resta del país la implantació del sistema clàssic de vil·les, en les quals no manquen casos de continuïtat a l'antiguitat tardana i època andalusí, arribant a la feudal fins i tot.³¹²⁷

³¹²⁰ ACIÉN, M.; MANZANO, E. 2009; CHALMETA, P. 1991; NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019; SOUTO, J. A. 1992.

³¹²¹ NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

³¹²² NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

³¹²³ NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

³¹²⁴ BALLESTÍN, X. 1999a; NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

³¹²⁵ BALLESTÍN, X. 1999a; NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

³¹²⁶ BALLESTÍN, X. 1999; BRAMON, D. 2000 § 251, referit a IBN HAYAN, *Al-Muqtabis*, vol. 2, p. 205-206.

³¹²⁷ NEGRE, J. 2015a.

Això si, amb un sistema d'explotació del territori que ja no era el clàssic explicat pels tractadistes agrícoles.³¹²⁸

La investigació de Joan Negre que culmina amb la seva tesis doctoral fa un repàs força interessant del territori tortosí entre l'antiguitat tardana fins la conquesta feudal.³¹²⁹ En primer lloc destaca la gestió de l'aigua, essencial en els conreus, en una doble vessant: el drenatge de zones lacustres i inundables, i l'aprofitament hidràulic per al reg de camps de conreu i pastures. A això cal sumar les illes agrícoles, que en els documents feudals apareixen com a *insulae* i en la toponímia islàmica són els *yuzur* (sing. *yazira*), les algesires.³¹³⁰

Detecta la presència de drenatges per dessecar zones humides o d'al·luvió, implementar sòls agrícoles i evitar la sortida de mare de rius i rieres, així com a profilaxis de malalties pròpies dels aiguamolls.³¹³¹ L'important esforç per la seva execució com pel manteniment implica la presència d'un poder de prou entitat que només s'entén en època antiga, sia amb l'Estat romà o el visigot, i després el califat.³¹³²

Les *insulae* són illes de sedimentació fluvial a la vora del riu, espais de ribera a mercè de les inundacions però per contra molt fèrtils, aptes per a pastures, prats, camps de farratge o planter per horta i llegums.³¹³³ Aquest sistema d'explotació agrícola es vincula a tradicions orientals a les ribes dels rius mesopotàmics i com no, el Nil. De fet els tractadistes andalusins en parlen, com també en els tardoromans³¹³⁴ (**Fig. 10.23**).

En el cas de Tortosa, com en altres punts de la Tarraconesa oriental s'observa un fort creixement de determinades vil·les al segle IV, després de la crisi del segle III, i la pèrdua d'altres que no acaben de reeixir. Aquesta continuïtat ha d'anar lligada a l'optimització de l'espai agrari, cosa que implica la gestió de l'aigua, i com no un mercat on poder distribuir els seus productes i obtenir les plusvàlues que permeten el

³¹²⁸ NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

³¹²⁹ MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2014; MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2015a; MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2015b; MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2016; NEGRE, J. 2013; NEGRE, J. 2014; NEGRE, J. 2015a; NEGRE, J. 2015b; NEGRE, J. 2019; NEGRE, J. 2020.

³¹³⁰ NEGRE, J. 2015a.

³¹³¹ NEGRE, J. 2015a.

³¹³² La presència de sistemes de drenatge, en forma de rases per exemple no és pas estranya en les vil·les romanes. Es documenta per exemple al Vilarenc, Calafell, vil·la d'època d'August en una zona d'aiguamolls (REVILLA, V.: MIRET, M. 1994). També a Darró, a Vilanova i la Geltrú, amb una important fase dels segles IV-VI. En els moments inicials es va condicionar el terreny per guanyar espai a les zones humides, i per exemple s'identifica una rasa del segle II que es cega al segle V (LÓPEZ MULLOR, A.; FIERRO, X. 1990). Al Camp, en tenim a les vil·les dels Hospitals (MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 2007) en les seves fases més antigues i la de Repsol Química, colmatades al baix imperi (MENCHON, J.; TEIXELL, I. 1999), així com les detectades a les excavacions de l'impressionant conjunt de Vilardida (cfr. fitxa 006 del capítol 6 i CUBO, A.; MORERA CAMPRUBÍ, J. 2020; MORERA CAMPRUBÍ, J.; CUBO, A. en premsa).

³¹³³ MARTÍ, R. 1988c; NEGRE, J. 2015a; VIRGILI, A. 2000, p. 197-205.

³¹³⁴ MARTÍ, R. 1986; MARTÍ, R. 1988c; MARTÍ, R. 1989; NEGRE, J. 2015a.

creixement de les vil·les. Això significa l'exportació fora del territori i com no, la proximitat d'una ciutat, en aquest cas *Dertosa*.³¹³⁵

És llavors com les vil·les que continuen mostren una important monumentalització de la *pars urbana*.³¹³⁶ Aquest model continua fins el segle V, i a partir de la segona meitat es veu com es desarticula sense que això impliqui l'abandó dels espais i com ja s'ha vist en altres llocs. Les zones productives continuen actives, s'amortitzen les estances, se'n generen de nous per a habitatge, producció del sector primari, i enterrament.³¹³⁷

A la vall de l'Ebre, aquestes vil·les, les que coneixem, són sobre terrasses sedimentàries del riu, com mostren els casos de la Carrova (Amposta), la Casa Blanca (Tortosa) i el Mas del Catxorro (Benifallet). Són en una posició menys avançada respecte al riu, que els d'època andalusí. L'assentament anava vinculat a l'agençament de les terres, amb els corresponents sistemes de drenatge.

En el cas de La Carrova, és prop d'una surgència d'aigua, Els Ullals, amb el seu drenatge de les sobreres que seria treballat en època antiga.³¹³⁸ La vil·la de l'Aldea, s'ha identificat amb una *mansio* de la *via Augusta* i una factoria de salaons.³¹³⁹ Es troba en la zona de sediment deltaic, sobre una elevació. La Casa Blanca és també en una zona sedimentària que genera l'illa fluvial de l'Audí, que antigament era separada de terra per humedals a la riba dreta del riu, era en un antic meandre.³¹⁴⁰ El Mas del Catxorro a Benifallet és en un punt més elevat i porta a deduir un sistema de gestió hidràulica, especialment en moments de poc cabdal d'aigua.³¹⁴¹ Quant a Barrugat (Tortosa) també pensa en una *insula*, present en la toponímia.³¹⁴²

Des del segle VI, com ja s'ha comentat a bastament i fins el segle VIII sinó més endavant hi ha un important gir en la gestió de l'espai rural del nord-est peninsular. Ja hem dit manta vegada que el sistema de la vil·la ja no és vigent i es substitueix per nous models, encara per determinar del tot. Neixen assentaments de variada morfologia i funcionalitat, sia sobre o al costat de les antigues vil·les cosa que indica continuïtat de poblament, sia en llocs en els quals no coneixem ocupació o explotació prèvia. Serien poblats i conjunts més petits, a diferenciar pel nombre d'espais domèstics de cadascun, com es veu per exemple al Vallès³¹⁴³ (**Fig. 10.24**).

Aquests canvis es deixen veure, bé que de manera insuficient a La Carrova, Casa Blanca, Mas del Catxorro i Barrugat. En termes generals s'observa l'aprofitament dels espais d'habitatge anteriors per agençar zones industrials, el reciclatge de materials i

3135 NEGRE, J. 2013, p. 481-483; NEGRE, J. 2015a; NEGRE, J. 2020, p. 169-186; REVILLA, V. 2004a.

3136 CHAVARRÍA, A. 2006; ROIG BUXÓ, J. 2009.

3137 NEGRE, J. 2013, p. 485-489; NEGRE, J. 2015a; NEGRE, J. 2020, p. 169-179.

3138 NEGRE, J. 2015a.

3139 NEGRE, J. 2013, p. 214-215; NEGRE, J. 2015a; NEGRE, J. 2020, p. 169-179.

3140 REVILLA, V. 2004a.

3141 BENET ARQUÉ, C.; CARRETÉ, J. M.; FÀBREGA, X.; MACIAS SOLÉ, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1992; BENET ARQUÉ, C.; CARRETÉ, J. M.; FÀBREGA, X.; MACIAS SOLÉ, J. M.; REMOLÀ, J. A. 1993; GRIÑÓ MÀRQUEZ, D.; CAMARASSA PEDRAZA, V.; BUSQUETS, C. 2011; NEGRE, J. 2015a; NEGRE, J. 2020, p. 169-179.

3142 GENERA, M.; JÀRREGA, R. 2011; NEGRE, J. 2015a; NEGRE, J. 2020, p. 169-179.

3143 ROIG BUXÓ, J. 2009; NEGRE, J. 2015a.

la construcció dels habitatges fora de l'antic àmbit residencial. Uns canvis que apunten, per les dimensions i entitats dels elements vinculats a la producció, una minva respecte a èpoques anteriors.³¹⁴⁴

Es detecten també nous assentaments en zones marginals de l'*ager*, com els fons de les valls. La manca de recursos hidràulics apunten a una agricultura de secà, i també ramaderia. Es troben als faldars de la Serralada Litoral i els Ports, tot aprofitant l'orografia amb feixes i bancals, i l'estacionalitat de les pluges,³¹⁴⁵ com es veuria en la resta de la Terraconesa oriental fins l'alta edat mitjana.³¹⁴⁶

Nous canvis en la gestió del territori es fixen ja en època andalusí, especialment a partir del segle IX, quan la ciutat de Tortosa es converteix en el gran centre urbà de la Marca Oriental d'Alandalús i sofreix un seguit d'importants reformes a vincular amb el seu paper polític. El creixement de la medina implica necessitats de productes alimentaris com és obvi, i això vol dir una intensificació de l'agricultura a les riberes fluvials, on l'Ebre serà capital. Apareixen nous assentaments propers als baix imperials i d'altres s'atreveixen a instal·lar-se en les plataformes fluvials³¹⁴⁷ (Fig. 10.25).

Alguns es poden vincular a petites *insulae* del riu en base a la documentació del repartiment després de la conquesta del 1148, estudiada per A. Virgili i J. Negre. Així els diplomes en situen a la zona del Mas del Catxorro de Benifalset, que eren de "*tempore sarracenorum*."³¹⁴⁸ Afegim-ne al meandre de Xerta, com els Arenalets, amb una gran *yazira* associable a una almúnia del segle XI.³¹⁴⁹ També el jaciment de Som, amb presència de terrissa medieval³¹⁵⁰ o la Casa Blanca de Tortosa, que en la documentació feudal és el lloc de *Labar*. Seria una *insula* de la riba dreta i mostra la continuïtat d'explotació des d'època romana. Similar el cas de Mies o *Algezira Mascor*, a Tortosa, amb evidències d'època antiga i islàmica. Una continuïtat que es veu a La Carrova, amb l'aprofitament i gestió de la surgència d'aigua que hi ha en aquest lloc³¹⁵¹ (Fig. 10.26).

Per J. Negre són explotacions agrícoles amb hàbitat agrupat i cohesionat per vincles familiars,³¹⁵² sistema de gestió que canviarà amb el repartiment feudal, que passen a mans individuals.³¹⁵³ Espais que permeten l'activitat hortícola i la formació de prats i pastures, com es veu també en altres llocs com les hortes d'Alacant i Oriola.³¹⁵⁴

3144 CHAVARRIA, A. 2006; CHAVARRIA, A. 2007 *passim*; NEGRE, J. 2015a; NEGRE, J. 2020, p. 169-179. De manera més general, vid. GURT, J. M. 2019.

3145 NEGRE, J. 2013, p. 337-338; NEGRE, J. 2015a; NEGRE, J. 2020, p. 169-186.

3146 NEGRE, J. 2015a; RIERA MORA, S.; PALET, J. M. 2005.

3147 NEGRE, J. 2013, p. 503-504; NEGRE, J. 2015a; NEGRE, J. 2020, p. 169-186.

3148 VIRGILI, A. 2001, p. 213.

3149 PAGAROLAS, L. 1984, doc. 100; VIRGILI, A. 1997 docs. 174, 177, 495.

3150 PONS MARQUÈS, J. 1938, doc. 186; VIRGILI, A. 1997 doc. 171

3151 NEGRE, J. 2015a; NEGRE, J. 2020, p. 368-394.

3152 NEGRE, J. 2013, p. 334-336; NEGRE, J. 2015a; NEGRE, J. 2020, p. 368-394.

3153 MARTÍ, J. 1989; NEGRE, J. 2015a.

3154 GUTIÉRREZ LLORET, S. 1990; GUTIÉRREZ LLORET, S. 1995.

Amb l'adveniment del califat, Tortosa agafa un fort protagonisme. Recordar que el segle X significa la consolidació de la marca o frontera, amb els cristians ja al riu Gaià, i els andalusins entre la Serra de Llaberia, Muntanyes de Prades i Montsant, de manera que el Camp i la Conca queden en una franja o terra de ningú i el Priorat en l'òrbita andalusí, a relacionar amb el territori de Tortosa. És un període que hem de fixar entre l'inici del califat independent amb Abd ar-Rahman III, també conegut com 'Abd al-Rahman al-Nasir (929) i la presa del poder *de facto* pels amirís (978), és a dir Al-Mansur. La segregació dels territoris de Tortosa i Saragossa és un fet quan el 929 el califa nomena separatament els governadors d'aquestes medines i de Lleida.³¹⁵⁵

A partir de llavors, el territori s'organitza en dos tipus de circumscripció, la *kura*, identificada amb zones llunyanes de la frontera, i l'*amal* o circumscripció urbana.³¹⁵⁶ A més el concepte *tagr* passa a ser habitual per descriure la frontera, cosa que fa pensar que substitueix els *a'mal*, com es veu a Tortosa. S'identifiquen amb el territori d'una ciutat, Tortosa, Lleida... i en altres casos a zones geogràfiques més grans a les marques islàmiques.³¹⁵⁷

La consolidació del califat independent significa entre altres coses que els comtes de frontera, es veuen forçats a signar un seguit de tractats de submissió, cosa que canvia dràsticament a inicis del segle XI amb l'atac dels catalans a Còrdova el 1010.

Així el 940 el comte Sunyer i el secretari (*katib*) d'Abd ar-Rahman III signen un tractat de pau a la capital omeia, on havien anat i força senyors (*cuzama*) i reis (*muluk*) de la marca, com explica Ibn Hayan.³¹⁵⁸ Anys després Sendred de Barcelona confirma l'acord.³¹⁵⁹ Fins i tot els reis francs tenen notícia de la crida del califa per tal de participar en les expedicions que va promoure.³¹⁶⁰ Aquesta situació de pau tensa va permetre un temps de baixa bel·licositat de la frontera i l'enviament d'ambaixades per mantenir els acords.³¹⁶¹ Les coses es torcen amb Al-Hakam II, altrament conegut com al-Hakkam al-Mustansir, com es veu amb els enfrontaments dels exèrcits del califa i del comte de Barcelona a les ciutats d'Almeria i Tortosa, l'estiu de 964.³¹⁶² El darrers coneguts són els de 971³¹⁶³ i 974.³¹⁶⁴ Però amb els amirís (976) l'*status quo* es trenca definitivament.³¹⁶⁵

³¹⁵⁵ NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

³¹⁵⁶ NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

³¹⁵⁷ NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

³¹⁵⁸ BRAMON, D. 2000, § 399 p. 292-295 referint-se a IBN HAYYAN, *Al-Muqtabis*, vol. 5, p. 308-309.

³¹⁵⁹ BRAMON, D. 2000, § 404 p. 298-299 referint-se a IBN HAYYAN, *Al-Muqtabis*, vol. 5, p. 317.

³¹⁶⁰ NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

³¹⁶¹ BRAMON, D. 2000, § 418 p. 310-313 referint-se a IBN HALDUN, *Kitab al-'ibar*, vol. 4, p. 143.

³¹⁶² BRAMON, D. 2000, § 420 p. 313-314 referint-se a IBN AL-HATIB, *al-Ihata* vol. I, p. 478-479.

³¹⁶³ BRAMON, D. 2000, § 425 p. 317-321 referint-se a IBN HAYYAN, *Annals Palatins*, § 3-6.

³¹⁶⁴ BRAMON, D. 2000, § 430 p. 322-323-314 referint-se a IBN HAYYAN, *Annals Palatins*, § 182.

³¹⁶⁵ BRAMON, D. 2000, § 439 p. 328-329-323-314 referint-se a IBN HALDUN, *Kitab al-'ibar*, vol 1, app. XXII-XXIII.

Als comtats cristians aquests temps s'aprofiten per la consolidació feudal, amb el procés d'encastellament i control dels territoris en les seves mans³¹⁶⁶ i l'afermament de la seva expansió a l'anomenada Marca del Penedès. Van obrint-se camí cap a les terres del Camp de Tarragona i Conca de Barberà, com mostra el registre diplomàtic. Però quedi clar, uns territoris que ni molt menys eren deserts, ans al contrari.

Per la banda andalusina, Tortosa es consolida com a capital de la frontera, tot controlant un ampli districte o província, cosa que s'acompanya per un seguit d'accions en la ciutat i el reforç del territori. És llavors quan la Marca Superior es subdivideix tot generant-se una nova demarcació, el *Tagr al Xarquí* o Marca Oriental.³¹⁶⁷ Es va lliurar a Muhammad b. 'Abd Allah b. Abi 'Isà per la seva gestió, allà cap el 940.³¹⁶⁸ Dos anys després el califa estableix la Supervisió General de les Fronteres, per tal de tenir una major eficàcia en el control d'aquestes terres, i sobre els ulemes i governadors, així com fer front a qualsevol atac dels territoris dels francs/catalans.³¹⁶⁹ El primer supervisor va ser Mundir b. Sa'id al-Balluti, que ja havia estat cadí de la Marca Oriental.³¹⁷⁰

Una consolidació de la frontera, que en principi sembla deixar de banda les terres del Camp de Tarragona, massa llunyanes de la ciutat de l'Ebre, massa properes ja de les zones controlades pels comtes, i un territori massa extens com per controlar-lo de manera eficaç. De fet el comte Miró, fill de Sunyer, ja era presentat a l'ambaixada a Còrdova del 953 com a rei de Tarragona.³¹⁷¹ La campanya del 941-942 amb la donació de Centcelles a Ripoll³¹⁷² insinua aquesta realitat, força fràgil i inestable: la butlla de butlla de Joan XIII del 971³¹⁷³ diu que Tarragona era en mans dels agarens i aquestes terres van ser temps després a mercè de les incursions d'Al-Mansur.³¹⁷⁴

El fet és que es reorganitza el territori i es promou la construcció de bona part dels castells o *husun*, modificant algunes antigues circumscripcions castrals.³¹⁷⁵ Controlaven la defensa del territori amb les seves guarnicions, les comunicacions, farien de centre de recaptació de tributs, i amb especial atenció a la zona de costa, doncs bona part dels atacs eren per via marítima.

La demanda de recursos per aquesta forta activitat va portar com a conseqüència sol·licitar al califa la rebaixa de la pressió fiscal, cosa que va significar condonar

³¹⁶⁶ BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017; GIBERT, J. 2012; MAURI, A. 2006 MAURI, A. 2006.

³¹⁶⁷ MANZANO, E. 1991, p. 54.

³¹⁶⁸ BRAMON, D. 2000, § 398 p. 292 referint-se a IBN HAYYAN, *Al-Muqtabis*, vol. 5, p. 307-308.

³¹⁶⁹ BRAMON, D. 2000, § 406 p. 301 referint-se a IBN HAYYAN, *Al-Muqtabis*, vol. 5, p. 329. Vid. NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

³¹⁷⁰ BRAMON, D. 2000, § 407 p. 301 referint-se a IBN AL-ABBAR, *al-Takmila* biografia núm. 792.

³¹⁷¹ IBN HALDUN a *Kitab al-ibar* vol. 4, p. 143b i AL MAQQARI, *Nafh al-tib* vol. 1, p. 365b, citats a § 419 de BRAMON, D 2000, § 421.; p. 313-314.

³¹⁷² ABADAL, R. d' 1958, p. 136-137; CUBELLS, J. 1987; BENET CLARÀ, A. 1981; MENCHON, J. 1996c; MENCHON, J. 1999b; ORDEIG, R. 2001.

³¹⁷³ VIRGILI, A. 1984, p. 25, I que ho treu de Capdevila (SOBERANAS, A. J. 1964-1965, p. 56 i nota 21) i cita RECASENS COMES, J. M. 1975, p. 38.

³¹⁷⁴ NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

³¹⁷⁵ NEGRE, J. 2013, p. 558-562; NEGRE, J. 2020, p. 320-364.

algunes prescripcions de tributs establerts per l'Alcorà.³¹⁷⁶ També significava el control fiscal directe des de Tortosa i la gestió militar dels recursos, com explica la citada missiva que el governador Ubayd Al-lah va trametre el 850-851 a l'emir.³¹⁷⁷

La frontera en uns primers temps seria molt més enllà. Però la conquesta de Barcelona el 801 ja va significar fitar-la al Llobregat amb un seguit de punts fortificats, almenys alguns d'origen ja visigot, a la zona del Penedès, i com a referent geogràfic la ciutat d'Olèrdola. Però la pressió franca comporta la reculada de la frontera cap al sud, centralitzant-se en el territori de Tarragona.

La vella Tortosa és objecte d'actuacions urbanes que reforcen el seu paper militar i de capital. Així el 940 es reforcen les muralles romanes per ordre del nou governador Abd al-Rahman b. al-Nazzam.³¹⁷⁸ Tot indica que ell perímetre romà es va ampliar unint la medina amb la Suda, i segurament el recreixement dels murs, tema discutit en el cas de les excavacions del carrer Cruera³¹⁷⁹ doncs és de maçoneria i pedra i hom pensa en una muralla califal de carreuada com es veu en altres fortificacions de l'època.³¹⁸⁰ Tal vegada es correspongui a l'aparell de carreus excavat al carrer Ciutat, però la presència del freàtic no va permetre obtenir més informació arqueològica.³¹⁸¹

Pel costat meridional, la muralla romana és marcada extramurs per la presència de les necròpolis tardanes de Sant Felip Neri i la Mercè,³¹⁸² pel carrer Taules Velles i Costa del Castell³¹⁸³ (**Fig. 10.27**).

La Suda seria una gran fortalesa descrita per Al-Himyari,³¹⁸⁴ en funcionament a la primera meitat del segle X, que s'integra dins el sistema defensiu de la ciutat. Sobre les seves característiques se'n parla al capítol 11³¹⁸⁵ i cal remarcar també la presència d'una necròpolis de prestigi o *rawdā* al costat de l'accés a l'actual parador nacional, on hi ha una interessant *qubba* i d'on procedeix la inscripció funerària del governador al-Yazin, qui va morir el 961.³¹⁸⁶

³¹⁷⁶ BRAMON, D. 2000, § 403 p. 297-298 referint-se a IBN HAYAN, *Al-Muqtabis*, vol. 5, p. 316: "El mes de rabi // [3-31 de març de 941] la gent de Tortosa, que és a l'extrem del territori de l'islam, es queixà del pes dels seus tributs (*magarim*), atesa la seva situació d'inferioritat davant l'enemic fortament armat i el patiment del seu perjudici. Sol·licitaren al califa que vetlles per ells. Aquest els va eximir dels impostos alcorànics i de les almoines (*al-zakawat wa l-sadaqat*) i ho va posar per escrit."

³¹⁷⁷ BALLESTÍN, X. 1999b; BRAMON, D. 2000, p. 144-145, i § 251, referit a IBN HAYAN, *Al-Muqtabis*, vol. 2, p. 205-206.

³¹⁷⁸ BRAMON, D. 2000, § 397 p. 291-292 referint-se a IBN HAYAN, *Al-Muqtabis*, vol. 5, p. 314.

³¹⁷⁹ DILOLI, J.; BEA, D.; FERRÉ, R.; GONZÁLEZ, A.; NAVARRO, S.; SARDÀ, S.; VILÀ, J. 2008.

³¹⁸⁰ SÉNAC, Ph. 2010; LORIENTE, A.; GIL, I.; PAYÀ, X. 1997; MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2015b.

³¹⁸¹ MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2015b.

³¹⁸² DILOLI, J.; BEA, D.; FERRÉ, R.; GONZÁLEZ, A.; NAVARRO, S.; SARDÀ, S.; VILÀ, J. 2008; DILOLI, J.; FERRÉ, R.; JÀRREGA, R.; VILÀ, J. 2012.

³¹⁸³ NEGRE 2013, J. p. 214; MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2015b

³¹⁸⁴ BRAMON, D. 2000, § 138 p. 125-126 referint-se a AL-HIMYARI, *Kitab-al-rawd*, § 115a.

³¹⁸⁵ CURTO, A. 1997; GRIÑÓ, D.; CAMARASA, V.; KIRCHNER, E. 2011; HERNÁNDEZ, R. 2016; MENCHON, J. 2005b.

³¹⁸⁶ CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, CH.; ROS, E. 1984b; CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, CH.; ROS, E. 1986b; CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, Ch.; ROS, E. 1988. Vid. capítol 5.

Abd al-Rahman b. al-Nazzam també va manar construir unes drassanes o arsenal al sud de la ciutat, del qual es conserva la inscripció fundacional del 944-945.³¹⁸⁷ Les descripcions ja d'època feudal apunten a un gran edifici amb 17 torres.³¹⁸⁸ La seva ubicació correcta no ha estat possible fins fa uns anys, en base a la lectura dels documents i els dibuixos del pintor flamenc A. Van den Wyngaerde, ja de 1563 i al plànol de González de Mendoza de 1642³¹⁸⁹ (Fig. 10.28).

Es trobaven després de la *Villam Siccam* i la Suda, a la zona de control comtal (*civitatem cum darazana*) i no a Remolins com s'havia suposat.³¹⁹⁰ Estaven prop del portal de la Rosa i el tram final del Barranc del Rastre.³¹⁹¹

Un altre gran equipament de referència de la medina islàmica és la mesquita aljama, sobre la qual es va construir canònica catedralícia després de la conquesta de 1148.³¹⁹² En parla Al-Himyari ³¹⁹³ qui fixa la seva construcció entre el 955 i el 956: edifici de cinc naus amb gran pati, que després serà seu episcopal.³¹⁹⁴ El seu emplaçament es suposa al claustre catedralici en el qual es conserven en una finestres una parella de columnes -de marbre verd i vermell- amb capitell i basa que hom relaciona amb el *mihrab* de la mesquita.³¹⁹⁵ Anteriorment s'havien interpretat com peces de la seu visigoda, possibilitat perfectament plausible,³¹⁹⁶ però també són semblants a les de la *quibla* de la mesquita de Còrdova.³¹⁹⁷

Formarien part d'un model de *mihrab* flanquejat per columnes, gens estrany al nord d'Àfrica i la Mediterrània occidental mesquita de *Qayrawan* (836), la qual també va inspirar la de Còrdova o el *Salón Oriental* de Madinat ar-Zahra, Vera, Almeria, o la mesquita d'Ibn Tulun (El Caire).³¹⁹⁸

Per Martí i Negre es tracta de materials de qualitat arribats directament de la capital i veuen la ma d'un dels més estrets col·laboradors del Califa, Ya'far ibn 'Abd al-Rahman, cosa que explicaria la inscripció de l'anomenat *mihrab* de Tarragona, i que per ells és una peça que formaria part dels banys de ciutat de Tortosa, i no pas de la mesquita.³¹⁹⁹ Recordem que la seva decoració és clarament vinculable a Madinat ar-Zahra i es data el 960-961.³²⁰⁰

3187 MIRAVALL, R. 1997.

3188 FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 76.

3189 CURTO, A. 1999; GARCIA BIOSCA, J. E.; GIRALT, J.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, J. 1998.

3190 VIRGILI, A. 1997 doc. 18.

3191 MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2014; VIRGILI, A. 1997 docs. 164 i 303.

3192 ALMUNI, V. 2007, p. 406-422.

3193 BRAMON, D. 2000, § 138 p. 125-126 referint-se a AL-HIMYARI, *Kitab-al-rawd*, § 115a.

3194 NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

3195 ALMUNI, V. 2007, p. 296.

3196 ARBELOA, J. V. M. 2000.

3197 Vid. GÓMEZ-MORENO, M. 1951, p. 49; MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2015b.

3198 HOAG, J. 1976, p. 60; PAVÓN, B. 2004, vol. III, p. 140.

3199 MIRAVALL; R. 1999.

3200 ACEÑA, R. 1995; ACEÑA, R. 2006.

Hem deixat per al final, el tema de les fortificacions del territori de Tortosa. Farem referència d'alguns dels grans castells que han estat excavats en part en els darrers anys: Amposta, Ulldecona i Miravet. Estranyament J. Negre no parla de Siurana, però. Van ser essencials tant per la qüestió militar com pel control de les *qurà* (sing. *qarya*) dels *aqalim*.³²⁰¹ La seva construcció es generalitza en el califat, encara que els seus orígens poden ser anteriors, doncs Ibn Hayyan quan parla de Tortosa es refereix a la ciutat, frontera i districtes.³²⁰²

Amposta és a 12 km de Tortosa, prop de la desembocadura del riu Ebre. Apareix en els documents feudals del segle XI, quan el 1098 el comte Ramon Berenguer I el dona a Artau I de Pallars per establir allí "*castrum quod disponit facere in loco vocato Amposta*" a més dels de Granyena i Tàrrrega i li promet la Suda i aconsegueix conquerir la medina.³²⁰³ El fet és doblement important doncs es veu la voluntat clara del comte de Barcelona de fer-se amb aquest territori taifa, com el fet d'obviar l'existència d'una fortificació islàmica. Per això diu que l'ha de construir si ho interpretem de forma lineal. Al mateix temps significa la formació d'un territori castral amb la fortificació com a centre de l'organització feudal. Bé, el diploma explicita que de les sis parts que el formarien, se'n reservaria una, atorgant-li quatre en feu i una en alou. Però al final aquesta interessant fortificació no va a mans dels feudals fins 1148, passant al control dels hospitalers (**Fig. 10. 29**).

Val a dir que els textos islàmics no parlen d'Amposta, potser per considerar-lo com part del sistema defensiu de Tortosa. Es pot vincular segons Martí i Negre a la notícia d'Al-Himyari,³²⁰⁴ qui a partir d'Al-Razi (s. X) i Al-Idrisi (s. XII), que explica un assentament normand a la boca de l'Ebre, al lloc de *al-Qabtil*. Pel que diu, van excavar un fossat al voltant del seu campament (*al-çaskar*).

És un conjunt arquitectònic d'aproximadament mitja hectàrea, planta poligonal irregular i un sistema de fossats reforçat per la inundació de l'aigua de l'Ebre. La construcció primigènia va ser força modificada i s'establí en un lloc on temps ençà va haver un assentament ibèric.³²⁰⁵

És un castell organitzat amb muralles i bastions defensats per fossats en U, sistema que recorda el de Calatrava la Vieja d'on coneixem un sistema de sínia per menar aigua al fossat,³²⁰⁶ giny que es veu en la cartografia històrica del castell com és un plànol del segle XVIII.³²⁰⁷ Per Martí i Negre la fase fundacional seria de finals del segle VIII a l'igual que Calatrava,³²⁰⁸ particular difícil de contrastar per la complexitat de l'excavació estratigràfica i el què queda de l'estratigrafia més antiga.³²⁰⁹

3201 NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

3202 NEGRE, J.; SUÑÉ, J. 2019.

3203 BAIGES, I.; FELIU, G; SALRACH, J. M. 2010 doc. 296.

3204 BRAMON, D. 2000, § 141 p. 128-129 referint-se a AL-HIMYARI, *Kitab-al-rawd*, § 135.

3205 VILLALBÍ, M.; FORCADELL, T. I ARTIGUES, P. LL. 1994.

3206 HERVÁS, M. A.; RETUERCE, M. 2014; RETUERCE, M.; HERVÁS, M. A. 2004.

3207 VILLALBÍ, M.; FORCADELL, T. I ARTIGUES, P. LL. 1994.

3208 RETUERCE, M.; HERVÁS, M. A. 2000.

3209 VILLALBÍ, M.; FORCADELL, T. I ARTIGUES, P. LL. 1994.

Tenim, com a Siurana, doble muralla i pas de ronda. La barbacana té dues fases successives sobre talús, de pedra i morter i donava al fossat. L'interior, també de pedra tindria un segon alçat de tàpia. Es separaven per un pas de ronda de gairebé metre i mig d'ample.³²¹⁰ Es data en un moment anterior al segle XI tot i que també s'ha pensat a mitjan d'aquesta centúria.³²¹¹

A destacar la torre de Sant Joan, obra de planta rectangular i murs de 2'5 m d'ample amb espitlleres, fet de carreu encoixinat disposat de llarg i través i que coneixem per exemple gràcies a un dibuix del *Voyage de Laborde*.³²¹² Es situa en l'angle nord-occidental i controlava el sistema de fossats.³²¹³ És una torre singular que s'havia pres com baix medieval però les seves característiques l'equiparen clarament amb aparells d'època califal³²¹⁴ (**Fig.10.30**).

Un segon castell important és el d'Ulldecona, però ara en discussió sobre la seva cronologia islàmica entre els arqueòlegs Antoni Forcadell i Joan Negre.³²¹⁵

Forcadell, qui ha excavat el recinte planteja una primera fase emiral que defineix com un *qal'a* (s. VIII-IX): un fortí amb una torre quadrada o celòquia d'aparell mixt, muralla, barbacana i pas de ronda. Destacaria una petita porta d'accés amb arc de ferradura. La barbacana tindria uns 80 cm d'ample, amb base de pedra i morter i aixecada de tàpia. El pas de ronda faria entre 80 cm i 3'5 metres de gruix, similars a Alcalà de Xivert i Amposta. La muralla principal fa 1'10 metres, de doble parament, amb filades de pedra i morter i replè de pedra. És força reparada especialment en època feudal, i no té torres excepte la de la celòquia. Aquesta es construeix amb doble parament, per fora maçoneria i pedres escairades i encoixinat irregular, i per dins tapiades de terra i calç amb bocins terrissa i palets de riu, que vincula a les construccions de "*sillarejo y núcleo de tapial*" que Zozaya fixa als segles VIII-IX³²¹⁶ (**Fig. 10.31**).

Ja d'època taifa (s. X-XI) Forcadell el defineix ja com un *hisn*. Hi data la muralla perimetral, tot amortitzant part de la del fortí, amb un ampli albacar de més de 9000 m² en el qual no s'han localitzat de moment construccions andalusines, sinó de la fase feudal, dels segles XII-XIII. És una muralla senzilla fet de pressa obrada pels locals i difícil de datar per la poca presència de materials, tot i que destaca la manca de ceràmica post califal per l'amortització de les construccions del segle IX. La cronologia seria doncs similars a Xivert i Cervera. Quant a la torre circular del castell, s'interpreta com andalusí tardana. Una tercera fase, d'abandonament es fixa entre la segona meitat del segle XI i la conquesta cristiana el 1148, de la qual es fa referència de la

³²¹⁰ VILLALBÍ, M.; FORCADELL, T.; MONTAÑÉS, M. C. RAMON, M. J. 2007.

³²¹¹ MONTAÑÉS, M. C. 2007; VILLALBÍ, M. DEL M.: FORCADELL, A., ALMUNI, V. 2005.

³²¹² VILLALBÍ, M.; FORCADELL, T. I ARTIGUES, P. LL. 1994.

³²¹³ VILLALBÍ, M.; FORCADELL, T.; MONTAÑÉS, M. C. RAMON, M. J. 2007.

³²¹⁴ VILLALBÍ, M.; FORCADELL, T. I ARTIGUES, P. LL. 1994.

³²¹⁵ FORCADELL, T. 1997; FORCADELL, T. 2001; FORCADELL, T. 2008; FORCADELL, T. 2017; FORCADELL, T. 2019a; FORCADELL, T.; SEGURA, J. 2007; FORCADELL, T.; VILLALBÍ, M.; ALMUNI, V. 2005; FORCADELL, T.; ALMUNI, V.; MICHAVILA, I.; VILLALBÍ, M. 1998 i en sentit contrari NEGRE, J. 2020, p. 359-366 i també NEGRE, J. 2019.

³²¹⁶ ZOZAYA, J. 2001a, p. 47, 55.

trobada de terrissa però no construccions, cosa que fa pensar que el lloc va deixar de ser ocupat per la pressió feudal.³²¹⁷

Joan Negre planteja que el castell d'Ulldecona no es correspon al que Al-Idrisi cita com *Kuna* que es referiria al territori amb centre al *hisn* de *Yirbira*, (Cervera del Maestre). A més, interpreta la torre circular com obra cristiana. Es més, considera que el primer recinte proposat per Forcadell és realment feudal³²¹⁸ (Fig. 10.32).

Finalment cal fer esment del castell de Miravet, conegut bàsicament per la seva impressionant fase templera, però establert sobre un *hisn* andalusí que dominava el pas del riu Ebre. Recordar que cau en mans dels feudals al mateix temps que un altre bastió d'Alandalús, Siurana³²¹⁹ (Fig. 10.33).

Les excavacions realitzades, bàsicament al recinte jussà mostren que el *hisn* s'assenta sobre un establiment ibèric. De la primera fortificació islàmica es documenta una muralla al pati d'armes, un aljub i estructures sota el refectori templer³²²⁰ (Fig. 10.34).

La muralla és coneguda parcialment, uns 5 metres, i faria 1'70 d'ample aixecada amb maçoneria encofrada com la torre de Siurana. Possiblement tindria fossat. L'aljub es data abans de l'època taifa per ser creuat per un mur d'aquest període. P. Artigues és del parer que formarien part d'un albacar de dimensions discretes amb una torre o celòquia en el punt més alt, similar a Amposta. El data en època califal.

Ja en època taifa, cap a la segona meitat del segle XI es va construir una fortificació més gran, amb dipòsits, premsa i muralla de carreuó, així com una nau d'obra. També es vincula a aquesta fase un pilar dins el refectori, la muralla nord i altres estructures sota l'església. Excavacions posteriors marquen construccions en l'albacar taifa, amb instal·lacions industrials on els templers van construir les cavallerisses³²²¹ (Fig. 10.35).

3217 FORCADELL, T. 2017; FORCADELL, T. 2019.

3218 NEGRE, J. 2019; NEGRE, J. 2020, p. 359-366.

3219 CURTO, A. 1988; ARTIGUES, P. LI. 2002b

3220 CURTO, A. 1988; ARTIGUES, P. LI. 2002b.

3221 ARTIGUES, P. LI.; MESAS, I. 2011.

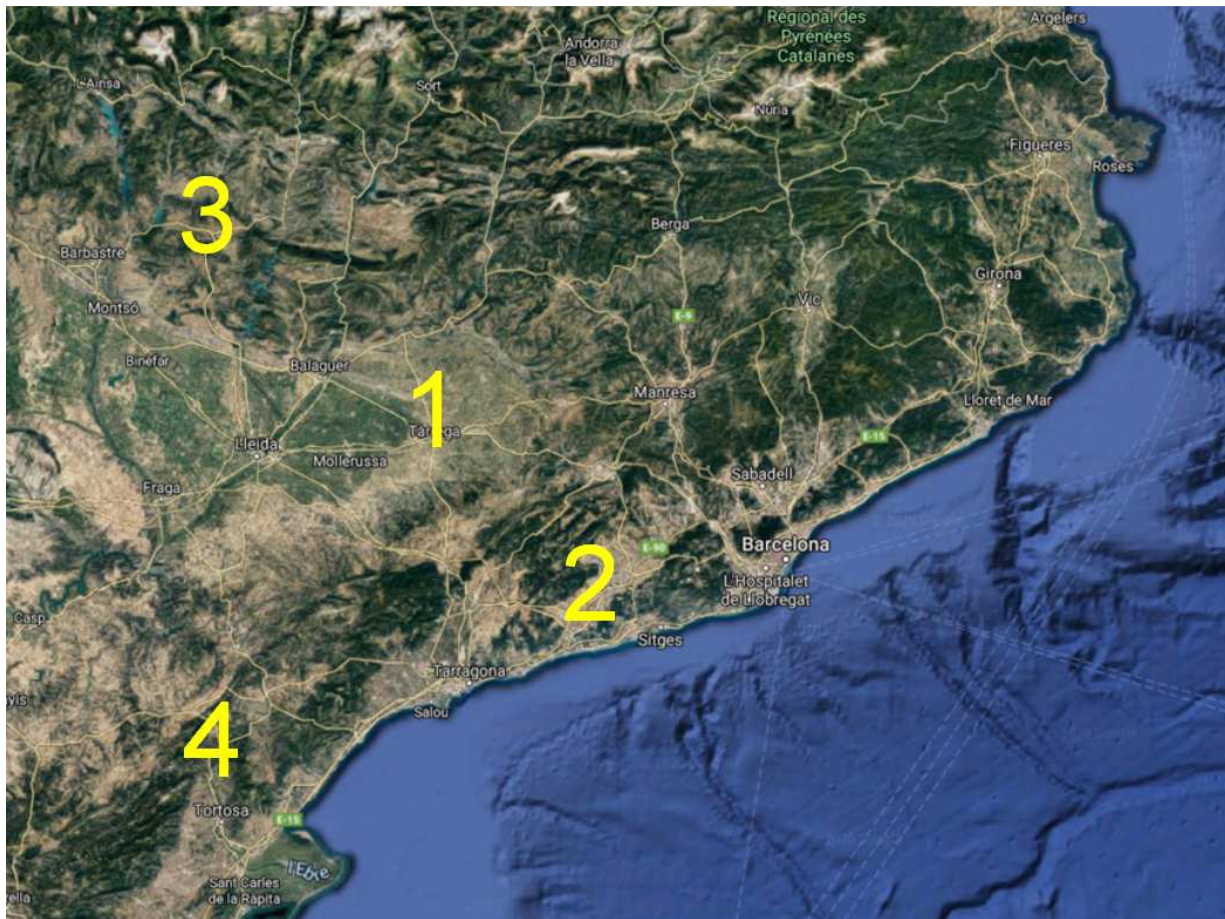
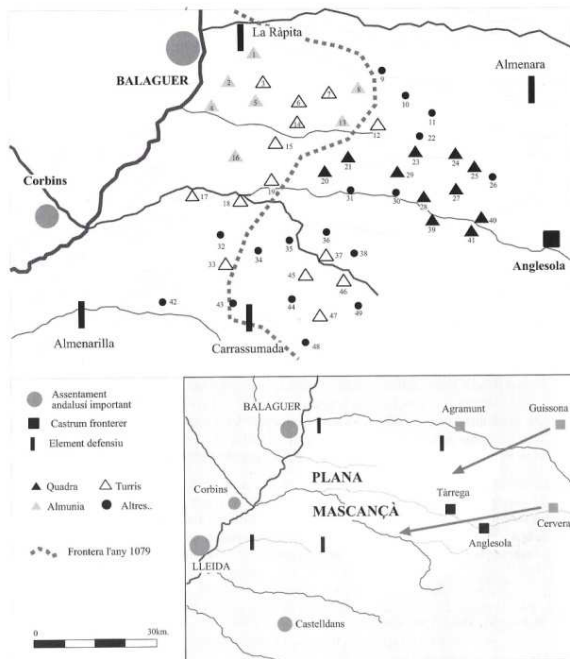

FIGURA 10.1: localització de les zones de contrast estudiades en el capítol: 1. terres de Lleida; 2. Alt Penedès; 3. Pirineu; 4. Terres de l'Ebre (base IGN).

Llegenda del plànol

1. i 2. <i>Il almúnieas quas sarraceni vocant morellas et nos vocamus torre de Sancta Maria</i> [1090]	23. <i>...quadra de Cortesa</i> [1079?]; <i>turris que vocant Cortesa</i> [1123]
3. <i>...turrim de Pedrís</i> [1143]	24. <i>...quadra de Bisullano</i> [1079?]
4. <i>...ipsa quadra et ipsa almúnia que nos vocamus Valle Fecunda</i> [1142]	25. <i>...quadra de Fuliola</i> [1079?]
5. <i>...almúnia de la Zaida</i> [1142]	26. Tarròs
6. <i>...unam turrim destructam ubi unum penal habet et cruce[m] in porta de ipso albacar qui ibi fuit</i> [1139]	27. <i>...quadra de Muntale</i> [1079?]
7. <i>...turrim Belchaire</i> [1139]	28. <i>...quadra de Folia Grossa</i> [1079?]
8. <i>...illa almúnia de Afiz et de Filela</i> [1091]; <i>turrim de Afif</i> [1139]	29. <i>...quadra Almagorr</i> [1079?]
9. Bellmunt d'Urgell	30. Vallverd
10. <i>...Penellas</i> [1083]	31. Cendrosa
11. Castellserà	32. Bellvis [1170?]
12. <i>...turrim de Falcones</i> [1139]	33. <i>...turri d'Avinavita que modo dicitur turris de Pedrillons</i> [1170?]
13. <i>...illa almúnia de Afiz et de Filela</i> [1091]	34. Gatén [2a meitat s. XII]
14. <i>...unam turrim destructam... quod vocamus Fanneca</i> [1143]	35. Escarabat [2a meitat s. XII]
15. <i>...turrim de Avingozar</i> [1143]	36. Xarapçnit [2a meitat s. XII]
16. <i>...almúnia de Carmona qui est de Sancte Marie Celsone. Alcharmona</i> [1142]	37. <i>...turri Bajes</i> [1170]
17. <i>...turrim de Çahariç</i> [1170]	38. Utxafava [2a meitat d. XII]
18. <i>...turri d'Albaxig que est de termino de Balaguer, et vocatur modo turris dels Arcs</i> [1170?]	39. <i>...quadra de Ivarch</i> [1079?]
19. <i>...turrim de Sagas</i> [1170]	40. <i>...quadra de Barbens</i> [1099]
20. <i>...quadra de Linerola</i> [1079?]	41. <i>...Sesana</i> [1079]
21. <i>...quadra de Belestar</i>	42. <i>...Bell-lloc</i> [2a meitat s. XII]
22. Torre Neral	43. <i>...Cidamundum</i> [1079]
	44. <i>...Alfandarella</i> [1079]
	45. <i>...turri de Palau</i> [1147]
	46. <i>...turri de Novella</i> [1147]
	47. <i>...turri de Mulruza</i> [1147]
	48. <i>...Miralcamp</i> [1079]
	49. <i>...Gualmers</i> [1079]

FIGURA 10.2: almúnies estudiades per X. Eritja (1998, p. 20-21).

FIGURA 10.3: almúnieis en regadiu i secà, segons X. Eritja (1998, p. 28-29).

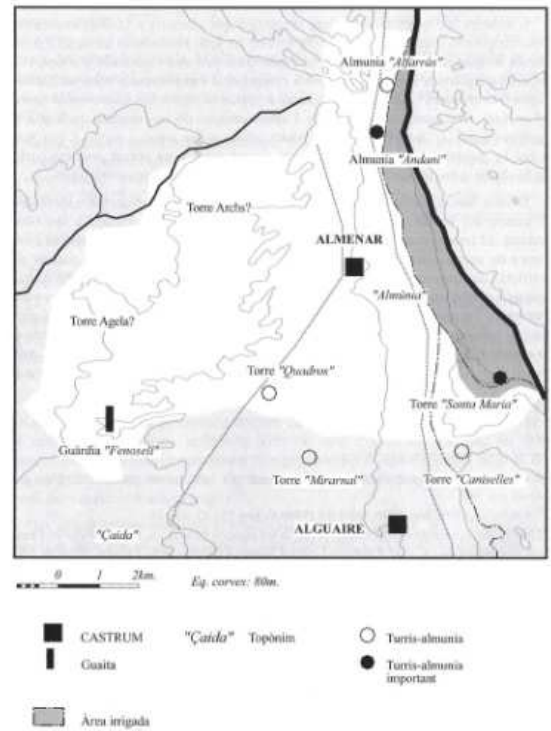

FIGURA 10.4: almúnieis de la zona d'Almenar, segons X. Eritja (1998, p. 56).

FIGURA 10.5: castra dins dels *termini antiqui* de Lleida, el 1170, segons X. Eritja (1998, p. 64).

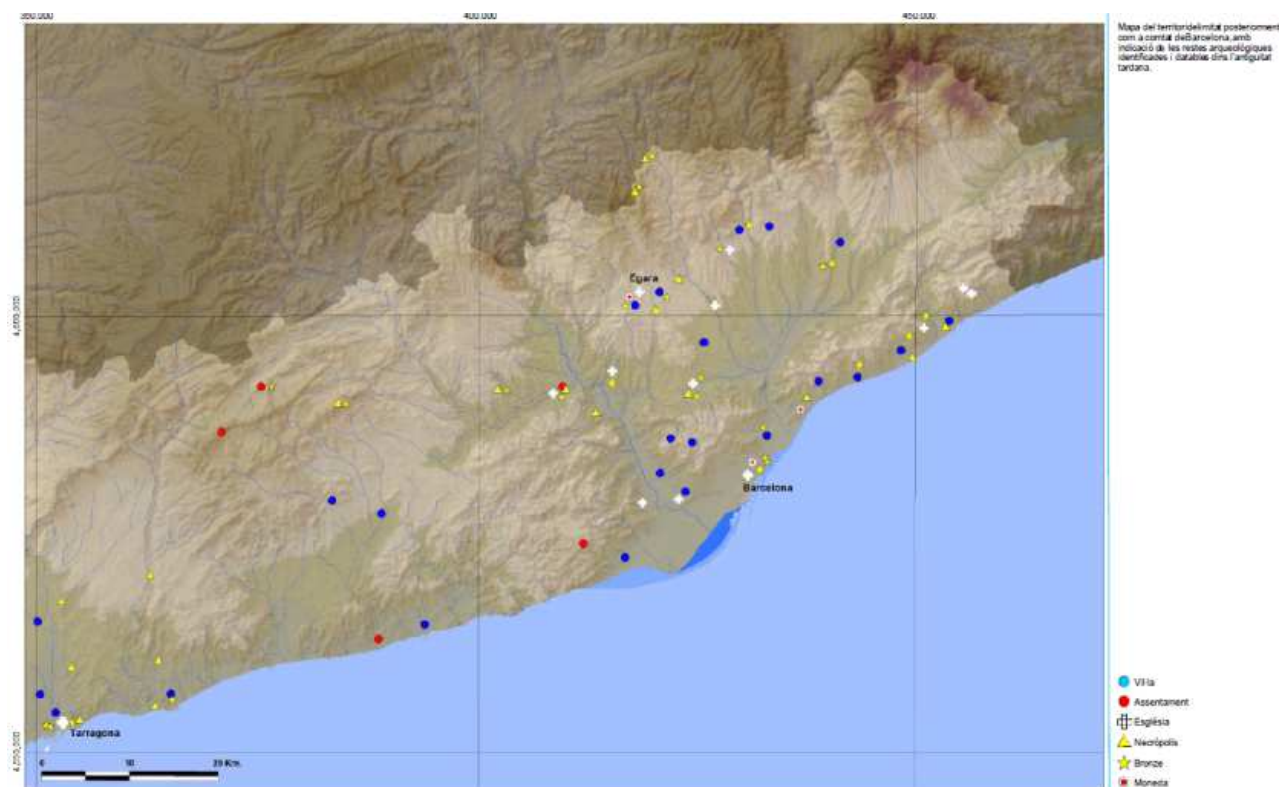

FIGURA 10.6: mapa del territori del Penedès-Vallès estudiat per A. Mauri amb indicació de restes i jaciments de l'antiguitat tardana (MAURI, A. 2006, fig. 22).

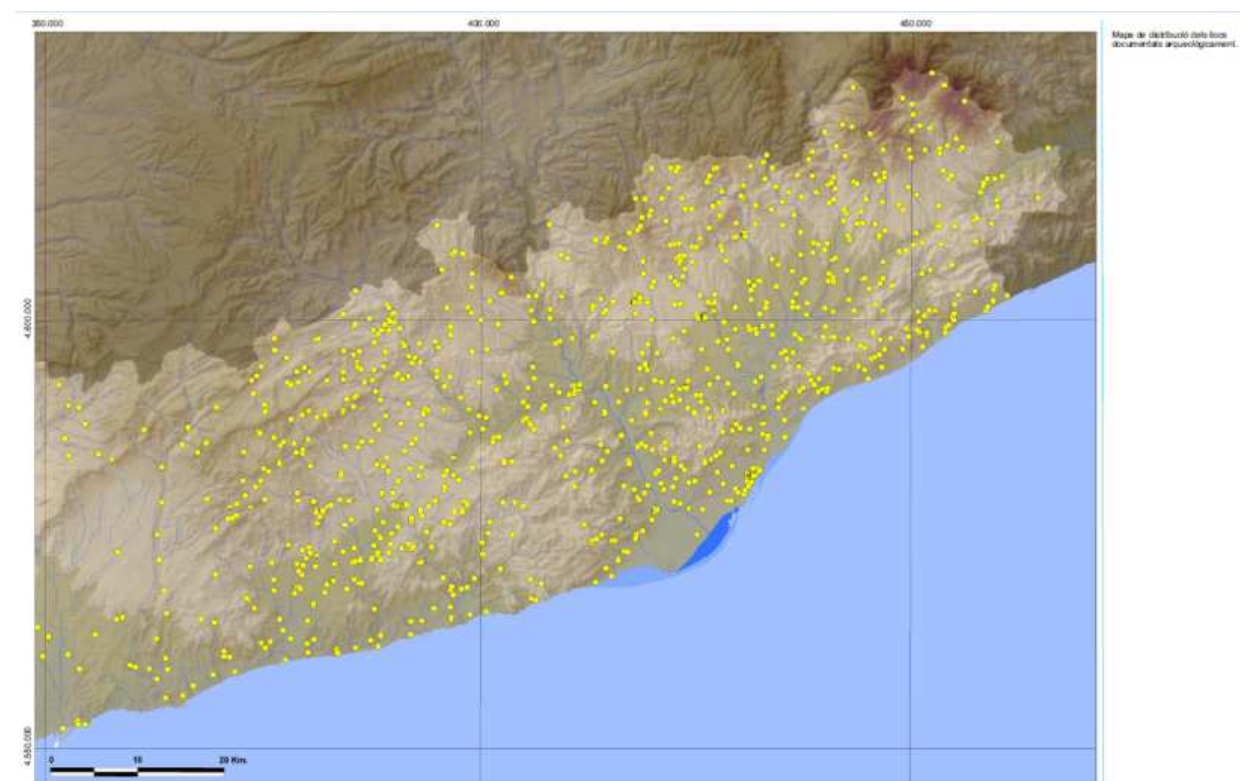

FIGURA 10.7: mapa del territori del Penedès-Vallès estudiat per A. Mauri amb indicació dels llocs documentats arqueològicament (MAURI, A. 2006, fig. 26).

FIGURA 10.8: mapa del territori del Penedès-Vallès estudiat per A. Mauri amb indicació dels llocs documentats arqueològicament (MAURI, A. 2006, fig. 26).

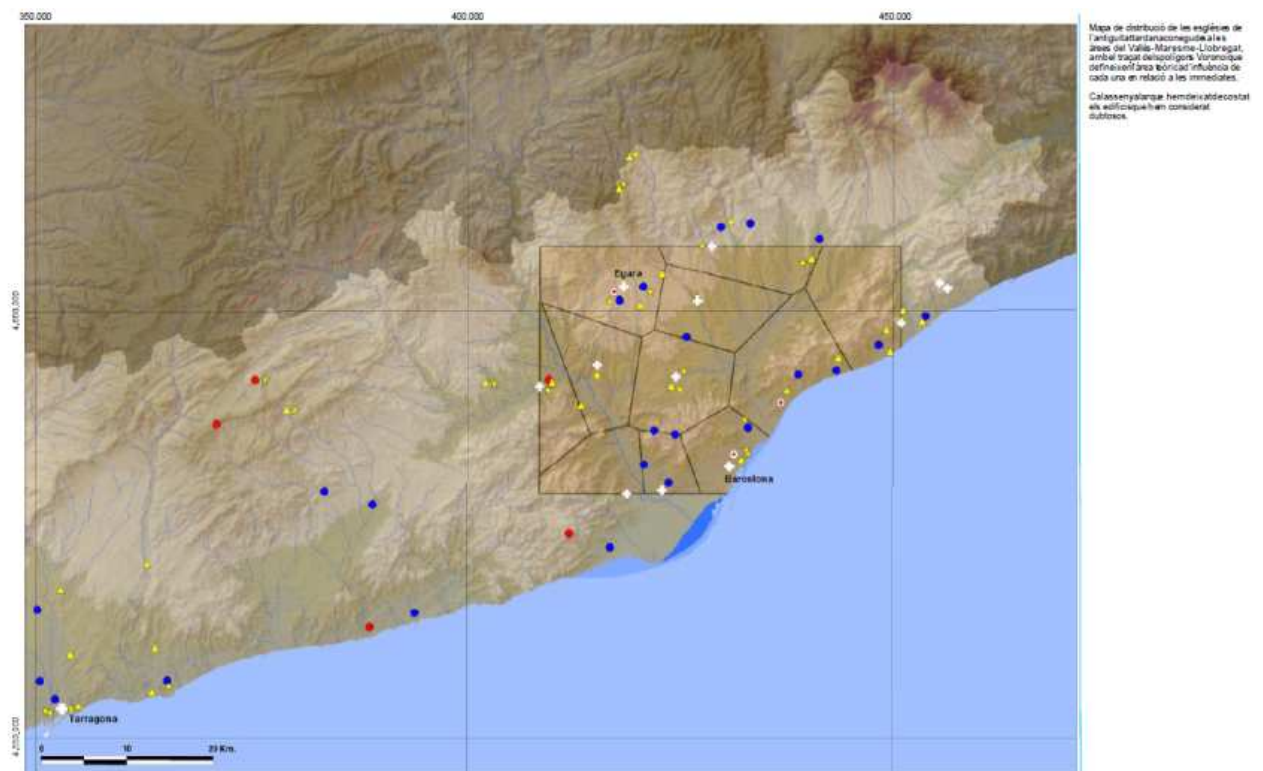

FIGURA 10.9: mapa de les esglésies de l'antiguitat tardana i àrees d'influència a la zona d'estudi al Vallès-Maresme i Llobregat (MAURI, A. 2006, fig. 23).

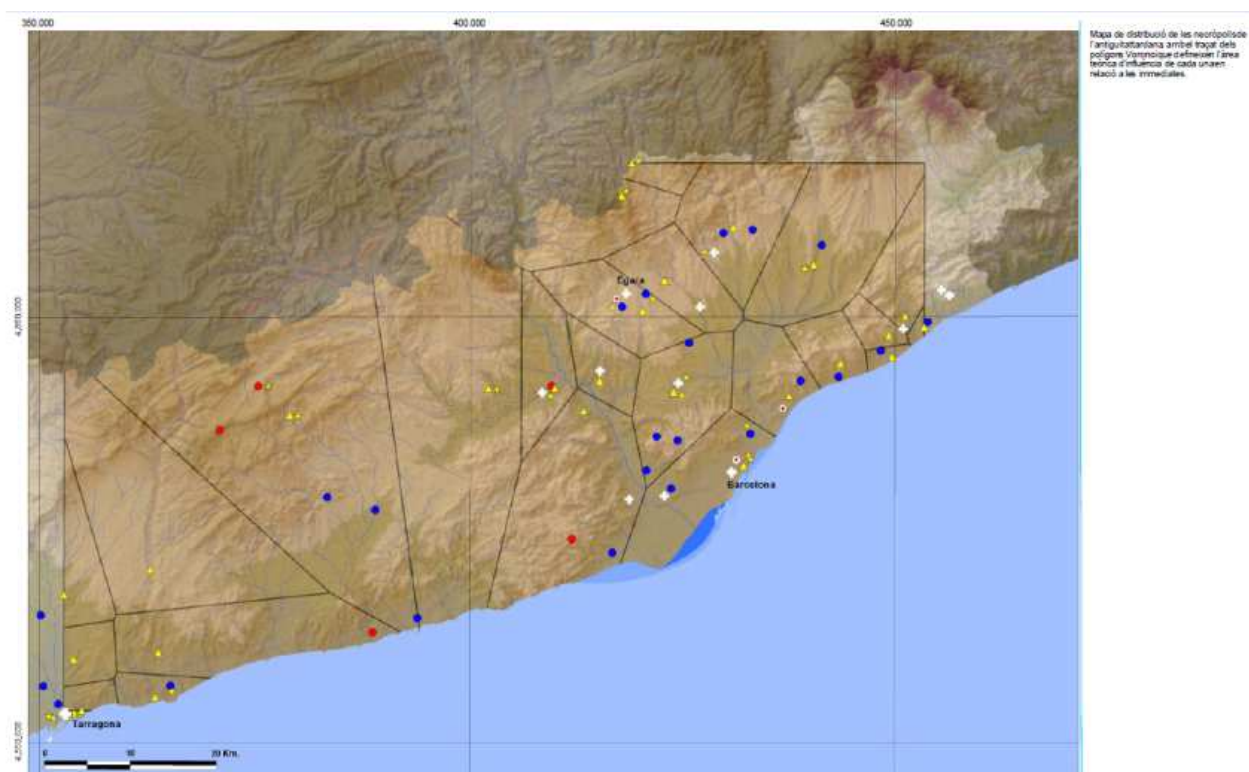

FIGURA 10.10: mapa de les necròpolis de l'antiguitat tardana i àrees d'influència a la zona d'estudi al Vallès-Maresme i Llobregat (MAURI, A. 2006, fig. 24).

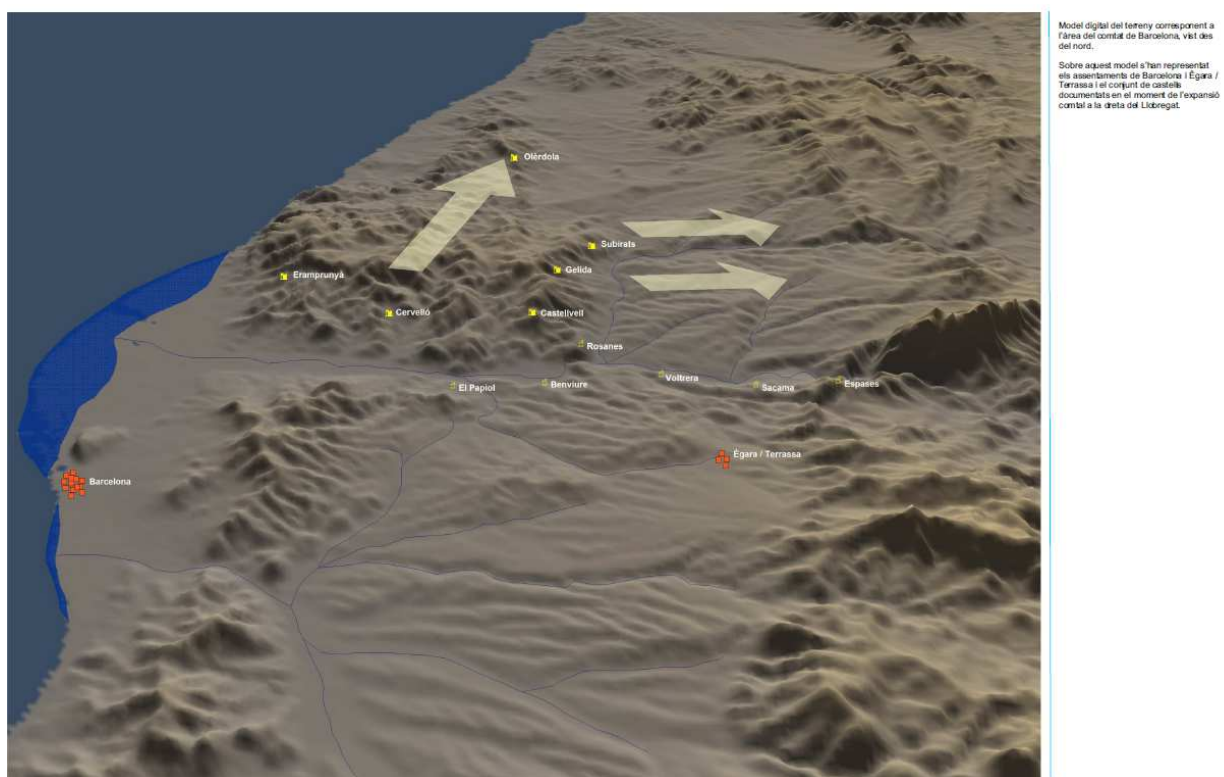

FIGURA 10.11: model 3D de l'àrea de Barcelona-Alt Penedès des del nord, amb marcat dels assentaments i castells vinculats a l'expansió comtal (MAURI, A. 2006, fig. 162).

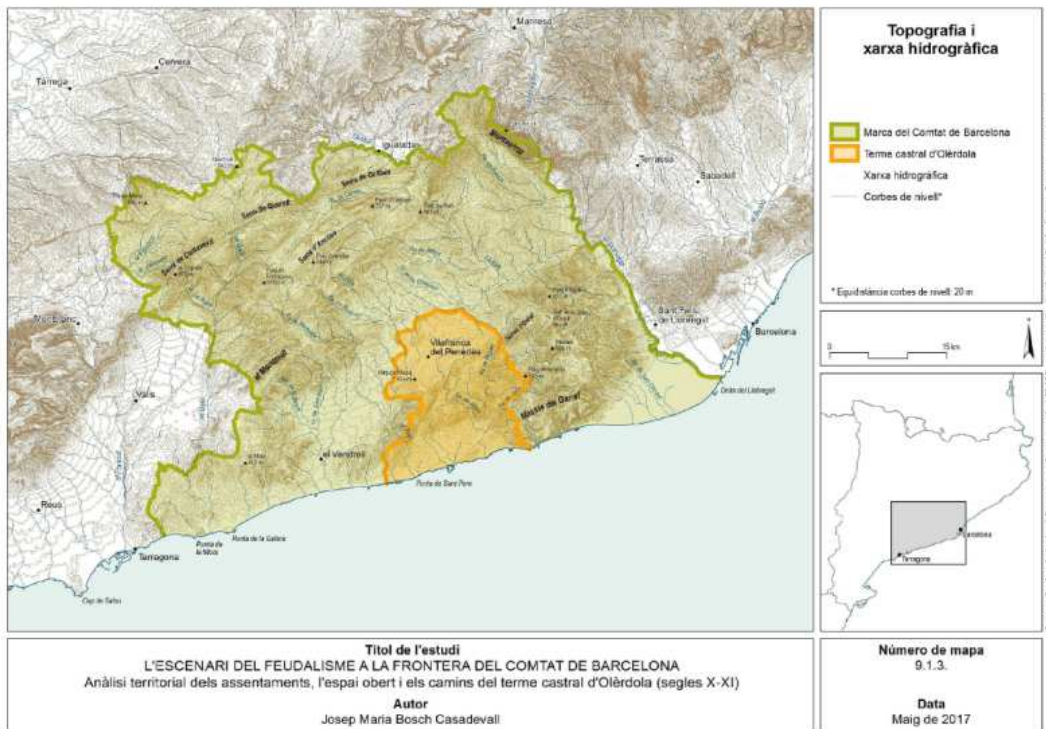

FIGURA 10.12: assentaments, espai obert i camins del terme castral d'Olièrdola, segles X-XI (BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, mapa 9.1.3).

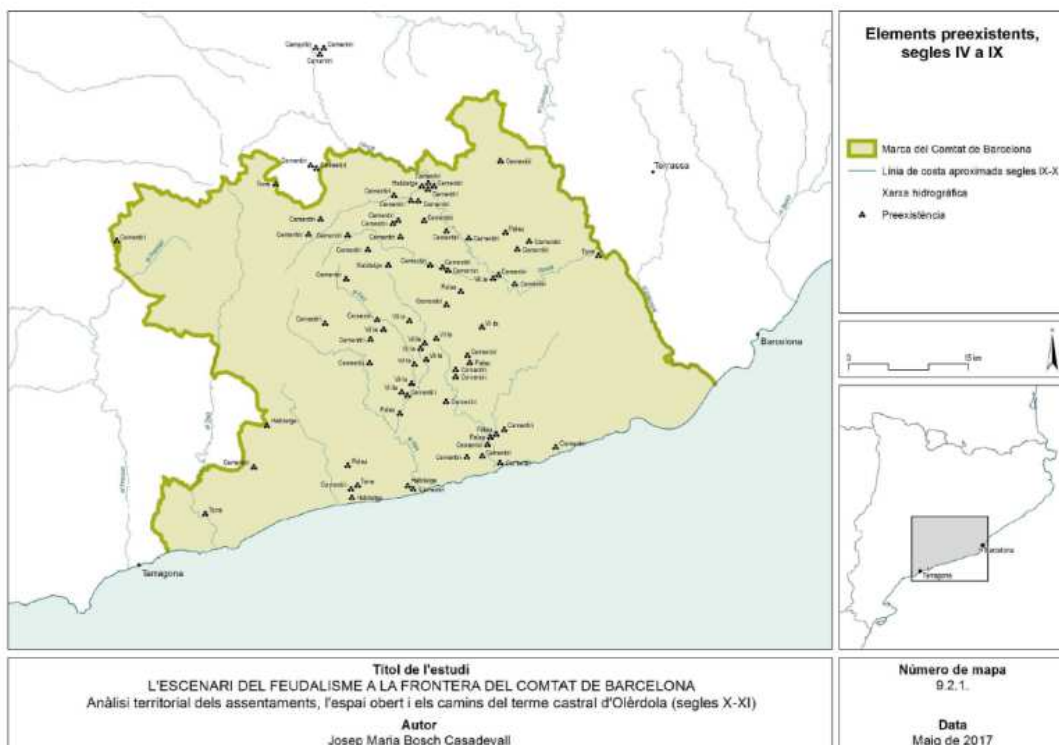

FIGURA 10.13: anàlisi dels assentaments, espai obert i camins del terme castral d'Olièrdola, segles X-XI (BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, mapa 9.2.1).

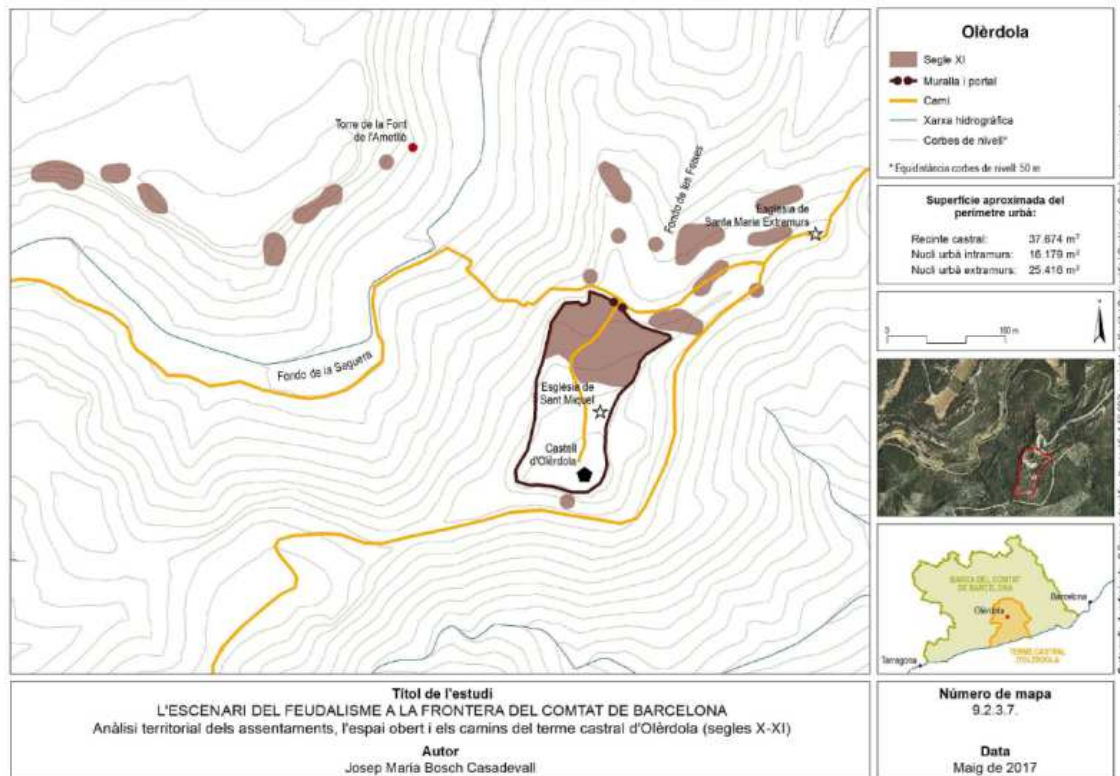

FIGURA 10.14: plànol esquemàtic del lloc d'Olèrdola (BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, mapa 9.2.3.7).

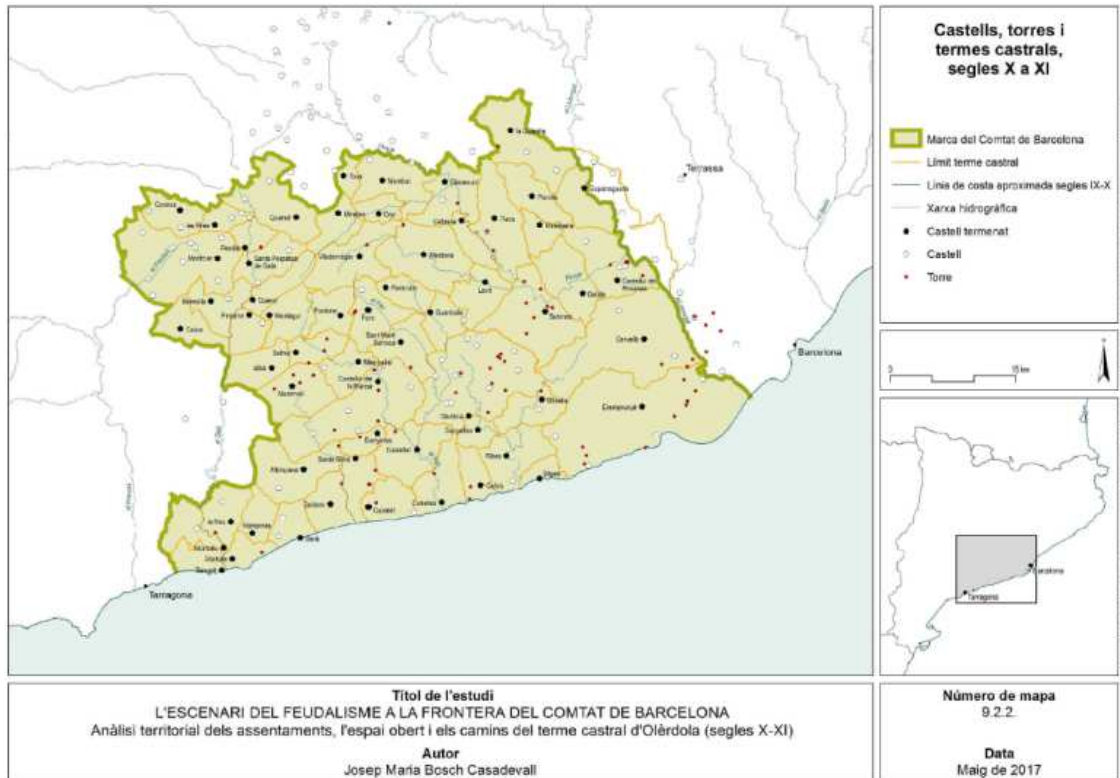

FIGURA 10.15: termes castrals del Penedès fins la frontera del Gàid (BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017, mapa 9.2.2).

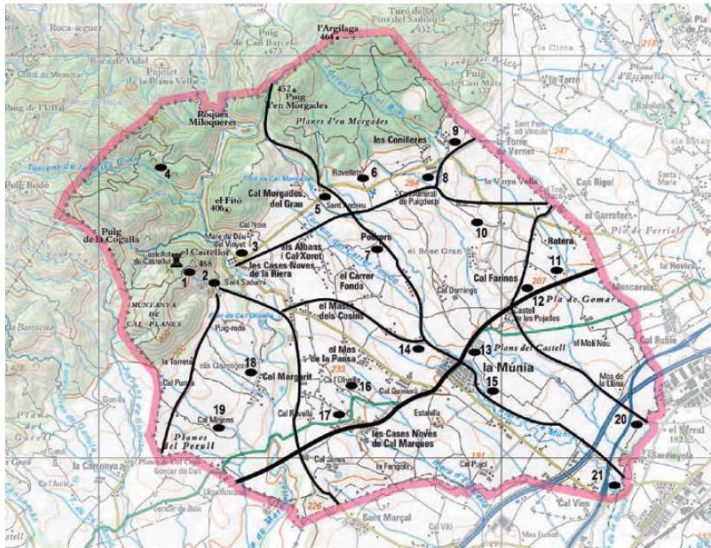

Figura 1. Zones arqueològiques al terme de Castellví de la Marca i xarxa viària antiga: 1. El Castellor; 2. Sant Sadurn de Castellví; 3. Cases Noves de la Riera; 4. Cal Pascol; 5. Cal Morgades del Grau; 6. Puigserol; 7. Pedrers; 8. Conillera Xica; 9. Conillera Gran; 10. La Muntanyeta – Cal Vila; 11. Ratera; 12. Castell de les Pujades; 13. Cementiri de la Múnia; 14. Mas Cota; 15. Plans de Cal Montserrat; 16. Xalet dels Ametllers; 17. Cal Marques; 18. Cal Margarit; 19. Cal Mitjans; 20. Cal Bruna – Mas de la Llana; 21. Cal Vies.

FIGURA 10.17: torre de Castellví de la Marca (J. A. Adell).

FIGURA 10.16: zona de Castellví de la Marca estudiada per l'equip OCORDE (FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; GONZALO, X.; MARTÍ, R.; MARTÍNEZ, M. 2018, fig. 1, p. 85).

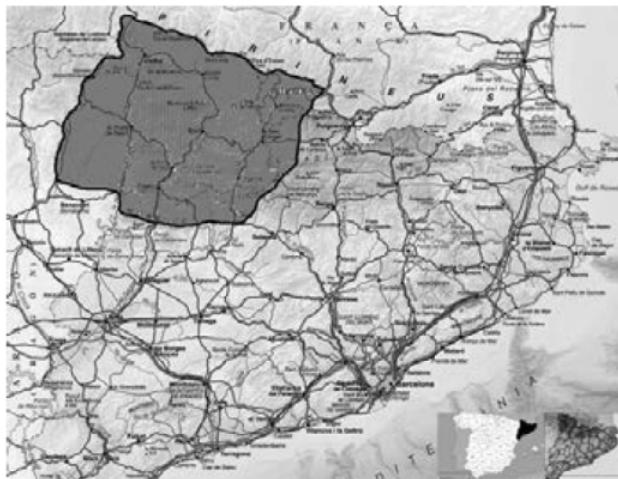

FIGURA 10.18: zona d'estudi dels castells prefeudals del Pirineu, per M. Sancho (2018a, mapa 1, p. 9).

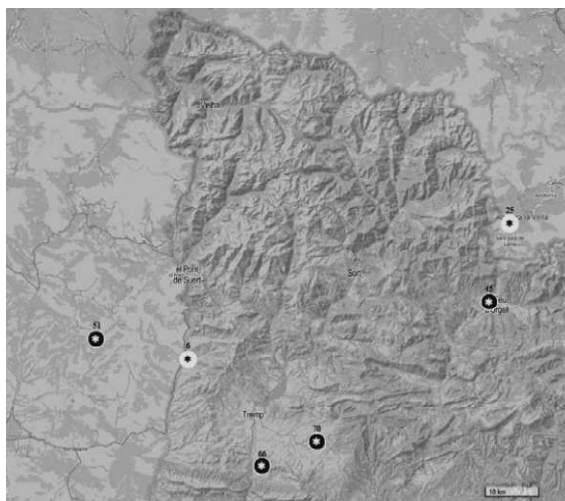

FIGURA 10.19: civitates i castella de la zona del Pirineu datats per M. Sancho entre els segles VI i VIII: 6. Castro Orritense; 25. Castro Sancti Vicencii; 45. Civitatem Urgellum; 51. Rota Civitate; 66. Civitatem Limignana; 70. Ysauna Civitate (SANCHO, M. 2018a, mapa 2, p. 15).

FIGURA 10.20: territoris mencionats als documents de San Martín de Asán (TOMÁS-FACI, G.; MARTÍN-IGLESIAS, J. C. 2017, p. 286).

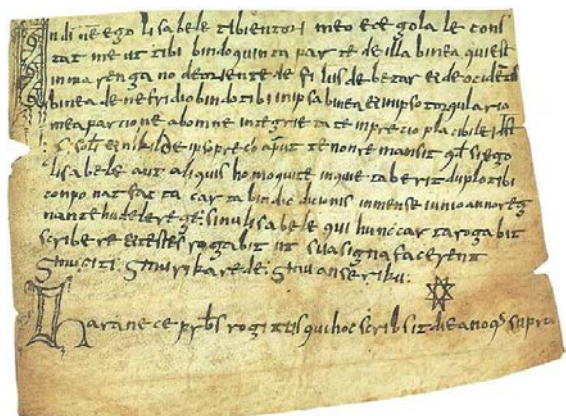

FIGURA 10.21: escriptura de venda de la cinquena part d'una vinya a la vall d'Àger, de l'any 953, que prova la presència d'una comunitat mossàrab en aquesta vall (Biblioteca de Catalunya, a *Catalunya romànica* vol. XVII, p. 30).

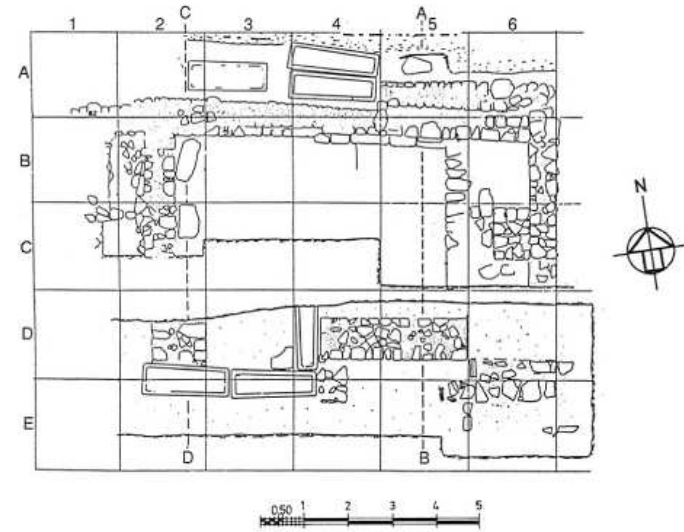

FIGURA 10.22: planta de les excavacions de l'església de Santa Coloma d'Àger, segons P. Bertran i F. Fité (*Catalunya romànica* vol. XVII, p. 139).

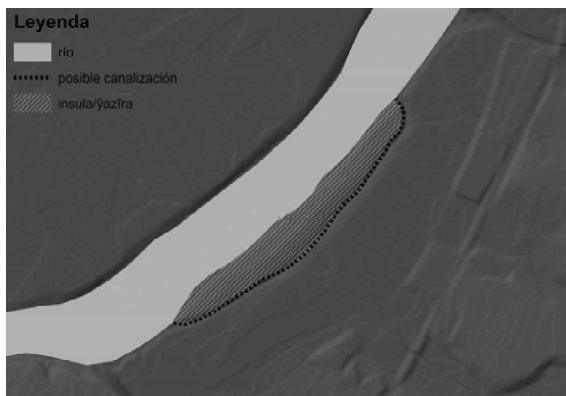

FIGURA 10.23: representació esquemàtica d'una insula/yazira (NEGRE, J. 2015a, mapa 2, p. 16).

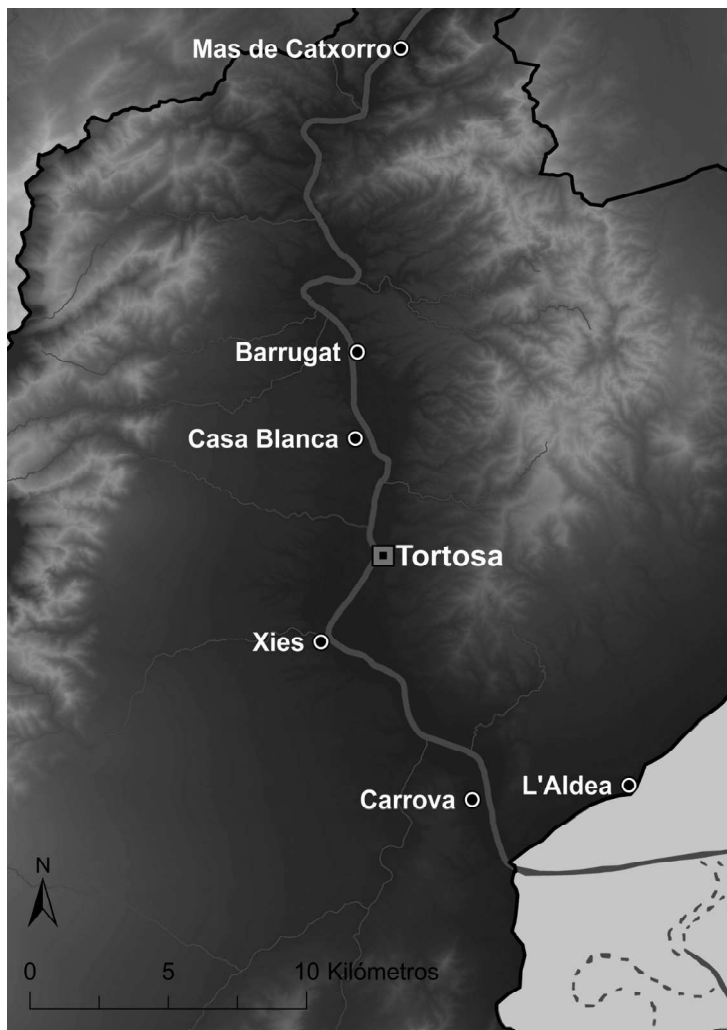

FIGURA 10.24: jaciments rurals baix imperials de la zona de Tortosa (NEGRE, J. 2015a, mapa 3, p. 19).

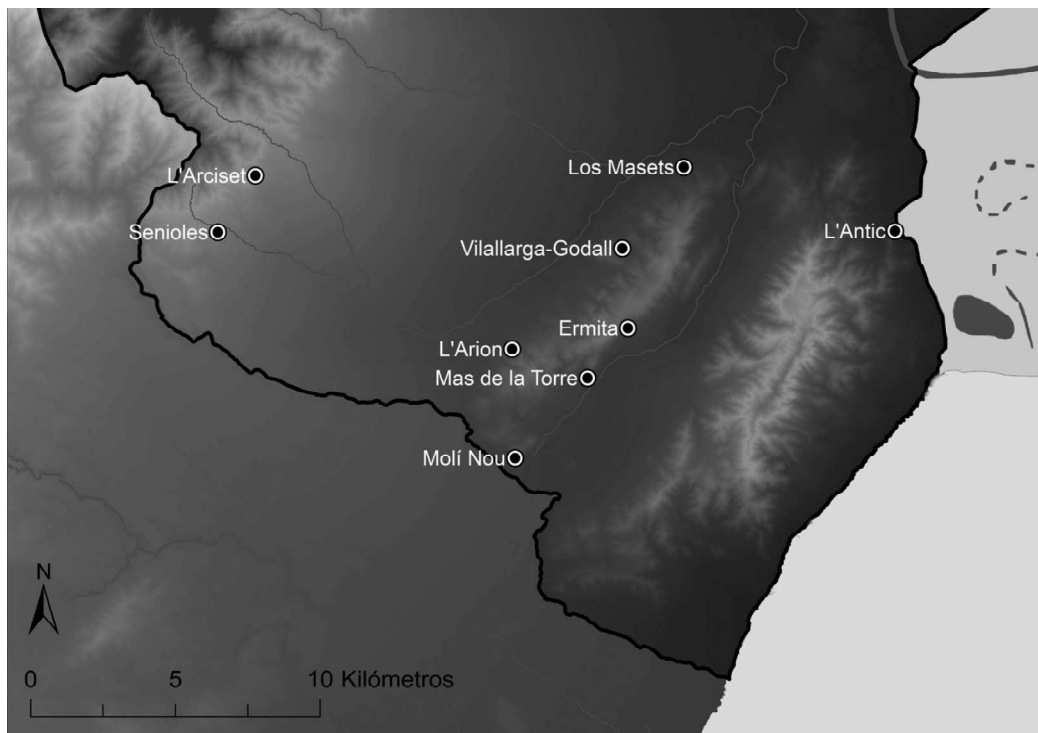

FIGURA 10.25: jaciments alt medievals en àrees marginals (NEGRE, J. 2015a, mapa 4, p. 23).

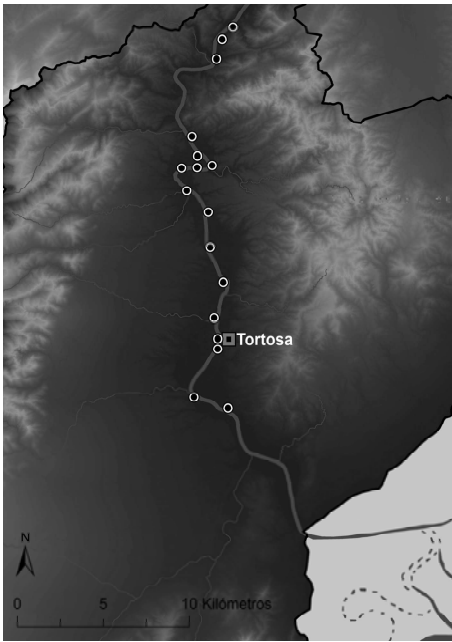

FIGURA 10.26: *yuzur* documentats a la zona de Tortosa en base a les fonts del segle XII It medievals en àrees marginals (NEGRE, J. 2015a, mapa 5, p. 27).

FIGURA 10.27: castell de la Suda, Tortosa.

FIGURA 10.28: dibuix de les drassanes de Tortosa, per A. van den Wyngaerde, al segle XVI (KAGAN, R. L. 1986).

FIGURA 10.29: fossat i muralla andalusí del castell d'Amposta.

FIGURA 10.30: construccions d'època califal del castell d'Amposta, es corresponen a l'anomenada torre de Sant Joan.

FIGURA 10.31: murs d'*opus spicatum* del castell d'Ulldecona.

FIGURA 10.32: torre del castell d'Ulldecona.

FIGURA 10.33: castell de Miravet.

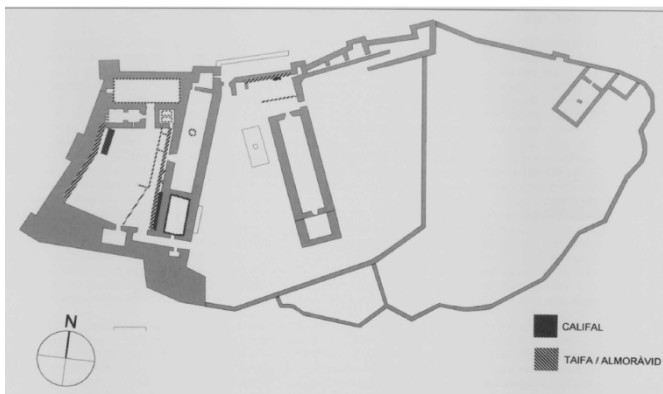

FIGURA 10.34: planta general del castell de Miravet amb marcat de les fases califal i taifa/almoràvit (ARTIGUES, P. LI. 2002b, làm 5, p. 761).

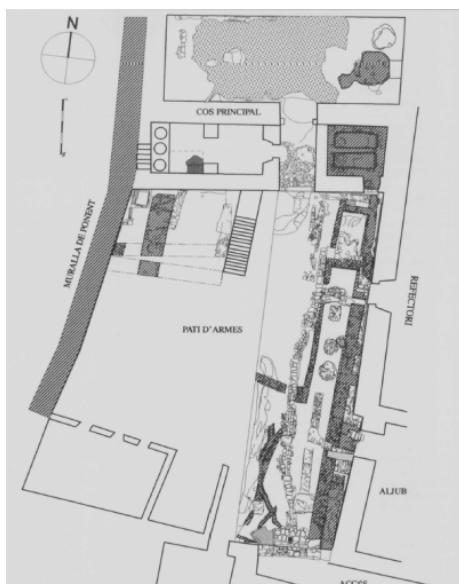

FIGURA 10.35: detall de les excavacions del pati d'armes del castell de Miravet amb les estructures d'època islàmica (ARTIGUES, P. LI. 2002b, làm. 1, p. 756).

11. L'AMAGADISSA EVIDÈNCIA ARQUEOLÒGICA ENTRE ELS SEGLES VIII I XII... JA NO HO ÉS TANT

És ufanosament irritant que la diguem-ne breu presència islàmica a la Provença, Girona o Barcelona han deixat un rastre arqueològic ben diàfan, el contrari del que es veu, hem volgut o sabut veure a Tarragona. Així tenim per exemple evidències clares de l'estada dels agarens a la Catalunya Vella, es palesa a *Ruscino* o també a Narbona, enterraments clarament andalusins al cementiri de Sant Fèlix de Girona o a les excavacions del Born, o les terrisses i monetari de l'Arxiu Administratiu de Barcelona. De fet, Hernández Sanahuja ja ho deia el 1853 quan parlava de l'època andalusí a la nostra ciutat: "*apenas quedan rastros de su transito en Tarragona.*"³²²²

Potser cal esperar una mica més. De fet, les excavacions del jaciment romà de Vilardida han proporcionat la sorpresa: dos enterraments en decúbit lateral.³²²³ Tal vegada cal mirar-se els materials arqueològics amb una altra perspectiva que vagi més enllà de veure ceràmiques comunes, ceràmiques grolleres, ceràmiques vidrades sense cap més especificitat ... o entendre que les maneres de construir, les ubicacions dels edificis o el que ens diu la lectura del territori, les anàlisis de pol·lens, dels noms de lloc etc... ens expliquen molt més del que ens pensem si els hi fem les preguntes pertinents amb l'entonació correcta. I no cal anar potser gaire lluny, els fons dels museus i col·leccions públiques o privades segur que ens poden explicar molt més del què esperàvem.

L'arqueologia d'aquests temps no té pas una gran riquesa material, en especial en els segles VII-IX, si la comparem amb l'època romana, l'antiguitat tardana o la posterior a la conquesta feudal. I a més es fa difícil d'interpretar. El poc que sabem a l'actual Catalunya mostra per exemple que en època tardoromana i alt medieval una arquitectura domèstica força senzilla al costat d'unes construccions de tipus públic - civil, eclesiàstic, militar- que s'han estudiat massa vegada amb perjudicis

³²²² BABOT, C. 1991.

³²²³ MORERA CAMPRUBÍ, J.; CUBO; A. en premsa.

historiogràfics, fins i tot sociològics en nom d'un plantejament d'ètnicitat de gran pobresa intel·lectual, fins i tot humana.

L'arquitectura religiosa, civil i també militar de l'antiguitat tardana i alta edat mitjana en els darrers decennis ha estat i és objecte d'una profunda revisió. Cada dia es veu més clar que ni el fil no es va trencar el 711-714 ni les datacions d'edificis prou coneguts en la literatura històrica són totes elles posteriors a la conquesta carolíngia i feudal.³²²⁴ Ens trobem doncs amb un panorama canviant molt més ric, i també, complex, llunyà a la concepció lineal, fins i tot maniquea del pas del món antic al medieval.

Tornem però a les comarques que ens ocupen.³²²⁵ Fem un repàs del que sabem... no sabem prou bé, o senzillament ignorem.

11.1 EL SILENCI DE LA CONQUESTA ÀRABO-BERBER: QUÈ VA PASSAR L'ENDEMÀ DEL 713-714?

Ja s'ha comentat al capítol 9 que no hi ha cap indici de destrucció de la ciutat de Tarragona en el moment de la conquesta islàmica. Això es palesa tant en la Part Alta on hem de situar els equipaments eclesiàstics i del *dux*, com en la zona portuària, on l'arqueologia preventiva ha mostrat la continuïtat urbana fins almenys el segle VIII ben entrat.

És de suposar que després que *Terracona* fos controlada pels àrabo-amazics s'hi va acantonar el corresponent destacament militar a fi i efecte de dominar el territori, la mateixa ciutat, així com les comunicacions marítimes i terrestres. La seva ubicació ens és ara per ara desconeguda, però per lògica cal pensar a la Part Alta, a l'empara de les muralles romanes. Com també podrien estar a la zona central intramurs, teòricament deshabitada a partir del segle III-IV però que en època baix imperial ja hauria pogut servir per allotjar tropes. I posats a especular, també hagués pogut haver estat per rebre bestiar, és a dir una gran pleta, albacar o espai de transacció de ramats en un període en el qual es va desenvolupar força la ramaderia transhumant i les terres del Camp de Tarragona eren un node de les grans carrerades que menaven a les pastures d'estiu del Pirineu³²²⁶ (Fig. 11.1).

3224 COLL PLA, S.; PUCHE, J. M.; SOLÀ MORALES, P. DE; TOLDRÀ, J. M. 2019. Per posar alguns exemples de canvi radical de cronologia l'església de Sant Vicenç d'Enclar d'Andorra, fins fa uns anys presa com a preromànica i a partir de la revisió dels materials i anàlisis de ¹⁴C és de l'antiguitat tardana. O la torre circular de Sant Pere de Ribes fins fa uns anys presa com a obra del segle X i ara proposada com a construcció islàmica. I no oblidem la proposta, no exempta de polèmica sobre els fars, torres o alimares que ha estudiat l'equip OCORDE dirigit pel Dr. Ramon Martí. Cfr. ADELL, J. A.; RIU-BARRERA, E. 1980; LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, A.; YÁÑEZ, C.; SOLÉ, X.; VILA, A. 1997; MARTÍ, R. 2008; SALAZAR, J.; SALES, J. 2011.

3225 Amb Joan Albert Adell, el 2005 publicarem un article sobre fortificacions andalusines a les comarques del Camp, Conca i Priorat, que va ser contestat i no sense ironies i algun sarcasme. Entre altres coses es proposava la major antiguitat de construccions com la torre de Santa Perpètua de Gaià o el castell de Saburella. El divertit és que investigacions posteriors comencen a donar-nos la raó en alguns casos. Cfr. ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2004-2005; MENCHON, J. 2012a.

3226 GURT, J. M. 1999; PAPELL, J. 1994

No manquen autors com Morera Llauradó que identifiquen algunes reparacions de la fortificació d'època republicana amb la presència andalusí, en concret tramades de tapiera que es veuen en diferents punts de la muralla.³²²⁷ Ara bé els treballs arqueològics realitzats en els darrers anys -en concret a la zona del Portal de Sant Antoni, col·legi Lestonnac i Hort de l'Arquebisbe- demostren que ens trobem amb paraments de terra piconada associats a merlets dels segles XII-XIII o ja del XIV, per la qual cosa s'ha de descartar la seva datació andalusina³²²⁸ (**Fig.11.2**).

Gràcies a aquestes intervencions derivades de les actuacions de restauració també han mostrat l'existència de fases de reparació associables d'acord amb els estudis de paraments a l'antiguitat tardana i als primers moments de la restauració de la ciutat, al segle XII.³²²⁹ Cal però plantejar mal que sigui des del punt de vista d'hipòtesis de treball, en la possibilitat que també puguin ser reparacions dels primers temps del control agarè (**Fig.11.3**).

Es tracta de paraments de grans carreus d'època imperial recol·locats i lligats amb morter de calç i rebles a la junta fent de falca. Es poden veure per exemple al tram del col·legi Lestonnac o a la Via de l'Imperi.³²³⁰ Això no vol dir que siguin panys islàmics per un simple criteri tipologista per molt que en aquestes fases l'arquitectura oficial omeia fes anar aquesta manera de construir en llocs de control directe.³²³¹ Cal investigar molt més i ser prudents. Per exemple, el segment de muralla entre els núm. 1 i 13 de la Via de l'Imperi mostra una interessant carreuada de llarg i través, amb blocs certament petits, però que cal analitzar seriosament la seva cronologia.³²³² Insistim, malgrat tot no es pot anar gaire més enllà ((**Fig.11.4**).

Tampoc no s'han localitzat,³²³³ o com a mínim no s'han identificat precintes de plom amb inscripcions cúfiques que no son més que els testimonis del botí de conquesta i primeres exaccions, com es veu per exemple a l'*oppidum* de *Ruscino* o en altres punts de la Península (**Fig. 11.5**).³²³⁴ Ni tampoc evidències funeràries que sapiguem,³²³⁵ a l'inrevés del que per exemple s'ha pogut documentar a Pamplona,³²³⁶ Barcelona³²³⁷ o

³²²⁷ MENCHON, J. 2020a, p. 206-210.

³²²⁸ BRU, M.; FABREGAT, R.; YNGUANZO, D.; MENCHON, J.; VALLDEPÉREZ, M. 2015; BRAVO, P.; BRU, M.; CERVELLÓ, FR.; CIURANA, J.; FABREGAT, R.; MENCHON, J.; YNGUANZO, D. 2020.

³²²⁹ BRU, M.; FABREGAT, R.; YNGUANZO, D.; MENCHON, J.; VALLDEPÉREZ, M. 2015; BRAVO, P.; BRU, M.; CERVELLÓ, FR.; CIURANA, J.; FABREGAT, R.; MENCHON, J.; YNGUANZO, D. 2020; MENCHON, J. 2020a, p. 207.

³²³⁰ BRAVO, P.; BRU, M.; CERVELLÓ, FR.; CIURANA, J.; FABREGAT, R.; MENCHON, J.; YNGUANZO, D. 2020; BRU, M.; FABREGAT, R.; YNGUANZO, D.; MENCHON, J.; VALLDEPÉREZ, M. 2015; MENCHON, J. 2020a, p. 207.

³²³¹ ZOZAYA, J. 1993a; ZOZAYA, J. 2001a.

³²³² MENCHON, J. 2020a, p. 207.

³²³³ Un resum general es té a GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A. 2011.

³²³⁴ CHALMETA, P. 1994; CHALMETA, P. 2007; IBRAHIM, T. 2011; MARICHAL, M.; SÉNAC, Ph. 2007.

³²³⁵ En el capítol 7 es parlava de la possibilitat que la tomba documentada per Hernández Sanahuja sobre el famós i falsari sepulcre egipci, fos andalusina, però és una mera conjectura.

³²³⁶ FARO, J. A; GARCÍA-BARBERENA; UNZU, M. 2007-2008.

³²³⁷ GARCÍA BIOSCA, J. E.; MIRÓ ALAIX, N.; REVILLA, E. 2003; PUIG PUGÈS, M. 2015.

Girona. Precisament en aquesta ciutat ocupada pels carolingis el 785 es detecta la barreja de tombes de ritus islàmic amb cristià (diguem-ho així) a més de materials com gerretes pintades i estampillades paleoandalusines, a més d'anells amb inscripcions cúfiques.³²³⁸ En el cas navarrès les tombes de la plaça del Castillo de Pamplona s'han datat en els primers moments de l'ocupació musulmana.³²³⁹

El que incomoda és el fet que en altres llocs prou distanciat de Tarragona s'han detectat les evidències de conquesta. Per exemple a les termes de Leon: a les termes, i la zona de la *porta principalis sinistra*.³²⁴⁰ La muralla romana va continuar tenint la seva funció protectora i pomerial encara que no s'identifiquen grans obres, sinó que dona la impressió que es van adaptar al que havia en funcionament, tal i com deuriem fer en altres llocs³²⁴¹ (**Fig. 11.6**). Tàrraco no pot ser pas una excepció. D'aquests primers temps de conquesta i control ismaelita cal tenir present que la cultura material i les maneres de construir, posem per cas, encara beuen molt de la tradició tardoromana, de manera que costa discernir la cronologia només en base a un criteri. I això no es veu només en la ceràmica i els aparells constructius, també en els models arquitectònics, els programes decoratius etc.³²⁴²

És important tenir aquesta observació que es veu per exemple en el cas lleonès: la gairebé nul·la evidència de transformació urbana o arquitectònica i identificació de la fase de conquesta i primer assentament en base a materials arqueològics al·lòctons (terrisa, precintes, monedes...) o en els ritus funeraris. Aquesta realitat ara per ara és extrapolable a la ciutat de Tàrraco? Segurament si.

11.2 EL PORT DE TÀRRACO AL SEGLE VIII: ELS NIVELLS DE L'AVINGUDA VIDAL I BARRAQUER

Les excavacions arqueològiques al sector portuari de Tàrraco -illa dels carrer Manuel de Falla-Vidal i Barraquer i Torres Jordi, antiga Sofrera Pallarès- van identificar un intensa urbanització a l'antiguitat tardana, amb la presència d'un camí així com d'ocupació funerària. La vitalitat és tal que a la segona meitat del segle VI es construeix un *horreum* portuari. A mitjan segle VII se n'afegeixen dos més. A finals del segle VII o inicis del VIII una important reforma urbana instal·la una sèrie d'espais industrials i prop, es detecten enterraments de tradició romana (**Fig. 11.7**).

També es documenta una segona reforma, amb dos forns (un de vidre). Es construeix un gran edifici probablement d'ús industrial, amb un pou, canalitzacions i un dipòsit. No es diferencien nivells de desmuntatge, sinó un arranament per tasques agrícoles, per la qual cosa no hi ha elements que permetin datar el seu abandonament, fi o anorreament. La cronologia tan avançada d'aquesta fase i la manca d'evidències de

³²³⁸ IBRAHIM, T. 2011.

³²³⁹ FARO, J. A.; GARCÍA BARBERANA, M.; UNZU, M. 2007.

³²⁴⁰ GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A.; MIGUEL HERNÁNDEZ, F. de 2009; GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A.; CAMPOMANES, E.; MIGUEL HERNÁNDEZ, F. DE; BENÍTEZ, C.; MARTÍN DE OTERO, P.; MUÑOZ, F. A.; SAN ROMÁN, F. 2010.

³²⁴¹ ZOZAYA, J. 2001a.

³²⁴² CABALLERO, L. 1989; ZOZAYA, J. 1993b; ZOZAYA, J. 2001a.

destrucció violenta, obre clarament les portes al funcionament de la zona més enllà del 713-714. El cert és que les característiques constructives tenen una clara vinculació amb la manera de construir a l'antiguitat tardana, fruit de l'herència romana i de la corresponent evolució i adaptació pròpia d'aquests temps.³²⁴³ Per sobre, els nivells de colgament marquen la tercera fase d'època romana tardana (**Fig. 11.8**).

Precisament l'estudi dels materials associats a la tercera fase tardoromana d'aquest jaciment, identificats com TVB 27/3 per F. Rodríguez i J. M. Macias, obre la cronologia al segle VIII, tot i que els seus investigadors es mostren (excessivament) prudents o escèptics: *"aún no estamos en condiciones de alcanzar dicho objetivo"* que no és més que diferenciar els materials del VII i del VIII.³²⁴⁴ De fet ja fa uns anys que a Tarragona s'han pogut identificar sèries ceràmiques que anaven a les portes de la conquesta àrabo-berber del 713-714.³²⁴⁵

L'anàlisi del conjunt TVB/3 ha permès estudiar 15.868 fragments ceràmics dels quals han identificat un total de 1.091 individus. A banda de 300 no diferenciats i alguna peça intrusa, han pogut establir que 209 exemplars són de la primera meitat del VIII *"aunque, sin ánimos de ser reiterativos, sobre esta cantidad mantenemos dudas intrínsecas - residuales o coetáneas- debido a que este período todavía no goza de una caracterización precisa."*³²⁴⁶

A nivell estadístic estem parlant de: 70'64 % de ceràmica comuna, 22'13 % d'àmfores, 5'53 % de vaixel·la de taula i un 1'70 % llànties. En primer lloc s'ocupen de les llànties, tot identificant les sicilianes o de rosari, pràcticament desconegudes a Hispània. Es tracta de quatre peces del tipus Provoost 10 A/V, que es daten entre els segles VII i VIII.

Quant a vaixel·la de taula, identifiquen 15 individus de terra sigil·lada africana D (TSAD), que es daten fins la primera meitat del segle VIII, però *"el principal problema para la octava centuria es saber discernir hasta cuándo estas producciones se comercializaron por el mediterráneo o si, por lo contrario, para este momento sólo responden a una herencia material."* (**Fig. 11.9**).³²⁴⁷

Segueixen amb les àmfores (**Fig. 11.10**). Del total de peces discriminades amb aquesta tipologia, un 64'71 % és de procedència africana, especialment Keay 61 (30), amb les variants 61/8a, K 61A de vores estil·litzades i 61, la qual es documenta també en estrats dels segles VII i VIII de la zona del port de Tàrraco.³²⁴⁸ Cal afegir una sèrie de contenidors ceràmics definits com envasos globulars de fons umbilicat de procedència incerta (17'65 %). Són assimilables al tipus Hayes 4 de Cartago, que s'ha datat en altres punts entre els segles VII i inicis del VIII. Cal afegir individus dels que dubten de la seva cronologia pel segle VIII, com els de procedència oriental com les *Late*

3243 DÍAZ GARCIA, M.; GIMENO, M.; MESAS, I. 2015; DÍAZ GARCIA, M.; ROIG PÉREZ, J. F. 2016. Agraieixo als Drs. Díaz i Roig haver-me facilitat l'article en el seu moment quan era en curs de publicació, rara generositat en la comunitat arqueològica de la vella Tàrraco.

3244 RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, p. 574.

3245 RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, p. 577.

3246 RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, p. 577.

3247 RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, p. 580.

3248 MACIAS, J. M., REMOLÀ, J. A. 2000; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2005; REMOLÀ, J. A. 2000, p. 161.

Roman Amphorae, LRA 4C2, 2 de LRA 1 tardana, o 35 informes de LRA 5, 18 de LRA 7, 1 vora malmesa de *Samos Cystem Type*, 1 de *Tarracona*,³²⁴⁹ i 1 possible *Crypta Balbi* tal vegada residual.

La següent família ceràmica estudiada és la comuna, en la qual identifiquen un 70'64 % producció local i regional davant d'un 28'90 % d'importada. En base a l'estudi de la fase TVB/1, de la segona meitat del segle VII, identifiquen 85 exemplars d'olla de cuita reductora, que en altres llocs "*muchas de éstas no se habían localizado con fiabilidad estratigráfica en la Tarragona de los siglos VII y VIII*" de manera que es pot observar la perduració en el seu ús (tipus 7, 47, 48.5, 55.3).

Els dos investigadors destaquen les de tipus 47 i especialment 48.6 que relacionen amb la fase 4 de les excavacions de l'Arxiu Administratiu de Barcelona, on es data entre el 767-776 en associar-se amb un *dihram* emiral.³²⁵⁰ A més identifiquen el tipus 1.21, olla de perfil en S amb decoració incisa (fig. 4.2) els paral·lels de la qual són als segles IX-X amb força exemples a la Catalunya Vella i Catalunya Nord: Rosselló,³²⁵¹ plaça del Rei de Barcelona,³²⁵² Sant Martí d'Empúries³²⁵³ o el conjunt de Sant Menna.³²⁵⁴ Altres tipus de producció local tenen paral·lels amb formes bizantines, com els 63, 64.5 i 64.6, per la qual cosa es pot parlar d'imitacions locals.³²⁵⁵ Destaquen també les olles de producció oxidant tipus 1, 1.12, 1.20 23.6, 24, 26.8, 35, 47, 49.2 que en altres punts de Tarragona s'havien documentat fora de context.

Quant a les produccions orientals, identifiquen els tipus 62, 64, 64.2, 66, 66.3, 66.4, 66.5, 66.10 i 67.2. Destaquen la 62 que es va documentar també en força punts de la zona portuària de Tàrraco-PERI 2,³²⁵⁶ i que és anàloga a la forma CATHMA 23,³²⁵⁷ la *cooking pot ware* 3,³²⁵⁸ les *Sarāḥane type B*,³²⁵⁹ o dipòsits del segle VII avançat fins primera meitat del VIII a Marsella.³²⁶⁰ Segueix l'estudi amb la identificació d'un 21'69 % de cassoles baixes del tipus 6, 7, 9, 9.4, 9.10, 24.3, 26.4, 29.3, 34, 36.3, 50, 52, 53.2, 60 i 67 tot afegint noves variants com 24.3, 26.4, 53.2 i formes inèdites que són les 60 i 67. Els tipus 24.3 i 26.4 es relacionen amb les formes documentades a l'Arxiu Administratiu de Barcelona.³²⁶¹ Quant a cassoles altes, parlen d'un 15%, amb els tipus 17, 33.15, 35, 35.5 i de nous com 62, 63 i el 50 que es troben força a l'horitzó TVB/1 amb les variants 50.2 i 50.3. Finalment identifiquen contenidors ceràmics per magatzem

³²⁴⁹ RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2016.

³²⁵⁰ GARCÍA BIOSCA, J. E.; MIRÓ ALAIX, N.; REVILLA, E. 2003 en concret p. 372, làm. 4.22

³²⁵¹ PASSARRIUS, O. 2001, en concret f. 6.4.

³²⁵² BELTRAN DE HEREDIA, J. 2006, concretament p. 117.

³²⁵³ AQUILUÉ, X.; BURÉS; L. 1999, en concret p. 439.

³²⁵⁴ ROIG BUXÓ, J.; COLL CONESA, J. M. 1999, p. 468.

³²⁵⁵ MACIAS, J. M. 1999, p. 141.

³²⁵⁶ MACIAS, J. M., REMOLÀ, J. A. 2000; MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. 2005.

³²⁵⁷ CATHMA 1991.

³²⁵⁸ HAYES, J. W. 1968.

³²⁵⁹ HAYES, J. W. 1992, p. 101.

³²⁶⁰ BIENN, S. 2003; BIENN, S. 2005; BIENN, S. 2007.

³²⁶¹ GARCÍA BIOSCA, J. E.; Miró Alaix, N.; REVILLA, E. 2003.

similars als del Bovalar, jaciment que es destrueix per la invasió islàmica³²⁶² (Fig. 11.11, 11.12, 11.13).

La col·lecció és doncs prou significativa com per plantejar sense embuts no solament la continuïtat de la vida urbana i comercial més enllà de la conquesta islàmica del 713-714, sinó també per obviar, almenys a la zona portuària, de qualsevol idea de destrucció violenta. Simplement la vida va continuar. Però també manquen algunes evidències materials com podrien ser monedes islàmiques del moment de la conquesta, o precintes del botí com els que coneixen a *Ruscino*. De tota manera es veu una clara continuïtat en els tipus en referència a l'època visigoda, cosa ja palesada en altres punts de la Península com bé va explicar Zozaya fa força temps.³²⁶³

Amb tot Rodríguez i Macias són força prudents per no dir escèptics: *“En el estado actual de la investigación solo podemos incorporar estudios puntuales con la voluntad y esperanza de definir un elenco tipológico suficientemente amplio par auna posterior confrontación morfológica y estadística. Sea en el ámbito local, sea a partir de una comparativa con otros centros receptores mediteráneos. Es una vía ceramológica complementria a la vía histórica que, a nuestro tentender, está en punto muerto. Y nuestro reto científico consiste, a partir de un horizonte ceramológico evidente de la segunda mitad del siglo VII, clarificar aquellos contextos que, a pesar de su alta residualidad, pueden emplazarse en la centuria siguiente.”*³²⁶⁴

11.3 ALGUNS PADELLASSOS DE TERRISSA QUE PODEN SER QUELCOM MÉS QUE TROBALLE CASUALS

Les reserves metodològiques de Rodríguez i Macias en parlar de la Tarragona després de la conquesta islàmica són a un mateix temps clares però obertes a la realitat històrica: *“podemos concluir que no hay evidencias históricas concisas que demuestren la continuidad de la ciudad tras la llegada del nuevo poder político. Sólo apreciaciones indirectas que, a nuestro entender, son suficientes para prever la existencia de una madinat Tarraquana que, en la actualidad todavía no goza de ratificación ceramológica.”*³²⁶⁵

Les seves paraules porten a la reflexió. Pesa massa l'argument historiogràfic? pesa massa la prudència? pesa massa el plantejament epistemològic i metodològic derivat d'una formació i praxis professional molt centrada en el món antic? Pesa massa no poder relacionar aquests materials que per altres investigadors són inequívocs, per exemple amb fases constructives clares o d'altres *artifacts* datables sense embuts a l'època islàmica? Són preguntes que ens hem de fer, però certament la prudència aquí no deixa de ser un bon company de viatge. Es qüestió de temps trobar-se amb una *maqbara* a *Tarrakuna*, o fellús i precintes en context arqueològic, amb vidrades antigues

³²⁶² CAU, M. A.; MACIAS, J. M.; TUSET, F. 1997.

³²⁶³ ZOZAYA, J. 1993a, p. 53.

³²⁶⁴ RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, p. 586.

³²⁶⁵ RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, p. 575.

o amb *candiles de piquera* com em va recordar Juan Zozaya fa més de trenta anys.³²⁶⁶ De moment llànties de bec encara no n'hem sabut identificar (**Fig. 11.14**).

Però sí que tenim algunes peces ceràmiques de filiació islàmica que cal datar entre la conquesta àrabo-berber i la posterior expansió feudal. Per exemple a les excavacions de la Catedral, bé que fora de context, es va trobar un fragment de carena de terrissa oxidada amb coberta vidrada plumbífera de color verd. S'ha classificat com una peça omeia o abbàsida, d'origen centreasiàtic i datable entre els segles VII i IX, amb paral·lels a Barcelona i Tortosa.³²⁶⁷

Tal vegada sigui casual, però la procedència oriental fa pensar en el material ceràmic de luxe del segle X recuperat a la vil·la de Termes (Sòria): un *ataifor* de ceràmica de reflex metàl·lic ³²⁶⁸ Pel que explica Juan Zozaya, en termes generals tant aquest tipus d'atuell com d'altres són peces de segona qualitat que arriben a Alandalús com a conseqüència del *havy* o pelegrinació a la Meca. Així identifica ceràmica estampillada a *Qal'at Jalifa* (Madrid), València, El Pajaroncillo (Conca); de reflex metàl·lic a la torre del Andador d'Albarracín, peces fatimís a *Madinat ar-Zahra, Palma del Río, Bobastro, El Pajaroncillo, Madrid carrer Mancebos, Medinaceli*; porcellanes a Almeria, esteatita a *Qal'at al Jalifa, Madrid*, peces d'escacs del mateix material a Madrid; Calatalifa, *Madinat ar-Zahra, El Pajaroncillo*; i de llautó a *Madinat Ilbira, museu Valencia de Don Juan* o un canelobre de coure del circ de Toledo, el qual es data al segle VIII³²⁶⁹ (**Fig. 11.15**).

Posats a especular no seria d'estranyar que aquest padellàs fos d'una terrissa que procedeixi d'un viatge religiós a la Meca. La seva troballa a la nau central de la Catedral ves a saber si no ens insinua que la vella seu episcopal va ser convertida tota ella o en part en mesquita, com es coneix en altres casos peninsulars. De fet, la localització d'un mur atribuït a l'època visigoda, segle VI, sobre el podi del temple imperial igual s'ha de reinterpretar i ens indiqui aquesta divisió de la *Sancta Iherusalem* en sengles espais per al culte de dues de les religions del Llibre.³²⁷⁰ Ara bé, en base al que s'ha publicat, no podem passar de la simple elucubració (**Fig. 11.16**).

Sumem a això un nivell arqueològic dels segles X-XI localitzat als treballs duts a terme a Ca l'Ardiaca, davant la Catedral, que coneixem gràcies a la referència en un article sobre els treballs desenvolupats.³²⁷¹ Cal afegir un fragment de terrissa vidrada de corda seca procedent d'un estrat modern procedent de les excavacions de la muralla a

³²⁶⁶ Concretament en un sopar al III Congreso de Arqueología Medieval d'Oviedo, la primavera de 1989. *O tempora o mores!*

³²⁶⁷ Mesura 2'8 x 4'1 x 0'7 cm. Referència CAT 10-2011-1. Vid. MACIAS, J. M.; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. 2011, p. 40; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 2012, p. 956-957. Cfr. GARCÍA BIOSCA, J. E.; MIRÓ ALAIX, N.; REVILLA, E. 2003.

³²⁶⁸ ZOZAYA, J. 2001b.

³²⁶⁹ ZOZAYA, J. 2001b.

³²⁷⁰ MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 2012.

³²⁷¹ SALSAMENDI, I.; BEA, D.; AROLA, R. 2011.

la Baixada del Roser,³²⁷² i una vora d'*ataifor* de les intervencions del carrer Comte³²⁷³ (Fig. 11.17).

A les excavacions de la Necròpolis Paleocristiana Mn. Joan Serra Vilaró va localitzar algunes peces ceràmiques que en base a les breus descripcions que dona, així com les imatges fotogràfiques publicades, s'han de prendre com andalusines.

Efectivament, són a la làmina làm. XLV de la memòria de 1935. Els padellassos són els números 11, 12, 13 i 14. La 11 és un fragment de ceràmica estampada, segurament una gerra de grans dimensions d'època almohade o posterior, és a dir de després de la conquesta feudal de Tarragona, la 12 (superior) és una corda seca parcial que també pot podria ser, o no, posterior a la conquesta, així com la 14. Les 12 inferior i 13 tenen l'aparença de ser prèvies a la conquesta, d'època califal tot i que la darrera, dependent del color i la pasta, també pot ser una importació de ceràmica baix medieval. A aquest conjunt s'ha de sumar una moneda, de la qual no es pot precisar més³²⁷⁴ (Fig.11.18).

Tenim doncs alguns indicis esperançadors, però falta una major amplitud de les sèries ceràmiques. No solament els *candiles de piquera* que comentava Zozaya, les safes, els *ataifors*, la ceràmica de cuina i altres tipus ceràmics que es coneixen prou bé en contextos islàmics com Tortosa, Lleida o Balaguer.³²⁷⁵ I també es troben a faltar les sèries vinculades amb el món de la Catalunya Vella, cas de les terrisses espatulades per posar un exemple prou conegut.³²⁷⁶

11.4 UNA ESCULTURA VISIGÒTICA QUE TAMBÉ POT SER ALT MEDIEVAL

Al llarg del temps la ciutat de Tarragona ha anat oferint fragments d'escultura arquitectònica que s'han vinculat per raons d'estil així com historiogràfiques, a l'època tardoromana i visigoda. El primer recull de peces redactat fa més de mig segle per Pere de Palol,³²⁷⁷ amb un total de 28 individus s'ha anat enriquint al llarg dels anys amb les aportacions d'un nodrit conjunt d'estudiosos i investigadors.³²⁷⁸

3272 La peça roman inèdita i a l'espera de l'estudi. Agraïm la informació a Reis Fabregat i Dolores Ynguanzo de l'empresa Nemesis-Arqueologia i Patrimoni. Cfr. M.; FABREGAT, R.; YNGUANZO, D.; MENCHON, J.; VALLDEPÉREZ, M. 2015.

3273 BRAVO, P.; ROIG PÉREZ, J. F. 2018. Agraïxo la informació facilitada per P. Bravo i J. F. Roig.

3274 SERRA VILARÓ, J. 1935, làm. XLV, peces núm. 11, 12, 13 i 14.

3275 ALÒS, C.; SOLANES, E. 2010; BAZZANA, A. 1990; BELTRAN DE HEREDIA, J. 2005; CURTO, A.; LORIENTE, A.; MARTÍNEZ, R.; ROS, E. 1986; GRIÑÓ, D.; CAMARASA, V.; KIRCHNER, E. 2011; LORIENTE, A. 2000; NEGRE, J. 2014; ROSSELLÓ BORDOY, G. 1978.

3276 RIU-BARRERA, E. 1985; ROIG BUXÓ, J. 2011a; ROIG BUXÓ, J. 2012.

3277 PALOL, P. de 1953; PALOL, P. 1955; PALOL, P. 1962-63.

3278 BEA, D.; GONZÁLEZ, A.; NAVARRO, S. 2011; BERGES, M. 1974; DÍAZ GARCIA, M.; GIMENO, M.; MESAS, I. 2015; DÍAZ GARCIA, M.; ROIG PÉREZ, J. F. 2016; DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2005; DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2007b; DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2010; DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2011a; DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2011b; DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2014-2015; DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2019; DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2020; HAUSCHILD, TH. 1992; LÓPEZ VILAR, J. 2006; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; 1996; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; 1999b;

En termes generals la col·lecció tarraconense s'ha datat bàsicament entre els segles VI i VII tot i que algunes peces com el cas de les creus calades també poden ser posteriors.³²⁷⁹ I vet aquí que en els darrers anys han aparegut o s'han identificat de noves i llur cronologia pot anar perfectament més enllà de la invasió àrabo-berber del 713-714.

De fet ja fa uns quants anys que les cronologies de l'escultura arquitectònica visigòtica són en revisió i s'ha vist i demostrat que ultrapassen la data totèmica de l'arribada dels agarens. Hi ha una clara continuïtat no solament formal sinó també compositiva i conceptual en els primers temps després de la conquesta ismaelita.³²⁸⁰ Això no passa solament a nivell escultòric sinó també arquitectònic com s'ha vist en el més que conegut exemple de l'església de Melque, posem per cas.³²⁸¹

Ens trobem amb poques peces i que tenen una forquilla cronològica a l'hora de datar-les força àmplia, per la qual cosa s'ha de ser prudent. El fet obre les portes a la continuïtat urbana de la ciutat visigoda almenys en els primers temps després de la conquesta islàmica, posem per cas els segles VIII-IX, fins l'expedició de Lluís el Pietós del 806-809, i a molt estirar el X, quan el califat reforça la Marca Superior com a reacció a la constant pressió que anaven exercint els comtats pirinencs i atlàntics. Ara en parlarem algunes procedents de la Part Alta de Tarragona.³²⁸²

11.4.1 Les peces del carrer d'en Comte i la plaça de Dames i Vells

Primer de tot situem el capitell i la placa escultòrica de les que volem parlar. S'han trobat en l'interior de l'espai que al segle I dC conformava l'anomenada Plaça de Representació o Fòrum Provincial del conjunt de la seu del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*, construït al segle I dC (**Fig. 11.19**).³²⁸³

Recordi's que la configuració topogràfica del centre urbà de la ciutat de Tarragona, en un turó d'uns 80 metres d'alt en descens pronunciat cap a la costa, i suaument cap el riu Francolí, permeten generar una escenografia teatroide. Està constituïda en la zona superior per tres grans nivells o terrasses, la superior de les quals es va consagrar al culte imperial i ara és on es troba la catedral romànic-gòtica. Fins August aquest espai va funcionar com la zona militar i administrativa de la Tàrraco republicana. Ja al

MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A. ; TEIXELL, I. 2003; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; ; TEIXELL, I. 2007a; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; ; TEIXELL, I. 2007c; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; MUÑOZ, A.; TEIXELL, I. 2008; MACIAS, J. M.; ; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. 2011; ; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 1995; SALOM, C. 2011; SALSAMENDI, I.; BEA, D.; AROLA, R. 2011; SÁNCHEZ REAL, J. 1962-63; SÁNCHEZ REAL, J. 1988-89; SERRA VILARÓ, J. 1960; TED'A 1990c.

³²⁷⁹ MUÑOZ, A.; MACIAS, J. M.; MENCHON, J. 1995, concretament p. 298; VEAS, N.; SANTOS, J. C. 1989.

³²⁸⁰ CABALLERO, L. 1989.

³²⁸¹ CABALLERO, L. 2007.

³²⁸² Les dels carrer d'en Comte i Misser Sitges han estat objecte de publicació específica a: DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2019 i DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2020.

³²⁸³ Per un enquadrament de les tres terrasses, vid. l'article següent on es compila bona part de la bibliografia : MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; ; TEIXELL, I. 2007c.

segle I dC, es va construir el temple d'August amb un primer projecte de *temenos*, i poc després, al seu voltant, la seu del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*, de manera que la zona va quedar organitzada en tres grans nivells.³²⁸⁴

A la de dalt de tot havia com hem dit el temple d'August envoltat per un mur perimetral o *temenos* que confinava un impressionant pòrtic construït amb mabre de Luni-Carrara. A l'eix de simetria, i darrere seu es va erigir una gran sala que interpretem com la seu de les assemblees anuals del Concili provincial. No deixa de ser una mena de cúria provincial dedicada a la reunió de les dignitats dels diferents *conventus* jurídics de la Hispània Citerior.

Enllaçada amb una gran escalinata i els corresponents propileus, als peus d'aquesta gran àgora es va urbanitzar una altra que hom ha denominat Plaça de Representació o Fòrum Provincial. Més avall, un edifici d'espectacles que és el Circ. Separava el plànol urbanístic provincial de la zona d'hàbitat de la ciutat (**Fig. 11.20**).

Les impressionants dimensions del conjunt i de les seves architectures van condicionar el desenvolupament urbà de la ciutat fins l'actualitat. Val a dir que des del tombant dels segles IV i V l'espai públic del Concili es va anar transformant passant a ser una zona d'hàbitat mantenint però les seves funcions públiques i cívico-religioses fins el moment en què el culte imperial és substituït pel cristianisme. Això succeeix amb el trasllat de la seu episcopal de la zona de la Necròpolis del Francolí a la Part Alta, entre finals del segle V i inicis del VI a molt tardar ³²⁸⁵ (**Fig. 11.21**).

La terrassa intermèdia, central o mitja del Concili Provincial al segle I es va confegir com una gran plaça de 159'84 x 313'68 m (540 x 1080 peus) la qual es va delimitar per un imponent mur de carreus decorat amb pilastres d'estil toscà. Pel davant es va construir un podi de 4 m d'alçada i 14 m d'ample sobre el qual s'està encara discutint si a sobre es va construir un pòrtic columnat o no. I és plausible pensar que l'obra no es va acabar de finalitzar. En temps de l'emperador Adrià s'hi van fer una sèrie reformes que ara per ara no es poden acabar de concretar del tot, encara que darrerament s'hi vincula la importació d'una nodrida col·lecció de columnes de granit procedents de l'actual Turquia.³²⁸⁶

La plaça, com no pot ser d'altra manera en l'arquitectura imperial, estava alineada al corresponent eix de simetria enfocat a la porta del temple d'August. Això genera un node de connexió, la *via triumphalis* que enllaçava els dos espais amb el *pulvinar* del Circ. L'interior de la plaça estava ordenat amb jardins i una sèrie de *lacus* o *piscinae*, i a

³²⁸⁴ Una visió més àmplia, tot i que amb punts a matisar i molt, fins i tot discutir es pot llegir a: MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D. BELTRÁN, A. 2012MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D. BELTRÁN, A., GRIS, F. 2015.

³²⁸⁵ Vid., amb àmplia bibliografia precedent: LASHERAS, A. 2015; MENCHON, J. 2015d.

³²⁸⁶ Sobre aquest tema i les diferents interpretacions veure: DÍAZ GARCIA, M.; TEIXELL, I. 2013; JIMENO, J. 1991, p. 296-297; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 2000; RODÀ, I.; PENSABENE, P.; DOMIGO MAGAÑA, J. A. 2012; MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J.; VIVÓ, D. BELTRÁN, A., GRIS, F. 2015. I com darreres aportacions en referència que el projecte no es va acabar al segle I: MENCHON, J. 2020a, p. 74-77; PENSABENE, P.; DOMINGO, J. A. 2019. Agraeixo al Dr. Domingo haver-me facilitat les proves d'impremta de l'article amb P. Bensabene.

més contenia un ampli conjunt epigràfic i escultòric vinculat als flàmens provincials.³²⁸⁷

Des de finals del segle IV la gran plaça es va començar a transformar. De manera progressiva es colonitzà amb habitatges aixecats de materials reciclats la majoria dels quals procedeix del desmuntatge dels edificis públics.³²⁸⁸ Ara per ara no tenim molta informació per entendre quina seria l'evolució urbana fins la conquesta feudal. Però hi ha elements que ens parlen que hi ha una ordenació que ve de l'antiguitat tardana.

Precisament en el quadrant nord-oest de l'antiga Plaça de Representació actualment s'observa un vial fora de l'ordenació ortogonal marcada per l'estructuració del segle I i la trama medieval. Es tracta del carrer-plaça d'en Ripoll, el qual enllaça geomètricament amb un altre que unia l'ara portal de Sant Antoni amb l'angle sud-oriental de connexió del Recinte de Culte i la Plaça de Representació. Anava a parar al peu del castell de Patriarca, torre romana que connectava les dues grans places del segle I. Ens referim a les places de l'Oli i del Blat a més del carrer de la Mercè. Pel costat oriental, el carrer/ plaça d'en Ripoll enfilaria fins l'actual plaça del Pallol, on al segle I havia una de les connexions de Fòrum Provincial i Circ. Allí havia el sistema d'accessos i una torre-caixa d'escala que després serà el castell del bisbe de Vic, a més d'una altra porta contigua, que es veu ara al número 5 de la plaça del Pallol (**Fig.11.22**).

Doncs bé, en aquesta zona que ens ocupa també es veu una trama urbana anterior a la feudal, la qual es configura pels carrers Riudecols, Cavallers, Misser Sitges i d'en Comte. És un espai que en època baix medieval es coneix com el puig Sarriar, que hom ha relacionat amb la presència de sarraïns.³²⁸⁹ I precisament l'ordenació diferenciada de la resta de la zona fa pensar com a mínim en una preexistència urbana i arquitectònica prou forta que va motivar la seva continuïtat. D'aquí a pensar que el lloc va ésser habitat durant el període andalusí només hi ha un pas.

L'angle del carrer Misser Sitges amb el de Riudecols va ser objecte d'una important transformació urbana fa uns trenta anys, tot enderrocant-se una sèrie de cases que van generar l'espai de la plaça de Dames i Vells. Cal recordar que estem en el procés de redisseny i *sventramento* del centre històric generat pel Pla Especial de la Part Alta. La idea era obrir una sèrie de places "alliberant" el centre històric de l'atapeïment lògic en una ciutat medieval, tot confegint una sèrie d'espais lliures que si bé espongen la zona, generen uns ambients de difícil solució funcional doncs no acaben d'integrar-se en la vida urbana.³²⁹⁰

³²⁸⁷ ALFÖLDY, G. 1973; POCIÑA, C. A. 2011; MENCHON, J. 2020a, p. 77.

³²⁸⁸ Cfr. amb bibliografia prèvia: LÓPEZ VILAR, J. 2006; MENCHON, J. 2015d.

³²⁸⁹ BONET, M. 2011; MENCHON, J. 1992b; MENCHON, J. 2015d; PALMA, A. de 1956-1958 p. 101-123, 135-151; SALVAT I BOVÉ J. 1961 p. 143, 265-299.

³²⁹⁰ Tampoc s'han sabut resoldre satisfactòriament les antigues mitgeres que van passar a ser façanes d'habitatges i configuradores del paisatge històric urbà . Per fortuna la llei 9/1993 del Patrimoni Cultural Català va prohibir aquest tipus d'actuacions en els conjunts històrics declarats. Vid. MENCHON, J. 2010a ; MENCHON, J. 2011d.

A l'anomenada plaça de Dames i Vells, un popular ball satíric de malcasats que es representa per les festes de Santa Tecla,³²⁹¹ es genera per l'enderrocament de les finques que havien entre el carrer de Misser Sitges i el Corraló de Sant Magí. Es van eliminar les construccions medievals, bàsicament arcs apuntats associats a murs de maçoneria, en un dels quals es va trobar un fragment de capitell de pedra del Mèdol. Prop es van localitzar també dos fragments d'*stipes* visigòtic³²⁹² (Fig. 11.23, 11.24).

Les posteriors excavacions arqueològiques documentaren unes construccions associades a un mur de planta semicircular que hom va interpretar com una església visigoda. El cert però, és que aquesta definició és força discutible doncs a banda de les dimensions de la construcció, no es va documentar cap element que permetés defensar la proposta per interessant que fos: escultura arquitectònica, paviments associables a nau i santuari, traces de cancells, *mensa altaris*, enterraments...³²⁹³

L'altra peça que ens ocupa ve del carrer del Comte núm. 11. Els treballs arqueològics desenvolupats en els núm. 3-5-7 i l'11 en els darrers anys han permès identificar, bé que manera molt fragmentària, un conjunt arquitectònic d'època visigoda de grans dimensions, i que pel moment no es pot precisar la seva funció. A les dues finques s'hi ha realitzat sondeigs vinculats a obres de rehabilitació urbana.

Les excavacions entre 2006 i 2007 al carrer Comte 3-5-7 mostren com al segle IV-VI l'espai de la Plaça de Representació ja és abandonat i es va reomplir amb aportacions de terra. Al mateix temps s'hi van obrir sitges que s'amortitzen al segle VI. Després es va construir un gran edifici del qual es conserven uns imponents murs d'*opus africanum* perpendiculars a la traça del carrer actual. Aquestes construccions han estat el marcadors de l'evolució arquitectònica fins l'actualitat.

A uns 15 metres d'aquesta finca, hi ha el núm. 11, el conegut edifici baix de Ca l'Abadessa. És un immoble que fa testera i es correspon al núm. 1 del carrer Misser Sitges. Els treballs arqueològics hi han identificat nivells del segle I a relacionar amb la Plaça de Representació. Al segle V es veu com en el cas anterior, un procés d'anivellament per al seu ús com zona d'hàbitat. Del segle VII es detecta estratigrafia bé que sense relació amb construccions; i posteriorment una fase dels segles XII-XIV que marca la configuració del casal. Val a dir que en les dues excavacions no s'han realitzat actuacions en extensió per la qual cosa, la informació és incompleta. S'ha de constatar que la intensa activitat constructiva ha alterat força les diferents fases.³²⁹⁴ Com a dada a tenir en compte, es va recuperar també un ataïfor andalusí, ara en fase d'estudi i comentat més amunt.³²⁹⁵

Al carrer d'en Comte 3-5-7 s'han recuperat diverses peces d'escultura arquitectònica datades en època visigoda, bé que fora de context: fragment de fust de columneta;

³²⁹¹ NAVARRO GÓMEZ, P. 2014.

³²⁹² DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2019; DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2020.

³²⁹³ PEÑA, I. 2000; MENCHON, J. 2015d.

³²⁹⁴ GARCÍA-ANTÓN, M. D. 2007.

³²⁹⁵ BRAVO, P.; ROIG PÉREZ, J. F. 2018. Peça TCC-11-16-417-3, corresponen a vora i carena d'un ataïfor vidrat melat a l'interior, pasta vermellova ben depurada i llavi regruixat.

fragment de cancell calat. Del núm. 11 procedeix un tros de placa decorada de la qual en parlarem acte seguit, i fragments d'un capitell de lesena.

Finalment, l'any 2021, en les excavacions del carrer Granada núm. 7, es va trobar, reciclada en una paret, un fragment d'escultura arquitectònica datable entre època visigòtica i alt medieval. Cal recordar que prop d'aquí tenim l'enigmàtic conjunt de Plaça d'en Rovellat, datat en època visigoda i interpretat com un espai religiós vinculable amb l'església de Sant Pere de l'Oracional de Verona, com la seu del dux de la ciutat i/o com un episcopi arrià.³²⁹⁶

11.4.2 Descripció de les peces

Plaça de Dames i Vells

Procedeix dels treballs d'enderroc dels habitatges medievals i post medievals que van permetre urbanitzar aquesta plaça. La peça es va recuperar el 1991 en aterrar un dels murs de la planta baixa, associat a un arc medieval, sense més precisions (**Fig. 11.25**).

- Definició: fragment de capitell de columna.
- Localització actual: Museu d'Història de Tarragona (MHT), en fase d'inventari.
- Dimensions: llargada conservada 19 cm, amplada conservada 19 cm, gruix conservat 15 cm.
- Material: pedra lumaquel·la de color groc del tipus Mèdol.
- Descripció: es tracta d'un fragment de capitell derivat possiblement del tipus corinti. Es conserva la voluta doble d'un dels costats, el llistell superior i part de l'encaix amb el cimaci.³²⁹⁷

Les seves característiques decoratives permeten datar la peça tant en època tardoromana com alt medieval: segles VIII-IX. El tipus de voluta es pot associar amb capitells derivats de models califals i per exemple tenim un clar paral·lel en un exemplar del segle X-XI conservat al Museu Episcopal de Vic, la qual procedeix del monestir de Sant Pere de Casserres.³²⁹⁸ La solució del caulicle recorda força la d'un altre capitell preromànic d'influència califal que hi ha a la cripta de la catedral de Vic.³²⁹⁹ I també un de la mesquita de Tudela.³³⁰⁰

³²⁹⁶ Vid. capítol 7. Cfr. AQUILUÉ, X. 1997; BERGES, M. 1974; CORTÉS, R.; GABRIEL, R. 1985, núm. 31, p. 24; KEAY, S. J. 1984, p. 665-667; MACIAS, J. M. 1999, p. 221-227; PAPIOL, LI. 2004; *Planimetria* 2007 núm. 85, p. 63-64; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 2000; SALOM, C. 2011; SALOM, C. 2019.

³²⁹⁷ DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2019; DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2020.

³²⁹⁸ BARGALLÓ, E.; HOJA, M.; SALVÀ, M. G. 1984.

³²⁹⁹ CAMPS, J.; LORÉS, I.; MANCHO, C. 1999.

³³⁰⁰ PAVÓN, B. 2010b.

Carrer d'en Comte núm. 11

Procedeix dels treballs arqueològics duts a terme al núm. 11 del carrer d'en Comte. Fora de context original (**Fig. 11.26**).

- Definició: fragment de placa decorada
- Localització actual: Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Referència TCC-11-16-464-1.
- Dimensions: llargada conservada 39'40 cm, amplada conservada 28'20 cm, gruix 14'80 cm.
- Material: marbre de Luni.
- Descripció: es tracta d'un fragment de placa amb la cara decorada dividida en dos plans de diferent alçada separats per un astràgal vertical. Al costat esquerre té un motiu vegetal format per dues semipalmets a la part inferior del punt d'unió de les quals sorgeix una tija decorada amb una superposició de semipalmets, nusos, tiges ondulades i oves estilitzades. Al costat dret hi ha un motiu vegetal de difícil interpretació.

La peça es pot datar entre els segles VI-VII, moment en què la decoració visigoda mostra composicions vegetals més orgàniques, cas d'una barrotera de cancell de la basílica de l'Amfiteatre.³³⁰¹ Aquest procés es veu també a Còrdova amb la mateixa cronologia.³³⁰² Ara bé es plausible pensar en una peça dels segles VIII-IX. El fet és que presenta paral·lels amb peces de l'anomenat asturià: Santa María de Bendones, Oviedo,³³⁰³ de la catedral d'Oviedo,³³⁰⁴ de Santianes de Pravia,³³⁰⁵ de Santo Adriano de Tuñón,³³⁰⁶ de San Salvador de Deva³³⁰⁷ i de Santa María del Naranco.³³⁰⁸ Cal dir que les peces asturianes tenen un acabat menys acurat, però el fet es pot deure perfectament a la matriu geològica del material, pedra local davant de la qualitat del marbre de Luni del cas tarraconense.³³⁰⁹

Carrer Granada 7

Les excavacions que s'han dut a terme a l'hivern-primavera de 2021 en aquesta finca del carrer Granada han permès documentar la muralla romana republicana i una interessant fase edilícia medieval formada per arcs apuntats datables als segles XII-

³³⁰¹ GUÀRDIA, M.; LORÉS, I. 2007, p. 194, fig. 3c; MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; 1999b, esp. p. 226, núm. 4; TED'A 1990c, p. , 220, núm. 5, fig. 234-235.

³³⁰² SÁNCHEZ VELASCO, J. 2006, p. 148, quadre 3.

³³⁰³ GARCÍA DE CASTRO, C. 2006, p.648-49, fig. 125-127.

³³⁰⁴ GARCÍA DE CASTRO, C. 2006, p. 649, fig. 130, 132-133.

³³⁰⁵ GARCÍA DE CASTRO, C. 2006, p. 654, fig. 147-148.

³³⁰⁶ GARCÍA DE CASTRO, C. 2006, p. 235, fig. 235.

³³⁰⁷ GARCÍA DE CASTRO, C. 2006, p. 279, fig. 249.

³³⁰⁸ GARCÍA DE CASTRO, C. 2006, p. 473-487, 707-715, fig. 360-391.

³³⁰⁹ DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2019, es correspon a la núm. 16; DOMINGO MAGAÑA, J. A.; BRAVO, P.; FABREGAT FIBLA, R.; MENCHON, J.; ROIG PÉREZ, J. F.; YNGUANZO, D. 2020, es correspon a la núm. 16.

XIII. En un dels murs, a datar per l'equip arqueològic, es va descobrir un fragment de placa decorada en marbre.³³¹⁰

- Definició: fragment de placa decorada, possible barrotera de cancell.
- Localització actual: encastada en un mur del carrer Granada 7.
- Dimensions: alçada conservada 26 cm, amplada conservada 30 cm, gruix de més de 22 cm.
- Material: marbre de Luni.
- Descripció: es tracta d'un fragment possiblement de barrotera de cancell decorat en un relleu pla tendent al bisellat. Els costats són sengles franges decorades amb derivació de denes i caboixons, i al centre es veu un entrellaç consistent en cercles secants que formen una trena de dues cordes amb traus petits i grans. En el menor hi ha una estrella de vuit puntes, i en el majos es deixa veure un creuat de dues cordes formant losanges o rombes, combinat amb dues cordes més a banda i banda que maquen línies sinuoses (**Fig. 11. 27**).

Com en altres casos, és plausible la cronologia visigòtica com post visigoda. La tècnica, que s'allunya dels tractaments clàssics de peces dels segles VI i VII, té similituds, tot i que el material és pedra local, en casos d'arquitectura asturiana com una peça de cancell de Lugo de Llanera,³³¹¹ o una finestreta de Santiago de Sariego.³³¹² La decoració té similituds en peces decorades de la catedral l'Oviedo, cas d'una barrotera de cancell,³³¹³ o una taula de Santián de Pravia.³³¹⁴

Un altre capitell datat al segle XIII també pot tenir cronologia visigoda o alt medieval. És de procedència desconeguda i es conserva al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona amb el número d'inventari 45473. Fa 16 x 20 x 20 cm. És una peça de marbre, amb estilitzacions de fulles d'acant molt geomètriques als angles i s sobre sengles esquematitzacions de caulicle molt poc desenvolupades.³³¹⁵ El cert és que peces similars s'han datat com molt més antigues. Per exemple l'esquema compositiu, encara que és més elaborat, és un capitell mossàrab de San Pedro de Seteventos, a Portugal,³³¹⁶ o un capitell del conjunt episcopal de Bàrcino.³³¹⁷

³³¹⁰ Agraïxo al Dr. Moisés Diaz, director de les excavacions, haver-me facilitat informació sobre la peça.

³³¹¹ GARCÍA DE CASTRO, C. 1995, p. 223-224, fig. 123.

³³¹² GARCÍA DE CASTRO, C. 1995, p. 250-215, fig. 89.

³³¹³ GARCÍA DE CASTRO, C. 1995, p. 226-227, fig. 133.

³³¹⁴ GARCÍA DE CASTRO, C. 1995, p. 233-235, fig. 148.

³³¹⁵ MARTÍNEZ SUBÍAS, A.; ACEÑA, R.; COMPANYYS, I.; VIRGILI, M. J.; MONTARDIT, N. 1995.

³³¹⁶ GARCÍA DE CASTRO, C. 2006, p. 122, fig.64

³³¹⁷ GARCÍA DE CASTRO, C. 2006, p. 197-199, fig. 9A.

10.4.3 Un capitell a la falsa tribuna de l'església de Sant Llorenç, les coses de prop no són el que semblen de lluny

Al flanc est de la *civitas ecclesie* del segle XII havia els casals de diverses dignitats eclesiàstiques, com les dels ardiaques de Vila-seca i Sant Llorenç.³³¹⁸ En el carrer cas, l'arqueologia mostra com sobre una fase dels segles XII-XIII que aprofita les aules del segle VI associades a l'episcopi, es basteix un edifici del segle XV i s'hi fan reformes per l'arquitecte Pere Blai (1597) doncs era el seu domicili. Actualment és la seu del Col·legi d'Arquitectes.³³¹⁹

Al seu costat, l'església de Sant Llorenç que ha de datar-se al segle XII, i no al XIV com s'ha dit fins ara, per inèrcia potser per no donar-li l'atenció que es mereix.³³²⁰ No cal anar gaire lluny per veure construccions de la mateixa cronologia, cas del Dormitori i la sala del costat nord, identificada recentment com l'escola catedralícia de la Seu,³³²¹ o a la Conca de Barberà l'església de Sant Miquel de Montblanc, reubicada cronològicament fa uns anys.³³²² La utilització de murs de maçoneria combinada amb arcs diafragma es veu tant en edificis religiosos, com és aquest cas com en arquitectura civil. És un temple enquadrable al darrer terç del segle XII però ja amb un llenguatge arquitectònic que porta a les architectures gòtiques i tècniques més econòmiques que els pensants murs de carreuada.

Es tracta d'un temple de nau-sala organitzat interiorment amb tres grans arcs diafragma. Sobre les voltes laterals es veuen encara dos parelles d'arcs que donarien pas a una falsa galeria. Es sustenten sobre columnetes de clara filiació romànica, una amb capitell de cistell sense decorar, i l'altra amb un altre de tradició coríntia del qual en parlarem tot seguit. Sota hi ha una sèrie de capelles formades per volta apuntada i una amb creueria gòtica i porta renaixentista a la façana nord atribuïda a l'arquitecte Pere Blai. La porta medieval es veu parcialment a la façana sud: tres dovelles d'un d'arc de mig punt i part del guardapols, amb paral·lels en temples dels segles XIII i XIV, com les esglésies del castell de Falset o de Santa Maria de Salomó.³³²³

³³¹⁸ Seguim aquí la descripció que hem fet a: MENCHON, J. 2020a, p. 256 i 279. Són els carrers Coques 11 i Sant Llorenç 16-22.

³³¹⁹ AQUILUÉ, X. 1993; COMPANYS, I.; VIRGILI, J. 1995; FERRER MORRÓN, M. 1985.

³³²⁰ MENCHON, J. 2018b. Certament fa una pila d'anys publicarem com a úniques peces romàniques de l'església de Sant Llorenç les columnes de la falsa tribuna del costat de l'epístola. I així apareixen al volum XXI de *Catalunya romànica* (FUENTES, M. M.; MENCHON, J. 1995f). Gràcies a la reinterpretació cronològica de Sant Miquel de Montblanc i als treballs del Pla Director de la Catedral, amb la identificació de grans sales amb arcs diafragma del segle XII, varem redefinir la datació de l'església de Sant Llorenç (cfr. MENCHON, J. 2011c; MENCHON, J. 2015d; MENCHON, J. 2018b). L'estructura de l'edifici de nau sala d'arcs diafragma i capelles de volta d'aresta al costat de l'epístola és eloqüent. Quant a altres publicacions sobre l'església, cal posar en quarantena metòdica el que han escrit J. Guidi Sánchez, tan en aquest cas com en la majoria de coses que explica i no ha estat d'elaborar intel·lectualment o senzillament ha copiat i manllevat de forma maldestra (GUIDI SÁNCHEZ, J. J. 2012, p. 172).

³³²¹ SERRANO, M. 2014.

³³²² DALMASES, M.; JOSÉ PITARCH, A. 1985; FUGUET, J. 2002; FUGUET, J.; MIRAMBELL, M. 2008; FUGUET, J.; MIRAMBELL, M.; PLAZA, C. 2015; LAVEDAN, P. 1935, p. 66, 95-98.

³³²³ GORT, E.; BOLÒS, J. 1995; VIRGILI, A.; RAMOS, M. LL.; COMPANYS, I.; MONTARDIT, N. 1995.

Tal i com s'ha dit, en un dels arquets de la falsa tribuna del costat de l'epístola hi ha un capitell reciclat:

- Definició: capitell de tradició coríntia i influència califal.
- Localització actual: finestreta coronella de la falsa tribuna del costat de l'epístola de l'església de Sant Llorenç del Gremi de Pagesos.
- Dimensions: alçada total 34 cm, amplada total 28 cm, gruix 27 cm.
- Material: pedra calcària local.

Descripció: capitell de columna derivat de l'estil corinti. La part superior mostra la típica formació facetada pròpia dels capitells tardoromans i alt medievals i sota de la qual es veuen dues files de fulles. La superior es veuen caulicles angulars i enmig una fulla lanceolada a un nivell una mica inferior es forma per derivat de l'acant molt carnós amb quatre separacions per nervis marcats amb enfonsament, amb els angulars una mica més elevats i els centrals que deixen veure la fulla de la corona superior i l'arrencament dels caulicles. La meitat inferior és llisa i acaba amb un collarí ultrasemicircular.

La composició del capitell evoca els d'influència califal que es coneixen per exemple al ja citat de la cripta de la catedral de Vic o els reciclats a la façana de l'església de Cornellà.³³²⁴ De fet aquesta tradició o aportació del món islàmic en els capitells preromànics i romànics catalans es coneix de fa temps i es fita entre els segles X i XI per Félix Hernández.³³²⁵ Basilio Pavón en un article inèdit però d'accés lliure per internet fa un extens estat de la qüestió sobre capitells, bases i cimacis i mostra exemples prou interessants amb força similituds amb el de Sant Llorenç. Marca una sèrie d'exemples de peces visigodes amb acants desenvolupats i amb acabat penjant força pronunciats (*hojas folioladas o de espiguilla*) com el del museu Julio Romero de Torres de Còrdova.³³²⁶ També es veuen coses semblants en capitells hammadís i zirís d'Algèria així com un de Saragossa, anteriors al segle XI i XII a Santarem (Portugal).

Es pot relacionar amb els de l'*harum* de la mesquita aljama de Còrdova,³³²⁷ una peça del *Museo Arqueológico Nacional* o els de Sant Mateu del Bages.³³²⁸ També són interessants els d'Almeria, i Granada amb la meitat inferior llisa.³³²⁹ Però solucions similars es troben en capitells plenament romànics com els del claustre de Sant Domènec de Peralada.³³³⁰

El cert és que aquest capitell, que amb tota la prudència es podria portar abans de la recuperació urbana de la ciutat al segle XII mostra paral·lels de fulles penjants en

³³²⁴ CAMPS, J.; LORÉS, I.; MANCHO, C. 1999.

³³²⁵ HERNÁNDEZ, F. 1930.

³³²⁶ PAVÓN, B. 2010a.

³³²⁷ PAVÓN, B. 2010a; PAVÓN, B. 2010b.

³³²⁸ JUNYENT, F.; MAZCUÑAN, A.; BENET, M. A.; BARRAL, X.; VIGUÉ, J. 1994, cas de l'antiga sala capitular, datats entre els segles X i XI i peces conservades al museu de Manresa, procedents del campanar datat al segle XI i es daten entre X i XI.

³³²⁹ PAVÓN, B. 2010a2.

³³³⁰ VIVANCOS PÉREZ, J.; RAMOS, M. LI. 1984.

l'escultura romànica de la ciutat, com es veu clarament al claustre de la Catedral.³³³¹ Però la cosa no acaba aquí, tenim capitells similars a Sant Pere de Galligants, Girona,³³³² i a Sant Pau del Camp, a Barcelona.³³³³ Així que la il·lusió d'un capitell més antic queda esvaïda de cop.³³³⁴ O potser no? (Fig. 11.28).

11.4.4 Un capitell de procedència desconeguda al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona

Al volum XXI de *Catalunya romànica* es publica un capitell de procedència desconeguda que s'ha datat entre els segles XIII i XIV però que pot tenir una cronologia anterior. És una peça de 16 x 23 x 23 cm i base de 14'5 cm de diàmetre. Està cisellat en marbre. Cal remarcar que l'acabat, a escarpa i punxó apunta que la peça no està finalitzat (Fig. 11.29).³³³⁵

És una peça derivada del compost, amb fulles esquemàtiques als angles que recorden els caulicles. Les proporcions evocuen per exemple els de tradició paleocristiana i visigoda del conjunt episcopal o els de Sant Pau del Camp de Barcelona, Sant Cugat del Vallès.³³³⁶ També recorda els capitells zirís, hammadís i hasfís de Tunísia, o d'altres d'àrabs del palau Abatellis de Palermo, a Sicília.³³³⁷

11.5 MONEDES QUE TAMBÉ ENS DIUEN COSES... O ENGANYEN

De les primeres referències que tenim de materials arqueològics atribuïts a la fase andalusí de Tarragona, són els que Bonaventura Hernández Sanahuja i Ángel del Arco van inventariar al *Catálogo del llavors Museo Arqueológico*. Diferencien dos grans grups de cultura material: ceràmica, elements del que defineix com "*arquitectura árabe-bizantina*" i en el monetari on apunten un "*apéndice a las edades media y moderna*" on ofereixen el llistat de monedes islàmiques procedents de la ciutat:³³³⁸

"1822	<i>Felons árabe.</i>	<i>Cobre</i>
1823	<i>Medalla de Carlo Magno.</i>	<i>Plata</i>
1824	<i>Dihrem árabe.</i>	<i>Plata</i>
1825	<i>Idem.</i>	<i>id."</i>

Segueixen dues monedes més, però procedents de Barcelona.³³³⁹ I aquestes són les descripcions d'Hernández que transcriu Del Arco:

3331 CAMPS, J. 1988; LOZANO, E.; SERRANO COLL, M. 2010.

3332 BESERAN, P. 1991.

3333 CAMPS, J. 1992.

3334 Agraeixo la informació d'aquests capitells al Sr. Jordi Camps Sòria, conservador en cap de l'àrea de medieval del MNAC.

3335 MARTÍNEZ SUBÍAS, A.; ACEÑA, R.; COMPANYYS, I.; VIRGILI, M. J.; MONTARDIT, N. 1995.

3336 DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2005.

3337 PAVÓN, B. 2010b.

3338 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; ARCO, A. del 1894, p. 312-313.

3339 BALAGUER; A. M. 1990.

“(1) El Sr. Hernández Sanahuja³³⁴⁰ tenía encerradas en un cuadro estas catorce medallas, con la siguiente explicación:

Núm. 1- Felons de bronce, acuñado en España por los walíes o Gobernadores árabes enviados a ella por los Califas de Oriente, durante los primeros años de la conquista. La inscripción en ambas caras es latina, y en el anverso dice SLD. FRT. IN. SP. AN. XC. IN. III. (Solidus feritus in Spania anno nonaginta Inditione terciæ). En el centro monograma indescifrable. En el reverso, estas letras: IN. N. DMO. N. DS: N. DS: (In nomine Domini. Non est Deus nisi Deus). En el centro, astro. Es muy posible que esta moneda, encontrada en Tarragona, existiese, en ella desde la época de la Conquista, en el intermedio de los años de la Hégira 95 al 250 (713 a 767 de J. C.) Es un curiosísimo ejemplar raro, en bronce.

Núm. 2 - Medalla de plata perteneciente al Emperador Carlo-Magno, rey de Francia (780). En el anverso dice: CAROLVS.REX y en el centro Cruz. En el reverso dice: MTX VULLO, y un monograma en el centro; ambos incomprensibles.

Núm. 3- Dihrem de plata, perteneciente al célebre Almanzor (Mohamet-ben-abi-Ahmer) y á su hijo Abd-el-Melek, ambos sucesivamente Wasíres o primeros ministros de Hishem II, Califa de Córdoba. El anversos, dedicado al padre, lleva una inscripción cúfica en cuatro renglones, que dicen: Almanzor-No hay Dios sino -Dios único- No tiene socio. En torno se lee: Mohamed (Mahoma) enviado de Dios, que le envió con la dirección y ley verdadera para manifestarla victoriosa sobre toda ley a pesar de los infieles. En el reverso, y en cinco líneas dice: Aben (hijo de) -Almanzor- El príncipe Hishem - Almuyadbillah-Modhafer (victoriosa). En torno ha de haber el nombre de la zeca y el año de la acuñación que ni pueden leerse.

Sabido es ya que Almanzor salió de Córdoba para comenzar sus empresas militares del año 375 de la Hégira (5 de mayo del 984), pasó por Valencia, por Tortosa y Tarragona, donde se detuvo a mediados de junio para recoger todas las tropas árabes de sus perspectivas guarniciones, y prepararse para poner sitio a la ciudad de Barcelona y arrojar de ella al Conde Borrell II, lo que consiguió a los seis días de tenerla bloqueada en 6 de julio de 984.

En esta campaña Almanzor llevó a su hijo primogénito Abd-el-Malej, siendo presumible que este dihrem, encontrado en las escavaciones de Tarragona, recordara la permanencia de esta ciudad árabe fronteriza, de ambos personajes.

Es la única moneda conocida con los nombres del padre y del hijo.³³⁴¹

Núm. 4.- Este dihrem, acuñado en el Andaluz (Córdoba) y como el anterior encontrado en Tarragona, pertenece al mismo Almanzor (padre) y lo menciona su inscripción como hagib de Hishem II; sin embargo, es de advertir, que Almanzor estuvo dos veces en Tarragona, una en 984, y otra en 1001, poco antes de morir, y el hijo Abd-el-Malek Almudejar, en 1003; podría ser que el dirhem que describimos fuese del padre en una de

³³⁴⁰ HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; ARCO, A. del 1894, p. 312-313. S'ha regularitzat l'ortografia.

³³⁴¹ Morera no s'ho creu pas. Per això a la nota 2 p. 266 de MORERA LLAURADÓ, E. 1897 diu sense embuts: "En el Catálogo del Museo de Tarragona (pág. 312) con referència á un cuadro de medallas conmemorativas existente en el Monetario de Hernández y como parte del mismo, se hace mención de dos monedas árabes halladas en Tarragona, que se suponen por el Sr. Hernández la una acuñada en memoria de Almanzor y su hijo, y la otra del primer tan solo. Capital error es la suposición, pues tanto Almanzor, con su hijo, no tuvieron otro título que el de háchib de Hixam II, y no se conoce moneda acuñada en su nombre."

ambas expediciones, y el anterior del hijo, aunque haciéndose referencia al padre.”

La moneda núm. 4 es deu correspondre a la peça que el mateix Hernández va donar a la llum a la *Revista de Bellas Artes* i altres publicacions periòdiques.³³⁴² Aquí ens explica que:

“Entre los escombros y tierra producida por la ruina de una viejísima pared de tapia en esta ciudad, fué encontrada una moneda árabe de plata, escrita por una y otra cara en caracteres cúficos, perteneciente al siglo X, en bastante buen estado de conservación.

Desde luego procuramos averiguar su atribución, acudiendo al efecto á un distinguido orientalista que nos la tradujo de una manera tan satisfactoria, que no vacilamos publicarla, en vista de la rareza de la moneda y de las justísimas observaciones históricas que sobre ella ha hecho nuestro erudito amigo.³³⁴³ La leyenda interpretada dice así: ‘Esta moneda ó dihram pertenece á Hishem II, y su buena conservación permite que pueda leerse con mucha limpieza, por cuyo motivo no deja ajenas lugar á la duda. En el centro del anverso se lee:

ALMANZOR
NO DIOS SINO
DIOS, ÚNICO,
NO TIENE SOCIO.

En el reverso, y asimismo en el campo, hay escrito

ABEN
ALMANZOR
EL PRÍNCIPE HISHEM
ALMÜYAD BILLAH.
VICTORIOSO.

Segun costumbre, la orla no está bien señalada, y en muchos puntos no es legible la inscripción que la adorna; no obstante, bien se puede asegurar que su fecha está comprendida entre los años 366 y 393 de la hégira, es decir, entre 926 y 1002 de nuestra era.

La primera línea de la una cara (Almanzor), la primera, segunda y última de la otra (Aben Almanzor Victorioso), son el nombre y títulos del Agib ó primer ministro que desde los tiempos de Abd-el-Rahman III se solían poner en esta forma en todas las monedas.”

L’aparició de la moneda dins una tàpia enderrocada s’ha de vincular a la troballa d’altres peces, ja feudals, aparegudes en circumstàncies similars i que Hernández dona a conèixer en un article al *Diario de Tarragona* del 16 de març de 1867. De fet el seu escrit a la *Revista de Bellas Artes* es signa dos dies abans³³⁴⁴ (**Fig. 11.30**).

³³⁴² HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1867a; HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1867b; HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1867c; HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1867d. Sobre aquestes publicacions, vid. SOBERANAS, A. J. MASSÓ, M. J. 1992, p. 54.

³³⁴³ Pot ser l'arabista tarragoní Eduard Saavedra i Moragas (1829-1912) conegut com *al-Tarraquni*. També va ser un destacat enginyer, historiador i arqueòleg. Vid. *Servicio de Información Bibliográfica Biblioteca Nacional-Eduardo Saavedra Moragas*. Vid. (<http://dbe.rah.es/biografias/5527/eduardo-saavedra-moragas> consulta 28.05.2021).

³³⁴⁴ HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1867c

Caldria veure si alguna d'aquestes monedes tractades per Hernández Sanahuja es corresponen a que dibuixa en una carta que va enviar a Pedro Sabau Larroya (1807-1879) a l'ensems secretari de la *Real Academia de la Historia* en la qual li explicava la "troballa" del famós i fraudulent sarcòfag egipci a la Pedrera del Port.³³⁴⁵

Està signada a Tarragona el 19 d'octubre de 1852 i acaba amb un *post data* on explica: "PD. Se ha encontrado una medallita de plata con signos o letras desconocidas que desearia saber si puede reconocerse la época" i segueix el dibuix que fa pensar en un *dihrem* de plata (**Fig. 10.31**).³³⁴⁶

La zona del Camp de Tarragona entre Constantí, El Morell, la Pobla de Mafumet i Reus és excepcionalment rica en troballes de tresors numismàtics. Pensem en el conjunt de sestercis i dupondis procedents d'una vinya entre la Pobla de Mafumet i Vilallonga, descoberts casualment el 1872.³³⁴⁷ Uns quants anys abans, el 1816 es va trobar un gran lot de moneda visigoda dins una gerra litúrgica a la partida de la Grassa, entre Reus i Constantí.³³⁴⁸

Un tresoret poc conegut és el que l'any 1923 es va trobar al Mas de la Sínia, a 1 km del Morell però al terme municipal de la Pobla de Mafumet. Pel que sembla, segons explica F. Mateu i Llopis era en mans de l'antic propietari, el senyor Mas Miró de Villanueva. Pel que diu "se trata de 11 dihremes, restos de un tesorillo, comprendidos entre los años ciento cuarenta y tantos y 368 (75... y 978 dC)."³³⁴⁹ La informació li va arribar via J. Butinyá del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, qui li va proporcionar l'inventari de monedes, pesos i referències.³³⁵⁰

El citat comentari de Mateu Llopis sembla apuntar que només va conèixer una part del lot trobat. Es formava, que se sàpiga per un total d'onze peces. Hom compta 2 dirhems d'Abd ar Rahman I (145-178 H/755-788), 1 d'Al Hakem (186-211 H/796-821), 5 de Muhammad I (242-276 H/852-886), 1 d'Abd ar Rahman III (312-315 H/912-961), 1 d'Al Hakem II (351-333 H/961-976), 1 d'Hixam II (367-398 H/977-1008). És plausible relacionar el seu amagatall amb la campanya d'Al-Mansur del 985³³⁵¹ (**Fig. 11.32**).

Ramon Martí i Xavier Gonzalo van donar a conèixer fa uns anys un fellús de coure del tipus Frochoso II-b datat a inicis del segle VIII. La peça procedeix de la vil·la de Borrells (Barberà de la Conca),³³⁵² lloc on precisament es va localitzar ceràmica islàmica dels segles XI-XII³³⁵³ (**Fig. 11.33**). Anton Carreras també apunta la trobada de

³³⁴⁵ DELGADO HERNÁNDEZ A. 1844-1856, fulls 546-550). Sobre aquest afer, veure el capítol 7.

³³⁴⁶ DELGADO HERNÁNDEZ A. 1844-1856m full 550. Com a referències cara a la seva identificació al mateix *Gabinete de Antigüedades* tenim dinars d'època taifa i seca anònima, núm. 2294 , 2295 2297, 2298, 2299, 2299. Cfr. CANTO, A.; IBN HAFIZ I., TAWFIQ, MARTÍN ESCUDERO, F. 2000, p. 216-217, i CODERA, F. 1879, núm. 1047.

³³⁴⁷ CAMPO, M.; RICHARD, J. CL.; VON KAENEL, H. M. 1981.

³³⁴⁸ BARRAL, X. 1974; BARRAL, X. 1976; MASSÓ, J. 1989b; MASSÓ, J. 2019; MASSÓ, J. 1990b, p. 19, 29-42; MASSÓ, J. 1990d; PALOL, P. 1953, p. 76, 127-130; RODNEY, T. 1999.

³³⁴⁹ MATEU LLOPIS, F. 1951, p. 205.

³³⁵⁰ VIVES ESCUDERO, A. 1893.

³³⁵¹ MATEU LLOPIS, F. 1951.

³³⁵² GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015

³³⁵³ Vid. *supra* i SANS TRAVÉ, J. M. 1995.

moneda àrab a la granja cistercenca de Milmanda (Vimbodí). També allí hi ha una vil·la romana i s'hi han recuperat elements de torèutica visigòtica, com una sivella, a més d'una punta de rella i una destal de dos fulls. Aquests materials procedeixen de la Plana del Pau, i pel que diu Anton Carreras és propera al traçat de la via romana de *Tarraco a Ilerda*.³³⁵⁴

Finalment cal citar una altra moneda andalusí a la Necròpolis de Tabacalera,³³⁵⁵ per bé que no és individualitzada i que Lourdes Avellà no la referència al seu estudi numismàtic.³³⁵⁶

Xavier Sanahuja³³⁵⁷ ha publicat un lot de cinc monedes procedents de Siurana, trobades sembla ser durant feines de conreu. En concret una peça sencera i un fragment de dirham de billó d'Ahmed I al-Mukdatir, batuda a la taifa de Saragossa (447-460 H/1056-1068), un dihem de billó de la seca taifa de Dènia, d'Al Mundir (475-482 H/1083-1090), una fracció de diham de billó de la taifa de Saragossa, Ahmed II al-Mustain (481-489 H/1089-1096) i una fracció de diham de billó d'Alí (1106-1143) amb l'emir Sir (1128-1139).

La major part són de la segona meitat avançada del segle XI, de manera que es poden vincular a les asèfies en època almoràvit, com l'atac de 1086 que li va costar la vida a Arnald Pere de Barberà i el mateix comte Ramon Folch I de Cardona.³³⁵⁸ Quant a la peça de l'emir Sir, per cronologia d'emissió és relacionable amb la fase de conquesta feudal dels territoris de Tortosa i Lleida, amb presa de Siurana entre 1153 i 1154 (**Fig. 11.34**).

Una darrera troballa també casual, és la moneda d'or de l'Hospitalet. Bonaventura Hernández Sanahuja va publicar en un article sense títol al *Diario de Reus* del 17 de juliol de 1868.³³⁵⁹ La circumstància del descobriment no deixa de tenir gràcia de ser certa: "*Una persona domiciliada en el vecino pueblo de Hospitalet, antigua Oleastrum, al arrancar un tomillo encontró enredada entre las raíces de la planta una preciosa moneda árabe de oro, en el mas perfecto estado de conservacion, y cuya inscripcion manifiesta pertenecer á Jahia el Iman Aly Alnaser Ladin Allah amir de los Creyentes; acuñada en la Seca de Andalus (Córdoba) en el año 407 de la Hégira.*"

Ens trobem doncs amb un altre encuny d'època taifa, del 407 H/ 1016, batut a Còrdova pel sisè califa Alí ben Hamud al-Nasir i primer de la dinastia hammudí (1016-1018). Pel que ens diu Hernández, es tracta d'un dinar.

Contextualitzar la moneda és més complex, o potser més fàcil. Les circumstàncies de la troballa d'una peça sola, en principi, allunyen de pensar que fos un tresoret o amagatall en temps difícils, sinó més aviat en una pèrdua fortuïta. Però els numeraris

³³⁵⁴ IPAC núm. 617; CARRERAS CASANOVAS, A. 2000b, p. 27 i p. 56 nota 47; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006.

³³⁵⁵ SERRA VILARÓ, J. 1935, p. 84.

³³⁵⁶ AVELLÀ, L. 1979.

³³⁵⁷ SANAHUJA, X. 2008.

³³⁵⁸ SANS TRAVÉ, J. M. 1977, p. 27.

³³⁵⁹ HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1868. S'ha reeditat amb el corresponent aparell crític a: MASSÓ, J.; MENCHON, J. 1991; MASSÓ, J.; MENCHON, J. 2015a.

que s'extravien acostumen a ser fraccionaris, no peces d'or, però tot és possible. La lògica porta a pensar a relacionar la moneda amb la *via Augusta*.

En el mateix sentit poca cosa més podem dir de les troballes de monedes de la Plana del Pau al costat de Milmanda o de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona. Senzillament no hi ha més informació. Quant als fellús dels que ens fa esment Hernández Sanahuja o el de la vil·la de Borrells, la temptació és vincular la seva presència als temps de la conquesta àrabo-berber. Aquest és el parer d'A. M. Balaguer quan parla d'aquests tipus d'encuny: moneda transicional àrab trobada del moment de conquesta, i les fita entre 103-157 H/713-767.³³⁶⁰

Les altres dues monedes publicades per Hernández i Del Arco son vinculables fàcilment a l'expedició de Lluís el Pietós a Tortosa el 806-809, i a les asèfies d'Al-Mansur a la darrera del segle IX, cas de la del 985. Balaguer data la peça entre el 356-392 H/966-1001.³³⁶¹ De fet Hernández Sanahuja així ho diu: "*El hallazgo de esta moneda ó dirhem, en Tarragona, hace recordar la presencia de Almanzor en esta ciudad, y justifica la sospecha de que desde entonces quedó olvidada en ella.*"³³⁶² Ara bé, la seva recuperació al costat d'altres de cristianes més tardanes, en una paret de tàpia desmuntada fa pensar en un tresoret ja d'època feudal, però poca cosa més es pot dir.

El lot, segurament minvat, de la Pobla de Mafumet, per tant tanca cronològicament al 367-398 H/977-1008 amb una peça d'Hixam II es pot relacionar amb l'expedició d'Al-Mansur del 985. La possibilitat lliga amb el que explica Ascari Mundó sobre el recorregut d'aquesta algarada: explica que seguia la vella *via Augusta* per la costa, és a dir, passant per Tortosa i Tarragona, assetjant Olèrdola fins propugnar Barcelona.³³⁶³ En aquest tresoret, l'absència de moneda cristiana pot ser un fet estrany. O potser ens indica que en ser *Tarrakuna* en aquell moment una zona d'influència de *Turtusha*, els intercanvis es feien amb el *Tagr-al-Xarquí* més que no amb els comtats a punt de deixar la dependència formal dels reis carolingis.

Per acabar cal fer esment del conjunt de monedes d'or conservades dal Museu Diocesà de Tarragona. Apareix publicat al volum II de la *Història de Tarragona* i es daten entre els segles X-XI. Ara bé, són batudes al Marroc al segle XIX. Cal doncs anar amb molta cura.³³⁶⁴

11.6 UNES CONSTRUCCIONS MILITARS DE LA FRONTERA QUE ARA SON A LA FRONTERA

En una publicació recent vam introduir un matís en parlar de les fortificacions de la marca.³³⁶⁵ Es deia que cal diferenciar el què és una fortificació de la frontera del que és una fortificació a la frontera. Això vé a tomb a partir de les datacions

3360 BALAGUER; A. M. 1990.

3361 BALAGUER; A. M. 1990.

3362 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1867d.

3363 MUNDÓ, A. M. 2001, p. 58.

3364 DUCH PLANA, M. 2011, p. 215. Agraieixo a la Dra. Sofia Mata, directora del Museu Diocesà de Tarragona la informació facilitada.

3365 ESTEVE, J.; MENCHON, J. 2020.

radiocarbòniques de les fases constructives de les torres de Vallferosa (La Segarra) i Santa Perpètua de Gaià (Conca de Barberà). La interpretació de les dues construccions, certament impressionants, ha estat fins fa uns anys eren de quan es van formar les línies de fortificacions de la frontera del Gaià-Riubregós, fixada al segle X. Conclusió: torres de frontera, la relació causalitat queda establerta.

El sotrac ve quan es realitzen anàlitiqes radiocarbòniques de les fustes utilitzades en les fases constructives. Vallferosa, amb una clàssica explicació de torre circular del segle X folrada i recrescuda a inicis de l'XI, però amb un relat en crisi doncs s'entén que és tot el mateix, i passa a ser una construcció dels segles VIII-IX. I a això s'afegeix Santa Perpètua, construcció de planta triangular amb dues fases constructives ben diferenciables. La primera es fixa entre els segles VII i VIII també gràcies al ¹⁴C i la segona, en base a la tipologia de l'aparell de la part inferior, pot ser perfectament califal. Vaja, és prèvia a la frontera del X. El discurs històric ja no funciona i cal buscar noves explicacions, doncs es van construir dins el territori islàmic i lluny de la frontera. A més Santa Perpètua pot ser visigoda. Conclusió: torres que amb el temps seran a la frontera, es van construir amb una finalitat que al segle X es modifica o complementa amb una altra...

L'explicació de la causalitat edilícia³³⁶⁶ és una altra: no es van construir per defensar un territori, una frontera en el marc d'unes teòriques xarxes de fortificacions, sinó pel control de vies de comunicació com són els camins i carrerades que unien la costa amb el Pirineu, per on circulaven productes de valor important, com la sal, el metall i el bestiar entre el litoral i la muntanya.³³⁶⁷ S'han d'entendre com part d'uns sistemes de poder i control regional que tenen sentit en el seu territori, encara que potser no formen part de malles de fortificacions d'abast molt més ampli com sovint s'ha pensat com a opció per defecte.

La cosa no queda aquí. Si Vallferosa i Santa Perpètua ja no son torres de referència per fixar l'arquitectura militar del tombant de mil·lenni, què passa amb d'altres que se li poden relacionar? Són per exemple Ardèvol, Peracamps, Tona, Lloberola, Les Ribes, Coaner, Sant Pere de Ribes... Els paradigmes s'han de revisar i per tant, hi ha fortificacions al Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat, com en altres llocs del país, que s'han de reestudiar i reinterpretar.

³³⁶⁶ Causalitat de causa, i no casualitat.

³³⁶⁷ MENCHON, J. 2018a; MENCHON, J. 2019b.

11.6.1 Santa Perpètua de Gaià

Farà prop de vint-i-cinc anys Bernabé Cabañero publicava la seva tesi doctoral sobre un seguit de castells dels comtats catalans i que data al voltant del tombant de mil·lenni.³³⁶⁸ Entre les fortificacions que tracta hi ha dues que criden l'atenció i han estat objecte de treballs arqueològics. S'havien interpretat com torres folrades amb una primera fase del segle X, i una segona ja al canvi de mil·lenni. El tema és que, el seu reestudi fa plantejar que una d'elles no és pas una construcció folrada, i les analítiques de ¹⁴C fan canviar substancialment les seves cronologies, reculant-les fins els segles VIII-IX. Ens referim a la torre de Vallferosa (Torà, la Segarra). L'altra és la de Santa Perpètua de Gaià (Pontils, Conca de Barberà).³³⁶⁹

Fem-ne cinc cèntims (**Fig. 11.35**). La primera és una torre de planta circular en la qual hom ha volgut diferenciar una primera fase datada al tombant de mil·lenni. Pels diferents autors es reforça amb un regruixat exterior al segle XI, amb un interessant sistema defensiu vertical format per *propugnacula* definibles com cadafals o lladroneres de fusta. En base a criteris tipològics s'ha fixat un referent arqueològic de la castelloologia alt medieval catalana, i fins i tot europea, i a un temps un *unicum* per les característiques i dimensions.

Els treballs de control arqueològics realitzats entre 2006 i 2016, acompanyats d'un seguit d'anàlisis de morters i de ¹⁴C de la fusta utilitzada en la construcció permet una nova hipòtesis interpretativa: una torre circular de grans dimensions que es forma per dues anelles concèntriques com a solució constructiva i no una torre que temps després és folra. Les mostres de ¹⁴C analitzades, tant d'una com l'altra anella es daten sense problemes entre els segles VIII i IX³³⁷⁰ (**Fig. 11.36, 11.37**).

Sempre sorgeix el dubte si les mostres estan contaminades, o si les analítiques han fallat. I si no es així, es planteja si la fusta és reciclada i per tant anterior a la construcció. És cert, si les datacions haguessin estat les mateixes que les dels estudis anteriors, segurament no hi hauria problema per acceptar-les, ni es parlaria que si són o no contaminades, les mostres s'han pres malament o si les analítiques han fallat. Però un total de cinc anàlisis de ¹⁴C que coincideixen en el mateix procés constructiu i es daten en la mateixa forquilla cronològica, són difícilment rebatibles: "*Hay que recordar, en este sentido, el famoso dicho científico de que una vez es azar, dos son accidente y tres se convierten en ley*"³³⁷¹ (**Fig. 11.38**).

Amb la cronologia acceptada, ara és quan el debat és saber si Vallferosa és islàmica, és carolíngia o ni una ni altra cosa. Si és andalusí per lògica s'ha de posar en relació amb les defenses de *Larida* o *Balagui*. Però el cert és que la seva ubicació no és pas en un lloc alt i visible, sinó en un vessant, prop una carrerada. Per complicar més la cosa, les característiques arquitectòniques no són les que s'observen en construccions clarament andalusines i properes: Ponts, Torà, Castellfollit de Riubregós, torre del

³³⁶⁸ AGUIRRE ESTOP, J. J.; CABAÑERO, B. 2009; CABAÑERO, B. 1996, p. 336-344.

³³⁶⁹ Seguim ara l'escrit a MENCHON, J. 2020a, p. 184-187.

³³⁷⁰ ARAGUÀS, Ph. 1979a; ARAGUÀS, Ph. 1979b; BOLÒS, J. 1987b ; BOLÒS, J. 1987c; BOLÒS, J. 1998a; BOLÒS, J. 1998b; CABAÑERO, B. 1996, p. 336-344; 1998; MENCHON, J. 2011a; MENCHON, J. 2015e; MESTRES, J. S. 2010; MESTRES, J. S. 2011; MESTRES, J. S. 2014; MESTRES, J. S. 2017.

³³⁷¹ ZOZAYA, J. 2008.

Caragol...³³⁷² Si formés part d'una teòrica línia defensiva carolíngia, seria una peça única. A més, la seva ubicació la deixa aïllada de les hipotètiques línies de fortificacions comunicades per senyals visuals i/o acústiques, tal i com ha demostrat Laura de Castellet³³⁷³ (**Fig.11.39**).

Tornem a la Conca de Barberà, a l'anomenada frontera del Gaià: la torre de Santa Perpètua i el seu castell. Són en un cingle que forma una península sobre un meandre del riu. A uns centenars de metres hi ha l'església de Santa Susanna, que s'ha pres com una obra preromànica, i de la qual se'n parlarà després³³⁷⁴ (**Fig. 11.40**).

Crida l'atenció el nom del lloc, un hagiòtopònim d'arrel molt antiga, com també ho és Santa Coloma de Queralt. La primera notícia documental no és fins el 960, en citar-se el terme de Santa Perpètua en una cessió del castell de la Roqueta. La fortificació es cita expressament ja al segle XI, quan l'any 1012 surt en un judici celebrat a l'església de Santa Susanna: "*in castro de sancta Perpetua*."³³⁷⁵

En el conjunt de Santa Perpètua, a banda de l'església alt medieval, poden distingir-se dos elements: la torre i un recinte clos adaptat al relleu.

La torre original és una obra de semblança triangular, tot i que el vèrtex o proa desenvolupava una forma poligonal o facetada (**Fig. 11.41**). Les mides màximes serien a la base, 9'57 per 8'82 m. Aquí la planta interior és quadrada doncs el vèrtex o proa és regruixat per dins. Fa 4'82 per 5'16 m. El gruix dels murs és al voltant dels 1'40 m. Es conserva una alçada d'uns 18'70 m. En un moment posterior s'hi adossà un reforç o folre als costats nord i sud-est. És bastit amb carreus de grans dimensions al solament, que van perdent gruix conforme es va pujant. Els angles del recobriment són tots arrodonits, fins i tot els que enllaçaven amb la paret occidental, que no fou regruixada. Aquest recobriment s'ha conservat bé en quasi tota la banda nord, en canvi, però no al costat meridional. L'alçada del folre arriba als 21'79 m (**Fig. 11.42**).

A l'interior s'hi distingeixen diversos pisos. Un primer és al nivell de la porta d'entrada, a uns 4 m. d'alt, i tres pisos més fins arribar a la terrassa coronada amb merlets. Per a pujar fins al terrat de la torre i passar d'un pis a un altre es devien fer servir escales també de fusta que serien a l'angle est (**Fig. 11.43**).

La porta es troba a la paret oest. La seva part superior té una llinda de fusta que aguanta un arc de descàrrega. Sobre l'arc hi ha un arriostament de fusta que ocupa tota l'amplada i gruix del mur.

Al primer pis hi ha sengles finestres de 0'80 d'alçada per 0'50 m. d'ample aproximadament. La part que correspon a la primera torre és solucionada amb ampit i llinda de fusta. La finestra nord, on es conserva el folre exterior, mostra com ara es construeix amb llinda de blocs de pedra.

Al nivell del segon pis, a l'angle sud, hi ha una petita obertura i acabada per dins amb un arc de mig punt. Es correspon a una latrina amb un interessant desguàs de

³³⁷² GIRALT, J. 1996.

³³⁷³ BARBE, J.; CASTELLET, L. de 2015; CASTELLET, L. de 2014; CASTELLET, L. de 2020.

³³⁷⁴ ESPAÑOL, F. 1991, p. 293-306.

³³⁷⁵ BENET CLARÀ, A.; PIQUER, E.; BOLÒS, J. 1995.

desenvolupament cònic. Al seu costat hi ha una fornícula amb llucana quadrada (Fig. 11.44).

Respecte a l'aparell constructiu, la torre interior es va aixecar amb peces de pedra de mida mitjana col·locades de manera irregular, encara que seguint filades. Ara bé, no hi ha traces que facin pensar en la utilització d'encofrats, tot i que a la part més alta es veu com el mur es va aixecar per tongades. Els angles del costat oest es reforcen amb carreus, molts d'ells de pedra tosca. El folre exterior es forma a la base amb grans blocs desbastats units amb argamassa, que van disminuint conforme es guanya alçada, però en el mur nord, les peces són de menors dimensions. Hi ha doncs una clara voluntat d'utilització de les pedres més grans a l'angle o proa de la torre. Els merlets, que hem d'associar a aquesta fase, són de dimensions regulars, de 0'80 per 0'70 i 1'25 m. d'alt, i es rematen per una imposta recta i possiblement tenen acabat piramidal. En força d'elles es conserven encara *in situ* parelles de ganxos de ferro forjat per sustentar mantellets. A l'interior, el recreixement de la torre va acompanyat de la construcció de dues parelles d'arcs que serviren per sustentar el trespol de la coberta (Fig. 11.45).

Tant en el cas de Vallferosa com en el de Santa Perpètua és molt interessant la utilització de morters de calç combinats amb elements de fusta, sia en obertures, sia en defenses, sia com elements d'arriostament o de tipus utilitari com les latrines. Aquesta combinació enllaça amb l'*opus craticium* d'època romana, que s'observa en construccions de l'antiguitat tardana com Santa Coloma d'Andorra.³³⁷⁶ No oblidem que estem en contextos rurals i que l'obtenció de material de tipus ligni no era pas un problema. Però la cosa va més enllà: hi ha ofici tant en el disseny, com en el replanteig i l'execució de l'obra. La imatge d'una antiguitat tardana i una alta edat mitjana fosques i mancades de capacitat tecnològica és cada vegada més això, una imatge d'aquest enorme enganyatall. I no solament això, sinó la mescla d'additius en els morters de superfície per augmentar la plasticitat, la impermeabilització o la velocitat d'enduriment. Això es veu a Vallferosa amb la inclusió d'elements proteics, cas de la clara d'ou probablement, i sacaroides que venen de cactàcies com podria ser l'aloè vera.³³⁷⁷ En el cas de Santa Perpètua la vorada exterior és pigmentada amb ocres minerals.³³⁷⁸

Un segon element a estudiar amb deteniment és la sèrie de construccions que tanquen el costat oest del castell que J. Bolòs defineix com la sala.³³⁷⁹ Es tracta d'una estança de planta quadrada amb els costats arrodonits que recorden altres edificis de l'àmbit català. En aquesta es conserva un esplèndid arc escanyat o de ferradura que servia d'accés al castell des del riu. Els murs es basteixen amb paraments de maçoneria lligada amb morter, i es veuen traces de la utilització d'encofrats (Fig. 11.46).

³³⁷⁶ ADELL, J. A. 2017; ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2004-2005.

³³⁷⁷ BLASCO, J.; ESTEVE, J.; GIRÁLDEZ, P.; MENCHON, J.; MESTRES, J. S.; SALA, R.; SUBIRANAS, C.; VENDRELL, M.; VALLDEPÉREZ, M.; VERDES, L. 2020; BLASCO, J.; ESTEVE, J.; GIRÁLDEZ, P.; MENCHON, J.; MESTRES, J. S.; SALA, R.; SUBIRANAS, C.; VENDRELL, M.; VALLDEPÉREZ, M.; VERDES, L. en premsa; VENDRELL, M.; GIRÁLDEZ, P.; LLUVERAS, A. 2020.

³³⁷⁸ BADIA, M.; GIRBAL, J.; GUASCH, N.; MENCHON, J.; PASTOR, I.; PRADA, J. L. 2015.

³³⁷⁹ BENET CLARÀ, A.; PIQUER, E.; BOLÒS, J. 1995.

Per J. Bolòs al castell de Santa Perpètua de Gaià poden distingir-se quatre moments constructius.³³⁸⁰ Un primer en què es bastí la torre triangular interior. Un segon moment en què es construí la sala o edificació a l'oest. Un tercer en què es va recobrir la torre. I un quart en el qual es feren diverses ampliacions de la nau. S'afirma que és anterior a l'any 1000 i que es feren ampliacions a la zona de la nau fora d'aquest marc cronològic, en un moment més tardà. Resten incertes les datacions del recobriment de la torre i de la nau. Ara bé, en una nota a peu de pàgina d'un article sobre torres del Llobregat i el Cardener, deixa escrit el que segueix: "...l'aparell de la torre de Santa perpètua de Gaià és format amb uns carreus excepcionalment ben tallats i molt grans (molts dels quals fan uns 40 x 100 cm.), que poden fins i tot, fer pensar que aquest edifici sigui una construcció d'abans de l'època cristiana."³³⁸¹

Bolòs apuntava que el recobriment de la torre podia haver estat fet en un moment proper a l'any 1000 o al final de l'edat mitjana, tot i que la primera possibilitat es contempla com a més plausible ja que coincideix cronològicament amb el folre d'altres torres com Vallferosa, Ardèvol, Lloberola, Ponts, Orenga, la Força d'Estany, etc. També li fa pensar en aquesta possibilitat l'opció de formes arrodonides per al recobriment fins i tot dels angles interns, fet ben visible al caire del sud-oest. Quant a la datació que proposa Cabañero, és similar. Per a ell la torre interior s'ha de fixar entre el 985 i el 995, i la segona entre els anys 1000 i 1010.³³⁸²

Tots aquests trets fan del conjunt del castell de Santa Perpètua de Gaià una de les fortificacions més interessants de l'alta edat mitjana catalana. La planta triangular de la torre la fan única, ja que la majoria eren de planta circular. La seva porta i les altres obertures són, també, singulars. I la relació entre la torre i el recinte clos amb la sala, datada possiblement en un moment força primerenc, comparable al castells de Gelida (Alt Penedès), Montbui (l'Anoia) o Mur (Pallars Jussà).³³⁸³

Els treballs de consolidació els anys 2011-2012 van permetre extreure una sèrie de mostres de fusta que han estat analitzades pel CEDAD-Centro di Datazione e Diagnostica de la Università del Salento (Brindisi). Es corresponen a fustes que es van col·locar en el moment de construcció de la torre interior.³³⁸⁴ Les datacions calibrades porten a recular i força la cronologia de la torre interior, entre els segles VII i VIII. Les mostres 1 i 3 aporten una datació més antiga, cosa lògica quan és son les grans bigues de l'arriostament de la cara de ponent.³³⁸⁵

Les cronologies es mouen entre el segle V i IX. Però totes elles coincideixen en el tram del segle VII, encara que per prudència parlem dels segles VII-VIII. Les que proporcionen una cronologia més antiga són precisament les de major secció, per la qual cosa s'havia d'ajustar la data amb una anàlisi dendrocronològica: són arbres de creixement lent com el roure. Com en el cas de Vallferosa, el ¹⁴C trenca

³³⁸⁰ BENET CLARÀ, A.; PIQUER, E.; BOLÒS, J. 1995.

³³⁸¹ BOLÒS, J. 1986.

³³⁸² CABAÑERO, B. 1996, p. 316-319.

³³⁸³ BENET CLARÀ, A.; PIQUER, E.; BOLÒS, J. 1995; BOLÒS, J. 1995a; MAURI, A.; MENCHON, J.; TEIXELL, I. 2003; SANCHO, M. 2009.

³³⁸⁴ CALGANILE, L. 2012.

³³⁸⁵ MENCHON, J. 2018a; MENCHON, J. 2019b; MENCHON, J. 2019f.

estrepitosament les propostes cronològiques. Ens trobem de nou amb una cronologia molt més antiga del que es pensava, la qual cosa també comporta un altre enigma a resoldre: què fa als segles VII-VIII una torre d'aquestes dimensions en un lloc com Santa Perpètua? (Fig. 11.47).

Ni Santa Perpètua ni Vallferosa són en punts alts o millor dit cims, sinó en vessants elevades, però vessants. I per postres les datacions radiocarbòniques les fixen cronològicament en uns llocs on l'esquema de frontera no funcionen. O fallen les dates, o fallen les explicacions històriques. O falla tot...

El cert és que aquestes dues torres controlen zones de pas. Vallferosa la comunicació de les planes de Guissona amb el Solsonès, i Santa Perpètua, les terres de l'Urgell amb el Camp de Tarragona, sobre el riu Gaià.³³⁸⁶ I són al costat de dues carrerades. Recordi's els canvis d'explotació del territori a partir del baix imperi, que impliquen un important augment de la ramaderia de transhumància, cosa que potser explica moltes més coses del que sembla (Fig. 11.48).³³⁸⁷

On porta tot això? Perquè al cap i a la fi no resollem si Santa Perpètua és d'època visigoda o andalusí. Si usar aquests qualificatius és només per comoditat i només comporta cronologia, no costa dir que son una cosa o altra. Però si això implica definició cultural o política, la cosa es complica. Han de ser forçosament visigodes, andalusines, carolíngies o feudals en el sentit de relacionar-les amb un determinat context geoestratègic, polític o ètnic?

Són tecnologies constructives que porten a les solucions utilitzades a l'antiguitat tardana i alta edat mitjana. Exemple de mostra, la utilització de fusta a Santa Coloma d'Andorra³³⁸⁸ que hem de relacionar amb l'*opus craticium*. Els arcs escanyats o de ferradura de Vallferosa i Santa Coloma són de tradició visigòtica, preromànica o andalusí? Els encofrats venen del *caementicium* o de la *tabiya*?³³⁸⁹ Santa Perpètua, com Vallferosa a Lleida, trenquen i molt el relat de les fortificacions a la frontera.

11.6.2 Referents a tenir el compte: la Suda de Tortosa i el *hisn* de Siurana

Donem un altre pas. Recordem de nou que fins ara els models explicatius de l'evolució del poblament i de les fortificacions han seguit fins no fa tant un seguit de bases teòriques que han anat funcionant però que ara entren en crisi. Igual que en el cas les esglésies preromàniques i romàniques es veu com de manera simplista, el mer fet que un edifici es mencioni documentalment en un segle determinat, es data mecànicament en aquell moment. La cita diplomàtica data el castell, la torre o

³³⁸⁶ RIU I RIU, M. 1950; TREPAT, E.; VILASECA, A. 2010; TREPAT, E.; VILASECA, A. 2012; VILÀ VALENTÍ, J. 1958.

³³⁸⁷ RIERA MORA, S.; Y.; GIRALT, S.; SERVERA, G. 2010.

³³⁸⁸ ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2004-2005.

³³⁸⁹ Dec aquesta informació a J. Blasco, director de l'empresa Global Geomàtica. És interessant el que remarca Fawzi Zayadine en dir que precisament feudes hel·lenístics com *Qasr Marid* de *Dumat al-Jandal* (abans *Adumatu*) que tenen origen ja al segle III aC, tenen certa influència en el desenvolupament de l'art omeia. Vid. DDA 1990b, p. 190-194.

l'església, que no pot ser anterior ni posterior, i per tant de forma impenitent és carolíngia o feudal, romànica o preromànica a molt estirar.³³⁹⁰

La corresponent revisió, juntament als resultats de l'observació i estudi arqueològic porten a plantejar noves propostes, és cert. I com a tals poden ser veritables, matisables i fins i tot errònies. L'analogia és un mètode científic que si s'aplica amb prudència proporciona prou informació. Comparar amb seny ajuda a datar, això sí, amb l'acompanyament de més ítems objectivables.³³⁹¹

Tenim la sort, per explotar científicament de la forta presència andalusí a les comarques de l'Ebre i Priorat. En aquest context, les diferents excavacions que s'han anat fent en els darrers anys donen elements de referència que permeten enquadrar materials ceràmics, architectures, aparells constructius, sistemes d'ocupació i explotació del territori que són un bon referent i contrast per les comarques del Camp de Tarragona, Conca o el Penedès. Per exemple, el castell de la Suda de Tortosa proporciona uns referents importants a l'hora d'identificar l'arquitectura defensiva andalusí de la Marca Oriental.³³⁹²

L'any 1999 es va realitzar el control arqueològic de la restauració dels paraments del sector del Portal de la Bassa, on es veuen uns impressionants panys d'època islàmica³³⁹³ (**Fig. 11.49**)

Aquí la muralla s'assenta directament sobre el pinyolenc o conglomerat sedimentari de la vall de l'Ebre. El sistema constructiu és maçoneria de pedra calcària de petites dimensions (es pot agafar amb una mà), amb una clara tendència a l'ús de peces allargades, i lligada de bon morter de color rosat (**Fig. 11.50**). Les filades es disposen de forma força regular, i amb les peces a trencajunt havent-ne algunes de costat, és a dir *opus spicatum* o espina de peix. L'obra es va executar en tramades successives, força regulars, amb les filades d'*spicatum* a l'inici o final, fet lògic atès que la disposició permet una major càrrega de pesos. Quant a l'acabat les fotografies prèvies

³³⁹⁰ Reproduïm, matisem i corregim alguna formalitat un article centrat en aquest tema i publicat a les actes de la Trobada d'Egipcíiques de 2012 (MENCHON, J. 2012a). Quedi així advertit el cercador de coses publicades, *lapsus calami* i altres futeses. Al cap i a la fi, com ho vaig escriure jo, em permeto aquest luxe.

³³⁹¹ A veure, què fan els ceramòlegs quan daten una peça de terrissa? L'orienten i miren en els catàlegs de referència quina s'assembla més no? Doncs si això es pot fer amb la ceràmica, també en l'arquitectura. Clar, no només val la forma, val el material, la tècnica, el context. Aquí és on rau la gràcia.

³³⁹² *Al zhn a Kitab al-Garafiyya* § 207 b (BRAMON, D. 2000, § 54, p. 88). IBN GALID a *Farhat al-Anfun* § 268b defineix Tortosa com una ciutat emmurallada, com també apunta diu AL-IDRISI (*ibidem* § 134, p. 123-124). AL QAZWINI, en parlar de Tortosa afirma que "la muralla configura una ciutat dintre una altra" (*Atar al-bilad*, p. 365-366, *ibidem* § 137, p. 124-125) i al *Dikr bilad al-Andalus* es escriu que té "una enorme muralla sobre el mar" (*ibidem* 2000, § 140, p. 127). Qui dona una millor descripció de la Suda és d'Al-Himyari al *Kitab-rawd*: "(...) La suda de Tortosa està situada en una plana, en el cim d'un gran penyal, i a l'orient hi ha la muntanya de la Cova (al-Kahf), que és pelada, i l'oratori a l'aire lliure. La ciutat s'estén a l'oest i al nord de la Suda i posseeix una muralla de pedra [re]construïda pels omeies segons un tipus [de traçat] molt antic" (*ibidem*, *Kitab al-rawd* § 115a, corresponent a § 138, p. 126-127).

³³⁹³ MENCHON, J. 2005b.

a la restauració,³³⁹⁴ s'endevina un rejuntat a junta plena i que s'ha de prendre com la cara exterior d'una obra bastida amb tapieres o *tabiya*. Sorprenentment els murs no tenen forats per evacuar aigües, la qual cosa porta a pensar que almenys en bona part són un simple folre del terreny (**Fig. 11.51**).

Es conserva una impressionant torre de planta rectangular, d'uns 4 m. de cara principal i 2'10 a 2'23 les laterals. Es va aixecar al mateix temps que la muralla. Com a dada interessant, es veu una sèrie de repeses. Així es donava major estabilitat a la construcció, més quan l'alçada és de 20 m. A l'oest hi ha l'arrencada d'una altra torre que ha desaparegut no sabem quan. Pot tractar-se d'una de les marcades al plànol de la Suda de 1642 conservat a l'arxiu de Simancas.³³⁹⁵ Es veu, però, el replè interior de morter i reble, de manera que aquesta torre seria massissa des del fonament fins dalt (**Fig. 11.52**).

No es va poder establir quina era la solució per al pas de ronda ni si les torres eren més altes que els llenços de muralla. Amb tot no era d'estranyar que fos la mateixa, com es veu també al costat nord i en força fortificacions islàmiques. De fet l'alçada ja és prou gran.

Un dels problemes és establir la datació, doncs l'actuació de 1999 no va comportar excavació arqueològica.³³⁹⁶ Posteriorment, cales executades dins del parador de turisme de Tortosa han documentat materials i sitges andalusines dels segles XI-XII, però ara per ara no es podem relacionar directament amb les muralles.³³⁹⁷

Els murs estudiats a les excavacions al castell d'Amposta permeten datar la seva muralla de maçoneria encofrada i lligada de morter rosa, al segle XI.³³⁹⁸ A Miravet, els treballs arqueològics mostren com en la fase califal s'utilitza la tècnica de l'encofrat de maçoneria, i en la fase taifa, l'aparell de carreus.³³⁹⁹ Al castell d'Ulldecona també es documenta l'encofrat en els murs de maçoneria de la muralla de la barbacana, de la

³³⁹⁴ Eren un altres temps i quan l'arqueòleg arribava a l'obra, sovint la feina havia començat. En aquest cas, el moment de fer el control arqueològic bona part del parament estava repicat de manera que els arrebossats ja no hi eren. Cal pensar que l'arqueologia de l'arquitectura és una disciplina que ara comencem a entendre com imprescindible, però que vint o vint-i-cinc anys enrere, les coses s'entien d'una altra manera. A veure que diran de nosaltres d'aquí cinquanta anys, segur que no ho fem tot bé, ni tot malament, per suposat.

³³⁹⁵ IZQUIERDO TUGUES, P. 1990.

³³⁹⁶ L'any 2006 es va procedir a realitzar l'excavació arqueològica de la zona del Portal de la Bassa, però no es van arribar als nivells que podrien datar aquesta fase. Cfr. HERNÁNDEZ, R. 2016.

³³⁹⁷ GRIÑÓ, D.; CAMARASA, V.; KIRCHNER, E. 2011.

³³⁹⁸ És interessant el que ens diuen Artigues i Villalbí sobre l'aparell constructiu: "*està realitzada en tàpia, graves i petites pedres lligades amb morter de color rosat, tret aquest característic de totes les edificacions d'època andalusina que s'han pogut excavar en aquestes terres.*" (ARTIGUES, P. LI.; VILLALBÍ, M. 1993), igual que el color del morter de la Suda i alguns del castell de Siurana. Vid. també VILLALBÍ, M.; FORCADELL, T. I ARTIGUES, P. LL. 1994; VILLALBÍ, M.; FORCADELL, T.; MONTAÑÉS, M. C. 2000.

³³⁹⁹ ARTIGUES, P. LI. 1997; ARTIGUES, P. LI. 2002b.

torre i recinte primitiu del castell que es daten als segles VIII-IX; o a la muralla de l'albacar, dels segles IX-X.³⁴⁰⁰

Amb aquests paral·lels és lògic pensar en una cronologia califal de la muralla de la Suda, que coincideix amb la fortificació de la frontera al llarg del IX, i en especial arran de la segregació de la Marca Oriental durant el califat: Tortosa abans del 850-51, Lleida el 884, Montsó el 896 i Balaguer el 897...³⁴⁰¹ Però també tenim un bon referent cara a poder reinterpretar construccions a la Catalunya Nova que fins ara s'han pres com a feudals, i per tant poden ser andalusines, o d'altres com Santa Perpètua més antigues i tot.

Passem ara al referent de la història i l'imaginari de l'islam al sud de Catalunya: el castell de Siurana. És el darrer gran reducte andalusí en caure el 1153-1154.³⁴⁰² El lloc, el poble, l'entorn del Montsant i la serra de Prades han copsat de fa molt de temps poetes, escriptors, fotògrafs, artistes i excursionistes: el mite de la seva conquesta, la presència càtara, el timpà de l'església romànica, la llegenda de la reina mora...

Siurana és un petit poble que es troba en l'extrem est de la serra de Prades, a 737 metres d'altitud sobre del nivell del mar.³⁴⁰³ Es localitza en una península que domina les valls del riu Siurana i de Cornudella. Ara forma part del municipi de Cornudella de Montsant, comarca del Priorat. El castell de Siurana es troba sobre un penya-segat de més de 250 metres de desnivell, sobre el riu i el barranc d'Estupinyà, amb clar domini visual de l'entorn immediat, la proximitat de les serres de Prades, Gallicant i Montsant (**Fig. 11.53**).

Les primeres dades que tenim sobre el lloc, es corresponen a indústria lítica estudiada pel prehistoriador Salvador Vilaseca i Anguera, així com també la troballa d'abundants abrics amb pintures rupestres d'època prehistòrica, que formen part del conjunt de l'Art Rupestre de l'Arc Mediterrani, Patrimoni Mundial des de 1998. Sumem la presència romana a la zona de Cornudella i l'aparició d'algun padellàs de *sigillata* a les excavacions realitzades entre 2010 i 2011. Quant a les referències als orígens del castell de Siurana, no hi ha dades documentals feaents, ara per ara que ens l'indiquin de manera certa.³⁴⁰⁴

La conquesta àrabo-amazic d'Hispania va arribar a Catalunya entre els anys 713 i 714 i a Catalunya va ocupar els centres urbans visigòtics. En el cas de les comarques meridionals de Catalunya, la ciutat episcopal de *Dertosa* va passar a mans musulmanes tot esdevenint un dels centres polítics i administratius de Catalunya al costat d'*Ilerda* (*madina Larida*). Hem de el suposar que *Dertosa* a les acaballes de

³⁴⁰⁰ FORCADELL, T. 1997; FORCADELL, T. 2001; FORCADELL, T. 2008; FORCADELL, T.; SEGURA, J. 2007; FORCADELL, T.; VILLALBÍ, M.; ALMUNI, V. 2005; FORCADELL, T.; ALMUNI, V.; MICHAVILA, I.; VILLALBÍ, M. 1998. Veure també, doncs hi ha polèmica oberta: FORCADELL, T. 2017; FORCADELL, T. 2019a; NEGRE, J. 2019.

³⁴⁰¹ També es recull a ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2004-2005 i MENCHON, J. 2006. A més, BALLESTÍN, X. 1997 i GORT, E. 1995g.

³⁴⁰² Encara que el 1170 els feudals han de sufocar l'últim punt de resistència a Escornalbou . Cfr. BOLÒS, J. 1995e; GORT, E. 1995f.

³⁴⁰³ Seguim PIERA TEIXIDÓ, M., MENCHON, J. 2011.

³⁴⁰⁴ MENCHON, J.; LÓPEZ, Tx.; PALLARÈS, C.; SÁNCHEZ, M. J.; CANTOS, A.; OREA, F. (coords.) 2000.

L'antiguitat tardana seria una *urbs* amb prou força com per continuar la seva vida urbana, especialment gràcies a la seva situació al costat del riu Ebre, que li permetia una ràpida comunicació amb Saragossa, que va esdevenir el nucli urbà i polític andalusí més important del nord de la península.³⁴⁰⁵

Tot i aquesta ocupació islàmica a les ciutats, la seva efectivitat al camp seria un tema a estudiar de forma aprofundida. Cal pensar que zones rurals i de muntanya, com el cas de les serres de Prades i el Montsant tindrien potser una certa presència militar islàmica i poca cosa més, i no és fins més tard quan hi ha una política d'ocupació rural del territori, que es fita a partir del 270 H/883-884.³⁴⁰⁶ Així les formes de vida, creences, estructures de la zona en l'antiguitat tardana -que ara per ara ens són força desconegudes- no es trencarien de forma sobtada sinó que podrien anar esllanguint-se fins potser el segle IX.

En un document de 1154, estudiat fa cert temps per E. Gort i en el qual es descriu el terme de l'antic districte de *Xibrana*, els seus antics habitants afirmaven als conqueridors feudals que havien estat senyors del lloc durant 244 anys.³⁴⁰⁷ En el cas de la certesa de la dada, ens remuntaríem al 869.

Ens trobem en un període de fortificació i reforç de la frontera andalusina, com diu la carta d'Ubayd Al-lah b. Yahyà a 'Abd al-Rahmān b. al-Hakam el 850/855.³⁴⁰⁸ A la *Cronica del Moro Rasis*, redactada pels volts del 920 i on es descriu la frontera el superior d'Alandalús, no es cita pas Siurana, quan sí s'esmenten alguns castells del districte de *Larida*. Per Bramon, quan Al-Zuhi parla del territori de Tortosa, fa la descripció d'una fortificació que pot ser perfectament La Suda de Tortosa o Siurana: "*té una fortalesa sense parió a la terra i que constitueix el lloc més inaccessible.*"³⁴⁰⁹ Yaqut a *Mu'gam al-buldan* explica que "*Siurana de Prades (Sabrana) és a la Frontera Oriental d'al-Andalus prop de Tortosa. n'és originari el literat al qual li diuen al-Sabrani.*"³⁴¹⁰ I recordem el relat que recull Al-Himyari³⁴¹¹ d'un xeic de Siurana que explicava que es van perdre durant tres dies entre les ruïnes de *Tarraquna*. Al-Idrissi descriu les distàncies entre diversos punts d'Alandalús i explica que de Tortosa a Albarca hi havia 18 milles, i a Siurana unes 8, i de Siurana a Barcelona, cinquanta.³⁴¹²

Així doncs tenim establiment militar, un *hisn* a partir del segle IX dins la dinàmica andalusina del reforç de la frontera el superior davant les investides dels feudals. La situació estratègica del castell i el control del territori immediat serien un impediment força seriós per a la conquesta feudal, especialment des de la fixació de la marca al segle X a la línia del riu Gaià. A més, *Xibrana* faria les funcions de control econòmic i fiscal, tal i com es veu en els *husun* dels districtes de frontera.

³⁴⁰⁵ BALLESTIN, X. 1997.

³⁴⁰⁶ GARCIA BIOSCA, J. E. 1998; GORT, E. 1995g.

³⁴⁰⁷ GORT, E. 1995g.

³⁴⁰⁸ BALLESTÍN, X. 1999b; BRAMON, D. 2000, § 251, referit a IBN HAYAN, *Al-Muqtabis*, vol. 2, p. 205-206.

³⁴⁰⁹ BRAMON, D. 2000, § 54 p. 88 referint-se a AL ZUHRI, *Kitab al-Ga'rafiyya*, § 207b.

³⁴¹⁰ BRAMON, D. 2000 a YAQUT a *Mu'gam al-buldan* vol. 3, p. 231a, § 120 p. 117.

³⁴¹¹ BRAMON, D. 2000, § 130 p. 121-122 referint-se a AL-HIMYARI, *Kitab al rawd*, § 116.

³⁴¹² BRAMON, D. 2000, § 167, p. 142 referint-se a AL-IDRISI, *Uns al muhag* p. 162-63.

El *hisn* seria el centre de control del territori i al seu voltant es deuria desenvolupar una xarxa de defenses, amb torres a la Morera de Montsant, Albarca, Ulldemolins, Prades, Alforja, la Mussara, i l'Albiol. En una segona línia, hi hauria el Vilosell, Vimbodí, la Pobla de Cérvoles, Falset, Pradell de la Teixeta, Cabacés, el Lloar, la Palma, la torre de l'Espanyol i Vinebre.³⁴¹³ En altres llocs també hi haurien torres: La Llena, Alcover, Arbolí, Bellmunt de Priorat, les Borges del Camp, Coldejou, la Figuera, Margalef, la Torre de Fontaubella i Vilanova de Prades³⁴¹⁴ (Fig. 11.54).

El 1095 tenim la primera cita de Siurana en un document feudal. Es tracta de la donació de Deodat de Claramunt a la seva esposa dels castells de Claramunt, Espases i Esparraguera, així com el vescomtat i *castrum* de Tarragona. Els seus límits afronten amb la carta de la Serra Carbonera, és a dir Miramar o Prades, i el castell de Siurana: “*Et terminum el supradictum kastrum... circi chacumin[a] montis karbonera vel in kastrum Siurana.*”³⁴¹⁵

Mig segle després, el 1146, Ramon Berenguer IV va donar el “*castrum et villam de Siurana cum omnibus terminis suis*” a Berenguer Arnau i els seus fills, amb una reserva d'una cinquantena part per a l'ordre del Temple.³⁴¹⁶ Tot i aquesta referència, la conquesta efectiva de Siurana no es materialitza fins més tard, després de les capitulacions de *Turtusha* i *Larida* (1148-1149). Entre 1153 i 1154 es va ocupar el lloc, ja aïllat de la resta de l'Alandalús. El 1153, durant el setge, el comte Ramon Berenguer IV va concedir carta de població als habitants i futurs pobladors del lloc.³⁴¹⁷

Conquerida Siurana, la castlania va passar a mans de Bertran de Castellet i posteriorment a Albert de Castellvell, els quals havien contribuït activament en el setge. Bona part del territori andalusí del castell va formar en temps d'Alfons I la batllia reial de les Muntanyes de Siurana, que després es diria de les Muntanyes de Prades, quan la vila vermella, qui havia assumit el paper del vell castell musulmà.³⁴¹⁸

La batllia va ser utilitzada com escriu de les reines del casal de Barcelona. Des de 1174 va pertànyer a la reina Sança, com també la posseïren Elionor de Castella, Violant d'Hongria i Constança de Sicília. Altres vegades la senyoria es va cedir com a garantia de pactes, com el de la comtessa Elvira d'Urgell (1209-1220) i Guillelma de Montcada (1300-1309) o com penyora d'emprestit (1246 amb l'ordre de l'Hospital).

Després de la conquesta, hi ha molt poques dades documentals, com el 1287, que es correspon a la despesa de seixanta sous i quaranta diners en obres al castell. De 1294 hi ha la referència d'una capella castral dedicada a sant Joan.

Si bé Siurana va perdre importància estratègica després de la conquesta i nova estructuració del territori, el castell es va utilitzar, donada la seva llunyania i aïllament com a presó de determinats personatges. Entre 1281 i 1283 hi sojornà Bernat de Foix,

³⁴¹³ GORT, E. 1995g; GORT, E. 1998a.

³⁴¹⁴ GORT, E. 1995g; GORT, E. 1998a.

³⁴¹⁵ BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1836, p. 17-20.

³⁴¹⁶ GORT, E. 2003, p. 27, BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1851, p. 112-113 doc. L.

³⁴¹⁷ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, núm. 94; GORT, E. 1994b, p. 56.

³⁴¹⁸ CATALÀ 1973, p. 411-431.

també Alemany de Lentí, l'arquebisbe Bernat d'Olivella, Carles el Coix (1286-1288) i els seus fills Carles, Lluís i Robert d'Anjou (1288-1295).

En aquest període Siurana és un dels nuclis de població de les nostres contrades on hi ha un grup important d'occitans, entre els que es compten diversos càtars. La complicada situació a Occitània va dur a l'èxode a Catalunya, a l'empara de les facilitats atorgades pels comtes reis pel seu establiment en terres conquerides als sarraïns.³⁴¹⁹

El 1324 Jaume II va instaurar el comtat de Prades, dins del qual s'inclou Siurana. Durant la Guerra Civil Catalana, el 1462, les tropes de l'arquebisbe de Tarragona i el comte de Prades es van reunir a Siurana abans d'anar al setge de la ciutat de Tarragona.

Durant la Guerra dels Segadors el castell va tornar a recuperar la seva importància estratègica. Hi sojornava un destacament francès, que es va rendir després de dos mesos de setge, el 27 de novembre de 1651. Posteriorment, una ordre reial va fer enderrocar el castell. El 1812, en temps de la Guerra del Francès, les tropes napoleòniques van fer estralls a Siurana.³⁴²⁰

Les primeres intervencions arqueològiques conegudes al recinte del castell daten dels anys 30 del segle XX i també del període 1945-1950. Es tracta d'excavacions sense mètode científic portades a terme per J. Padrós i que van comportar un important buidat de terres a tota la zona, especialment del recinte sobirà, fins a exhaurir, en molts indrets, el sediment arqueològic³⁴²¹ (**Fig. 11.55**). Posteriorment el castell és objecte de ressenya a l'obra *Catalunya romànica*.³⁴²² Després s'hi van fer treballs arqueològics entre 1999 i 2000, 2003-2006 i finalment 2010-2011.³⁴²³

El primer que copsa és que tot i la indubtable presència islàmica en el territori, el topònim és romà: *Severianus*, *Severiana*, *Severus*. Per O. Olesti *Severus* pot ser un dels personatges citats a la carta XI* de Consenci a sant Agustí.³⁴²⁴ De fet de la zona de Cornudella es coneix l'existència d'assentaments romans.³⁴²⁵

El *hisn* ocupava un espai molt més ampli del que ara es defineix com castell, doncs es conforma per tota la península on hi ha el poble. A la banda oest, sobre el pantà de Siurana hi ha un accés fortificat que es coneix com la Portella, i prop seu un enterrament a la roca de filiació musulmana, canalitzacions i sitges a relacionar amb el poblament andalusí. A l'antic camí cap a Cornudella, a la banda est el pas dels Portals marca un altra entrada. És sota un impressionant mur de grans blocs que s'ha de

³⁴¹⁹ CATALÀ 1973, p. 411-431.

³⁴²⁰ CATALÀ 1973, p. 411-431.

³⁴²¹ PADRÓS, J. 1956.

³⁴²² BOLÒS, J. 1995j; MENCHON, J. 1995s.

³⁴²³ MENCHON, J. 2003a; MENCHON, J. 2006; PIERA TEIXIDÓ, M., MENCHON, J. 2011.

³⁴²⁴ El mèrit de veure la coincidència de *Severus* i Siurana és del Dr. Oriol Olesti qui fa un temps va comentar aquesta possibilitat. Agraïxo aquí la seva amabilitat i generositat en permetre'm utilitzar aquesta idea que realment és seva. Els errors en la interpretació, però, son meus.

³⁴²⁵ LIAÑO, E. 1983, vol. I, p. 222; MENCHON, J. 2006, 2012; OLESTI, O.; OLESTI, F. 2013; PIERA TEIXIDÓ, M.; MENCHON, J. 2011.

veure si és un bancal o una defensa agarena. Just al costat del refugi muntanyenc del Centre Excursionista de Catalunya hi ha un roquer en el qual s'han cisellat unes escales que porten sobre seu, on hi ha picada a la roca viva una plataforma de 5'20 per 5'30 metres amb un regueró al nord. És indicativa la seva planta gairebé quadrada i el punt que domina l'antic camí al poble. És una guaita sobre el barranc d'Estupinyà, Siuranella, Cornudella i Albarca. Conclusió: és la base d'una torre albarrana o talaia d'època andalusí³⁴²⁶ (Fig.11.56).

Finalment, a les parades entre el castell i el nucli habitat s'entreveuen murs, un dipòsit i forat de biga tallats a la roca tot, que porten a entendre un establiment humà de dimensions prou importants (Fig. 11.57).

Els andalusins per tal de construir el *hisn* van aprofitar el lloc com a pedrera: a un temps obtenien el material per l'obra i els fronts d'extracció passaven directament a ser, per la seva verticalitat, part del sistema defensiu.

Dalt de tot del castell, que podem definir com la celòquia, hi ha una torre de planta quadrada sobre una construcció semblantment prèvia, cosa que no vol dir cronològicament anterior. Una primera ullada mostra com les cares són fetes de carreuó que fàcilment evoca l'*opus vittatum* vitruvià i l'aparell llombard. Però si ens acostem s'observa que es va construir utilitzant la tècnica de la *tabiya* o encofrat (Fig. 11.58). Els murs es basteixen en tongades regulars o caixes amb nucli de maçoneria i morter, i folre extern de carreuons amb les juntes enrasades. A més s'aplica una solució cromàtica molt interessant: s'alternen successivament tramades de morter blanc i vermell³⁴²⁷ (Fig. 11.59).

Al sud i hi ha una cisterna d'època feudal; i al seu costat un espai de planta poligonal irregular, amb tancament de murs de maçoneria lligada amb argamassa també aixecats amb *tabiya*. Dins seu es veuen una sèrie de marques a la roca que conformen divisions al voltant del que seria un pati obert, amb una gran sitja o cisterna a un costat.

Les analítiques de morter de la torre i d'aquestes construccions tenen resultats similars, com també la tipologia constructiva, i les entenem com andalusines.³⁴²⁸ El mateix diuen les dels imponents murs de la banda est del *hisn*. La presència de caolinita ha estat el traçador, cosa que no varem saber valorar prou en treballs anteriors³⁴²⁹ (Fig. 11.61).

Podem definir aquest espai i les construccions de la plataforma contigua com la celòquia, és a dir l'espai més elevat del *hisn*, amb els habitatges i construccions vinculades als tinents del poder. A un temps té la funció de control del lloc, doncs és a l'istme de la península de Siurana. El costat oposat, a l'oest es pot entendre com

³⁴²⁶ MENCHON, J. 1995s; MENCHON, J. 1995w; MENCHON, J. 2003a; MENCHON, J. 2006; PIERA TEIXIDÓ, M., MENCHON, J. 2011.

³⁴²⁷ MENCHON, J. 2012a.

³⁴²⁸ Que en el seu moment van fer A. Álvarez, M. Ondina Figueiredo i N. Guasch (ÁLVAREZ PÉREZ, A.; ONDINA FIGUEIREDO, M.; GUASCH, N. 2003).

³⁴²⁹ MENCHON, J. 2003a.

L'albacar, és a dir un espai reservat de refugi no tan sols de gent sinó dels ramats de bestiar.

Però tornem a la banda est. Aquí tenim una sèrie de murs de faiçó imponent, amb una doble muralla amb porta en colze, fossat i una cuirassa, és a dir un mur perpendicular a les fortificacions que barraven el pas al poble i on havia una porta d'accés ara difícil de veure per una intervenció dels anys 90 del segle XX (**Fig. 11.62**).

Aquesta gran muralla és de planta irregular amb torres poligonals. Els murs són de grans blocs, gairebé megalits lligats amb morter de calç on es tornen a veure les combinacions de color blanquinós i vermellós o rosat (**Fig. 11.63**). Es formen per tres fulles en tramades amb cadenes de blocs a l'interior, o sigui una muralla de caixons on l'encofrat son els mateixos carreus (**Fig. 11.64**). Cal reconèixer que entre els buidatges dels anys 40 del segle XX,³⁴³⁰ el fet que les principals defenses del castell es van aixecar sobre la roca, no hi ha possibilitat de datar-les arqueològicament. Els paral·lels tipològics porten a construccions de datació emiral o califal, cas per exemple de la torre de la Ràpita, prop de Balaguer,³⁴³¹ o d'altres que també es fiten als segles VIII-IX cas de la muralla del Pla d'Almatà.³⁴³² Les dimensions, qualitat etc. fan pensar en que es tracta d'una arquitectura oficial, del poder estatal.

El castell de Siurana ha permès determinar tipologies constructives clarament andalusines que es repeteixen en altres punts del seu districte.³⁴³³ Ens referim a la

³⁴³⁰ El que coneixem ara com el castell va ser objecte de treballs arqueològics als anys 30 i 40 del segle XX, amb una metodologia que ara entenem no apropiada, pràcticament un buidatge de terres (PADRÓS, J. 1956) i va passar pràcticament de puntetes en la bibliografia científica (BOLÒS, J. 1995a; BOLÒS, J. 1995j; MENCHON, J. 1995s). Ja al tombant del segon mil·lenni s'aborda el seu estudi arqueològic, especialment entre 2009 i 2010 en el marc dels treballs de restauració del monument (MENCHON, J. 2003a; PIERA, M.; MENCHON, J. 2011).

³⁴³¹ BOLÒS, J. 1998a; GIRALT, J. 1997.

³⁴³² CAMATS, A.; MONJO, M.; MULET, M.; SOLANES, E. 2015; MONJO, M.; ALÒS, C.; SOLANES, E. 2009.

³⁴³³ Anton Virgili ens diu en la seva ponència al IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna que "Hom ha atribuït a algunes d'aquestes localitats, i d'altres del terme de Siurana, una funció de protecció de la fortalesa, tot formant cercles concèntrics al seu entorn. Una primera línia fortificada estaria formada per elements defensius a la Morera, Albarca, Ulldemolins, Prades, Alforja, la Mussara i l'Albiol; en una segona línia hi hauria el Vilosell, Vimbodí, la Pobla de Cèrvoles, Falset, Pradell, Cabassers, el Lloar, la Palma d'Ebre, la Torre de l'Espanyol i Vinebre. I encara es reforçaria el sistema defensiu amb torres situades a Alcover, Arbolí, Bellmunt, les Borges del Camp, Colldejou, la Figuera, Margalef, la Torre de Fontaubella i Vilanova de Prades." Aquest "hom" es refereix a dues publicacions: MENCHON, J. 2006, 3398 i ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2004-2005, p. 72.

Realment a MENCHON, J. 2006 dèiem: "Con éstos datos, escasos, podemos suponer que Siurana es un hisn construido posiblemente en el siglo IX dentro de la dinámica andalusí del refuerzo de la frontera superior frente al empuje de la conquista feudal. Su situación estratégica fue un importante activo en su defensa, especialmente desde la fijación de la marca en el río Gayá hacia el año 1000. Sería el centro de control de un amplio territorio, con una malla defensiva a su alrededor: la Morera de Montsant, Albarca, Ulldemolins, Prades, Alforja, la Mussara, y Albiol. En una segunda línea, habría el Vilosell, Vimbodí, la Pobla de Cèrvoles, Falset, Pradell de la Teixeta, Cabassers, el Loar, la Palma, la Torre del Español y Vinebre. En diferentes puntos habrían torres: Alcover, Arbolí, Bellmunt de Priorat, las Borges del Camp, Colldejou, la Figuera, Margalef, la Torre de Fontaubella y Vilanova de Prades. Esta extensión del distrito de Xibrana se corresponde con buena parte de la comarca del Priorato, de los montes de Prades y la sierra de la Llena, es decir, con parte del

torre del recinte superior, aixecada amb la tècnica de la *tabiya*, o encofrat però que en lloc d'utilitzar terra, fa anar maçoneria, i fins i tot combina dos colors de morter (blanc i vermell) per donar cromatisme als canvis de tramada horitzontal, com n'hem parlat abans (Fig. 11.65).

Campo de Tarragona, la Conca de Barberá, las Garrigas y la Ribera de Ebro, y viene corroborada por los límites del territorio que nos dan los documentos feudales justo después de la conquista de 1153-54." L'article publicat a Lambard diem el mateix, però en català, no cal amagar-ho. Però queda clar que no es parla de cercles concèntrics, però sí de dues línies, si seguim la geografia del districte de Xibrana, marcat, recordem-ho en un conegut, tot i que discutit document de 1154 en el qual es marca el límit del districte del hisn (Vid. TODA, E. 1925, p. 41-42) i BADIA I MARGATIT, A. 2003.

Tot seguint l'article de l'amic Virgili, en el següent punt i apart ens diu que *"Poques, per no dir cap, evidència arquitectònica ni arqueològica dona suport a l'existència d'aquest pretès sistema defensiu tan dens i complex. Només els llocs on el topònim incorpora el nom de torre, com la Torre de l'Espanyol (abans, dita d'Albozalag) o la Torre de Fontaubella, o n'és el propi significat, com les Borges del Camp (de burj = torre) en podrien defensar la seva probable existència, però no s'han fet les comprovacions pertinents. A més, atribuir un origen andalusí a la torre de Castellfollit, propera a Poblet (Vimbodí), als murs del castell de l'Albiol, i altres fortaleses al marge del sistema de Siurana, com la torre de Santa Perpètua de Gaià, els castells de Saborella i Vespella, el castell de Montoliu i la torre de l'Abella (la Riera de Gaià) i les restes dels Mangons (Tarragona) a partir d'analogies constructives i tipologies arquitectòniques, segons el model de Siurana és una conclusió massa precipitada. És necessari contrastar els resultats de les exploracions formals, reforçar-los amb aportacions d'altres procediments i, sobretot, aplicar sistemes de datació que permetin afinar la seva cronologia o establir uns marcs més ajustats." Té raó no es pot ser precipitat a l'hora de dir si aquestes fortificacions són islàmiques, i que cal la corresponent verificació arqueològica. Però alerta, a Sautuola deïem: "Estos elementos de replanteo de obra y de construcción nos llevan a pensar la hipótesis que por lo menos una parte significativa de las fortificaciones de las comarcas tarraconenses tomadas como feudales, pueden tener una cronología no feudal, sino hispanomusulmana. Comentemos algunos ejemplos" que són Castellfollit, l'Albiol, Santa Perpètua, Saborella i seguim dient que "Por estas razones habría de replantearnos el carácter hispanomusulmán de algunos paramentos de soga y tizón del castillo de Vespella (el Tarragonés), discernir si son bajo medievales o hispanomusulmanes la muralla en zigzag, el foso y los muros de tabiya y de opus spicatum; del castillo del Catllar, fechar y definir de nuevo la supuesta torre feudal de la Abella, con su remate de tabiya, en el municipio de la Riera del Gayá, el castillo de Santa Margarida también en esta población, la torre próxima al Molnàs (Tarragona), o el castillo de los Montgons (municipio de Tarragona). No defendemos una inmersión islámica indiscriminada en la datación de las fortificaciones de las comarcas tarraconenses, sino el hecho de poder replantear las cronologías y definiciones dadas de forma apriorística, desde una historiografía basada en la óptica feudal, y por lo tanto de los vencedores."*

Mentres que a Lambard escrivim: *"I si apliquem aquesta metodologia descàrtica ("dubeo ergo sum"), caldria replantejar-nos el caràcter andalusí d'alguns panys de llarg i través del castell de Vespella (el Tarragonès) el discernir si són baix medievals o andalusins la muralla en ziga-zaga, el fossat i els murs de tabiya i d'opus spicatum; del castell del Catllar, datar i definir de nou la suposada torre feudal de l'Abella, amb el seu remat de tabiya, al municipi de la Riera del Gaià, el castell de Santa Margarida de la Riera del Gaià, o la torre propera al Molnàs, el castell dels Mongons (municipi de Tarragona). No defensem pas una immersió islàmica indiscriminada en la datació de les fortificacions de les comarques tarragonines, sinó el fet de poder replantejar les cronologies i definicions donades de forma apriorística, des d'una historiografia molt basada en la òptica feudal, i per tant dels vencedors."*

Però en canvi, quan proposem que una sèrie de construccions del castell de Siurana poden ser una mesquita, no diu pas res. Fredament, passats els anys, aquesta proposta ara per ara no la tenim gens clara, més quan les construccions associades estan en una fase arqueològica a cavall del món islàmic i feudal.

Aquesta manera de construir es repeteix en altres fortificacions, com és a la torre de l'Albiol, una altra peça del districte de *Xibrana*, i que apunta a pensar que ens trobem amb una construcció andalusí. A més del topònim, la tipologia d'altres aparells evoca les maneres de construir emirals o califals. I el mateix criteri hem d'aplicar a la torre (*burj*) de Castellfollit (bosc de Poblet), també de *tabiya*, amb morter i pedra, tot controlant un accés a les muntanyes de Prades i una zona d'explotació minera d'arrel antiga, al voltant del barranc de l'Argentada.³⁴³⁴

Tingui's en compte però que l'encofrat de terra en el món andalusí utilitza especialment en època taifa i almohade, com a sistema constructiu ràpid i econòmic que substitueix les obres de carreuada. La celeritat de construir amb *tabiya* com la d'obra de paleta amb l'ús de maó o totxo massís permet una més ràpida fortificació en uns temps en que la pressió dels regnes cristians anava en constant augment.³⁴³⁵ Ara bé, hi ha precedents força antics en l'encofrat islàmic com es veu per exemple al Pla d'Almatà, Balaguer,³⁴³⁶ relacionable amb una base militar de conquesta i control ja al segle VIII. En aquest context de Marca Superior tenim la torre del Cargol o Caragol a Ponts, datada pels seus excavadors entre els segles IX i X³⁴³⁷ (**Fig. 11.66**). I no manquen exemples peninsulars com les fortificacions com Gormaz (Sòria) amb una fase de tàpia anterior a les reformes del 965,³⁴³⁸ o la muralla del segle X d'Almeria.³⁴³⁹ Per què no van fer anar encofrat de terra a Siurana i l'Albiol? L'explicació igual la dona l'edafologia del territori: havia més pedra que no pas terra.

11.7 CASTELLS I FORTIFICACIONS FEUDALS QUE POTSER NO HO SON TANT

La identificació de les caixes d'encofrat a la Suda i en especial a la torre del *hisn* de *Xibrana*, utilitzades no per obra de tàpia sinó de maçoneria o carreuó lligats amb morter de calç porten a replantejar altres fortificacions del territori de l'antic *ager tarraconensis*.

3434 CARRERAS CASANOVAS, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006. Val a dir, però que per R. Martí i l'equip OCORDE, és una torre del segle VII, cosa que no invalida la seva utilització en època andalusí. Cfr. GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018.

3435 MÁRQUEZ, S. 2018

3436 CAMATS, A.; MONJO, M.; MULET, M.; SOLANES, E. 2015; GARCÍA BIOSCA, J. E.; GIRALT, J.; LORIENTE, A.; MARTINEZ, J. 1998; GURRIARÁN, P.; SÁEZ, A. 2002.

3437 ESCALA, H.; MOYA GARRA, A.; TARTERA, E.; VIDAL, A. 2015.

3438 ALMAGRO-GORBEA, A. 2008, p. 57.

3439 GURRIARÁN, P.; MÁRQUEZ, S. 2005.

Com s'ha comentat als capítols 3 i 9, P. Scales³⁴⁴⁰ estudiava la xarxa militar del *Tagr al-a'la* entre els segles X-XI i escrivia una proposta de les diferents fortificacions, tot i que no tothom és del parer que hagi aquesta xarxa defensiva, tal i com manifesta Anton Virgili.³⁴⁴¹ Es tracta - com ja s'ha explicat abans- de Siurana, Albarca, Prades, ermita de Sant Pau, ermita de Sant Blai de Tivissa, Colldejou, l'Albiol, la Mussara, la Morera, l'Albiol o Falset etc (**Fig. 11.67**). La toponímia apunta a llocs on caldrà situar torres d'origen andalusí: El Tallat (Rocallaura, Lleida), La Cirera (l'Albió a la Conca de Barberà) o les Borges del Camp (Baix Camp) entre altres.³⁴⁴² Sumem Altafalla, sobre Falset,³⁴⁴³ on hi ha una fortificació molt afectada per un repetidor i que va ser enderrocada per les tropes napoleòniques.³⁴⁴⁴ I cal sumar el lloc d'Almenara o *Alchaceram* documentat el 976 a Santa Coloma de Queralt³⁴⁴⁵ (**Fig.11.68**).

Poc a poc la identificació les fortificacions islàmiques va prenent carta de naturalesa a les comarques meridionals. Les seves característiques constructives permeten mitjançant el mètode comparatiu definir també com musulmanes altres construccions que fins ara s'han pres com a feudals... Però cal ser prudents.

El primer cas a reconsiderar ha estat força estudiat per Anton Carreras i tot proposar la seva filiació andalusina, no ha rebut el merescut ressò. És el de la torre de Castellfollit, al municipi de Vimbodí (**Fig. 11.69**). És a uns 17 km. en línia recta de Siurana, a les Muntanyes de Prades, a la zona dels Boscos de Poblet i força propera a aquest monestir del Císter. Ja fa uns quaranta cinc anys, el P. Agustí Altisent publicava a la *Història de Poblet* la notícia de la seva existència i la datava al segle XI. Intel·ligentment, com no podia ser d'altra manera en el mestre, no cau en el parany de dir si és feudal o andalusí.³⁴⁴⁶ Temps després Carreras en fa un interessant estudi, on incorpora la descripció i els aixecaments. En diverses publicacions defensa el seu caràcter islàmic, encara que R. Martí i el seu equip pensen en una datació del segle VII³⁴⁴⁷ (**Fig. 11.70**).

Es construeix sobre una penya que protegeix el barranc de l'Argentada, una zona d'explotació minera ja des d'època romana, i amb una àmplia visió sobre la comarca. La torre és de planta trapezial i de secció atalussada (**Fig. 11.71**). Té porta elevada a l'oest. De nou s'utilitza la tècnica de la *tabiya*, aprofitant la pedra de la immediatesa. A

³⁴⁴⁰ Cfr. SCALES, P. 1986; SCALES, P. 1990; CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973, p. 450; GORT, E. 2003, p. 25-26.

³⁴⁴¹ VIRGILI, A. 2011.

³⁴⁴² BALAÑA, P. 1984; BALAÑA, P. 1988

³⁴⁴³ SCALES, P. 1986, SCALES, P. 1990; CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973, p. 450; GORT, E. 2003, p. 25-26. Anton Virgili, però, no està d'acord amb aquesta hipòtesi. Cfr. VIRGILI, A. 2011.

³⁴⁴⁴ Sobre l'etimologia d'Altafalla i el seu possible origen islàmic, llatí o germànic, vid. COLL, TABERNER, M. 2014. La similitud del topònim al Altafalla i talaia fa pensar que indiqui una guaita andalusina, qui sap si no es refereix a la torre de Sant Simplicí o una altra de desconeguda. Quant a Altafalla de Falset, vid. CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973, p. 437-450 i GORT, E. 2003, p. 21-26.

³⁴⁴⁵ BENET CLARÀ, A. 1995.

³⁴⁴⁶ ALTISENT, A. 1974, p. 25; CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973, p. 398-399 amb llegenda inclosa.

³⁴⁴⁷ CARRERAS CASANOVA, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a, p. 46-50; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006.; GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015.

prop hi ha evidències d'un assentament humà: retalls a la roca i murs a més de fragments de tègules romanes (Fig. 11.72).

Un altre exemple és l'Albiol (Baix Camp). El primer lloc el seu topònim s'ha pres tan com islàmic com llatí.³⁴⁴⁸ El cert és, però, que és dins del districte andalusí de Siurana, en una zona on també destaca la presència de mines d'argent³⁴⁴⁹ (Fig. 11.73).

La fortificació és als contraforts orientals de les Muntanyes de Prades, una excel·lent guaita del Camp de Tarragona (Fig. 11.74). És dalt d'un cim sobre el poble. La cinglera, retallada per fer de pedrera, es va poder aprofitar com a part de la muralla perimetral. En el punt més alt hom hi va aixecar una torre i al costat dues construccions més, una cisterna de datació no precisable, coberta amb volta i al nord una construcció rectangular, amb murs de tres fulles fets de carreus desbastats lligats amb morter. Es disposen de llarg i de través, amb alguna peça en forma d'espiga. S'allunyen de les tipologies feudals d'aquestes contrades, però evoquen aparells emirals i califals (Fig. 11.75).

La torre és de planta rectangular. La part oriental està perduda. Es va construir sobre la roca, lleugerament regularitzada. Una primera ullada porta a pensar en una obra feudal: construcció de carreuó en filades regulars, tot i que de diferents mides, així com tramades d'espiga de peix i verdugades de pedra. Però si observem amb deteniment, es veuen les tongades i les empremtes de les caixes, és a dir de nou la *tabiya*. Hem de tornar a pensar en una construcció agarena. L'interior estava organitzat amb trespols de fusta. Dels accessos i sistemes d'il·luminació, no disposem de cap element, i no podem establir si l'entrada era a peu pla o elevada (Fig. 11.76).

La muralla del castell, és una construcció de planta irregular tendent al trapezi. Es va aixecar sobre el cingle que serví també de pedrera. Es fa amb murs de maçoneria de petites dimensions, havent també filades d'*spicatum*. Dins, reble lligat amb morter i en els angles de les bestorres es reforcen amb blocs una mica més grans. En diferents punts hi ha espitlleres, però la seva faïçó és semblant que les de fortificacions feudals d'aquestes contrades (Fig. 11.77).

Al costat sud, és a dir mirant al poble, hi ha l'accés. En el plànol publicat per P. Català es veu com s'estructura amb un reclau, mentre que el septentrional és recte. A més s'hi marquen tres arcs que aparentment no es veuen en l'actualitat.³⁴⁵⁰ La faïçó de l'accés s'allunya a les portes clàssiques de les fortificacions feudals, obertes en un llenç i defensades per una o més torres. Apunta a una tipologia utilitzada en fortificacions andalusines com els accessos en colze o baioneta, amb un cas proper com és Siurana³⁴⁵¹ (Fig. 11.78).

³⁴⁴⁸ AMIGÓ ANGLÈS, R. 1989, p. 34; ANGUERA, P. 1989, p. 35, 42; MOREU-REY, E. 1986; SOBERANAS, A. J. 1964-1965.

³⁴⁴⁹ BALANÀ, P. 1997, p. 74-75; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 305 i 311.

³⁴⁵⁰ En canvi en el plànol de J. Bolòs només es marca la roca del costat meridional i sembla insinuar-se una línia que es pot correspondre al mur (CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973, p. 134-135; BOLÒS, J. 1995a; MOYA GUERRERO, R.; BOLÒS, J. 1995.

³⁴⁵¹ ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2004-2005; MENCHON, J. 2003a; MENCHON, J. 2006.

De moment no podem establir definitivament si la torre de l'Albiol formava part d'un *hisn*, és a dir, si les muralles serien també andalusines, o era solament això: una borja o alimara. De tota manera, la tipologia de l'edifici nord, relacionable amb construccions d'època emiral i califal, la planta del castell, i la porta en baioneta de la muralla exterior evoquen fortificacions islàmiques. De fet, les tipologies feudals d'aquestes comarques poc tenen a veure amb l'Albiol: la Selva del Camp, Montblanc, l'Espluga de Francolí, Solivella...³⁴⁵² En altres paraules té més similituds als *husun* andalusins de les comarques de l'Ebre o el País Valencià que no pas als castells feudals dels segles XII-XIII.³⁴⁵³ Però hem de ser prudents, i la comparació de les plantes no és ni de lluny argument suficient per establir una cronologia. Només es podrà saber amb un estudi arqueològic acurat.

A Vespella de Gaià (Tarragonès) es conserven restes d'un castell documentat al segle XII. Coneixem algun mur de carreus ben escairats i petites dimensions, però que a la part baixa es construeix de llarg i través. Al costat nord hi ha una torre o bestorre regruixada³⁴⁵⁴ (**Fig. 11.79**).

Sobre la pedrera del Mèdol, a la muntanya de Sant Simplicí hi ha el fonament d'una altra torre de petites dimensions. Es tracta d'una obra de planta gairebé circular, de 3'60 m. de diàmetre exterior i 1'15 de gruix, aixecada amb murs de maçoneria ordenada lligada amb morter. El lloc és interessant, doncs té una gran panoràmica sobre el traçat de la *via Augusta* i la mar, i és visible des de la ciutat de Tarragona. A més, aquesta torre connecta visualment amb altres construccions similars, estudiades per J. M. Vergès i J. Zaragoza³⁴⁵⁵ (**Fig. 11.80**).

Potser també controlant el pas de la *via Augusta*, però a l'oest de Tarragona, hi ha la torre de la partida de Miralbó, a la Canonja (**Fig. 11.81**). És una construcció de planta circular, de la qual només es conserva la base de maçoneria i morter, amb elements ceràmics reciclats (romans?). Té un diàmetre exterior de 5'5 m. i el mur té un gruix d'1 m. Massó la situa entre els segles XVI-XVII en relació amb les torres de defensa de la costa contra pirates i corsaris.³⁴⁵⁶ Certament no hi ha indicis per datar-la. Però si Sant Simplicí i Miralbó són medievals, la planta circular no és precisament la que més s'empra més a partir del segle XII, sinó que fa pensar en tipologies més antigues, precisament en una zona que no es controla pels feudals fins el segle XII.

Estranya també és la de Montferri (Alt Camp) dalt de la Tossa Grossa. És una torre de planta quadrada amb angles arrodonits o millor dit el·líptica o oblonga, situada en un punt d'àmplia visibilitat. Les mides interiors són de 2'9 per 1'7 m. i una alçada

³⁴⁵² ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2004-2005; MENCHON, J. 2014a.

³⁴⁵³ Cfr. MONTAÑÉS, M. C. 2007.

³⁴⁵⁴ BADIA, M.; GIRBAL, J.; GUASCH, N.; MENCHON, J.; PASTOR, I.; PRADA J. L. 2015; BOLÒS, J.; URPÍ, M. R.; RESINA 1995c; MIQUEL VIVES, M.; SANTESMASES; J.; SAUMELL, D. 1999, p. 182-186.

³⁴⁵⁵ Vergès i Zaragoza publiquen una sèrie de construccions que anys abans ha identificat J. Zaragoza, algunes d'elles perdudes: torre d'en Guiu, la Guardiola, torre de Mas Moragues (el Catllar), corral de Maginet (Vespella), Les Guàrdies (Renau), cova fortificada de la Cova del Lladre (Vilabella), torre de l'Alzineta (Ardenya). Caldria estudiar detingudament aquest interessant conjunt de torres i fortificacions, cara a establir la seva cronologia andalusí o feudal. VERGÈS, J. M.; ZARAGOZA, J. 1999.

³⁴⁵⁶ MASSÓ, J. 2003a.

conservada de prop 8 m. Dins hi ha dos pisos separats per volta rebaixada. S'hi entrava per una porta en alçada, tot i que n'hi ha una arran de terra que es pren com a obra posterior. L'aparell és de maçoneria lligada amb argamassa. Quant a la documentació diplomàtica, la citació més antiga és de 1011.³⁴⁵⁷ A més, la planta de la torre recorda les de Gelida, Santa Perpètua etc. La proposta cronològica per aquesta torre, però, és objecte de polèmica doncs A. Virgili és del parer que és plenament feudal³⁴⁵⁸ (Fig. 11.82).

El castell del Catllar, al Baix Gaià, es documenta per primera vegada en data força tardana: el 1186.³⁴⁵⁹ Aquí els treballs arqueològics han mostrat l'existència d'una construcció de maçoneria que s'ha datat al segle X. Fa 6'60 x 6'40 metres exteriorment, i 2'90 x 2'40 interiorment. Prop, una altra obra de tàpia sobre mur de maçoneria, amb una de quadrada adossada, que podria ser una altra torre. És interessant l'apunt que fan els excavadors sobre la localització de forats de pal entre el fossat baix medieval i la torre nord (ja feudal) que els porten a pensar en una estacada, així com l'aprofitament de la vella muralla de l'edat del ferro. Sense més dades, podem pensar que aquesta muralla ja seria reciclada a la fase datada al segle X. De fet, la traça de la muralla marca un perímetre que recorda, el moment més antic del castell d'Ulldecona. Però això no té perquè significar res... o si?³⁴⁶⁰ Quant a l'estacada, també venen a la memòria les traces de construccions de fusta, amb forats de pal etc. a la roca del castell de Rosanes, Martorell³⁴⁶¹ (Fig. 11.83).

A Selmella (Pont d'Armentera) s'han documentat ceràmiques datables als segles VIII-IX, encara que no s'hi localitzen estructures. En efecte, Serra i López indiquen que *"just per damunt de l'ocupació del bronze i per sota de les restes medievals, es documenta un estrat diferenciat amb ceràmiques de pasta groguenca i desgriant fi, poc diagnòstiques morfològicament. Aquestes, juntament amb la localització d'alguna estructura constructiva aïllada en tàpia, podrien indicar l'existència d'una ocupació durant els segles VIII i IX."*³⁴⁶² Afegim a això, que el topònim pot tenir origen islàmic, vinculable als llocs de guaita.³⁴⁶³

Posteriorment es va bastir un impressionant castell relacionat amb l'anomenada Marca del Gaià. López i Serra són del parer que aquesta primerenca ocupació islàmica s'ha de relacionar amb la gernació de punts de guaita. El cert és que la localització del castell en un lloc alt no té perquè necessitar forçosament d'una torre, cosa que obre noves perspectives d'estudi³⁴⁶⁴ (Fig. 11.84).

³⁴⁵⁷ MIQUEL VIVES, M.; SANTESMASES, J.; SAUMELL, D. 1999, p. 170-172; MARTÍ, R.; VILADRIK, M. 2018. Quant al seu caràcter andalusí vid. GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015 i MARTÍ, R.; VILADRIK, M. 2018.

³⁴⁵⁸ VIRGILI, A. 2019a, p. 16-17.

³⁴⁵⁹ FUENTES, M. M. 1998, p. 491.

³⁴⁶⁰ FONTANALS, M.; VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 2011; FONTANALS, M.; VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 2012.

³⁴⁶¹ CEM 2011; MAURI, A. 2014.

³⁴⁶² SERRA MASSANSALVADOR, R.; LÓPEZ, M. 2012, p. 18.

³⁴⁶³ LÓPEZ PRAT, M.; SERRA MASSANSALVADOR, R. 2009, p. 8.

³⁴⁶⁴ LÓPEZ PRAT, M.; SERRA MASSANSALVADOR, R. 2009; LÓPEZ PRAT, M.; SERRA, R. 2011.

La llista de dubtes i propostes es pot allargar, encara que de vegades arguments suficients més enllà dels que marca la dialèctica històrica. Però en els darrers anys s'està portant endavant un important esforç de revisió de força fortificacions, des d'una sèrie de torres que s'interpreten com alimares³⁴⁶⁵ a d'altres, com la de Sant Pere de Ribes, fins fa un temps presa com a obra del segle X.³⁴⁶⁶

Si ens aturem uns instants observarem que aquestes construccions que haurem de datar *grosso modo* entre el 713-714 i mitjans segle XII, no tenen la homogeneïtat que es podria imaginar, de fet estem parlant de més de 450 anys. Murs construïts amb la tècnica de caixons, *tabiya*, grans paraments de carreus desbastats, de llarg i través, murs de tàpia, plantes circulars, plantes ovalades, plantes ortogonals, seccions verticals i en talús... mostren una varietat força important. Quines es poden vincular amb el nou sistema islàmic, quines podem relacionar amb el poder estatal i la iniciativa local? Son préstecs d'altres maneres de construir de l'Àrabia o del nord d'Àfrica per posar dos llocs concrets? O són de tradició romana però no arribada directament sinó de mans dels islàmics? I en tot això quin paper tenen les arquitectures de tradició tardoantiga i els poders locals, els que anomenem *hispani*, hispanoromans o visigots, tot manllevant aquests epítets de fins i tot regust ranci? Una antítesis més complexa o més aviat agosarada?

Doncs resulta que en aquest període entre la conquesta agarena i l'expansió feudal ens fem preguntes que cal començar a respondre. Tot apunta a la presència de població, d'arquitectures, d'organització prèvia a l'expansió feudal. Queda clar que havia poblament d'origen andalusí, i com també de procedent del nord (almenys ens ho creiem). Però cal pensar en un tercer sector, ara que hom parla o critica les terceres vies: els successors i hereus dels locals, dels *hispani*, és a dir els romans, els visigots o com els vulguem dir. Pensem en els Banu Qasi, en els fills de Witiza, a *Tudmir* per exemple. Són esperançadors i eloqüents els casos com el Roc d'Enclar (Andorra), l'Esquerda (Roda de Ter, Osona),³⁴⁶⁷ la superposició d'esglésies alt medievals o més antigues sobre assentaments rurals romans, la continuïtat de llocs de culte... Sumem que les preteses reocupacions després de la conquesta feudal no són casualitat (**Fig. 11.85**).

Cada cop queda més clar que el veritable trencament del món antic no és el 713-714 sinó més tard, al tombant de mil·lenni amb la cristal·lització del sistema feudal. Un món en transformació, complexa, i que encara se'ns escapa, on l'antiguitat s'esllangueix al costat de noves organitzacions procedents del nord i el sud, i definitivament desapareixen cap a l'any mil.³⁴⁶⁸ Al cap i a la fi entre els segles VIII i X estem en un període en que el vell món encara no és mort i el nou món triga en sorgir.³⁴⁶⁹

³⁴⁶⁵ MARTÍ, R. 2008.

³⁴⁶⁶ ADELL, J. A.; RIU-BARRERA, E. 1980; SALAZAR, J.; SALES, J. 2011.

³⁴⁶⁷ OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M. DE; PRATDESABA, A.; PUJOL, A. 2015.

³⁴⁶⁸ En referència a la part oriental de l'*ager tarraconensis*, val la pena llegir les tesis doctorals d'Alfred Mauri i Josep Maria Bosch (MAURI, A. 2006; BOSCH CASADEVALL, J. M. 2017).

³⁴⁶⁹ "El vell món es mor, el nou món triga en aparèixer, i en aquest clarobscur sorgeixen els monstres." Frase d' Antonio Gramsci, filòsof, periodista i pedagog marxista italià (Sardenya 1891-Roma 1937).

11.8 I D'ALTRES QUE PODEN SER FEUDALS, ANDALUSINS O D'ÈPOCA MODERNA

Un seguit d'edificacions, principalment de tipus militar han estat fixades en època feudal o vinculades amb la inseguretat dels segles XVI i XVII per causa del bandolerisme i la pirateria nordafricana.³⁴⁷⁰ Sovint l'adscripció s'ha basat únicament en un criteri simplement morfològic, tipològic o per la inèrcia bibliogràfica. La seva observació més acurada obre el dubte que realment siguin construïdes als segles X, XI o XII després que el Camp, la Conca i el Priorat passessin a mans comtals, tot i que també poden ser del XVI-XVII o del XIII-XIV. Cal però ser prudents i una cosa és generar el dubte descàrtic³⁴⁷¹ i l'altre és afirmar que són islàmiques amb els mateixos arguments i perjudicis fets anar per donar les datacions fins ara acceptades.

Hi ha el cas de torres circulars que s'han pres com a feudals, com la de l'Abella o la Vella, al terme de la Riera de Gaià (Tarragonès). Es conserva només la meitat nord, de poc de 2 m. de diàmetre interior, amb murs 1'25 m de gruix. Té una alçada d'uns 5'3 m. a la part d'obra, acabat amb el que gairebé és una falsa cúpula amb òcul central per passar a un nivell superior. Aquí es conserva una construcció poligonal de murs de tàpia, d'uns 2'6 m. d'alt.

L'aparell inferior és maçoneria i lligada amb morter de calç, observant-se els encaixos per bastida. Es poden veure algunes filades d'espina de peix. Quant a la tàpia, marca una morfologia de planta heptagonal, veient-se uns forats que poden entendre's com llucanes o espiells.³⁴⁷² De tota manera, cal anar amb compte doncs l'exterior recorda les torres del segle XI en zona feudal, i la solució de la part superior amb una cúpula amb òcul caldria veure si és més propera a models cristians o agarens.³⁴⁷³ Tot i ser relacionada amb els feudals i definida com a torre de guaita, què fa al pla? Més aviat fa pensar en el *burdj* d'una alqueria³⁴⁷⁴ (Fig. 11.87). De fet, evoca torres com la del despoblat de la Fullola, al terme de Tortosa.³⁴⁷⁵

De dimensions més grans hi ha la torre del castell dels Montoliu a la Riera de Gaià. El lloc es coneix amb el topònim d'Ullastrell en els documents de mitjan segle XI.³⁴⁷⁶ Fa 3'5 metres de diàmetre interior i gruix de mur a la base que arriba a 1'70 m, que dona un total de 6'9 m. Es conserva una alçada de gairebé 4 m. i es suposa que arribaria als 10. La base es va construir amb carreus desbastats de mida mitjana, amb algunes filades d'espina de peix o *spicatum*. Conforme es va pujant s'observa la disminució de les mides fins que dalt més aviat hi ha maçoneria ordenada que no pas carreus. L'interior del mur és de pedres i morter. Certament és un aparell que s'assembla i molt al de la torre de l'Abella. La porta seria a nivell superior i no es conserva, doncs com succeeix en moltes torres circulars, s'ha perdut la meitat de circumferència.

³⁴⁷⁰ MENCHON, J. 2008a; MENCHON J. en premsa d.

³⁴⁷¹ *Dubito ergo cogito, cogito ergo sum* que va dir René Descartes (1596-1650), i la base del racionalisme occidental.

³⁴⁷² LÓPEZ VILAR, J.; DASCA, A. 1989; BOLÒS, J.; URPI, M. R.; RESINA, J. 1995b.

³⁴⁷³ Cfr. MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018.

³⁴⁷⁴ Això és el que va dir el Dr. Lawrence McCrank quan varem visitar la torre, el dia 09.06.2019.

³⁴⁷⁵ MARTÍNEZ TOMÁS, J.; BOLÒS, J.; PUJERRAT, C.; ALMUNI, V. 1997.

³⁴⁷⁶ COMPANYYS, I. 1999, p. 49-50; CORTIELLA; F. 1987; GORT, E. 1997. p. 54-55; VIRGLI, A. 1991, p. 47-49 i 180-181.

Bolòs, Urpí i Resina, que van estudiar el castell fa uns anys, són del parer que el recinte exterior, de planta rectangular, és obra posterior: muralla, sala, torre angular i cos sobresortint. Daten la torre al segle XI, i la resta al XII-XIII o ja en època gòtica.³⁴⁷⁷ Ara bé, en altres publicacions apuntàvem la possibilitat que la torre fos andalusina per similitud també amb la de l'Abella³⁴⁷⁸ (**Fig. 11.88**).

Un altre castell a considerar és el de Tamarit, que es documenta el 1049.³⁴⁷⁹ Bolòs identifica una torre romànica de planta quadrada al costat de l'església. Al sector sud, a tocar de la platja hi ha una albarrana circular de la que no queda clar el perquè de la seva ubicació i cronologia. Emma Liaño l'havia estudiava en el seu treball sobre torres medievals de la desembocadura del Gaià. Ens explica que té un diàmetre interior de 3'20 m. amb un gruix de mur de 0'90 m.³⁴⁸⁰ La data en època medieval, encara que és plausible pensar que sigui una construcció a relacionar amb la defensa de la costa d'atacs pirates.³⁴⁸¹ Prop de Tamarit, a uns 120 metres en direcció SE hi ha la torre d'en Segú. També és de planta circular de 4 m de diàmetre i murs d'uns 75 cm de gruix amb una alçada de 12'10 m. És obra de maçoneria i reforçada amb corseres d'època moderna i merlets esglaonats o piramidals de faiçó també post medieval.³⁴⁸²

Amb això no es vol dir res, però cal fer un estudi acurat de les dues torres (**Fig. 11.89**). Pensem per exemple en la torre de Ribes (Garraf): si ens la mirem per un costat podem dir sense problemes que és una de les típiques torres de defensa dels atacs corsaris i pirates d'època moderna; si ho fem per un altra, ens topem amb un de ferradura que ens porta a una filiació andalusí. Cal doncs ser extremadament oberts i cautelosos al mateix temps (**Fig. 11.90**).

Al terme de l'Hospitalet de l'Infant i Vandellós hi ha una torre de planta circular que semblantment pot ser andalusina. És la de Gavada, a la Serra de la Talaià. El lloc formava part del terme del castell de Tivissa, després va passar a la baronia de Castellvell i als Entença.³⁴⁸³ Són terres conquerides a mitjan del segle XII quan el comte de Barcelona es fa amb Tortosa (1148) i després amb Siurana (1153-54).

És de planta circular de 4'17 m de diàmetre interior i gruix dels murs és 1'31 m. a baix, i 0'75 m. a la part superior. Arriba a una alçada de 6 m. L'aparell constructiu és maçoneria de dimensions i formes irregulars, però en disposició força ordenada, unides amb morter de calç. Es veuen perfectament les tramades o tongades d'obra d'uns 90 cm. d'alt "*que recorden un sistema d'encofrat*" com diuen J. Bolòs i R. Moya.³⁴⁸⁴ El primer nivell es tanca amb una falsa cúpula rebaixada. També hi ha una obertura o pas i al sud-est una possible espitllera. Al nord, una porta amb arc rebaixat feta amb peces de pedra a plec de llibre. La base mostra un lleuger talús. Els treballs

³⁴⁷⁷ BOLÒS, J.; URPI, M. R.; RESINA, J. 1995a.

³⁴⁷⁸ ADELL, J. A.; MENCHON, J. 2004-2005; MENCHON, J. 2012a.

³⁴⁷⁹ COMPANYYS, I. 1999, p. 21; VIRGILI, A. 1991, p. 49-50.

³⁴⁸⁰ LIAÑO, E. 1979.

³⁴⁸¹ MENCHON, J. 2008a; MENCHON, J. en premsa b.

³⁴⁸² LIAÑO, E. 1979.

³⁴⁸³ BOLÒS, J.; MOYA GUERRERO, R. 1995.

³⁴⁸⁴ ACHON, O. 2017.

arqueològics realitzats el 2015 apunten a la seva construcció en tongades marcades amb llosetes de pedra en posició plana, a manera de verdugades (**Fig. 11.91**).

Quant a la cronologia i filiació, Bolòs i Moya són del parer que “*hem de pensar que aquesta fortificació devia ser la torre de defensa i de guaita d’aquest llogaret o potser la casa forta d’un senyor local. La datació d’aquesta fortificació, però, és difícil. Si bé es troba dins la tradició de les torres de planta circular romàniques, té alguns elements, com poden ser el talús o la porta al nivell inferior, que fan pensar en una datació més aviat tardana, al límit de l’època gòtica.*”³⁴⁸⁵ El cert és que s’ha pres com una torre del segle XVI a vincular amb la defensa del lloc de Gavada dels atacs dels bandolers de l’època. De fet el 1607 en va patir un.³⁴⁸⁶ Però com aquesta torre de datació a revisar, tenim la de Botarell, de planta circular i uns 4 metres de diàmetre. R. Aloguín explica que és de maçoneria i morter de calç i la pren com alt medieval³⁴⁸⁷ (**Fig. 11.92**). Ara bé, hom la identifica com un molí de vent del segle XVI.³⁴⁸⁸

Es fa estranya una torre de tipus circular en època feudal, tal i com es veu al Camp, Conca i Priorat. També és veritat que de rodones n’hi ha al segle XVI, associades a masos de costa i aixecades per defensar-los dels atacs de pirates i corsaris, però aquí tornem a estar força lluny de la mar. Es pot pensar en una construcció defensiva d’època moderna doncs són uns temps força inestables com mostren les bandositats. El talús s’observa en aquestes torres modernes, però es troben a faltar espitlleres d’orb i pal, o petites finestres que aquí no hi son. Comparem-la per exemple amb la torre del Torm, al mateix terme de l’Hospitalet. Es va construir sobre un illot de roca a la platja de la partida de la Rojala, per protegir la zona dels atacs de pirates i corsaris. Els promotors van ser els ducs de Cardona al segle XVI. Es tracta d’una construcció que ens ha arribat molt malmesa la qual era de planta circular, amb diàmetre interior de 3 metres i parets de maçoneria entre 70 cm. i un metre de gruix.³⁴⁸⁹

De torres similars es veuen en època islàmica en altres punts de la península, com les de la *sierra* de Madrid o la província de Sòria.³⁴⁹⁰ Són construccions que cal relacionar amb la Marca Mitja o *Al-Tagr-al-Awsat*. A Sòria Caballero i Mateo Sagasta en compten una vintena entre Rello, Berlanga de Duero, Osma, San Estéban de Gormaz i Caracena a afegir-ne altres prop Medinaceli. Són als accessos de valls i vinculables a camins o passos. Es relacionen al control de zones agrícoles, tot i que s’hi pot afegir el control ramader.

Són torres circulars amb accés elevat, a 2 metres del terra. Dins tenen 3 o més nivells, alguns marcats amb reclus per paviments de fusta dels quals queden els forats dels caps de biga i no manquen les típiques *zarpas* o reforços de base. Fan anar el carreuó

³⁴⁸⁵ BOLÒS, J.; MOYA GUERRERO, R. 1995

³⁴⁸⁶ ACHON, O. 2017

³⁴⁸⁷ ALOGUÍN, R. 1998, p. 32.

³⁴⁸⁸ <https://www.catalunymedieval.es/la-torre-botarell-baix-camp/> (consulta 21.08.2021). I més clar a <http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=8&consulta=MCUOKzQzMDMzMmU=&codi=49060> (consulta 21.08.2021). Cal consultat també la memòria dels treballs arqueològics duts a terme: CABAÑAS, N. 2015.

³⁴⁸⁹ ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1991, p. 39; TEJERO, A. 2008, p. 57-61.

³⁴⁹⁰ CABALLERO, L.; MATEO SAGASTA, A. 1990.

concertat, en tramades horitzontals, carreus a les *zarpas* i portes amb llinda de fusta o pedra i duella per la porta. S'acaben amb arrebossat blanc. Hi ha casos, com Nogales amb un tancat perimetral. Algunes tenen espitlleres a planta baixa i algun finestró a les superiors. Una anàlisi de ^{14}C a Bayubas de Abajo porta a una datació calibrada de 670 ± 100 . Per paral·lels a les ceràmiques del segle IX trobades al voltant de la de Talamanca de Jarama (Madrid) o l'anàlisi també de ^{14}C de Bayubas de Abajo (any 1000 ± 100), i la de Talamanca (950 ± 50) proposen una datació de segle X, en temps d'Abd-ar-Rahman III³⁴⁹¹ (Fig. 11.93).

En el cas del centre peninsular, són a una cota entre 800 i 1000 msnm als accessos naturals de Torrelaguna i Talamanca de Jarama des del port de Somosierra, a la qual s'ha d'afegir una altra a Torrelodones; i a l'accés a Madrid des de l'est així com pel nord des de la vall de Guadarrama. El primer conjunt són les d'El Berrueco, Arrebatacapas, Venturada, El Vellón i El Molar. La més ben conservada, Arrebatacapas té un diàmetre de 6 m. i 11 d'alt, amb 4 pisos. La datació radiocarbònica d'una fusta original la porta a l'any 950. La tècnica constructiva de totes elles és similar, amb murs de maçoneria concertada, amb alguns punts ordenats gairebé en spicatum i "remates de regularización" i sovint amb reclaus als nivells dels pisos. També es documenten *zarpas*.

A l'Alt Palància, com a exemple una mica més proper, hi ha la torre de Malpàs.³⁴⁹² Es data en època emiral, possiblement al segle VIII d'acord amb les troballes ceràmiques de l'entorn. És de planta circular, i es construeix amb parets de maçoneria unides amb morter de calç (Fig. 11.94). Finalment fer esment d'una sèrie de torres, de planta circular de l'antic territori de *Turtusha*, cas de La Fullola al Perelló, Benixarop, Burjassènia o la Candela, a l'Aldea³⁴⁹³ (Fig. 11.95).

Passem ara a les torres quadrades, i desenvolupament amb tàpia, que cal esbrinar si són andalusines o feudals. Al terme de Tarragona hi ha la mal anomenada Torreta del Mas de l'Hereuet, prop del Molnàs.³⁴⁹⁴ És una obra d'aproximadament 4 m. de costat amb base de maçoneria, carreus als angles, i segon cos de tàpia que arriba als 6 m. aproximadament. Aprofita carreus romans, cosa que indica la proximitat d'un assentament d'època antiga (Fig. 11.96).

El cas de la torre de Monravà,³⁴⁹⁵ a Alcover encara obre més incògnites. És a la vall del riu Glorieta, que s'ha d'incloure en els límits orientals del districte de *Xibrana*. D'entrada el topònim és andalusí, com també Alcover. És una obra de planta quadrada, de $6 \times 6,5$ m. de costat, amb base de carreus ben treballats i segon cos de tàpia (Fig. 11.97).

Se li adossa una construcció de planta rectangular, amb base de carreus i alçat de *tabiya*. Sorprenentment a l'interior no es veuen arrencaments d'arcs diafragma com

3491 CABALLERO, L.; MATEO SAGASTA, A. 1988.

3492 MARTÍ, R.; SELMA, R. 1997.

3493 Cfr. MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018; MATEU, M.; VIRGILI, A. 2020; VIRGILI, A. MATEU, M.; PACHECO, N.; PICA, M.; RIDER, N. en premsa.

3494 BERTRÁN VALLVÉ, D. 1993, p. 12; LIAÑO, E. 1979.

3495 També es pot trobar com Monravà o Mont-ravà.

era d'esperar en una construcció ja feudal, i en el cas que tingués coberta. Gort apunta la possibilitat que sigui andalusina, cosa que defensa Bolòs, tot i que per Barbarà és baix³⁴⁹⁶ (Fig. 11.98).

La tipologia i dimensions en planta de la Torreta del Molnàs s'allunya d'altres torres de feudals, com la propera de Santa Madrona,³⁴⁹⁷ però poc més podem dir. En el cas de Montravà la cosa es complica. La construcció contigua recorda paral·lels d'hàbitats andalusins, amb interessants exemples al País Valencià com el cas de la torre de Bufilla (Bétera).³⁴⁹⁸ En els dos l'obra de tàpia evoca altres construccions similars de terres valencianes i andaluses, especialment d'època almohade, però al mateix temps es distancia de construccions de tipus militar i cronologia baix medieval on s'usa també l'encofrat de terra.

Sense que sigui un element determinant, almenys per ara, en obres de fortificacions de tapiada baix medieval s'observa el reforç dels angles amb cadenes de carreus, com es veu a les muralles de Montblanc i Constantí o en arquitectura civil en el cas de Ca l'Ardiaca de Tarragona.³⁴⁹⁹ En torres posteriors s'entreveuen verdugades de rajola o totxo massís com al Mas de l'Hereu, al terme de Tarragona.

Un conjunt rural amb fase medieval que caldrà estudiar detingudament és el publicat recentment per Narcís Carulla i Josep Zaragoza. Es tracta del mas de Salort al terme del Catllar.³⁵⁰⁰ El trobem sobre un turó a l'oest del nucli urbà, al peu del qual hi ha una vil·la romana; prop de les urbanitzacions dels Manous i Mas Enric, on hi ha la famosa presó provincial. Es documenta ja a la primera meitat del segle XII quan el 1136 els germans Arnau i Bernat de Viver van donar a Ramon de Puigmoltó una quadra al Catllar. Allí "*s'hi va construir una fortificació de planta quadrada amb quatre torres als cantons, feta de paret de pedra i calc, amb les cantoneres de pedra picada fins a uns 2 m d'alçària, que continuava després amb paret tabiya, tapiada de tradició andalusina.*" Al segle XIV es coneix com la quadra de Gausac, i es va malmetre durant la Guerra Civil Catalana (1462-1472), després mas del Pujol fins que a partir del segle XVIII passa a tenir el nom actual.

Doncs bé, les actuals restes del mas es van aixecar sobre una construcció de planta quadrada amb torres rectangulars als quatre extrems, tal i com descriuen N. Carulla i J. Zaragoza i hem pogut comprova *in situ*.³⁵⁰¹ Els murs perimetrals es conformen per una base de maçoneria a trencajunt, amb algunes peces en espina de peix i lligada amb morter de calç, un segon nivell d'alçada oscil·lant de carreuada llisa força irregular amb presència important de blocs de través cosa que recorda els aparells

3496 BARBARÀ CAMAFORT, A. 1978; BOLÒS, J. 1995h; GORT, E. 1997, p. 54.

3497 MENCHON, J. 2008a.

3498 BAZZANA, A. 1992, vol. I, 406, vol. II, CCVII.

3499 SALSAMENDI, I.; BEA, D.; AROLA, R. 2011; MENCHON, J. 2020a, p. 278.

3500 CARULLA, N.; ZARAGOZA, J. 2017.

3501 Durant una visita duta a terme el 25 de setembre de 2019, amb Josep Zaragoza, Pilar Bravo arqueòloga municipal de l'ajuntament de Tarragona, el Sr. Josep Maria Gavaldà, president de la Fundació Castell del Catllar, i el Dr. Anton Virgili i Colet, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona i alcalde de Salomó. Agraeixo a Josep Zaragoza i Anton Virgili haver compartit aquesta informació.

d'època omeia. Tot això combinat amb un tercer nivell de tàpia reial o calicastrada. Aquesta estranya construcció es defensa amb una sèrie d'espitlleres a peu pla, algunes de les quals són als angles de les torres.

La planta del conjunt evoca irremeiablement a les construccions ortogonals de l'antiguitat tardana i època omeia, és cert.³⁵⁰² A més les dimensions del conjunt no són gens petites. Sobre fotografia aèria és un quadre d'uns 750 m² de superfície que marcaria per exemple un *hisn* de dimensions a tenir en compte. Ara bé el tipus de carreus, allisats i acabats a punxó a més de les espitlleres en angles també porta a pensar en una construcció feudal del segle XII endavant, època en què no és gens estranya la utilització d'encofrats de tàpia calicastrada o reial. Però sorprèn la utilització i no pas aïllada de filades de carreus de través. Llavors s'obren les preguntes: una fortificació andalusina? amb aquestes dimensions i en aquestes terres en època omeia? però l'aparell evoca per les dimensions els feudals de l'època, encara que no té marques de picapedrer cosa que tampoc no és estranya... però llavors que fan les filades de carreus de través?

El *dubito ergo sum* aquí és clar. Es fa complicat explicar aital construcció en època andalusí però també es fa complicat explicar les filades de carreus de través quan és una manera de construir aquí poc comuna (**Fig. 11.99**).

Estem parlant d'arquitectures de frontera amb préstecs tecnològics entre els dos extrems que continuen amb el temps? Pensem en la tàpia en ús en aquestes terres des de la protohistòria,³⁵⁰³ o els préstecs andalusins en la poliorcètica com els merlets de remat apuntat o piramidal, per no parlar de les decoracions d'influència islàmica o clàssica (o les dos alhora) en l'escultura decorativa de llocs com la ... Catedral de Tarragona per no anar gaire lluny. Ja ho hem dit en altres llocs: *ignorabimus, ignoramus*.³⁵⁰⁴

La carreuada de la torre de Monravà recorda l'aparell d'una altra construcció que és al terme de l'Arbolí. És prop de Gallicant, lloc del qual se n'ha parlat anteriorment. Es coneix com la Torre dels Moros, de Bosc, de la Perxa o del Manuel. Només és visible l'angle nord-est. És una construcció de 5 x 5 metres i alçada conservada d'uns 9. Està feta de carreus grans, alguns dels quals són encoixinats (**Fig. 11.100**).

Sumem a aquesta sèrie de construccions que poden ser tan feudals com islàmiques altres restes arqueològiques que es conserven en diferents poblacions del Camp. Per exemple a Alforja, a les estivacions orientals del districte de Siurana, on es veuen a la plaça del Castell. Recordem que el lloc es va donar per Ramon Berenguer IV a Ramon de Gavalgan l'any 1158 i la carta de població és de 1170.³⁵⁰⁵

Ens ha arribat una torre i un parament de mur orientat a l'oest. No es pot descartar més restes dins els habitatges de l'illa de cases. La torre és a l'angle sud-oest de l'illa. És de planta quadrada i massissa, amb els angles de carreus grans només desbastats,

³⁵⁰² SOLER DEL CAMPO, A.; ZOZAYA, J. 1992.

³⁵⁰³ BELARTE, M. C. 1997; BELARTE, M. C. 2001.

³⁵⁰⁴ MENCHON, J. 2020a, p. 257-258.

³⁵⁰⁵ CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973, p. 181-182; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 110, pàg. 162-164, doc. 137, p. 194-195, doc. 146, p. 206-207 i vol. I(II), p. 742-743.

cosa que la fa diferent a altres construccions de bolsonada dels segles XII, XIII i posteriors. Els paraments es fan de morter de calç i maçoneria encofrada, podent-se veure les tramades d'obra.

Quant al pany de paret, se'n conserven uns 20 m. de llarg i 4 d'alt. Es va fer amb encofrat i carreus grans desbastats, igual que la torre, tot unit amb mescla de morter. Bolòs, apunta que *"segurament podem datar aquesta fortificació cap al final de l'època que estudiem en aquesta obra, bé que sense un estudi més acurat no es pot descartar totalment una datació més antiga"*³⁵⁰⁶ (Fig. 11.101).

A Riudecols hi ha la Torre dels Moros o del Moro, una altra construcció que cal revisar. És fora del poble, al vessant est del turó del Bres. Als peus hi ha el jaciment de la Vilavella o de les Roques, vil·la romana amb necròpolis de la qual se'n parlarà en el corresponent capítol³⁵⁰⁷ (Fig. 11.102).

Segons J. Bolòs es tracta d'una casa forta de planta gairebé trapezoïdal. Les dimensions interiors són 8'5 m. d'est a oest, i dels murs laterals se'n conserven 4'20 i 2'80 m. Els paraments fan 80 cm. de gruix i s'arriba a conservar fins el 5 m. d'alt, estretint-se amb un reclau d'uns 10 cm. a l'alçada del primer trespol. Es construeixen amb pedra sense treballar, que en algun punt es deixen entreveure filades o irregularment, i amb carreus desbastats a les cantonades. Es versemblant la utilització d'encofrats. Quant a l'entrada seria al mur est, a la planta baixa i no es conserva.

Als costats més llargs hi ha espitlleres a la planta inferior i la superior, així com al mur est, en algunes es veuen muntants de peces ceràmiques que caldria saber si són de l'època de la construcció o peces romanes procedents de la vil·la propera.³⁵⁰⁸ Bolòs l'interpreta com una casa forta *"construïda ja en un moment tardà dins el marc cronològic que estudiem en aquesta obra"* és a dir romànic avançat i la compara a altres cases fortes com la Guinovarda a l'Alt Camp. La torre també s'ha datat en època moderna, tot vinculant-la a les construccions defensives rurals pels atacs dels pirates nordafricans, però el cert és que Riudecols és en línia recta a més de 12 km. de la costa, quan la majoria d'aquestes construccions són a una franja de com a molt a 5 km. de la mar.³⁵⁰⁹ A les Borges del Camp, topònim prou eloqüent en procedir de *burdj*, hi ha la torre del Moro. Es troba en una elevació al costat de la riera d'Alforja i prop del camí a Montbrió del Camp. Sembla ser que al costat del mas de Molló -ja terme de Botarell- n'hi havia una altra de semblant, que es va malmetre per aprofitar la pedra. De fet aquesta partida del municipi es coneix com les Torres.³⁵¹⁰ N'hi havia una tercera -anomenada borja major- on es va construir l'actual església parroquial el 1384 després del trasllat del poble des de l'ermita de la Mare de Déu de la Riera, abans de Sant Bartomeu.³⁵¹¹ No deixa de ser significatiu que els noms de lloc d'alqueries, almúnies i

³⁵⁰⁶ MENCHON, J.; MOYA GUERRERO, R.; BOLÒS, J. 1995.

³⁵⁰⁷ VILASECA ANGUERA, S.; PRUNERA, A. 1966. Vid. capítol 6.

³⁵⁰⁸ La Vila Vella o Vilavella de la qual en parlarem en el capítol 6.

³⁵⁰⁹ BOLÒS, J. 1995f.

³⁵¹⁰ JOVÉ, F. 1981, p. 58, 110.

³⁵¹¹ JOVÉ, F. 1981, p. 51-52.

borges andalusines, després de la conquesta es substitueixin per torres³⁵¹² (**Fig. 11.103**).

És una construcció força modificada, de planta quadrada de 5'00 per 4'80 metres de costat, i murs d'1'10 metres de gruix, de la qual es conserven gairebé 5 d'alçada. Es dona la circumstància que la secció té un lleuger talús, com es veu també a la torre de Pantaleoni a Vila-seca. L'accés, ara perdut, seria a peu pla pel costat sud-est. Es va fer en tongades de maçoneria i morter, amb blocs més grans als angles, alguns d'ells definibles com carreus- i s'entreveuen espiells. Hom l'ha volgut datar al segle XVI, tot vinculant-la també amb les torres de defensa de costa. Però en aquest cas, ens tornem a trobar a certa distància de la mar: més d'11 km. en línia recta.³⁵¹³ El fet, però, és que la tipologia de torres de moros de costa és quadrada i de paraments força verticals fins el segle XV, amb accessos en pisos elevats i no planta baixa, i a partir de llavors ens trobem de manera força generalitzada amb defenses de planta circular, les unes i les altres al costat o molt properes a masos, i no pas aïllades³⁵¹⁴ (**Fig. 11.104**).

Un aparell constructiu semblant, i també datació dubtosa és la torre Bargallona de Cambrils, també de planta quadrada de la qual a mitjan segle XX restaven tres metres d'alçada. La porta era al costat nord, al peu de la carretera de València. És de maçoneria i morter amb pedres mes grans –que no carreus- als angles i com en altres casos s'ha vinculat a la defensa de la costa contra els pirates. Recordem que prop s'ha excavat un interessant jaciment rural de l'antiguitat tardana³⁵¹⁵ (**Fig. 11.105**).

Com a contrapunt, el cas de la torre del Mas Carboners o d'en Pantaleoni és al terme de Vila-seca, i ara és dins els terrenys de Port Aventura. També és una construcció que hom l'ha volgut fixar al segle XVI. És un exemple de planta quadrada de 5 x 6'5 metres de costat, amb una alçada de 10 i perfil troncocònic. Es construeix amb aparell de maçoneria o carreuada als angles. Dalt de tot es veuen finestres que s'han vinculat formalment amb les de la torre d'en Dolça, a menys d'un km, i que és del segle XIII avançat.³⁵¹⁶ Com en els casos de Riudecols i Les Borges, hi ha un bon nombre d'espitlleres o llucanes però a diferència de les torres de defensa de pirates, no hi ha pas corseres, lladroneres o matacans. Dins es diferencien dos pisos i s'entra per una porta adovellada a la planta baixa, feta amb peces reaprofitades d'un arc. La presència de marques de picapedrer als carreus cantoners esvaeix els dubtes cronològics: és una construcció d'època feudal. Però el perfil en talús potser ens indica alguna influència anterior? Es només una idea...³⁵¹⁷ (**Fig. 11.106**).

De cronologia moderna és la torre circular del Mas d'en Ramon de Vila-seca. És al costat del corresponent habitatge rural ara ensorrat i d'una altra torre, aquesta vegada quadrada i de faïçó baix medieval com demostren els carreus de les cantonades. Fa 5 metres de diàmetre interior i es va construir amb paret de maçoneria de gairebé 1 m.

³⁵¹² BOLÒS, J. 2004, p. 135.

³⁵¹³ MASSÓ, J.; RAMON SARIÑENA, E. 1988

³⁵¹⁴ MENCHON, J. 2008a

³⁵¹⁵ FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011a; FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b.

³⁵¹⁶ Cfr. LIAÑO, E. 1984, p. 39-40; OTIÑA, P. 2016, p. 135, 140.

³⁵¹⁷ LIAÑO, E. 1984, p. 43-44. També: ALOGUÍN, R. 1998. p. 122-124; COOPER, E. 1994; DDA 1990a, p. 419; LIAÑO, E. 1984; OTIÑA, P. 2008.

de gruix. La base es va reforçar amb una camisa atalussada que certament evocaria torres islàmiques. Però la proximitat al mas, la porta en alçada de tipologia evidentment moderna i coetània a la construcció defensiva porta clarament a vincular-la a la defensa rural pel perill dels atacs de la Berberia, havent-se datat al segle XV³⁵¹⁸ (Fig. 11.107).

Si aquestes torres són difícils d'enquadrar cronològicament sense una actuació arqueològica en regla, la de Cal Morenet de Vilaplana encara ho és més, tot i que s'ha pres com a romànica. És una edificació aïllada al costat de la qual hi ha un habitatge d'estiueig. És de planta rectangular, d'uns 6'65 x 5'60 metres amb una alçada de 4, als quals cal sumar 2 més de remuntada. Al costat de migjorn hi ha una porta amb arc de mig punt adovellat flanquejat per sengles espitlleres, altres cinc a la cara nord i quatre més a la del costat oest. Els paraments són de maçoneria i carreus als angles. Per J. Bolòs és una obra del segle XII o "més aviat, al segle XIII"³⁵¹⁹ (Fig. 11.108).

Malgrat que es troben a la comarca del Baix Penedès i l'Anoia val la pena fer esment d'un seguit de construccions de tàpia.³⁵²⁰ Van ser identificades com a columbaris romans per Pere Giró,³⁵²¹ fins un total de nou. L'estudi posterior realitzat per Núria Rafel els defineix com colomars i torres medievals. Entre aquestes hi ha la torre d'en Viola, a Calafell. L'hem de localitzar al peu de la vessant nord de la muntanya del Comú, en una posició estranya doncs per exemple no controla la línia de costa, però si el camí del mas de les Vinyes que comunica amb l'interior de la comarca (Fig. 11.109).

És a 1 km. i escaig del nucli medieval de Calafell. És una construcció força gran de planta rectangular, de 5'4 m. de costat amb murs de 0'72 m. de gruix. Es va fer amb base de maçoneria i morter i muntada de tàpia i el seu perfil és lleugerament atalussat. Tot i que està força malmesa, encara manté murs de gairebé 9'5 metres d'alçada. L'alçada de les filades de les tapiades és d'1'10 metres. La porta és al nord-oest, a peu pla. Es veu també una sèrie d'espitlleres en el parament de tàpia amb esplandit cap a l'interior. Segurament estaria coberta per una teulada a dues vessants. Al sud hom va adossar un cup de vi, de cronologia moderna.

Com a defensa exterior hi ha un fossat obert a la roca, i un segon recinte també de murs de maçoneria i tàpia. Prop d'aquest mur de tancament perimetral, hi ha una sitja excavada als anys 70 del segle XX.

M. Barceló la va identificar com una torre andalusina.³⁵²² Bolòs, Urpí i Resina, com en el cas de la torre de Santa Cristina, s'obren a dues possibilitats: "un origen islàmic o bé un origen feudal més tardà. En aquest cas, l'origen andalusí ja ha estat proposat per M. Barceló (...) el qual estableix una relació d'aquest edifici fins i tot amb el primitiu castell de

³⁵¹⁸ Cfr. ALOGUÍN, R. 1998. p. 122-124; LIAÑO, E. 1984, p. 45-47; OTIÑA, P. 2008; OTIÑA, P. 2016, p. 140-141.

³⁵¹⁹ BOLÒS, J. 1995g.

³⁵²⁰ RAFEL; N. 1980.

³⁵²¹ BELLMUNT, J.; GIRÓ, P. 1966; GIRÓ ROMEU, P. 1968; VIRELLA BLODA, J. 1968.

³⁵²² BARCELÓ, M. 1991a; BARCELÓ, M. 1991b; BARCELÓ, M.; KIRCHNER, E. 1992.

Calafell, d'època islàmica. Cal assenyalar també que s'ha de veure com un conjunt unitari la torre i el clos i, potser, fins i tot, la sitja."³⁵²³

Els treballs arqueològics realitzats el 1998 apunten a una cronologia diferent. En efecte, es van realitzar dos sondeigs, un al costat de la porta d'entrada i l'altre al peu del mur perimetral. En el primer es va detectar la rasa de fonamentació dins la qual es va recuperar ceràmica del segle XVII.³⁵²⁴ J. Santacana la relaciona amb els fets bèl·lics de la Guerra dels Segadors i la defineix com un "*model constructiu d'origen francès.*" Segons l'arqueòleg i historiador calafellenc és un fortí fuseller que controlaria el camí de Calafell a l'interior.³⁵²⁵ La proposta també es seguida per X. Hernández³⁵²⁶ (Fig. 11.110).

Al mateix terme de Calafell hi ha dues construccions militars més la cronologia de les quals ha estat discutida. La primera és la Talaia, dalt del turó del mateix nom. Per R. Martí i M. Viladrich és obra islàmica tal i com s'ha esmentat al capítol 9. Ara bé Santacana la vincula directament amb la defensa de la costa dels atacs pirates, i la data en època cristiana. És una construcció de petites dimensions (5 x 6'90 m.), de planta circular, aixecada amb maçoneria i morter i de la qual només es conserva la base. Per les característiques i ubicació recorda en certa manera la de la muntanya de Sant Simplicí a Tarragona³⁵²⁷ (Fig. 11.111).

L'altre cas és el castell, que ha estat objecte de treballs arqueològics que han permès establir la seqüència cronològica des d'època alt medieval, amb una primera fase de necròpolis excavada a la roca i església associada d'època carolíngia o preromànica. En una fase posterior es documenta la fortificació del puig amb una construcció defensiva perimetral que si be evoca els *husun* andalusins,³⁵²⁸ els resultats de les excavacions no permeten pas corroborar-ho ni desmentir-ho.³⁵²⁹ Quant al sitjar excavat fa uns anys al peu del turó, la seva amortització és en època feudal.³⁵³⁰

³⁵²³ BOLÒS, J.; URPI, M. R.; RESINA, J. 1992. També BOLÒS, J. 2001. p. 106.

³⁵²⁴ ASENSIO VILARÓ, D.; MORER, J. 1998.

³⁵²⁵ SANTACANA MESTRE, J. 2005, p. 91-92; SANTACANA MESTRE, J. 2017 consulta 09.09.2019; SANTACANA MESTRE, J.; ALARI, F.; POU, J. 2021, p. 117.

³⁵²⁶ HERNÁNDEZ CARDONA, F. X. 2003, il·lustració no numerada, entre pag. 192-193.

³⁵²⁷ LÓPEZ REYES D. 2005; MARTÍ, R.; VILADRICH, M. 2018, p. 71. La fitxa de l'Inventari de Patrimoni Arquitectònic de Catalunya la data al segle XV en base al següent: "*Es coneix una circular tramesa per la reina Violant de Bar, esposa del rei Joan I, al batlle de Cubelles, en la qual ordena "al nostre fidel batlle dels castells de la Geltrú i Cubelles que a causa dels atacs dels vaixells moros que continuen hostilitzant els mars de Catalunya es fa necessari erigir forteses. Per això volem, i a vós expressament us ho manem, sota pena de 1.000 florins, que els dits homes del dit castell de Cubelles i de les quadres situades dins del seu terme els forceu a continuar les obres de fortificació.*" Ens trobem doncs amb un argumentari més aviat eixut per assegurar que la datació sigui certa. Vid. <http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/FitxaGeneral?index=2&consulta=MSUxK2NhbGFmZWxsJTlrLTEL&codi=892> (consulta 06.09.2019) i SANTACANA MESTRE, J. 2005, p. 29-35, SANTACANA MESTRE, J. 2017.

³⁵²⁸ HERNÁNDEZ CARDONA, F. X. 2001, p. 239-240.

³⁵²⁹ GARCÍA ROSSELLÓ, J.; SANTACANA MESTRE, J. 1993; MENCHON, J. 2009b; SANTACANA MESTRE, J. 1986.

³⁵³⁰ POU, J. 2011; POU, J. M. 2019.

Llavors l'eloqüència etimològica del topònim vinculat a *qalat*, no té ara per ara el contrast arqueològic que verifiqui un assentament andalusí, almenys de moment. O es tracta d'un assentament de frontera fins i tot cristià amb un topònim andalusí? De vegades el nom no fa la cosa... (Fig. 11.112).

Santacana, Alari i Pou en una recent publicació fan una interessant reflexió sobre l'origen islàmic de Calafell.³⁵³¹ En primer lloc la vinculació del topònim amb *qala't* és clara. Les sitges de l'interior del castell poden ser islàmiques doncs es van escapar al segle XII, i per tant son anteriors: "podria tractar-se de magatzems vinculats a iniciatives de l'exèrcit; només cal recordar que la política d'incursions exigia una organització precisa quant a subministraments." Així el *qala't* era una base logística de les tropes andalusines. A més, identifiquen un tram d'*opus spicatum* de la muralla del castell amb una obra andalusí, possibilitat més que atendible amb els paral·lels que tenim per exemple a Siurana i Tortosa.

Molt més clar és el cas de la torre de la Mixarda o dels Moros, al municipi de Figuerola del Camp. És de planta circular de 10'50 metres d'alt, amb diàmetre intern de 6 m. i murs de 80 cm. de gruix. Es va construir amb aparell de maçoneria lligada amb morter. Es defensa amb espitlleres i finestres quadrades, així com una lladronera. Els treballs arqueològics realitzats, així com les seves característiques tipològiques apunten clarament a una cronologia de finals del segle XVI o inicis del XVII. És més a l'enlloit del nivell inferior apareix la inscripció 1615³⁵³² (Fig. 11.113).

I per acabar, la torre del Moro o del Petrol, dalt de tot del Puig Cabrer, és a dir el turó que vigila el pas de La Riba i en posició dominant sobre el Camp de Tarragona i la Conca de Barberà. Es va construir amb maçoneria i morter i és de planta circular amb tres nivells d'espitlleres.

Hom l'havia identificat amb el castell de La Riba.³⁵³³ També s'ha pensat que és una torre de guaita que connectava La Riba amb Vilaverd, de datació medieval, tot i que amb reformes.³⁵³⁴ Però el cert és que es va manar construir durant la Tercera Carlinada (1872-1876) per ordre del comandant isabelí de La Riba, Manuel Orozco per tal de vigilar el territori davant dels atacs del carlí Pere Balcells conegut com el Nen de Prades.³⁵³⁵ A més les concomitàncies amb altres torres coetànies són clares, com es veu en les del Botafoc i del Puig al Vendrell.³⁵³⁶ El renom de Petrol ve donat per la fama de bevedor del militar, que en demanar aiguardent deia que volia petroli³⁵³⁷ (Fig. 11.114). En el mateix context històric tindrem la torre fortificada de la Mola de

3531 SANTACANA MESTRE, J. ALARI, F.; POU, J. 2021, p. 51-54.

3532 IPAC núm. 18368; ANGUERA, P.; CARDÓ, J. 1992; CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1971, p. 579-580; DDAA 1980; DDAA 2006, p. 40-41; SALAZAR, N. 2007.

3533 IPAC núm. 2330; CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1971, p. 558-562.

3534 CORTIELLA, F. 1985, p. 33-34.

3535 VALLVERDÚ, R. 1997.

3536 ARROYO, P.; MENCHON, J. 1995b.

3537 VALLVERDÚ, R. 1992.

Colldejou,³⁵³⁸ les torres fuselleres del Vendrell³⁵³⁹ i la torre del Moro de Mont-roig del Camp³⁵⁴⁰ (Fig. 11.115).

Cal insistir que si sovint s'ha utilitzat l'argument d'autoritat o comparatiu per datar aquestes construccions defensives en època feudal o moderna, no podem ara aplicar de manera uniforme la seva negació. Els plantejaments que fem tenen tants punts febles, fins i tot més, que els que han estat vigents fins ara, de manera que només es vol fer és generar el dubte metòdic com ja s'ha dit. Tanmateix la realització d'estudis arqueològics, històrics i territorials aclariran i molt el seu origen. De moment ens hem de satisfer en generar inquietud.

11.9 ASSENTAMENTS ENTRE L'ANTIGUITAT TARDANA I L'ÈPOCA FEUDAL, OSCIL·LACIONS I POSSIBILITATS

Les transformacions del territori a partir del baix imperi mostren com l'estructura funcional de les antigues vil·les imperials dona pas a establiments rurals que caldrà vincular a les diferents tipologies que es veuen en època alt medieval, sia en l'òrbita andalusina sia en l'òrbita carolíngia i després feudal. En altres casos, es trobin sobre les antigues vil·les, prop seu o ja allunyats es generen nous espais habitacionals i productius força més senzills que no poques vegades conviuen amb zones funeràries més o menys àmplies.

L'arqueologia també mostra nous patrons d'assentament com l'ocupació de coves i balnes, que cal relacionar per exemple amb la ramaderia estacional, al costat d'agrupaments pagesos concentrats que obren les portes que després seran els vilatges medievals, cas per exemple de Vilaclara a Castellfollit del Boix.³⁵⁴¹ Es veuen establiments molt més humils, al pla, on es detecten unes arquitectures força més fràgils, amb habitatges de petites dimensions que fan pensar en unitats familiars de tipus nuclear. Van associats a elements de producció com cups o premses, així com sitges de vegades utilitzades com a tombes dels més desafortunats. Són els casos prou ben coneguts de la Catalunya Central,³⁵⁴² Baix Penedès,³⁵⁴³ o del centre peninsular.³⁵⁴⁴ I això, conjunts fortificats com els del Puig-Rom de Roses³⁵⁴⁵ o el *castellum* de Sant Julià de Ramis,³⁵⁴⁶ sense oblidar casos com el del Bovalar a Seròs, interpretat darrerament com un conjunt monàstic.³⁵⁴⁷ Afegim els establiments en

³⁵³⁸ ALOGUÍN, R. 1998, p. 37.

³⁵³⁹ ARROYO, P.; MENCHON, J. 1995b.

³⁵⁴⁰ ALOGUÍN, R. 1998, p. 38 VILA CARABASSA, J. M. 2015b.

³⁵⁴¹ ENRICH, J.; ENRICH, J.; PEDRAZA, L. 1995.

³⁵⁴² BARRASSETAS, E.; MARTÍN, A.; PALET, J. M. 1992.

³⁵⁴³ BARRASSETAS, E.; JÁRREGA, R. 1997; BARRASSETAS, E.; JÁRREGA, R. 1998; JÁRREGA, R.; BARRASSETAS, E. 2003.

³⁵⁴⁴ FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011a; FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b.

³⁵⁴⁵ PALOL, P. 2004.

³⁵⁴⁶ BURCH, J. 2006.

³⁵⁴⁷ GURT, J. M. 2007; NAVARRO SÁEZ, R. 1999a; PALOL, P. de 1986; PALOL, P. de 1999a; PALOL, P. de 1999b; SALES, J. 2014.

alçada que per exemple indiquen al Pirineu i Prepirineu una important explotació territorial, com Sant Martí de les Tombetes, els Altimiris o el prou citat cas d'Enclar³⁵⁴⁸ (Fig. 11.116).

Dissortadament poques són les actuacions arqueològiques a aquestes comarques que identifiquin aquests tipus de jaciments. Un dels més interessants és el de la Torre Bargallona, al terme de Cambrils i proper a la *via Augusta*.³⁵⁴⁹ Els primers treballs arqueològics duts a terme el 2006 van documentar un seguit de sitges, llars i retalls al terreny, que es van datar en època romana i medieval. També murs associats a dipòsits de líquids. La seva continuació va incrementar fins les gairebé 300 sitges l'amortització de les quals arriba al segle XVIII. També es van detectar forats per extracció d'àrids, pous i estructures de combustió. Una primera fase es data en base a la ceràmica entre els segles V i VIII; una segona ja en època medieval i moderna. Destaquen la localització d'enterraments, alguns dins sitges. Un segon cas del qual n'hem parlat al capítol 6 és el de Vilardida,³⁵⁵⁰ al qual hem de sumar els de l'institut Pi del Burgar de Reus³⁵⁵¹ o el més recent del PPU-10 de Tarragona,³⁵⁵² Mas de Quarts de Perafort,³⁵⁵³ el de Barranc de Sales de la Selva del Camp, el Mas d'en Pons / Els Castelletes entre Vila-seca i La Canonja,³⁵⁵⁴ o el Barranc de Sales a la Selva del Camp.³⁵⁵⁵

Un exemple d'assentament de muntanya associat a necròpolis és el del Mas de la Llaneta. Cal però fer un registre mal que sigui a títol d'inventari.

Es va descobrir el 1993 en fer una rasa al camí que anava del mas d'en Jordi al de la Llaneta. La troballa d'enterraments de caixa de lloses va motivar la corresponent excavació arqueològica que en va documentar dues. El tema és que aproximadament a un metre es va delimitar una estructura de 4 x 2'7 metres de perímetre exterior i 3 x 1'7 interior, orientada E-W. Es forma per un mur de 50 cm. d'ample, fet amb pedres calcàries i rebliment interior de pedra i argila. L'excavació de l'interior no va aportar materials ni dades de rellevància. Es va interpretar com un habitatge, però per exemple es fa estranya la manca d'un accés, d'evidències d'espais de combustió o magatzem, sòls etc.³⁵⁵⁶ El conjunt té un cert paral·lelisme amb la necròpolis del Collet de Sant Pere Màrtir (Òdena, l'Anoia). Aquí es van excavar tres tombes de lloses i a

³⁵⁴⁸ ALEGRIA, W.; HIDALGO, I. 2015; SANCHO, M. 2018a.

³⁵⁴⁹ CIURANA, J. 2011, p. 520; COROMINAS, M. 2007; FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011a ; FLORENSA, F.; COROMINAS, M. 2011b. Vid. capítol 6, fitxa 27.

³⁵⁵⁰ Vid. capítol 6, fitxa 6. COLL RIERA, J. M. 2020a; CUBO, A.; MORERA CAMPRUBÍ, J. 2020; MORERA CAMPRUBÍ, J.; CUBO, A. en premsa.

³⁵⁵¹ Vid. capítol 6, fitxa núm. 33. BALSELLS, F. 2009; RUIZ, B. 2009.

³⁵⁵² Vid. capítol 6, fitxa núm. 85. SIRISI, M. 2021.

³⁵⁵³ Vid. capítol 6, fitxa 75. ADSERIAS, M., BRAVO, P.; GARCIA NOGUERA, M.; ROIG PÉREZ, J. F.; RAMON SARIÑENA, E. 2011; BRAVO, P.; GARCIA NOGUERA, M.; RAMON, E.; ADSERIAS, M.; 2002; ROIG PÉREZ, J. F. 2005, p. 24.

³⁵⁵⁴ Vid. capítol 6, fitxa 94. ROIG PÉREZ, J. F.; GIMENO, M.; GARCÍA-MEDRANO, P. 2017.

³⁵⁵⁵ Vid. capítol 6, fitxa 50. BRU, M. 2013; CIURANA, J. 2011, p. 549.

³⁵⁵⁶ MASSÓ, J. 1997. p. 46; VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1996.

uns trenta metres, una edificació de planta rectangular sobre la roca que es defineix com una torre o lloc de culte. Es data en època alt medieval.³⁵⁵⁷

Hi ha una diferència important entre Mas de la Llaneta i Sant Pere Màrtir: la distància de les construccions respecte als enterraments. En el primer cas, són a tocar, en el segon a trenta metres. El fet que a la Llaneta tinguin la mateixa orientació enterraments i murs, obre la possibilitat, junt a les observacions realitzades sobre l'estratigrafia, que no sigui un habitatge, sinó un espai ritual o de culte. cristià? Potser un asceteri? tan possible com el contrari.³⁵⁵⁸

L'associació de necròpolis i espais d'habitatge o defensa no és pas un fet aïllat. És el cas del conjunt de la Roca del Grínjol (Prades, Baix Camp). Aquí hi ha un torm de gres vermell sobre el qual hi ha una sèrie de forats i reguerons que evidencien el seu ús com a guaita de la carena de les muntanyes de Prades. No calia més, el lloc ja és prou alt. Al costat de la Roca hi ha restes relacionables amb un hàbitat i als anys 80 del segle XX es van localitzar enterraments de lloses, que es van començar a excavar l'estiu de 2015. En una de les tombes excavades es va documentar una arracada amdenes de vidre datable als segles VI-VII.³⁵⁵⁹ Un altre cas, interpretable com un asceteri de tradició visigoda és el Torm del Frare, a la Vilella Alta, del qual se'n parlarà més endavant.

11.9.1 Castellfollit i Vilasalva, hàbitat concentrat tagarí

A la vessant nord de les Muntanyes de Prades, al terme de Vimbodí i Poblet, hi ha el conjunt de Castellfollit. Es localitza entre el punt kilomètric 6'400 de la carretera de l'Espluga a Prades (T-700), a uns 3 km en línia recta de Poblet, prop del barranc de l'Argentada. És una zona prou àmplia en la qual s'ha d'associar la necròpolis de caixes de lloses de la Font de Nerola/Tossal de les Forques,³⁵⁶⁰ i la torre andalusina de Castellfollit o del Moro, de la qual se n'ha parlat abans³⁵⁶¹ (Fig. 11.117).

Al costat de la Torre del Moro, Anton Carreras va identificar una sèrie de retalls a la roca i restes de murs que permeten pensar en un habitat associat a la construcció defensiva, així com ceràmiques que en principi són d'època antiga o alt medieval. Però el més interessant és el seguit de murs i espais que hi ha al peudemont, a la partida dels Aixaragalls, al costat de la carretera de Prades.³⁵⁶² Com bé diu Sant Travé, "*un típic exponent de vilatge tagarí de la frontera superior.*"³⁵⁶³

³⁵⁵⁷ ENRICH, J. 1993; ENRICH, J.; ENRICH, J. 1974; ENRICH, J.; ENRICH, J. 1998.

³⁵⁵⁸ MENCHON, J. 1998b; MENCHON, J. 2006; MENCHON, J. 2009b; MENCHON, J. 2013a; SALES, J. 1993-94.

³⁵⁵⁹ MENCHON, J. 2013a. Projecte d'investigació adscrit a la Universitat Autònoma de Barcelona dirigit per Oriol Olesti, Isidre Pastor i Joan Menchon.

³⁵⁶⁰ ADSERIAS, M.; MUÑOZ, J. A.; SARDÀ, M. 1989; MENCHON, J. 1995aw.

³⁵⁶¹ CARRERAS CASANOVAS, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a, p. 46-56, 60-64.; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006; GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015; MENCHON, J. 2012a; MENCHON, J. 2013a.

³⁵⁶² CARRERAS CASANOVAS, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a, p. 46-56, 60-64; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006.

³⁵⁶³ SANS TRAVÉ, J. M. 2002, p. 123-124. Quant a vilatge de Castellfollit i la torre defensiva, vid. CARRERAS CASANOVAS, A. 2006; CARRERAS CASANOVAS, A. 2011b.

Estem a l'entrada de la vall de Castellfollit que és la comunicació natural, carrerada inclosa, cap a Prades, les valls del Brugent, Capafonts i per suposat Siurana. És un lloc ben connectat, amb aigua com palesa la font de Nerola, que a més té un topònim d'arrel romana, i habitat d'antic, des del neolític com demostra la vil·la propera, coneguda com la Granja Mitjana.³⁵⁶⁴

El vilatge descobert per Carreras és al costat est del barranc de Castellfollit i a l'oest de la font de Nerola. Ocupava una vessant de muntanya amb un espai prou gran entre 8 i 10 Ha. Allí ha pogut observar un ampli conjunt de parets de còdols que delimiten espais "potser destinats per a bestiar, vials i construccions de difícil identificació."³⁵⁶⁵ En termes generals són parets d'entre 75 i 100 cm. d'alçada conservada contra una amplada que va dels 65 cm a 1'50 m. Es disposen en files paral·leles que delimiten espais rectangulars que poden fer 15 o 20 m. de llarg per 4 d'ample. Va poder identificar fins quinze punts, amb estances interiors i un recinte amb un mur perimetral a manera de muralla, doncs tenia un gruix de 2 m. Malaguanyadament va ser malmès durant uns treballs agrícoles (Fig. 11.118).

Carreras identifica una sèrie d'estances que defineix com cabanes de 10 a 15 m², fetes amb murs de còdols en sec, de 60 a 80 cm. de gruix i alçada conservada de 50 a 75 cm. porta en un costat que sovint és un gran bloc de pedra. En va singularitzar una quinzena.

A nord i sud observa dos espais grans amb 9 o 10 estances interiors, de dimensions similars a les cabanes. El septentrional és al costat d'una font d'aigua ferruginosa i s'emmarca per un mur que tanca 7 o 8 estances de 12 a 20 m² al voltant d'un pati central. Es va malmetre als anys 90 del segle XX. L'altre recinte és prop de la Font de Nerola, envoltada també per un mur que protegeix 10 estances de diverses dimensions, algunes d'elles aïllades. A poca distància també documenta altres construccions de característiques similars. Segons Carreras "No seria arriscat pensar que totes aquestes restes tinguessin una certa relació amb el vilatge, atesa la proximitat, la similitud de paraments i d'estructures"³⁵⁶⁶ (Fig. 11.119).

L'infortuni ha provocat que bona part d'aquestes restes s'hagin malmès per tasques agrícoles i aiguats com el de 1994, i fora bo poder realitzar una intervenció arqueològica que permeti no solament identificar la funció sinó també establir cronologies. Quant a l'explicació del jaciment cal remetre'ns al què diu Anton Carreras:

"Si tenim en compte la superfície que ocupa aquest vilatge, el nombre de cabanes identificades i els recintes, és versemblant pensar en un poblament al voltant del centenar de persones, assentades allí d'una forma permanent, i qui sap si relacionades d'alguna manera amb l'explotació dels minerals propers del barranc de l'Argentada, cosa gens improbable per la diversitat de minerals que s'hi poden trobar (plata, diferents menes del coure, galena, etc.) i per l'existència d'un altre grup de cabanes esmentades a l'entrada d'aquest barranc (Hort de la Monja).

³⁵⁶⁴ CARRERAS CASANOVAS, A. 2002a; OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013.

³⁵⁶⁵ CARRERAS CASANOVAS, A. 2006, p. 65.

³⁵⁶⁶ CARRERAS CASANOVAS, A. 2006, p. 70.

En la documentació medieval existent al fons de Poblet no es troba, o no s'ha identificat, cap referència a algun vilatge en aquest indret, cosa certament estranya per les característiques del vilatge. És obvi que un poblament d'un centenar de persones enclavat a la porta mateix de la vall de Castellfollit, granja cistercenca des de mitjans del segle XII, i pel qual s'havia de passar, forçosament, pel mig per penetrar a la vall, hauria hagut de ser referenciat en la documentació pobletana.

Per tant, es podria començar a sospitar sobre un origen, desenvolupament i una amortització anterior a l'etapa documentada de la zona.

D'altra banda, aquest vilatge no fou construït sobre unes defenses naturals que li podien haver donat algun turó de la rodalia - fet habitual en els moments de repoblació-, sinó que fou edificat al mateix pla, com si s'ignorés el perill de les ràtzies i les hosts d'ambdós bàndols. Dóna la impressió que era un vilatge que buscava el resguard i la protecció dins la mateixa vall i els cims de Castellfollit.

Si així fou, es podria relacionar amb la torre del Moro i, en conseqüència, tindriem l'explicació d'aquesta fortificació. En moments de perill, la població d'aquest vilatge i rodalies cercaria protecció dalt els cims de la torre, des d'on perfectament podien defensar-se i amagar-se de l'enemic que venia del pla de la Conca. D'altra banda, tant l'esplanada existent entorn a la torre, com les restes de construccions al seu voltant, podien perfectament albergar una població similar al nombre estimat d'habitants d'aquest vilatge en moments puntuals. També hi ha una certa similitud entre els tipus de paraments del vilatge i els dels murs de pedra seca de les construccions properes a la torre.

Altrament, sabem que les cases musulmanes de la Marca Superior estaven fetes amb un sòcol de palets de riu d'uns 30 a 50 cm., sobre el qual es pujava una paret de tàpia. Aquestes cases s'estructuraven en una sèrie de cambres rectangulars al voltant d'un pati. Aquest tipus de construcció recorda molt els paraments d'aquests vilatges.

Per tant, si totes aquestes consideracions fossin encertades, cosa que no sabem fins que una excavació acurada ens ho confirmi, es podria pensar que es tracta d'un vilatge musulmà vinculat amb la torre del Moro i, en conseqüència, seria un exponent de vilatge tagarí de la Frontera Superior, sota la influència, potser, de Siurana durant la prereconquesta, la qual cosa indicaria i constataria la forma de poblament d'aquests paratges durant aquests terbolencs segles de domini sarraí de la Conca.³⁵⁶⁷

L'any 1999 es van dur a terme treballs arqueològics a la partida dels Molins de la Vila de Montblanc. Va ser una excavació preventiva a l'obra de la variant de la carretera N- 240 (**Fig. 11.120**).

Estem en un terreny en pendent a l'aiguabarreig dels rius Francolí i Anguera, on hi ha dos molins fariners d'època medieval que donen nom al lloc.³⁵⁶⁸ Aquí es coneixen jaciments prehistòrics i de diverses èpoques. Les delimitacions realitzades el 1993 en base a la possible existència de 5 zones d'expectativa arqueològica va concloure que només un tenia resultats positius, en concret la dels Molins de la Vila.³⁵⁶⁹

³⁵⁶⁷ CARRERAS CASANOVAS, A. 2006, 70 -71.

³⁵⁶⁸ ESPAÑOL, F. 1980; GRAU PUJOL, J. M. 1989, p. 89-127

³⁵⁶⁹ ADSERIAS, M.; TEIXELL, I. 2003; ADSERIAS, I.; TEIXELL, I.; GRIÑÓ, D. 2003.

Els treballs de delimitació van permetre diferenciar una fase prehistòrica d'una altra ja medieval que s'han datat al segle XII tot vinculant-se amb l'establiment de Vilasalva, és a dir el precedent urbà de Montblanc.³⁵⁷⁰

L'assentament prehistòric es conforma per una setantena d'estructures circulars obertes al subsòl, amb un diàmetre entre 1 i 1'40 metres i 0'10 i 0'70 de fons, definibles com a sitges, una d'elles amb un enterrament. El conjunt es data entre el neolític postcardial i l'edat del bronze.

La següent fase, que en alguns punts es solapa a la prehistòrica, és ja de temps medievals. Es tracta d'una cinquantena d'estructures d'hàbitat. L'excavació ha mostrat dues línees paral·leles de cases separades per un carrer, a més d'altres fora d'aquesta ordenació. El sentit del vial és nord-sud. Val a dir que no es va excavar la totalitat del jaciment, ateses les característiques de la intervenció.

L'equip arqueològic parteix de la base d'identificar el jaciment amb el lloc de Vilasalva o Dues Aigües. Certament, el 1155 Ramon Berenguer IV donava a Pere Berenguer de Vilafranca la vegueria del lloc per raó del poblament i la construcció que hi feia, cosa que demostra que aquest agent colonitzador estava liderant l'ordenació del lloc.³⁵⁷¹ Ara bé, Josep Maria Porta, tot seguint Lluís París indica que cap el 1080 ja hi podia haver un assentament estable.³⁵⁷² Aquesta donació, i la de Vilaverd és poc després confirmada a Pere Berenguer.³⁵⁷³ Però l'any 1163 el rei Alfons I va manar-li canviar la ubicació al lloc que es coneix com Montblanc i com a compensació li dona la vegueria i la batllia, els estacaments dels plets i la quarta part dels rèdits excepte les dominicatures reials i els drets dels molins, a més d'unes terres en alou i dos molins a Tarragona.³⁵⁷⁴ Cal fer memòria que aquest personatge era batlle reial i veguer de Montblanc i Vilafranca.³⁵⁷⁵

Els treballs arqueològics diferencien tres fases d'època medieval amb una organització de l'espai, per no dir urbanisme, que es manté fins el segle XIV: dues rengleres de cases a banda d'un vial que va nord-sud i que semblen evitar les zones de graves del nord-est del lloc, cal suposar per construir sobre una geologia de llims, més apta pels primers habitatges.

Són cases de planta quadrada d'entre 15 i 20 m² parcialment excavades en el terreny, sistema constructiu que també es documenta en les fases posteriors. Tenen una única estança on en força casos havia una llar, fins i tot una sitja. *"S'ha evidenciat la inexistència de murs per a aquesta primera fase, ja sigui amb una funcionalitat divisòria, de*

³⁵⁷⁰ PORTA BALANÀ, J. M. 2000. p. 29-32.

³⁵⁷¹ ALTISENT, A. 1993 p. 150-151 núm. 173; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 98, p. 151-153. Vid. la contextualització a VIRGILI, A. 2003, p. 285-286.

³⁵⁷² PORTA BALANÀ, J. M. 2000, p. 29 de PARÍS BOU, LI. 1966p. 34. La proposta és suggerent, però es conjectural en base al context històric de l'ocupació feudal d'aquesta zona de la comarca.

³⁵⁷³ ALTISENT, A. 1993, doc. 174 p. 151; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 99, p. 153-154.

³⁵⁷⁴ ALTISENT, A. 1993, doc. 234 p. 190-191; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 119, p. 172-173.

³⁵⁷⁵ Aquest personatge era fill de Berenguer Bonfill i Adaleudis d'Olèrdola. Era casat amb Arsenda i tingué dos fills, Berenguer i Bertran. El seu pare Berenguer acompanyà a Robert d'Aguiló en la colonització de Tarragona (1128-1129). Va fer diverses donacions a Poblet i va traspasar abans del 1172. Vid. PORTA BALANÀ, J. M. 1985; GRAU PUJOL, J. M. T.; BADIA, F. 2008, p. 327-328.

tancament perimetral de l'habitació o de qualsevol tipus."³⁵⁷⁶ S'apunta també que la intensitat d'ocupació ha pogut eliminar les restes més antigues. Es data al segle XII i s'apunta la manca de ceràmica islàmica, havent només ceràmica grisa, amb vores triangulars.

El segon moment d'ocupació és del segle XIII i en una part important de les cabanes mostra el seu abandonament definitiu sense precisar si el que hi ha és un canvi d'ús o el lloc es deixa d'ocupar. Amb tot es veuen superposicions de llars. Quant al material ceràmic s'identifiquen sèries andalusines amb terrissa vidrada, ceràmiques grises de matriu depurada i ceràmica de cocció oxidant, majoritàriament olles de vora arrodonida (**Fig. 11.121**).

Els habitatges d'aquesta fase continuen essent senzills, oberts al terreny i parets i sostre probablement de material vegetal doncs gairebé no es troben pedres ni teules. Tampoc hi ha gaires forats de pal, la majoria seria de la fase anterior, cosa que fa pensar en murs de tàpia. sorprèn vivament però, però l'escassetat de bases de maçoneria o còdols doncs les construccions de tàpia sempre s'assenten sobre aquests tipus de construcció per evitar ser malmeses pels escórrecs de les pluges.

Aquesta fase s'associen alguns murs de pedres irregulars i còdols lligats amb fang, dels quals queda una sola filada. Les llars són més elaborades, de planta quadrada o rectangular marcades amb lloses, al costat de les que són simplement lloses. Els paviments són de terra, el mateix terreny, i només hi ha un cas que sigui de calç. A més algunes de les cases passen a ser espais de magatzem obrint-s'hi noves sitges. En tres cases (6, 35 i 50) hi ha construccions auxiliars no definides al seu exterior que en un cas (6) podria ser per recollida d'aigua.

La tercera fase és del segle XIV, i es documenta de manera puntual. La majoria d'estances estan ja abandonades i es localitza bàsicament al costat sud. També es veu com s'amortitzen sitges associades a un mur d'aquesta fase³⁵⁷⁷ (**Fig. 11.122**).

Hi ha aspectes que estranyen una mica en aquest jaciment si partim de la base, perfectament plausible que estiguem davant de Vilasalva, és a dir Duesaigües. El primer és la ubicació en una zona d'aiguabarreig dels rius Francolí i Anguera, un espai en pendent però no pas una elevació més o menys abrupta o defensable pròpia dels hàbitats feudals de conquesta. No gaire lluny tenim el castell de Prenafeta, i més enllà Barberà de la Conca, la Guàrdia dels Prats o el mateix Montblanc. Això fa pensar.

En segon lloc, cospa la manca de forats de pal i de parets de pedra, restant només les empremtes de les cabanes, precisament en un subsòl amb una matriu que permet deixar les seves marques. Això pot ser secundari doncs és plausible que accions posteriors sia d'espoli o d'actuació agrícola arranessin amb el que podia haver. De fet, els murs de la fase del segle XIV són pocs i el que queda és una filada, havent només un cas de dues.

També sorprèn la manca de terrissa andalusina en la fase del segle XII. Ara bé, les descripcions que es donen de la ceràmica de cocció reductora, la clàssica terrissa grisa,

³⁵⁷⁶ ADSERIAS, M.; TEIXELL, I. 2003, p. 530.

³⁵⁷⁷ ADSERIAS, M.; TEIXELL, I. 2003.

també pot vincular-se a sèries del segle XI. La senzillesa dels habitatges, potser associada a pobresa és la causa de no haver trobar sèries islàmiques? O es simplement una mala passada de la casualitat perquè tot apunta que el volum de materials és més aviat magre? Tampoc no s'han trobat defenses, i no es coneix gaire cosa més.

Comentem ara el que apunten Lluís París i Josep Maria Porta, Vilasalva és del darrer terç del segle XI: *"Aquests anys els cristians s'encastellaven a Prenafeta i a Pira. És versemblant també que, vers el 1080, fos fundat el poblat de 'Duas Aquas? o Dues Aigües, en la llenca de terreny entre els rius Anguera i Francolí, prop l'aiguabarreig; després, segle XII, el poblat s'anomenà Vilasalva, els habitants de la qual es traslladaren més tard a Montblanc."*³⁵⁷⁸

Es tracta d'una proposta no basada en la documentació sinó que és una deducció contextual. Llavors, és una promoció vinculada a l'expansió comtal quan els llocs on es veuen aquests tipus d'assentament als segles X i XI són elevats? Pensem en la quadra de la Cogullada, a la Joncosa de Montmell (Baix Penedès però a tocar l'Alt Camp) com exemple d'assentament feudal.³⁵⁷⁹ Però potser aquí la cosa és diferent, i ens trobem amb un poblament que arrela els seus orígens en l'antiguitat.

És cert que a la Conca el llistat d'assentaments generat en la conquesta és llarg amb llocs com Forès, Barberà, el Tallat, o de menors com Sant Pere de Sabella, el Fonoll, Turlanda... vinculats clarament a l'organització territorial per part dels feudals.³⁵⁸⁰ Per no parlar de l'Espluga de Francolí, ja al peu de les muntanyes de Prades i al límit amb el districte de Siurana: unes terres amb assentaments prefeudals per no dir andalusins de prou potència que acaben amb conflictes com el del Codoç. El territori és organitzat pels Cervera al segle XI, tot i que després Ramon Berenguer IV amb la fundació de Poblet posa límits al seu control.³⁵⁸¹

El trasllat de Vilasalva a Montblanc no és pas aïllat, respon a la política del rei Alfons I de reorganitzar les terres de la Conca per tenir un major control, sia amb el seccionament de termes feudals com Forès sia amb fundació de poblacions com Sarra, l'antic Saüc, acompanyades de les corresponents cartes de poblament.³⁵⁸² En altres punts, com al Camp es veu a Constantí amb el traslladat del Llentisclell, Vilallonga o el desenvolupament de Torredembarra en detriment de Clarà o Puigperdiguers, per posar alguns casos.

Des de l'aiguabarreig dels rius Anguera i Francolí fins el pas de l'estret de La Riba/l'Embut i el Pont de Goi hi ha una zona fluvial en què els diplomes medievals parlen de poblament ben assentat abans del repartiment feudal. Els noms de lloc així ho testimonien, alguns d'arrel andalusí com La Riba o Cotz,³⁵⁸³ altres clarament

³⁵⁷⁸ PARÍS BOU, LI. 1966, p. 34.

³⁵⁷⁹ MIQUEL VIVES, M.; VILA CARABASSA, J. M. 2005.

³⁵⁸⁰ ESPAÑOL, F. 1991, *passim*.

³⁵⁸¹ Vid. els diferents diplomes esmentats al capítol. 9.

³⁵⁸² SANS TRAVÉ, J. M. 1995

³⁵⁸³ ALTISENT, A. 1967; ALTISENT, A. 1993, doc. 205; ALTISENT, A. 1993, doc. 207; CORTIELLA, F. 1985; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, apèndix cap. XI, doc. 3, II-III.

romanç o llatins, cas de Capafonts.³⁵⁸⁴ Les vies de comunicació entre el districte de Siurana, i les terres del Camp i la Conca, és a dir a ambdues bandes de la marca, funcionaven amb normalitat. ³⁵⁸⁵ I el més important, els documents redactats a les vespres i l'endemà de la presa de Siurana (1153-1154) apunten clarament que els assentaments, els mitjans productius, des de terres a molins, estaven ja en funcionament de feia temps.³⁵⁸⁶

Llavors es quan s'obren hipòtesis que encara no es poden respondre definitivament en base a plantejaments que s'han de contrastar degudament. Anem a veure.

Castellfollit és un assentament andalusí, o millor dit de frontera en el límit de la zona d'influència de Siurana. S'ubica al costat d'una via de comunicació, d'una zona amb aigua corrent i una font, on hi ha ocupació humana des de la prehistòria i una vil·la romana que pot ser el seu precedent immediat per no dir l'origen. Tenim una necròpolis de lloses sobre el turonet de Nerola,³⁵⁸⁷ les construccions de dimensions importants que estudia Anton Carreras, i sobre el barranc de l'Argentada, una torre o *burdj* amb hàbitat associat. És plausible pensar que aquest poble tagarí doni continuïtat des de l'època romana i es centri en la producció agrícola i ramadera, d'aquí els grans espais rectangulars que podem associar a pletes. Però també a l'explotació minera argentífera i el ferro. Tot prop del camí que unia la Conca amb les Muntanyes de Prades i l'antiga via romana de *Tarraco a Ilerda*.³⁵⁸⁸

Vilasalva és un assentament de frontera en el límit de la zona d'influència de Siurana i semblantment en zona de control feudal des del tombant de mil·lenni. S'ubica prop de la via natural dels rius Anguera i Francolí i camí a Lilla, una zona amb aigua corrent apta per la producció agrícola i l'ús de ginys com molins, on hi ha ocupació humana des de la prehistòria, una vil·la romana propera que pot ser el seu precedent immediat i comunicada amb l'antiga *via Augusta* i els camins cap a Prenafeta, Barberà etc.³⁵⁸⁹ És plausible pensar que aquest establiment tagarí doni la continuïtat des de l'època romana i es centri en la producció agrícola a la qual podem associar la munió de sitges i la posterior construcció de molins en temps feudals.³⁵⁹⁰ Posats a especular, qui no diu que la compensació de dos molins a Tarragona que fa el rei Alfons a Pere Berenguer de Vilafranca no respongui que ja en tenia a Vilasalva, que amb el temps no acabaran sent substituïts pels dos casals que ens han arribat.

Sumem alguns aspectes més. En primer lloc el topònim Vilasalva fa pensar en un assentament molt antic. Sumem la proposta de Ll. París Bou sobre l'antigor de l'assentament. I afegim en primer lloc l'estudi de territori de la zona de Prenafeta, on J. Bolòs veu clarament una preexistència de parcel·lari prefeudal, a vincular amb l'organització del territori en època romana. Es defineix com trama B, orientada 12º a

³⁵⁸⁴ OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013, p. 54; MANENT, A. 1981. p. 14; *Onomasticon Cataloniae* vol. III, 1995, p. 250-251.

³⁵⁸⁵ BONNASSIE, P. 1979-1981, vol. I, p. 113; RIUS, J. 1946, doc. 464, p. 110-113.

³⁵⁸⁶ Vid. els diferents diplomes esmentats al capítol. 8.

³⁵⁸⁷ ADSERIAS, M.; MUÑOZ, J. A.; SARDÀ, M. 1989; MENCHON, J. 1995aw.

³⁵⁸⁸ ROIG PÉREZ, J. F. 2005, p. 128-129.

³⁵⁸⁹ ROIG PÉREZ, J. F. 2005.

³⁵⁹⁰ ESPAÑOL, F. 1980; GRAU PUJOL, J. M. 1989, p. 100-127.

l'est, i forma una retícula de 15 actus. S'observa precisament al Codoç, Prenafeta, Lilla i la vall de Vallverd, sovint maclada amb l'orientació A.³⁵⁹¹ Precisament organització del territori es veu també a la zona de Blancafort, i com no a Poblet **(Fig. 11.123)**.

Prop de Vilasalva, a 4'5 km en línia recta hi ha el castell i el citat vilatge de Prenafeta Vell, topònim que ja apunta a una antigor força gran.³⁵⁹² Ja consta com afrontació de la donació del castell de Cabra a Ervigi el 980.³⁵⁹³ Dalt del cingle hi ha les restes d'un castell roquer en una situació impressionant i al seu peu, resguardat per la penya i la serra de Miramar, el despoblat amb la seva església documentada al segle XII dedicada a sant Salvador.³⁵⁹⁴

Sempre s'ha interpretat com un dels primers assentaments castrals de l'expansió feudal. Ara bé, en els darrers anys s'ha anat veient com assentaments similars són sobre recintes militars de l'antiguitat tardana, destinats al control del territori. Al Penedès tenim els casos prou eloqüents del Castellvell de Rosanes³⁵⁹⁵ i el Castellví o Castellvell de la Marca.³⁵⁹⁶ De fet, hom parla de la troballa de monedes d'or dels emperadors Arcadi i Honori, però cal veure si és una rondalla popular o què hi ha del cert³⁵⁹⁷ **(Fig. 11.124)**.

A Castellfollit hi ha construccions que es poden vincular a defenses en base a les descripcions que dona Anton Carreras.³⁵⁹⁸ Però es deu a la seva ubicació de frontera? o perquè custodien productes d'alt valor com poden ser metalls? Pensem en la hipòtesi d'una zona siderúrgica de primera transformació, amb forns que necessiten de combustible que procedeix d'uns boscos que el 1151 es denominen Serra Carbonera.³⁵⁹⁹ Però a Vilasalva no coneixem fortificacions, potser perquè la intervenció va ser limitada en l'espai, potser perquè han desaparegut per causa del pas dels temps i construccions com els Molins de la Vila. Potser perquè no van existir.

Observem com a contrast un altre assentament de frontera, el Tossal de Solibernat, a Torres de Segre.³⁶⁰⁰

Dalt d'un torm típic de la vall del Segre R. Pita va excavar un jaciment de l'edat del bronze. Als anys 80 del segle XX s'hi van realitzar nous treballs per l'Institut d'Estudis Ilerdencs i l'Institut de prehistòria del Museu Arqueològic de Barcelona. El fet és que dalt de tot del cim es va trobar un jaciment islàmic.

3591 BOLÒS J. 2010b.

3592 BOLÒS, J. 2010b, p. 52.

3593 BOLÒS, J.; ESPAÑOL, F.; BENET CLARÀ, A.; PIQUER, E.; FUENTES, M. M.; MENCHON, J. 1995.

3594 CABESTANY, J. F. 1982c.

3595 MAURI, A. 2014.

3596 FOLCH, CH.; GIBERT REBULL, J.; GONZALO, X.; MARTÍ, R.; MARTÍNEZ, M. 2018.

3597 DURAN, F. 1921, i sobre la rondalla, ANDREU, J. 1906.

3598 CARRERAS CASANOVAS, A. 1981; CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006.

3599 ALTISENT, A. 1993, doc. 140.

3600 ESCÓ, C.; GIRALT, J.; SÉNAC, Ph. 1988, p. 23-24; GONZÁLEZ PÉREZ, J. R.; LÓPEZ, A.; RODRÍGUEZ, J. I.; ROVIRA, J. 1982; ROVIRA PORT, J.; GONZÁLEZ, J. R.; RODRÍGUEZ, J. I. 1983-84.

El que es va documentar són construccions de planta rectangular amb dos murs perimetrals que tancaven l'espai pel nord i sud, on havien les bases de dues torres. Es construeixen de maçoneria irregular que sustentaria un segon cos de tàpia o *tabiya*.

Al centre del jaciment una sèrie de murs que fan pensar en un porxo associat a un pati a la banda oest i dues estances amb un espai central buit. La manera de construir és semblant als murs comentats. Al sud hi ha restes d'un altre edifici del qual s'ha conservat un costat i dins del qual es va trobar les fustes d'una coberta. Per sota d'aquesta plataforma hi ha un segon nivell amb mur de maçoneria i muntada de tàpia que es defineix com un albacar per custodiar el bestiar (**Fig. 11.125**).

Els materials ceràmics recuperats són clarament andalusins i apunten a una cronologia de segle XII, amb força representació de contenidors de magatzem doncs no s'hi han documentat sitges. Cal sumar l'aparició d'armament: puntes de llança, guarniments, algun d'escut així com peces de ferro, ferradures, dos lingots de plom, escòria de ferro i coure que fan suposar una petita farga (**Fig. 11.126**).

L'estudi carpològic d'un paquet de llavors carbonitzades indiquen una zona de pi blanc, amb presència de remor, romaní i maleïda, a més de plantes aquàtiques com la lletia d'aigua. Quant a vegetació consumible, es veu cereal produït en règim de rotació de conreus: blat, ordi, sègol, civada i erb. Tot això fa veure'l en un assentament dedicat tant a l'agricultura com a la ramaderia.

Quant a la definició del jaciment, els seus excavadors descarten l'ús exclusivament militar, com també que sigui una alqueria a l'estil de les que es coneixen a la riba del Segre. *"Hi ha la possibilitat de considerar-lo com un hostel, però no està exactament a la vora del camí principal ni sembla que el seu accés fos prou còmode per a animar els viatgers a utilitzar els seus serveis."* Tingui's en compte que està prop del camí de Lleida a Tortosa.

Finalment aposten per *"un assentament agropecuari, el qual, però, devia desenvolupar alguna funció defensiva, si tenim en compte sobretot la inestabilitat política del moment, per la qual cosa té les torres, que podrien estar integrades en una xarxa general de comunicació per a lluitar contra l'amenaça de la conquesta cristiana."*³⁶⁰¹ Al final proposen una granja amb una pleta o albacar per al bestiar. Quant a la cronologia, pensen en un assentament que va ser viu entre finals del segle XI i la meitat del XII, amb materials ceràmics paral·lelitzables als que es troben a *Larida*.

El lloc es va abandonar de manera ràpida però no hi ha evidències de violència. Els seus habitants van marxar, cert, però van poder-se endur les seves pertinences més importants. Quan ho van fer van preparar una foguera per desfer-se del que no es van poder endur: *"aquesta pira de comiat va ser ben grossa, ja que l'efecte del foc va afectar la mateixa torre, la qual cosa sembla indicar que les esperances de retornar al lloc eren minses."* La temptació de vincular els fets amb la conquesta feudal de Lleida és clara, sia per les campanyes de 1147-48 d'Ermengol VI d'Urgell, sia per la propugnació definitiva de Ramon Berenguer IV el 1149.

No cal dir que si bé poden haver concomitàncies cronològiques entre Castellfollit, Vilasalva i Solibernat, hi ha diferències a tenir en compte. Aquí tenim un establiment

³⁶⁰¹ ROVIRA PORT, J.; RODRÍGUEZ, J. I.; CASANOVAS, A.; GARCÍA BIOSCA, J. E.; GONZÁLEZ, J. R. 1997.

en una zona agrícola clarament vinculada a la medina de *Larida*, és a dir un territori en explotació que a partir d'època taifa com estudia X. Eritja ocupa els llocs alts i s'ha de fortificar per la pressió feudal en creixement, primer dels comtes d'Urgell i després reforçada amb els de Barcelona.³⁶⁰² Estem a la banda andalusí del *tagr* i la influència urbana i política de Lleida és determinant.

Castellfollit i Vilasalva són força més lluny de Tortosa i Lleida, properes això si a la confluència del districte de Siurana i els territoris feudals. Però en una franja prou permeable com s'ha anat veient, i no tan subjecta a accions bèl·liques com les que es generen en la forció de les medines que acaben amb els setges de Tortosa (1148) i Lleida (1149). Que no tenen empara per les algarades dels uns i els altres? Està clar, però tampoc la va tenir el castell de Barberà el 1086,³⁶⁰³ ni estaven lliures de la violència dels feudals ni aquí ni enlloc. No cal anar lluny, pensem en el conflicte del Codoç.³⁶⁰⁴

11.9.2 Les possibilitats dels despoblats

La geografia del Camp, la Conca i el Priorat ofereix un marc incomparable per poder estudiar la relació l'evolució del poblament entre l'antiguitat i la conquesta feudal, això ja ho anem dient des del principi. Alguns llocs a tenir en compte són els que segueixen, i certament no han rebut ni prou atenció ni una visió més o menys crítica i oberta del que ens poden oferir.

Per exemple al cim de les moles de Colldejou i Algemesies (Hospitalet de l'Infant i Vandellós, i Pratedip) hi ha restes de construccions a interpretar com a pletes pel bestiar. La seva cronologia no és pas clara de moment.

A l'altiplà de la Mola de Colldejou, Jordi Bolòs identifica dues pletes de planta arrodonida així com altres restes de construccions més antigues. Observa un fossat a l'est, associat a un mur d'1 metre d'amplada i que dibuixa una mena de quadrat de 35 m. de costat. També identifica un mur de compartimentació. És del parer que la funció pot ser d'habitatge com els de Toló al Pallars Jussà, Milany al Ripollès, el Tejó a la Cerdanya, etc. Vincula el lloc a una zona de pastures i pensa en un assentament de tipus temporal o com a refugi en temps d'inseguretat³⁶⁰⁵ (**Fig. 11.127**).

Al camí en direcció a la Mola de Colldejou es documenta les restes d'un habitatge, proper al coll Roig.³⁶⁰⁶ Bolòs descriu dos edificis, un de 4'6 x 3'1 metres amb parets de 60 cm, porta al sud i construcció de pedres sense treballar amb filades horitzontals sense morter d'unió, i alguns carreus o pedres treballades als angles. Un altre edifici de 9 x 5'5 s'adossa a la roca. Es va amb parets d'entre 80 cm i 1'10 m i porta al sud. L'aparell constructiu també és semblant. Un reclau a la roca pot ser indicatiu de la base de la coberta. Fixa les restes, tot i que amb dubtes al segle XIII.

³⁶⁰² ERITJA, X. 1998.

³⁶⁰³ SANS TRAVÉ, J. M. 1977. p. 27.

³⁶⁰⁴ ALTISENT, A. 1966a; BATET, C. 2006, p. 45-62.

³⁶⁰⁵ BOLÒS, J.; PUIGFERRAT, C. 1995.

³⁶⁰⁶ BOLÒS, J. 1995d.

A la Torre de Fontaubella (Priorat) Bolòs hi ha un altre vilatge abandonat que cal afegir en el llistat de punts d'interès.³⁶⁰⁷ Són propers a la localitat i la gent del lloc els coneix com l'antic poble de Fontaubella. Segons Bolòs la peça més important del conjunt és al nord-est (A) al costat del camí, un edifici gran del qual es veu una paret de 9'6 m amb alçada conservada de 2. Formava part d'una construcció quadrangular. S'hi veien dues espitlleres de 80 cm d'alt i 10 d'ample en un mur de maçoneria ordenada i lligada amb morter, *"així doncs, d'acord amb les seves característiques, podem pensar que aquest mur pertanyia a una casa forta, possiblement amb una planta quadrangular, feta en època romànica."*

A uns 20 metres en direcció sud-oest hi ha un altre edifici de dimensions importants (B). És de planta rectangular, de 6'3 x 3'4 m amb parets d'entre 90 i 110 cm. Dins, un altre mur de 70 cm el distribueix en dos espais. Es conserven fins 2 metres d'alçada, obra de pedres mitjanes sense treballar i disposades en filades, tot i que no es fa anar morter. La porta seria a l'est i al sud hi havia una espitllera petita. Més al sud hi ha més construccions que es fiten en època medieval (C). Hi ha una altra obra (D) de planta ovalada, que fa 4'8 x 2'6 m, amb murs de 70 cm de gruix, i que es va construir sobre una timba. Pot ser una pleta pel bestiar. Un altre més a l'oest (E) és trapezial i mesura 8 x 6 m, possiblement un corral. Finalment, una altra (F) és rectangular, de 3 x 3'7 m, amb parets mal fetes i unides amb fang, que és una cabana, i una altra molt coberta per la vegetació (G). Per Bolòs pot ser un poble o vilar originat al segle XII.

El conjunt és en una petita vall amb un torrent i es veu una ordenació força antiga amb bancals per al conreu, ara envaïts per la vegetació. També hi ha una font, la d'en Joanet a 150 metres, just al costat del camí vell de Fontaubella a Llaberia i a prop una zona d'horta. Tot això porta a pensar en un espai agrícola d'unes 15 hectàrees dedicades a l'horta i *"possiblement ja abans de la conquesta cristiana de mitjan segle XII hi havia un lloc de poblament islàmic, una alqueria o potser una almúnia. Si bé l'espai que ocupaven les seves terres resta molt clar (vegeu mapa adjunt), no és pas segur que aquest lloc de poblament d'època islàmica fos situat al mateix lloc que el presumible vilar de l'època feudal; també podria trobar-se més a prop de la font, on actualment hi ha una caseta moderna"* (Fig. 11.128).

Ja al terme de Tarragona hi ha el castell de Tamarit, a la riba dreta de la desembocadura del Gaià. Es documenta diplomàticament la seva existència el 1149. Doncs bé, al costat del castell fins la platja, a la banda sud i oest, hi ha una interessant sèrie de restes arqueològiques vinculades a un vilatge que està en funcionament fins època moderna, amb activitat portuària documentada diplomàticament.³⁶⁰⁸

Al costat de l'actual porta del castell i en direcció al turó de Sant Joan hi ha una antiga pedrera romana on es veuen habitatges oberts a la roca així com restes de murs a relacionar amb cases i dipòsits. Ens trobem amb construccions separades entre elles, petites, amb una o dos peces; murs de maçoneria lligada amb morter. És força interessant un habitatge obert a la roca, de planta rectangular amb porta a l'est.

³⁶⁰⁷ BOLÒS, J. 1995l.

³⁶⁰⁸ ROVIRA GÓMEZ, S. J. 1999, p. 15-17,.

Interiorment fa 3'10 x 2'60 m i alçada d'1'70 m. Prop de l'actual piscina del castell hi ha una altra casa amb dues peces, parcialment oberta a la roca i amb una paret amb espitllera que controla la platja. Dins hi ha arcs que per Bolòs són d'època gòtica. Al costat hi ha una altra edificació semblant. Es deu referir al que hi ha a la platja, de grans dimensions però força malmès. Podrien vincular-se tots dos a la pesca i el trànsit portuari.³⁶⁰⁹ Un altre despoblat interessant és el dels Montgons o Mongons, al terme de Tarragona, ja a tocar amb Constantí. En parlarem al capítol dedicat a eremitisme i monestirs doncs el topònim s'ha pres com mossàrab: ve me monjos.

Ja a tocar amb les terres de l'Ebre, al terme de Vandellós i l'Hospitalet hi ha la platja de l'Almadrava. Com bé ens diu el topònim -per cert àrab- ens trobem amb un lloc dedicat a la pesca i conserva de la tonyina tot seguint un art ancestral estès a la Mediterrània. El recent estudi de J. Vidal es centra en època moderna però ens mostra com les platges de l'Hospitalet fins el coll de Balaguer van ser un excel·lent punt de pesca, cosa que va ser aprofitada pels ducs de Cardona en època moderna per tal de treure'n profit, i sens dubte abans pels Entença, els comtes de Prades i cal pensar en uns orígens d'època islàmica i perquè no anterior. Cal però obrir aquesta línia de treball³⁶¹⁰ (Fig. 11.129).

11.9.3 Centcelles i els Munts

La vil·la romana de Centcelles és, com totes sabem un dels conjunts arqueològics més importants de la Península Ibèrica.³⁶¹¹ Les restes encara per descobrir en els camps de conreu del voltant, els conjunts excavats per l'Institut Arqueològic Alemany, i especialment les grans sales que formen ara la visita del museu monogràfic són visita i estudi obligats per als investigadors de l'antiguitat tardana.

És una important vil·la amb una sèrie de dependències agrícoles i residencials, entre les quals destaquen dues estances centrals, una d'elles coberta amb una gran cúpula decorada amb mosaics, i sota la qual hi ha una cripta i una subcripta. Aquestes estructures, les més conegudes, es daten vers el segle IV dC. Si bé suposava que es van adaptar per a enterrar a Constant, fill de Constantí el Gran, occit el 350 quan veïna a Hispània tot fugint de les Gàl·lies,³⁶¹² Javier Arce defensa una teoria diferent. Centcelles no seria pas un mausoleu dedicat a Constant, i menys per Magnenci, sinó que era el d'un bisbe, i la iconografia del mosaic de la cúpula representa la seva

³⁶⁰⁹ BOLÒS, J. 1995c ; CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973, p. 62-75; RIU-BARRERA, E. 1987a ; VIRGILI, A. 1991, p. 78-96.

³⁶¹⁰ VIDAL BONAVILLA, J. 2019.

³⁶¹¹ Seguim força, tot i que de manera resumida i complementada i corregida l'article: MENCHON, J. 1996c, p. 15-26.

³⁶¹² ARBEITER, A. 1989; SCHLUNK, H. 1988.

carrera eclesiàstica.³⁶¹³ R. Warland, no esta d'acord que es tracti d'un mausoleu episcopal sinó d'un terratinent.³⁶¹⁴ Altres estudis dedicats a la iconografia del conjunt musivari apunten a la seva filiació cristiana i episcopal.³⁶¹⁵

Ara bé, els treballs arqueològics desmenteixen cronològicament aquesta possibilitat doncs la construcció de la gran fase tardoromana és de la primera meitat del segle V. Es més, les darreres hipòtesis de treball proposen que ens trobem amb un *praetorium* vinculat al *comes Asterius*, a principis de la citada centúria.³⁶¹⁶ L'engrescadora hipòtesi ha estat objecte d'una airada resposta per la comunitat científica, però que poc ha transcendit al paper.

Malgrat la importància del conjunt de Centcelles, encara avui no comptem amb un estudi exhaustiu de les seves excavacions, realitzades en bona part a finals dels anys cinquanta. Els informes preliminars redactats per Hauschild i Schlunk es va centrar, òbviament, en els treballs a la cúpula i els mosaics, i la majoria dels estudis posteriors han tingut com a objecte aquest esplèndid conjunt.³⁶¹⁷

Recordem mal que sigui breument que el lloc apareix en un document que es data el 888 o més aviat el 941-42 quan el comte Guifré o millor el seu fill Sunyer donen Centcelles al monestir de Ripoll, i hom ha hipotetitzat que podria haver-hi una cel·la monàstica.³⁶¹⁸

Després el 1151 es cita l'església de *Sent Seles* en un judici entre Bernat Tort i Guillem d'Aguiló.³⁶¹⁹ Torna a documentar-se el 1154 a la butlla d'Anastasi IV en la qual confirma a l'arquebisbe Bernat Tort els béns de l'Església de Tarragona.³⁶²⁰ De fet aquest temple es documenta en diversos moments de l'època medieval i aprofitava l'edifici tardoromà de la vil·la.³⁶²¹

Val a dir que malgrat les mencions medievals, les excavacions dirigides per l'Institut Arqueològic Alemany no van proporcionar dades que fins ara, ens facin pensar una

³⁶¹³ ARCE, J. 1994.

³⁶¹⁴ WARLAND, R. 1994.

³⁶¹⁵ ARBEITER, A. 1989; ARCE, J. 2006; CUBELLS, J. 1987; GALDÓN, R. 2002; GALDÓN, R. 2003; GALDÓN, R. 2004; HAUSCHILD, Th. 1966; HAUSCHILD, Th.; ARBEITER, A. 1993; HAUSCHILD, Th.; SCHLUNK, H. 1986; JOHNSON, M. J. 2008; MARTÍN BIELBA, O.; ROVIRA, J. 2012-13; PAPIOL, LI. 2012; RODRÍGUEZ MARTORELL, F. 2013; SOTOMAYOR, J. 2006a; SOTOMAYOR, J. 2006b.

³⁶¹⁶ REMOLÀ, J. A.; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013.

³⁶¹⁷ HAUSCHILD, Th.; ARBEITER, A. 1993; SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. 1962; SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. 1986.

³⁶¹⁸ ABADAL, R. d' 1958, p. 136-137; AMIGÓ ANGLÈS, R. 2008, p. 96 i extreta de ABADAL, R. d' 1989, p. 134; BENET CLARÀ, A. 1981; CUBELLS, J. 1987; JUNYENT, E. 1983, p. 192-193; MENCHON, J. 1996c; MENCHON, J. 1999b; ORDEIG, R. 2001; PLADEVALL FONT, A. 2013, p. 228; RODRÍGUEZ MARTORELL, F. 2013.

³⁶¹⁹ VILLANUEVA, J. 1851c, app. XXIII, p. 280-283.

³⁶²⁰ BELLÈS, J. 1995b.

³⁶²¹ BLANCH, J. 1951, vol I, p. 90-91; MENCHON, J.; FUENTES, M. M. 1995a; MORERA LLAURADÓ, E. 1910, p. 198-202.

ocupació prèvia al segle XII. De l'altre extrem de la línia cronològica es veu com l'edifici funcionaria com a temple fins el segle XVIII.³⁶²²

Les excavacions de l'Institut Arqueològic Alemany es van centrar bàsicament, en el període romà, encara que s'hi desprenen algunes notícies d'època medieval. Així es coneix una compartimentació de la sala IV, on s'hi van bastir tres petites cel·les, els murs i llindars dels quals encara son visibles. Les V i VI també tenen construccions medievals. com passa també a les estances XXII a XXVI (**Fig. 11.130**).

Durant les excavacions a la cripta del que hom va definir com a mausoleu -sala de la cúpula- es van descobrir dos enterraments medievals situats al costat de les escales d'accés (sud), així a la banda est, i dels quals se'n parlarà al capítol dedicat a les necròpolis. També es va trobar una llosa de marbre, que es pot prendre com una mesa d'altar.³⁶²³

Les excavacions de 1964, corresponent a la setena campanya, van documentar restes del segle XII a l'anomenada habitació IV: "*varios muros de época medieval que forman tres pequeñas habitaciones y un patio,*"³⁶²⁴ que s'associen a la fase coetània localitzada a l'edifici de planta quadrilobulada, al costat oest. Els esmentats murs eren de maçoneria amb bocins de tègula i morter reciclat amb cantonades de carreus lligades amb morter, a l'igual que els muntants de la corresponent porta. "*Los restos de muros están contruidos de tierra arcillosa.*" També a l'exterior, a la rasa 137, a uns 20 m. al nord de l'edifici quadrilobulat es van documentar més murs i fosses medievals.

Una altra rasa oberta al sud de l'edifici de la cúpula, la núm. 142, va documentar un mur medieval de pedra seca i tres grans sitges replenes de pedres, en els quals es van trobar "*fragmentos cerámicos que permitieron reconstruir vasijas enteras de una cerámica gris negruzca del siglo XII o XIII*" que es pot correspondre a l'estudiada per Rüger. En una altra sitja, una moneda del rei Alfons I (II d'Aragó).

Pel que explica Schlunk en el resum de les excavacions de 1964 la ceràmica medieval "*se encuentra en todas las habitaciones al E. y W. de la sala de la cúpula, y también en el edificio cuadrilobulado, a la altura del horizonte de construcción.*"³⁶²⁵ La fase medieval s'estendria fins un 110 m. al sud de l'edifici de la cúpula, uns 20 al nord i 80 al sud-oest (**Fig. 11.131**).

A la vuitena campanya (1965), van trobat restes medievals al tall 160, a l'est de l'edifici de la cúpula: murs en sec que es daten en època medieval i moderna.³⁶²⁶ A la rasa 161, un mur en direcció sud afectat per tombes medievals sense aixovar ni dipòsit funerari.³⁶²⁷ Altres construccions són als talls 152, 156 i 158, que es corresponen a parets sense morter amb fonaments poc fondos generant petites estances tot aprofitant els murs tardoromans.

³⁶²² MORERA LLAURADÓ, E. 1897, 156 i ss; MORERA LLAURADÓ, E. 1910, p. 334.

³⁶²³ SCHLUNK, H.; HAUSCHILD, Th. 1962, p. 46-53.

³⁶²⁴ SCHLUNK, H. 1966, p. 167.

³⁶²⁵ SCHLUNK, H. 1966, p. 168.

³⁶²⁶ SCHLUNK, H. 1966, p. 169-171.

³⁶²⁷ SCHLUNK, H. 1966p. 171.

Cap al nord-oest, a 60 metres de l'edifici de la cúpula, als talls 165 a 175 van documentar sobre el que defineixen com un porticat imperial, un mur medieval de 16 metres de llarg a l'interior del qual hi hauria una sèrie d'arcs i un passadís lateral orientat a l'antiga via romana de Tàrraco a Caesaraugusta llavors el camí ral de Montblanc. Quant a les característiques *"esta casa medieval consta de fuertes muros con argamasa y sillares en las pilastras, y por los hallazgos puede datarse en el siglo XIII, no habiendo sido habitada a partir de dicha época."*³⁶²⁸ A més es van trobar 26 monedes d'època romana i medieval.

Després que la finca de Centcelles fos donada pel govern alemany a l'Estat espanyol, es van fer noves excavacions per part del llavors *Museo Arqueológico Provincial*, dirigides per M. Berges i Ll. Vilaseca. Finalment cal mencionar les actuacions realitzades entre 1996 i 1997, que van consistir en un seguit de sondeigs arqueològics. Al sud, on els treballs de l'Institut Arqueològic Alemany ja van localitzar un mur de pedra seca i tres sitges amb materials dels segles XII-XIII o una moneda del rei Alfons I el Cast, es van fer dues cales més (100 i 200). En la primera es va individualitzar un nivell amb materials anteriors al segle XIV i en el darrer es va trobar una estructura.³⁶²⁹ Després, en l'actuació de 2005-2006 a les termes i bassa d'època contemporània també s'han trobat murs medievals i nivells de terra compactada i còdols.³⁶³⁰

Si ens referim a materials medievals de Centcelles, cal apuntar en primer lloc l'esment d'una peça de marbre que s'ha pres com a possible mesa d'altar. A més, un breu article de Niemeyer i Rüger ens atansa als materials ceràmics procedents d'aquestes excavacions, i fa ressenya d'aquesta fase.³⁶³¹

La làmina 6 mostra el perfil de diferents olles de ceràmica grisa, dues d'elles amb el perfil complet. Es tracta de peces globulars, baixes, amb una decoració a base d'incisions paral·leles (núm. 47, 48. peces senceres, 49, 50,51, vores, 52, 53). El llavi és regruixat i de secció triangular.³⁶³² Tenen clars paral·lels amb les ceràmiques grises medievals que hem pogut estudiar a la ciutat de Tarragona. El seu caràcter sense vidriar apunta a una cronologia d'entre segle XII i XIII, com les de l'excavació de l'hospital de Santa Tecla de Tarragona, per posar un cas prou conegut.³⁶³³ (Fig. 11.132).

Manuel Riu³⁶³⁴ en va examinar algunes a finals dels anys 60 del segle XX. En efecte, al seu llibre *L'arqueologia medieval a Catalunya*,³⁶³⁵ en parlar de la ceràmica medieval catalana, ens diu: *"En canvi, la troballa de dues monedes, una de segona meitat del XII i*

³⁶²⁸ HAUSCHILD, Th. 1966, p. 171. Se'n fa referència a REMOLÀ, J. A. 1998. Posteriorment en parla F. Rodríguez, tot i que diu que l'excavació va ser dirigida per M. Berges i Ll. Vilaseca. Cfr. RODRÍGUEZ MARTORELL, F. 2013. p. 77.

³⁶²⁹ REMOLÀ, J. A. 1998, p. 79

³⁶³⁰ REMOLÀ, J. A.; SÁNCHEZ GIL DE MONTES, J. 2005-2006; RODRÍGUEZ MARTORELL, F. 2013p. 79.

³⁶³¹ NIEMEYER, H. G.; RÜGER, Ch. 1962.

³⁶³² NIEMEYER, H. G.; RÜGER, Ch. 1962.

³⁶³³ MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; 1997a.

³⁶³⁴ Seguim ara el publicat, tot i que eliminant paràgrafs i frases innecessàries, a MENCHON, J. 1999b.

³⁶³⁵ RIU I RIU, M. 1989, p. 148.

l'altra de la primera meitat del XIII, amb ceràmica grisa en el reomplentat d'unes sitges, permeté l'equip de l'Institut Arqueològic Alemany que treballà a Centcelles (Tarragona) de datar en aquest període la ceràmica, exposant-la a una vitrina en l'interior de l'església de Sant Bertomeu, temple parroquial del poblet de repobladors erigit el costat de les runes romanes. Aquesta ceràmica medieval de Centcelles és de pasta grisa fosca compacta, amb vores sortides i formes bicòniques de coll alt sortit, amb brocs, vores lobulades i decoració d'ungulacions, línies rectes horitzontals i línies sinuoses en ziga-zaga, a la part superior de la panxa i al voltant del coll. Cal assenyalar també la finesa de les vores doblades i dels llavis tallats en angles rectes, pròpies d'un bon torn i d'un treball artesà acurat, que amb el temps es simplificaria en augmentar la producció i la demanda."³⁶³⁶

L'any 1996 ingressaren al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona una sèrie de ceràmiques procedents de les excavacions de l'Institut Arqueològic Alemany. El conjunt, petit quant al nombre d'individus, és una mostra interessant del materials medievals dels segles XII-XIV. Manquen però referències més precises sobre la seva posició estratigràfica i localització en les excavacions.

Les característiques de les peces les fan interessants per si mateixes. Una primera comparació amb les de la ciutat de Tarragona (contextos de l'hospital de Santa Tecla, Rambla Vella 10 i Seminari Pontifici) ens permeten de fer una aproximació cronològica permet d'inserir en un context ceràmic entre els segles XII i XIV.³⁶³⁷ Hi ha un clar predomini de les olles de ceràmica grisa i vidrat verd, i al seu costat alguns individus classificables com a cassoles, greixoneres i gibrells. Per contra, hi ha la presència de ceràmica de servei de taula, en concret produccions conegudes com pisa blanca i ceràmica verda i morada, blava és molt escassa, tan sols un fons de pisa catalana, que hem de relacionar amb una forma tancada (núm. 7).

Els materials de la caixa 1 corresponen a sèries ceràmiques datables a la baixa edat mitjana. L'esmentada peça de pisa blanca (núm. 7) ens porta clarament al segle XIV, així com algunes olles de ceràmica vidrada verda (núm. 2 i 3), o una vora de gibrell (núm. 6). La cassola o greixonera núm. 5 té paral·lels al segle XIV. Una cronologia similar, i fins i tot un xic anterior, es pot precisar per la greixonera i la vora d'olla grisa de la caixa 3 (núm. 10 i 11).

Les ceràmiques de la caixa 4 són dels segles XII i XIII, especialment pel perfil de l'olla de ceràmica grisa núm. 14 i del gibrell núm. 12. Una cronologia similar ens ofereixen les caixes núm. 5 i 6. En aquesta, una sèrie de perfils de ceràmica grisa tenen una cronologia més àmplia, fins i tot amb paral·lels en jaciments alt medievals. La caixa 7 mostra materials assimilables a una datació entre els segles XII i XIII (olla núm. 36, 38, gibrell núm. 42), com del segle XIV (olla núm. 41).

³⁶³⁶ A la nota que acompanya el text, ens diu "Agraïm les facilitats atorgades l'octubre de 1969 per a l'estudi d'aquests materials al petit museu de Centcelles". Aquesta dada s'hauria de posar en relació amb aquesta cita del prof. Schlunk: "aparecieron, a unos 70 centímetros de profundidad, en el terreno virgen, los restos de la parte inferior de un muro medieval de piedra seca y, además tres grandes solos que estaban llenos de piedras. Entre las piedras de relleno de uno de los silos se encontraron fragmentos de cerámicas que permitieron reconstruir vasijas enteras de una cerámica gris negruzca del siglo XII i XIII. En otro silo se encontró una modena de plata de Alfonso II de Aragón" (SCHLUNK, H. 1966, p. 168).

³⁶³⁷ MACIAS, J. M.; MENCHON, J.; 1997a.

Especial menció es mereix l'*ataifor* o safa de la caixa 7 (núm. 42). Es tracta d'una peça de servei de taula de filiació andalusina, molt interessant tant per les seves característiques com pels forats que mostren una reparació d'antic. Segurament, en ser una peça importada, i per tant d'un cert luxe en el context en el quan els trobem, faria que es reparés un cop trencada. Es data cap al segle XIII, relacionant-la amb sèries d'època tardoalmohade.³⁶³⁸

L'escassa presència de material ceràmic baix medieval pot apuntar a la pèrdua de pes de l'assentament de Centcelles a favor de Constantí al llarg del segle XIV. En aquest sentit, les excavacions realitzades entre 1996 i 1997 semblen indicar-ho en aquesta direcció.³⁶³⁹ Malgrat tot, de moment se'ns escapen les sèries de ceràmica dels segles VIII-XI, tot i que algunes peces de la caixa 4 poden omplir aquest buit (**Fig. 11.133**).

En el cas de la vil·la dels Munts, hi ha indicis tant documentals com ceramològics d'una ocupació en època andalusina. Recordi's que aquesta vil·la és un dels conjunts monumentals més interessants de la Hispània Romana i a l'igual que Centcelles està inclosa en la llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO.³⁶⁴⁰ No entrarem ara a la seva descripció, doncs ja se'n parlarà en el capítol de les necròpolis quan es tracti el conjunt funerari del carrer dels Munts (**Fig. 11.134**).

Recordem que Els Munts es cita en la documentació medieval com Setna, de manera que el lloc es cita el 1056 quan Ramon Berenguer I i Almodis donen a Guitard la quadra de Clarà (Torredembarra).³⁶⁴¹

El lloc va ser habitat almenys fins l'antiguitat tardana i més enllà, essent un dels punts més interessants per poder veure com es transforma una de les grans vil·les imperials de l'*ager tarraconensis*. Els treballs arqueològics realitzats per Manuel Berges, aleshores director del Museu Arqueològic Provincial³⁶⁴² van documentar una fase que data en època medieval a la zona de les anomenades termes meridionals. Per dissort, l'estudi dels materials de fet per P. Otiña no va poder localitzar els materials, de manera que només ens queda la referència escrita que va fer el citat arqueòleg aragonès: *“las termas fueron ocupadas temporalmente, ya ruinosas en la edad media, quizás en el primer momento de la reconquista, hasta que surgen Altafulla y Torredembarra como núcleos urbanos. Hemos encontrado rastros de esta ocupación en varias dependencias. Por ejemplo, fogones sobre ladrillos reutilizados en la habitación 2 y en la 4, pero no sobre el piso romano, sino sobre una fuerte capa de tierra y escombros romanos. En el pasillo nº 7 se colocó un fuste reutilizado quizás para hacer una nueva techumbre aprovechando las paredes existentes. En la doce todavía hemos dejado un pequeño depósito medieval construido sobre los escombros del hipocáusto y al cual hemos consolidado con unos pies de hierro. También hay que pensar que*

³⁶³⁸ CRESSIER, P.; RIERA FRAU, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G. 1992; NAVARRO PALAZÓN, J. 1986b.

³⁶³⁹ REMOLÀ, J. A. 1998.

³⁶⁴⁰ IPAC núm. 15186; BERGES, M. 1969-1970d; BERGES, M. 1977a; BERGES, M. 1977b; RAMON SARIÑENA, E.; TARRATS, F. 1999; TARRATS, F.; REMOLÀ, J. A. 2008; TARRATS, F.; RAMON SARIÑENA, E.; MACIAS, J. M. 1998; TARRATS, F.; MACIAS, J. M.; RAMON SARIÑENA, E.; REMOLÀ, J. A.; MAROT, T.; KOPPEL, E. M. 1998a; TARRATS, F.; REMOLÀ, J. A.; SÁNCHEZ GIL DE MONTES, J. 2008.

³⁶⁴¹ ALTISENT, A. 1993, núm. 11; COMPANYYS, I. 1999, p. 22-23, que defensa que la data és 1057; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 26, p. 49-50 id 1057; MORERA LLAURADÓ, E. 1910, apèndix cap. XI, núm. 8.

³⁶⁴² Ara Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (MNAT).

*las ruinas fueron saqueadas ya en época tardoromana, al final del imperio, llevándose las placas de mármol o las tuberías de plomo, por ejemplo...*³⁶⁴³

Entre finals del segle IV i principis del V es documenten terraplenaments a la zona nord de l'*ambulatio*, als quals hom relaciona una sèrie de materials dels segles V-VII, i també amb les restes documentades en les excavacions de M. Berges als anys 60 del segle XX, com el dipòsit Castel o els banys meridionals.³⁶⁴⁴ En aquest cas, es tracta de ceràmiques grises, que P. Otiña data al segle XIII, encara que a manca de més dades, podrien ser també una mica anteriors. Com a material visigòtic a destacar, hem de fer referència d'una sivella, actualment desapareguda.³⁶⁴⁵

Continuem. Les excavacions de P. M. Berges dels anys seixanta i setanta del segle passat van documentar al costat de les estances destruïdes al segle III, una premsa i diversos *dolia* que Chavarría entén que serien per la producció de vi, i que data entre els segles V i VI.³⁶⁴⁶ Així doncs ens trobem amb una important vil·la imperial destruïda al segle III, durant les turbulències dels anys 60. Les transformacions posteriors apunten, sembla ser a l'abandonament de certes parts del conjunt, i l'ocupació amb uns patrons edilicis més pobres i possiblement l'ús agrícola d'un seguit de punts de la *pars urbana*, com serien les termes i les estances de la banda nord de l'*ambulatio* o del dipòsit "Castel." Aquests canvis, que es daten almenys entre els segles V i VI, per Tarrats, Remolà i Sánchez es relacionen amb la necròpolis del carrer dels Munts.³⁶⁴⁷

L'inventari dels materials arqueològics de les excavacions de P. M Berges identifica alguns fragments de ceràmica islàmica.³⁶⁴⁸ Es tracta de peces procedents de l'estrat superficial del dipòsit Castel, individus de terrissa vidrada amb argila força depurada, sense desgreixants visibles a ull nu i vidrat verd pàl·lid.³⁶⁴⁹ A l'estrat 1 s'han identificat ceràmiques dels segles XIV-XIX i olles de ceràmica reduïda amb paral·lels a Tarragona, de manera que es daten al segle XIII. El fet lliga amb la proposta de M. Berges que la part superior del dipòsit Castel es va usar com habitatge en temps medievals.³⁶⁵⁰ Es tracta d'olles de perfil en S, a torn, acabar bast i sense acabament superficial³⁶⁵¹ (**Fig. 11.135**).

3643 BERGES, M. 1969-1970d; BERGES, M. 1977a.

3644 OTIÑA, P. 2005, p. 197.

3645 BERGES, M. 1969-70d; BERGES, M. 1977a; BERGES, M. 1977b; MASSÓ, J. 1999a.

3646 CHAVARRÍA, A. 2001; CHAVARRÍA, A. 2007.

3647 BOSCH GIMPERA, P. 1925; CIURANA, J. 2011, p. 556-559; GARCÍA NOGUERA, M.; MACIAS, J. M.; TEIXELL, I. 1999; LÓPEZ VILAR, J. 1993b, p. 57-80; MENCHON, J. 2012b; SÁNCHEZ REAL, J. 1971.

3648 BERGES, M. 1969-1970d; BERGES, M. 1977a; BERGES, M. 1977b; MENCHON, J. 2013a; OTIÑA, P. 2005, *passim* i especialment p. 191-197.

3649 OTIÑA, P. 2005, p. 195 i nota 31.

3650 BERGES, M. 1977a; BERGES, M. 1977b; OTIÑA, P. 2005, p. 195.

3651 OTIÑA, P. 2005, p. 89-90, fig. 29.

11.9.4 Arcs que poden ser andalusins i retalls a la roca. Més dubtes...

Parlem ara d'arcs apuntats, les arcades que hom ha qualificat de gòtiques o jueves.³⁶⁵² Sovint per la seva simple aparició la construcció associada es data al segle XIV i es defineix estilísticament com obra baix. No hi manquen força casos en què això és cert. Però en força casos són perfectament datables a partir de la segona meitat del segle XII, sovint associats a arquitectures militars i de l'àmbit religiós, i també amb edificis civils.

Es de pensar que aquests arcs també s'utilitzen en l'arquitectura andalusí, amb cronologies força avançades, de finals del segle XI i especialment del XII. Això comporta tenir una altra variable que implica encara més prudència a l'hora de datar casos de construccions amb aquesta solució arquitectònica. Per començar, el darrer trespol de la torre de Santa Perpètua, que es correspon al regruixat i recrescut de la torre potser en època califal, es sustentava per dos arcs dels quals ens han arribat les arracades. El seu desenvolupament només pot ser el d'arc apuntat³⁶⁵³ (**Fig. 11.136**).

A les dependències del costat nord del castell de Siurana es conserven les bases de dues arcades de carreus que distribueixen una estança en tres crugies. Fa un temps havíem proposat que fossin una mesquita, idea tan suggerent com arrauxada.³⁶⁵⁴ El tema es que els treballs arqueològics duts a terme en aquest sector, indiquen que aquests arcs són una mica anteriors a la conquesta feudal³⁶⁵⁵ (**Fig. 11.137**). Afegim a això la troballa fora de context d'un capitell reciclat la cronologia del qual és andalusina (**Fig. 11.138**). El desenvolupament de l'arc marcat pels salmers fan pensar en un sistema d'arcs de mig punt sobre columnes amb capitells com el trobat, que per cert mostra similituds Tunísia amb peces zirís, hamadis i hasfís³⁶⁵⁶ (**Fig. 11.139**).

Una cosa similar passa al castell de Falset. Les cales que als anys 80 del segle XX va realitzar L. Mazaira i unes d'anteriors de les quals no es té informació mostraven que sota del palau dels comtes de Prades havien construccions. Per força s'havien de posar en relació amb l'assentament islàmic i les primeres obres després de la donació a Pere de Déu (1168). La possibilitat es confirma durant els treballs posteriors.³⁶⁵⁷ El cert és que les excavacions dutes a terme en el castell mostren, encara que escadusseres, les evidències d'un assentament andalusí³⁶⁵⁸ (**Fig. 11.140**)

³⁶⁵² Aquest tema, amb les mateixes paraules l'abordem a MENCHON, J. 2020a, p 191.

³⁶⁵³ BADIA, M.; GIRBAL, J.; GUASCH, N.; MENCHON, J.; PASTOR, I.; PRADA J. L. 2015.

³⁶⁵⁴ MENCHON, J. 2006.

³⁶⁵⁵ PIERA TEIXIDÓ, M., MENCHON, J. 2011.

³⁶⁵⁶ PAVÓN, B. 2010b.

³⁶⁵⁷ MENCHON, J.; TEIXELL, J.; 2007; MENCHON, J. 2016b.

³⁶⁵⁸ El castell de Falset ha estat objecte de diferents intervencions arqueològiques des dels anys 80 del segle XX, tot i que el jaciment no ha estat esgotat estratigràficament. A inicis d'aquesta dècada s'hi van fer treballs no oficials, dels quals no es té constància dels seus resultats. Els anys 1985 i 1986, un conveni entre Diputació de Tarragona i el Servei d'Arqueologia de la Generalitat va permetre endegar dues campanyes d'excavacions dirigides per l'arqueòloga Lourdes Mazaira. Les hem de relacionar amb el projecte d'intervenció de l'arquitecte Xavier Climent, el qual es va executar en part i després es va enderrocar també en part anys després. Aquestes són les primeres actuacions reglades, i de les quals tenim les corresponents memòries d'excavació i els primers articles publicats amb els resultats obtinguts. Un hiat en l'actuació sobre el castell canvia amb una sèrie de

Dins del palau es van localitzar una sèrie de murs molt arranats dels segles XI-XII. Sorpren l'arrencada d'un arc que en principi prendriem com a feudal per la seva tipologia, però l'estratigrafia arqueològica i els materials associats, indiquen una datació islàmica. La veritat és que els arcs apuntats i diafragma no són estranys en l'arquitectura andalusí a partir d'aquests temps (Fig. 11.141).

Així ho demostren en primer lloc les cales realitzades per L. Mazaira als anys 80 del segle XX i unes d'anteriors de les quals no es té coneixement científic.³⁶⁵⁹ Mostraven que sota del palau dels comtes de Prades havien estructures que per força s'havien de posar en relació amb l'assentament islàmic i les primeres construccions aixecades després de la donació a Pere de Déu (1168). Així, les actuacions de 1984-1985 i 1998 es localitzen ceràmiques islàmiques. Resultats molt escadussers, però que apuntaven l'existència d'una fase andalusina que es deixa veure a les intervencions de 2005-2006³⁶⁶⁰ (Fig. 11.142).

Les construccions andalusines localitzades a la sala del palau del comte de Prades es van construir sobre la roca, amb murs de llicorella combinats amb carreus petits i un muntant de gran arc del qual resten tres dovelles unides amb morter. També es va excavar una gran llar de 5'50 per 2'25 m, encerclada per una vora de pedra i una base de lloses de pissarra. A més van detectar dues reformes, una al segle XI i l'altra entre els segles XI i XII. Aquestes restes van patir una destrucció violenta, amb un incendi associable potser al moment de la conquesta feudal. Per sobre, ja es documenta una ocupació d'inicis del segle XIII.³⁶⁶¹

projectes dirigits per l'arquitecte Joan Albert Adell, amb les corresponents intervencions arqueològiques. La primera és de 1998, dirigida per J. Menchon, amb una aplicació el 1999 també dirigida per J. Menchon i I. Teixell, que van permetre redactar un segon article en les Jornades d'Arqueologia celebrades a Tortosa aquell mateix any. Una nova fase es va dur a terme entre 2000 i 2001, dirigida per M. Bru i J. Menchon. Entre 2005 i 2006 es va intervenir en el palau i l'església, amb la direcció d'I. Teixell i sota la coordinació de J. Menchon; una actuació de control arqueològic el 2009 dirigida per M. Díaz (DÍAZ 2009); i finalment el 2011 per O. Achon i la coordinació de J. Menchon. Veure: ACHON, O. 2013; ACHON, O. 2015; ACHON, O. 2016; BRU, M.; MENCHON, J. 2002; BRU, M.; MENCHON, J. 2016; MAZAIRA, L. 1985; MAZAIRA, L. 1986; MAZAIRA, L.; MIRÓ ALAIX, M. T.; ROVIRA, C.; SUBIAS, E. 1990; MENCHON, J. 2000c; MENCHON, J. 2016b; MENCHON, J.; TEIXELL, I. 2007; TEIXELL, I. 2016.

³⁶⁵⁹ Es segueix ara el que vaig publicar a: MENCHON, J. 2016b.

³⁶⁶⁰ MAZAIRA, L. 1985; MAZAIRA, L. 1985; MAZAIRA, L.; MIRÓ ALAIX, M. T.; ROVIRA, C.; SUBIAS, E. 1990; MENCHON, J. 2000b; MENCHON, J.; TEIXELL, I. 2007; TEIXELL, I. 2007; TEIXELL, I. 2016. Agraeixo les informacions del Dr. Juan Murillo, cap d'arqueologia de la *Gerencia Municipal de Urbanismo* de l'ajuntament de Còrdova, qui ens proporciona dades valuoses sobre aquests tipus d'arcs i similars ja a partir del primer quart del segle XII en territori andalusí, com serien els del "Patio de los Naranjos" de la catedral de Sevilla, la porta de l'alcassaba de Màlaga o del castell d'Alcalá de Guadaira. Son però, el que en diuen arcs de ferradura apuntats. A més en *caravansarais* al centre de l'actual república turca hem pogut veure arcs perfectament apuntats datats en el segle XII. Ara bé, cal reconèixer que les consultes realitzades a col·legues coneixedors de jaciments andalusins a Catalunya no n'han documentat: Lleida, Balaguer i Tortosa. Tanmateix, pensem que les fases andalusines documentades a Catalunya en aquest segle XII no són pas conegudes, almenys que sapiguem. Agraim les informacions de Carme Alòs, Aleix González, Josep Gallart i Marta Monjo.

³⁶⁶¹ TEIXELL, I. 2016.

En altres punts del territori hi ha elements que fan pensar en poblament anterior a la conquesta, però no hi ha res que ens ho permeti verificar arqueològicament a banda de la superposició de fases ja feudals.

És el cas de les estructures tallades a la roca al costat de l'església de Sant Miquel d'Escornalbou (Riudecanyes, Baix Camp). Aquí ens trobem amb una pedrera oberta *ex professo* per bastir el conjunt conventual, la qual afecta un seguit de reguerons associables a un dipòsit d'aigua (**Fig. 11.143**). També hi ha una gran sitja tallada per l'actual accés. És interessant tenir en compte que en aquestes muntanyes, fins el 1170 va haver resistència andalusina.³⁶⁶² Tampoc podem oblidar que estem al costat de la serra de l'Argentera, zona minera que hem de veure explotada des de l'antiguitat³⁶⁶³ (**Fig. 11.144**).

Eduard Toda vol veure un assentament romà important a Escornalbou com tres arcs que hi ha a l'entrada del conjunt monumental, a més d'una sèrie de murs, ara de difícil per no dir impossible identificació, fins la plaça de l'església. Descriu parets dins del temple que relaciona amb una torre i una altra davant del seu portal, les dues unides amb una muralla de sis pams. Una tercera torre seria dalt del turó de Santa Bàrbara, "*que durà fins als comensaments del segle XIX quan se construhí la ermita.*" de la qual queden "*restes de parets quals pedras salinadas van desfentse lentament.*" S'unia a les de la col·legiata per dos muralles de les quals segons Toda queden les empremtes a les roques.³⁶⁶⁴ Aquest turonet on hi ha la capella de Santa Bàrbara, es coneix com la Celòquia. Allí Bolòs, pensa en una torre i data els murs al segle XII, tot i que obre les portes a una cronologia anterior³⁶⁶⁵ (**Fig. 11.145**).

Altres retalls a la roca els trobem a Siurana, en diferents punts de la cinglera on s'estableix el poble medieval fins arribar al *hisn*, a l'entrada del poble. Per exemple, prop del Salt de la Reina Mora, a la vessant nord es veuen empremtes d'embigats i un dipòsit excavat Al cingle, a relacionar amb la recollida d'aigua. Afegim la comentada base picada a la roca d'una torre albarrana al costat del refugi Ciríac Bonet del Centre Excursionista de Catalunya³⁶⁶⁶ (**Fig. 11.146**).

Fora del nucli del poble actual, passada la Creu del Centenari, en direcció oest ens trobem amb la carena del poble, un espai erm i nu on es veu a la penya viva un seguit de retalls entre els que destaquen tres sitges o dipòsits (**Fig. 11.147**). L'estructura és rectangular amb els costats arrodonits a la boca obrint-se a l'interior per donar pas a una forma ovoïdal. La primera té unes dimensions de 0'90 per 0'10 m, una segona 1'14 per 0'97 i estan parcialment colmatades. La tercera documentada té dos costats rectes aprofitant un tall natural de la roca. Aquests fan 1'30 per 1'60. Al costat de la primera i tercera hi ha uns petits canals que fan pensar que es tracta de cisternes per recollida de pluvials. Prop de les tres estructures documentades, ja al cingle hi ha una

3662 GORT, E. 1995f.

3663 BOLÒS, J. 1995e; GORT, E. 1995f; TODA, E. 1926, p. 23-44.

3664 TODA, E. 1926, p. 35-38.

3665 BOLÒS, J. 1995e.

3666 MENCHON, J. 1995s; MENCHON, J. 1995w; MENCHON, J. 2003a; MENCHON, J. 2006; PIERA TEIXIDÓ, M., MENCHON, J. 2011.

cubeta excavada a la roca, d'unes dimensions de 90 per 70 cm. Sumí's un enterrament a la roca de filiació andalusina.³⁶⁶⁷

La seva situació fora del nucli del poble, en una zona sense vestigis d'hàbitat aparents fa pensar que es tracti, com hem comentat amb les altres restes, que són d'època andalusina ja que la població feudal s'organitzaria al voltant de l'església.³⁶⁶⁸

Afegim a aquest seguit d'espais el ja citat de la Roca del Grínjol, a Prades, o els reguerons a la roca a la Mola dels Quatre Termes, prop de Rojals.³⁶⁶⁹ També en tenim al santuari de la Mare de Déu de la Roca, a Mont-roig del Camp (**Fig. 11.148**), o a l'ermita de Sant Antoni de Prades (**Fig. 11.149**). Això no vol dir, però, que totes les cadolles, pous, recs, cisternes, forats de pal que hi ha a les roques d'aquestes comarques siguin per força ni tardoromanes ni alt medievals. Poden ser anteriors i poden ser posteriors. Pensem en la tradició de l'explotació silvícola des de temps immemorials fins la industrialització.

No podem tancar aquest capítol sense com a mínim citar els hàbitats en abrirs o balms, ben presents en la geografia d'aquest territori. De fet arreu del país hi ha constància de la troballa de materials arqueològics des de l'antiguitat tardana en coves i abrirs. Ara bé, cal dir-ho, en la immensa majoria d'excavacions arqueològiques en aquests espais l'objectiu ha estat sempre l'estudi de les fases prehistòriques, de manera que aquestes fases molt més avançades en el temps o no s'han estudiat o senzillament s'han ignorat. Això es palesa per exemple en la monografia de Salvador Vilaseca, *Reus y su entorno en la Prehistoria* ben poques són les cavitats amb estratigrafia prehistòrica on es dona compte de fases d'època romana, tardoromana o medieval. Seria el cas de la Cova Josefina a Escornalbou, precisament o Mn. Joan Serra Vilaró hi va realitzar treballs arqueològics finançats pel mecenes Eduard Toda i Güell. Allí va trobar materials arqueològics de l'edat del ferro barrejats amb d'altres de romans "y aún posterior."³⁶⁷⁰ Eduard Toda explica que "Los objectes mes antics perteneixen a la edat neolítica, y la colecció segueix fins al'epoca actual, passant pela eneolítica, romana, visigòtica, musulmana y cristiana mitjeval."³⁶⁷¹

De fet, Serra Vilaró, quan explica les seves excavacions a la Cova Josefina diu que va trobar un fragment de *terra sigillata*³⁶⁷² i dos peces de sivella visigòtica, una altra que pren com islàmica³⁶⁷³ (**Fig. 11.150**).

Però d'evidències n'hi ha com a la Cova Colomera (Mur, Pallars Jussà) amb un dipòsit de materials dels segles IV-V en un lloc amb ocupació neolítica, eneolítica, de les edats del bronze i ferro I,³⁶⁷⁴ o la cavitat M 35 del Baix Pallars, amb una fase del neolític

3667 MENCHON, J. 1995v.

3668 MENCHON, J. 1995w

3669 PLANAS DE MARTÍ, I. 2001, p. 51.

3670 TODA, E. 1925, p. 23-44; VILASECA ANGUERA, S. 1973, vol. I, p. 201.

3671 TODA, E. 1926, p. 23-44, en concret p. 29.

3672 SERRA VILARÓ, J. 1925, p. 17.

3673 SERRA VILARÓ, J. 1925, p. 17, 50-51, lám. XL, núm. 1, 2, 3.

3674 PADRÓ, J.; VEGA, J. de la 1989; REYES, T. 1993.

final-calcolític, una romana republicana i una segona també dels segles IV-V³⁶⁷⁵ (Fig. 11.151).

De fet, aquesta realitat arqueològica s'ha palesat en algunes coves del Prepirineu i Pirineu, datant-se especialment a la franja entre els segles IV-VI dC, i dates més tardanes i tot. En termes generals s'interpreten com ocupacions estacionals o temporals, tal i com s'ha proposat a la Colomera i la cavitat M 35. No és una situació anòmala doncs també es veu a la Vall de l'Ebre³⁶⁷⁶ i a les Serralades Prelitoral i Litoral catalanes,³⁶⁷⁷ així com a la resta del continent. És el cas de la *Cueva del Moro* (Olvena, Osca) amb materials dels segles IV-V sobre nivells de l'edat del bronze i neolític.³⁶⁷⁸ No manquen casos en què es veu una ocupació estable com Los Husos a Àlava, amb materials que arriben a inicis del segle VIII.³⁶⁷⁹ També són interessants els casos estudiats al País Basc, la Cornisa Cantàbrica o La Rioja.³⁶⁸⁰ I no manquen casos al País Valencià.³⁶⁸¹ En el cas català, el tema ha estat estudiat per exemple en època ibèrica amb una llarga sèrie de llocs interpretats com coves-santuari on no manquen casos on hi ja presència de materials d'època romana, encara que no es fa esment dels que puguin haver en l'antiguitat tardana o època medieval, tot i de manera genèrica recull les troballes de ceràmica imperial i tardoromana, vidre i monedes.

S'ha pensat que aquestes ocupacions de coves, balms i abrics a l'antiguitat tardana i posterior es deu a situacions d'inestabilitat i d'inseguretat que porta a refugiar-se a zones de muntanya tot fugint del pla.³⁶⁸² En part Salvià és el responsable d'aquesta idea quan explica que rics i pobres fugien a llocs segurs per culpa dels bàrbars i els recaptadors d'impostos.³⁶⁸³ Però la realitat és molt més rica, i cal pensar no solament en amagatalls, sinó en residències estacionals vinculades a la transhumància i l'explotació dels recursos silvícoles, també a l'eremitisme, fins i tot a residències del poder per no dir castells.³⁶⁸⁴

³⁶⁷⁵ PÉREZ ALMOGUERA, A.; RAFEL, N.; ARILLA, M.; CARRERAS, T. 2011.

³⁶⁷⁶ ESPINOSA, U. 1991; GIL, L. 1997; GONZÁLEZ BLANCO, A. 1979a; LÓPEZ RODRÍGUEZ, J. R. 1985, p. 146-152; RODANES, J. M. 1997.

³⁶⁷⁷ ARIÑO GIL, E.; GURT, J. M.; PALET, J. M. 2004.

³⁶⁷⁸ AGUILERA ARAGÓN, I. 1996; UTRILLA, P. 1996.

³⁶⁷⁹ QUIRÓS, J. A.; ALONSO, A. 2007.

³⁶⁸⁰ GIL, L. 1997; GUTIÉRREZ CUENCA, E.; HIERRO GÁRATE, J. A. 2007; GUTIÉRREZ CUENCA, E.; HIERRO GÁRATE, J. A. 2012; GUTIÉRREZ CUENCA, E.; HIERRO GÁRATE, J. A. 2015, HIERRO GÁRATE, J. A. 2011; RODANES, J. M. 1997.

³⁶⁸¹ RIBERA, A.; BOLUFER, J. 1993.

³⁶⁸² BLÁZQUEZ, J. M. 1985:

³⁶⁸³ SALVIÀ DE MARSELLA, *De gub. Dei V*, 5, 23. En el cas de la cavitat M 35, Pérez-Almoguera, Rafel, Arilla i Carreras fan un ràpid i sucós repàs a la situació inestable dels segles IV-V i mostren que no quadra del tot amb les cronologies de les ocupacions del territori, ni amb la idea de desaparició urbana o de desocupació del pla, ans al contrari, doncs si bé hi ha vil·les que es fortifiquen, el comerç va continuar, això sí, amb les corresponents modificacions respecte als patrons d'època imperial.

³⁶⁸⁴ BOLÒS, J. 2014b. R. Navarro és prou entenedora: "No podem, deixar de banda, finalment, l'ocupació esporàdica de les coves i grutes de muntanya, al final de l'antiguitat, i el que això pot significar. La troballa constant de ceràmica sigillada (especialment de la Gàl·lia Narbonense), acompanyada en ocasions d'altres objectes, entre els quals sovintegen les monedes dels últims

Per la demarcació de Tarragona hi ha casos de coves amb materials d'època romana i medieval (**Taula 11.3**). Per exemple tenim els casos de la Cova de la Font Major (Espluga de Francolí, Cova del Garrofet, les coves Gran i de l'Areny de Mont-roig properes al santuari de la Mare de Déu de la Roca, la cova C del Cingle Blanc de l'Arbolí.³⁶⁸⁵ Però també s'han documentat enterraments que si bé en principi semblaven prehistòrics, realment n'hi ha almenys dos d'època visigoda i andalusí, com es veu gràcies al 14C a la Coveta de l'Heura d'Ulldemolins.³⁶⁸⁶ De fet la majoria de materials són del calcolític excepte aquests dos enterraments. Una de les datacions (Beta 299206) es fixa al 612-651 cal AD (1 sigma i 100% de probabilitats), i l'altra (Beta 299207) va al 771-903 cal AD (2 sigmes i al 84'8% de possibilitats) o d 918-964 cal AD (a 2 sigmes i 15,1% de possibilitats).

La presència de ceràmiques d'importació africana, sudgal·lica, oriental, vidre etc. en aquestes coves, balmes i avencs indica amb meridiana claredat que no s'havien trencat les línies de comerç amb la Mediterrània. Això ho demostra per exemple la troballa i de closques d'ostres al jaciment dels Altimiris, conjunt monàstic de muntanya a la serra del Montsec, i en nivells arqueològics datats als segles VI-VII. Tot fa pensar que venien de la costa tarraconense i arribarien conservades seguint les rutes que comunicaven el Prepirineu amb la capital provincial: *"Així, doncs, coneixien una manera de conservar les ostres en vinagre i calia col·locar-les en un recipient prèviament recobert de pega, la qual impermeabilitzava i, probablement, segellava el recipient per evitar l'entrada de bacteris que poguessin malmetre les ostres. Aquest sistema permetria conservar les ostres els suficients dies per ser transportades a llocs allunyats de la costa com és el nostre cas. La distància d'uns 150 km que separen els Altimiris de la costa tarraconina, es podria realitzar amb entre dos i quatre dies. Cal suposar, doncs, que aquest o algun altre sistema asseguraria la seva conservació durant aquest interval de temps."*³⁶⁸⁷

emperadors romans i fins i tot una àmfora romana sencera, s'ha prestat a la interpretació de les més diverses hipòtesis. Una de les més reiterades és la que considera aquests llocs com a punt de refugi en moments de perill, causats per problemes d'inseguretat i crisis propis d'aquesta època. Les coves i els abrics rocallosos dels Pirineus i els Prepirineus, catalans i aragonesos, igual que en altres indrets de Catalunya, com ara Mediona (Alt Penedès), foren freqüentats des de la prehistòria. Curiosament no s'esmenten estructures de combustió que puguin justificar algun tipus de vida en el seu interior. També s'ha relacionat el fet amb el moviment eremític. Referent a això es podria especular amb la concavitat artificial dels Clots de Sant Julià (Baix Empordà), que té una creu incisa al damunt de la roca. Una hipòtesi plausible i suggeridora és la que defensa la utilització de les coves com un lloc d'estada temporal per a pastors, a causa d'una intensa activitat ramadera en aquestes zones. Aquesta interpretació es relaciona, i assoleix el màxim de coherència, amb la reinstauració de la transhumància al final de l'antiguitat, activitat econòmica que podria ser la clau que justificués la fundació de la Ciutat d'Urgellum (la Seu d'Urgell) i la reocupació del poblat encimbellat i fortificat del Roc d'Enclar, a Andorra, situacions que podrien correspondre a un increment de població establerta en una vall fèrtil, en la qual el Segre actuaria com a eix generador de les relacions entre la Cerdanya i les planures del S." NAVARRO SÁEZ, R. 1999a, p. 121. Hem el·lidit les citacions que fa l'autora.

3685 GONZÁLEZ ALCALDE, J. 2006.

3686 MONJO, M.; MONTERO, I.; RAFEL, N. 2021; PEDRO, M. 2001. Cfr. capítol 6, fitxa núm. 160.

3687 SANCHO, M. 2018b.

I no sembla ser un fet aïllat doncs també s'han trobat en nivells tardoromans a les excavacions al costat de la catedral de la Seu d'Urgell.³⁶⁸⁸ Una *delicatessen* que no seria pas econòmica en un centre religiós que no té pas una arquitectura d'ostentació, o al costat d'un altre punt de reunió comercial i de comunicacions amb un important centre religiós que amb el temps serà seu episcopal si és que ja no ho era a l'antiguitat tardana.³⁶⁸⁹

Pérez, Rafel, Arilla i Carreras pensen en un augment demogràfic en zones de muntanya mentre sembla baixar en espais urbans cas d'*Ilerda*. Això va implicar el naixement de noves seus eclesiàstiques com Urgell que ja es documenta al II Concili de Toledo el 527.³⁶⁹⁰ La seva existència s'associa a un mercat de tipus ramader precisament a l'aiguabarreig dels rius Segre i Valira.³⁶⁹¹

Una altra explicació d'aquestes ocupacions és vincular-les amb focus d'eremitisme fet que ens parlaria que el cristianisme estaria força arrelat en la societat rural de l'època.³⁶⁹² Cal descartar però l'ús funerari per la manca d'enterraments i la presència d'atuell de cuina en quantitat, però cal obrir les portes al seu ús ritual.³⁶⁹³

És més versemblant vincular la utilització de coves, balmes i abrics amb la mineria, l'explotació del bosc i el creixement d'una economia ramadera quan fins feia poc la base era essencialment agrícola.³⁶⁹⁴ Cal pensar que no és una cosa nova sinó que la cura i explotació del bestiar no era pas una activitat estranya en època antiga. Ara bé, Pérez, Rafel, Arilla i Carreras apunten una possibilitat tan interessant com discutible a la *Tarraconesa oriental*: *“la expansión de la ganadería debe mucho a la entrada de gentes nuevas —los bárbaros—, que la tenían como actividad preferente, pero es evidente que en nuestra zona ocurre con gentes que vivían allí, pues es entonces, a inicios del siglo V, cuando llegan, aún no para quedarse, los primeros bárbaros como vemos en la carta de Consencio, y las ocupaciones parecen situarse en su mayor parte en la segunda mitad del siglo IV y primera mitad del V.”*³⁶⁹⁵

Però la incidència de contingents bàrbars en aquestes terres sembla més aviat molt petita. El que va acompanyar a l'augment de la ramaderia, a banda de canvis climàtics encara discutits és la possibilitat de atresorar una riquesa que és mòbil, que al mateix temps comporta plusvàlues en càrnics, làctics, pells i derivats així com força de treball, tots ells productes bàsics enfront d'una davallada del sistema agrícola que necessita més gent per aconseguir aquests béns en quantitat suficient. A més, són possessions que a més de mòbils i vives es poden reproduir de manera que són un valor d'intercanvi enfront de les acomodaticies i fiduciàries transaccions monetàries. I

³⁶⁸⁸ SANCHO, M. 2018b, p. 75 nota 9. Excavacions de 2016 a la façana nord de la catedral, dins una sitja amb materials tardoantics. Excavació de l'arqueòleg Walter Alegria.

³⁶⁸⁹ Cfr. SALES, J. 2011, p. 113-118.

³⁶⁹⁰ PÉREZ ALMOGUERA, A. 1996.

³⁶⁹¹ SANCHO, M. 2018b, p. 116.

³⁶⁹² COLL CONESA, J. M.; MOLINA VALLMITJANA, J. A.; ROIG BUXÓ, J. 1995b; ROIG DEULOFEU, A.; ROIG BUXÓ, J. 1995.

³⁶⁹³ SANCHO, M. 2018b, p. 116.

³⁶⁹⁴ GONZÁLEZ BLANCO, A. 1979a.

³⁶⁹⁵ SANCHO, M. 2018b, p. 116.

sumar a tot això, l'explotació minera i metal·lúrgica com es demostra en els casos prioratins regestats més amunt.

Ja s'han comentat les sivelles visigòtiques procedents de les balmes de Rojals i Rojalons (Montblanc)³⁶⁹⁶ a les quals hem sumar la terrissa medieval de la Cova del Garrofet de Selma (Querol, Conca de Barberà) on també es va localitzar tan ceràmica ibèrica, com romana³⁶⁹⁷ (**Fig. 11.152**). Cal també tenir en compte els materials arqueològics d'època romana procedents de la Cova de la Font Major, espai de culte des de la prehistòria i revisar si també n'hi ha d'època tardoantiga i alt medieval.³⁶⁹⁸ De fet, Graells *et alii* apunten que aquests "*ens informen de l'existència d'una seqüència d'ocupació molt completa que abasta des del paleolític fins als nostres dies.*"³⁶⁹⁹

Un altre cas és el de la Roca de Miravet o coll del Sègol. D'entrada el topònim ja és indicatiu, a més coneixem l'existència de tombes de lloses. I en una cavitat, l'any 1977 es va trobar un fragment de sivella de bronze. Fa 2'5 cm de costat i es decorava amb una secció amb tres rectangles concèntrics incisos i dins signes geomètrics. Carreras la vincula a les sivelles de cinturó arronyonades de models romans tardans o bizantins, i es data cap al segle VII³⁷⁰⁰ (**Fig. 11.153**).

A la de Mont-ral també trobem materials prehistòrics associats a d'altres de l'antiguitat tardana com 17 fragments de ceràmica grisa paleocristiana (DSP), un fragment d'ampolla de vidre, ceràmica comuna o un punxó decorat. (**Fig. 11.154**).

Tenim evidències d'hàbitat troglodític al peu del castell de Vespella de Gaià (**Fig. 11.155**). Es concentren a la banda sud del turó i com en altres casos s'observen empremtes d'habitatges a la roca. S'identifiquen coves fetes anar com habitatges, les marques dels caps de biga, trulls, escales a la roca etc. A la part nord del castell hi ha una cova oberta a la roca i una altra a sobre. També hi ha unes basses i de camí al castell més cavitats en la roca. Bolòs, Urpí i Resina³⁷⁰¹ les relacionen amb els ermitatges del Baix Llobregat i l'Anoia, els hàbitats rupestres de la Caula II i les Cavorques a l'Empordà, fins i tot amb les del País Valencià i Andalusia.³⁷⁰² Tenen una cronologia "*potser propera a l'any 1000.*"

Al terme de Vilabella, J. Vergès i J. Zaragoza identifiquen la Cova del Lladre com un abric habitat en època medieval, tot i que cal fixar la seva cronologia d'utilització.³⁷⁰³ És al costat oriental de l'istme del Gaià a l'alçada de la Cova Fonda. És un abric de planta trapezoïdal de 13 x 7'5 metres i alçada de 2'20. L'accés es tanca amb una paret de pedra i morter i encara conserva una espitllera. S'interpreta més com a lloc

³⁶⁹⁶ ESPELT, J.; POBLET, C. 1978; MASSÓ, J. 1999a; MASSÓ, J. 1999b; MENCHON, J. 1999a.

³⁶⁹⁷ VEGA, J. de la 1987.

³⁶⁹⁸ MARCET, R. 1983; RAURET, A.M. 1962, p. 251 i especialment VILASECA ANGUERA, S. 1957, així com VILASECA ANGUERA, S. 1960; VILASECA ANGUERA, S. 1964.

³⁶⁹⁹ GRAELLS, R.; BALSERA, R.; SARDÀ, S. 2011, esp. p. 229.

³⁷⁰⁰ CARRERAS CASANOVAS, A. 2000a, p. 24-25; CARRERAS CASANOVAS, A. 2006, p. 46-47.

³⁷⁰¹ Bolòs, J.; URPI, M. R.; RESINA 1995c

³⁷⁰² RIBERA, A.; BOLUFER, 1993; BOLÒS, J.; URPI, M. R.; RESINA 1995c RIU I RIU, M. 1972; PUERTAS TRICAS, R. 1982.

³⁷⁰³ VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1999, p. 47-49.

defensiu que no pas d'habitatge que es data entre els segles XI-XII que caldria calibrar arqueològicament (**Fig. 11.156**).

Al costat de l'església d'Albarca hi ha una placeta amb el costat nord tallat a la roca, sobre la qual hi va haver el castell. Precisament en aquest espai públic es veu una cavitat oberta al cingle i una sèrie de forats en línia que es corresponen als encaixos d'un embigat associable a un habitatge. Bolòs indica de la balma fa 1'80 de fons, 2'90 m. d'ample i 1'70 m. d'alt i la relaciona amb habitatges troglodítics com els dels Montgons o Vespella de Gaià. A les parets de roca dels costat també es veuen més encaixos de biga. Tot això porta a pensar en un habitatge de 8 x 3'30 m. amb coberta a una vessant mirant al sud. Es data en època medieval tot i els dubtes, doncs es molt difícil establir una cronologia absoluta³⁷⁰⁴ (**Fig. 11.157**).

Cal per una observació respecte als retalls a la roca d'Albarca que C. Biarnès havia interpretat com els reguerons d'un altar de sacrificis d'època preromana.³⁷⁰⁵ Es van descobrir durant les obres de restauració que es dugueren a terme els anys setanta del segle XX a l'església de Sant Vicenç. Es tracta d'una sèrie de retalls a la roca, a la zona de la capçalera del temple. En realitat són les empremtes del suport de la mesa de l'altar romànic, al centre de l'absis, i els rebaixos d'un reconditori per a guardar-hi relíquies. Al darrere, més a llevant, d'altres empremtes corresponen a l'encaix de l'altar tridentí, recolzat al mur de l'absis. Altres retalls correspondrien, atesa la seva situació al final del presbiteri, a alguna mena de tancament ja d'època moderna³⁷⁰⁶ (**Fig. 11.158**).

Davant de Siurana, hi ha la Siuranella, una plataforma de roca vermella en la qual hi ha una sèrie de balmes o coves entre les que destaca la del Tití o de Donya Blanca. Al seu interior es veuen cara una sèrie de murs i parets, algunes de tàpia, així com arcs medievals que indiquen una ocupació important de l'espai al llarg del temps. Però altra vegada, sense una actuació arqueològica, no es pot dir res sobre l'origen de l'ocupació.³⁷⁰⁷ La llegenda explica que en aquesta cova va viure com anacoreta una donzella que es deia que era fira del comte de Prades, de nom Blanca.³⁷⁰⁸ Se'n parlarà al capítol 11 (**Fig. 11.159**).

11.10 MINERIA, UNA VELLA (DES)CONEGUDA

Un dels temes que pot oferir una important informació de l'explotació dels recursos naturals és la mineria, que sabem en funcionament des d'època prehistòrica a la zona del Priorat-Baix Camp, però que no ha estat un tema d'estudi preferencial.

El bloc de Muntanyes de Prades-Priorat ofereix un seguit de recursos minerals que van ser explotats des de l'antiguitat fins pràcticament mitjan segle XX. Sense voler

³⁷⁰⁴ BOLÒS, J. 1995k.

³⁷⁰⁵ BIARNÉS, C. 1978; LIAÑO, 1983, vol. I, pàg. 30.

³⁷⁰⁶ MENCHON, J. 1995x.

³⁷⁰⁷ Agraeixo les fotografies proporcionades per Joan Olivé Remiro.

³⁷⁰⁸ FORT I COGUL, E. 1970, p. 132.

entrar en el detall merament mineralògic i geològic, tenim manganès, plom, zinc, coure-tungsten, wolframi; argent, or i el grup platí. Sumem ferro, coure, seleni.³⁷⁰⁹

L'explotació minera del territori es documenta ja des d'època prehistòrica amb les mines del Bessó, la troballa de pics miners a la Solana del Bepo, o els materials de la Coveta de l'Heura.³⁷¹⁰ Recordem que precisament en aquests dos jaciments hi ha també enterraments alt medievals.³⁷¹¹

D'aquí es va extreure malaquita, com també al es va fer al pic de l'Àliga, al filó Atrevida. Al Puig Roig, al Masroig, i al Calvari del Molar,³⁷¹² hi ha dades sobre mineria preibèrica, dedicada a coure i plom de galena argentífera dels meners pròxims³⁷¹³ (**Fig. 11.160**).

En època romana està clara l'explotació de la galena de Bellmunt del Priorat, a la Blancadera i Espinós, d'on procedeixen llànties d'oli d'època romana.³⁷¹⁴ De fet, l'estudi de Claude Domergue centrat en la mineria romana referència un seguit de llocs on hi ha evidències d'explotació al Priorat: la Mina Regia de Bellmunt (zona Espinós), EL Molar (punts Lucía i María de las Dolores, sectors Mas del Pardo, Mariol i la Chima), Vallclara i Vimbodí (barranc de Salanca i la zona propera a Poblet), Ulldemolins (Solana del Bepo).³⁷¹⁵

Per al control de la producció i l'exportació del mineral hom pensa en assentaments militars com Sant Miquel de Vinebre en època romana republicana, així com la troballa d'algunes peces d'armament a la Font de n'Horta o Pla del Sedó a la Ribera d'Ebre, però que també es poden vincular a altres accions militars.³⁷¹⁶ El fet és que una part del mineral prioratí podia sortir del territori per la vall de l'Ebre, mentre altra, ja de la vessant de Muntanyes de Prades, ho podria fer pel barranc del riu Llastres que arriba a l'Hospitalet de l'Infant on X. Dupré³⁷¹⁷ pensa en un santuari comercial o *emporion*, de fet la cita de Plini el Vell del "*plumbum nigrum oleastrense*" és eloqüent,³⁷¹⁸ i els estudis metal·logràfics demostren la seva explotació des de ben aviat³⁷¹⁹ (**Fig. 11.162**).

3709 CANET, C 2003; CANET, C; ALFONSO, P.; MELGAREJO, J. C, JORGE-VILLAR, S. 2003; CANET, C.; ALFONSO, P; MELGAREJO, J. C.; FALLICK, A. E. 2005.

3710 VILASECA ANGUERA, S. 1973 *passim*; GENERA, M.; MELGAREJO, J. C. 2015.

3711 Cfr. capítol 6, fitxes 160 i 161.

3712 GENERA, M. 1993b; GENERA, M. 1995b; GENERA, M. 2007; RAFEL, N.; ABELLA, J.; MARTÍNEZ, A. 2004.

3713 RAFEL, N.; ABELLA, J.; MARTÍNEZ, A. 2004; GENERA, M.; MELGAREJO, J. C.; MATA-PERELLÓ, J. M. 2007.

3714 GENERA, M.; MELGAREJO, J. C. 2015.

3715 DOMERGUE, Cl. 1988, *passim*.

3716 Genera, M.; 1993; Genera, M. 2009; Genera, M.; Melgarejo, J. C. 2015.

3717 DUPRÉ, X. 2006b.

3718 "*Nigri generibus haec sunt nomine: louetanum, Caprariense, Oleastrense...*" PLINI, *Hist. Nat.* 24, 49, 164.

3719 BOLÒS, J.; PAGÈS, M. 1982; GENERA, M.; MELGAREJO, J. C. 2015; NOGUERA, J. 2006; RAFEL, N.; ARMADA, X. L. 2010; RAFEL, N.; ARMADA, X. L.; BELARTE, C.; FAIRÉN, S.; GASULL, P.; GRAELLS, R.; MORELL, N.; PÉREZ ALMOGUERA, A.; VILLALBA, P. 2008; REMOLÀ, J. A. 2002a; REMOLÀ, J. A.; PÉREZ MARTÍNEZ, M. 2013; RODNEY, T. 1999.

També ho faria pel coll d'Alforja cap a Tàrraco. El topònim Gallicant, prop de l'Arbolí indicaria un destacament militar de *gallicani* o tropes gal·les de l'antiguitat tardana per controlar aquesta explotació.³⁷²⁰ Afegim també la possibilitat que la zona de la vall de Poblet i Muntanyes de Prades, a la qual es vincula la famosa inscripció de Riudabella,³⁷²¹ on parla de la gestió d'aigües sobrants, i el castell de *Severus* de la carta XI* de Consenci a sant Agustí d'Hipona, siguin ecos d'uns predis estatals d'època romana que no solament controlin unes zones d'explotació silvícola i de pastures, sinó també de d'explotació minera, continuada després en època andalusina i medieval.³⁷²² Pensem en el control de l'extracció d'argent per la cancelleria que l'infant Pere instal·la al castell de Falset, com cap i casal del comtat de Prades.³⁷²³

El cas de la zona de Poblet, del quan se'n parlarà al capítol 12, fa pensar en una explotació de mines d'argent ja d'època romana. La toponímia del barranc de l'Argentera, al peu de Castellfollit, ens parla d'aquest fet, i cal relacionar-hi els jaciments de la Torre del Moro, el despoblat de Castellfollit, la Font de Nerola i una mica més enllà la Granja Mitjana.³⁷²⁴

Els textos àrabs ens parlen, cas d'Al-Bakri, de l'explotació d'alcofol (alcohol-galena) i esmaltina al territori de Tortosa, al qual cal vincular el Priorat i part del Baix Camp.³⁷²⁵ En el mateix sentit ens parla Al-Qazwini.³⁷²⁶

Els feudals també van explotar els recursos miners. És el cas, estrany però, de la donació de les *argenteras* als pobladors de Porrera el 1180.³⁷²⁷ A més els topònims delaten l'explotació d'argent cas de la donació de la Selva del Camp (1164) amb la cita de les *voltis de Argenteria* i el *torrentem de Argenteria*.³⁷²⁸ Sumem una altra dada, el 1271 Guillem d'Entença va eximir el pagament de la gavella de les explotacions mineres.³⁷²⁹

Els topònims també són indicatius. Per exemple es planteja que La Febró ve de *villa fabrorum*, que fa pensar en fargues que traurien el carbó de les zones de bosc.³⁷³⁰ De fet tenim constància en dos punts ben separats de *Serra Carbonaria*, que es correspon a

³⁷²⁰ OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013.

³⁷²¹ CIL II² suppl. 14 núm. 2299.

³⁷²² AMENGUAL, J. 1999.

³⁷²³ CABESTANY, J. F. 1980a; GORT, E. 2003, *passim*; MENCHON, J. 2016b; ROMERO TALLAFIGO, M.; PALET, M. T. 1984.

³⁷²⁴ ALTISENT, A. 1966a; ALTISENT, A. 1993, doc. 143 i 436; BATET, C. 2006, p. 45-52; FINESTRES, J. 1757, p. 58-69; GONZALVO, G. 2012; GOROSTIDI, D. 2010, núm. 53; MAYER, M.; POBLET, M. 1992; OLESTI VILA, O.; OLESTI PRATS, F. 2013; MENCHON, J. 2009b; PAGÈS, M. 1983, p. 62-66; RIU I RIU, M. 1991.

³⁷²⁵ AL-BAKRI: *Kitab al-Masalik wa l-mamali*. Cita § 53 p. 87 de BRAMON, D. 2000, p. 87.

³⁷²⁶ BRAMON, D. 2000, § 57 p. 89; AL-QAZWINI, *Atar al-bilad*, p. 366 b.

³⁷²⁷ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 161; GORT, E. 2003, p. 36; MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 496.

³⁷²⁸ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 125; MORERA LLAURADÓ, E. 1897apèndix cap. XVI, doc. 25, XXVIII.

³⁷²⁹ FLORES, M. 2003; FLORES, M. 2004; FLORES, M. 2007.

³⁷³⁰ *Onomasticon Cataloniae* vol. IV, 1995, p. 203-204.

Miramar i a Muntanyes de Prades.³⁷³¹ Sumem el lloc de Montferri o el *Monte Ferreo* que surt com afrontació en la donació del castell de la Riera (Ullastrell) el 1059.³⁷³² Més discretament el topònim cros indica extracció de mineral. Apareix en uns quants punts: Caseta del Cros a Bellmunt del Priorat, les Granges del Cros a Riudoms o el Barranc dels Crossos al Baix Camp.³⁷³³

Tampoc manquen topònims associats a la mineria entre el Camp i el Baix Penedès. Per exemple, a Bonastre, on se sap d'extracció de ferro i alcofol.³⁷³⁴ Sumem el cas de Montferri amb la citació d'"*ipsas fabricas totas*."³⁷³⁵

Passem al camp arqueològic. Les excavacions a la Mina de la Turquesa (2012-2015) de Cornudella de Montsant han proporcionat datacions interessants. En efecte, l'equip de la Universitat de Lleida que ha treballat en aquest mener, també conegut com la Mina del Mas de les Moreres va permetre realitzar algunes datacions radiocarbòniques en aquest centre d'extracció de minerals d'època prehistòrica. Procedeixen de la sedimentació d'obliteració d'aquesta mina de coure, que gràcies a això es data entre els segles VII i X, mentre que les mostres de pol·len porten a la segona meitat del segle VII i tres primers quarts del VIII.

L'estudi palinològic mostra un paisatge vegetal mediterrani, amb certa influència submediterrània i eurosiberiana, amb evidències de desforestació, atropització, cultiu proper de cereals i presència propera d' *Olea*.³⁷³⁶ És a dir, una coberta vegetal semblant al que marquen altres anàlisis semblants i en aquest arc cronològic, com el cas de La Pineda.³⁷³⁷ Precisament es correspon a la zona 4 de la columna pol·línica, datada entre el 600 i 1050, on es detecta la baixada del percentatge de pol·len arbori i augment d'*Olea*. De nou ens trobem amb el procés de desforestació que es veu a Cubelles,³⁷³⁸ Amposta³⁷³⁹ o l'Empordà.³⁷⁴⁰ La interpretació porta com en altres casos, a la continuïtat agrícola ara centrada en cereal i oli, així com a l'augment significatiu de la ramaderia de transhumància.

Una altra cavitat prehistòrica que ha proporcionat informació del període que ens ocupa és la Cova G de l'Arbolí. D'aquí procedeixen uns bocins metàl·lics procedents els quals Salvador Vilaseca va identificar com fragments de punyals i ganivets

³⁷³¹ ALTISENT, A. 1993, doc. 140; BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1836, p. 17-20; BELLÈS, J. 1995c; PLAZA, C. 2012, p. 15.

³⁷³² CORTIELLA; F. 1987; GORT, E. 1997. p. 54-55; VIRGILI, A. 1991, p. 47-49 i 180-181.

³⁷³³ Vid. capítol 11, i (<http://www.icc.cat/vissir3/> dia 20.03.2020). Agraeixo les indicacions de Montserrat Flores, especialista en mineria medieval.

³⁷³⁴ BLAY BOQUÉ, J.; NAVARRO, L. 2005, p. 51-54, GUTIÉRREZ GARCÍA-MORENO, A. 2009, p. 122-125; SICART, J. 2012.

³⁷³⁵ VIRGILI, A. 2019a.

³⁷³⁶ PÉREZ DÍAZ, S.; LÓPEZ SÁEZ, J. A. 2018.

³⁷³⁷ RIERA MORA, S.; MIRAS, Y.; GIRALT, S.; SERVERA, G. 2010.

³⁷³⁸ RIERA MORA, S. 2003.

³⁷³⁹ FOLLIERI, N.; ROURE, J.; GIARDINI, M.; MAGRI, D.; NARCISI, B.; PANTALEON, J.; PEREZ OBIOL, J.; SADORI, L.; YLL, E. 2000

³⁷⁴⁰ PÉREZ DÍAZ, S.; LÓPEZ SÁEZ, J. A. 2018.

prehistòrics de bronze.³⁷⁴¹ Són planxes tallades a cop de cisell, alguns amb reblons i forats. Dins aquesta cova es van trobar alguns materials més com un punxó d'os i ceràmica a ma, excepte un cas decorat amb incisions (**Fig. 11.162**).

Tres dels fragments es van estudiar per l'equip de S. Rovira Llorens i es van prendre com peces del bronze mig.³⁷⁴² Noves anàlisis mostren que es tracta de coure sense aliatge però no d'època prehistòrica. Els isòtops de plom analitzats apunten que no és peninsular ni de l'entorn mediterrani, amb una edat geològica d'entre 1500 i 1600 milions d'any i un altre de 639 milions d'any. Aquestes datacions de dipòsits de més de 1000 milions d'anys es donen als països escandinaus. De fet els valors isotòpics de la Cova G s'assemblen als de la província Svecofeniana. Es sap que van abastir Europa entre els segles XVI i XVII, però no van funcionar en època prehistòrica³⁷⁴³ (**Fig. 11.163**).

Però Monjo, Montero i Rafel pensen en una altra possibilitat. Hi ha dipòsits similars a Sud-àfrica, a la zona de Rooiberg, però són una mica més antics, encara que els isòtops mostren una lectura molt semblant a la Cova G. Això s'explicaria per la ruta comercial dels portuguesos a la Índia que s'estableix a partir del segle XV. Però també hauria un comerç en època islàmica, més quan es coneix moneda al Gran Zimbawe, des d'on es comercialitzava or i per la ruta de la Mar Roja.³⁷⁴⁴ El fet és que les lectures d'isòtops de plom en lingots africans són semblants al tercer fragment de la Cova G, com també d'algunes mines de Sierra Morena (**Fig. 11.164**).

11.11 TARRAGONA ISLÀMICA, UNA PEDRERA I UN PORT EN FUNCIONAMENT?

La *Crònica del Moro Rasis* descriu que Tarragona “*fue de los logares más antiguos que fallan fundamentos muy viejos e muy maravillosos, a y cosas que non desfazen por ningun tiempo, maguer todas las destruyo Tariq, fijo de Mazayr quando entro en Espana, e el mato las gentes e destruyo las obras, mas non pudo con todas, tanto las fizieron de firmes.*”³⁷⁴⁵ Ibn Galib a *Farhat al-anfuns* diu que “*avui encara conserva edificis admirables.*”³⁷⁴⁶

Les ruïnes eren d'impressió. I això ve a tomb perquè de vegades hom ha parlat que a la mesquita de Còrdova havien peces romanes procedents de la vella Tàrraco.³⁷⁴⁷ El relat, més fantasiós que real, gairebé una llegenda urbana, tal vegada tingui un rerefons de certesa.³⁷⁴⁸

El fet que Tarragona malgrat el seu estat d'abandonament urbà fos una escala marítima i terrestre permetia atansar-se a la vella *urbs* i fer-se amb columnes, capitells,

3741 VILASECA ANGUERA, S. 1934c.

3742 ROVIRA LLORENS, S.; MONTERO, I.; CONSUEGRA, S. 1997, p. 363.

3743 LING, J.; HJÄRTHNER-HOLDAR, E.; GRANDIN, L.; BILLSTRÖM, K.; PERSSON, P. O. 2013.

3744 MERI, J. 2006, p. 916-818.

3745 BRAMON, D. 2000, § 122 p. 118-119.

3746 BRAMON, D. 2000, § 124 p. 119-120.

3747 Aquest capítol reproduceix en bona part el que diem al 6.1. de la monografia MENCHON, J. 2020a, p. 179-191.

3748 De fet, IBN SA'ID AL MAGRIBI a *Kitab bast al-ard*, ens diu que pe exemple a Narbona havia una estàtua on s'havia escrit “*Fills d'Ismael torneu enrere.*” Vid. BRAMON, D. 2000, § 116 p. 115.

marbres i altres matèries de luxe per edificacions no tan sols d'Alandalús sinó també d'altres punts de la Mediterrània i per suposat de la vella Hispània.³⁷⁴⁹ I aquest tràfic no té perquè ser només en època islàmica, sinó també es feia a l'antiguitat tardana i més tard. Pensem per exemple en les columnes de granit recuperades sota l'aigua a la Punta del Miracle. Què feien allí? I recordem també amb la legislació romana que prohibia o controlava els espolis i la seva exportació: això vol dir que no era una pràctica estranya. I potser la procedència tarragonina d'algunes peces cordoveses és certa. Fixem-nos per exemple en les columnes de granit de la porta de Santa Catalina que dona al *Patio de los Naranjos*, obra del segle XVI traçada per l'arquitecte Hernán Ruiz (**Fig. 11.165**).

Per exemple, la dispersió dels marbres tarragonins com la pedra de Santa Tecla, s'observa el seu reciclatge tant a l'antiguitat tardana com en època medieval. És el cas de les esglésies d'*Egara*, el baptisteri de *Barcino* fins i tot a la portalada romànica del claustre de la catedral de Barcelona.³⁷⁵⁰ Precisament la utilització de marbre antic a una església de Barcelona es veu aquí.³⁷⁵¹

Algunes inscripcions "*foren utilitzades com a sostenidors d'altar i contenidors de relíquies. Avui dia podem tenir un dubte raonable sobre si els pedestals i les plaques trobades o conservades en esglésies i en els seus encontorns han estat objecte alguna vegada d'un transport posterior a l'època romana, d'acord amb la seva utilització cristiana.*"³⁷⁵² El tema és saber quan van marxar aquestes peces: en època imperial? a l'antiguitat tardana? o en temps medievals, sia abans o després de la conquesta de Tarragona? Hi ha al darrere la idea de tenir materials antics de la vella seu metropolitana, com una mena de talismà que enllaça i legitima el present abraçant-se pètriament amb el món antic, fins i tot amb els primers màrtirs? O només amb una pedra vetusta ja en tenien prou?

En aquest context de reciclatge lligat l'Església ens trobem amb peces extraordinàries com l'altar del monestir de Sant Miquel de Cuixà: no és més que una gran llosa de marbre de Luni/Carrara en el qual es conserven encara part de la decoració d'un *kyma* lèsbic. Sens dubte és el reciclatge d'una part de cornisa d'un gran edifici romà. Ves a saber d'on vindria... l'evocació dels marbres del Recinte de Culte de Tàrraco és inquietant si oblidem que Cuixà és prop de la capital de la província, *Narbo Martius*,

³⁷⁴⁹ Com no pot ser d'altra manera vaig fer la consulta al Dr. Juan Murillo, cap de l'oficina d'Arqueologia de la gerència d'urbanisme de l'Ajuntament de Còrdova, mixtura d'expert tècnic i savi entre Sèneca, Maimònides, Averroes i Ibn Hayyan. Doncs bé, no hi ha cap referència en els textos àrabs que ens parli de columnes ni materials de Tàrraco que anessin a Còrdova. Ara bé hi ha dos possibles moments en què podrien arribar-hi: durant la conquesta inicial en època d'Abd al-Aziz (714-716), o quan *Tarraquna* deixa d'estar en l'òrbita de la *Dar al-Islam* (amb la pressió franca del 808) doncs la ciutat cau varies vegades en mans musulmanes al llarg del segle IX, cosa que justifica el saqueig i l'espoli. De fet a la mesquita de Còrdova s'utilitza material reaprofitat a la fase d'Abd al-Rahman I, i no a la d'Abd al-Rahman II. Les referències a aquests espolis de materials es van prodigar força a la literatura del segle XIX, especialment per part de Dozy a la *Historia de los Musulmanes en España*, i a la *Historia General de España* de Modesto Lafuente. Cfr. DOZY, R. P. A. 1920; LAFUENTE, M. 1806-1866.

³⁷⁵⁰ ÁLVAREZ PÉREZ, A.; GARCIA-ENTERO, V.; GUTIÉRREZ GARCIA-MORENO, RODÀ, I. 2009, p. 89-93.

³⁷⁵¹ MAYER, M.; ÁLVAREZ, A.; RODÀ, I. 1987; CAMPS, J. 2009p. 40.

³⁷⁵² ALAVEDRA, S. 1979; ÁLVAREZ PÉREZ, A.; GARCIA-ENTERO, V.; GUTIÉRREZ GARCIA-MORENO, RODÀ, I. 2009, p. 91.

l'actual Narbona, *Arelate* ara Arles o *Ruscino*, al costat de Perpinyà.³⁷⁵³

No manquen els exemples d'epigrafia alt imperial cisellada en marbre a les comarques del Rosselló, Vallespir i Conflent que fan pensar tant en la utilització dels *marmora* pirinencs com en el reciclatge de pedres romanes de ciutats més o menys properes. En efecte, Javier de Santiago en fa el recull que demostra la utilització o reutilització d'aquesta pedra noble per inscripcions de privilegiats amb un interessant llistat de les peces de la Catalunya Nord.³⁷⁵⁴ De les comarques gironines hi ha altres epígrafs en marbre que es poden vincular amb materials també pirinencs o el reciclatge dels procedents d'*Emporiae* i *Gerunda*.³⁷⁵⁵ Les inscripcions del Vallès³⁷⁵⁶ que compila es poden vincular a *Egara* i per tant és plausible el reciclatge de marbres de Tàrraco com es veu en les inscripcions del conjunt de Sant Pere de Terrassa, on s'ha identificat per exemple pedra de Santa Tecla així com capitells i columnes que poden venir de Tàrraco.³⁷⁵⁷ Darrerament s'ha proposat que realment són epígrafs d'egarencs però procedents de Tarragona que en un moment no determinat van marxar cap allí.³⁷⁵⁸ En canvi la inscripció del mestre de Santa Maria de Badalona poden aprofitar tant marbres de la mateixa *Baetulo* o vinguts per via marítima de dipòsits com els de Tàrraco o altres llocs.³⁷⁵⁹

Cas a banda es mereix Barcelona. Un escandall per la bibliografia de la Bàrcino romana mostra per exemple que en els edificis públics bàsicament es va utilitzar pedra local, la procedent de Montjuïc com es veu en el temple augusteu que presidia el seu fòrum.³⁷⁶⁰ Si que apareix marbre als revestiments parietals de la cúria³⁷⁶¹ i en

³⁷⁵³ BARCELÓ TORRES, C. 1992a; BARCELÓ TORRES, C. 1992b.

³⁷⁵⁴ SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de 2003. En concret les núm. 11, epitafi de Wifred II de Cerdanya, a Sant Martí del Canigó, Conflent, segle XII (p. 297); núm. 14, de l'abat Gregori de Cuixà i arquebisbe de Tarragona Gregori, segle XII a Codalet, el Conflent, (p. 299); núm. 15 inscripció fundacional de Santa Maria d'Arles, Vallespir, finals segle IX (p. 300); núm. 20 consagració de l'església de Sant Pere del Bosc, Corbera de Castell, Rosselló, segle XII (p. 304); núm. 21 altar major de la catedral d'Elna, Rosselló, 1069 (p. 304); núm. 23 construcció de Santa Eugènia d'Ortafà, Rosselló, finals segle XI-inicis XII (p. 307); núm. 24 construcció de Sant Genís les Fonts, Rosselló de 1019-1020 (p. 308); núm. 26 pica baptismal de Sant Julià i Santa Basilisa de Torrelles de Salanca, Rosselló, segona meitat segle X (p. 309).

³⁷⁵⁵ SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de 2003: núm. 29 epitafi de Tassi, Sant Pere de Rodes, Alt Empordà, 955 (p. 312); núm. 31 relleu de Sant Pere de Rodes, Alt Empordà, mestre de Cabestany meitat segle XII, amb marbre reciclat (p. 314); núm. 32 inscripció de la reconstrucció de Santa Maria de Roses, Alt Empordà, 945-951 (p. 315).

³⁷⁵⁶ SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de 2003: núm. 45 epitafi de Xixilona, La Garriga, El Vallès, any 946 (p. 327) amb marbre blanc reciclat; núm. 47 epitafi d'Orila, Sant Pere de Vilamajor, El Vallès, 872 (p. 328).

³⁷⁵⁷ ÁLVAREZ PÉREZ, A.; GARCIA-ENTERO, V.; GUTIÉRREZ GARCIA-MORENO, RODÀ, I. 2009, p. 89-93; GOROSTIDI, D. 2017, p. 176-177.

³⁷⁵⁸ GOROSTIDI, D. 2017; GOROSTIDI, D.; MACIAS SOLÉ, J.M.; GUTIÉRREZ GARCÍA-MORENO, A. en premsa.

³⁷⁵⁹ SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de 2003: núm. 50 epitafi del mestre de Santa Maria de Badalona, segle XI, en marbre blanc reciclat (p. 329).

³⁷⁶⁰ Vid. la novedosa interpretació de l'edifici a ORENGO, H.; CORTÉS VICENTE, A. 2014.

³⁷⁶¹ BELTRAN DE HEREDIA, J. 2015.

algunes escultures reciclades per exemple a la muralla baix imperial, on sembla ser que en van coure per fer calç.³⁷⁶²

També es documenten elements decoratius de marbre així com plaques parietals i pavimentals en diverses cases de luxe d'època alt i baix imperial: plaça Sant Miquel, carrer Avinyó, Sant Honorat...³⁷⁶³ Els marbres de Luni, Paros i proconès són les matèries primeres de les peces escultòriques i relleus de la ciutat, com mostra l'estudi de M. Claveria, E. Koppel i I. Rodà.³⁷⁶⁴ Quant a elements arquitectònics de marbre, procedeixen de la plaça de Sant Miquel i bàsicament del conjunt episcopal tardoromà de plaça del Rei-Catedral. Allí no manquen evidències de reciclatge tant de peces com de materials, cas d'alguna columna de pedra de Santa Tecla.³⁷⁶⁵ Però no hi ha pas la quantitat de marbre que es localitza a Tàrraco.

En aquest context d'antiguitat tardana i alta edat mitjana, amb una Tàrraco que recicla els seus marbres a partir del segle V (o abans i tot com mostra el dipòsit antoní de l'hospital de Sant Pau i Santa Tecla)³⁷⁶⁶ i una Bàrcino que va prenent el paper de la vella capital de la Citerior fins arribar a ser *sedes regia*,³⁷⁶⁷ no és d'estranyar que portin d'aquí almenys una part de les pedres de luxe per als nous usos d'una ciutat cada vegada més important.

No és d'estranyar la importació de marbres tarraconenses al llarg de l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana per utilitzar-los per exemple en inscripcions de personatges significatius de la ciutat i territori circumdant de Barcelona. La col·lecció epigràfica alt medieval que estudia Javier de Santiago no és pas petita: un total de 8 inscripcions a Barcelona i una a Gavà cisellades en marbre blanc sobre un total de 14 corresponents a la zona.³⁷⁶⁸ De fet, les dimensions en termes generals permeten un transport relativament fàcil sia per mar o per terra. De fet, la Tarragona de l'antiguitat tardana i l'edat mitjana no deixava de ser un gran *outlet* de material de construcció (**Fig. 11.166**).

A aquesta possibilitat cal afegir el que gairebé pot ser una certesa: la procedència tarraconense del marbre de la pica baptismal de la catedral de Barcelona. Es tracta d'un bloc de grans dimensions, de 132 x 63'5 cm. amb el vas buidat en forma de

³⁷⁶² DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2011b i MAYER, M.; ÁLVAREZ, A.; RODÀ, I. 1987. Caldria però fer el contrast analític d'aquesta vella teoria que els marbres romans acaben couent-se per fer calç.

³⁷⁶³ CORTÉS VICENTE, A. 2011b.

³⁷⁶⁴ CLAVERIA, M.; KOPPEL, E. M.; RODÀ, E. 2014.

³⁷⁶⁵ DOMINGO MAGAÑA, J. A. 2011b ; GARRIDO, A.; ÁLVAREZ PÉREZ, A.; DOMÉNECH, A.; GUTIÉRREZ GARCIA-MORENO, RODÀ, I.; HOYO, H. 2012.

³⁷⁶⁶ GUTIÉRREZ GARCIA-MORENO, A.; LÓPEZ VILAR, J. 2012.

³⁷⁶⁷ BELTRAN DE HEREDIA, J. 2013.

³⁷⁶⁸ SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de 2003: núm. 51 inscripció de Santa Eulàlia de la Catedral de Barcelona, any 877 (p. 330); núm. 53 epitafi de Witiza, Barcelona, any 900 (p. 331); núm. 55 epitafi d'Argefred, Barcelona any 917 (p. 333); núm. 56 epitafi de Gescafred, Barcelona, any 939 (p. 334); núm. 57 epitafi de Refred, Barcelona, any 942 (p. 335); núm. 58 epitafi del comte Levant, Barcelona, any 976 (p. 336); núm. 60 fragment d'epitafi de la plaça de Sant Miquel de Barcelona, primera meitat del s. X (p. 337); núm. 62 epitafi de Ramon Berenguer III, que formaria part d'un sarcòfag de marbre, segle XII (p. 338); núm. 64 epitafi d'Onrad, de la necròpolis de Rocabrúna, al Baix Llobregat, any 945 (p. 340).

tetralòbul és a dir molt similar als baptisteris de tradició paleocristiana, cosa que no vol dir que ho sigui forçosament. Per les seves mides s'ha d'associar un gran edifici públic. I vet aquí que conserva encara restes de la decoració que permet a Ainaud de comparar-la amb un marbre que es conserva al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, precisament una peça d'origen desconegut que Pensabene data en època flàvia i vincula a un contrafort o cara interna d'arc del Recinte de Culte de Tàrraco.³⁷⁶⁹ Independentment o no de les decoracions, el fet és que l'alçada de la pica, de 62 cm. Indica un edifici monumental de grans dimensions que difícilment seria de Bàrcino, i per proximitat Tàrraco és l'opció més fàcil, més quan és marbre proconès. Tingui's present que aquest material s'associa als granits de la Tròade i l'arquitectura d'època d'Adrià, com es veu en la reforma del temple d'August i el Concili Provincial a la capital de la Citerior.³⁷⁷⁰

Ara bé, J. Beltran i I. Rodà no ho veuen tan clar en, doncs són del parer que a Tàrraco no es coneixen peces de dimensions similars ni amb la mateixa decoració cisellades en marbre proconès. El cert és que recentment. J. A. Domingo i P. Pensabene n'han de localitzat d'enormes a la Catedral;³⁷⁷¹ i en segon lloc les peculiaritats decoratives de la peça romana que es va reciclar per fer la pica de Barcelona ni tenen perquè ser per exemple de la peça original, sinó d'un primer reciclatge per exemple, ni tenen perquè no ser vinculables per exemple a la reforma adriana del temple de Tàrraco, particular del qual coneixem encara ben poca cosa³⁷⁷² (Fig. 11.167).

I és de precepte parlar de la càtedra episcopal de la seu de Barcelona, feta amb *crustae* de marbre blanc: poden tenir també un origen tarraconense? El tema ha estat tractat recentment a la premsa i estudiat també per J. Beltran i I. Rodà.³⁷⁷³ Les peces que conformen la sella original són plaques de marbre lunense i proconès, presents a força llocs i abundantament a Tàrraco. Quant a la seva cronologia, ha estat vinculat a la catedral consagrada el 1058,³⁷⁷⁴ però també al segle XII (Fig. 11.168).

De fet, quan Ainaud parla de la pica barcelonina no s'està de llençar una interessant hipòtesi que potser caldrà també vincular a la sella episcopal: "*Quan havia arribat a Barcelona?* (es refereix a la pica o la peça de marbre) *Si la pica no és anterior al segle VIII,*

³⁷⁶⁹ AINAUD DE LASARTE, J. 1964. Vid. també HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; ARCO, A. del 1894, p. 24 núm. 209-311; PUIG I CADAFALCH, J. 1934, p. 41, fig. 46; anteriorment JIMENO, J. 1991, p. 1452 núm. 1969 : I finalment PENSABENE; P. 1993, p. 78-79 núm. 76. De tota manera, cal comprovar mètricament, decorativa i analíticament la idea d'Ainaud que ja d'entrada és més que bona, i més amb un savi de la seva categoria.

³⁷⁷⁰ BELTRAN DE HEREDIA, J.; RODÀ DE LLANZA, I. 2020.

³⁷⁷¹ Precisament, el mainell de la portalada gòtica de la façana principal, la llinda de la romànica del Claustre o la pila baptismal de la capella de Santa Úrsula, altrament de les Onze Mil Verges. Cfr. PENSABENE, P.; DOMINGO, J. A. 2019.

³⁷⁷² MENCHON, J. 2020a, p. 70-72.

³⁷⁷³ MONTAÑÉS, J. A. 2019. Colomé (2019) ens diu que "*Gracias a este estudio no sólo se ha determinado que la silla del obispo es 'como mínimo' románica, del siglo XI, y no gótica, como aparece datada en los libros, sino que además su estructura original está elaborada con seis piezas de mármol procedente del mundo romano. Otro detalle que la remonta en el tiempo.*" Vid, però BELTRAN DE HEREDIA, J.; RODÀ DE LLANZA, I. 2020.

³⁷⁷⁴ BELTRAN DE HEREDIA, J.; RODÀ DE LLANZA, I. 2020.

penso que cal saltar a una època molt més acostada a nosaltres, potser la primera meitat del segle XII, en que el bisbe barceloní i arquebisbe de la Tarragona restaurada, sant Olaguer († 1137) hauria pogut dur el material i oferir-lo a la seva antiga Seu, com també són en gran part d'origen romà els marbres del portal romànic ara situat al claustre."³⁷⁷⁵

La procedència tarraconense dels marbres és plausible en els dos casos. Al segle XI Ramon Berenguer el Vell ja cobejava fer-se amb Tarragona, com ho demostra l'acord amb el seu cunyat el vescomte de Berenguer de Narbona per tal de restaurar la seu episcopal. El document, signat el 1050 entre altres coses li atorgava les lleudes de mar i terra, cosa que indica pensar en activitat comercial i transport tant per terra com per mar, en una ciutat teòricament abandonada o buida.³⁷⁷⁶ I la datació de segle XII encara és més suggerent.

Recordem que Oleguer Bonestruga de Barcelona va ser nomenat arquebisbe de Tarragona el 1118, i va ocupar les dues selles fins el seu traspàs el 1137, tot i que no va residir a Tarragona. Importar marbres de Tàrraco per la seva catedral, en el cas que sigui així no tan sols té significació en obtenir materials de prestigi procedents de monuments romans, sinó també de voler enllaçar les dues seus episcopals i assentar sobre velles pedres tarraconenses, tal vegada procedents de l'episcopi visigot, la legitimització política de tota l'operació de restauració de la seu metropolitana. No en va darrere de tot això havia l'acció comtal de reafermament del seu poder i deslliurament definitiu dels vincles amb la seu de Narbona, de qui era sufragània l'Església catalana des de la conquesta islàmica.

Una altra peça de marbre proconès que també pot ser d'origen tarraconense és l'anomenada urna de santa Eulàlia, també a la seu barcelonina. De nou és de grans dimensions, 37 x 105'3 x 39 i per tant vinculable a l'ordre gegant del temple d'August de Tàrraco. Està coberta per una placa de marbre, treballada en època visigoda com a peça de cancell, amb un *brandeum*³⁷⁷⁷ (**Fig. 11.169**).

La procedència dels marbres dels altars tardoromans i alt medievals de diversos indrets de Catalunya apunten també a la seva vinguda de la Catalunya Nord, amb els seus tallers detectats tan estilísticament com petrogràfica. Els altres casos de la Catalunya Vella poden donar llum, o potser complicar, la possibilitat del reciclatge de marbres que podrien venir de la vella Tàrraco.³⁷⁷⁸

En altres paraules, ja des de l'antiguitat tardana, els marbres de Tàrraco van ser objecte de reciclatge i exportació. I llavors pren sentit per exemple que els textos islàmics parlin de *Tarraquna* com un lloc de grans i torbadores construccions, amb marbres, capitells etc: indiquen alguna cosa més. No deixen de donar el catàleg dels productes que oferia la ciutat de la mateixa manera que parlen de les possibilitats del territori: la mineria, la silvicultura o l'agricultura. Per exemple, Al-Bakri al seu *al Masalik wa l-mamalik*³⁷⁷⁹ menciona una gran estàtua d'Hèrcules. Al-Idrisi a *Nuzbat al-*

³⁷⁷⁵ AINAUD DE LASARTE, J. 1964, p. 359.

³⁷⁷⁶ BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1836, p. 17-20. Edició posterior a: FELIU, G.; SALRACH, J. M. (ed.) 1999, doc. 388.

³⁷⁷⁷ BELTRAN DE HEREDIA, J.; RODÀ DE LLANZA, I. 2020.

³⁷⁷⁸ Vid. per exemple: ALAVEDRA, S. 1979.

³⁷⁷⁹ BRAMON, D. 2000, § 13, p. 119.

mustaq parla que és una ciutat “fortificada i inexpugnable,” de muralles de marbre blanc i negre i “edificis fortificats i torres inaccessibles on viuen pocs cristians.”³⁷⁸⁰ En mateix sentit ens parla Al-Himyari.³⁷⁸¹

I una altra cosa que no ha de quedar obviada, i que Maria Bonet³⁷⁸² ha observat: quan es dona la ciutat per la seva població, també es donen els impostos del tràfic portuari, doncs el port era en funcionament. I això es va repetint en diversos diplomes. El primer és de 1050: l’acord de Ramon Berenguer el Vell i Elisabet de Nimes amb el vescomte Berenguer de Narbona per tal de recuperar la ciutat de Tarragona li atorgaven les pesqueres i les lleudes de mar i de terra (“*lezdaz de mare sive de ipsa terra*”).³⁷⁸³ Quan el 1118 Ramon Berenguer III dona la ciutat al bisbe Oleguer de Barcelona per tal de poblar-la i restaurar la seu manté la donació de lleudes de mar i terra.³⁷⁸⁴ I el mateix passa quan aquests dos personatges donen la ciutat al cavaller Robert d’Aguiló: “*donamus etiam tibi tolonea et leddas et usaticos quae ad principem pertinent, tam de terra quam de mari.*”³⁷⁸⁵

La cosa no acaba aquí, doncs els textos àrabs també parlen del port de Tarragona. Per exemple Al-Qazwini relata que “Tarragona és una ciutat gran i antiga d’al-Andalus situada a la costa de la Mediterrània i prop de Tortosa;”³⁷⁸⁶ Yaqut a *Mu’gam al-buldan* en descriure les costes del llevant d’Alandalús des de Gibraltar i diu que “Després es segueix per l’est cap a Tarragona, Barcelona, Narbona i el mar de Roma, que és el de Síria, és a dir, el Mediterrani.”³⁷⁸⁷ Ibn Sa’id al *Magribi a Kitab bast al-ard* descriu que “En un cap d’aquesta muntanya, vers la Mediterrània hi ha la Ciutat de Tarragona, que és la darrera de les ciutats costaneres andalusines, al sud-oest.”³⁷⁸⁸ I com no, Al-Idrisi que en parlar de *Tarraquna* diu que “té un port formós i les aigües són abundoses.”³⁷⁸⁹

11.12 UN MIHRAB O UNA FINESTRA?

Tarragona amb segones quines peces arqueològiques emblemàtiques té una història de dissort que de vegades fa pensar en una *fatwa* que fa segles va maleir el destí del patrimoni.

³⁷⁸⁰ BRAMON, D. 2000. § 125, p. 121.

³⁷⁸¹ BRAMON, D. 2000, § 130 p. 121-122 referint-se a AL-HIMYARI, *Kitab al rawd*, § 116.

³⁷⁸² BONET, M. 2011.

³⁷⁸³ BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1836, p. 17-20.

³⁷⁸⁴ BELLÈS, J. 1995b: “Tot això té com a termes, per la banda de llevant, el terme de Tamarit i de Montoliu, tal com es baixa cap al mar i es puja pel corrent del Gaià cap a les muntanyes; per la banda de tramuntana passa pel peu de les muntanyes fins a l’engolidor de Cabra, arriba fins a l’embut i puja pels cims de les muntanyes de Carbonera tal com les aigües comencen a orientar-se cap a migjorn. Per la banda de ponent els termes passen per Mont-roig i pel coll de Balaguer fins al mar. Pel cantó de migjorn el terme és el mateix mar, que és patrimoni comú de tots els habitants de la terra per a servir-se’n i pescar-hi.” FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 49, p. 82-84.

³⁷⁸⁵ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, núm. 51, p. 87-89.

³⁷⁸⁶ BRAMON, D. 2000, § 128 p. 121 referint-se a AL-QAZWINI, *Atar al-bilad* p. 366.

³⁷⁸⁷ BRAMON, D. 2000 a YAQUT a *Mu’gam al-buldan* vol I, p. 264a, § 151 p. 135.

³⁷⁸⁸ BRAMON, D. 2000 IBN SA’ID a *Magribi a Kitab bast al-ard* p. 113b/ § 23 p. 80

³⁷⁸⁹ BRAMON, D. 2000 § 126, p. 120 a AL-IDRISI, *Nuzhat al-mustaq* vol. 7, p. 734b.

Així una de les inscripcions més interessants, la làpida funerària de l'auriga *Fuscus* és des de la Guerra de Successió al castell de lord Stanhope a al castell de Chevening, Regne Unit. La única escultura de l'emperador Octavi August que coneixem procedent de Tàrraco, i no oblidem la importància d'aquest emperador per entendre el paper de la ciutat en època imperial, es conserva al Museu Frederic Marès de Barcelona; la famosa pileta trilingüe del segle VI es va vendre el 1971 al *Museo Sefardi* de Toledo i per més escarni és la seva peça emblemàtica.³⁷⁹⁰ Cap moneda ibèrica amb la llegenda *Tarakonsalir* es conserva en una institució pública de Tarragona.³⁷⁹¹ I potser millor parar aquí.

I en el sentit contrari l'anomenat *mihrab* àrab de la Catedral de Tarragona, que s'havia pres com el testimoni principal de l'existència d'una medina islàmica doncs s'associava a la mesquita aljama, és una peça al·lòctona.

Tot comença quan fa més d'un segle que Rodrigo Amador de los Ríos, parlava de la finestreta de temps d'Abd ar Rahman III conservada a la Catedral de Tarragona. No tan sols posava en qüestió la seva identificació amb el *mihrab* de la mesquita aljama de *Tarraquna*, sinó que posava en quarantena la presència islàmica a la vella capital de la *Tarraconensis*. Realment l'argumentari en aquell moment no deixava de ser prou sòlid en base a l'absència d'evidències arqueològiques i per suposat a la interpretació a peu de lletra de les fonts escrites:

“Lástima grande que tan escasas y tan vagas sean las noticias llegadas á nosotros respecto de Tarragona en el período musulmíco, y extraño parece que, hasta ahora, este tan notable monumento haya sido el único de aquella cultura allí descubierto. Ni un capitel, ni otro resto decorativo, ni un epígrafe; nada más que el supuesto Arco del Mihráb, testimonio brillante y expresivo, si es de Tarragona originario, de que el edificio en el cual figuró y para el cual fué labrado, debió corresponder á su riqueza y ser por todo extremo suntuoso. Quizás en el interior de los muros, ó en los cimientos de la Catedral y de otras fábricas vetustas yazgan reliquias asemejables, ya de la propia construcción, ya de otras, ó diseminados por la localidad, permanezcan los quebrantados restos de edificios mahometanos, que habrán quizás de descubrir el acaso y el tiempo, como siempre.

La escasez de noticias de la Tarragona musulmana, corriendo parejas con la visigoda, es tal, que ni aun con exactitud se hace posible conocer la fecha en que fué rescatada de la servidumbre islamita. El doctísimo P. Flórez afirma fué el año 809 conquistada por Ludovico Pío, «y que desde entonces pasó al dominio de los cristianos,» con lo que habría sido imposible que el llamado Arco del Mihráb hubiera sido labrado, cual en él se declara, el año 349 de la H.; con el P. Mariana indican otros autores se hallaba ya la población en poder de Berenguer Ramón II el año 1096 y aseguran otros 'que estaba reservada semejante gloria al hijo del asesinado Conde Cap de Estopes don Ramón Berenguer III, el Grande (1096-1131), quien definitivamente echó de allí á los sarracenos,' no falta quien se contente con señalar sólo la centuria XII, ni quienes refieran que 'á principios del siglo XII... el Obispo de Barcelona San Olegario,

3790 PARRAL, J. 2016.

3791 BENAGES, J. 1994, p. 136.

anunciando una verdadera cruzada para rescatar á Tarragona del poder de los infieles, reunió un poderoso ejército, y logró su reconquista.

Mucho hubo de haber perdido de su importancia la ciudad al tiempo de su rescate, cuando Xerif Al-Edrisí, al mediar de la expresada centuria, decía que 'Tarragona era una ciudad de judíos, construida á la orilla del mar,' notando que 'tenía muros de mármol, fuertes y torres, y que en ella vivían pocos cristianos.'" 3792

És una peça de marbre, trencada en tres bocins gairebé tots ells de la mateixa mida. Les mides són 129'5 x 75'5 x 6 a 8 cm. a la part de l'arc, i gruix entre 3 i 4 cm.

En primer lloc cal saber quan i on es va trobar aquest interessant element. Com no podia ser d'altra manera, és Serra Vilaró fa un enquadrament arqueològic i objectiu sobre la famosa finestreta. Pel canonge i arxiver solsonenc es va descobrir entre 1769, data de publicació del volum XXIV de *l'Espanya sagrada* d'Enrique Flórez on precisament no es cita, i ell 1799 ja se'n parla al llibre *Notícias de arquitectos y arquitectura de España después de su restauración* d'Eugenio de Llaguno i Amírola.³⁷⁹³

El fet és que aquesta darrera és la publicació pòstuma de l'autor i realment va ser editada el 1829 per Agustín Ceán Bermúdez,³⁷⁹⁴ qui fa afegir anotacions i noves dades.

Oberta la porta de la confusió, es tanca en bona part amb la lectura del manuscrit conservat a la *Biblioteca Nacional*, on llegim el text de Llaguno amb el que forçosament ha de ser una interpolació de Ceán Bermúdez:

*"De algunos en arquitectura nos dan noticia las inscripciones que se conservan en los edificios de ellos mismos habian construido. De Talubi el toledado en el alcázar de Sevilla (Número XXIV), de Aben Mahomad en la alfagia de los Abencerrajes (Número XXV); de Abdalah Ben Coliab Ben Thabista y de Giafar Ben Muhasim en su castillo antiguo de Mérida sobre el Guadiana (Número XXVI): de Abdalah Ben Bekri de Córdoba en la gran mezquita de Córdoba (Número XXVII); de Saug ben Ayüb en el patio de los Naranjos de la propia mezquita (nº XXVII); De Abdalah Ben Golaib en un edificio de Tortosa (Número XXVIII); de Bekre Ben Abu Barhustar en una torre de Mértola (Número XXIV); y de Giafar en una fachadita de mármol que se halló el año 1802 en el almacén de albañilería de la Santa Iglesia de Tarragona (Número XXX)."*³⁷⁹⁵

Continuem amb el què diu l'edició impresa de les *Notícias de arquitectos y arquitectura* que ja és de l'any 1829. Doncs bé, aquí la finestreta tarragonina es cita en el llistat final de peces:

"Núm. XVII

Inscripción árabe en una fachadita de mármol en el almacén de albañilería de la catedral de Tarragona.

³⁷⁹² AMADOR DE LOS RÍOS, R. 1915, p. 184-185.

³⁷⁹³ Sobre Eugenio de Llaguno i Amírola, vid. l'entrada a la Real Academia de la Historia: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000230122&page=1> (consulta 10.11.2019).

³⁷⁹⁴ Sobre Juan Agustín Ceán Bermúdez, vid. l'entrada a la Real Academia de la Historia: <http://dbe.rah.es/biografias/11897/juan-agustin-cean-bermudez> (consulta 10.11.2019).

³⁷⁹⁵ LLAGUNO; E. 1815.

En nombre de Dios: la bendición de Dios á Abdalah Abderrahman príncipe de los fieles: prolongue Dios sus restantes días, que mandó se edificase: : : : : : por mano de Giafar su arquitecto y siervo: año 349 (2)."

La nota (2) diu: "Este Giafar pudo haber sido nieto, ó de la familia de Giafar Ben Mahasin, que vivia en 220."³⁷⁹⁶

Després apareix en el catàleg o índex de peces: "XVII. Otra idem en el almacén de albañilería de la catedral de Tarragona, fol. 240."³⁷⁹⁷ La cosa sembla començar a aclarir-se: el 1802 estava al magatzem de les obres de la Catedral.

Donem un nou pas. Precisament aquell any Tarragona va tenir la visita del rei Carles IV acompanyat del príncep d'Astúries, que després serà l'infaust Ferran VII. Doncs bé, el Capítol de la Catedral va aprofitar tan magna visita per instal·lar a la paret occidental del Claustre tres fragments d'escultura arquitectònica romana que no són ni més ni menys que les peces que encara estan encastades, i les quals formarien part del programa decoratiu dels edificis del segle I del Recinte de culte imperial. A més, van col·locar la famosa finestreta àrab, on va romandre-hi fins l'any 1989 quan es va despenjar per incloure-la a les exposicions *Tesaurus* i *Pallium*, passant després a formar part de l'exposició permanent del Museu Diocesà de Tarragona.³⁷⁹⁸

Serra Vilaró explica la decisió del Capítol de posar ordre al vell claustre catedralici, d'acord amb el llibre de *Rebus Gestis* de l'Arxiu de la Catedral, publicat fa pocs anys per J. M. Quijada i N. Sánchez. La importància de la visita va significar la realització d'una sèrie d'obres:

*"Las principales prevenciones que se hicieron en esta santa iglesia para el tránsito de sus magestades fueron, primo se concluíeron las fuentes del claustro y se concluíó también la reparación de dos de sus lados en que había muchas piedras en que debían mudarse. Con este motivo se quitaron los cuadros o trosos de retablo viejo y los exvotos que había en sus paredes y en el lienzo de la parte del refetorio se pusieron los trozos de la ara de Augusto y un arco con letras árabes que había en el almacén del cabildo."*³⁷⁹⁹

La cosa està clara: la finestreta la tenim localitzada el 1802 al magatzem del Capítol i es col·loca a la paret oest del Claustre, la qual es correspon a l'actual capella del Santíssim i abans refectori dels Canonges. No va sola, sinó amb les peces que precisament van aparèixer durant les obres de la nova Sala Capitular, com explica Enrique Flores al volum XXIV de *l'Espanya Sagrada*. En el capítol que dedica als temples romans de Tàrraco,³⁸⁰⁰ fa esment dels dos fragments de fris:

"11. En nuestros días se han descubierto unos bellos trozos de Ara grande, que parece ser la misma de que vamos tratando, por su arquitectura, gusto, y notable corpulencia, pues los fragmentos denotan mas de vara y media en lo ancho, como verás en la estampa

³⁷⁹⁶ LLAGUNO; E. 1829, p. 240.

³⁷⁹⁷ LLAGUNO; E. 1829, p. 342.

³⁷⁹⁸ LIAÑO, E. 1992.

³⁷⁹⁹ QUIJADA, J. M.; SÁNCHEZ, N. 2014, p. 587, corresponent al fol. 109r. La notícia ja va ser donada, transcripció inclosa, el 1960 per SERRA VILARÓ, J. 1960, p. 99.

³⁸⁰⁰ FLÓREZ, E. 1769, p. 143-144.

siguiente, cuyo num. I tiene quatro pies, y se conoce la falta, por quanto el bucranio corresponde al medio, y le falta la mitad por su derecha.

12. Este primer trozo muestra grabada la cabeza de un Toro sin piel, que era indicio de sacrificio ya efectuado; y como ésta era la parte principal, y la mas expresiva de la víctima; la exponian al publico, y aun solian consagrarla como à la Ara, segun prueba la Inquisicion del Taurobolio Lugdunense, que estampados en el Tomo I. De las Medallas p. 275. Adornaban esta victima com muchos aderezos, ya dorando los cuernos (como escribe Servio 9 AENID.) ó la frente, segun el verso que alega Macrobio 3. Saturn. 5. *Et statuam ante Aras aurata fronte Juvencum: ya con tenias o infulas, que en el caso presente eran sargas de lana à modo de cuantas de Rosario, redondas, segun lo que dijo Ovidio Metamor 6. V. 19 Lanamque glomerabat in orbes, y asi las vemos en algunos monumentos antiguos: en nuestra Ara se representan unos como nudos entre cada globo de figura oval: y aunque la cabeza estaba ya separada del cuerpo, la exponian con los mismos adornos: porque lo dedicado à Dios no debe orcerse à otros usos.*

13 Asi en esta parte de la Ara, como en las demás, hay Festones, que en la adornan, y parecen de Encina, ò mas propiamente Roble (segun las hojas) aludiendo à la Corona Civica con que el genero humano (como se explica Plinio lib. 16.c.4.) honró al Emperador Augusto, y con ella adornaron la fachada de su Palacio en Roma, como mas largamente referimos en la Obra de las Medallas, pag. 177.

14. El segundo trozo de la Ara tiene el mismo Feston con el Apice en medio. El tercero ofrece el Argilo; y es creible que en el restante estuviese la Patera, signos sacrificales, y que por el Apice eran indicios del Sumo Pontificado de Augusto, a quien la habian dedicado. Ningunos adornos podian ser mas propios para una Ara, ordenada à los sacrificios, y à un Pontifice Maximo. De estos Signos hablamos ya en el Tomo I. De las Medallas pag. 40.

15. Por la parte superior è inferior de la Ara remataba la arquitectura en unos bellos follages, bien repartidos à direccion del Arte, que por entonces se hallaba en lo alto del buen gusto.”³⁸⁰¹

Comptat i debatut, les dues peces descobertes en les obres de la nova Sala Capitular donades a conèixer per Flórez, i una tercera obsequi de l'artista i col·leccionista Vicenç Roig, Vicentó, són les que s'encasten a la paret del Claustre a més de la finestreta d'art àrab.³⁸⁰² La composició antiquària va ser objecte de l'atenció del viatger i informador de Napoleó Bonaparte, Alexandre de Laborde durant la seva visita a Tarragona l'any 1802. Per això en parla al seu *Voyage Pittoresque* i també hi dedica els gravats de les planxes LII -per les peces romanes- i LXI. A la primera edició llegim:

“PLANCHE LXI.

Fenêtre arabe dans le cloître de la cathédrale de Tarragone.

Ce monument en marbre est travaillé avec la plus grande élégance; il est vraisemblable qu'il servoit de fenêtre à la demeure de quelque particulier riche. On voit par les dessins rapportés d'Égypte, par les membres de L'institut du Caire, que les fenêtres des édifices arabes sont en très petit nombre dans les maisons, mais qu'elles sont exécutées avec soin: la plupart sont entourées de contre-vents en bois fort saillants, et sculptés avec une

³⁸⁰¹ FLÓREZ, E. 1769, p. 144-145.

³⁸⁰² TED'A 1989a.

magnificence extrême. Je serois néanmoins porté à croire que celle-ci appartenoit à quelque mosquée, ou qu'elle servoit à renfermer, chez quelque riche particulier, le livre du Coran, dont il auroit voulu décorer ainsi la place comme une espece de sanctuaire. L'inscription porte: 'Au nom de Dieu; la bénédiction de Dieu à Abdala Abderahman, prince des fideles; que Dieu prolonge le reste de ses jours. lequel Abdala a fait faire, par la main de son serviteur Giafar, cet ouvrage commencé et conclu dans l'année 349.'
L'année de l'égire 349 correspond à 960 de l'ere chrétienne. Cette fenêtrre appartenoit peut-être à la petite chapelle que les mahométans plaçoient dans leurs mosquées, pour y faire la priere en présence du peuple. On a conservé cet emplacement dans la cathédrale de Cordoue, autrefois mosquée des Arabes." 3803

Ara és quan ens trobem amb la primera descripció i proposta d'identificació: o finestra d'una casa o més aviat *mihrab* de la mesquita aljama de *Tarraquna*, cosa que s'ha anat dient fins no fa tants anys. De fet és Laborde qui dona una gran importància a la peça com per dedicar-li una il·lustració sencera, acompanyada de la corresponent explicació³⁸⁰⁴ (Fig. 11.170).

Uns anys després, José Antonio Conde, a la seva *Historia de la dominación de los árabes en España* fa la traducció de l'epigrafi i assumeix la funció de la peça com integrant de la mesquita de *Tarraquna*:

"CAPÍTULO LXXXVII.

De varias obras del Rey Abderahman, y de su muerte.

En este año mandó el Rey construir en Tarragona el Mihrab ó adoratorio interior de la mezquita

principal, y en la fachada sobre el arco y á sus lados se puso ésta inscripción, grabada en precioso mármol: En el nombre de Dios: la bendición de Dios sobre Abdalá Abderahman, Príncipe de los fieles, prolongue Dios su permanencia, qué mandó que esta obra se

³⁸⁰³ LABORDE, A. de 1806 (1974), p. 36 i planxa LXI. La traducció al català pel d'O. Valls (edició i notes de J. Massot) és:

"PLANXA LXI

FINESTRA ÀRAB AL CLAUSTRE DE LA CATEDRAL DE TARRAGONA

Aquest monument, de marbre, està treballat amb la més gran elegància; és versemblant que servis de finestra a l'habitatge d'algun particular ric. Hom veu, pels dibuixos fets a Egipte pels membres de l'Institut del Caire, que les finestres dels edificis àrabs són molt escasses a les cases, però fetes amb cura. La majoria van requadrades amb porticons de fusta molt sortint, i escultrades amb una extrema magnificència. Jo m'inclinaria a creure que aquesta pertanyia a alguna mesquita, o que servia per a contenir, a casa d'algun particular ric, el llibre de l'Alcorà, el lloc del qual hauria estat decorat com una mena de santuari. La inscripció diu: 'En nom de Déu. La benedicció de Déu a Abd Allah, Abd al-Rahman, príncep dels fidels, que Déu allargui la resta dels seus dies. Aquest Abd Allah, per la ma del seu servidor Giafar, ha fet fer aquesta obra, començada i acabada l'any 349.'
L'any de l'hègira 349 correspon al 960 de l'era cristiana. Aquesta finestra pertanyia potser a la capelleta que els mahometans col·locaven en llurs mesquites per a fer-hi la pregària en presència del poble. Hom ha conservat aquest lloc a la catedral de Còrdova, en altre temps mesquita dels àrabs." vid. LABORDE, A. de 1806 (1974);, p. 160.

³⁸⁰⁴ Aquí confon la capella de Santa Tecla, obra barroca les obres de la qual van començar el 1760, amb els enderrocs a la zona de Santa Tecla la Vella per construir la nova Sala Capitular. Cfr. QUIJADA, J. M.; SÁNCHEZ, N. 2014, p. 163. O es que realment ve de la capella nova de Santa Tecla? ACEÑA, R. 1995; ACEÑA, R. 2006.

hiciese por manos de Giafar, su familiar y liberto, año trescientos cuarenta y nueve"³⁸⁰⁵
(Fig. 11.171).

El *Diccionario Geográfico Universal* (1833) no ens parla pas ni de finestra ni de *mihrab*, sinó d'una "*inscripció en letra árabe*" de la qual ens dona la traducció. Ara bé, encara que la ubiqui al Claustre afirma que era al costat de la casa del Degà, a tocar de la porta principal (del claustre). La peça està dedicada a Abdalà (Abderraman) qui era el rei de Tarragona. Com a dada interessant: es va trobar el 1803.³⁸⁰⁶

Pròsper de Bofarull en parla als seus *Condes de Barcelona vindicados* on segueix la traducció de José Antonio Conde i afegeix:

"Este precioso y raro monumento, que recuerda la corta y agitada dominación de los árabes en Cataluña, tiene 872 años de antigüedad en el de 1832 que estamos, pues según su misma inscripción fué erigido en el 349 de la cuenta arábiga que corresponde á los 960 de la nuestra; es de mármol y se conserva casi íntegro y con poco desmérito en el claustro de la Sta. Iglesia metropolitana de Tarragona, empotrado en la cortina de pared del lado de poniente, á unos quince palmos de elevación del pavimento, entre la puerta de la capilla del Santísimo Sacramento y la del antiguo refectorio de aquella Canónica. Los historiadores árabes que publicó el erudito D. José Antonio Conde dicen (1) que Abderahman III rey de Cordova mandó construir este pequeño arco y colocarle por fachada del Mihrab ó adoratorio interior de la mezquita principal de Tarragona que según indicios estaba muy cerca, ó en el mismo recinto que ocupa hoy su grandiosa catedral, que principió el santo arzobispo Olegario por los años de 1128 según refiere el cronista Pujades (1). Es de presumir que la referida mezquita fuese arruinada ó demolida á fines del siglo 11 principios del 12, cuando los Condes de Barcelona conquistaron y arrojaron enteramente los moros de la ciudad y trataron de su restauración (2), y que sus fragmentos sirviesen para la fábrica del templo, sin darles aquella importancia que la ilustración histórica da hoy á los monumentos antiguos. En el año de 1802, cuando el actual monarca el Sr. D. Fernando VII, siendo aun Príncipe de Asturias, vino á Barcelona con sus augustos Padres para efectuar su primer enlace con la princesa Dª Maria Antonia de Nápoles, tratando el ilustre Cabildo de la Metropolitana de prevenirse

³⁸⁰⁵ CONDE, J. A. 1874I, p. 451-52, figura entre les p. 452 i 53. Es reproduïx a peu de lletra a l'edició de 1844 on manté la il·lustració, ara làmina 4:

"CAPITULO II.

De varias obras del rey Abderahman, y de su muerte.

En esle año mandó el rey construir en Tarragona el Mihrab ó adoratorio interior de la mezquita principal, y en la fachada sobre el arco y á sus lados se puso esta inscripción, (1) grabada en precioso mármol: En el nombre de Dios : la bendición de Dios sobre Abdala Abderahman, príncipe de los fieles, prolongue Dios su permanencia, que mandó que esta obra se hiciese por manos de Giafar, su familiar y liberto, año trescientos cuarenta y nueve." La nota (1) és la crida a la làmina 4. (CONDE, J. A. 1844, p. 9, làmina 4).

Com també es veu a l'edició de 1874, però ja sense il·lustració: "*De varias obras del Rey Abderahman, y de su muerte.*

En este año mandó el Rey construir en Tarragona el Mihrab ó adoratorio interiorde la mezquita principal y en la fachada y sobre el arco y á sus lados se puso esta inscripción, grabada en precioso mármol: En el nombre de Dios; la bendición de Dios sobre Abdal Abderahman, Príncipe de los fieles, prolongue Dios su permanencia, que mandó que esta obra se hiciese por manos de Giafar, su familiar y liberto, año trescientos cuarenta y nueve (960)."(CONDE, J. A. 1874, p. 443).

³⁸⁰⁶ MIQUEL VERDEROL, LI. 1883, p. 509.

para recibir y obsequiar á SS. MM. y AA. RR. á su tránsito, y queriendo embellecer su hermoso claustro, acordó entre otras cosas (3) que se concluyesen sus fuentes y que se quitasen varios retablos y cuadros viejos, tablillas de exvoto y presentallas que habia en las paredes, colocando en ellas, en el parage y modo referido, este monumento árabe, junto con los fragmentos romanos de la ara de Augusto (4), de que habla el Mtro. Florez, que estaban entonces depositados unos y otros en la albañilería ó almacén del Cabildo, frente del antiguo cementerio, al lado de la casa del arcedianato de Villaseca: y para efectuar estas obras se dio comisión al virtuoso y sabio arzobispo de Palmira el ilustrísimo Sr. D. Félix de Amat y al erudito don Carlos de Posadas dignidad de enfermero, canónigos entonces ambos de la misma Iglesia, é individuos de la Real Academia de la Historia.

No hemos podido averiguar aun el parage y tiempo en que fué descubierto este interesante monumento, por mas que la franqueza y urbanidad que caracteriza al ilustrado Cabildo de la Metropolitana de Cataluña nos haya permitido (y aun auxiliado algunos de sus dignos individuos) examinar los pocos documentos y papeles que pudieron salvarse de la incendiaria y destructora mano de los franceses, el horroroso día 28 de junio del año 1811, cuando asaltaron ó tomaron la plaza. Pero no faltan indicios y personas fidedignas que conservan especio de haberse encontrado el monumento á fines del siglo pasado, en un grueso paredón que fue preciso demoler para ensanchar las piezas de la actual secretaría que están enfrente de la sala capitular; y en efecto, el no haber hablado de este arco ningún escritor, ni aun el maestro Florez en el tomo 24 de su España Sagrada, impreso en 1769, sin embargo de haber publicado en él los fragmentos de la ara de Augusto que se hallaban juntos en la albañilería el año 1802 cuando se colocaron unos y otros en el claustro persuade, que realmente este arco fue descubierto después, y acaso en el lugar y circunferencia de tiempos referidos, mayormente si se atiende á que el primer escritor que sepamos haya hablado de él, es el Sr. Llaguno en sus Noticias de arquitectos y arquitectura de España después de su restauración, que ilustró y publicó el año 1829 el Sr. Cean Bermudez; por lo que es presumible que el descubrimiento de este arco fue posterior á la publicación del tomo 24 de la España Sagrada en 1769, y anterior á la muerte del señor Llaguno ocurrida en 1799. Sin embargo, ni este escritor ni el Sr. Cean Bermudez que ilustró sus Noticias inéditas, traen el dibujo del arco ni dan noticia alguna de su descubrimiento, sino del parage en que estaba entonces, que era la albañilería, aunque presentan traducida la inscripción seun lo cual no puede dudarse de la identidad del monumento.

Algunos años después, en el de 1806, publicó también este arco el Viage pintoresco e histórico de España, aunque con bastante inexactitud en su dibujo, y sin dar tampoco noticia del descubrimiento; pero la copia que presenta el Sr. Conde en la lámina 4^a de su obra es muy exacta, pues discrepa únicamente en algun deslíz de pincel de poco momento, en la parte á que se limitó de solo el círculo ó herradura del arco y su inscripción: y si como parece la sacó, no del original de mármol, sino de las historias árabes que existen en las bibliotecas Reales del Escorial y Madrid en que le hallase, tendríamos una doble prueba de la originalidad del monumento, y de la exactitud de las historias del Sr. Conde que siempre guardan la mayor consonancia con nuestras escrituras, según hemos observado. Finalmente, mandó sacar poco ha otro dibujo de este arco el instruido caballero inglés M. Ricardo Gofft, del que nos permitió una copia; pero habiendo pasado personalmente á Tarragona para comprobarla con el original, y no hallándola del todo exacta, logramos que el acreditado escultor de aquella ciudad D.

Vicente Roig , director de la escuela de dibujo de la misma y académico de la Real de S. Carlos de Valencia, nos sacase la que presentamos después de haberla comprobado, con asistencia de varios señores canónigos de aquella Sta. Iglesia.”³⁸⁰⁷

El següent autor que la tracta, i que és tan referent que acaba essent copiat sense cap embut és Pau Piferrer als *Recuerdos y bellezas de España*. Quan es refereix a les accions d’Abd ar-Rahman III explica que van celebrar-ho col·locant la famosa finestra a la mesquita aljama de Tarragona precisament l’any 960. En la nota en la nota 103 fa la descripció:

“Este monumento, único que de los árabes persevera en Tarragona, está hoy empotrado en el muro meridional del claustro de su iglesia mayor, al lado de los restos de la cornisa del templo de Augusto. No muy considerable en cuanto á sus proporciones, y si por su elegancia, consérvase casi íntegro, apesar de que el marmol de que se hizo se esculpíó 880 años ha. Figura una pequeña portada de algunos pies, que á primera vista se tomara por adorno de una capilla ó reducida ventana; dos pilares, cuya base, como en la mayor parte de construcciones de este género, apenas sobresale del fuste, sostienen dos trozos de una bien trabajada imposta, sobre cuyas puntas salientes carga con gracia el arco en forma de herradura, ricamente sembrada su curva de caprichosas hojas. Lo demás forma un cuadrilongo dividido en varias líneas ó secciones que llegan hasta la curva del arco. En la mas inmediata á este, véase unos caracteres, que á primera vista pasaran por adornos simbólicos; tanta relación y semejanza tiene su forma con la de los demás detalles! Corren desde las impostas toda la estension de la curva del arco, pero formando ángulos, y dejando espacio suficiente entre estos y aquella para los arquivoltos que contienen un extraño fragmento de arabesco. Dicen asi, traducidos del árabe: En el nombre de Dios: la bendición de Dios sobre Abdala Abderahaman, Principe de los fieles, prolongue Dios su permanencia, que mandó que esta obra se hiciese por manos de Giafar, su familiar y liberto, año trescientos cuarenta y nueve (960 de Jesucristo). Sobre la parte superior de esta inscripción hay un ornato caprichosísimo, y orla los cuatro lados de toda la obra una como ancha faja de arabesco, orla en la parte inferior, y sobre la cual, á manera de cornisa, se levanta un remate compuesto de grecas. El conjunto es airoso y muy proporcionado, y la riqueza y originalidad de sus variados detalles bien pueden satisfacer al mas aficionado á las poéticas construcciones de los árabes. El mencionado Abderahman, rey de Córdoba, lo mandó construir para que sirviera de fachada al Mihrab ó adoratorio interior de la mezquita principal de Tarragona, que se cree ocupó parte del recinto donde hoy está su catedral. Mas no es la sola antigüedad ni belleza la que detiene al artista delante de este pequeño monumento: es realmente asombrosa su semejanza con la mayor parte de las fachadas bizantinas ó sajonas que desde el 900 al 1100 se construyeron en Cataluña, que casi todas tienen los dos pilares, sobre los cuales dos impostas adelantándose recortadas, si asi puede decirse, como dos cabos salientes de viga, sostienen las estremidades del arco, al paso que sus grecas, rosas , estrellas y demás detalles parecen copia adulterada de los ornatos arabescos. Y esta semejanza en lo particular nótese aun mayormente en ciertos rasgos generales propios del género bizantino; estrañas relaciones, cuyo origen talvez se explicaria en parte con la

3807 BOFARULL I MASCARÓ, P. de 1836, p. 172-175.

emigración de los artistas de Bizancio á Damasco, donde dieron libre campo á todas sus concepciones y pudieron realizar sus mas brillantes delirios!”³⁸⁰⁸

A Piferrer segueix Jaime Villanueva amb el *Viaje literario por las iglesias de España*, en el volum 20:

“XXVII. Tras estas antigüedades romanas bien será decir de las de otras gentes que aquí se hallan. La primera es un arco árabe que debió ser adorno de alguna ventana, hallada entre los cimientos de la capilla nueva de Santa Tecla, y colocado hoy dia en el claustro de la catedral junto á los fragmentos del templo de Augusto. Los encargados del Viage pintoresco han copiado este monumento, que es de labor muy delicada y no dejarán de publicarle. Me regaló copia el señor Posada de un letrado árabe que hay en dicho arco, tomada del natural y con la mas escrupulosa exactitud.”³⁸⁰⁹

L'estudi de Juan de Dios Rada, de 1874, dona definitivament carta de naturalesa a la identificació de la finestreta de Tarragona com el *mihrab* de la mesquita aljama. Segueix fil per randa -per no dir que plagia- el que va escriure anys abans “un erudito escritor catalán” el qual és Pau Piferrer: “Entre tanto celebraban sus triunfos, y en la mezquita, que á su profeta erigieran en la primera de aquellas tres ciudades (es refereix a Tarragona), quisieron perpetuar con un pequeño monumento la memoria de la terrible incursión con la que en 690, por mandato de Abderrahman III, el Walí de la misma, en union con los de Zaragoza, Wesca y Afraga, asoló las fronteras cristianas.” Continua després amb la descripció manllevada.³⁸¹⁰ I el que és més important, a banda de l'erudita dissertació sobre la funció del *mihrab*, el vincula estilísticament amb les produccions artístiques de Còrdova en base als estudis que llavors Pedro Madrazo³⁸¹¹ estava realitzant en aquesta ciutat andalusa.³⁸¹²

A l'*Indicador Arqueológico*, signat per Bonaventura Hernández Sanahuja i Josep Maria de Torres ens parlen de *mihrab* sense embuts i explica que “las paredes del Aula capitular se construyeron con los restos de la Mezquita en el mismo punto donde existió esta.”³⁸¹³ Més endavant afirmen que la peça d'art islàmic es va trobar “al derribar unos muros viejos contiguos a ésta pequeña iglesia [Santa Tecla la Vella], del cual tramamos al describir el Claustro, y acaso no sea improbable que al arruinar los cristianos la mesquita en alguna de sus bruscas irrupciones se hubiera erigido con sus restos la iglesia de Sta. Tecla.”³⁸¹⁴

3808 PIFERRER, P. 1839, p. 213-214.

3809 VILLANUEVA, J. 1851c, p. 100.

3810 RADA, J. de D 1874, p. 472-473.

3811 Historiador, un dels grans referents de la historiografia de la pintura del segle XIX. Cfr. PORTÚS, J. : “Madrazo, Pedro de.” <https://www.museodelprado.es/aprende/enciclopedia/voz/madrazo-pedro-de/0931bfd5-a04f-4b4c-b435-3dec628fa9bc>. Consulta 19.03.2020.

3812 RADA, J. de D 1874.

3813 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M. de 1867, p. 64.

3814 HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; TORRES, J. M. de 1867, p. 73.

El 1876, Ara Antoni de Bofarull en parla a la *Història crítica de Catalunya* i relaciona la finestreta tarraconense de nou amb el *mihrab* de la mesquita aljama. Il·lustra la publicació amb un gravat³⁸¹⁵ (Fig. 11.172).

Emili Morera com a referent de la història eclesiàstica de Tarragona no podia com és natural obviar aquesta peça cabdal de la ciutat. La tracta en dues publicacions de referència. La primera és la *Tarragona antigua y moderna*, de 1894. En fer la seva descripció per la visita de la Catedral el deté al Claustre per parlar de les restes arqueològiques encastades al mur de la capella del Santíssim: "*se incrustaron en los primeros aós de este siglo algunos fragmentos del templo pagano dedicado a Júpiter Capitolino, análogos á los que existen en el Museo provincial, hallados en los alrededores de la antigua plaza del Oli, y luego un delidaco ventanal árabe de mármol blanco, recogido durante la construcción de la actual aula capitular, que ha sido calificado de Mihrab ó adoratorio de la mezquita de Tarragona, ignorando con qué fundamento, pues mas parece un mirador colocado, sin duda, en el Arce, cuando los walies musulmanes convirtieron la sólida fortaleza romana en su propia alcazaba, que no la puerta de entrada al lugar sagrado y reservado a las mezquitas.*" Després segueix amb la transcripció del text epigràfic.³⁸¹⁶ Conclusió: no és una finestreta de *mihrab*, però sí que procedeix de Tarragona.

³⁸¹⁵ BOFARULL BROCA, A. de 1876, p. 456-457: "*La corta permanencia de los Árabes en la Cataluña antigua y los destrozos que sufrieron las poblaciones, así en esta como en la Nueva, para la reconquista, son quizá el motivo porque nos quedan tan escasos restos de construcciones arábicas. Entre estos se conserva uno muy principal, ya por su objeto, ya por su mérito artístico, notable al mismo tiempo por pertenecer á Tarragona, cuya ciudad, como sabe ya muy bien el lector, no pasó de ser un punto comercial y marítimo mas ó menos aprovechado durante la dominación árabe, però destituido, como población, de toda importancia así en lo civil como en lo militar, á consecuencia, sin duda, de sus inmensas ruinas. Recordamos esta situación, trayendo aquí á la memoria cuanto se ha dicho acerca del estado de la catedral que intentaba reconstruir San Olaguer, y por ello será mas de admirar así el resto monumental que vamos á describir, como la casualidad de encontrarse conservado en la misma catedral, pues pudiera parecer que en el mismo local del templo católico hubiese existido el mahometano, ó la mezquita, lo que no creemos, y sí mas bien que el resto arábigo fué encontrado en otro punto y colocado luego, para mas fácil con templación y quizá para ofrecer saludable contraste, en el claustro de la santa iglesia, por los desvelos de algun celoso anticuario, que los tuvo en otros siglos muy estimables la antiquísima ciudad, quizá perteneciente al mismo cabildo catedral. En tanto es así, como que en un curioso libro de su archivo, de rebus gestis Ecclesiae Tarraconae, consta la colocación del resto arábigo en el claustro á principios de este siglo, para obsequiar al príncipe de Asturias D. Fernando, al pasar por aquella ciudad en 1802. Varios escritores han hablado de este monumento, però Conde fué el primero que publicó una copia del mismo, diciendo, con referencia á los autores árabes de su colección, que era la fachada del Mihrab ó adoratorio interior de la mezquita principal de Tarragona, y que lo mandó construir Abderahman III, rey de Córdoba, despues de su incursión en 960, á cuyo año parece que corresponde la fecha de la cuenta mahometana que en el monumento se expresa. Consiste, pues, este en un cuadrilongo de mármol, en el que hay abierto un arco árabe sostenido por dos columnas aparentes, formando una verdadera puerta, entorno de la cual, siguiendo los dos ángulos del cuadrilongo, y alternando con varios adornos, destaca, en grandes caracteres, una leyenda que, traducida al Español, es como sigue: 'En el nombre de Dios: la bendición de Dios sobre Abdalá Abderahman, Príncipe de los fieles, prolongue Dios su permanencia, que mandó que esta obra se hiciese por manos de Giafar, su familiar y libertado, año trescientos cuarenta y nueve.'*"

³⁸¹⁶ MORERA LLAURADÓ, E. 1894, p. 126-127.

Si això defensa el 1894, al volum I de *Tarragona cristiana*, cinc anys després canvia de parer doncs identifica la finestra com el *mihrab* i per tant és la peça arqueològica clau per defensar la presència islàmica a Tarragona. Quant a la procedència, es vincula de nou amb les obres de la nova Sala Capitular, però: “*al ser destruidos en el siglo pasado (siglo XVIII) unos paredones, cerca del claustro de la Catedral, entre el aula capitular y las dependencias u oficinas del Cabildo pertenecientes, á lo que se cree, á la primera catedral edificada dentro de la ciudad por los católicos visigodos, después de la conversión de su rey Recaredo.*”³⁸¹⁷ Ara bé separa la troballa dels elements d’escultura arquitectònica romana de les peces allí trobades i ressenyades per Flórez: “*ocúpase de otros restos almacenados en una dependencia del Cabildo (fragmentos romanos), al dado de los cuales se guardó más tarde el Mihrab ó arco adoratorio de que se trata.*”³⁸¹⁸

Fa un breu regest del què fins llavors s’havia publicat sobre la peça: absència eloqüent a l’obra de Flórez, els estudis de Llaguno, Rada, la seva cita per P. de Bofarull, autors europeus com Giraud de Praugrey, Adolf Frederic de Schak.³⁸¹⁹ Sens dubte aquestes lectures, i l’aplicació de l’argument d’autoritat fan que el seu parer sigui modificat:

*“Ahora bien: conocida la época del descubrimiento y el sitio del hallazgo, cabe suponer que los árabes convirtieron en mezquita el edificio destinado á iglesia matriz de Tarragona desde el período católico de los visigodo, pues, conforme manifiesta el Sr. Rada y Delgado con el testimonio del orientalista Schak y del escritor árabe Aben-Jaldun, los edificios religiosos de lo países conquistados, ya fuesen gentiles, ya cristianos, sirvieron en un principio para casas de adoración, conforme prevenía el Korán, sura X, 87.”*³⁸²⁰

Després justifica la ubicació de la troballa per ser la catedral visigoda convertida en mesquita aljama.³⁸²¹ Per acabar fa la corresponent ressenya crítica de la transcripció i interpretació de la inscripció cùfica en base a Rada, Gayangos i Dozy.³⁸²²

En el mateix sentit, tot i que no s’acaba de decantar, s’expressa en la monografia que el 1905 publica sobre la Catedral: “*Al lado de la citada lápida, aparece también empotrado en el muro del hermoso resto de mármol, delicado ventanal árabe, calificado de Mihrab ó adoratorio de la mezquita de Tarragona por varios arabistas y arqueólogos, que fué descubierto al derribar una de las paredes existentes en el sitio en que está emplazada el aula capitular.*”³⁸²³

Aquesta fredor de Morera té continuïtat, però. Per això un altre historiador, Rodrigo Amador de los Rios a l’ensens director del *Museo Arqueológico Nacional* ja en dubtava en el seu estudi sobre peces agarenes catalanes quan parla d’entrada “*denominado arco*

³⁸¹⁷ MORERA LLAURADÓ, E. 1910, p. 257.

³⁸¹⁸ MORERA LLAURADÓ, E. 1910, p. 258.

³⁸¹⁹ MORERA LLAURADÓ, E. 1910, nota 2 p. 257.

³⁸²⁰ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 258.

³⁸²¹ MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 260.

³⁸²² MORERA LLAURADÓ, E. 1897, p. 261.

³⁸²³ MORERA LLAURADÓ, E. 1905, p. 133.

del *Mihráb*” de Tarragona.³⁸²⁴ No tan sols això, sinó que qüestiona clarament el caràcter islàmic d’un seguit de peces del museu arqueològic de Tarragona, que Hernández Sanahuja així havia identificat al *Catálogo* publicat pòstumament per Àngel del Arco,³⁸²⁵ o les així definides per Puig i Cadafalch i els seus col·laboradors en la magna obra referent a l’arquitectura romànica catalana.³⁸²⁶ Segueix un argumentari prou travat metodològicament, de manera que primer de tot posa en qüestió la identificació com a *mihrab* proposada per Conde i Piferrer: *“La presunción vehemente que, según la costumbre de los conquistadores cristianos puede casi admitirse como un hecho, de haber sido emplazado el actual templo catedralicio en parte ó en todo del área de la Mezquita mayor ó Aljama tarraconense, y la circunstancia de que este peregrino resto arquitectónico hubiera aparecido al derribar uno de los muros del departamento de la Catedral en que el aula capitular fué instalada, no son, á mi entender, causas bastantes y menos concluyentes, para deducir sin más testimonios y cual forzosa consecuencia, ni que figuró el indicado resto en el Mihráb del templo mahometano, ni que es el nicho indicador del quiblah ó Mediodía, punto hacia el cual se volvían al hacer sus oraciones los musulimes en España.”*³⁸²⁷ De fet, Puig i Cadafalch quan en parla ja s’estalvia l’adscripció quan diu que una *“finestra d’una construcció musulmana a Tarragona.”*³⁸²⁸

I té raó, que s’hagi trobat la peça en aquest lloc, si és que no procedeix de les obres de la capella de Santa Tecla no indica res. De fet, les peces de marbre decorades descobertes i publicades per Flores han estat objecte de discussió sobre la seva funció, adscripció edilícia i cronologia fins entrat el segle XXI, i el debat encara no està tancat del tot.

Però la cosa no queda aquí per Amador de los Rios, doncs després rebla el clau i sentència: *“El monumento resulta, en su conjunto y en sus detalles, de gran riqueza y digno del esplendor de que hizo alarde el Califa, por cuyas órdenes fué labrado para edificio cuya determinación es hoy imposible, á pesar de que en la actualidad el hueco del arquillo —que pudo ser ventanal ó finestra—, aparece violentamente prolongado hasta cortar el friso ornamental que de marco le servía; y si bien nada en realidad se opone á que este ventanal figurase al exterior en alguna de las portadas de la Mezquita mayor de Tarragona —cosa que en el epígrafe se habría hecho constar, acaso—, nada hay tampoco que autorice á suponer fué labrado para el Mihráb ó adoratorio, ni que impida lo fuese para otro edificio diferente y próximo por aventura al de la Aljama.”*³⁸²⁹

I acaba dient que *“Si, con efecto, el arquillo decorativo en cuestión correspondió á la Mezquita- Aljama de Tarragona, y no á otro edificio de aquella misma ciudad, más verosímil es fuese reconstruido de nueva planta, ó reparado y engrandecido el templo de orden del Califa*

³⁸²⁴ AMADOR DE LOS RÍOS, R. 1915, en concret p. 180-185, i així el denomina a la p. 174, sense més ni menys.

³⁸²⁵ Angel del Arco carrega la culpa a Hernández Sanahuja, i ja ho insinua a ARCO, A. DEL 1915 p. 15. Això ho explica Amador a nota 1 p. 175.

³⁸²⁶ AMADOR DE LOS RÍOS, R. 1915, p. 174, referent a PUIG I CADAVALCH, J. 1934, núm. 3125 a 3128. A p. 175 la peça 3125 és visigoda, la 3127 finestra calada visigoda, 3128 columna visigoda.

³⁸²⁷ AMADOR DE LOS RÍOS, R. 1915, p. 181.

³⁸²⁸ PUIG I CADAVALCH, J. 1934, p 401.

³⁸²⁹ AMADOR DE LOS RÍOS, R. 1915, p. 183.

cordobés, ya que en el epígrafe se hace constar, y expresamente se consigna, que tal obra era de lo que mandó se hiciese Abd-er-Rahmán III en dicho año 849, último de su vida.”³⁸³⁰

Una mica després el canonge i arxiver Sanç Capdevila va proposar que era una peça que venia de Tortosa.³⁸³¹ Ara bé, en la seva conferència sobre la Tarragona islàmica no diu el mateix: “Que al començament del segle X, Tarragona devia passar altra vegada a poder dels àrabs, car, durant el regnat pacífic d’Abd al-Rahman III (912-691), trobem, en el mihrab, fet l’any 958, vestigis d’un intent de població sarraïna.”³⁸³²

L’arabista Évariste Lévy-Provençal³⁸³³ no creu que sigui una peça local. El segueix Ramon d’Abadal,³⁸³⁴ Torres Balbàs³⁸³⁵ i Eduard Junyent.³⁸³⁶ Gudiol creia que provenia de Còrdova o bé d’una zona de domini musulmà³⁸³⁷ i que fou fruit d’un saqueig, i per tant obtinguda com a trofeu de guerra.³⁸³⁸

Serra Vilaró quan publica el seu llibre sobre Santa Tecla la Vella parla de la ubicació de la troballa de la finestreta islàmica, en la seva creuada d’identificar l’edifici axial del segle I contigu a aquesta capella del XIII amb la catedral visigoda de Tarragona. Efectivament, dedica dues planes i escaig a la fase andalusina en la qual defensa, d’acord amb el seu argumentari fluctuant que en temps del domini agarè va ser la mesquita aljama. Ho fonamenta en la troballa del suposat *mihrab* del qual ofereix la transcripció extreta de Pròsper de Bofarull. Fa referència de Llaguno i Hernández Sanahuja per localitzar la troballa amb les peces romanes fins l’arribada de Carles IV servades la Sala Capítular Nova.

En base a tot això es despenja tot fent referència al seu plànol de Santa Tecla la Vella:

“Así pues se encontraría en el espacio de la pared que hay entre los departamentos [A] y [E], que en dirección que corresponde al oratorio de una mezquita, con el fin de que los devotos que fueran a orar estuvieran de cara a la Meca.” No tan sols això, sino que ja posats a generar dubtes diu que “ignoramos si el pozo encontrado en la ‘Fusteria’ [G] tuvo relación con la fuente que debe haber, indispensablemente, en todas las mezquitas con el fin de que los concurrentes practicasen las purificaciones que su religión les prescribe.”³⁸³⁹

Per Serra Vilaró l’església catedral romànica, després mesquita no passaria de l’angle del mur de l’actualment anomenada Sala Axial, cosa raonable si entenem que

³⁸³⁰ AMADOR DE LOS RÍOS, R. 1915, p. 184.

³⁸³¹ CAPDEVILA FELIP, S. 1929, p. 105-106.

³⁸³² SOBERANAS, A. J. 1964-1965, p. 63. Abans diu “En aquest període sembla que també hom intentà de repoblar quelcom Tarragona, conforme ho indica el fet de trobar-se entre les nostres belleses arqueològiques un mihrab, la inscripció del qual diu que fou fet per manament d’Abd al-Rahman III, l’any 958, pel seu llibert Chaàfar” (p. 56).

³⁸³³ LÉVI-PROVENÇAL, E. 1931, p. 85-86.

³⁸³⁴ ABADAL, R. d’ 1958, p. 566.

³⁸³⁵ TORRES BALBÁS, L; 1973 p. 685-687, 700, 715.

³⁸³⁶ JUNYENT, E. 1957.

³⁸³⁷ GUDIOL, J.; GAYÀ NUÑO, J. A. 1948., p. 72

³⁸³⁸ GUDIOL, J. s/, p. 72.

³⁸³⁹ SERRA VILARÓ, J. 1960, p. 100. a la nota 138.

reaprofitaria aquest edifici del segle I. Però siguem clars, ens topem amb un argumentari altament especulatiu i conjectural basat més en les ganes de consolidar la proposta de localitzar la Santa Jerusalem de l'Oracional de Verona que no pas en unes evidències clares de presència andalusí. De tota manera cal reconèixer que el canonge i arqueòleg qüestiona i molt seriosament la idea d'una ciutat despoblada fins la restauració de la seu episcopal a mans dels comtes i els bisbes de Vic i després Barcelona.

Si ens fixem en el plànol clau del llibre de Serra, les lletres [A] i [E] es corresponen en el primer cas al mur de tancament del *temenos* i l'angle amb la Sala Axial, i la seva continuació ja romànica que no és més que el costat nord de la Sala Capitular romànica, després capella de Corpus Christi i ara part del Museu Diocesà; i la Sala Capitular Nova, construïda al segle XVIII. De com s'organitzava aquest espai abans de la seva construcció, poca cosa podem dir arqueològicament, i la cartografia històrica tampoc il·lustra gaire al respecte. Plànols com els de Simancas de 1716³⁸⁴⁰ o el de Flórez de 1769 com exponents de la zona abans i durant o poc després de la construcció de la nova aula de reunions del capítol poca cosa diuen més que estava construït i havia una zona buida al voltant de l'absis major, ara coberta per les construccions del segle XIX projectades per Elies Rogent i August Font, actualment amb funcions de sagristia canonical³⁸⁴¹ (Fig. 11.173).

Una proposta interessant de Serra Vilaró: la peça procedeix de Tortosa i arribaria a Tarragona a finals del segle XVI, quan l'arquebisbe Antoni Agustín va fer portar marbres de la Cinta per la construcció de la capella del Santíssim.³⁸⁴²

Ja als anys 80 i 90 del segle XX veiem com si bé continua identificant-se la peça com el *mihrab* de la mesquita de *Tarraquna*, com apunten Escó, Giralte i Sénac,³⁸⁴³ es rescata la idea de la procedència tortosina tal i com defensen Albert Benet³⁸⁴⁴ i Ramon Miravall.³⁸⁴⁵ Emma Liaño, qui ha estudiat la peça pels catàlegs de les exposicions *Pallium* i *Millenium*³⁸⁴⁶ obre les portes a la procedència al·lòctona: "hom pensa que aquesta peça, una de les més notables de l'art musulmà entre les que es troba a Catalunya, fou importada d'Andalusia i fins i tot que fos traslladada des de Còrdoba, com a botí de guerra."³⁸⁴⁷ De tota manera, el cert és que una procedència atenedible és la casa de *Ga'far* de *Madinat ar-Zahra*, Còrdova.³⁸⁴⁸

3840 NEGUERUELA, I. 1985.

3841 SERRA VILARÓ, J. 1960, p. 98

3842 SERRA VILARÓ, J. 1960, p. 49-50.

3843 ESCÓ, C.; GIRALT, J.; SÉNAC, Ph. 1988, p. 16.

3844 BENET CLARÀ, A. 1988a, p. 41-55 i 941-942

3845 MIRAVALL; R. 1999, p. 119-120.

3846 LIAÑO, E. 1992.

3847 LIAÑO, E. 1984.

3848 ACEÑA, R. 1995.

Descartat l'origen local de la peça, cal fer la seva descripció i apuntar a veure d'on ve realment. Per això ens basem en els treballs que en el seu moment va Robert Aceña.³⁸⁴⁹

Primer de tot és una peça cisellada en una placa de marbre alabastrí rectangular treballada en una sola cara, mentre la posterior i laterals només estan desbastades la qual cosa indica que aniria encastada. Les mides són 129'5 × 75'5 × 6-8 cm i a la zona de l'arc el gruix és de 3 a 4 cm (**Fig. 11.174**).

Al bell mig, un arc de ferradura sobre impostes amb motlures còncaues les quals son sobre sengles columnetes amb capitells compostos d'estil califal.³⁸⁵⁰ El cistell es decorada amb una fila de penques llises semblants a les del Patio de los Naranjos de la mesquita de Còrdova. Les bases son també de tipus califal i els plints es decoren amb fitomorfismes. Dins l'arc es desenvolupa la inscripció cúfica: "*En el nom d'Al·là! Benedicció d'Al·là al servidor d'Al·là, emir dels creients, que Al·là prolongui la seva vida! Ell, que ho va ordenar fer, sota la direcció de Ga'far, el seu oficial (fatà) i llibert, l'any 349*" tot seguint la datació de 960 i transcripció de Lévi-Provençal.³⁸⁵¹ L'arc s'envolta d'una sanefa amb retorts de doble ona i elements vegetals de cinc pètals. Dalt, a la cimera, un trenat de quatre tiges. Aceña vincula clarament l'ornamentació de la peça amb els programes decoratius del palau de *Madinat-ar-Zahra*, amb paral·lels clars al *Salón Rico* i als banys del califa.³⁸⁵²

Una sanefa envolta tota la peça. Fa 7'5 cm i es decora amb brots amb nervi medial, entrellaçats i encerclament una mena de palmeta pentalobulada que es veu força utilitzada a *Madinat-ar-Zahra* com es veu a les dovelles de l'oratori de la mesquita.³⁸⁵³ al *Salón Rico* i a les arcuacions de la casa de Ga'far.

Aceña crida l'atenció d'un element decoratiu format per trilobulat amb calze i fulla lanceolada i botons a sota: una fulla d'acant espinós que es veu en els capitells i cimacis califals; i l'altre present en època tardoromana, art sassànida i bizantí. La seva combinació excel·leix en els tallers de *Madinat-ar-Zahra*.³⁸⁵⁴

L'arc de ferradura es resol amb una arquivolta còncaua ornada amb ulls de bou de regust romà. Els carcanyols es decoren amb florons o palmetes, model bizantí present a Còrdova.³⁸⁵⁵ Finalment dir que encara conserva restes de policromia vermellova que es vincula a l'almangra o pintura de recobriment dels sostres dels banys.

Félix Hernández ha mostrat com en la zona dels anomenats banys de *Ga'far* es van documentar placats de marbre de formes i dimensions als de Tarragona, fins i tot amb la documentació del mateix nom.³⁸⁵⁶ Això porta a pensar que la peça de la Catedral

³⁸⁴⁹ ACEÑA, R. 1995.

³⁸⁵⁰ HERNÁNDEZ, F. 1930.

³⁸⁵¹ LÉVI-PROVENÇAL, E. 1931, p. 85-87.

³⁸⁵² ACEÑA, R. 1995; VALLEJO, A. 1987, p. 158-159, lám. X, XI, XII.

³⁸⁵³ PAVÓN, B. 1964. p. 105, fig. 82, núm. 9 564.

³⁸⁵⁴ PAVÓN, B. 1981, p. 95.

³⁸⁵⁵ PAVÓN, B. 1981, p. 24.

³⁸⁵⁶ HERNÁNDEZ, F. 1985, p. 70.

procedeix precisament d'aquest punt de *Madinat-ar-Zahra*, cosa que es confirma amb els posteriors estudis d'Antonio Vallejo sobre aquest equipament termal: decoraria les finestres i obertures de les sales del bany, que es va construir cap el 961 (350 H).³⁸⁵⁷ Per Aceña seria el plafó central acompanyat de dos més, un a cada banda. A l'actual musealització del conjunt de *Madinat ar-Zahra* s'exposen dues finestretes amb forma d'arc molt similars a les de Tarragona. Es daten al 961-62³⁸⁵⁸ (Fig. 11.175).

Quant a la inscripció, diu segons Ocaña: "*En el nombre de Dios, la bendición de dios para al-Hakam, heredero del pacto de los Musulmanes, hijo del Príncipe de los Creyentes. Esto es de lo que fue hecho bajo la dirección de Ya'far, el jefe de Caballerizas y el Tiraz, fatà del Príncipe de los Creyentes —'¡Dios le haga durar!'— y su liberto el año cincuenta y trescientos [350 H./961-2 d C].*" El paral·lel és clar...³⁸⁵⁹

Malgrat aquesta proposta d'Aceña, R. Martí i J. Negre tornen a insistir en la procedència tortosina.³⁸⁶⁰ Pels dos investigadors, la medina de *Turtusha* al segle IX va ser objecte d'un seguit d'obres de promoció estatal, com el reforç de les fortificacions i la construcció d'unes drassanes documentades epigràficament. Però la cosa no va quedar aquí. També es va treballar a la mesquita aljama, que seguint Al-Himyari es va aixecar entre el 956-957³⁸⁶¹ i que amb la conquesta feudal va passar a ser la seu catedralícia fins la construcció del nou temple gòtic.³⁸⁶²

Al claustre, on Almuni suposa que hauria la mesquita, es conserven dues columnetes de pòrfir verd i vermell, associades a sengles bases i capitells que si bé s'havien pres com peces de la catedral visigoda,³⁸⁶³ Martí i Negre les interpreten com part del *mihrab* de la mesquita aljama. Basen la proposta en la reforma de la mesquita de Còrdova, promoguda pel califa al Hakan al-Mustansir (961-965), una mica posterior a la de Tortosa que duria a terme el seu ministre (*hayib*). En aquesta reforma, va decidir mantenir les columnes del *mihrab* emiral de la mesquita promoguda per Abd ar-Rahman al Aswat, amb característiques semblants a les tortosines, dues vermelles i dues verdes. Pel que sembla és un model present al nord d'Àfrica i la Mediterrània occidental, com el cas de Qayrawan (836), i en exemples posteriors com la mesquita de Vera (Almeria) o la d'*Ibn Tulun* a El Caire.

Quant a la finestreta de Tarragona són prou clars en la seva proposta: una peça dels tallers de *Madinat ar-Zahra* i recorda les atribucions proposades per Aceña i Miravall. I proposen el següent: "*intuimos que la solución al origen de este elemento se encuentra en un término medio entre ambas propuestas, pues analizando las obras de la ciudad palatina, en especial los arcos decorativos del baño del califa y de la Vivienda de la Alberca, parece indiscutible tanto su procedencia cordobesa como la vinculación a un mismo programa*

3857 VALLEJO, A. 1987, p. 151.

3858 ESCUDERO; J. 2015.

3859 OCAÑA JIMÉNEZ, M. 1976. És interessant veure que Ocaña, quan parla de la peça de Tarragona la cita com el "*célebre arquito de la Catedral de Tarragona*" i ja està (p. 219).

3860 NEGRE, J. 2020, p. 308-309 i MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2015b. De manera molt més breu, MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2014.

3861 BRAMON, D. 2000 referit a AL-HIMYARI *Kitab al-rawd* § 115a (§ 138, 125).

3862 ALMUNI, V. 2007, p. 259-264.

3863 ARBELOA, J. V. M. 2000.

decorativo de época califal finalizado en torno al año 961 y que tiene a Ya'far como su máximo valedor. Demostrada su relación con este entorno, cabe suponer que, como sucede con los capiteles califales, esta pieza pudo ser producida en unos talleres centralizados y de aquí remitida a Tortosa para su instalación en los baños que, por la fecha de la inscripción, debieron terminarse alrededor del año 961. A modo de corolario, la que parece ser la hipótesis más plausible sobre el traslado definitivo de esta talla a la catedral de Tarragona nos remite ya al s. XVI.”³⁸⁶⁴ (Fig. 11.176).

I ara va la pregunta final: aquesta finestreta quan va arribar a Tarragona? Partim de la base que ve de Còrdova. És fruit del saqueig de l'expedició de 1010? no hi ha res que ens indiqui que llavors Tarragona tingués vida urbana i menys episcopal. Sabem que el 981 Al-Mansur trasllada l'aparell burocràtic fins llavors a *Madinat ar-Zahra* a *Madinat ar-Zahira*, que ell mateix va fundar. La gran ciutat palatina del califa és la presó daurada d'Hixam II. La *fitna* va malmetre el palau i el 1010 Sulayman al-Mustain, proclamat califa, hi instal·la el seu exèrcit. El mes de maig és derrotat per l'exèrcit de Muhammad II al-Mahci i Wadih amb el suport dels homes de l'expedició de Ramon Berenguer III i Ermengol d'Urgell. Sulayman va abandonar Madinat i la gent de Còrdova la saqueja. Després hi van els berbers que hi van romandre fins el 1011 quan marxen i la cremen, saquejant el plom de les canonades, el bronze de les portes i qualsevol material de valor. Amb la conquesta de la ciutat pels castellans, el 1236, i potser abans, es veu el desballestament sistemàtic del conjunt palatí.³⁸⁶⁵

A partir de llavors, *Madinat ar-Zahra* és un immens camp d'espòli. La presència de tropes feudals en aquestes accions explica el perquè d'algunes peces lluny de Còrdova, cas de l'arqueta de la Catedral de Girona. Sumem el procés sistemàtic de venda de materials cas dels capitells que trobem en força museus del món o potser la mateixa finestra de la Catedral. Va venir en època medieval o és una compra cultista temps després? Llavors, per què va aparèixer durant un enderroc i no estava instal·lada en un lloc visible com objecte de valor? O es que només es van tractar així els vestigis d'època romana en record d'un passat gloriós i una finestra islàmica i a més amb inscripció cúfica era un objecte a menystenir i àdhuc amagar?

Però la possibilitat de la procedència tortosina no és pas descartable, fins i tot sembla més coherent si seguim el fil històric. Si seguim Ramon Miravall, arribaria a Tarragona al segle XVI.³⁸⁶⁶

I si fos realment una peça vinguda a Tarragona després de l'intent de la conquesta del Camp del 942 quan Sunyer dona Centelles? Recordem que a la butlla com explica la butlla de Joan XIII del 971,³⁸⁶⁷ es diu que Tarragona era en mans dels agarens... Així doncs, el tema resta obert.

³⁸⁶⁴ MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2015b, p. 198-199.

³⁸⁶⁵ ESCUDERO, J.; GARCÍA, A.; MUÑOZ, J. M.; ZAMORANO, A. 2015.

³⁸⁶⁶ MIRAVAL·L; R. 1999, p. 119-120.

³⁸⁶⁷ VIRGILI, A. 1984, p. 25, que a la vegada ho treu de Capedevila (SOBERANAS, A. J. 1964-1965, p. 56 i nota 21) i cita RECASENS COMES, J. M. 1975, p. 38.

11.13 PECES DESCOL·LOCADES I DESCOL·LOCANTS; TROSSOS DE TERRISSA, MONEDES I INSCRIPCIONS CÚFIQUES

Està clar, que una peça arqueològica per molt califal que sigui la tinguem a Tarragona des de fa una pila d'anys, no vol dir que sigui la demostració que havia una ciutat en funcionament en aquells temps, i menys encara quan té la categoria de la finestreta de la Catedral de Tarragona. Tema tancat.

Llavors, si a les excavacions de Tarragona apareixen peces arqueològiques islàmiques tenim la demostració de vida urbana entre inicis del segle VIII i la conquesta feudal? Si i no... millor dit depèn.

Primer de tot en quin context estratigràfic es troben? en nivells d'aquest període? els hem pogut o sabut identificar? Anem amb prudència... I si apareixen en estrats posteriors a la conquesta feudal, és a dir, en els dels segles XII, XIII i posteriors? doncs encara més prudència, doncs poden ser tan peces més antigues, com també poden ser importacions d'època.

Per exemple, a les excavacions dels anys 80 del Parc de la Ciutat (zona verda entre les avingudes Ramon i Cajal, Roma, Vidal i Barraquer i el carrer Pere Martell) es va trobar un fragment de ceràmica andalusina del segle XIII que es vincula a produccions valencianes³⁸⁶⁸ (Fig. 11.177). En altres paraules, posterior a la conquesta i repartiment del Camp de Tarragona. Altres de cronologia semblant es documentaren a la Necròpolis de Tabacalera com s'ha citat més amunt, a les excavacions de les voltes del carrer Enrajolat³⁸⁶⁹ o del número 11 de la Rambla Vella³⁸⁷⁰ (Fig. 11.178).

Ens trobem doncs en un context clar de relacions comercials amb *Sharq Al Andalus*, com no podia ser d'altra manera. En el mateix sentit cal interpretar el que M. Berges defineix com un fragment d'àmfora àrab amb inscripció cúfica trobada a les excavacions de la plaça Rovellat, que fa pensar més aviat en una tenalla amb decoració estampillada de cronologia almohade o posterior.³⁸⁷¹ Una peça magnífica conservada al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona s'ha pres com de procedència valenciana o tortosina, realment va ser trobada als desmuntatges de la Pedrera del Port cap a l'any 1845.³⁸⁷² (Fig. 11.179). I per acabar, una gerra a la qual

³⁸⁶⁸ TED'A 1987, p. 103-104,

³⁸⁶⁹ BRULL, C.; NAVARRO, S.; TEIXELL, I.; VILÀ LLORACH, J.; VILALTA, E. 2015; VILÀ LLORACH, J.; TEIXELL, I.; BRULL, C. 2016; VILÀ LLORACH, J.; TEIXELL, I.; NAVARRO, S.; VILALTA, E. 2015.

³⁸⁷¹ BERGES, M. 1974.

³⁸⁷² HERNÁNDEZ SANAHUJA, B.; ARCO, A. del 1894, p. 264. Cfr. AGUADO VILLALBA; J. 1991. En la fitxa del MNAT (inv. 3322), J. Massó fa un repàs sobre el que s'havia escrit sobre el seu origen i finalment esbrina que la peça és de Tarragona i es va trobar a la Pedrera del Port el 1845. És una gerra globular que ha perdut el coll i vora, de 51 cm. de diàmetre i alçada de 55 cm. Està decorada amb estampillats florals i epigràfics amb el típic *al-Mulk*, i conserva encara evidències de vidrat verd. És una peça datable en època baix medieval, però. Cfr. també GONZÁLEZ MARTÍ, M. 1944, p. 40-41, fig. 14.

hem de sumar una sèrie gerros, d'alfàbies i alfabetes procedents de troballes submarines s'ha de datar després de la conquesta feudal³⁸⁷³ (Fig. 11.180).

Sumem la troballa fora de context d'un fragment d'inscripció funerària andalusina a Tarragona tampoc és indicatiu de res, doncs el tipus de lletra és del segle XI/ V H.³⁸⁷⁴ Però inquieta que sigui de marbre de les mateixes característiques que els que procedeixen del Recinte de Culte... De tota manera, els seus estudiosos són del parer que *"No podem definir per manca d'elements de comparació si és una peça local, fet prou improbable, o si és una peça importada. Malgrat les semblances amb paral·lels toledans i sevillans no sembla procedir de tallers d'aquella zona"* (Fig. 11.181).

Les excavacions de la nau central de la Catedral, a banda d'un bocí de ceràmica andalusina del qual ja n'hem parlat han proporcionat altres peces que si bé són islàmiques, llur cronologia és posterior a la conquesta de Tarragona. Per exemple un fragment de tenalla andalusí i que es data entre els segles XII i XIII.³⁸⁷⁵ Afegeixi's la cassoleta d'una llàntia de peu alt de procedència valenciana, bé que posterior a la conquesta de Jaume II, i que els paral·lels la porten ja a època baix medieval³⁸⁷⁶ (Fig. 11.182).

Quant a numismàtica, caldrà estudiar si una moneda que Hernández Sanahuja vincula amb Robert d'Aguiló ho és realment o es tracta més aviat d'una pellofa baix medieval. És una peça que va donar a conèixer en una conferència el 1853, un dibuix de la qual s'inclou en un manuscrit publicat fa uns anys per Carles Babot.³⁸⁷⁷ Hernández la descriu així: *"Una medalla la reconocen los numismáticos perteneciente a esta ciudad, cuyo dibujo se acompaña (N. 6) en la que en un costado se ve una Tau igual al descrito, y en el otro en lugar del escudo hay una cabeza mal burilada de aguila, aludiendo tal vez al nindre del dobredischo Aguiló; más duró poco este convenio, pues en 1151 el arzobispo d. Bernardo Tort, hzo donación de la mitad del señorío de la ciudad a D. Ramon Berenguer el monge conde de Barcelona y rey de Aragón"*³⁸⁷⁸ (Fig. 11.183).

11.14 LA PETJADA INDIRECTA DE L'OCUPACIÓ ANTIGA DE L'AGER TARRACONENSIS: POSSIBILITATS I LÍMITS

Poc a poc es va veient que l'hiat temporal entre l'antiguitat tardana i l'organització del Camp, Conca i Priorat en època medieval no és pas un període buit. Els indicis apunten cap aquí, tot i que ens cal un contrast arqueològic més diàfan. La cosa és així, el progrés de la ciència ens porta a aquest escepticisme de sant Tomàs que ha de ficar el dit a la nafra si o si.³⁸⁷⁹

³⁸⁷³ PÉREZ MARTÍN, W. 2007, p. 97-99.

³⁸⁷⁴ RIERA FRAU, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.; SOBERATS, N. 1997-99.

³⁸⁷⁵ MACIAS, J. M.; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. 2011, p. 42.

³⁸⁷⁶ MACIAS, J. M.; ; TEIXELL, I. 2015, p. 958.

³⁸⁷⁷ BABOT, C. 1991.

³⁸⁷⁸ BABOT, C. 1991, p. 60.

³⁸⁷⁹ Jn 2: 24-29.

En els capítols dedicats als conjunts funeraris veurem com el dit s'ha aproximat i molt a la nafra, com mostren els enterraments de Mas Llaneta,³⁸⁸⁰ dels quals n'hem parlat breument en ser associats a unes construccions a poca distància, la tomba de decúbit *prono* a l'Hort del Pelat de Riudoms,³⁸⁸¹ o la troballa més recent de tombes en decúbit lateral a Vilardida, on es veu clara la continuïtat amb el petit nucli urbà generat al voltant del castell medieval.³⁸⁸² I sumem els de Marçà i el Mas de Pesoler o Viern,³⁸⁸³ Siurana, o el més dubtós del Mas d'en Pons / Els Castelletes / vil·la de la Bayer.³⁸⁸⁴

11.14.1 L'estudi del territori en època antiga i el reflex de l'època medieval

Isaias Arrayás en el seu estudi de *l'ager tarraconensis* ja comenta una sèrie de realitats geogràfiques a explicar des del punt de vista històric. És coneguda la coincidència d'ermites i esglésies cristianes datades sense problemes després de la conquesta feudal, amb llocs on van haver vil·les romanes, o punts de creuament de vies, camins i encreuament de línies de centuriació. L'explicació pot ser merament basada en el determinisme geogràfic en el més pur estil de Ratzel: la reocupació del lloc de manera eficaç i eficient després de segles de buit, que dona un raonament historiogràficament còmode. Però també apunta a una altra possibilitat: la continuïtat d'ocupació a nivell territorial, cosa que no vol dir ni molt menys que tots els jaciments romans funcionessin com espai habitat i organitzat des de l'antiguitat tardana al repartiment feudal. La hipòtesi s'ha de mirar des d'un punt de vista macroespacial, regional, i no pas jaciment a jaciment.³⁸⁸⁵

Un seguit de topònims que recull Arrayàs poden marcar les traces de l'organització centuriada del territori, i si han perviscut és perquè el fil de la continuïtat ocupacional no es va trencar del tot encara que passessin els segles i haguessin fluctuacions en l'ocupació de les terres.

La continuïtat de la *via Augusta* com a comunicació entre els comtats primer carolingis i després feudals amb les terres d'Espanya (Alandalus) queda refrendada per la toponímia marcada en els documents feudals i les referències a la calçada romana, com es veu especialment a les terres penedesenques. El seu recorregut meridional és clar: el Camp de Tarragona. Tot seguint F. Pallí³⁸⁸⁶ apunta els noms de lloc que indiquen aquesta possibilitat: Mas dels Quarts, Quartó, La Quarterada, Los Quartons, Los Quarts, les Quarterades, Plans de Quart, Quart, Quinta, Los Quints, La Quarterada que es poden prendre com a punts de parada a quatre o cinc milles del node de sortida o arribada, o com a punt de mil·liari. Sumi's Perafort, Peralta, la Costa de Peralta, Planes de Peralta, Pedrafita, Torrent de Peralta, Els Pedregalets, Los Pedrets, Mas Querol, Mas de Tallapedra, Camí de la Pedra Estela, Pedralons, La

³⁸⁸⁰ VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1996.

³⁸⁸¹ AROLA, R.; BEA, D. 2002; CORTS, J. R.; TODA, J. M. 2000, p. 37. Cfr. capítol 6, fitxa 27.

³⁸⁸² MORERA CAMPRUBÍ, J.; CUBO; A. en premsa. Cfr. capítol 6, fitxa 7.

³⁸⁸³ BERGES, M. 1969-1970c; LLAVERIA, A. 1917; SÁNCHEZ REAL, J. 1989c. Cfr. capítol 6, fitxa 143.

³⁸⁸⁴ ROIG PÉREZ, J. F.; GIMENO, M.; GARCÍA-MEDRANO, P. 2017. Cfr. capítol 6, fitxa 94.

³⁸⁸⁵ MARTÍN VISO, I. 2016a *passim*; MOLIST, N.; BOSCH CASADEVALL, J. M. 2012.

³⁸⁸⁶ PALLÍ, F. 1985, p. 18-20.

Pedra Cremada, Querol, El Pedrós, Els Pedroros, Plana de Pedrafita, Pedrafita que també es poden vincular a fites o límits de finca. Sumí's els punts d'encreuament: Els Quatre Camins, Los Quatre Camins, Les Quatre Carreteres, els Cinc Camins, Barranc dels Cinca Camins o de Pedret; o xarxa antiga de camins a lligar amb Vila-seca, Lo Vilasec on es combina *villa* llatí i *sikka* àrab. No es documenta però, *albalat* o *sanan* excepte en el cas de la Conca de Senan; com tampoc *strata*, *calciata* o via prou documentats a la Catalunya Vella o al Penedès: Can Vies o Les Calçades.³⁸⁸⁷ A Altafulla, un document de 1187 referent a Altafulla, marca perfectament el traçat de la *via Augusta*, el "*camino antiquo quod vadit Terrachonam*"³⁸⁸⁸ (Fig.11.184).

Cas interessant és el de la parròquia de Sant Salvador de la Calçada, a Gelida (Alt Penedès). És lluny del Camp de Tarragona, cert, però és a l'antic *ager tarraconensis*. I si el topònim era vigent en època medieval és perquè aquesta via continuava funcionant i connectaria l'Alandalús amb els comtats cristians.³⁸⁸⁹ De fet la vella *via Augusta* rebia el nom de la *strata francisca* si s'anava cap a terres de França, o *strata maurisca* si es viatjava cap Espanya. Això es veu per exemple en un document del cartulari de Sant Cugat: "*et deinde vadit er directum usqueque in ipsa calciata Francisca.*"³⁸⁹⁰

Al Camp tenim els Hospitals, els Hostalets, l'Hospitalet de l'Infant, L'Hospitalet, Planes de l'Hospitalet, Los Hospitals, Pont de l'Hospitalet, l'Hostalet del Lladre. Sumí's el Mas Palau, Mas d'en Palau, Bosc del Mas d'en Palau, Palau del Reig, Cal Palatí, Palau del Reig de Baix i de Dalt a vincular amb els *palatia* dels primers temps de conquesta, tot i que cal anar molt amb compte. A Cambrils, d'on procedeixen alguns mil·liaris, hi ha el Camí Reial o Ral, la Mare de Déu del Camí.³⁸⁹¹

La documentació medieval localitza indirectament *mansiones* dels itineraris de la *Via Augusta* com *Stabulum Novum* (L'Arboç, Baix Penedès) amb una *calciata* documentada toponímicament a les Calçades (Bellvei-l'Arboç) i el Camí de les Calçades (Bellvei-Santa Oliva).³⁸⁹² Abans hi hauria la *mansio d'Antistana*, ubicada a La Ràpita (Alt Penedès).

Després de l'*Stabulum Novum* ens trobem amb Palfuriana, al Vendrell. Precisament aquí es coneix el Camí de França al costat del qual es van trobar els mil·liaris del Vendrell i Sant Vicenç de Calders. Passada la zona d'Altafulla i Torredembarra hi ha

³⁸⁸⁷ ARRAYÁS, I. 2002, p. 244.

³⁸⁸⁸ SERRA RIAL, R.; VIRGILI, A. 2018.

³⁸⁸⁹ *Liber Antiquitatum*. Citat el 1180 in MAS, J. 1914, p. 321, doc. 2069 de 1180; PALLÍ, F. 1985, p. 10, 124-125. No oblidem que A. M. Mundó quan parla de comerç a l'alta edat mitjana i la seva relació amb els jueus ens diu: "*Quant al comerç entre el nord i el sud dels nostres comtats, exercit especialment pels jueus -que en el període carolingi gairebé només habitaven els nuclis ciutadans de Barcelona, Girona, Elna i sobretot Narbona-, demostra prou quins eren els itineraris vers Lleida i Saragossa més freqüentats per a mercadejar.*" El paper de les comunitats israelites queda clar. Si bé la comunicació amb Alandalús prou important la via Lleida i Saragossa, tot i que la vella Via Augusta deixà pas de funcionar. No en va els textos d'època la denominen *strata maurisca*, i és per on va circular una de les asèfies d'Al-Mansur. Cfr. MUNDÓ, A. M. 2001, p. 17, 58.

³⁸⁹⁰ RIUS, J. 1945, p. 109 doc. 134, de 979; PALLÍ, F. 1985, p. 122-124.

³⁸⁹¹ PALLÍ, F. 1985, p. 7-23.

³⁸⁹² PALLÍ, F. 1981-82; PALLÍ, F. 1985, p. 10.

el Camí Fondo. Segueix la *mansio* de Tàrraco, de la qual poca cosa direm que no es sàpiga (Fig.11.185).

Un altre exemple és *Oleastrum*, a l'Hospitalet de l'Infant, al costat del riu Llastres, documentat a l'Itinerari Antoní com a punt amb una *mansio*.³⁸⁹³ *Sub Saltu* o *Saltu* es vincula al coll de Balaguer, i marcaria tant el límit de la Cessetània i l'*ager tarraconensis* com en temps medievals la separació entre la Marca Oriental, *Turtusha* i *Tarraquna*. I en època medieval, prop, la delimitació dels bisbats de Tarragona i Tortosa.³⁸⁹⁴

Quant a les *mansiones* de la via *de Italia in Hispanias*, recordar que començava a Tàrraco i pujava per la riba dreta del Francolí en direcció a Ilerda, com bé ha estudiat J. F. Roig. La *mansio d'ad Septimum Decimum* s'ubica precisament a Vilaverd i després es dirigeix a Vimbodí, ambdós llocs amb ocupació humana en època andalusina com s'ha apuntat anteriorment. Ja en terres ilerdenques, la *mansio d'Ad Novas* s'ubica a Vinaixa.

Els camins romans de Vilafranca a Montblanc o el de Reus a Valls s'han respectat en el parcel·lari medieval com es veu en el cas d'Alió, La Selva on s'hi superposa el viari radial medieval. També es veu la continuïtat del traçat romà vinculat a aquestes vies a Valls i Vila-rodona, a Alcover amb xarxa perpendicular; al Milà, al camí de Reus a Valls o Picamoixons, àrea de gran densitat en època republicana i per exemple la T-7220 encara segueix pe on anava la via romana *de Italia in Hispanias* per l'itinerari Antoní (Fig.11.186).

Marta Prevosti, en la seva introducció a l'estudi de l'*ager tarraconensis* indica altres qüestions no menys interessants. Per exemple, quan parla de l'època tardoantiga pensa en la possibilitat que "*alguns centres de poblament nuclearitzat siguin sota de pobles medievals*,"³⁸⁹⁵ tema que J. M. Gurt repren en un article recent.³⁸⁹⁶

11.14.2 Menhirs, pedres fites i inscultures a la roca: límits territorials que continuen? cristianització d'espais?

Ja s'ha anat veient com la documentació feudal i la toponímia va deixant pedretes pel camí que porten a microdetalls del fet històric referents a la continuïtat de poblament. Sinó de què mantenir per exemple alguns llocs de referència al llarg dels segles? No tot es pot explicar com simple reaprofitament, simple reocupació, de la mateixa manera que no tot es pot explicar com a simple continuïtat.

Comencem per un menhir antropomorf que recentment ha estat objecte d'atenció científica: la Pedra Fita de Botarell (I). Hom el vincula amb la delimitació del terme de Siurana de l'any 1154: "*e passa per aquelles penes e daualla per aquell lloch qui es dit*

³⁸⁹³ MASSÓ, J. 1985a; MASSÓ, J.; MENCHON, J. 1991; MENCHON, J.; MASSÓ, J. 2015b.

³⁸⁹⁴ ARRAYÁS, I. 2000, p. 264.

³⁸⁹⁵ PREVOSTI, M. 2010. p. 100. Ara bé, segueix la línia de pensar en un territori buit de poblament després de la conquesta àrabo-berber: "*en època àrab i medieval, la comarca va ser una zona despoblada i va assumir la funció de frontera, fet de gran transcendència per a l'evolució posterior de la regió*" (PREVOSTI, M. 2010, p. 102).

³⁸⁹⁶ GURT, J. M. 2019.

*Alguariol, e ve enro de la pedra fita, e pren tot lo semonta de Montroig.*³⁸⁹⁷ S'ha volgut relacionar també amb la *Peram Fixam* de la delimitació de 1173,³⁸⁹⁸ el recorregut dels límits de Siurana aquí descrits no apunta en aquest sentit, doncs defineix aquest lloc entre el riu Set i l'Espluga: “*vadit usque rivum de set es usque ad Peram Fixam et usque ad Speluncham Francholini et Avimbodin*”³⁸⁹⁹ (FIG. 11.187).

Es tracta d'un bloc de granit que mesura 2'72 metres per 0'55 d'ample per 0'35 m de gruix mitjà. Clavat al terra sobresortiria uns 2 metres. És de forma antropomorfa o de frare. La part de dalt i dos costats són repicats. Al frontal, a la part inferior hi ha 10 cassoles d'entre 4 i 8 cm amb fondària de 0'5 cm. N'hi ha una altra a l'esquena, just al damunt de l'esquerda que el va partir en dos. Els treballs de restauració realitzats el 2014 van detectar una sèrie de tres petites creus gregues a la part superior, d'uns 8 a 10 cm. de costat.³⁹⁰⁰

La gent deia que marcava un camí ramader que anava a l'interior de la Península, o si serà un molló del terme de Siurana. El podem veure plantat a l'avinguda de la Pedra-Fita, abans d'entrar a Botarell. No coneixem però el lloc original tot i que el 1921, quan es va donar a conèixer era a 150 metres del poble, al costat de la carretera que el 1911 es va construir per anar a Montbrió del Camp. Vilaseca,³⁹⁰¹ Maristany³⁹⁰² i Roca³⁹⁰³ el prenen com un exemple de megalitisme prehistòric, encara que J. Massó i A. Bermúdez³⁹⁰⁴ són del parer que “*su atribución a esa etapa es realmente problemática.*”

Al mateix terme hi ha una altra Pedra Fita (II), que és un camí que porta a l'avinguda dels Països Catalans.³⁹⁰⁵ És en un marge i fa 2'98 metres per 1'36 per 0'58 m. Com en el cas anterior, també és de granit. Cal però ser prudents si ens trobem realment amb un menhir prehistòric o no.

Una altra peça prou coneguda és la Pedra Alta del Montmell (Baix Penedès, però a tocar al terme de Vila-rodona, Alt Penedès).³⁹⁰⁶ Es veu perfectament al costat de la carretera de Can Ferrer de la Cogullada a Vila-rodona i Rodonyà, a la bifurcació. És un bloc de pedra de 3 metres per 0'69 m. d'ample i 0'40 m. de gruix.³⁹⁰⁷ Sembla que ja es documenta el 1338 com a límit. A la pedra hi ha cisellada la data 1778³⁹⁰⁸ (Fig.11.188).

³⁸⁹⁷ TODA, E. 1926, p. 41-43. Val a dir que per alguns autors és un document fals. Vid. també l'enquadrament històric a GORT, E. 1995g així com BADIA I MARGARIT, A. 2003. D'aquest document i el següent n'hem parlat anteriorment.

³⁸⁹⁸ IPAC núm. 3519; TARRÚS, J.; CARRERAS, E. 2019.

³⁸⁹⁹ BOFARULL I MASCARÓ, P. 1856, p. 48-51; cf. GORT, E. 2003, p. 24.

³⁹⁰⁰ TARRÚS, J.; CARRERAS, E. 2019.

³⁹⁰¹ VILASECA ANGUERA, S. 1922; VILASECA ANGUERA, S. 1973, p. 48-49.

³⁹⁰² MARISTANY, C. 1981p. 49-51.

³⁹⁰³ ROCA, J. 1984, p. 7.

³⁹⁰⁴ BERMÚDEZ, A.; MASSÓ, J. 1984-85p. 73.

³⁹⁰⁵ IPAC núm. 3520.

³⁹⁰⁶ IPAC núm. 6848.

³⁹⁰⁷ BOSCH GIMPERA, P. 1919; GIRÓ ROMEU, P. 1962b.

³⁹⁰⁸ <http://antropologiaimes.blogspot.com/2015/04/la-pedra-alta-de-can-ferrer.html> consulta 25.12.2019.

Ens trobem realment amb menhirs o son mollons que marquen territoris, propietats o vies? En el cas de Botarell (I) les característiques de la peça fan pensar en el seu caràcter prehistòric. Però el cert és que una cosa no treu l'altra i pot perfectament ser un megàlit en el seu lloc original tot afegint-se la funció locativa, com també una peça reaprofitada per aquesta tasca. En els casos de Botarell (II) i Can Ferrer, poca cosa podem dir excepte que tot apunta que siguin fites. Però des de quan? aquesta és la qüestió i fan pensar per exemple en vells límits o senyals d'època romana o anterior que han perdurat durant molts segles, i en un moment determinat, versemblantment després de la conquesta feudal, tot i que no és descartable abans, es cristianitzen tot gravant creus (que no crismons, peixos o altre símbol cristià). Aquest fet religiós i antropològic clar no és estrany en gravats prehistòrics que es cristianitzen, com tampoc no és rar -com indiquen Tarrús i Carreras- utilitzar pedres dretes com afitament en època carolíngia com tampoc entre els segles XVIII i XIX en moments d'expansió agrícola.³⁹⁰⁹ Apunten que al segle IX es feien anar pedres dretes per marcar territoris conquerits als agarens, o aprofitaven i cristianitzaven antics menhirs mitjançant el cisellat de creus.³⁹¹⁰

Aquest costum no és pas estrany com es veu en els mil·liaris gallecs i la ubicació de les creus de terme en aquesta zona peninsular, com fa anys va estudiar Pessoa.³⁹¹¹ Més a prop, és el cas del mil·liari del Francès, ara al costat de la N-340 a la seva entrada al Vendrell³⁹¹² (Fig. 11.189) i entre els termes d'Altafulla i La Pobla de Montornès, zona de pas i amb enterraments d'època antiga, la cristianització del coll de Creus mitjançant una sèrie de creus gravades a la roca.³⁹¹³ També es pensa, cosa força improbable però, que són gravats en època moderna en record d'una batalla de la Guerra del Francès (Fig.11.190).

Al Pujol Rodó, entre la Riera i Tarragona hi ha un altre conjunt d'inscultures a la roca que s'ha identificat com prehistòric però com sempre la dificultat de donar una cronologia clara és molt gran. L'estudi realitzat fa uns anys diferencia un total de 138 unitats gràfiques: 68 cassoletes, 39 cruciformes, 12 cassoletes amb línia, 9 traçats, 2 clots associats a una cassoleta i línies, 2 clots associats a línies, 2 phi, 2 conjunts de dues cassoletes unides per una línia, 1 trident i 1 forma antropomorfa. Els motius de les unitats gràfiques són un total de 160: 85 cassoletes, 39 cruciformes, 28 línies 4 clots, 2 phi, 1 trident i 1 forma antropomorfa. Es defineix com a conjunt prehistòric i amb una funció de demarcació territorial tot i que no es descarta que s'hagin d'entendre des d'una visual artística associada a consideracions ideològiques, religioses etc. (Fig.11.191).

³⁹⁰⁹ TARRÚS, J.; CARRERAS, E. 2019. p. 30.

³⁹¹⁰ TARRÚS, J.; CARRERAS, E. 2019, p. 31.

³⁹¹¹ RODRÍGUEZ CASTELAO, A. D. M. 1950.

³⁹¹² A Sant Vicenç de Calders (Baix Penedès). Cfr. CIL II 2 suppl. 14 M9; ALMAGRO BASCH, M.; SERRA-RÀFOLS; J. C.; COLOMINAS, J. 1948, p. 131; ARIAS, G. 1987; ARRAYÁS, I. 2002, p. 141; FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1984, p. 203-204, núm. 165; GIRÓ ROMEU, P. 1950, p. 111-115; GIRÓ ROMEU, P. 1959; GIRÓ ROMEU, P. 1968; LOSTAL J. 1992, p. 188-189 núm. 181; PALLÍ, F. 1985, núm. 13, p. 104-106; VIRELLA TORRAS; X. 1983, p. 56.

³⁹¹³ IPAC núm. 7082; GARCÍA DíEZ, M.; FONTANALS, M.; ZARAGOZA, J. 2004, p. 14-16; VILASECA BORRÀS, L. 1970; VILASECA ANGUERA, S. 1973. p. 276. Vid. capítol 6, fitxa 63.

En altres punts es documenten representacions gràfiques de difícil adscripció cronològica com a la Cova del Guerxet o de la Mola (Vimbodí).³⁹¹⁴ Aquí es coneixen cinc cruciformes a la roca, una figura antropomorfa formada per dos triangles superposats, i algunes parelles de cassoletes. Per Salvador Vilaseca són neolítics, però cal aprofundir en el tema³⁹¹⁵ (**Fig.11.192**).

També tenim presència de creus a Els Castellots, terme de Prades (Baix Camp), tot i que com passa en altres casos, es daten al bronze antic.³⁹¹⁶ Es troben a la roca de les Ulleres, del típic gres vermellós del Triàsic tan comú a la zona. El nom ve perquè té dues cavitats que recorden uns ulls. Es veuen perforacions a la roca de forma rectangular. Als seus peus, a uns 20 metres amb creus dobles i recs estudiats en el seu moment per Ll. Vilaseca.³⁹¹⁷ S'hi coneix una creu doble i una altra més petita amb forats als extrems (creu d'Oc?) segons explica la fitxa de la carta arqueològica.

Hi ha un fet a tenir en compte: la litologia. El gres vermell de les muntanyes de Prades és fàcilment degradable, de manera que una cronologia d'aquestes inscultures en època prehistòrica és complicada de creure per un tema de conservació i erosió. També als abrics de la Baridana (Montblanc, Conca de Barberà) no solament tenim representacions d'art rupestre prehistòric sinó també un au de datació medieval gravada a la pedra, a més d'una inscripció en català i lletra del segle XV, identificada amb un paràgraf del dotzè llibre de *Lo Crestià* de Francesc Eiximenis (1484), escrita per un monjo de poblet o un anacoreta.³⁹¹⁸ Un altre conjunt d'interès a Muntanyes de Prades és el de Les Ferradures (Capafonts, Alt Camp), amb la roca del mateix nom on hom va gravar un seguit de ferradures en una afloració rocosa, a més d'altres signes com semicercles concèntrics datats a l'edat del bronze, una inscripció Ibèrica, símbols medievals i inicials de persones. Ramon Viñas destaca elements el·líptics, canals, antropomorfs -alguns amb cames i braços doblegats- associats a creus i pediformes.³⁹¹⁹

El camp d'estudi d'aquestes representacions gràfiques, per no dir artístiques, i simbòliques és molt ampli i es fa força complicat poder establir cronologies de quan es van gravar. Però el que sembla clar és que una cosa és quan es van cisellar, i l'altra que són presents en l'imaginari col·lectiu des de fa molt de temps. La seva ubicació és fins i tot determinant: cruïlles de camins, passos, llocs alts, fites, control de territoris, espais amb significació transcendent, religiosa o mística que perduren al llarg dels segles i que d'una manera o altra deixen entreuïllar que són llocs coneguts per les gents des de la prehistòria: de nou el fil de poblament no s'acaba de trencar. El cas de l'impressionant conjunt rupestre de la Pedra de les Bruixes de Savassona (Osona) és prou eloqüent: gairebé 600 elements cisellats a la roca, on destaquen cassoletes i cruciformes i un antropomorf. Es pren com un conjunt prehistòric, però com diuen

³⁹¹⁴ IPAC núm. 530.

³⁹¹⁵ BAYONA, V.; CONTIJOCH, J. M. 1997b; IGLÉSIES, J.; SANTASUSAGNA, J. 1970, vol. 2. p. 846; VILASECA ANGUERA, S. 1943a.

³⁹¹⁶ IPAC núm. 3552.

³⁹¹⁷ VILASECA BORRÀS, L. 1970.

³⁹¹⁸ VIÑAS, R. 2006, p. 38-39.

³⁹¹⁹ VIÑAS, R. 2006, p. 41-42.

Martí Mas i Joan Pallarès “no es pot descartar, com creuen alguns historiadors, que es tracti d’un art medieval ‘no oficial’ que podria estar vincular amb altres restes arqueològiques, l’ermita pre-romànica de Sant Feliu (finals del segle X/principis de l’XI), un conjunt de valeses (sic) i dues sepultures antropomorfes excavades a la roca (segles IX-X). És evident el reaprofitament continuat dels espais utilitzats, que podria arribar fins a moments molt recents.”³⁹²⁰

El fet dona de pensar. Per exemple, Martí Mas i Joan Pallarès parlen d’un sarcòfag visigot del Bovalar decorat amb motius que es documenten perfectament a l’edat del bronze.³⁹²¹ Afegim més coses, les tombes antropomorfes de Sant Martí de Maldà, publicades fa uns quants anys per Josep Maria Miró Rosinyach, estan associades a reguerons i cassoletes, interpretats com un sistema de recollida d’aigües lustrals.³⁹²² Està clar que no són pas prehistòriques. I no és un cas aïllat, també apareixen a les tombes a la roca del Campanar de la seu de Vic.³⁹²³

No manquen esteles medievals decorades amb signes ballestiformes³⁹²⁴ ben representats en la prehistòria i si en lloc d’estar gravats en una discoïdal perfectament del segle XII o XIII, ho estiguessin en un cingle de roca, no dubtaríem en pensar en una cronologia molt més reculada (**Fig.11.193**). I el cas de les cassoletes per rebre l’aigua de pluja i rosada en unes quantes esteles medievals i post medievals d’aquestes terres no es pot prendre com un fet aïllat, sinó com una clara perduració i cristianització de costums funeraris i religiosos ben arcans.³⁹²⁵ Afegim a això les inscripcions ibèriques, llatines i en català fins i tot que es troben prop de grans conjunts com per exemple la Roca dels Moros (El Cogul, Les Garrigues).³⁹²⁶ I sumem les ibèriques i medievals de Les Graus (Roda de Ter, Osona).³⁹²⁷

11.14.3 Regadius i *mutis* documentals: un poblament previ mal silenciats

“El paisatge de les unitats hidràuliques que apareixen en aquest treball és el d’una societat que acaba de ser conquerida i que és substituïda per una Societat en ple procés d’expansió. És el paisatge d’una societat interferida, devastada i, alhora, el d’una societat que ha trobat en la conquesta i l’expansió territorial un mitjà per assegurar la captura de renda a una classe dominant àvida de terres i homes que les treballin. Lluny de ser un procés natural de reconstrucció d’un ‘espai nacional’, utilitzant una expressió de Sabaté,

³⁹²⁰ BARRAL, X. 1981, p. 41, 84, 223; MAS CORNELLÀ, M. 1984-1985, p. 192; MAS CORNELLÀ, M.; PALLARÈS-PERSONAT, J. 1989, p. 180.

³⁹²¹ MAS CORNELLÀ, M.; PALLARÈS-PERSONAT, J. 1989, p. 183, referint-se a Díez Coronel, L. 1984.

³⁹²² MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1979; MIRÓ ROSINYACH, J. M. 1982. J. Bolòs no ho veu així, sinó que per ell són posteriors. Cfr. BOLÒS, J. 2015, p. 96 nota 32.

³⁹²³ MOLAS, D.; OLLICH, I. 1985.

³⁹²⁴ BURGUETE, S.; FABRA, E. 1999.

³⁹²⁵ VIÑAS, R.; ALONSO, A.; SARRIA, E. 1987.

³⁹²⁶ MAS CORNELLÀ, M.; PALLARÈS-PERSONAT, J. 1989, p. 183; VIÑAS, R.; ALONSO, A.; SARRIA, E. 1987, p. 32.

³⁹²⁷ CASANOVAS I ROMEU, A. 1986a; CASANOVAS I ROMEU, A. 1986b; CASANOVAS I ROMEU, A. 1986c; MALUQUER, J., 1976.

la conquesta feudal significa la instauració d'un nou ordre econòmic i polític que implica una ruptura profunda en l'organització social que es conquereix, ja que altera tant les relacions que mantenien els pagesos indígenes amb els seus mitjans de producció, com les que establien -segurament de forma més inconscient- amb els centres de poder polític, fos aquest el llunyà estat andalusí o el més proper i emergent casal comtal."³⁹²⁸

Les paraules de Carolina Batet quan parla del control dels espais irrigats andalusins fan fredar. La piconadora del feudalisme va saber com ningú silenciar una ja discreta societat pagesa d'època andalusí, que caldrà veure si realment són àrabo-berbers arribats després de la conquesta del 713-714 o també hi ha un substrat més important del que ens pensàvem dels *hispani* que van patir el canvi del sistema de les vil·les al colonat i els mecanismes del profeudalisme visigot, o s'estaven organitzant en comunitats d'aldea molt més solidàries i horitzontals del que ens pensàvem. Però no van poder plantar cara al poder dels comtes i els seus agents, sia civils, sia *milites*, sia revestits dels hàbits com a donats del Císter.³⁹²⁹

Abans ja s'ha parlat de la intencionalitat dels documents feudals quan parlen de donacions, infeudacions, vendes i compres... en terres fins feia poc sota el control agarè. El silenci entossudit de veure les terres sense poblament es traïx quan els predis són perfectament delimitats amb llistes d'afrontacions on apareixen finques en explotació, noms antics, viles i vil·les, castells, horts, regs, camins, fites etc. Hi ha un trencament total i ben organitzat de l'ordre anterior, començant per l'imperi dels cultius cerealístics, acompanyats de vinyes i oli, que tallen la producció variada i per tant autosuficient, o l'especialització de certs productes de la terra com marquen les fonts àrabs. Recordem que el Moro Rasis ens parla que a Tarragona es collien fruits secs com avellanes, castanyes, festucs a més de raïm,³⁹³⁰ a diferència de la fruita dolça de Lleida. I en el mateix sentit s'explica *Dikr bilad al-Andalus*: "*Tarragona produeix nous, avellanes, castanyes, festucs i raïm en gran quantitat i el suc [de la seva fruita] no necessita [ésser endolcit] amb mel i cal coure'l [per a conservar-la].*"³⁹³¹ Pensem en la mel i la fusta del territori de Tortosa, i que parlava també de les terres de l'actual Priorat, Llaberia i Muntanyes de Prades,³⁹³² o quan a la donació de Vimbodí explica que s'hi produïa cànem i lli,³⁹³³ sense oblidar el topònim de Serra Carbonera que apareix ben aviat en almenys dos punts, la serralada de Lilla i les muntanyes de Prades.³⁹³⁴ La relació amb la producció minera i la transformació de les menes és més que clara.

³⁹²⁸ BATET, C. 2006, p. 33-34.

³⁹²⁹ La presència d'aquests agents, Antoni Virgili en diu intermediaris, es veu en diferents indrets conquerits en aquells temps. Pere Berenguer ja venia de Vilafranca, els seus successors fan el mateix al Pla de Santa Maria i al Matarranya. Ramon de Coscoll, Bernat de Vallseguer i Guillem Berenguer de Riudovells a Lleida; Oliver Fuster, els Forcadell o Espanyol de Prades a les terres de l'Ebre. Cfr. VIRGILI, A. 2010, p. 96-97.

³⁹³⁰ BRAMON, D. 2000, § 29 p. 82 referint-se a AL-RAZI, *Crònica del Moro Rasis* p. 40-41b.

³⁹³¹ BRAMON, D. 2000, § 51 p. 87 referint-se a *Dikr bilad al-Andalus* p. 66b.

³⁹³² Per exemple el privilegi reial que concedeix Alfons I al monestir de Valldaura perquè puguin tallar arbres per les obres de Santes Creus, a les muntanyes de Siurana, entre els colls de Balaguer i Cabra, any 1166. Cfr. Papell, J. 2005, doc. 117.

³⁹³³ SANS TRAVÉ, J. M. 2002, p. 142.

³⁹³⁴ ALTISENT, A. 1993, doc. 140, p. 127; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 49.

Doncs bé, Carolina Batet ha tornat a estudiar el conflicte entre els pagesos del Codoç i el monestir de Poblet, al darrer terç del segle XII. La reinterpretació del contenciós i l'anàlisi d'aquesta vall per on baixa un rierol afluent del Francolí, porten a una interessant proposta: es tracta d'un espai irrigat abans de la conquesta feudal, és a dir en funcionament en època andalusí. No tan sols això, sinó que cal pensar que la llarga tradició molinera d'aquesta zona també ve almenys d'aquesta època. Passem a recordar els fets en base al què explica Batet i ja fa una pila d'anys el P. Agustí Altisent.³⁹³⁵ Tingui's en compte que al Codoç havia una vil·la romana i després una granja de Poblet, i tenim coneixement d'enterraments de caixes de lloses³⁹³⁶ (Fig. 11.194).

L'any 1151 Ramon Berenguer IV dona en alou el lloc de Vimbodí. El document proporciona un detallat estacament on ens parla del lloc de les Ermites, que coincideix amb la ubicació una mica després del monestir de Poblet. Diu a més que "*sic vadit per ipsa parelada que vocant de Escoba et per valde de fonte Codoz.*"³⁹³⁷ El 1172 el rei Alfons I dona Vimbodí al monestir de Poblet, per la qual cosa la vall del Codoç passa a mans dels monjos blancs.³⁹³⁸ Fins aquí tot molt lineal, uns donen als altres, els altres reben dels uns. Un detall, però, la citació de la vall del Codoç és una interpolació promoguda del monestir, és a dir, el document estava manipulat,³⁹³⁹ més quan hi ha diplomes de 1173 i 1176 en que queda clar que el lloc pertany a l'Espluga.³⁹⁴⁰ És igual, els monjos acaben controlant la vall tant a nivell agrícola com espiritual, amb la construcció d'una església dedicada a sant Bernat.³⁹⁴¹

El conflicte eclosiona quan els homes de l'Espluga Sobirana de Francolí reclamen els seus drets sobre les terres del Codoç. La tensió porta a l'enfrontament de manera que el 1178 un grup d'espluguins agredeixen els monjos i conversos que estan treballant a la vall. La situació acaba amb un litigi que no finalitza fins 1187.³⁹⁴² És el mateix rei Alfons qui va a l'Espluga i mana a Ponç de Cervera que lliuri definitivament el Codoç a Poblet. El papa Alexandre III s'adreça a l'arquebisbe de Tarragona i el bisbe d'Urgell i pren cartes en l'assumpte també defensant els monjos blancs com no pot ser d'una altra manera. Després el 1185 Ramon de Torroja i altres *milites* de l'Espluga tanquen acord amb l'abat Esteve. Finalment el bisbe de Barcelona signa la sentència definitiva dos anys més tard.³⁹⁴³

Al darrere del conflicte havia dues lluites ferotges. La primera és la de Ramon de Torroja i el monestir pel domini eminent de les terres, que acaba a favor dels bernats.

³⁹³⁵ ALTISENT, A. 1966a.

³⁹³⁶ IPAC núm. 612. PUIGFERRAT, C.; ADELL, J. A. 1995. Cfr. capítol 6, fitxa 144.

³⁹³⁷ ALTISENT, A. 1993, núm. 143; FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 88, p. 140-141.

³⁹³⁸ BATET, C. 2006, p. 45.

³⁹³⁹ BATET, C. 2006, p. 46.

³⁹⁴⁰ ALTISENT, A. 1993 núm. 472 i 554; BATET, C. 2006, p. 47.

³⁹⁴¹ PUIGFERRAT, C.; ADELL, J. A. 1995

³⁹⁴² ALTISENT, A. 1966a, p. 168.

³⁹⁴³ BATET, C. 2006, p. 95-96.

La segona és pel domini útil, amb la reclamació dels pagesos.³⁹⁴⁴ Aquest es resol el 1187 a mans del bisbe de Barcelona: els homes de l'Espluga han de presentar-se descalços i davant l'altar major de Poblet pagar 200 sous com a compensació del seu atac als frares que treballaven al Codoç. Però se'ls reconeix el dret de seguir treballant les terres que precisament ells havien posat en explotació: *"ad culturam traxerunt,"*³⁹⁴⁵ però amb la condició que estaran al servei del monestir. Conclusió: domini eminent per Poblet, domini útil pels pagesos de l'Espluga Sobirana.

Ben grossa la van fer perquè un conflicte de terres acabés a la cúria pontifícia, el rei hagués d'anar-hi personalment i deixés tanta documentació escrita. Però és així. Pensem que la fundació de Poblet precisament on es va manar construir responia ja a la política del comte de Barcelona de controlar no solament les noves terres conquerides sinó també nobles de la marca com els Cervera.³⁹⁴⁶ El plantejament comtal anava acompanyat amb la donació als cistercencs, ordre religiosa de moda i especialitzada en l'organització i bona gestió de l'agricultura i la ramaderia. La seva implantació no és pas en llocs incultes, deserts i amb poques possibilitats de rendiment agrícola, ans al contrari. Això es veu a Poblet, però també a Santes Creus en una zona pagesa de llarga tradició amb regadius ben consolidats,³⁹⁴⁷ o a Vallbona i la vall d'Alfez, també de tradició agrícola andalusina i una forta presència de vil·les romanes.³⁹⁴⁸

Afegeixi's a tot això, el control de rutes ramaderes i de zones de pastura tant en aquestes terres -el topònim Prades parla per si mateix- com a les terres del Pirineu.³⁹⁴⁹ És més en el cas de Poblet, la seva política de control de terres fèrtils es palesa en l'adquisició de finques de regadiu en terres lleidatanes. Batet ho deixa ben clar: *"Les escriptures conservades als arxius pobletans d'aquest primer període (segles XI i XII) són el resultat de la manera com es porta a terme la reorganització política d'aquest vast territori de la Catalunya Nova. Ja sigui mitjançant cartes de compra o de venda entre particulars (a vegades el mateix monestir), mitjançant la concessió d'establiments, a conseqüència de privilegis atorgats pel comte o bé mercès a la signatura de contractes d'encomanació en el si de la classe feudal, aquestes escriptures atorguen una nova legalitat a la manera de com es porta a terme el repartiment de la terra, ja que estableixen, sovint encara només de manera implícita, una distinció entre domini útil i domini eminent, que determinarà, des d'aleshores i de forma irreversible, l'accés a la terra. Per això, es tracta d'escriptures enormement precises a l'hora de descriure els límits geogràfics dels predis que s'hi anomenen, per la qual cosa recorren a les conegudes afrontacions, que descriuen el bé en qüestió -una peça de terra, una vall o un castell- amb referències als accidents geogràfics o als possessors de les terres contigües, almenys per als quatre punts cardinals. Simptomàticament, en canvi, les mateixes escriptures són enormement vagues a l'hora de referir-se a l'ús agrícola de les terres que acoten. Per això, si hom es limita a fer una lectura acrítica dels textos, la imatge que en treu és la d'un territori amb una*

³⁹⁴⁴ ALTISENT, A. 1966a, p. 196.

³⁹⁴⁵ ALTISENT, A. 1993, núm. 48; BATET, C. 2006, p. 47.

³⁹⁴⁶ BATET, C. 2006, p. 41-42.

³⁹⁴⁷ BATET, C. 2006, p. 41.

³⁹⁴⁸ BATET, C. 2006, p. 41-42.

³⁹⁴⁹ ALTISENT, A. 1973, p. 64-6, 124-125.

*agricultura plana, tan homogènia que arriba a ser abstracta, i així, de fet, invisible.*³⁹⁵⁰ Poc els importava el que fins llavors plantaven els pagesos, el que tenien clar és el que ells plantarien després: cereal, vinya, olivera.

El control del Codoç i per extensió de les possessions populetanes va al darrere de fer-se amb l'aigua com a base de l'explotació agrícola i com a força motriu de molins, un altre dels grans elements de control econòmic feudal. Poc a poc el monestir va acapant les propietats de la vall, de manera que es passa d'un parcel·lari minifundista propi de pagesos lliures a una estructuració molt més compacta que va cap a la uniformització del planter, en base a uns criteris d'eficiència i eficàcia econòmica per cultius acumulables i monetitzables.³⁹⁵¹

En termes generals els documents que ens parlen de les propietats de Poblet, com diu Batet no fan referència dels cultius, però sí que diferencien regadiu de secà, com al Montargudell prop del monestir,³⁹⁵² espais erms, pastures procedents del dessecat o prats, com els dos camps que Ramon de Cervera donen a Guillem de Cabrera a l'Almaguer (nom àrab) a la vora del Francolí.³⁹⁵³ De tota manera, la intel·ligència cistercenca els porta a la versatilitat adaptada a cada territori. En el cas pobletà, queda clar amb el regadiu, l'explotació del bosc i la ramaderia, a la qual cosa cal sumar la innovació tecnològica amb la implantació de molins drapers i bataners.³⁹⁵⁴ El control d'aquests ginys a la vall de Francolí no tan sols s'ha d'entendre com una optimització de la zona hidràulica, sinó com la continuïtat d'aquest ús industrial que es deixa entrellucar quan per exemple el 1177 es parla d'aprofitar un vell salt d'aigua, d'un molí més antic³⁹⁵⁵ (**Fig. 11.195**).

Jordi Bolòs ha estudiat el territori del Codoç i observa que la seva caracterització del paisatge "*és molt vella,*" de manera que va ser conreada en època visigoda i andalusí. Força límits i camins segueixen les orientacions dels cadastres romans, així com l'aprofitament agrícola de comes i comellars, que ja es degué efectuar en època romana o com a molt tard, alt medieval³⁹⁵⁶ (**Fig. 11.196**).

Un altre espai tractat per Carolina Batet és la vall d'*Alphe*, de la qual se n'ha parlat en el capítol 9, doncs apareix com afrontació de diferents documents de conquesta. No és més que la vall del riu Corb des de la seva capçalera a Rauric, prop Santa Coloma de

³⁹⁵⁰ BATET, C. 2006, p. 44-45.

³⁹⁵¹ BATET, C. 2006, p. 51-52. Copsa que J. Guidi en el seu estudi sobre les muntanyes de Prades (2012), tan perspicaç que és, no s'adona del que hi ha darrere del conflicte del Codoç. Bé, de fet poc aporta sobre el tema més enllà de parlar de l'establiment cistercenc i que podia haver una vil·la romana. De fet, desconeix el treball de C. Batet de 2006, per la qual cosa no l'ha pogut manllevar o plagiar.

³⁹⁵² BATET, C. 2006, p. 60, PONS MARQUÈS, J. 1938, p. 62-63. De fet Poblet té certa debilitat pels regadius: el Codoç, Montargudell, Cèrvoles, i com no l'*hortus Populeti* citat a ALTISENT, A. 1993, núm. 123 i 140; BATET, C. 2006, p. 62-63.

³⁹⁵³ ALTISENT, A. 1993 núm. 209; BATET, C. 2006, p. 57.

³⁹⁵⁴ BATET, C. 2006, p. 64-67.

³⁹⁵⁵ BATET, C. 2006, p. 67.

³⁹⁵⁶ BOLÒS, J. 2010b, p. 133-135.

Queralt fins Belianes on es fa amagadís. Després torna a sortir per Bellpuig d'Urgell fins Vilanova de la Barca on lliura les seves aigües al Segre (Fig. 11.197).

No es tracta d'una zona deshabitada en època antiga, ans al contrari. Es coneix una important implantació en època romana a vincular clarament amb la hidràulica de la zona, i per suposat amb les aigües termals. Tenim també necròpolis de lloses.³⁹⁵⁷ El lloc ja es documenta el 1033 en la venda que Odó fa a Sendred del castell de Montclar i on apareix com afrontació.³⁹⁵⁸ Torna a citar-se com a límit el 1058 (o 1038) quan Ramon Berenguer I i Almodis donen una terra erma al puig de Forès,³⁹⁵⁹ i el 1072 en una convinença entre Ramon Berenguer I i Alamany d'Hug referent al castell de Santa Perpètua de Gaià.³⁹⁶⁰

Està clar que els feudals quan es volen referir a aquestes terres, ja apunten que eren en explotació agrícola, o bé per la riquesa agrícola o bé perquè no havia més espais semblants fins Lleida.³⁹⁶¹ El sistema hidràulic tradicional del riu Corb estudiat per Batet i mostra el seu aprofitament tant pel reg com per la indústria molinera.³⁹⁶² El parcel·lari i regadiu vigent fins ara neix després de la conquesta feudal.³⁹⁶³ Un altre tema interessant és que els sistemes de regadiu no es corresponen amb els termes municipals, cosa que ha generat conflictes i litigis ja en època medieval.³⁹⁶⁴ De fet, l'estudi documental i territorial del terme de Ciutadilla (Urgell) apunta a una organització pagesa prèvia a la conquesta feudal (Fig. 11.198).

Abans d'abandonar la Conca de Barberà, recordar que els estudis territorials mostren la continuació d'algunes tramades del parcel·lari romà en diversos punts de la comarca, i en alguns com la zona de Prenafeta i Molins de la Vila, fan pensar en un establiment estable de població previ a l'organització feudal.

Recordem que J. Bolòs apunta que a l'oest de Prenafeta es diferencia un parcel·lari amb l'orientació B que ha detectat a la Conca. Es veu en una franja de 1500 x 650 metres que va implicar obrir la rasa de Sant Miquel per canalitzar les aigües. Més a l'oest detecta la centuriació i en altres punts la F, mentre que al SW predomina la D. Conclou que *"en aquesta comarca, aquest espai més proper al poble de Prenafeta, amb una orientació basada en la centuriació B, amb una superfície d'unes 76 hectàrees de terra conreable, molt probablement ja existia com a espai homogeni i diferenciat de la resta des*

³⁹⁵⁷ Al capítol 6 es fa el regest de les necròpolis de la zona i environs. En tenim a Les Piles (fitxa 121), Llorac (fitxes 122-125), Passanant i Belltall (127-133), Pontils (134-135), Santa Coloma de Queralt (136-137), Segura (138) i Vallfogona de Riucorb (140-141). Afegim les necròpolis de la part urgellenca de la vall, com la de Mirambó, a Sant Martí de Maldà, i cronologia visigoda (ARMENTANO, N.; GALLART, J.; NOCLAROVÀ, D.; TORRES, M.; BUSQUETS, F. 2018).

³⁹⁵⁸ Cas d'Albiol, La Cirera etc, com després es parlarà. BATET, C. 2006, p. 131-134; *Liber feudorum maior* 1945-47 núm. 273.

³⁹⁵⁹ FONT RIUS, J. M. 1969-1983, doc. 20, p. 37-39. Però també s'ha pres com a fals. Cfr. SANS TRAVÉ, J. M. 2014 i *Liber feudorum maior* 1945-47 núm. 257.

³⁹⁶⁰ BATET, C. 2006, p. 133; *Liber feudorum maior* 1945-47 núm. 276.

³⁹⁶¹ BATET, C. 2006, p. 135.

³⁹⁶² BATET, C. 2006, p. 136-174.

³⁹⁶³ BATET, C. 2006, p. 138.

³⁹⁶⁴ BATET, C. 2006, p. 142-143.

d'abans de l'edat mitjana"³⁹⁶⁵ per acabar dient que "és molt probable que aquestes parcel·les tan velles no hagin estat destruïdes o transformades i desfigurades al llarg dels segles posteriors. Hom té la impressió que els límits de les taques que representen aquestes zones damunt dels mapes ens mostren la història del territori, d'una manera tan clara com si es tractés d'un document escrit."³⁹⁶⁶ El sil·logisme és clar, si s'han mantingut sense desfigurar, és per dues possibles causes. La primera és perquè la topografia era tan complicada d'alterar que s'ha mantingut fins ara, i la segona és perquè han continuat conreant-se des d'època antiga, és a dir, no va haver despoblament.

Una situació semblant es veu al sud de l'Espluga de Francolí.³⁹⁶⁷ Bolòs localitza un parcel·lari ben antic al peu del Bosc de Poblet, diferenciant una zona a l'Estepar i l'Espadella, ara Montblanc on predomina la centuriació A; de la zona del Camí de Poblet i la seva muralla on es fa present la parcel·lació E, com també en punts més a l'est. En una zona més central, al sud del Francolí, predomina la parcel·lació F i la A2. Bolòs ens diu que "No sabem els grans canvis que de ben segur s'hi produïren als segles medievals, els quals no foren, però, prou importants com per esborrar aquests testimonis del passat premedieval. Molt del que veiem ara deu moltíssim a allò que hi havia abans del segle V i, certament, a allò que hi hagué en els segles immediatament posteriors, que mantingué, potser transformà, però que no va esborrar. Descobrir aquests parcel·laris representa obrir una finestra al passat. Tots aquests testimonis són el reflex d'un paisatge ocupat, dominat i repartit, pregonament transformat, però -no ho oblidem mai- molt sovint curiosament fet a mida del relleu del lloc, de la topografia de l'indret que es va organitzar"³⁹⁶⁸ (**Fig. 11.199**). Semblant situació es veu a Blancafort de Queralt. Observa la centuriació E al nord, a l'oest la B i al sud-oest la A. Detecta també la clara relació del parcel·lari romà amb els camins que solquen el terme.³⁹⁶⁹

I el mateix a Rocafort de Queralt, on es creuen diverses vies d'orientació romana a vincular amb el parcel·lari A2, E i els A i F, totes elles anteriors a la fundació del poble, probablement força antic. Fixem-nos què diu Bolòs: "És important, així doncs, adonar-nos de la importància que tingué, en aquest cas i en molts d'altres, un habitat alt, que pogué fer d'enllaç; entre les estructures romanes i el poblament ja clarament medieval, que massa sovint no tenim documentat fins a l'època carolíngia o, en aquestes contrades de la Catalunya Nova, fins després de l'any 1000. Les conseqüències d'aquesta conclusió crec que són molt importants atès que, com ja hem assenyalat manta vegada, ens obren les portes a una 'edat fosca,' els segles alt medievals, en que forçosament aquest territori (i molts d'altres) fou molt més poblat del que pot semblar a primer cop d'ull"³⁹⁷⁰ (**Fig. 11.200**).

És sorprenent, i no per això menys interessant, la identificació de la trama de cadastre rural romà de Tàrraco a la comarca del Priorat. En primer lloc, a la zona de Cabacés, amb una organització de parcel·lari d'època romana i a vincular amb la munió de barrancades que venen del Montsant, i que tenen continuïtat en època alt medieval,

³⁹⁶⁵ BOLÒS, J. 2010b, p. 104.

³⁹⁶⁶ BOLÒS, J. 2010b, p. 104-105.

³⁹⁶⁷ BOLÒS, J. 2010b, p. 104-105.

³⁹⁶⁸ BOLÒS, J. 2010b, p. 106.

³⁹⁶⁹ BOLÒS, J. 2010b, p. 107-108.

³⁹⁷⁰ BOLÒS, J. 2010b, p. 118.

precisament un lloc amb topònim d'arrel islàmica: Abincabacer.³⁹⁷¹ Com sentència Bolòs “Malgrat el trencament que es va produir al segle XII [es refereix a la conquesta comtal] hi hagué prou continuïtat com perquè es mantinguessin moltes realitats del paisatge i la toponímia anteriors (començant pel nom del lloc). I ben segur que la transició visigoda i la islàmica foren menys traumàtiques que aquesta de mitjan segle XII”³⁹⁷² (Fig. 11.201).

En canvi a la zona de Capçanes l'estudi del paisatge històric prioratí mostra unes terres conreades des d'època romana, però amb la conquesta feudal, canvien sensiblement els patrons d'organització. De fet, Cabacés formaria part del bisbat de Tortosa, on la presència agarena era molt més forta que no pas al Priorat, tot i que en la zona més propera a la Cubeta de Mora, cas de Capçanes i Tivissa, tampoc no faltaria presència de sarraïns.³⁹⁷³

A Falset i Marçà identifica a les diverses comes un parcel·lari alt medieval, diguem d'època islàmica. Després observa a Capçanes un sistema parcel·lari assimilable a les parellades, vinculat amb el repartiment feudal, que es caracteritza per divisions molt allargades de terres que van de la vall a la muntanya. Ho detecta a la partida de les Llenguaderes on s'observen unes finques de 100 metres d'ample que van de la riera de Capçanes al cim de la serra, fins 1400 metres de llarg, és a dir una combinació de regadiu, secà i bosc, amb feixes i recs per conduir l'aigua de pluja. Les associa a les parellades d'altres llocs com a la carta de poblament d'Ulldemolins: “tres pariliatas.”³⁹⁷⁴ Aquest sistema feudal a Capçanes trenca clarament amb el parcel·lari antic –romà vaja- que es veu per exemple a Les Pedrenyeres. La seva pervivència s'ha de vincular a la seva continuïtat d'ús, i per tant de poblament³⁹⁷⁵ (Fig. 11.202).

I si fins ara s'ha parlat del què diuen els estudis d'arqueologia extensiva lligats amb la documentació, passem a veure què apunten els pol·lens. Ens referim a la columna que fa uns anys es va extreure de la zona de la Pineda, al terme de Vila-seca. Va ser estudiada el 2007 a l'aiguamoll de la Sèquia Major- Ofereix dades a tenir molt en compte.

Per exemple es veu que al que denominen zona pol·línica 4 (110-95 cm. de fondària, data entre el 600 i 1050 cal. dC) mostra una fase de desforestació amb reduccions del pol·len arbori fins el 40 %. Els valors de *Pinus* es mantenen molt reduïts, i decauen el *Quercus ilex* t. I *Quercus caducifoli* t. Davallen taxons d'arbres de ribera i *Pistacia*. Hi ha un lleuger augment de taxons conreats: *Olea*, *Cerealia* t. i creixen els herbacis. Aquesta realitat s'interpreta com l'obertura de boscos i la pràctica inexistència de pinedes al litoral, cosa que s'entén com una activitat de desforestació que no tan sols ha quedat al litoral, sinó que s'estén cap a la serra, com es veu al segle VIII a la zona de Cubelles, Amposta, o al Pla de Barcelona. A més, s'observa un relatiu augment de l'agricultura basada en l'olivera i el cereal, cosa que diferencia la zona dels resultats d'Amposta entre els segles VI i VIII i Cubelles, amb presència de ramaderia.

³⁹⁷¹ *Onomasticon Cataloniae* vol. 3, p. 158.

³⁹⁷² BOLÒS, J. 2015, p. 108.

³⁹⁷³ BOLÒS, J. 2015, p. 109-111.

³⁹⁷⁴ ALTISENT, A. 1993, doc. 278; FONT RIUS, J. M. 1969-1983 doc. 128; GORT, E. 1994b, p. 66-67; GORT, E. 1995g.

³⁹⁷⁵ BOLÒS, J. 2015, p. 109-111.

Quant a la zona 5 (95-73 cm. de fons i 1050-1600 cal. dC) s'observa la continuació d'aquesta activitat agrícola, com seria lògic. Es recuperen els percentatges de *Pinus* i *Pistacia* i els taxons arbustius. Davallen els conreus, tot i que hi ha presència de *vinea* i *Cerealia t.* També es redueixen la majoria de taxons herbacis, excepte *Pintago* total i *Papaver t.* La interpretació per part de Riera *et alii* apunta a la regeneració de pinedes i estabilització d'alzinars i rouredes, amb desenvolupament limitat del cultiu del cereal, inici del conreu del cànem i davallament d'altres conreus com l'olivera, així com la retracció de la ramaderia³⁹⁷⁶ (Fig. 11.203).

Els estudis semblants fets al Penedès i Garraf complementen aquestes troballes arqueològiques: ³⁹⁷⁷ entre els segles III i VII/VIII hi ha reforestació i activitat agrícola limitada però diversificada a la plana. Entre els segles VII i VIII i XII, una gran transformació amb desforestacions amb foc, ramaderia extensiva i retracció de l'agricultura, tant a la zona de costa del Garraf i Penedès, com al Besòs, al Pla de Barcelona al segle VII o a Ullastret al segle V. En aquest marc, les investigacions dels territoris de *Barcino* i *Baetulo* mostren una nova organització de l'ager durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana. Els treballs palinològics de S. Riera a la Catalunya central mostren una intensa desforestació i degradació del medi vegetal, que entén com tales sistemàtiques i incendis provocats per la creació de pastures, fenomen que es data entre els segles VII i VIII. ³⁹⁷⁸ Les anàlisis fetes al Pirineu també indiquen una activitat similar, si bé hom l'ha relacionada amb un fort increment de conreus cerealístics i vitícoles, en bona part degut a la superpoblació pirenaica per la fugida de població després de la conquesta àrabo-musulmana. ³⁹⁷⁹

³⁹⁷⁶ Cfr.: FOLLIERI M; MAGRI, D.; GIARDINI, M.; SADORI, L. 1997.

PALET, J. M.; RIERA, S. 1997; PALET, J. M.; RIERA, S. 2009; RIERA MORA, S. 2003; RIERA MORA, S.; , Y.; GIRALT, S.; SERVERA, G. 2010.

³⁹⁷⁷ ESTÉBAN, A.; RIERA, S.; MIRET, M.; MIRET, X. 1993.

³⁹⁷⁸ GURT, J. M. 1999.

³⁹⁷⁹ Bolòs també comenta que a la zona occitana dels Pirineus mostren un fort creixement d'activitat antròpica a partir dels segles IX i X, que es relaciona amb l'auge de les activitats ramaderes, agrícoles i metal·lúrgiques. Vid. BOLÒS, J. 1999. I anteriorment BOLÒS, J. 1982. També BOLÒS, J. 2014.

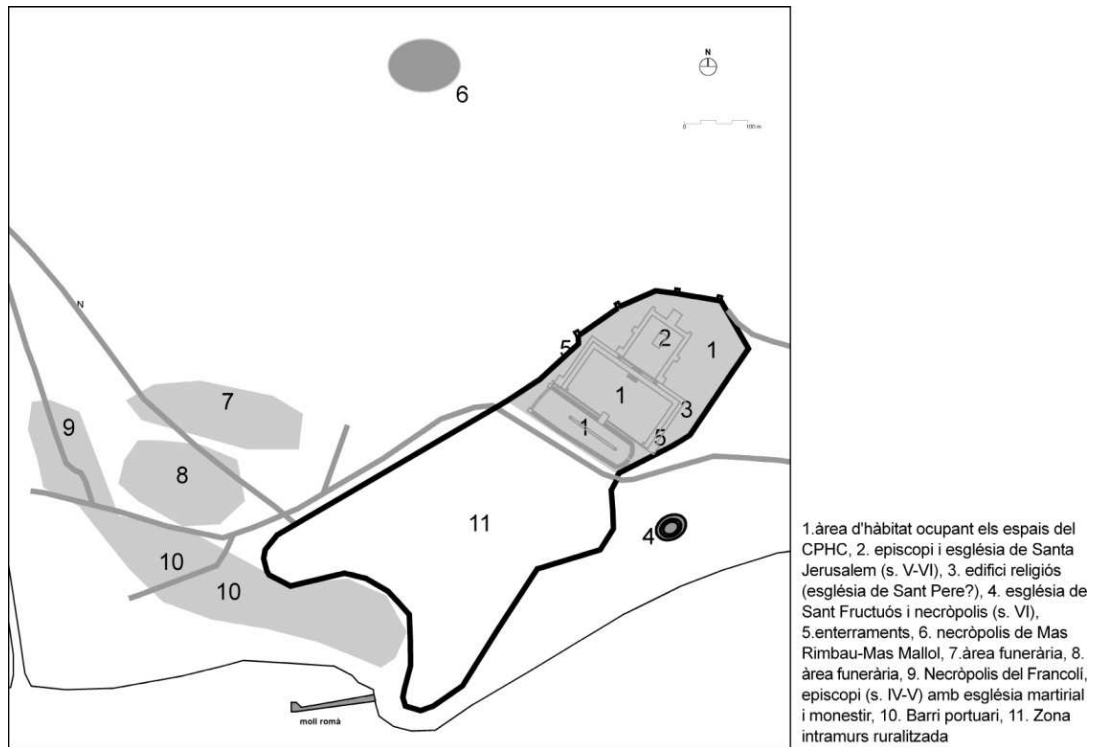

FIGURA 11.1: Tàrraco a l'antiguitat tardana amb els principals elements que configuren el seu ja modificat urbanisme. A l'àrea central intramurs, sembla que no hagi pas un hàbitat construït estable (cfr. fig. 3.29).

FIGURA 11.2: dos trams d'ampit de la muralla de Tarragona (Casa Canals i col·legi Lestonnac). Són obra realitzada en tàpia i conserven encara les llucanes o espitlleres i l'arrencada de merlets també de tàpia. Si bé Morera Llauredó els interpreta com obra islàmica, es tracta en aquests casos de sengles obres datables al segle XII, després del control de la ciutat per Robert d'Aguiló.

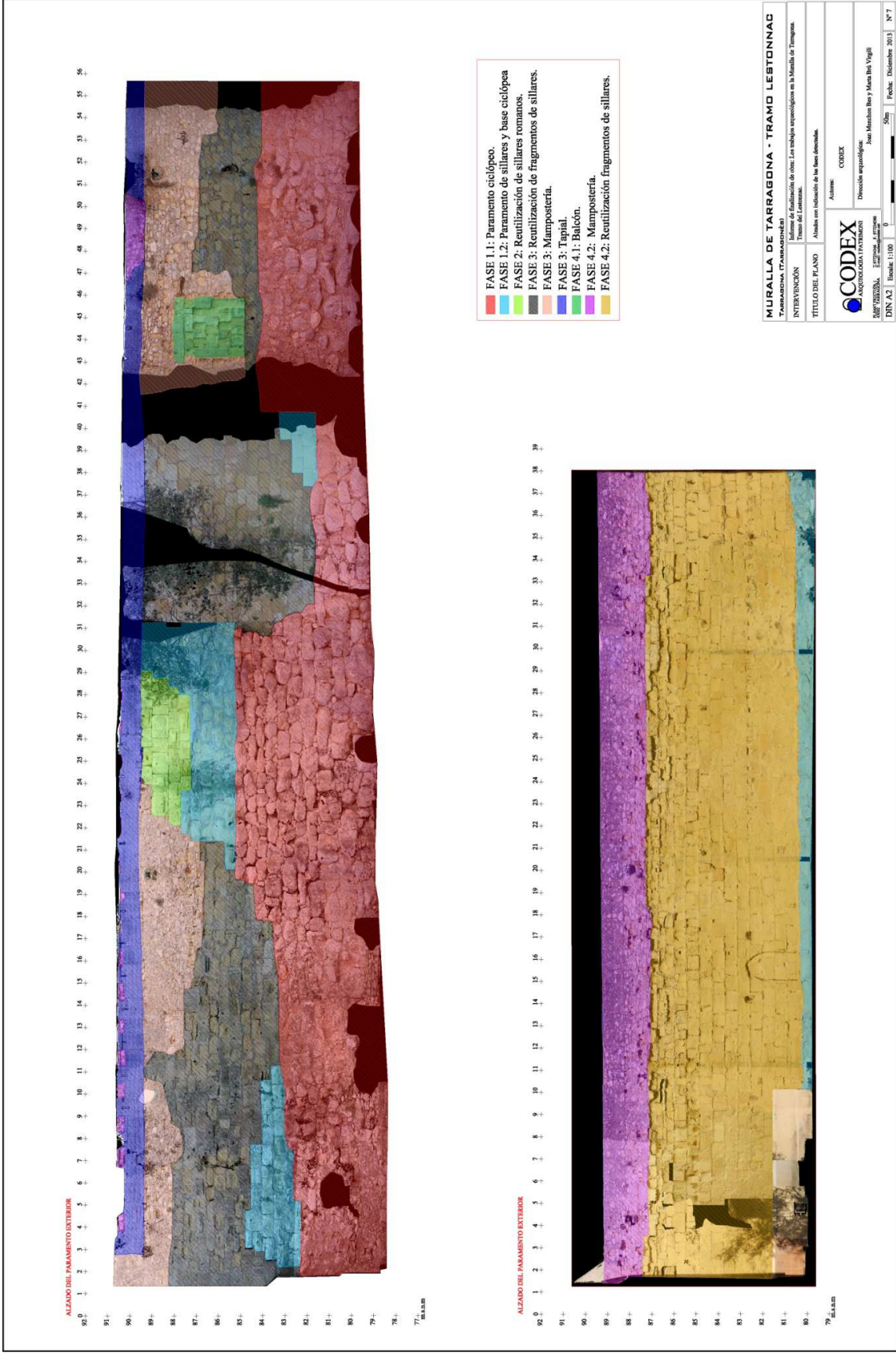

FIGURA 11.3: Aixecaments del tram de muralla de Tarragona, al col·legi Lestonnac. Els diversos colors marquen les fases cronològiques. A destacar la fase 2, de carreus romans reciclats però no retallats, a datar entre l'Antiguitat Tardana i el segle XII (base IPCE-TRYCSA).

FIGURA 11.4: tram de muralla de Tarragona a la Via de l'Imperi. La disposició de la carreuada recorda els aparells de llarg i través d'època emiral i califal. Ara bé, són força petits, gairebé carreus, i per altra banda és un segment de la fortificació força reformada i reconstruïda, per la qual cosa cal ser molt prudents a l'hora de datar només per criteris tipològics i morfològics.

FIGURA 11.5: precintes de plom a vincular amb la conquesta omeia de la península. La llegenda diu *quism al-Andalus* (repartiment d'Alandalús). Servien per marcar els recipients dels cobraments d'impostos en espècie (IBRAHIM, T. 2011, fig. 2, p. 149).

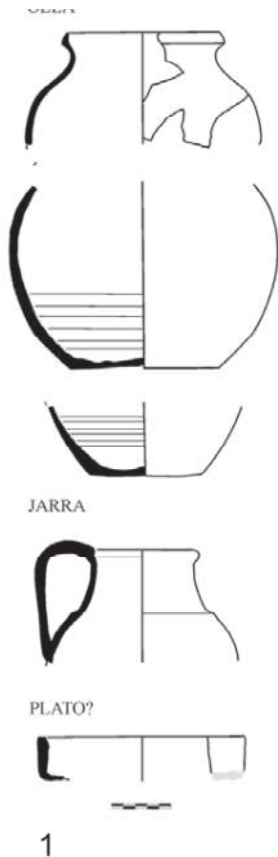

FIGURA 11.6: ceràmiques dels primers temps de conquesta islàmica de la *Puerta del Obispo*, a la muralla de León (GUTIÉRREZ GONZÁLEZ, J. A. 2011, p. 345).

FIGURA 11.7: ubicació de les excavacions de l'avinguda Vidal i Barraquer de Tarragona, i vinculació amb el conjunt de la Necròpolis Paleocristiana (DÍAZ GARCIA, M.; ROIG PÉREZ, J. F. 2016, fig. 1, p. 80).

FIGURA 11.8: fase dels segles VI-VII i posterior de les excavacions de l'avinguda Vidal i Barraquer de Tarragona, i vinculació amb el conjunt de la Necròpolis Paleocristiana (DÍAZ GARCIA, M.; ROIG PÉREZ, J. F. 2016, fig. 3, p. 83).

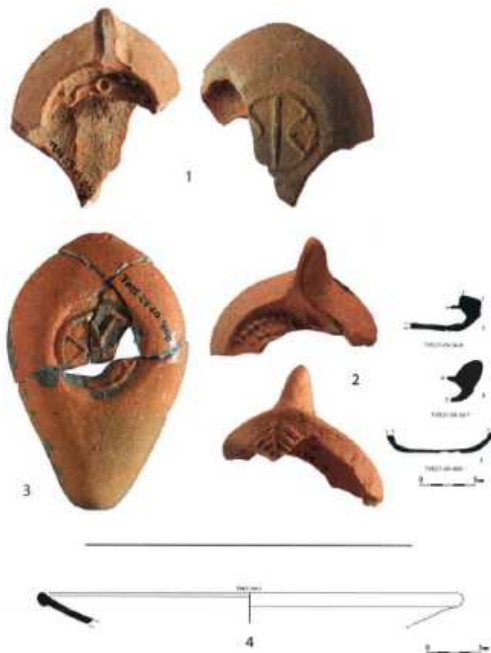

FIGURA 11.9: llànties i TSAA/D de la fase dels segles VII-VIII de les excavacions de l'avinguda Vidal i Barraquer (RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, fig. 2, p. 579).

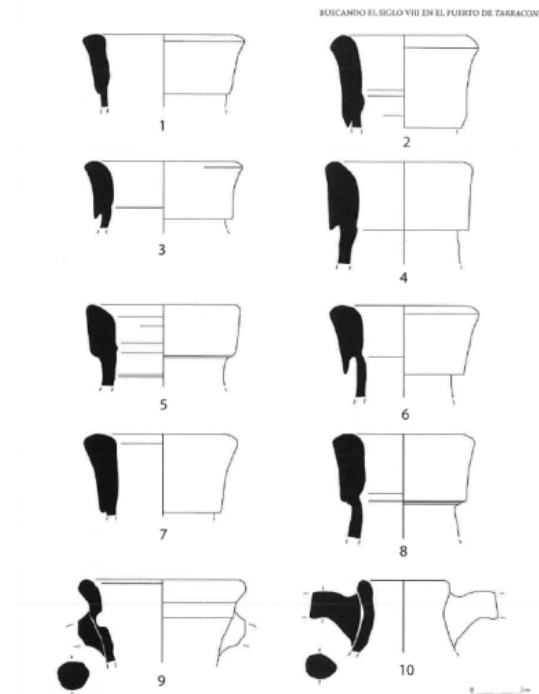

FIGURA 11.10: àmfores de la fase dels segles VII-VIII de les excavacions de l'avinguda Vidal i Barraquer (RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, fig. 3, p. 581).

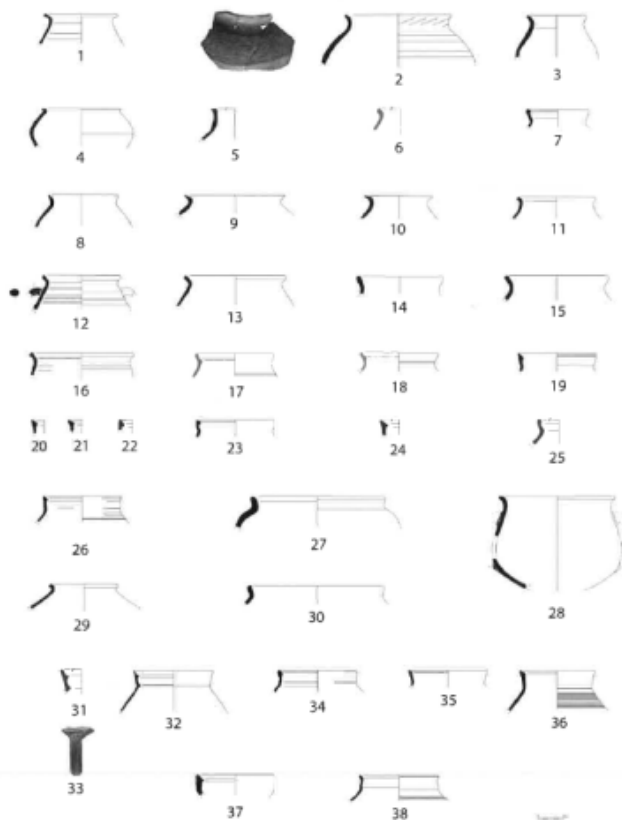

FIGURA 11.11: ceràmiques comunes de la fase dels segles VII-VIII de les excavacions de l'avinguda Vidal i Barraquer (RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, fig. 4, p. 583).

Fig 4.- 1, Oc/Gre/1.19; 2, Oc/Gre/1.21; 3, Oc/Gre/2.15; 4, Oc/Gre/5.5; 5, Oc/Gre/5.6; 6, Oc/Gre/7; 7, Oc/Gre/18.3; 8, Oc/Gre/23.5; 9, Oc/Gre/24; 10, Oc/Gre/24.2; 11, Oc/Gre/26.5; 12, Oc/Gre/26.7; 13, Oc/Gre/26.9; 14, Oc/Gre/47; 15, Oc/Gre/47; 16, Oc/gre/48.6; 17, Oc/Gre/63; 18, Oc/Gre/63; 19, Oc/Gre/64.2; 20, Oc/Gre/64.2; 21, Oc/Gre/64.5; 22, Oc/Gre/64.6; 23, Oc/Gre/64.6; 24, Oc/Gre/100.3; 25, Oc/Gre/109; 26, Oc/Gre/110; 27, Oc/Gax/1.20; 28, Oc/Gax/23.6; 29, Oc/Gax/26.8; 30, Oc/Gax/49.2; 31, Oc/Ori/62; 32, Oc/Ori/62; 33, Oc/Ori/62; 34, Oc/Ori/64; 35, Oc/Ori/64; 36, Oc/Ori/64; 37, Oc/Ori/66.5; 38, Oc/Ori/66.10.

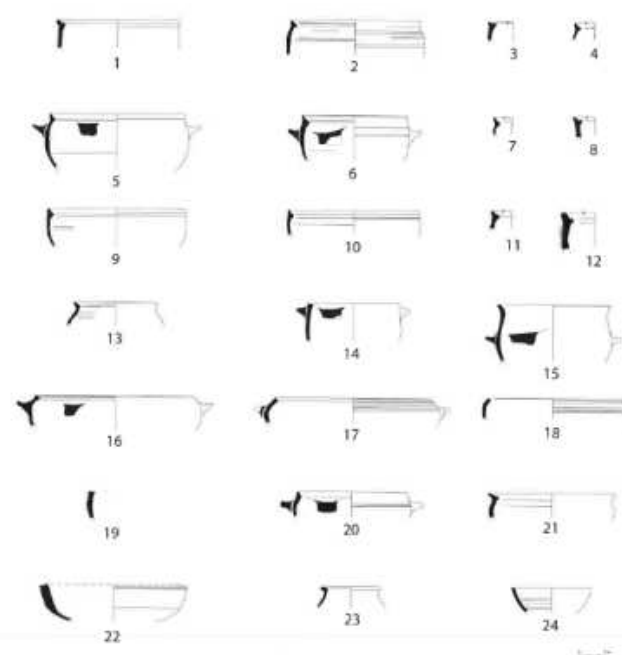

FIGURA 11.12: ceràmiques comunes de la fase dels segles VII-VIII de les excavacions de l'avinguda Vidal i Barraquer (RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, fig. 5, p. 584).

Fig 5.- 1-8, Ca/Gre/50; 9-11, Ca/Gre/50.2; 12, Ca/Gre/50.3; 13, Ca/Gre/51.2; 14, Ca/Gre/62; 15, Ca/Gre/63; 16, Cb/Ori/7; 17, Cb/Gre/24.3; 18, Cb/Gre/26.4; 19, Cb/Gre/29.3; 20, Cb/gre/53.2; 21, Cb/Gre/66; 22, Cb/Gre/67; 23, G/Gre/7.7; 24, B/Gre/30.

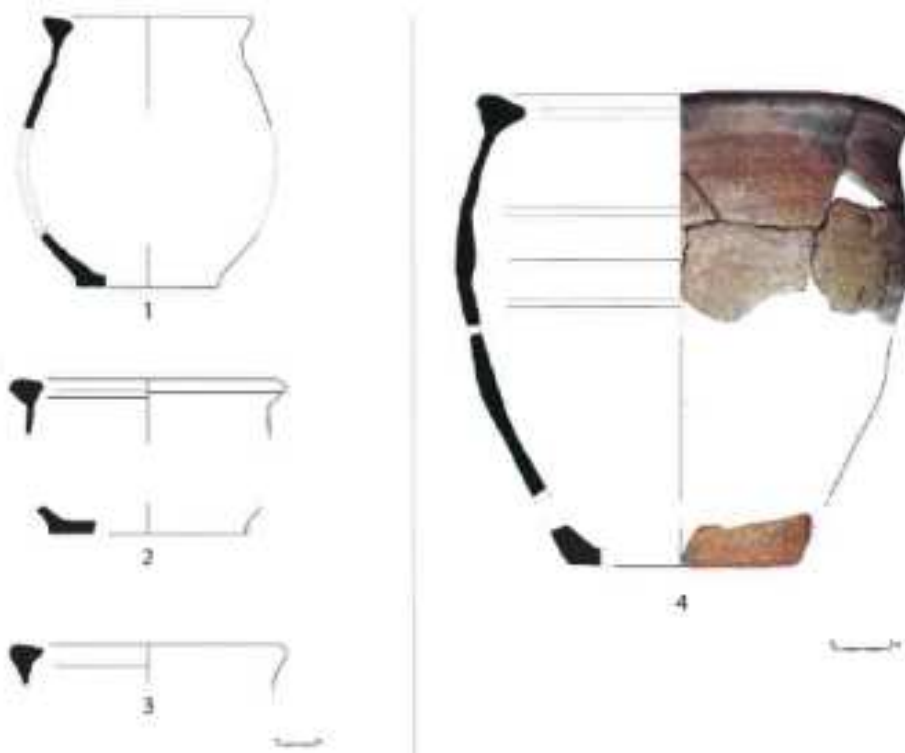

FIGURA 11.13: ceràmiques comunes de la fase dels segles VII-VIII de les excavacions de l'avinguda Vidal i Barraquer (RODRÍGUEZ MARTORELL, F.; MACIAS, J. M. 2018, fig. 6, p. 585).

FIGURA 11.14: situació del punts amb troballa de ceràmica alt medieval i islàmica (anterior i posterior a la conquesta feudal): 1. Catedral; 2. Ca l'Ardiaca; 3. Plaça d'en Rovellat; 4. Muralla-Baixada del Roser; 5. Carrer Comte; 6. Rambla Vella, 10; 7. Necròpolis Paleocristiana; 8. Parc de la Ciutat; 9. Vidal i Barraquer (base IGCC).

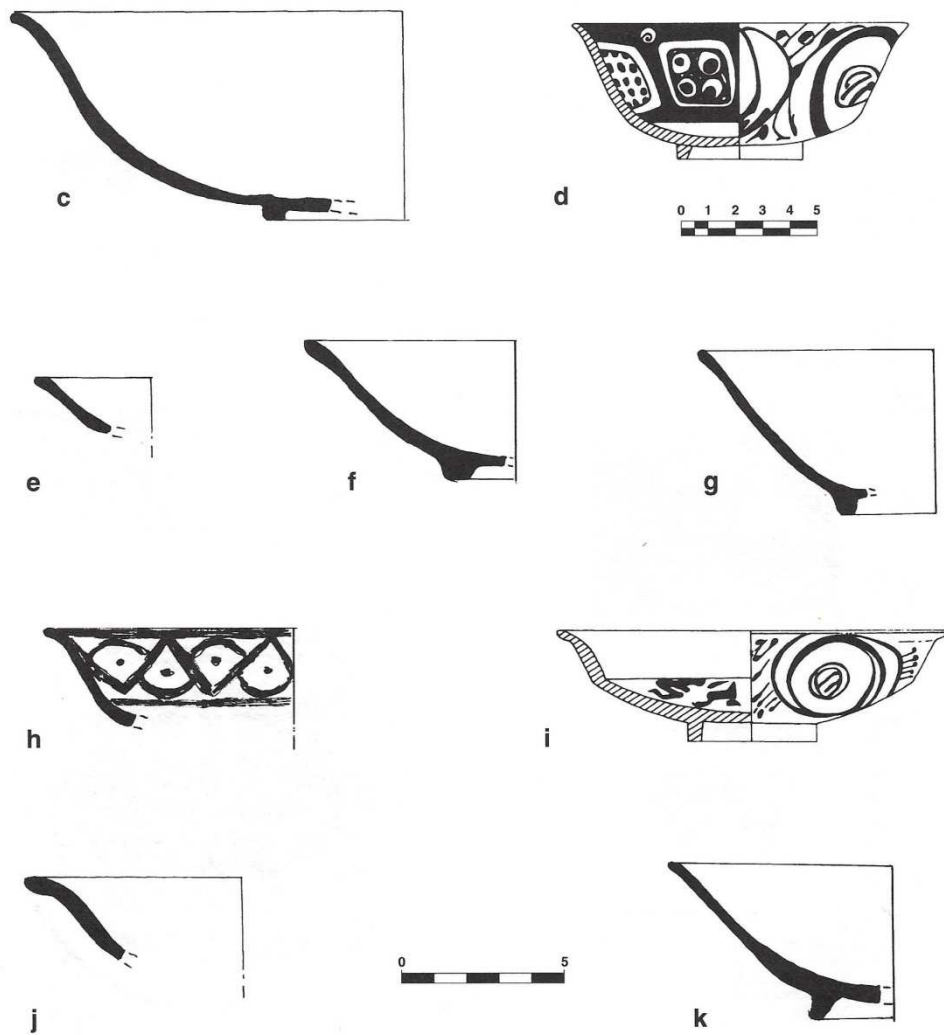

FIGURA 11.15: importacions de ceràmica fatimí trobades a les excavacions de *Madinat ar-Zahra*, vinculades a records del *havy* o pelegrinació dels fidels a La Meca (ZOZAYA, J. 1993b, fig. 2, p. 131).

FIGURA 11.16: ceràmica omeia trobada a les excavacions de la nau central de la Catedral. Datada entre els segles VII i IX, i de procedència oriental, podria ser una peça arribada a *Tarraquna* per la *havy* (Museu Bíblic Tarraconense). Alçada conservada 2'8 cm, amplada conservada 4'1 cm i gruix 0'7 cm.

FIGURA 11.17: ceràmica vidrada islàmica procedent de les excavacions de la Muralla, tram de la baixada del Roser.

FIGURA 11.18: ataifor andalusí procedents de l'excavació del carrer Comte, 11 (BRAVO, P.; ROIG PÉREZ, J. F. 2018).

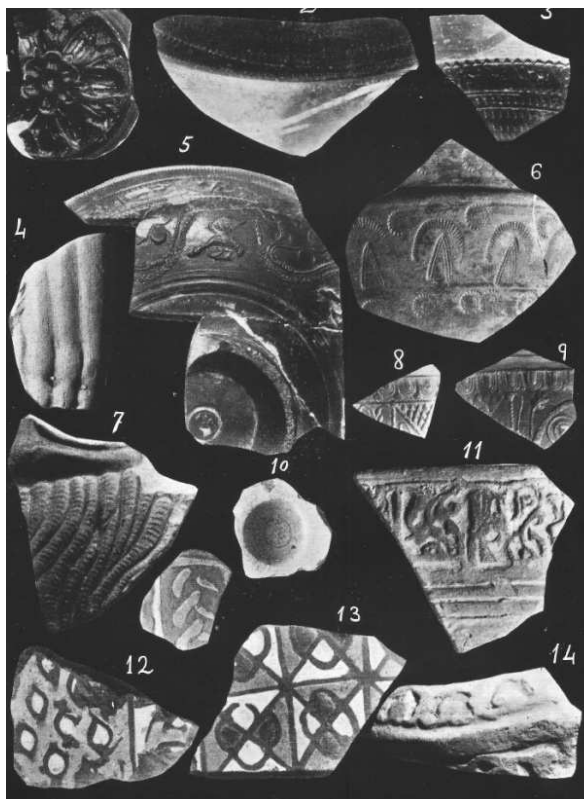

FIGURA 11.19: làmina XLV de la memòria de 1935 de les excavacions de la Necròpolis (SERRA VILARÓ, J. 1935). La peça 11 és un fragment de ceràmica estampada, segurament una gerra de grans dimensions d'època almohade o posterior, és a dir de després de la conquesta feudal de Tarragona, la 12 (superior) és una corda seca parcial que també pot podria ser, o no, posterior a la conquesta, així com la 14. Les 12 inferior i 13 tenen l'aparença de ser prèvies a la conquesta, d'època califal tot i que la darrera, dependent del color i la pasta, també pot ser una importació de ceràmica baix medieval.

FIGURA 11.20: ubicació d'elements d'escultura arquitectònica tractats en el capítol: 1. capitell de la plaça de Dames i Vells; 2. fragment decorat del carrer Comte, 11; 3. fragment decorat del carrer d'en Granada, 7; 4. capitell de l'església de Sant Llorenç (base IGCC).

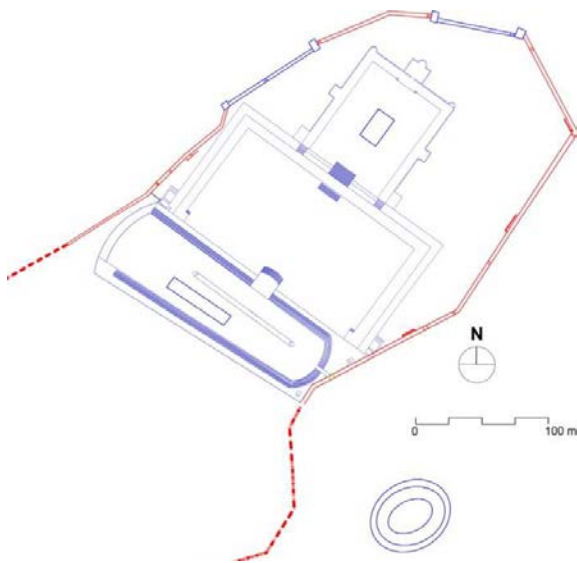

FIGURA 11.21: estructuració urbana de la Part Alta de Tarragona al segle I, amb la configuració de la seu del *Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris*, formada per la gran plaça del Recinte de Culte, una segona coneguda com Fòrum Provincial o Plaça de Representació i tercera que és el Circ. Ja extramurs, l'Amfiteatre, d'inicis del segle II.

FIGURA 11.22: perspectiva de la restitució 3D de les tres terrasses del Concili Provincial. Infografia de la sèrie *Ingeniería Romana* (Digivisión-TVE).

FIGURA 11.23: parcel·lari d'origen medieval en l'espai de la Plaça de Representació del Concili Provincial. En gris fosc, les voltes del criptopòrtic, en gris clar, el podi, i en groc la zona de preexistències urbanes a vincular amb un gran edifici d'època visigoda o una implantació urbana d'aquest moment o prèvia a l'organització urbana de la zona, ja al segle XII (base E. Rosàs).

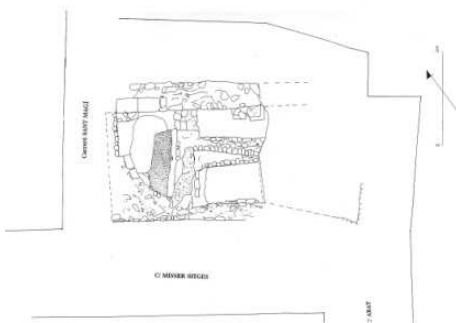

FIGURA 11.24: planta de les excavacions a l'actual plaça de Dames i Vells, que s'han volgut relacionar amb una església visigòtica (?) (Peña, l. 2000, p. 210), i fotografia de les excavacions que s'hi van realitzar.

FIGURA 11.25: *stipites* de marbre reciclat, d'època visigoda, procedents d'una finca al costat de la plaça de Dames i Vells.

FIGURA 11.26: capitell procedent de la plaça Dames i Vells.

FIGURA 11.27: element escultòric del carrer Comte, 11.

FIGURA 11.28: element escultòric del carrer d'en Granada, 11.

FIGURA 11.29: capitell de la falsa tribuna de l'església de Sant Llorenç (P. Bravo).

FIGURA 11.30: capitell MNAT 45473 (ECSA- M. Catalán).

FIGURA 11.31: dibuix d'una moneda islàmica apareguda en desmuntar una tàpia medieval a Tarragona (HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. 1867d, p. 196).

FIGURA 11.32: dibuix d'una moneda trobada per Hernández Sanahuja el 1852 (DELGADO HERNÁNDEZ A. 1844-1856m full 550).

‘*Abd al-Rahmān I* (138-172 – 755-788). — N° 1. Año ciento cuarenta y tantos; unidad ilegible; peso 2;1090 gr. — N° 2. Año 155 = 771. VIVES, n° 53; peso 1,8415 gr.

Al-Hakam I (180-206 – 796-821). — N° 3. Año 191 (?) – 806. VIVES, n° 89; peso 2,2840 gr.

Muhammad I (238-273 – 852-886). — N° 4. Año 238 – 852. VIVES, n° 223; peso 1,8860 gr. — N° 5. Año 240 – 854. VIVES, n° 230; peso 2,0670 gr. — N° 6. Año 245 – 859. VIVES, n° 253; peso 2,5410 gr. — N° 7. Año 250 – 864. VIVES, n° 258; peso 2,6562 gr. — N° 8. Año 268 – 881. VIVES, n° 305, pero: وميتين, esto es, sin *alif*. Se reproduce en la lámina 17 publicada en *Hallazgos III* (vol. XV, fasc. 2) bajo la indicación A. Peso 1.9700 gr.

‘*Abd al-Rahmān III* (300-350 – 912-961). — N° 9. Año 344 – 955. VIVES, n° 439, pero con la fecha tópica clara: بمدينة الزهراء سنة اربع واربعين. Peso 2,5610. Se reproduce en la citada lámina 17 del vol. XV, fasc. 2, letra B.

Al-Hakam II (350-366 – 961-976). — N° 10. Año 356 – 966. VIVES, n° 455, con estrella en *Madīnat al-Zahrā’*. Peso 2,4400 gr.

Hišām II (366-399 – 977-1008). — N° 11. Año 368 – 978. VIVES, n° 502. Peso 2,8230 gr.

FIGURA 10.33: Llistat de monedes del Mas de la Sinya de la Pobla de Mafumet, amb la corresponent transcripció de les llegendes monetàries (Mateu Llopis, F. 1951, p. 205-206).

FIGURA 11.34: fellús del moment de conquesta procedent de la vil·la romana de Borrells, a Barberà de la Conca (GONZALO, X.; MARTÍ, R. 2015, FIG. 5, P. 725).

FIGURA 11.35: monedes islàmiques trobades als evirons de Siurana (SANAHUJA, X. 2008, p. 249).

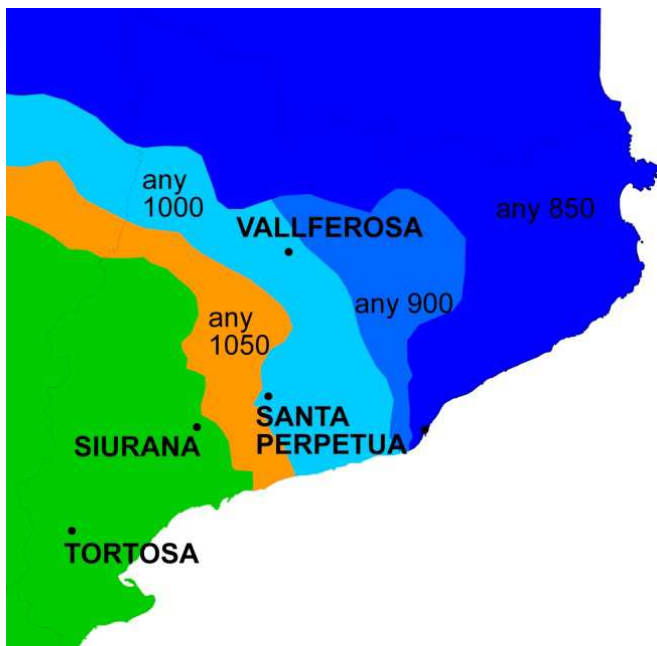

FIGURA 11.36: plànol de l'evolució de l'expansió feudal a l'actual territori de Catalunya i situació de les torres de Vallferosa i Santa Perpètua de Gaià, Tortosa i Siurana.

FIGURA 11.37: torre de Vallferosa, al municipi de Torà, comarca de La Segarra.

FIGURA 11.41: conjunt de Santa Perpètua de Gaià des de la carretera que va a Esblada.

FIGURA 11.42: castell de Santa Perpètua des del NW (Ajuntament de Pontils-MRW-ICAC).

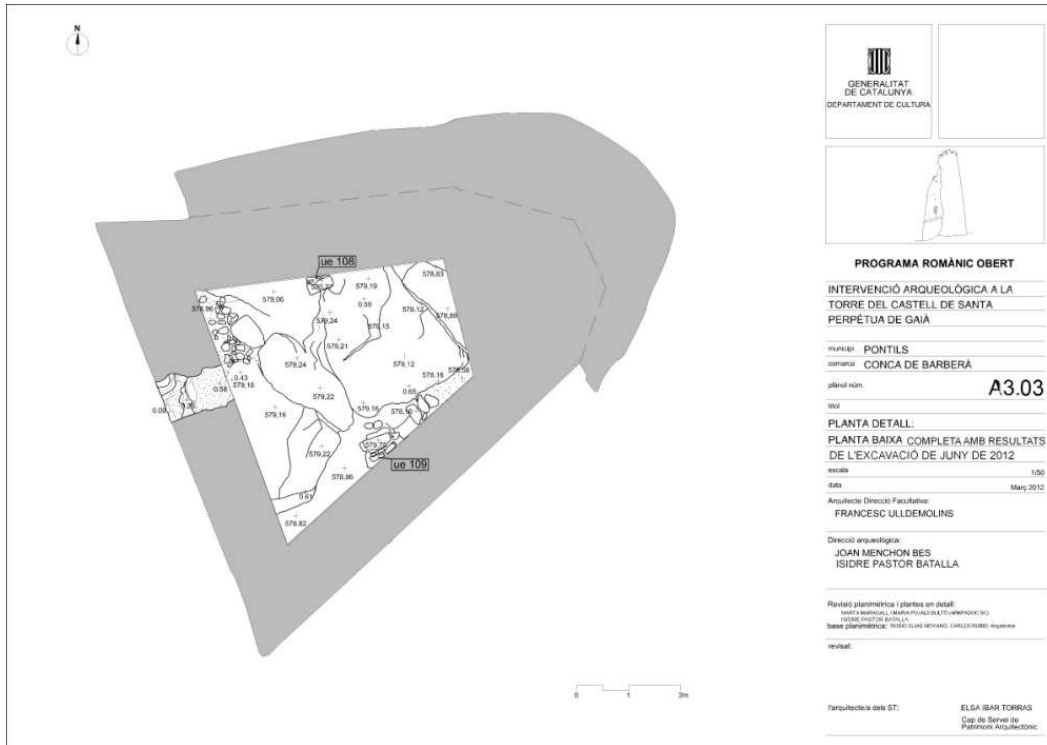
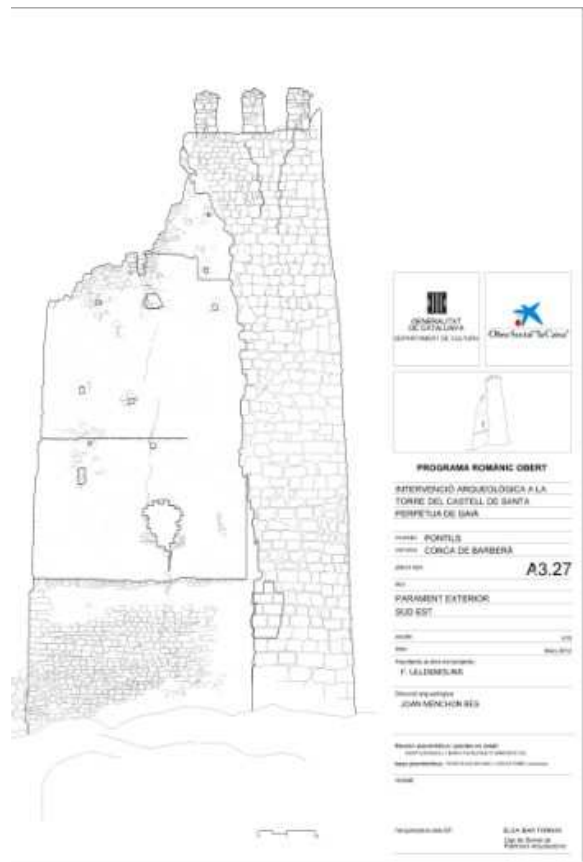
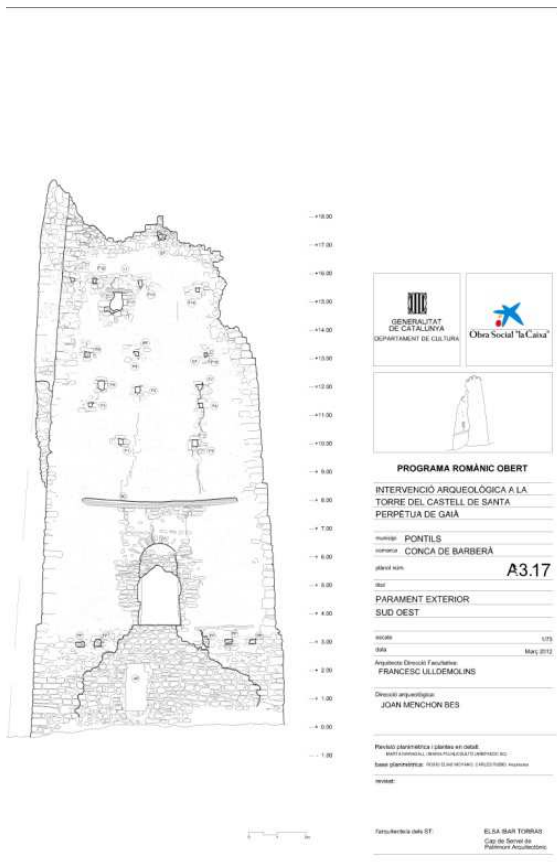

FIGURA 11.43: planta general de la torre de Santa Perpètua on es marquen la fase inicial i el regreixat de la cara exterior (Generalitat de Catalunya-Arkpadoc).

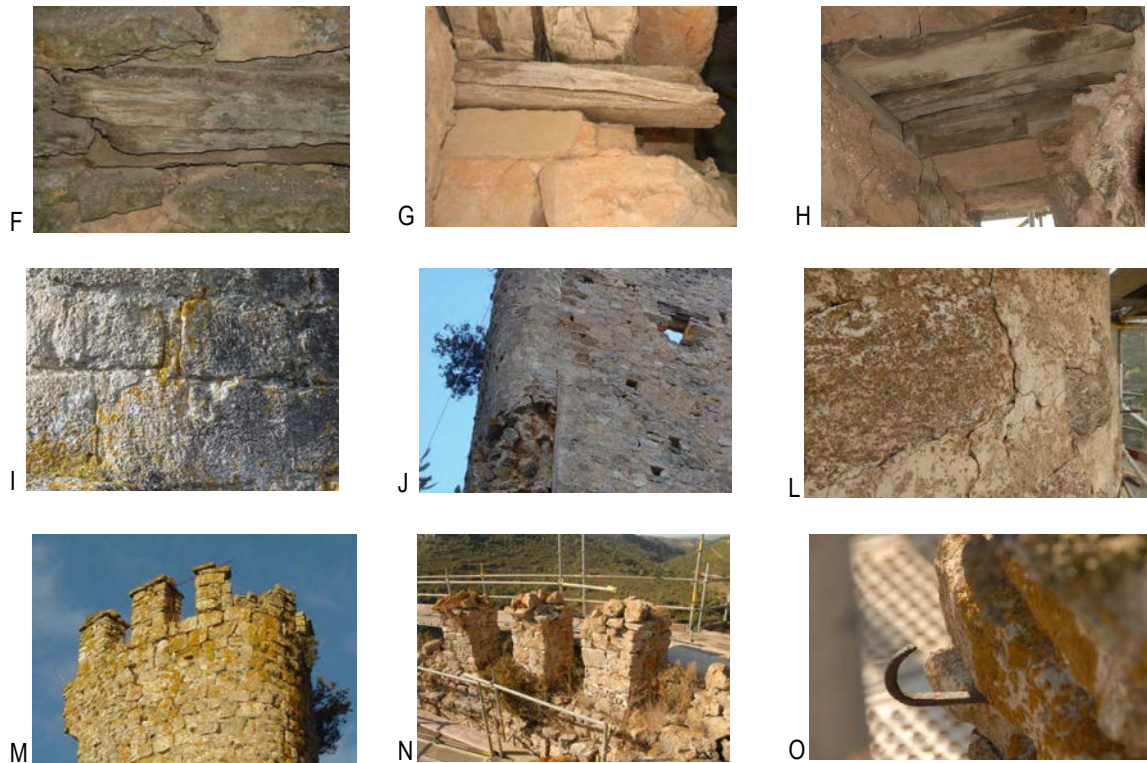

FIGURA 11.46: detalls constructius. A. base de la torre interior; B. alçat primer pis; C. angle de la torre interior; D i E. aresta de la proa, F. acabat interior; F. fusta de riosta; G. fusta de porta; H, fusta de finestra nord; I carreus folre exterior; J angle d'unió de les torres interior i exterior; L. acabat de junta dels carreus de la torre exterior; M. part superior de la torre exterior; N. merlets; O. ganxo de ferro d'un dels merlets.

FIGURA 11.47: construccions del costat est del castell des de l'exterior. S'observa un gran arc de ferradura relacionable amb l'accés principal del castell, i al costat una sala o estança de planta quadrada i angles arrodonits construïda amb la tècnica de l'encofrat (Ajuntament de Pontils-ICAC-MRW).

NÚMERO	UM	CODI CEDAD	DESCRIPCIÓ	DATAció BP	DATAció CALIBRADA 1σ ¹³ C	% PROBABILITAT
1	1024	LTL 12560A	fusta de la riosta exterior sobre la porta	1531 ± 45	420-620	95'40
					430-600	68'20
2	1017	LTL 12561A	fusta de la llinda de la porta de la torre	1270 ± 45	660-870	95'40
					670-780	68'20
3	1043	LTL 12562A	fusta de la riosta interior sobre la porta	1438 ± 45	580-660	95'40
					540-670	68'20
4	1063	LTL 12563A	fusta de la llinda de finestra 1 pis	1333 ± 45	610-780	95'40
					650-770	68'20

FIGURA 11.48: datacions radiocarbòniques de les fustes de la torre interior de Santa Perpètua de Gaià (CEDAD).

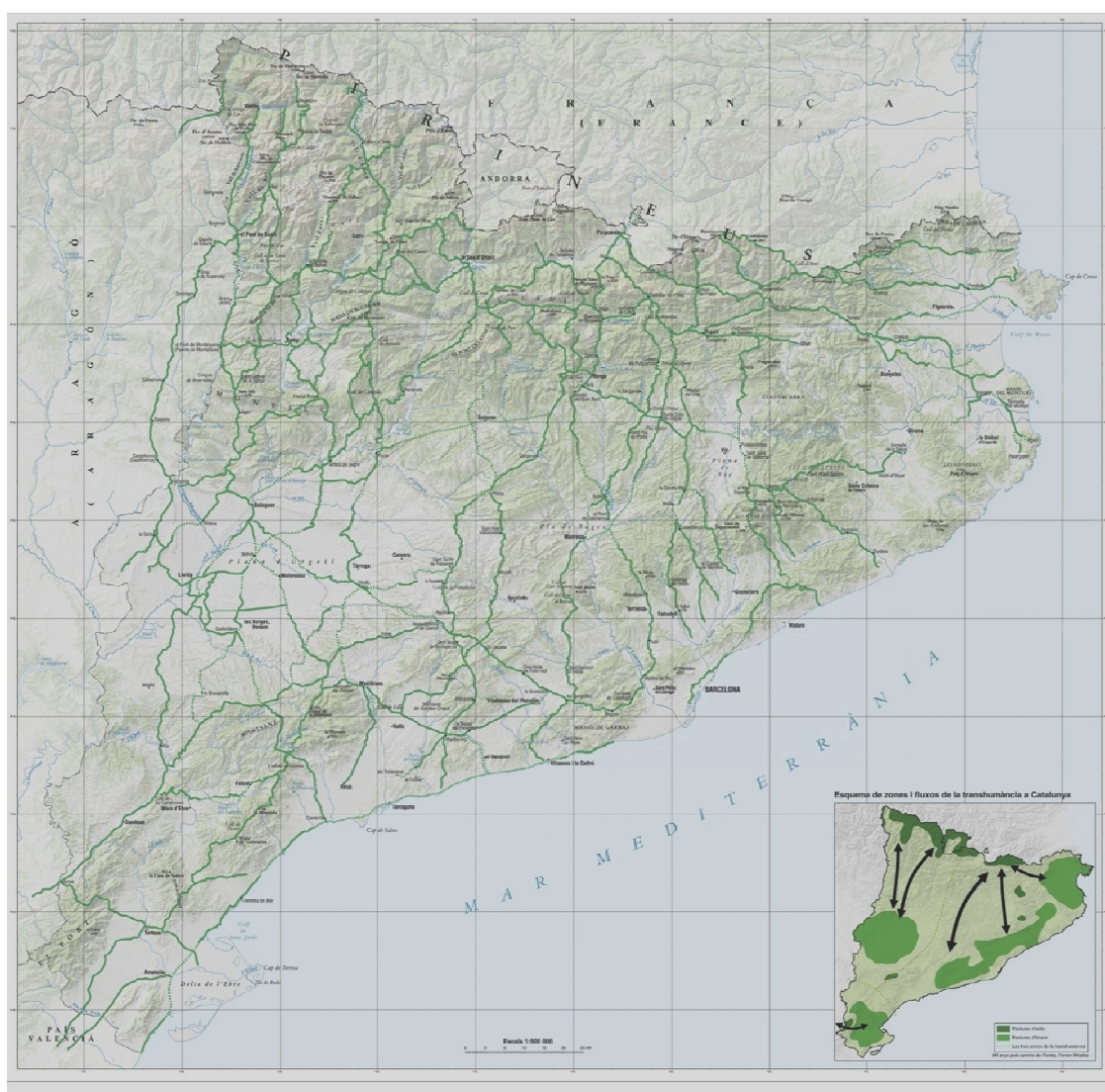

FIGURA 11.49: mapa dels camins ramaders de Catalunya, eixos principals. ICC (http://www.fmr.cat/sites/default/files/adjunts-fons/mapa_ramader.jpg).

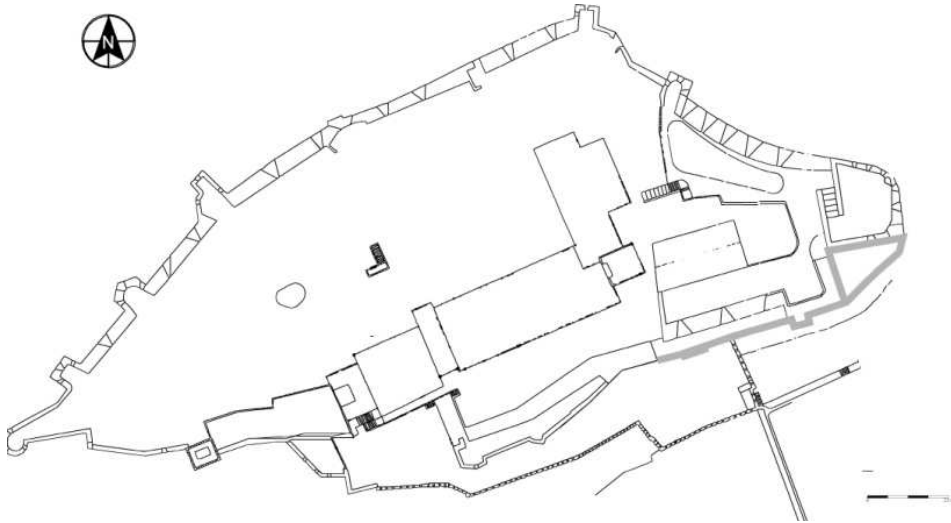

FIGURA 11.50: planta de la Suda de Tortosa amb marcat en gris del tram del Portal de la Bassa (base A. Llorca i S. Viladrich, Direcció General del Patrimoni Cultural).

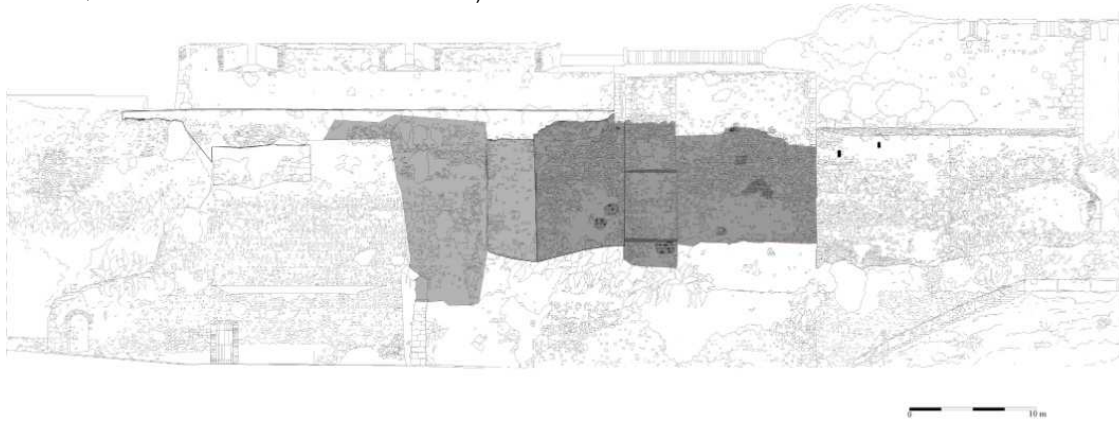

FIGURA 11.51: alçat del tram de muralla de la Suda, zona del Portal de la Bassa. En gris els paraments andalusins (base A. Llorca i S. Viladrich, Direcció General del Patrimoni Cultural).

FIGURA 11.52: tramades d'encofrat o tabiya a banda i banda de la torre, abans de la restauració (A. Llorca- S. Viladrich, Direcció General del Patrimoni Cultural).

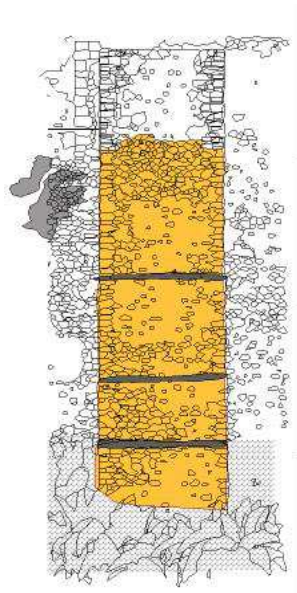

FIGURA 11.53: alçat de la torre del costat est. En groc es marca la fase andalusí i en gris les repeses constructives (base A. Llorca i S. Viladrich, Direcció General del Patrimoni Cultural).

FIGURA 11.54: vista aèria del conjunt de Siurana (IGCC).

FIGURA 11.55: contextualització general del conjunt de Siurana, amb marcat del *hisn*, elements d'habitatge, camins, necròpolis i poble feudal (base IGCC).

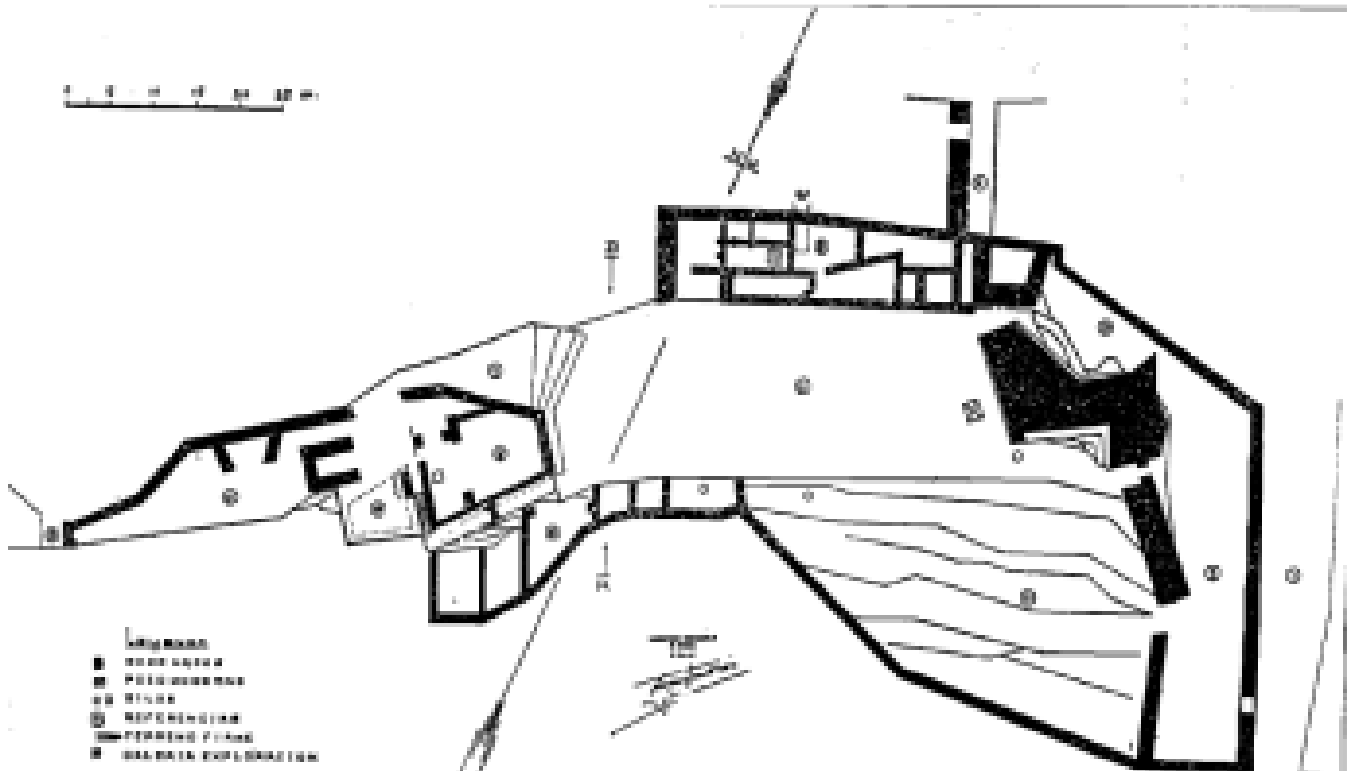

FIGURA 11.56: planta de les excavacions del *hisn* de Siurana segons J. Padrós (1956, FIGURA 74, p. 208).

FIGURA 11.57: planta general del *hisn* de Siurana (Ajuntament de Cornudella de Montsant).

FIGURA 11.58: evidències d'hàbitat prop del castell aprofitant els cingles de roca.

FIGURA 11.59: torre de la celòquia del castell, construïda mitjançant la tècnica de la *tabiya* o encofrat.

FIGURA 11.60: diferència de tongada de *tabiya* de la torre del castell, la inferior és amb morter vermellós i la superior blanquinós.

FIGURA 11.61: restitució de la torre del castell de Siurana, amb marcat de les tongades a dos colors (Ruta Medieval de l'Espluga de Francolí-Digvisión).

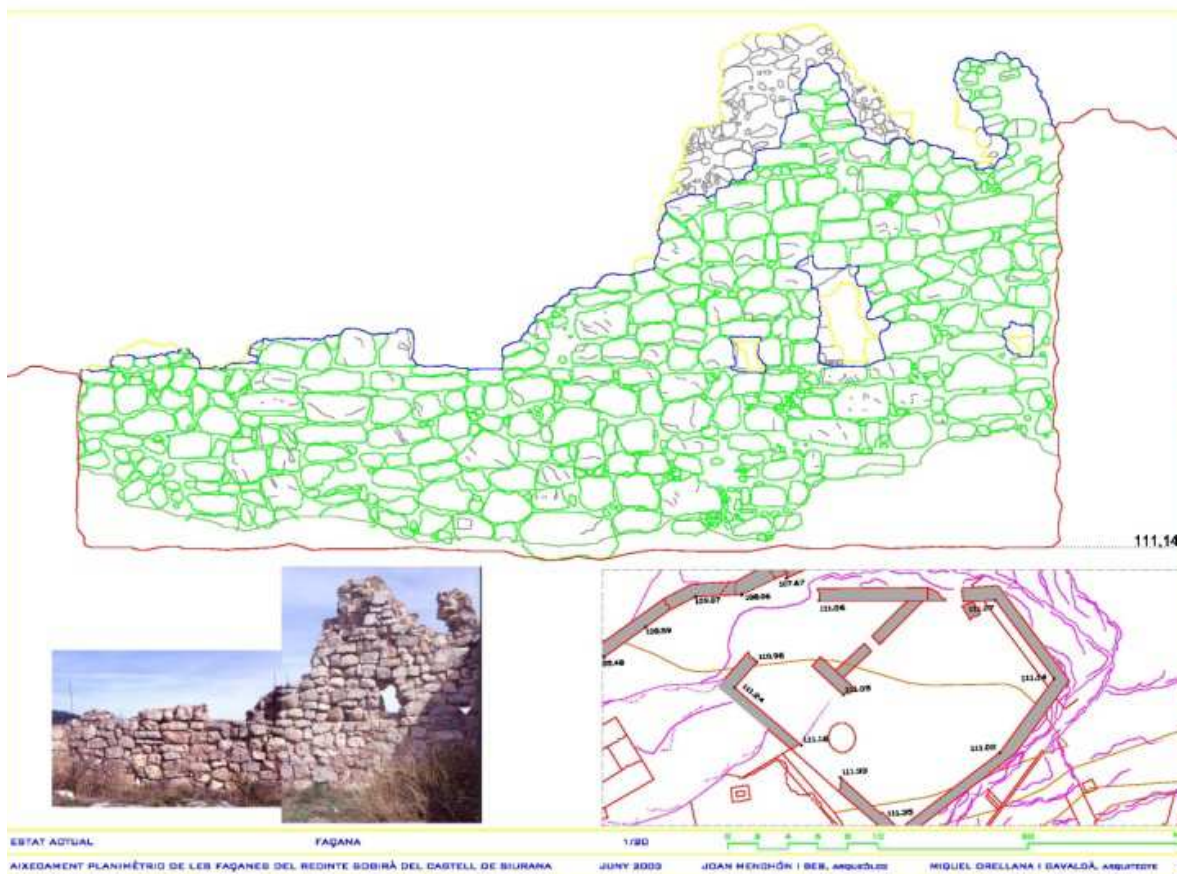

FIGURA 11.62: murs de les construccions de la celòquia del castell, construïts també amb la tècnica de *tabiya* (Ajuntament de Cornudella de Montsant-M. Orellana).

FIGURA 11.63: cuirassa o barrera que tanca l'accés a la península de Siurana.

FIGURA 11.64: muralla i barbacana del costat oriental.

FIGURA 11.65: detalls de la construcció de la muralla oriental, on s'observa la construcció per tongades o caixons.

FIGURA 11.66: aparells andalusins del hisn de Siurana. A. encofrat o tabiya de la torre de la celòquia; B. murs de la celòquia; C. murs encofrats de la celòquia; D. mur d'aparell ciclopi de la muralla; E. croquis de la construcció de la muralla; F. muralla oriental sobre roca, retallada per aprofitar la pedra en l'obra; G. mur de la cuirassa, de grans blocs; H. secció parcial de la torre sobre la cuirassa; I. aparell d'espina de peix del tancament meridional, part que dona al castell; K. murs interiors dels habitatges, amb combinació de cadenes de carreus i maçoneria; L. arrencada d'arc del costat nord; M. tasconeres al peu de la torre de la celòquia, que mostren l'aprofitament com a front de pedrera; N. fossat oriental; O. excavació del fossat oriental, amb un gran regueró obert.

FIGURA 11.67: a l'esquerra, la torre del Caragol, a Ponts (La Noguera). La construcció circular d'època feudal no deixa de ser una camisa d'una torre andalusí de planta quadrada aixecada amb una base de maçoneria i un segon cos de *tabiya* de terra. Dalt, detall de la muralla islàmica del Pla d'Almatà, Balaguer, amb un impressionant aparell de carreus emiral, que es combina amb alçat de tàpia (Museu de la Noguera).

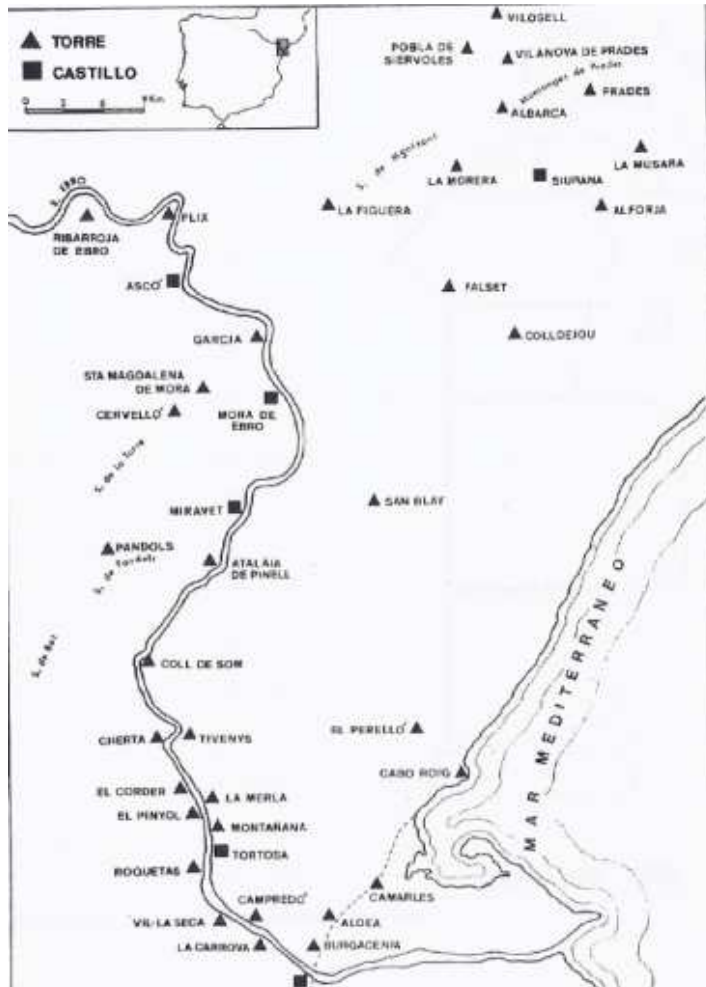

FIGURA 11.68: proposta de xarxa de fortificacions defensives andalusines al voltant de Tortosa (SCALES, P. 1986, p. 231).

FIGURA 11.69: torres i fortificacions citades. 1. El Tallat; 2. La Cirera; 3. Les Borges; 4. Altafalla; 5. Almenara-Alcacheran; 6. Castellfollit; 7. L'Albiol; 8. Vespella; 9. Sant Simplicí; 10. Miralbó; 11. Montferri; 12. El Catllar; 13. Selmella; 14. L'Abella; 15. Montoliu; 16. Tamarit i torre d'en Segú; 17. Gavada; 18. L'Hereuet; 19. Monràva; 20. Mas Salort; 21. Torre de la Perxa; 22. Alforja; 23. Torre del Moro, Riudecols; 24. Pantaleoni; 25. Torre Bargallona; 26. Mas d'en Ramon; 27. Cal Morenet; 28. Torre d'en Viola (fora de plànol); 29. Calafell (fora de plànol); 30. La Mixarda; 31. Torre del Petroli; 32. Botarell.

FIGURA 11.70: croquis d'ubicació de la torre de Castellfollit, a les Muntanyes de Prades (CARRERAS CASANOVAS, A. 1981, p. 66).

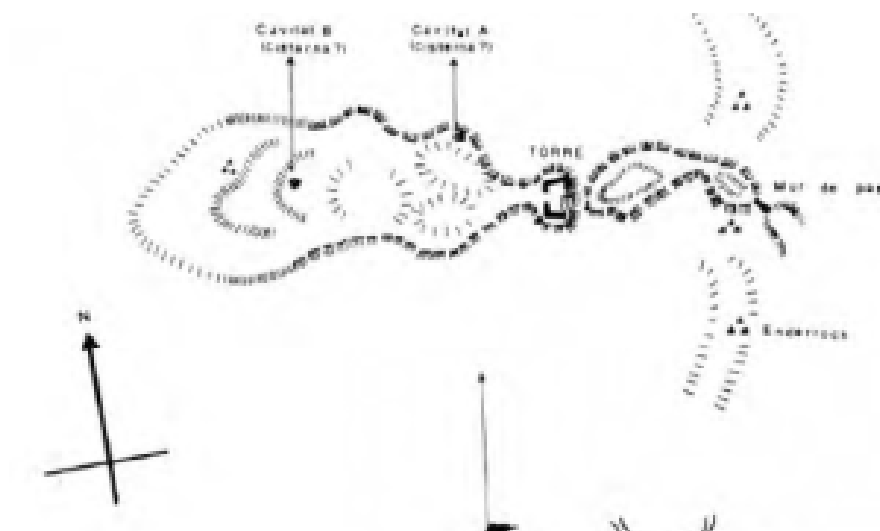

FIGURA 11.71: planta del conjunt de la torre de Castellfolit (CARRERAS CASANOVAS, A. 1981, p. 66).

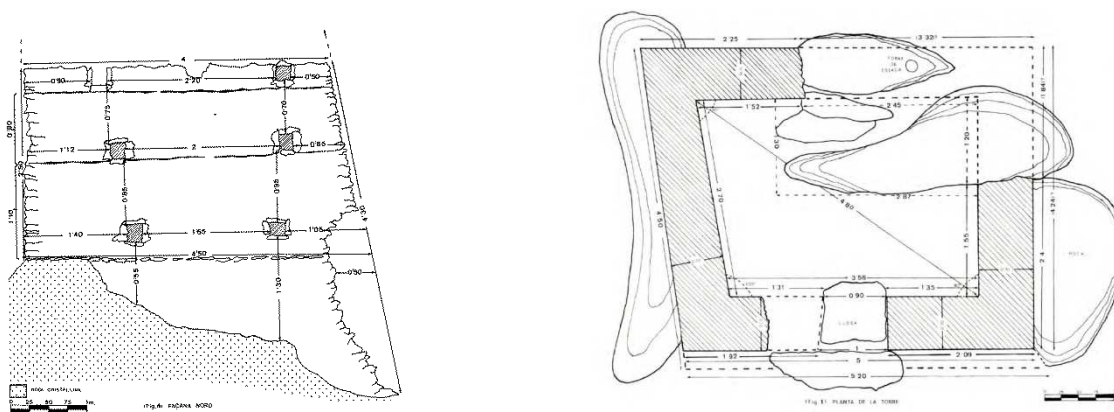

FIGURA 11.72: alçat sud i planta de la torre de Castellfolit (CARRERAS CASANOVAS, A. 1981, p. 70, 69).

FIGURA 11.73: restitució de la torre de Castellfolit, amb marcat de les tongades a dos colors (Ruta Medieval de l'Espluga de Francolí-Digvisión).

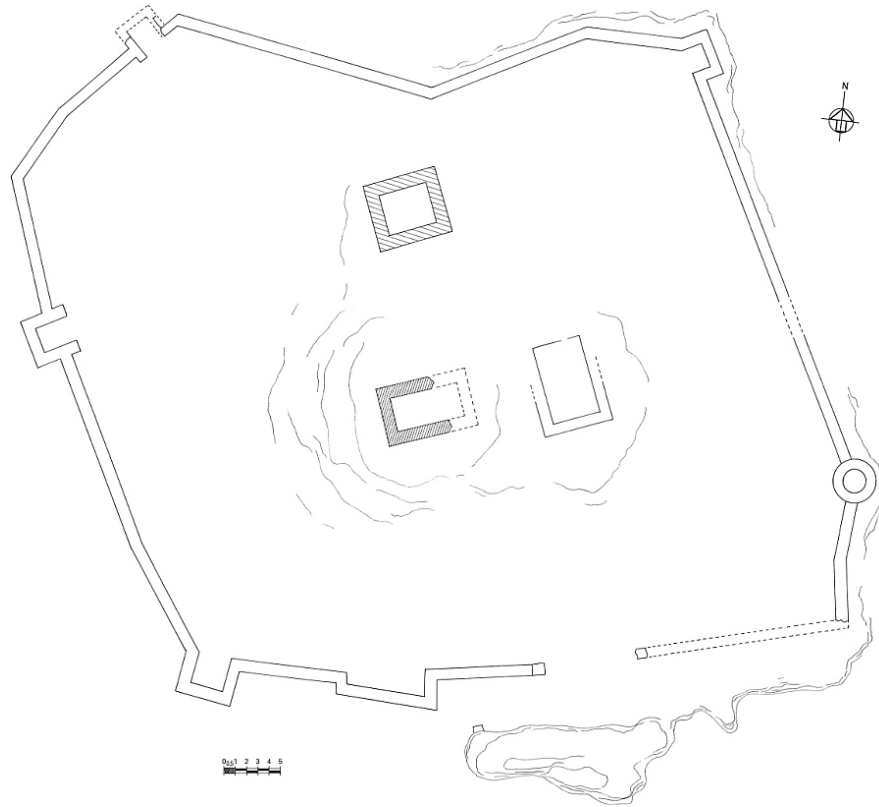

FIGURA 11.74: planta general del castell de l'Albiol (J. Bolòs a *Catalunya Romànica* vol XXI, p. 224)

FIGURA 11.75: relació espacial del castell de l'Albiol amb altres elements d'edificació defensiva i hàbitat de les Muntanyes de Prades. 1. L'Albiol; 2. Siurana; 3. Castellfollit; 4. Monravà; 5. Gallicant; 6. Albarca; 7. La Mussara; 8. Cal Morenet; 9. Roca del Grinjol; 10. Mas de Llaneta (base Google Maps, lectura 13.06.2021).

FIGURA 11.76: vista de la construcció al nord de la torre, formada per filades de carreus de llarg i través assimilables als aparells califals. Al fons, la torre restaurada.

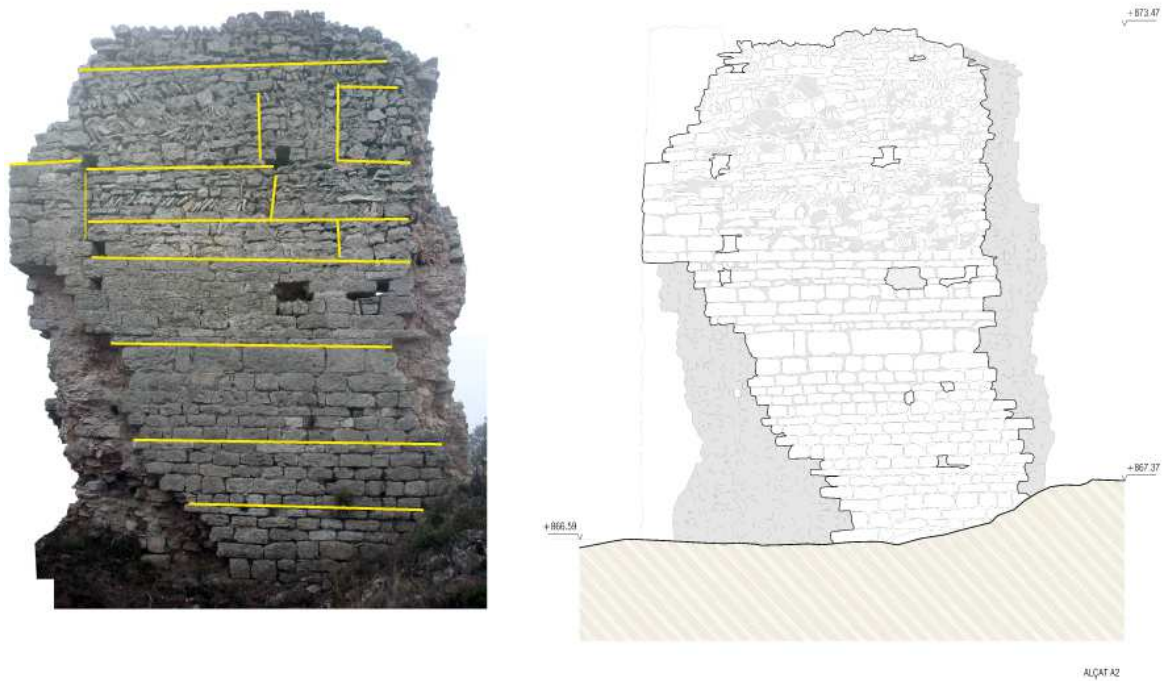

FIGURA 11.77: alçat sud de la torre de l'Albiol amb marcat de les tongades de tabiya (base Ajuntament de l'Albiol-M. Orellana).

FIGURA 11.78: muralla del castell de l'Albiol.

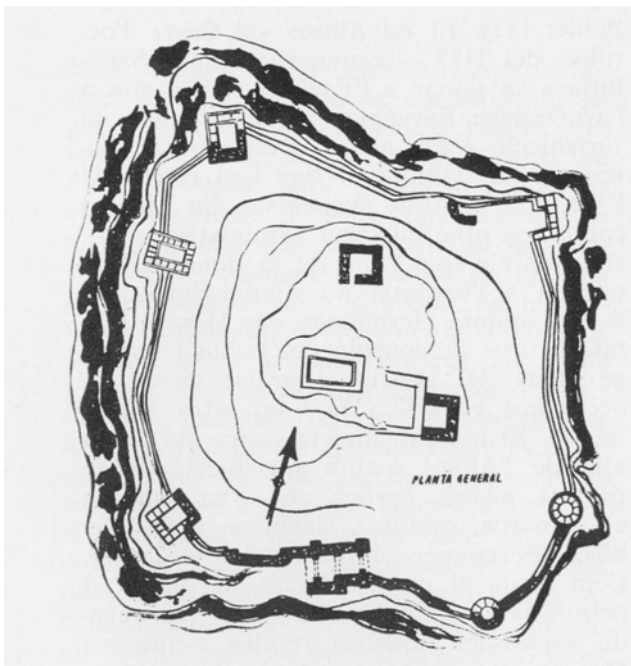

FIGURA 11.79: planta del castell de l'Albiol dibuixada pels alumnes de l'insitiut d'ensenyança mitja de Tarragona a principis del segle XX. S'observa com marca un accés en colze dividir per tres arcs (CATALÀ, P.; RIQUER, M. de 1973, p. 134).

FIGURA 11.80: aparell de llarg i través del castell de Vespella de Gaià.

FIGURA 11.81: torre de Sant Simplicí, terme de Tarragona (Ajuntament de Tarragona-D. Santos).

FIGURA 11. 82: torre de la partida de Miralbó, a La Canonja.

FIGURA 11.83: torre de Montferri (I. Pastor).

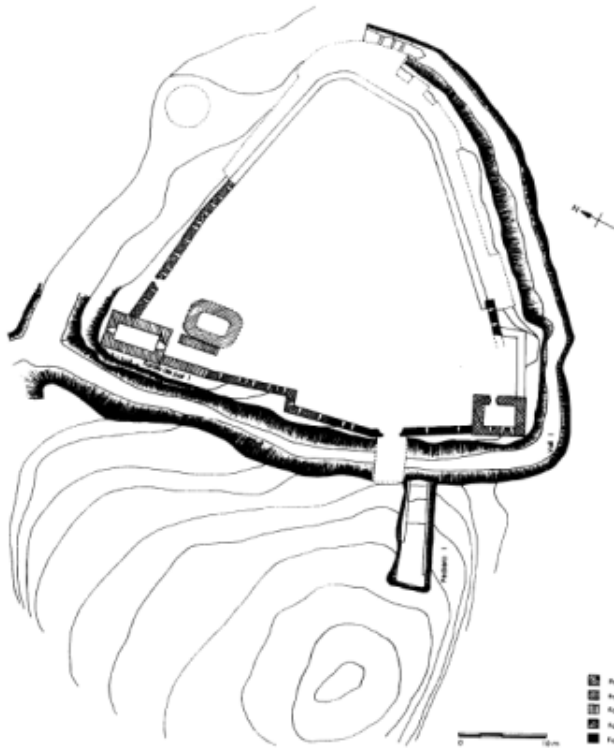

FIG: 11.84: castell del Catllar, amb indicació de les fases més antigues (VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1999, fig. 12, p. 46).

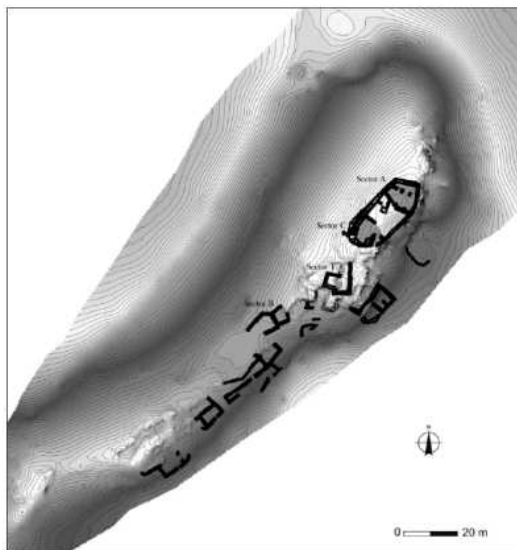

FIGURA 11.85: planta general del castell de Selmella (LÓPEZ PRAT; M.; SERRA MASSANSALVADOR, R. 2011, fig. 2, p. 801).

FIGURA 11.86: dos exemples de tradició constructiva d'arrel molt antiga. A l'esquerra la muralla de la medina de Sfax a Tunísia, on veiem cadenes de carreus combinades amb maçoneria, hereva dels aparells de tradició púnica i l'opus africanum; a la dreta la muralla visigòtica de l'Esquerda a Roda de Ter, de pedra seca.

FIGURA 11.87: torre de l'Abella o la Vella, entre La Riera i El Catllar.

FIGURA 11.88: torre islàmica del despoblat de La Fullola, al terme de Tortosa (ECSA-J. Colomé a *Catalunya Romànica* vol. XXVI, p. 168).

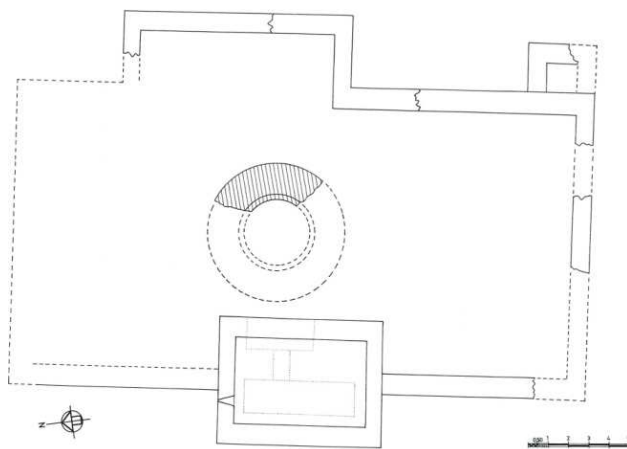

FIGURA 11.89: planta i detall de la torre principal del castell dels Montoliu o de La Riera (*Catalunya romànica* vol. XXI, p. 102, 103 foto i planta J. Bolòs).

FIGURA 11.90: dues torres a estudiar i ubicar cronològicament de forma correcta, la de l'exterior del castell de Tamarit i la d'en Segú, a uns 120 metres.

FIGURA 11.91: torre de Sant Pere de Ribes (Garraf) darrerament interpretada com andalusina (J. A. Adell).

FIG 11.92: torre de Gavadà, a l'Hospitalet de l'Infant, interpretada com a torre d'època moderna però similar a torres de la Marca Mitja.

FIG. 11.93: la torre de Botarell, prop del castell feudal realment és un molí de vent d'època moderna.

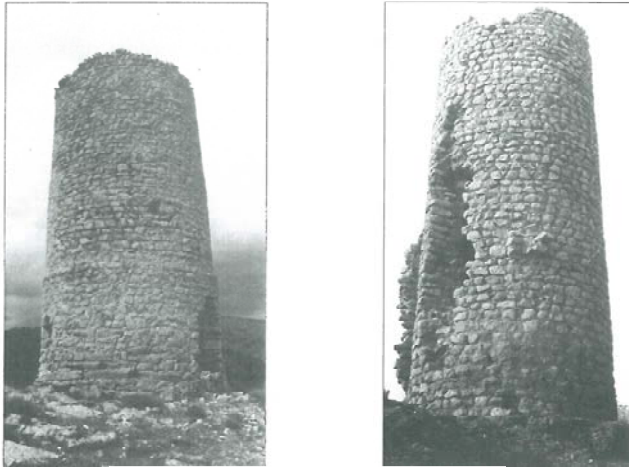

FIGURA 11.94: dos exemples de torres de la Marca Mitja a la província de Sòria, les talaies de Caracena i de Viruela (CABALLERO, L.; MATEO SAGASTA, A. 1988, p. 10 i 12).

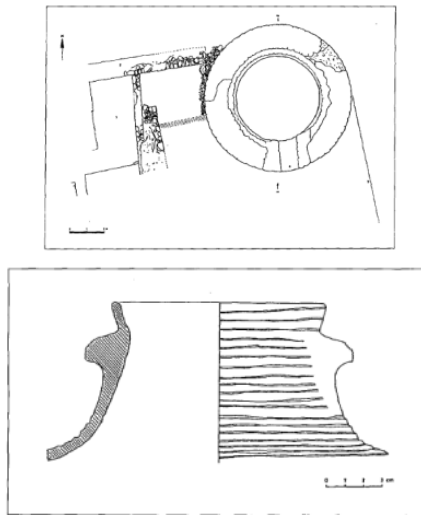

FIGURA 11.95: torre de Malpàs, Castelló, planta i ceràmica andalusina (MARTÍ, R.; SELMA, R. 1997, fig. 2 i 3, p. 1395, 1396)

FIGURA 11.96: torre de Burjassènia, prop de Tortosa (MATEU, M.; VIRGILI, A. 2020, fig. 2, p. 529).

FIGURA 11.97: torre del Mas de l'Hereuet, prop del Molnàs, terme de Tarragona.

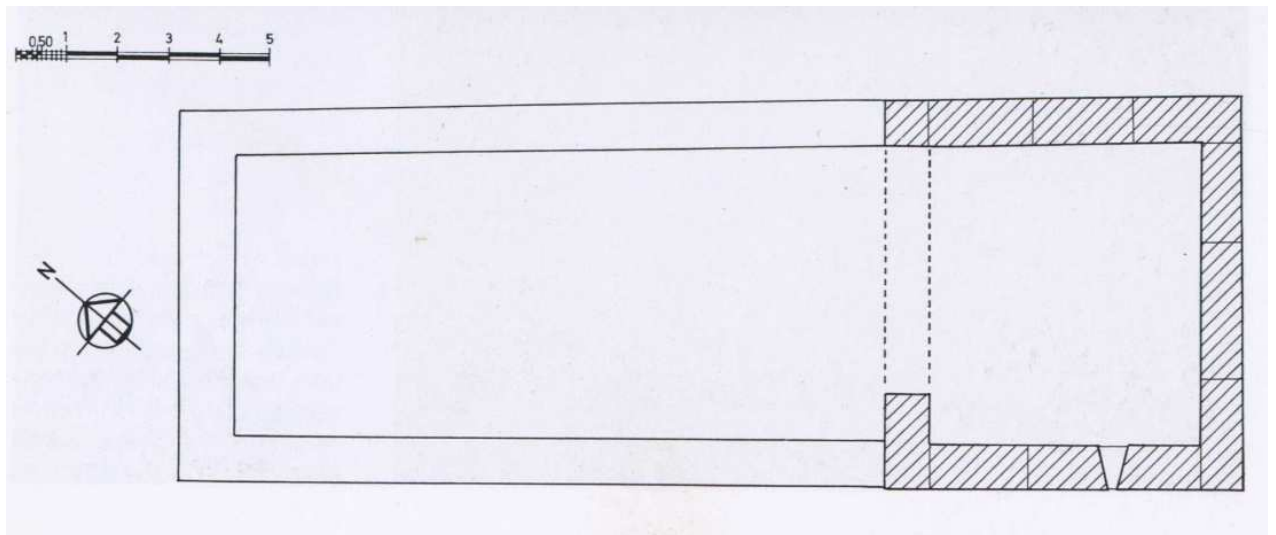

FIGURA 11. 98: planta de la torre de Monravà i construcció contigua (BOLÒS, J. *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 324).

FIGURA 11.99: detall de la construcció de tàpia de la torre de Monravà i dels murs de l'edifici contigu, de carreuada lligada amb morter.

FIGURA 11.100: dos detalls de les bases de carreus de llarg i través del mas de Salort, al Catllar.

FIGURA 11.101: mur de carreus de la Torre dels Moros també coneguda com de Bosc de la Perxa o Torre del Manuel, a l'Arbolí (<http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=0&consulta=&codi=904> consulta 01.09.2019)

FIGURA 11.102: murs associables a un pany i una torre del castell d'Alforja.

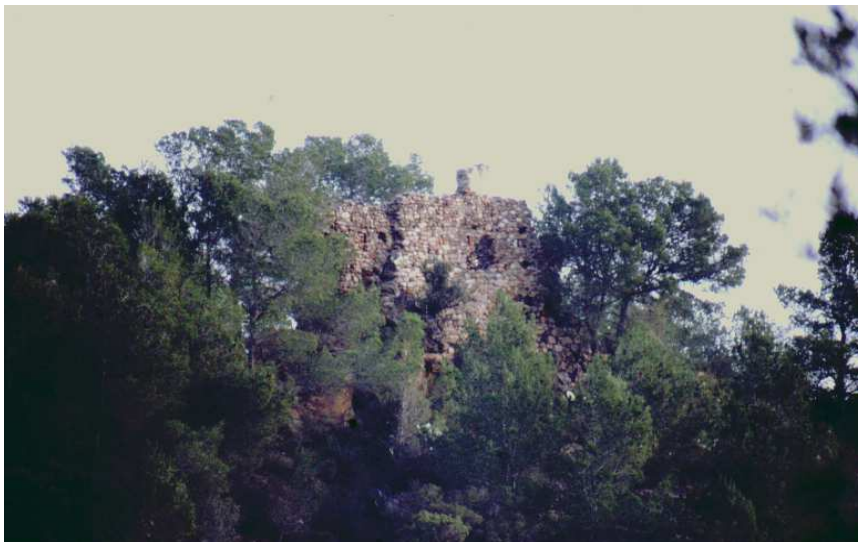

FIGURA 11.103: Torre del Moro de Riudecols.

FIGURA 11.104: ubicació de les torres que donen nom a les Bordes del Camp: 1. Torre del Moro; 2. torre del Mas de Molló, desapareguda i ja al terme de Botarell, i Borja Major, desmuntada per fer l'església del poble (plànol base IGCC).

FIGURA 11.105: Torre del Moro de les Bordes del Camp.

FIGURA 11.105: Torre Bargallona el 1962, al terme de Cambrils (foto P. Català a invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Vistalmatge?codlmatge=15394 consulta 01.09.2019).

FIGURA 11.107: Torre dels Carboners o d'en Pantaleoni, al terme de Vila-seca.

FIGURA 11.108: torre del Mas d'en Ramon, Vila-seca.

FIGURA 11.109: torre de Cal Morenet, a Vilaplana (ECSA-J. Bolòs a *Catalunya Romànica* vol. XXI, p. 257).

FIGURA 11.110: vistes de la torre o Casalot d'en Viola, a Calafell (fotos P. Arroyo).

FIGURA 11.111: torre de la Talaia, a Calafell (P. Arroyo).

FIGURA 11.112: vista del castell de Calafell.

FIGURA 11.113: torre de la Mixarda, al terme de Figuerola del Camp.

FIGURA 11.114: la torre del Petrol sobre l'estret de la Riba, tot i la seva presència i visibilitat des de la Conca i el Camp, realment és una construcció de la Tercera Carlinada (1872-1876).

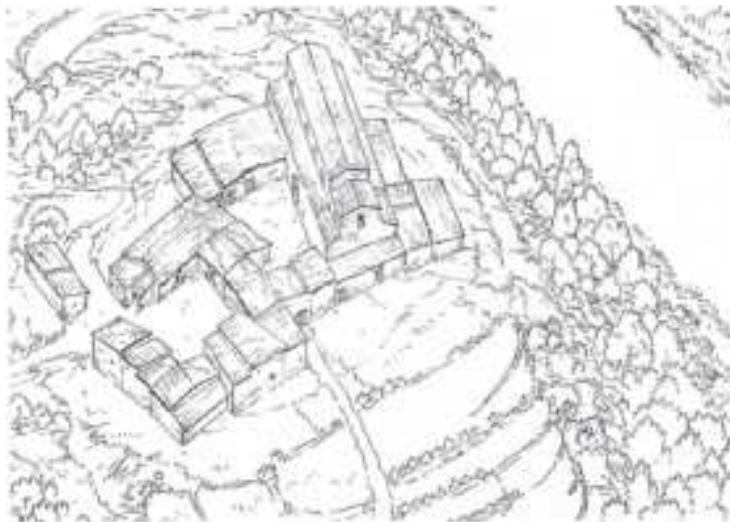

FIGURA 11.115: el conjunt del Bovalar, a Seròs (El Segrià) va ser destruït violentament durant la invasió àrabo-amazic. En principi s'havia pensat que era un vilatge d'època visigoda, i en els darrers anys s'ha proposat que realment és un conjunt monàstic (dibuix de F. Riart a BUENACASA, C.; SALES, J. 2018, fig. 90, p. 103).

FIGURA 11.116: torre carlina de la mola de Coldejou (A. Cabré).

FIGURA 11.117: ubicació dels despoblats de Vilasalva (1) i Castellfollit respecte als nuclis feudals de Montblanc, Espluga de Francolí i Poblet i relació amb les Muntanyes de Prades (base IGCC).

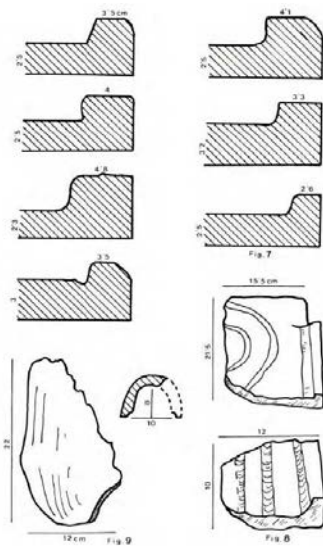

FIGURA 11.118: materials arqueològics de tradició romana procedents dels environs de la torre de Castellfollit (CARRERAS CASANOVAS, A. 1981, fig. 9, p. 88).

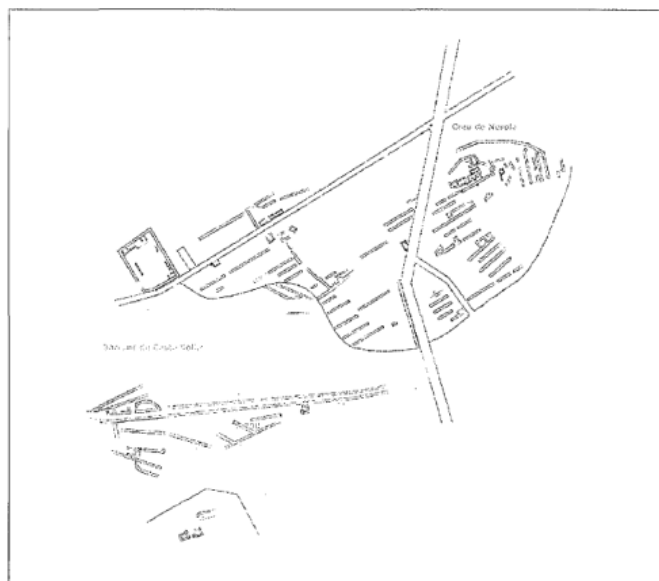

FIGURA 11.119: planta general del despoblat de Castellfollit (CARRERAS CASANOVAS, A. 2002b, p. 69).

FIGURA 11.120: imatge dels murs del vilatge de Castellfollit.

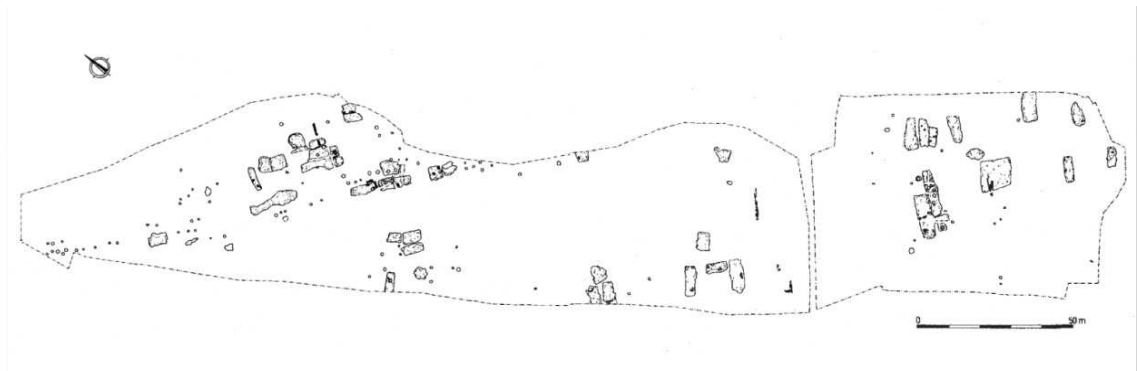

FIGURA 11.121: planta general del vilatge de Vilasalva o dels Molins de la Vila (ADSERIAS; I.; TEIXELL, I.; GRIÑÓ, D. 2003, fig. 2, p. 184-185).

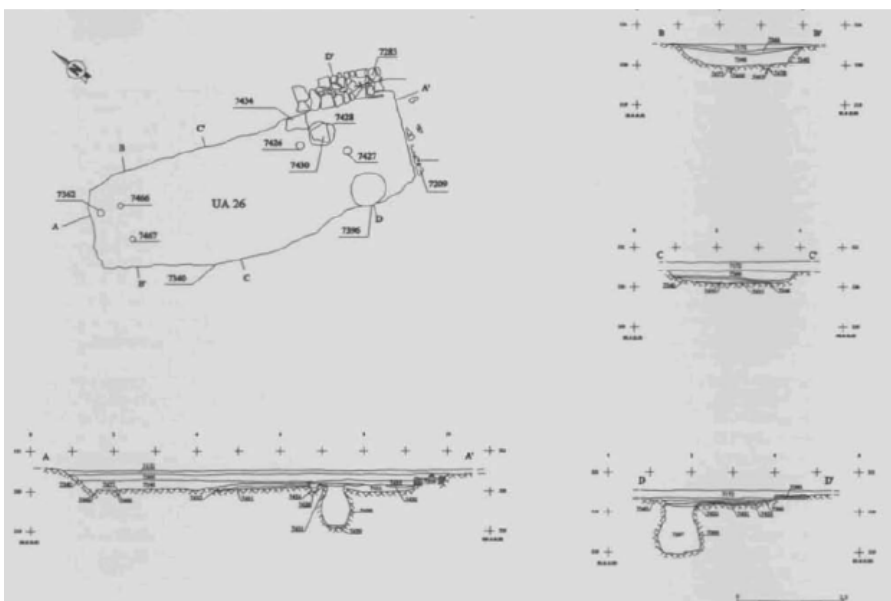

FIGURA 11.122: planta, i secció de la cabana 26 dels Molins de la Vila (ADSERIAS, M.; TEIXELL, I. 2003, fig. 2, p. 531).

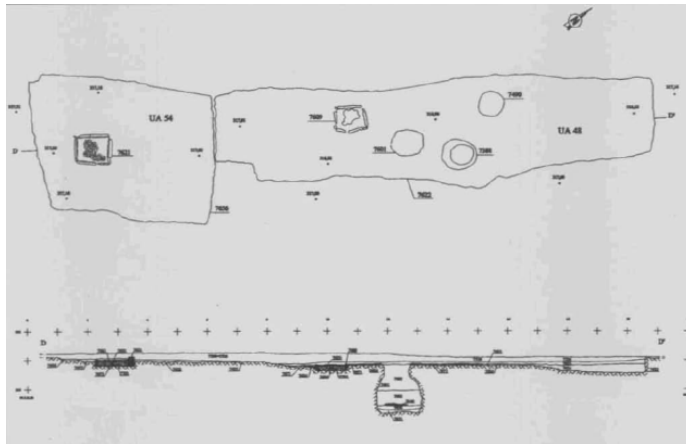

FIGURA 11.123: planta, i secció de les cabanes 48 i 54 dels Molins de la Vila (ADSERIAS, M.; TEIXELL, I. 2003, fig. 3, p. 533).

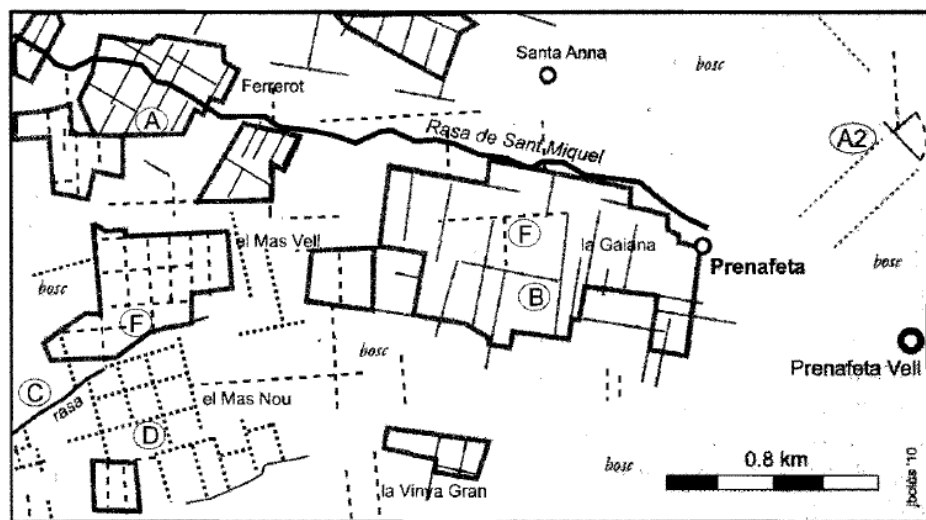

FIGURA 11.124: parcel·lació del territori al voltant de Prenafeta, estudiat per J. Bolòs. Detecta una parcel·lació prèvia a l'època medieval (BOLÒS, J. 2010b, fig. 6, p. 103).

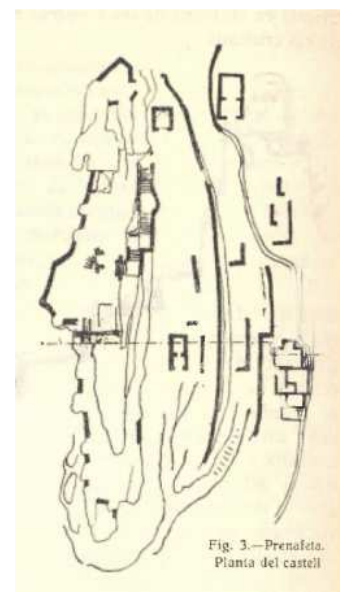
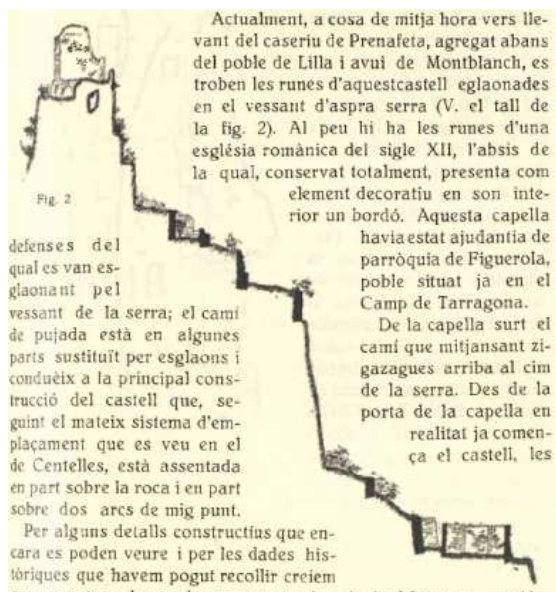

FIGURA 11.125: secció i planta general del castell de Prenafeta, dibuix de l'arquitecte J. M. Vives publicat a DURAN, F. 1921, fig. 2 i 3, p. 229 i 230.

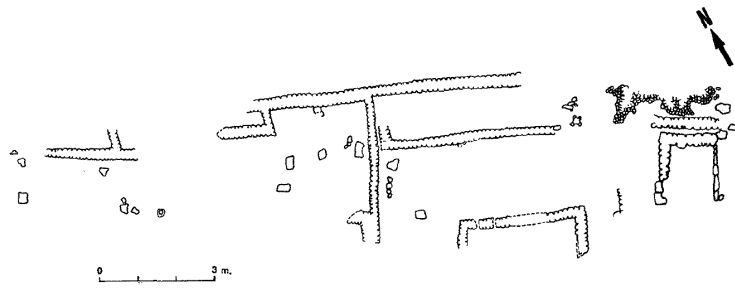

FIGURA 11.126: planta general del jaciment del Tossal de Solibernat, a Torres de Segre (ROVIRA PORT, J.; GONZÁLEZ, J. R.; RODRÍGUEZ, J. I. 1983-, fig. 1, p. 235).

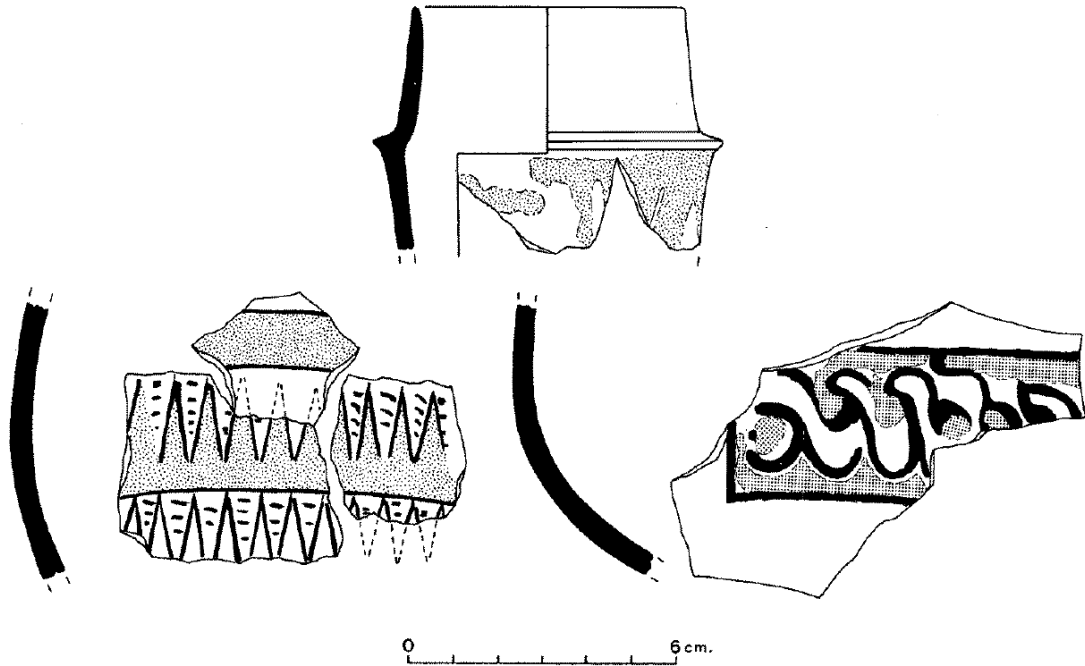

FIGURA 11.127: ceràmica andalusí del Tossal de Solibernat, a Torres de Segre (ROVIRA PORT, J.; GONZÁLEZ, J. R.; RODRÍGUEZ, J. I. 1983-, fig. 11, p. 245).

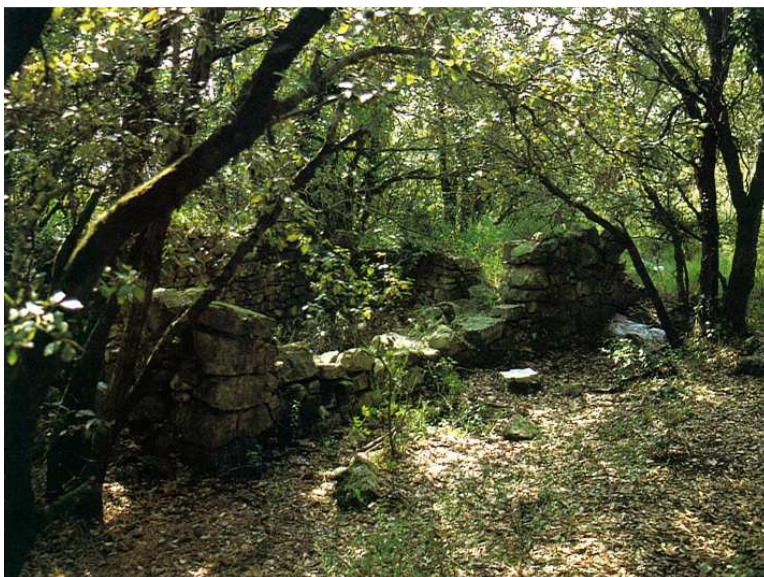

FIGURA 11.128: imatge del vilatge de la Mola de Colldejou (ECSA-J. Bolòs a *Catalunya Romànica* vol. XXI, p. 229).

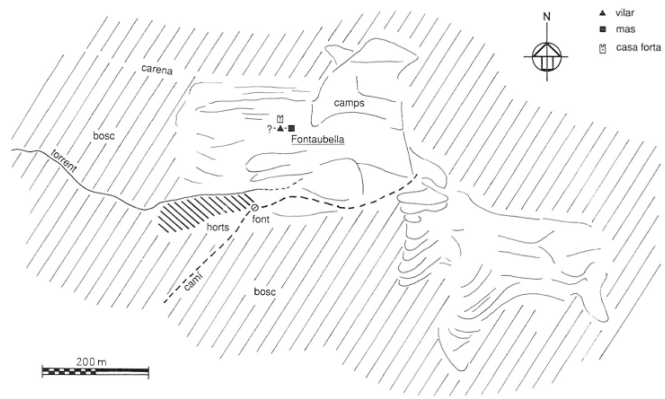

FIGURA 11.129: planta del vilatge de Fontaubella (Bolòs a *Catalunya Romànica* vol. XXI, p. 415).

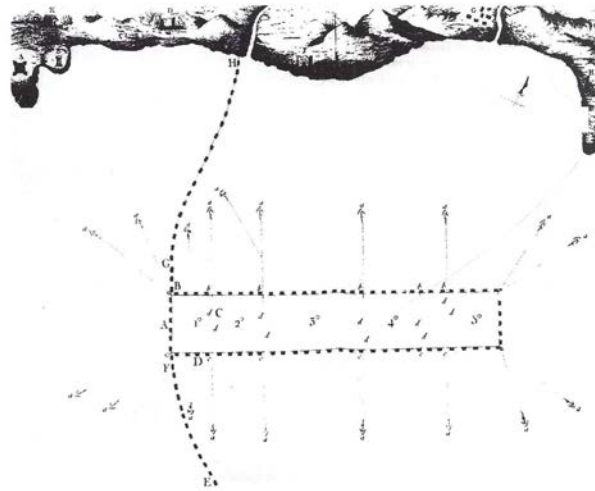

FIGURA 11.130: l'Almadrava, al terme de l'Hospitalet de l'Infant, imatge de Sañez Reguart del *Diccionario histórico de los artes de pesca nacional*, vol. I, lám. IV, p. 32 publicada VIDAL BONAVILLA, J. 2019, p. 75).

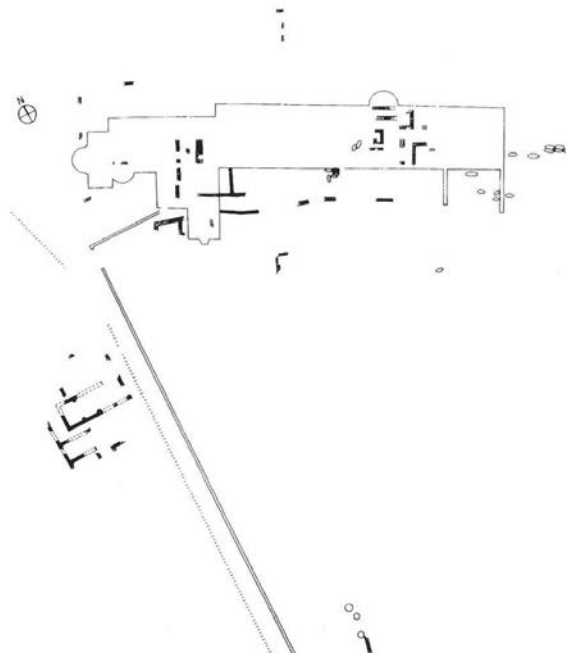

FIGURA 11.131: planta general de la fase medieval i moderna del conjunt de Centelles (REMOLÀ, J. A. 1998, fig. 5, p 55).

FIGURA 11.132: imatge de les construccions medievals de l'habitació IV, excavacions de la vil·la de Centelles (SCHLUNK, H. 1966, làm. XXIII).

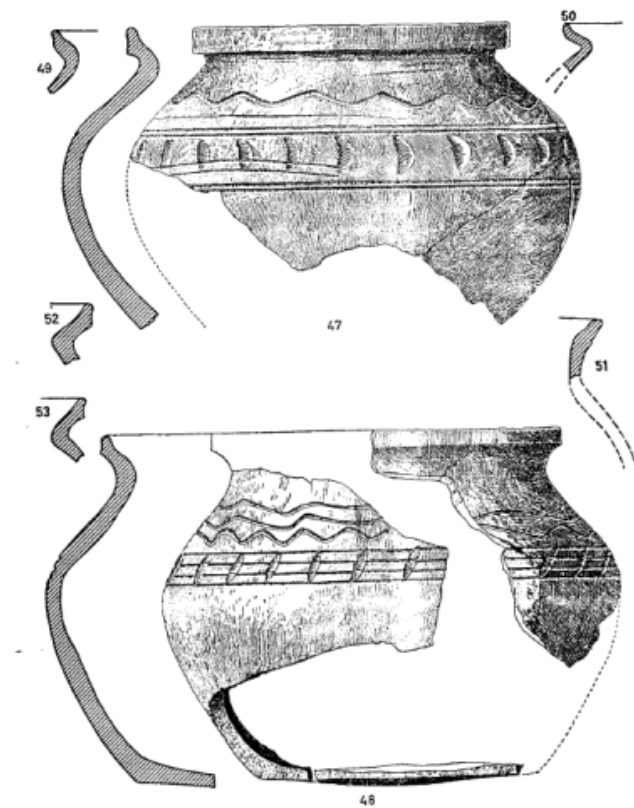

FIGURA 11.133: ceràmiques grises medievals de les excavacions de la vil·la de Centelles (NIEMEYER, H. G.; RÜGER, Ch. 1962, fig. 6, p. 115).

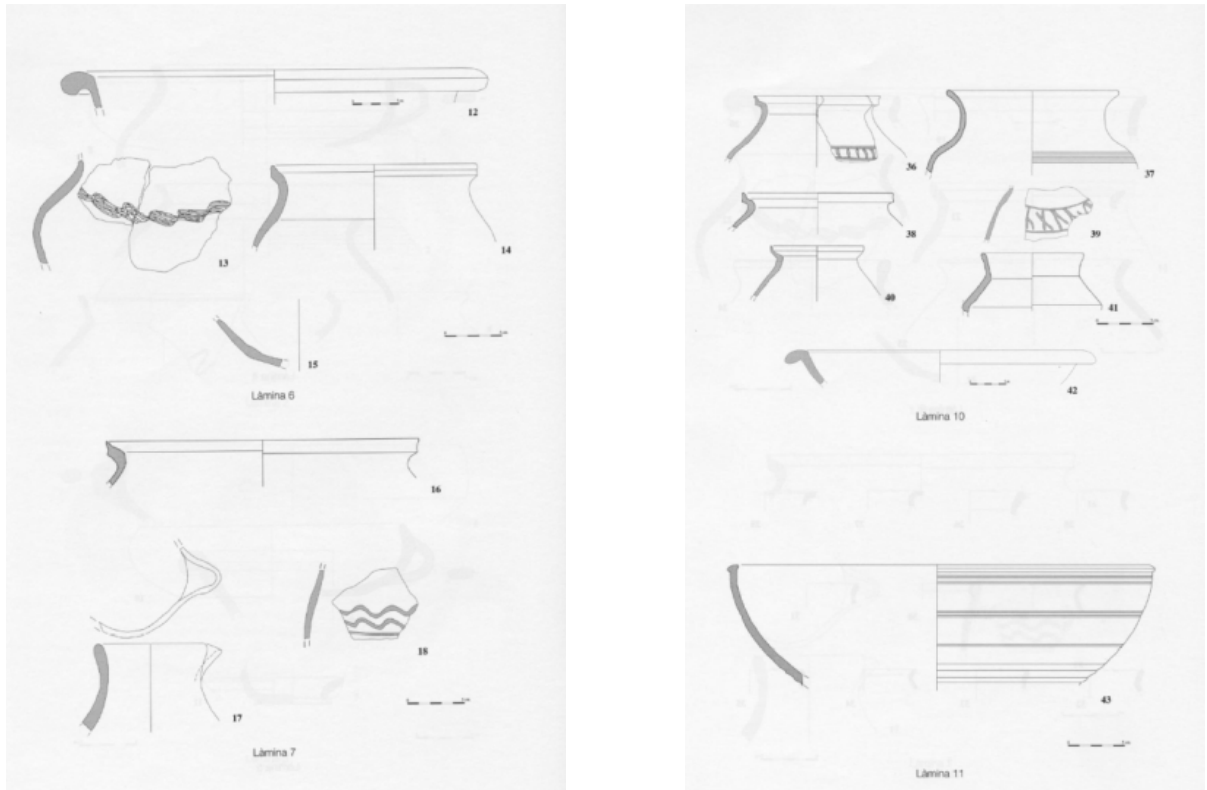

FIGURA 11.134: ceràmiques medievals de Centelles ingressades al MNAT el 1996, la numeració es correspon amb el text.

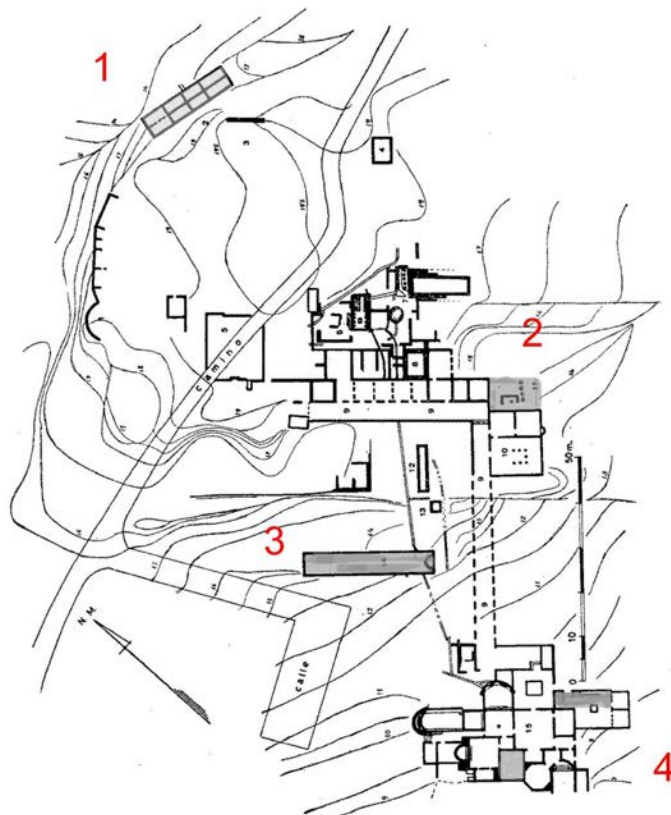

FIGURA 11.135: planta de la vil·la dels Munts segons M. Berges (1977a) on es marquen en gris les zones en funcionament en època tardoromana i medieval, 1. dipòsit Castel; 2. instal·lacions industrials al nord de l'ambulacre; 3. cisterna; 3. zona de Termes Meridionals.

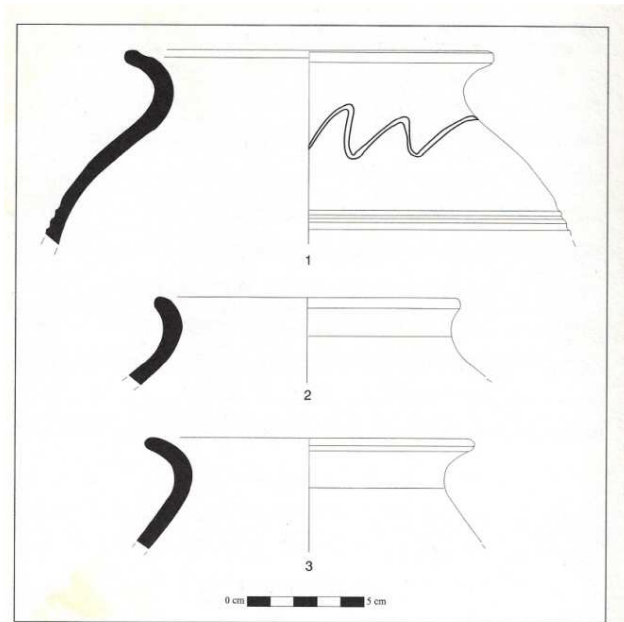

FIGURA 11.136: ceràmiques medievals de la vil·la dels Munts, dipòsit Castel (OTIÑA, P. 2005, fig. 29, p. 90).

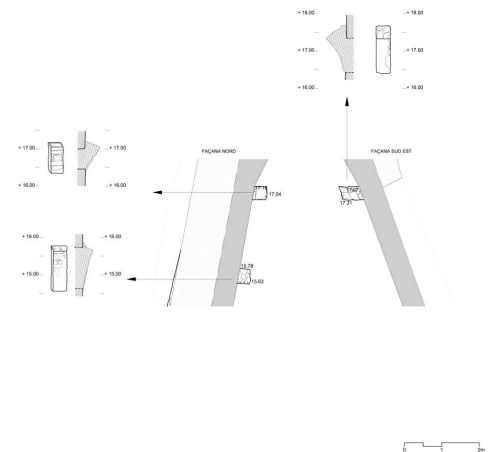

FIGURA 11.137: arcs de la remuntada alt medieval (califal?) de la torre de Santa Perpètua (Plànol Direcció General del Patrimoni Cultural-Arkpadoc).

FIGURA 11.138: arrencades d'arcs del costat nord del castell de Siurana, de les darreres fases andalusines. Postgeriorment van ser tancats per murs de maçoneria.

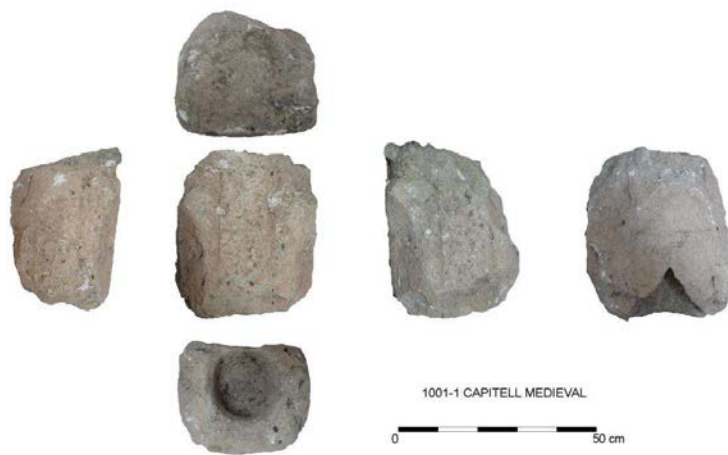

FIGURA 11.139: capitell islàmic del castell de Siurana, i peça similar de la *madina* de Sfax (Tunísia).

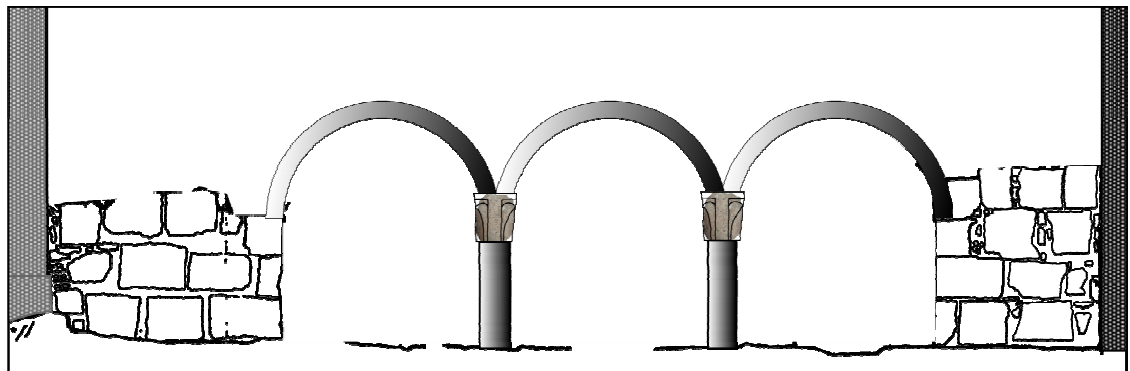

FIGURA 11.140: proposta de restitució de les arcades del *hisn* de Siurana.

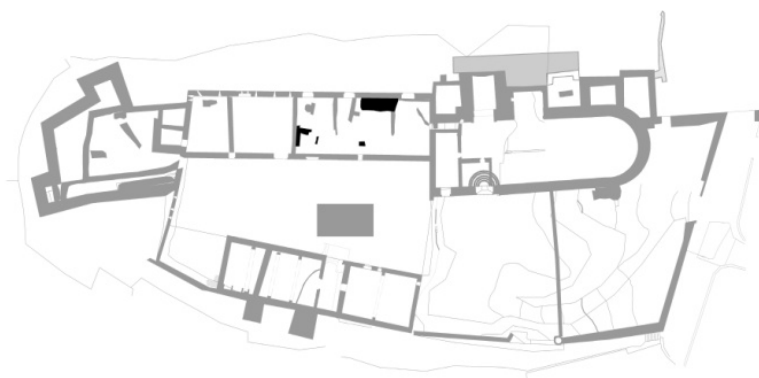

FIGURA 11.141: planta esquematitzada del castell de Falset, amb marcat dels sondeigs amb estratigrafia andalusí.

FIGURA 11.142: arrencada d'arc de la fase andalusí del castell de Falset, dins la sala del palau dels comtes de Prades.

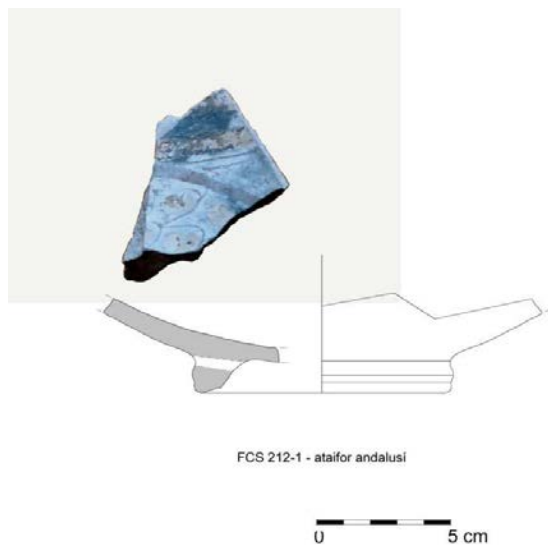

FIGURA 11.143: ataïfor andalusí procedent de les excavacions del palau dels comtes de Prades de Falset.

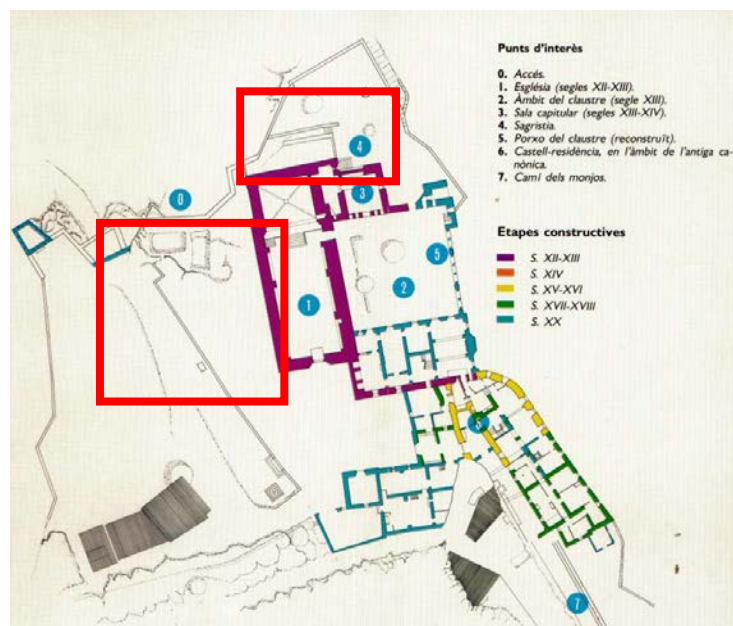

FIGURA 11.144: planta general del conjunt d'Escornalbou. En els quadres es marquen les zones amb retalls a la roca (Generalitat de Catalunya).

FIGURA 11.145: dipòsits i reguerons a la roca al costat de l'església d'Escornalbou, i gran sitja tallada per l'accés actual al conjunt monumental.

FIGURA 11. 146: l'anomenada Celòquia sobre el monestir-castell d'Escornalbou, ara presidida per la capella de Santa Bàrbara.

FIGURA 11.147: base de torre albarrana del castell de Siurana, al costat del refugi Ciriac Bonet.

FIG: 11.148: sitja i dipòsit de l'est de la península de Siurana, vinculables a l'assentament andalusí.

FIGURA 11.149: els Quatre Termes prop de Rojals, on es veuen els reguerons i dipòsits a la roca (A. Cabré).

FIGURA 11.150: reguerons a la roca al costat de l'ermita de Sant Antoni de Prades.

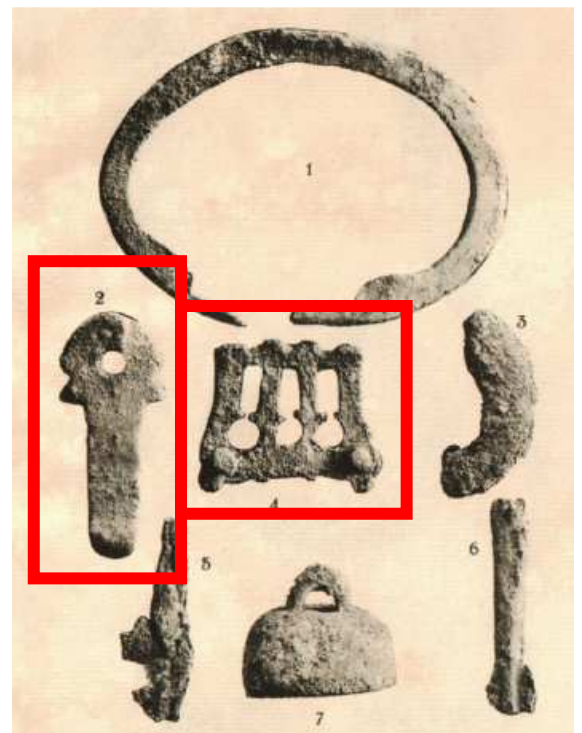
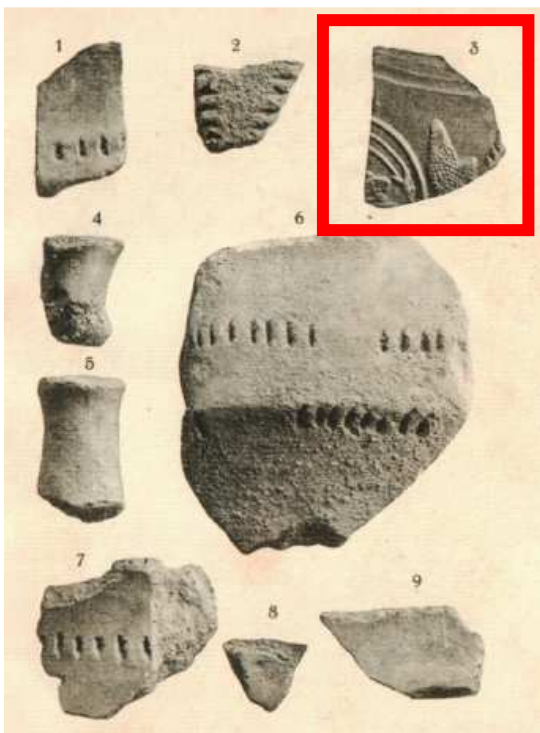

FIGURA 11.151: materials arqueològics procedents de la Cova Josefina d'Escornalbou, excavada per J. Sera Vilaró. A l'esquerra, es remarca un fragment de *terra sigillata*, i a la dreta, sivelles que s'interpreten com visigòtica i islàmica (Sera Vilaró, J. 1926, lám. XX, 3 i XL, 2 i 3).

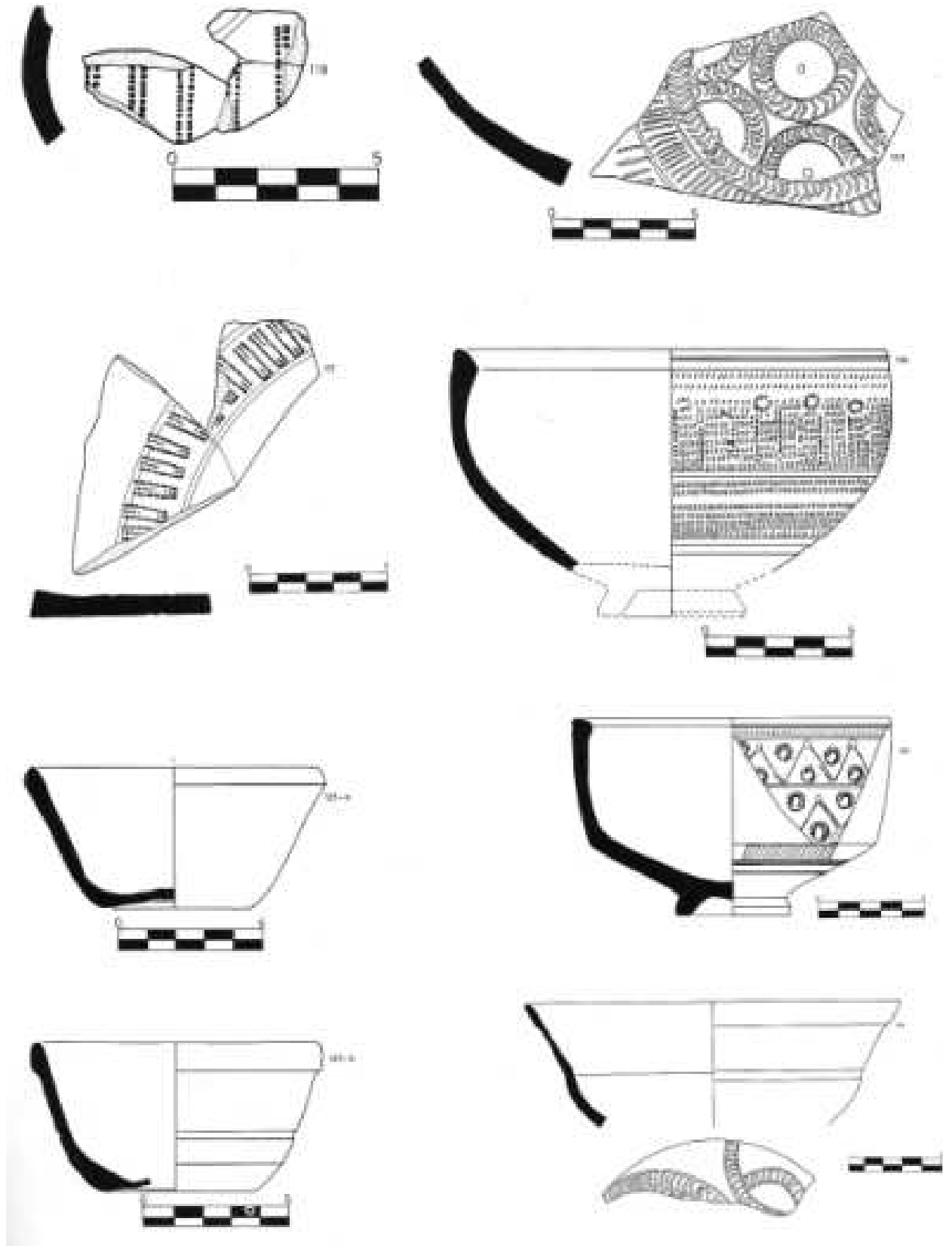

FIGURA 11.152: ceràmiques tardoromanes de la Cova Colomera al Pallars Jussà (PADRÓ, J.; VEGA, J. de la 1989 fig. 25 p. 41).

IPAC	NOM	MUNICIPI	COMARCA	CRONOLOGIA	TIPUS	INTERVENCIÓ	MATERIALS ASSOCIATS
792	COVA DE LA MONEDA ¹	ALCOVER	ALT CAMP	calcolític-bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	restes humanes, indústria lítica, ceràmica
820	LA PLANA	ALCOVER	ALT CAMP	desconeguda	cova	prospecció no oficial	sil·lex als vorals
994	TIMBA DEL SERRADALT / COVES DEL MONLLÓ	ALCOVER	ALT CAMP	neolític-bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	destral pissarra
15230	CAU DELS QUINTS	ALCOVER	ALT CAMP	calcolític-bronze	cova	excavació	restes humanes, punta de fletxa d'aletes i peduncle
822a	CAU D'EN SERRA	ALCOVER-VALLS	ALT CAMP	calcolític	cova	troballes casuals i actuacions S. Vilaseca	restes humanes, terrissa, elements d'aixovar funerari
846	COVA DEL TRACES / COVA DEL TRAÇA	CABRA DEL CAMP	ALT CAMP	bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	restes humanes, ceràmica
496	LA ROCA FORADADA	FIGUEROLA DEL CAMP	ALT CAMP	paleolític inferior-mig-indiferenciat, neolític?	cova	trobada	sil·lex als vorals
940	COVA DEL GAT	FIGUEROLA DEL CAMP	ALT CAMP	bronze antic	cova	actuacions aficionats, actuacions S. Vilaseca	enterraments, indústria lítica, ceràmica,
986	LA PRADOTA / PARADOTA DEL MERENDEL	LA RIBA	ALT CAMP	paleolític superior, S. XVIII-XX	balma	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica
1030	COVA DELS OSSOS/ AVENC DE LA FOU DE BALET	LA RIBA	ALT CAMP	neolític antic, bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	restes humanes, indústria lítica
12347	LA CANSALADETA	LA RIBA	ALT CAMP	paleolític inferior-mig indiferenciat	balma	excavació	sil·lex, fauna
826	COVA DE LA MONEDA/ ELS MOTLLATS	MONT-RAL	ALT CAMP	calcolític, ferro-ibèric	cova	actuacions S. Vilaseca	restes humanes, ceràmica, indústria lítica i òssia, aixovars.
828	EL BOSQUET / COVA DEL BOSQUET	MONT-RAL	ALT CAMP	calcolític, bronze final III	cova	actuacions S. Vilaseca	restes humanes, indústria lítica, ceràmica, placa decorada
925	AVENC DE LES ABELLES / COVA DE LES ABELLES	MONT-RAL	ALT CAMP	neolític, bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	ceràmica, restes humanes
927	COVA DELS MOROS / COVA DE LA MEL/ COVA DE LA FORADADA	MONT-RAL	ALT CAMP	bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	restes humanes, ceràmica
978	COVA DE LA ROCA ABELLERAY/COVA DE LES ABELLES	MONT-RAL	ALT CAMP	epipaleolític-neolític	balma	actuacions S. Vilaseca	sil·lex
981	COVA DE MONT-RAL	MONT-RAL	ALT CAMP	bronze final III, baix imperi	cova	excavacions aficionats	objectes bronze, ceràmica paleocristiana, vidre
15228	ABRIC DE LA FORADADA PETITA	MONT-RAL	ALT CAMP	bronze final/ferro-ibèric	cova	prospeccions	materials ceràmics
20373	COVA DELS GALLS CARBONERS	MONT-RAL	ALT CAMP	neolític? bronze mig	cova	prospeccions	restes humanes, ceràmica, indústria lítica, aixovars, fauna
11216	COVA DEL GARROFET	QUEROL	ALT CAMP	calcolític, ferro-ibèric final, romà, medieval	cova	actuacions S. Vilaseca	fauna, restes humanes, indústria lítica i òssia, ceràmica, ceràmica ibèrica i campaniana A, elements de ferro moneda de Cesse, cullera de bronze.
1418	PICAMOIXONS / PICAMOIXONS Y-Y	VALLS	ALT CAMP	epipaleolític	abric	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica, fauna
18795	CONQUES ALTES DEL FRANCOLI I GAIÀ ²	DIVERSOS MUNICIPIS ³	ALT CAMP, CONCA DE BARBERÀ, TARRAGONÈS	paleolític, epipaleolític, neolític, bronze, època ibèrica, època Romana	balmes, coves i tallers de superfície	prospeccions	indústria lítica, fauna, restes humanes,
3496	CINGLE ROIG I	ALFORJA	BAIX CAMP	paleolític mig; neolític	abric, balma	excavacions aficionats, arqueològica	excavació
3497	CINGLE ROIG II	ALFORJA	BAIX CAMP	bronze, bronze final III	abric, balma	excavacions aficionats	ceràmica
2269	CINGLE BLANC	ARBOLÍ	BAIX CAMP	calcolític; ferro-ibèric	cova	excavacions aficionats, arqueològica	restes humanes, indústria lítica, ceràmica
2278	COVA A	ARBOLÍ	BAIX CAMP	bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	ceràmica

¹ S'han exclòs les coves i balmes on únicament es coneixen pintures i/o gravats rupestres. La bibliografia referent als diferents jaciments es refereix de manera genèrica al corresponent capítol.

² Miralpeix (Pira), Els Prats (Barberà), Tossal del Pinetell (Montblanc), Mas Esplugues (Pont d'Armentera), Coll del Mas Mari (Pontils); Plans de l'Anguera 1, Els Cortals, la Boella, cova dels Galls Carboners (Mont-ral), Els Cortals (Aiguamúrcia).

³ Aiguamúrcia, Barberà de la Conca, Constantí, Montblanc, Mont-ral, Pura, Pont d'Armentera, Pontils, Querol, La Riba, Sarraí, Tarragona, Vilaverd.

TAULA 11.1: coves del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat, amb presència arqueològica, en gris les que mostren fases d'època romana, antiguitat tardana i medieval.

IPAC	NOM	MUNICIPI	COMARCA	CRONOLOGIA	TIPUS	INTERVENCIÓ	MATERIALS ASSOCIATS
2279	COVA B	ARBOLÍ	BAIX CAMP	calcolític	cova	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica, ceràmica, restes humanes
2280	COVA C/ COVA DEL RUFINO	ARBOLÍ	BAIX CAMP	bronze antic; ferro-ibèric final	cova	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica, pissarres, ceràmica, pondera, fusaióles, ceràmica grega, objectes de ferro, <i>falcata</i>
2282	COVA D	ARBOLÍ	BAIX CAMP	bronze mig; bronze final	cova	actuacions S. Vilaseca	restes humanes, ceràmica
2283	COVA E	ARBOLÍ	BAIX CAMP	bronze mig, bronze final	cova	actuacions S. Vilaseca	restes humanes, indústria lítica, ceràmica
2284	COVA F	ARBOLÍ	BAIX CAMP	bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	restes humanes, ceràmica, fauna, indústria lítica
2285	COVA G	ARBOLÍ	BAIX CAMP	calcolític, bronze, època andalusí o moderna	cova	actuacions S. Vilaseca, anàlisis metalls	indústria òssia, ceràmica, peques de coure
2286	COVA H	ARBOLÍ	BAIX CAMP	calcolític	cova	actuacions S. Vilaseca	pissarra, quarsta, indústria lítica, ceràmica, fauna, punta flexxa coure
2287	COVA I	ARBOLÍ	BAIX CAMP	calcolític	cova	actuacions S. Vilaseca	molí de ma, palets, pissarra, indústria lítica, ceràmica, fauna
2288	COVA J	ARBOLÍ	BAIX CAMP	calcolític	cova	actuacions S. Vilaseca	ceràmica
2289	COVA L	ARBOLÍ	BAIX CAMP	neolític, calcolític	cova	actuacions S. Vilaseca	ceràmica, indústria lítica, pissarra
2290	COVA M	ARBOLÍ	BAIX CAMP	calcolític, bronze final	cova	actuacions S. Vilaseca	restes humanes, indústria lítica, ceràmica, fauna
2291	COVA N	ARBOLÍ	BAIX CAMP	bronze final	cova	actuacions S. Vilaseca	restes humanes, ceràmica, indústria lítica
2292	COVA DE L'ALZINA	ARBOLÍ	BAIX CAMP	bronze, ferro-ibèric final	cova	excavacions aficionats, excavació arqueològica	restes humanes, ceràmica, ceràmica ibèrica, ceràmica vernis negre, indústria lítica i òssia
2293	COVA DE L'ALEU	ARBOLÍ	BAIX CAMP	calcolític; bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	pintures rupestres; ceràmica, fauna
2296	COVA DE LA DOU	ARBOLÍ	BAIX CAMP	bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica, fauna, ceràmica, pissarra
2299	COLL DEL MASSOT	ARBOLÍ	BAIX CAMP	bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	restes humanes, ceràmica
2300	AVENC DEL PEP ANTON	ARBOLÍ	BAIX CAMP	bronze final; ferro-ibèric antic	cova	actuacions S. Vilaseca	ceràmica, indústria òssia, restes humanes
2303	COVA K	ARBOLÍ	BAIX CAMP	calcolític	cova	actuacions S. Vilaseca	ceràmica, fauna
18599	MORRAL DE LA DEVESA/ COVA DE LES DEVESES	CAPAFONTS	BAIX CAMP	neolític final	coves	troballes casuals	ceràmica
3529	COVA DE LES BORRES	LA FEBRÓ	BAIX CAMP	epipaleolític; neolític; romà baix imperial	cova	actuacions S. Vilaseca, excavacions	indústria lítica, fauna, enterraments, ceràmica, elements metàl·lics
3531	COVA DE LA VILA	LA FEBRÓ	BAIX CAMP	bronze mig; bronze final; romà	cova	actuacions S. Vilaseca	ceràmica, indústria lítica, restes humanes, fauna, pissarra, moneda de l'emperador <i>Magnus Maximus</i>
17904	COVES DEL POUILLET/ PUBILLET	L'ALBIOL	BAIX CAMP	paleolític, epipaleolític, neolític, bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica
3538	LA ROCA	MONT-ROIG	BAIX CAMP	paleolític inferior, mig, neolític, bronze final, ferro lberic, romà	cova	excavacions aficionats, excavació arqueològica	balnes; ceràmica i indústria lítica; Ermita, retallats a roca, i conduccions, ceràmica ibèrica, àmfora ibèrica, indústria lítica
3539	EL PATOU	MONT-ROIG	BAIX CAMP	epipaleolític; bronze final	cova	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica
3544	COSTERS DE LA PEDRERA	MONT-ROIG	BAIX CAMP	neolític; bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	restes humanes, ceràmica
3551	BARRANC DE RIFÀ I	MONT-ROIG	BAIX CAMP	bronze antic; bronze mig	cova	troballa casual	restes humanes, ceràmica
3553	COVA DEL CISTERER	PRADES	BAIX CAMP	neolític; bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica, ceràmica
3562	LABELLERA	PRADES	BAIX CAMP	neolític; bronze final III	balnes	actuacions S. Vilaseca	ceràmica, indústria lítica, pintures rupestres?
17867	COVA DEL GENDRAL	PRADES	BAIX CAMP	neolític, bronze final III	balna	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica
18600	COVA DEL GREVOL	PRADES	BAIX CAMP	neolític final	cova	excavacions aficionats	ceràmica
3564	AUFINAC/ OFINAC	PRATDIP	BAIX CAMP	paleolític superior, epipaleolític, bronze final III	cova	actuacions S. Vilaseca	Indústria lítica
3634	MUNTANYA D'ESCORNALBOU ⁴	RIUDECANYES	BAIX CAMP	bronze, ferro-ibèric; romà; Visigot; andalusí; medieval feudal	coves	excavacions aficionats; excavació Mn. Serra Vilaró	diversos, sense especificar
3647	COVA DEL PASSEIG DELS FRARES/ COVA LLUMINOSA	RIUDECANYES	BAIX CAMP	bronze antic, bronze final	cova	actuacions aficionats, Mn. Serra Vilaró i S. Vilaseca	indústria lítica, indústria òssia, fauna, ceràmica, molí
3650	COVA JOSEFINA, ESCORNALBOU	RIUDECANYES	BAIX CAMP	neolític, neolític final, Visigot, bronze, romà	cova	actuacions Mn. Serra Vilaró	fauna, restes humanes, ceràmica, destrals bronze, gresol, restes romanes etc

⁴ Castell-monestir d'Escornalbou: coves Josefina, del Passeig dels Frares o Llumiosa; Muralla, Baixada del Llenyer i de la Guineu.

TAULA 11.1: coves del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat, amb presència arqueològica, en gris les que mostren fases d'època romana, antiguitat tardana i medieval.

IPAC	NOM	MUNICIPI	COMARCA	CRONOLOGIA	TIPIUS	INTERVENCIÓ	MATERIALS ASSOCIATS
3673	COVA DEL SOLÀ DEL PEP	VANDELLÒS L'HOSPITALET	BAIX CAMP	epipaleolític, ferro-ibèric	cova	actuacions S. Vilaseca	ceràmica, restes humanes, indústria lítica, closquer
3686	FONT DEL ROURE	VILAPLANA	BAIX CAMP	neolític, bronze final III	cova	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica
13913	ABRIC DEL MAS DE FONTS	ESPLUGA DE FRANCOLÍ	CONCA BARBERÀ	paleolític inferior, neolític	balma	excavacions aficionats, prospeccions	Indústria lítica
509	COVA DE LA FONT MAJOR/COVA DE LES	ESPLUGA DE FRANCOLÍ	CONCA BARBERÀ	neolític antic, neolític mig-recent, neolític final, calcolític, bronze, ferro- ibèric, romà	cova	excavacions aficionats, excavacions	enterraments prehistòrics, aixovars, ceràmica romana, fauna, objectes bronze, indústria lítica, fauna, àmfora itàlica, vasos ibèrics, monedes ibèriques i romanes,
15984	AVENC DELS BASSOTS / COVA DE LA MATA / AVENC DELS AVELLANERS	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	bronze, ferro-ibèric, romà	cova	excavacions aficionats	ossos, ceràmica diverses èpoques
9836	BALMA DE LA VALL/BALMA GRAN DE L'OBAGA DE LA VALL	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	paleolític superior, bronze mig	balma	excavacions aficionats,	indústria lítica, fauna
519	BALMA DEL DUC	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	neolític, bronze mig, medieval	balma	excavacions aficionats, excavacions	ceràmica prehistòrica i medieval, indústria lítica i òssia
522	CANTCORBS/COVA DE LA BRUIXA	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	calcolític, bronze	balma	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica, ceràmica, destrals de pedra, plaqueta
14615	COVA ALTA	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	neolític, bronze	cova	excavacions aficionats	ceràmica, indústria lítica
14624	COVA DE LA MOLA	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	calcolític-bronze final I	cova	excavacions aficionats	molí de mà, anella de bronze, ceràmica a torn
14618	COVA DE L'ENRIC	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	neolític, bronze	cova	excavacions aficionats	indústria lítica, fauna, ceràmica, restes humanes
529	COVA DE LES GRALLES	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	neolític final, bronze final	cova	excavacions aficionats, actuacions S. Vilaseca	indústria lítica, destrals basalt, indústria òssia, ceràmica, restes humanes
938	COVA DEL BULDÓ	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	calcolític	balma	actuacions S. Vilaseca	enterraments, fauna marítima, ceràmica, gresol
14614	COVA DEL CALOBRE / COVA BAIXA / COVA DEL CHARPA/COVA DE L'AIGUA	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	neolític, bronze	cova	excavacions aficionats	indústria lítica, destrals de pedra, malacofauna, indústria lítica, ceràmica, molins de ma, restes humanes
14621	COVA DEL GURUGÚ / COVA DELS GEGANTS	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	neolític, bronze final	cova	excavacions aficionats	indeterminat
14619	COVA DEL SIROLL/COVA DE L'HEURA	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	neolític, bronze antic, època visigoda i islàmica	cova	excavacions aficionats, anàlisi ¹⁴ C	penjoll de pedra, indeterminats
14637	COVA DEL SISALES / RACÓ DE L'HOSPITAL 4	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	neolític-bronze antic	cova	excavacions aficionats	ceràmica a mà, sílex, restes òssies
14616	COVA DEL VOL I	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	neolític, bronze	cova	excavacions aficionats	indeterminat
14617	COVA DEL VOL II	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	neolític, bronze	cova	excavacions aficionats	indeterminat
536	MAS D'EN CARLES	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	neolític? bronze?	balma	excavacions aficionats	pintures rupestres, ceràmica
546	RACÓ DE L'HOSPITAL / COVA GRAN DEL RACÓ DE L'HOSPITAL / COVA GRAN/ RACÓ DE L'HOSPITAL 3	MONTBLANC	CONCA BARBERÀ	calcolític, bronze antic	cova	Aficionats, excavacions Museu Montblanc	indústria lítica, objectes coure, indústria òssia, elements ceràmics, denses de collar, ceràmica
21603	CAU DEL CIREU	PONTILS	CONCA	bronze, ferro-ibèric	cova	prospeccions	restes humanes, indústria lítica, fauna, ceràmica

TAULA 11.1: coves del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat, amb presència arqueològica, en gris les que mostren fases d'època romana, antiguitat tardana i medieval.

IPAC	NOM	MUNICIPI	COMARCA	CRONOLOGIA	TIPUS	INTERVENCIÓ	MATERIALS ASSOCIATS
568	COVA DE LA GORJA DE GAIA / DE LA GARGANTA	PONTILS	BARBERÀ	calcolític? ferro-ibèric?	cova	excavacions aficionats, Vilaseca	indústria lítica, ceràmica
572	COVA DE L'ALUJA	SARRAL	CONCA BARBERÀ	paleolític superior final, epipaleolític antic? neolític?	cova	excavacions aficionats	indústria lítica
643	COVA DEL CAMÍ DE LA FONT VOLTADA	SARRAL	CONCA BARBERÀ	paleolític superior, neolític	balna	excavacions	indústria lítica
582	COVA DEL POTAU / COVA DEL PA BLANC	SARRAL	CONCA BARBERÀ	desconeguda	cova	excavacions aficionats	indústria lítica
574	COVA DEL TALLAT	SARRAL	CONCA BARBERÀ	paleolític mig, neolític	balna	excavacions aficionats	indústria lítica
575	COVA GATIVERA	SARRAL	CONCA BARBERÀ	neolític, calcolític	cova	excavacions aficionats	indústria lítica
20696	PLANS D'OLLERS	SOLIVELLA	CONCA BARBERÀ	neolític final	balna	excavacions	enterraments amb aixovar ceràmic, indústria lítica
598	COVA DE LES HORTES	VALLCLARA	CONCA BARBERÀ	desconeguda	cova	excavacions aficionats, Vilaseca	indústria lítica
597	COVA DEL BEPO	VALLCLARA	CONCA BARBERÀ	desconeguda	balna	excavacions aficionats, Vilaseca	indústria lítica
599	COVA DELS SALES / SORT DEL SALES	VALLCLARA	CONCA BARBERÀ	desconeguda	balna	excavacions aficionats, Vilaseca	molto de destralt, indústria lítica
605	COVA DE LA MATA	VILAVERD	CONCA BARBERÀ	bronze, bronze final II, romà	cova	excavacions aficionats, Vilaseca	ceràmica, fauna, un os treballat.
604	COVA DE L'ISERN	VILAVERD	CONCA BARBERÀ	neolític final-bronze	cova	excavacions aficionats, Vilaseca	enterraments
602	COVA DEL CARTANYA	VILAVERD	CONCA BARBERÀ	neolític final-bronze	cova	excavacions aficionats, Vilaseca	ceràmica, indústria lítica i ossia, restes humanes
603	COVA DEL DRAC	VILAVERD	CONCA BARBERÀ	neolític final, ferro-ibèric	cova	excavacions aficionats, Vilaseca	ceràmica ibèrica i campaniana
606	COVA DEL RODON	VILAVERD	CONCA BARBERÀ	neolític final, bronze	cova	excavacions aficionats, Vilaseca	enterrament, terrissa
601	COVA DELS CAPS	VILAVERD	CONCA BARBERÀ	bronze, bronze mig	cova	excavacions aficionats, Vilaseca	fauna, restes humanes
635	COVA DELS XARAGALLS / AXEREGATS / ASSEDEGATS/ NEROLA	VIMBODI I POBLET	CONCA BARBERÀ	paleolític? bronze antic, bronze mig, bronze final, ferro-ibèric	cova	excavacions aficionats, Vilaseca, excavacions	indústria lítica, carbons, ceràmica, restes ossies
616	MAS DE LA COVA	VIMBODI I POBLET	CONCA BARBERÀ	desconeguda	cova	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica
626	MOLÍ DE SALT	VIMBODI I POBLET	CONCA BARBERÀ	paleolític superior final-epipaleolític, neolític	balna i taller superfície	actuacions S. Vilaseca, excavacions	art moble, indústria lítica, fauna,
2307	COVA DE LA MANXOLA	BELLMUNT DE PRIORAT	CONCA BARBERÀ	neolític	balna	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica
2305	COVES DE L'HEREU / COVES DE LA CATEDRAL	BELLMUNT DE PRIORAT	CONCA BARBERÀ	neolític	balna	excavacions aficionats, Vilaseca	indústria lítica, ceràmica a mà
2310	COVA DEL CALVET	BISBAL DE FALSET	CONCA BARBERÀ	neolític	balna	excavacions aficionats, Vilaseca	indústria lítica
19614	BALMES DEL CAMÍ DE LES GORRAPTES	CABACÈS	CONCA BARBERÀ	epipaleolític?	balna	prospeccions	indústria lítica
2315	COVA DEL BASSOT	CAPÇANES	CONCA BARBERÀ	calcolític-bronze final	cova	excavacions aficionats, Vilaseca	ceràmica, indústria lítica, fauna, elements de bronze, possible destralt de ferro més moderna, restes enterraments

TAULA 11.1: coves del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat, amb presència arqueològica, en gris les que mostren fases d'època romana, antiguitat tardana i medieval.

2347	BALMA DE SIURANA	CORNUDELLA DE M.	PRIORAT	neolític, bronze, medieval, modern?	balma	excavacions aficionats	indústria lítica, fauna, forats de pal, cubetes i canals a la roca, retalls, medievals?
14497	BALMA DE SIURANA II	CORNUDELLA DE M.	PRIORAT	neolític, bronze	balma	excavacions aficionats	indústria lítica

IPAC	NOM	MUNICIPI	COMARCA	CRONOLOGIA		TIPIUS	INTERVENCIÓ		MATERIALS ASSOCIATS
2330	COVA DE LES CARBONERES	CORNUDELLA DE M.	PRIORAT	neolític, calcolític	cova	excavacions aficionats, actuacions S. Vilaseca	enterraments, indústria lítica, malacofauna, indústria òssia		
2345	CPVA DEL PORTA-LLORET	CORNUDELLA DE M.	PRIORAT	calcolític, bronze final	cova	excavacions aficionats, actuacions S. Vilaseca	indústria lítica, indústria òssia, malacologia, ceràmica a ma.		
2343	PARANY D'EN PERE JERONI	CORNUDELLA DE M.	PRIORAT	neolític	cova	excavacions aficionats, actuacions S. Vilaseca	indústria lítica		
sin	MINA TURQUESA / MAS DE LES MORERES	CORNUDELLA DE M.	PRIORAT	Mina calcolítica	cova	excavació Universitat de Lleida, anàlisis pol·len i 14C	pic de pedra, pol·lens		
2387	COVA DE LES ORENETES	EL LLOAR	PRIORAT	calcolític? bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica, ceràmica a mà, fauna		
14980	COVA DEL CAMAT	EL MOLAR	PRIORAT	bronze?	cova	prospeccions	ceràmica		
2351	ABRIC DE SANT GREGORI	FALSET	PRIORAT	paleolític superior-neolític-època moderna	balma	excavacions aficionats, actuacions S. Vilaseca, excavacions	indústria lítica, plaques gravades, ceràmica moderna, fauna		
2480	COVA III DE LES QUIMERES / COVA DEL COLL DEL JARDÍ	FALSET	PRIORAT	neolític antic cardial-neolític mig-recent	cova	excavacions aficionats	indústria d'os, restes humanes i animals, denes, destrals polides, ceràmica		
2354	SEPULCRE I DE LA SERRA DE LES QUIMERES	FALSET	PRIORAT	neolític final, bronze	balma	actuacions S. Vilaseca	enterrament col·lectiu, indústria lítica, ceràmica		
2355	SEPULCRE II DE LA SERRA DE LES QUIMERES	FALSET	PRIORAT	bronze	cova	actuacions S. Vilaseca	enterraments, aixovars i dipòsits funeraris		
2355	SEPULCRE II DE LA SERRA DE LES QUIMERES / COVA DEL PLA DEL CUCÓ	FALSET	PRIORAT	bronze	cova	excavacions aficionats, actuacions S. Vilaseca	coves sepulcrales, enterrament amb aixovar i dipòsit funerari		
2311	COVA DE SANTA LLÚCIA	LA BISBAL DE FALSET	PRIORAT	neolític	balma	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica		
2397	CAU DEL MOLÍ PAPERER	MARÇA	PRIORAT	calcolític	balma	actuacions S. Vilaseca i M. Genera	enterrament amb aixovar i dipòsit funerari		
2398	COVA DE LA MOREVA	MARÇA	PRIORAT	neolític	balma	excavacions aficionats, actuacions S. Vilaseca	llar, carbons, ossos, indústria lítica		
2399	COVA DEL XOLLAT	COVA DEL XOLLAT	PRIORAT	bronze					
2399	COVA DEL PIQUER	MARÇA	PRIORAT	neolític?	balma	actuacions S. Vilaseca	ceràmica		
3468	BALMA DE L'AUFERÍ	MARGALEF	PRIORAT	paleolític superior a neolític	balma	excavacions	indústria lítica, fauna		
2406	COVA DE LA JOVE / COVA DE LA JAIÀ	MARGALEF	PRIORAT	paleolític superior-epipaleolític antic-neolític	balma	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica		
2416	COVA DE LA TEIXEDA	MARGALEF	PRIORAT	neolític final, bronze	balma	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica		
2417	COVA DE LA TERRA	MARGALEF	PRIORAT	paleolític superior, neolític	balma	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica		
2414	COVA DE L'OLLA	MARGALEF	PRIORAT	paleolític superior final-epipaleolític, neolític	balma	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica		
2419	COVA DEL BOIX	MARGALEF	PRIORAT	paleolític inferior, paleolític superior	balma	excavacions aficionats, excavacions			
2420	COVA DE LA SOLEJADA	COVA DE LA SOLEJADA					indústria lítica		
2420	COVA DELS COLLS	MARGALEF	PRIORAT	paleolític superior	balma	actuacions S. Vilaseca, excavacions	indústria lítica		
2413	COVES DE L'OLIVER	MARGAFEL	PRIORAT	epipaleolític, neolític	balma	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica		
2408	COVES DEL ROGER	MARGALEF	PRIORAT	epipaleolític, neolític	cova	actuacions S. Vilaseca	indústria lítica		
2994	EL FILADOR	MARGALEF	PRIORAT	epipaleolític-neolític	cova i balma	actuacions S. Vilaseca, excavacions	indústria lítica, fauna, elements decorats		
2409	HORT DE LA BOQUERA	MARGALEF	PRIORAT	paleolític superior	balma	excavacions	indústria lítica, fauna, estructura de lloses, llar		
2407	MAS D'EN ARQUES	MARGALEF	PRIORAT	paleolític superior final-epipaleolític	Abric	actuacions S. Vilaseca, excavacions	indústria lítica		

TAULA 11.1: coves del Camp de Tarragona, Conca de Barberà i Priorat, amb presència arqueològica, en gris les que mostren fases d'època romana, antiguitat tardana i medieval.

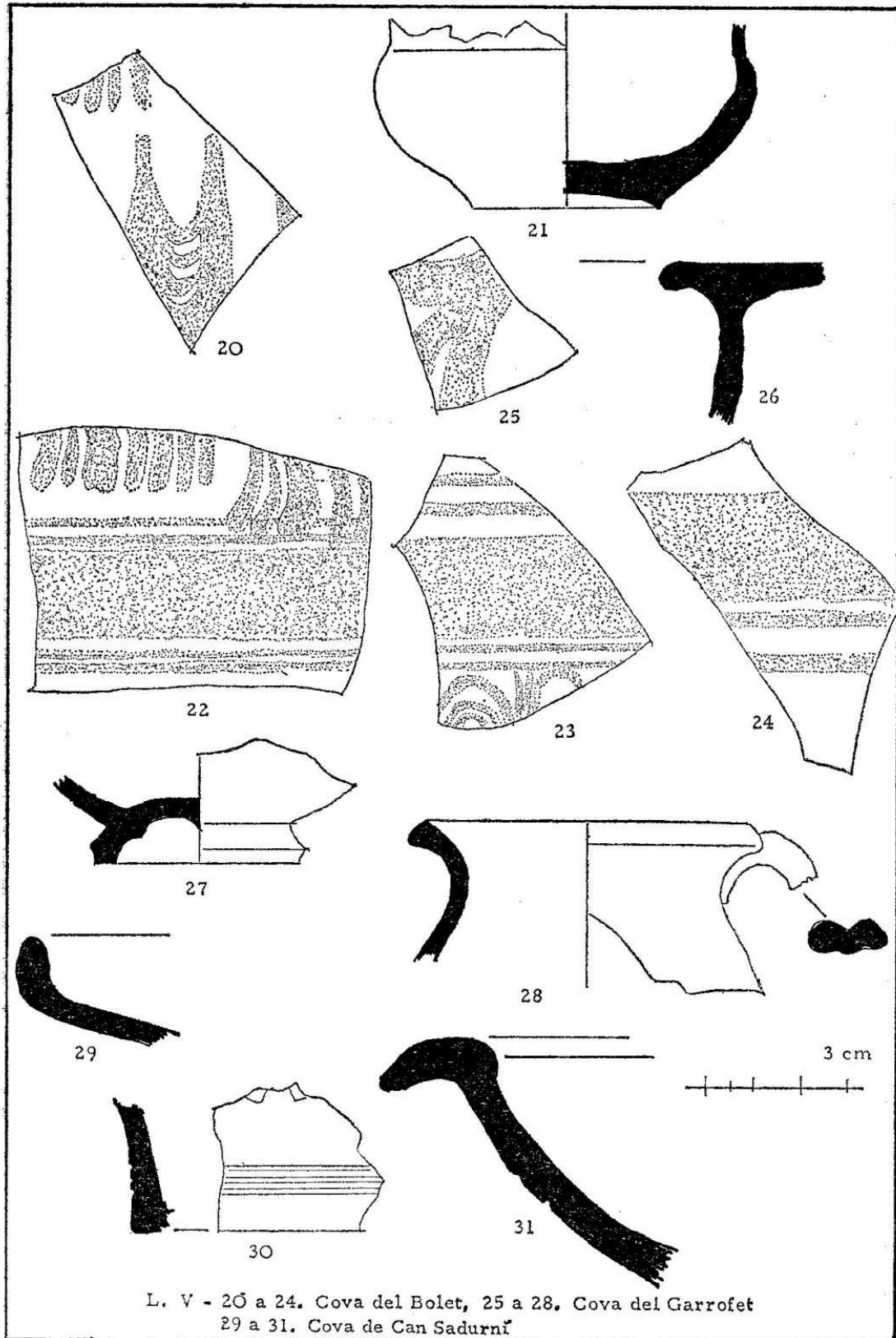

FIGURA 11.153: ceràmiques de la Cova del Garrofet, Selma, 25-26 ceràmica ibèrica; 28 ceràmica grisa de la costa catalana (*olim* emporitana); 29-31 ceràmica sigil·lada i grisa medieval (VEGA, J. de la 1987, làm. V, p. 185).

FIGURA 11.154: peça de ceràmica de l'Antiguitat tardana trobada a Cantacorbs / Balma de les Bruixes. Foto de R. Capdevila a MASSÓ, J.; CAPDEVILA VALLVERDÚ, R. 1999, p. 6.

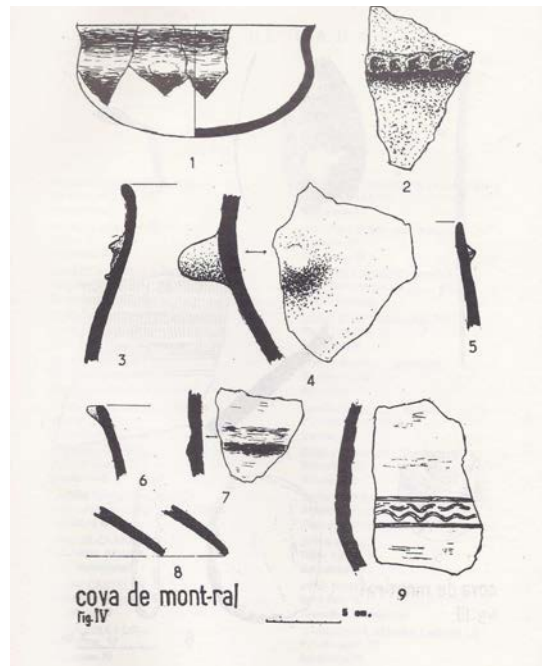
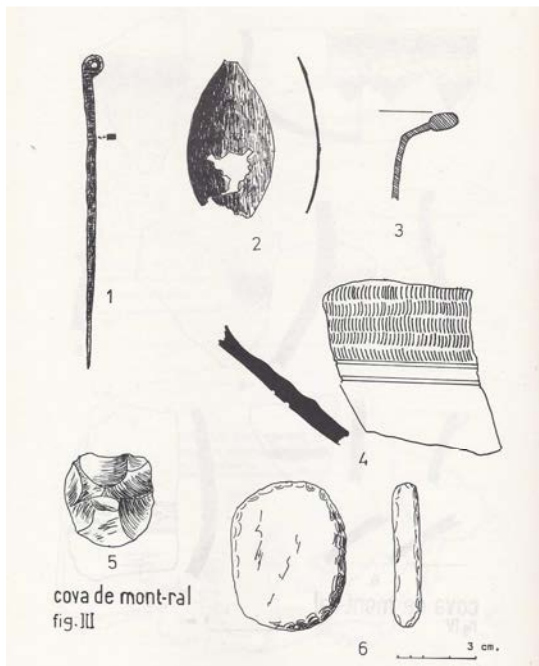

FIGURA 11.155: materials de la cova de Mont-ral, núm. 3, vidre, 4 fragment de DSP, *terra sigillata africana*, 9, ceràmica grisa medieval (VEGA, J. de la 1976, fig. III i IV, p. 30 i 29).

FIGURA 11.156: habitatges a la roca al voltant del castell de Vespella de Gaià.

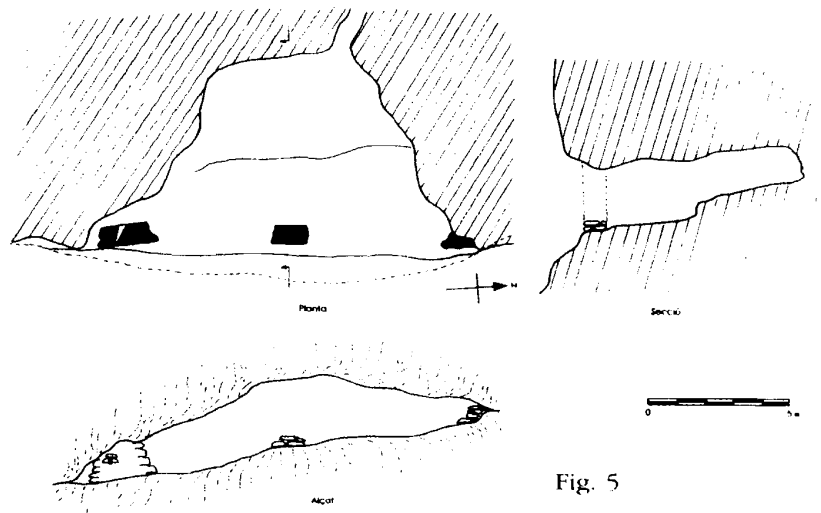

Fig. 5

FIGURA 11.157: Cova del Lladre, al terme de Vilabella (VERGÈS BOSCH, J. M.; ZARAGOZA, J. 1999, fig. 5, p. 44).

FIGURA 11.158: habitatge de cronologia no precisada, tot i que pres per medieval, al costat de l'església de Sant Vicenç d'Albarca.

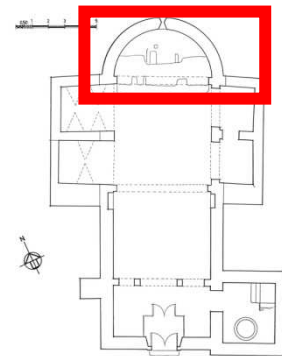
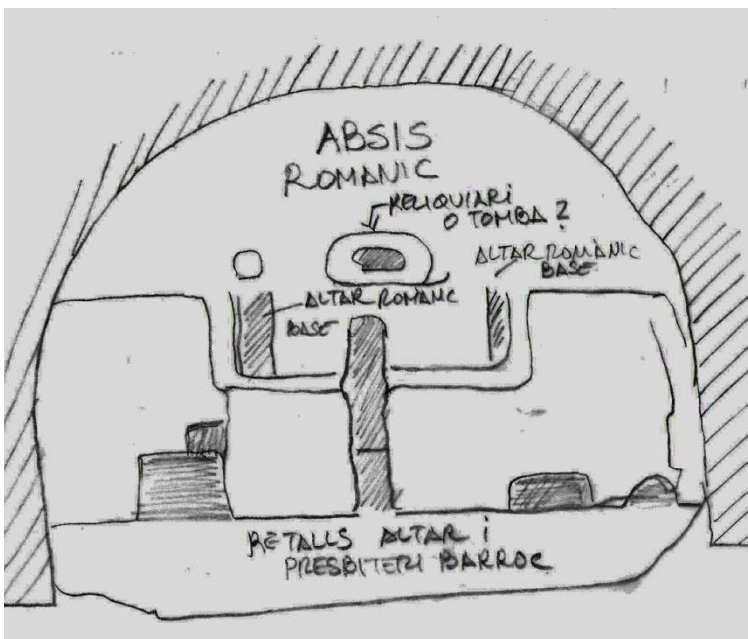

FIGURA 11.159: croquis del presbiteri de Sant Vicenç d'Albarca i proposta interpretativa: no es un ara preromana, i planta del temple (J. A. Adell a *Catalunya romànica* vol. XXI, p. 397).

FIGURA 11.160: Cova del Tití o Donya Blanca, a la Siuranella, Cornudella de Montsant (foto J. Olivé).

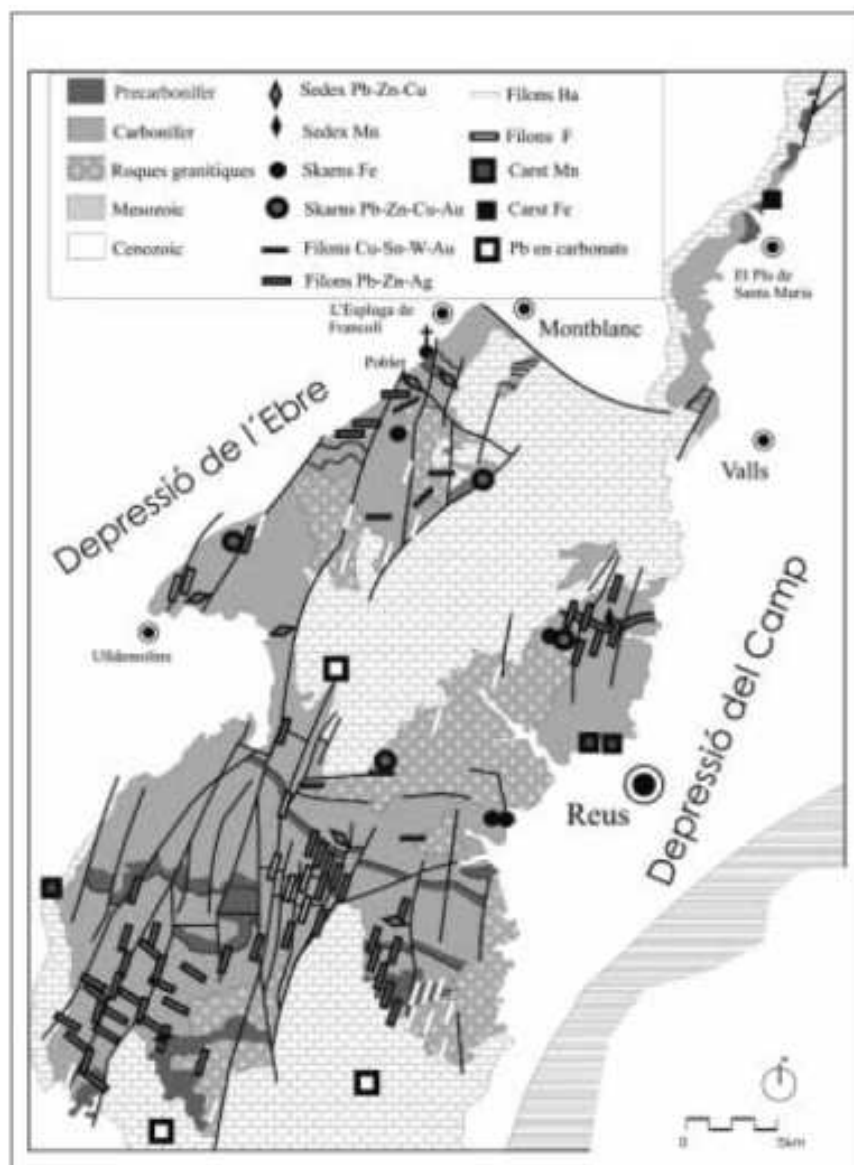

FIGURA 11.161: cartografia minera de Prades-Priorat (J. C. Megarejo a GENERA, M.; MELGAREJO, J. C. 2015, fig. 3, p. 145).

FIGURA 11.162: antefixa de guix hel·lenística del segle V aC trobada a l'Hospitalet de l'Infant. S'interpreta com un element decoratiu d'un santuari comercial vinculable a l'exportació de metalls procedents de la zona del Priorat (foto MNAT-R. Cornadó).

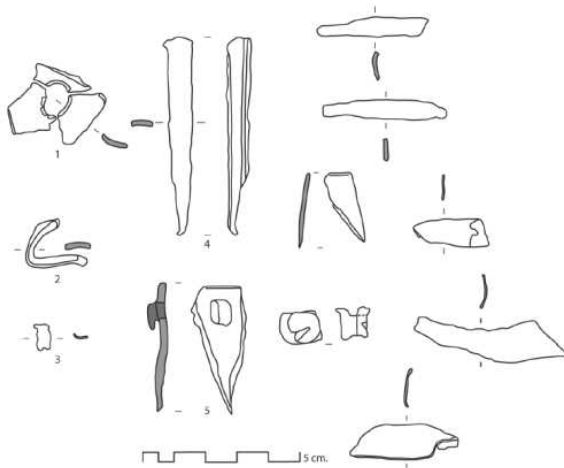

FIGURA 11.163: materials metàl·lics de la Cova G d'Arbolí (MONJO, M.; MONTERO, I.; RAFEL, N. 2020, fig. 2, p. 226). Les peces 1 a 5 han estat objecte d'anàlisi de composició, les 3, 4, 5 a anàlisis d'isòtops de plom.

ANÀLISIS	TIPO	Nº	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb	Bi
PA24790	Remache	5	<0.02	0,06	99,0	<0.1	0,14	0,19	<0.02	<0,15	0,63	<0.05
PA24791	Recorte fino	3	<0.02	0,1	98,7	<0.1	0,17	0,21	<0.02	<0,15	0,8	<0.05
PA24792	Recorte grueso	4	<0.02	0,05	98,7	<0.1	0,79	<0,15	0,07	<0,15	0,35	<0.05
PA24793	Recorte grueso doblado	2	<0.02	0,06	98,8	<0.1	0,69	<0,15	<0.02	<0,15	0,42	<0.05
PA24794	Recorte fino agujero	1	0,09	0,09	99,2	<0.1	0,38	<0,15	0,06	<0,15	0,22	<0.05

FIGURA 11.164: anàlisi elemental de pXRF, de la Cova G, fet Per Rovira Llorens i Montero Ruiz i publicats a MONJO, M.; MONTERO, I.; RAFEL, N. 2020, fig. 3, p. 226.

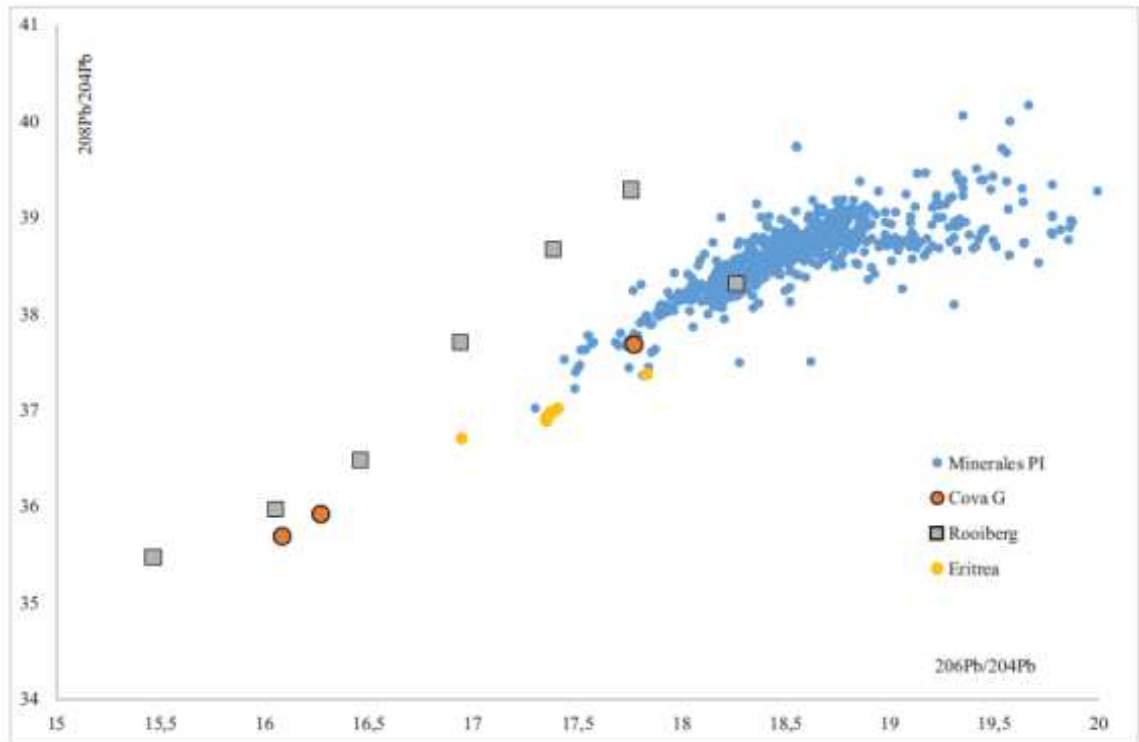

FIGURA 11.165: representacions de les analítiques de plom de la Cova G en relació a les dades de minerals de coure peninsulars i africans de Rooiberg i Eritrea (MONJO, M.; MONTERO, I.; RAFEL, N. 2020, fig 4, p. 228).

FIGURA 11.166: Puerta de Santa Catalina de la mesquita de Córdoba. A banda i banda, sengles columnes de granit que recorden les de la ciutat de Tarragona.

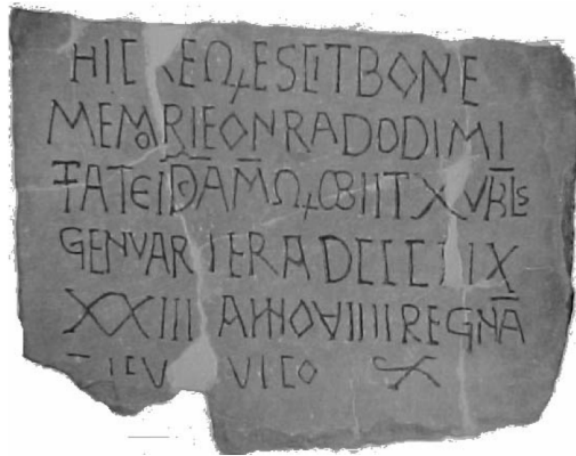

FIGURA 11.167: inscripció alt medieval sobre placa de marbre reaprofitada. Es tracta de l'epitafi d'Onrad, trobat a Gavà, any 945 (SANTIAGO FERNÁNDEZ, J. de 2003, lám. XLVII).

FIGURA 11.168: pica baptismal de marbre de la catedral de Barcelona i detall de la decoració escultòrica d'època d'Hadrià (BELTRAN DE HEREDIA, J.; RODÀ DE LLANZA, I. 2020, fig. 3.18, 3.19a).

FIGURA 11.169: sella episcopal de marbre reciclat de la catedral de Barcelona (BELTRAN DE HEREDIA, J.; RODÀ DE LLANZA, I. 2020, fig. 3.8a)

FIGURA 11.170: urna de Santa Eulàlia de marbre reciclat de la catedral de Barcelona (BELTRAN DE HEREDIA, J.; RODÀ DE LLANZA, I. 2020, fig. 3.8a).

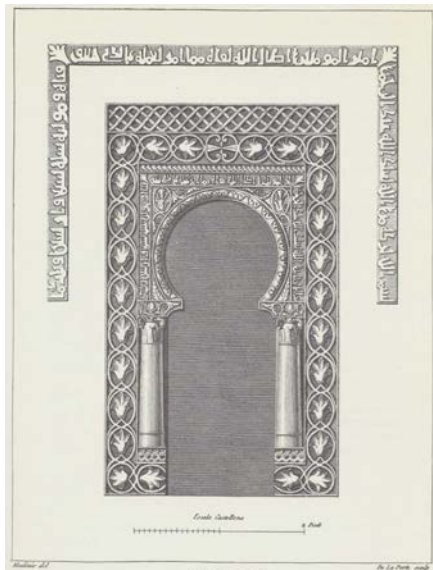

FIGURA 11.171: vista de l'anomenat *mihrab* de la Catedral de Tarragona, publicat per A. de Laborde (LABORDE, A. de 1806, planxa LXI).

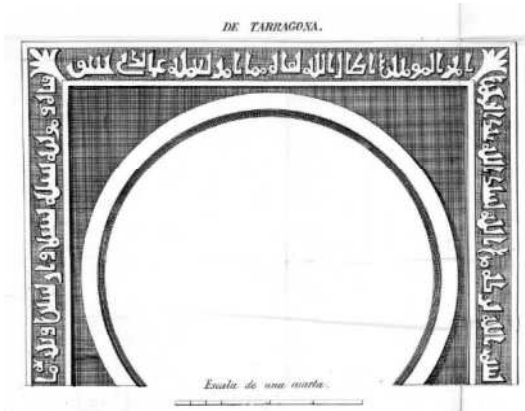

FIGURA 11.172: gravat de la inscripció cúfica de l'anomenat *mihrab* de la Catedral de Tarragona (CONDE, J. A. 1844, tom II, fig. 4-6).

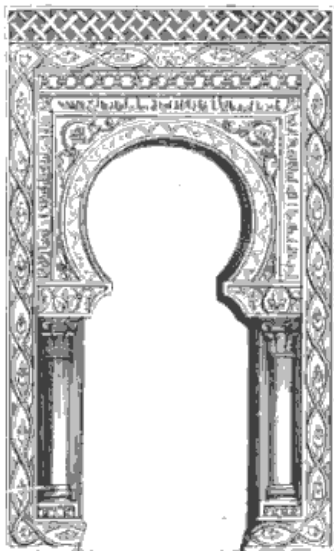

FIGURA 11.173: representació de l'anomenat *mihrab* a la Historia Crítica de Catalunya d'A. Bofarull Brocà (1876, p. 457).

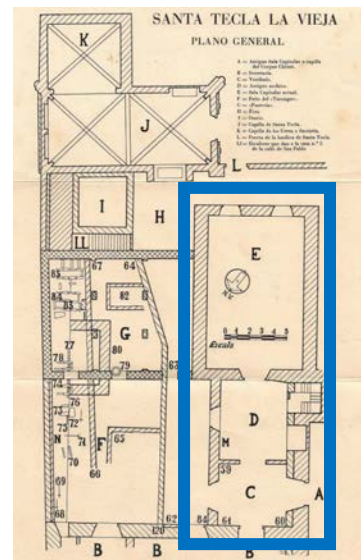

FIGURA 11.174: plànol de la zona de Santa Tecla la Vella amb remarcat de la zona on podria haver el *mihrab* (SERRA VILARÓ, J. 1960).

FIGURA 11.175: finestreta de la Catedral de Tarragona, altrament coneguda com el *mihrab* (Foto: Museu Diocesà de Tarragona-J. Farré).

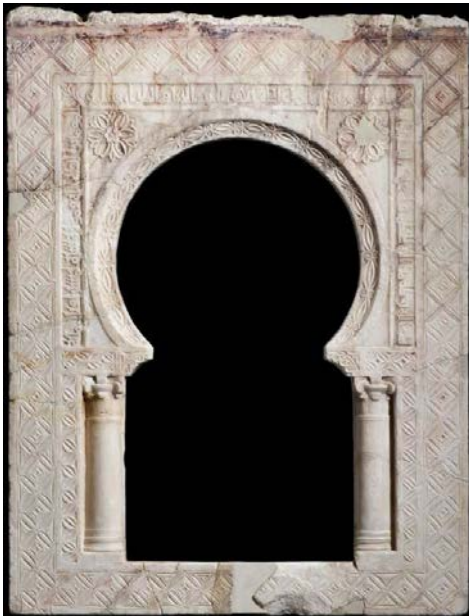

FIGURA 11.176: finestretes califals en marbre del palau califal de *Madinat ar-Zahra* (fotos CAMaZ, Archivo Fotográfico).

FIGURA 11.177: columnes, bases i capitells que per J. Negre i R. Martí s'han de vincular al mihrab de la mesquita de Tortosa, ara al Claustre de la seva catedral (MARTÍ, R.; NEGRE, J. 2015b, fig. 7, p. 196).

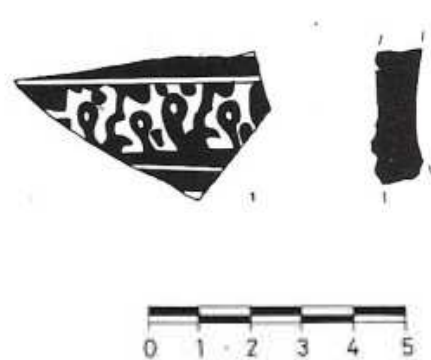

FIGURA 11.178: ceràmica estampillada almohade procedent dels nivells superficials de les excavacions de la Quinta de Sant Rafael de Tarragona (Ted'a 1987, fig. 7, p. 196).

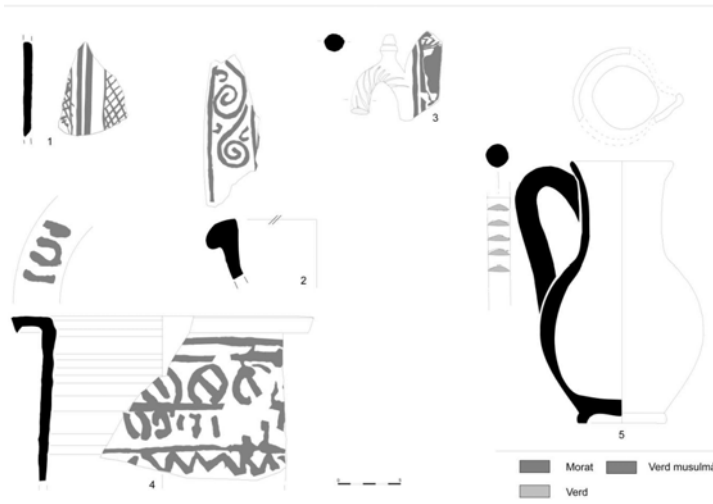

FIGURA 11.179: ceràmiques medievals de les excavacions a la Rambla Vella 10 de Tarragona. A destacar les peces 3, gibrell de corda seca parcial, i 4 gerreta islàmica de ceràmica verda i morada.

FIGURA 11.180: gerra estampillada almohade procedent de la Pedrera del Port de Tarragona (núm. 3322, foto MNAT-P. Serres).

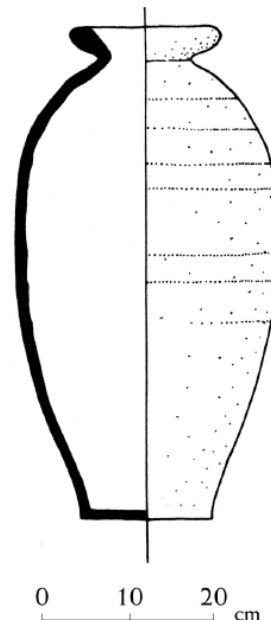
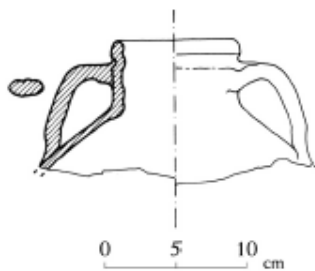

FIGURA 11.181: alguns exemples de materials arqueològics de procedència submarina del litoral tarragoní. Gerro de cronologia indeterminada procedent del fondejador dels Carbuncles/l'Àngul davant del port de Tarragona (dibuix E. Papasseit a PÉREZ, W. 2007, inv. 178, p. 172); gerra islàmica del segle XIII trobada a la costa tarragonina (foto J. Garcia de Castro a *idem* núm. 423 p. 259), i alfàbia del segle XIV procedent de la Punta de la Mora (dibuix de F. Montón a *idem* núm. 273 p. 210).

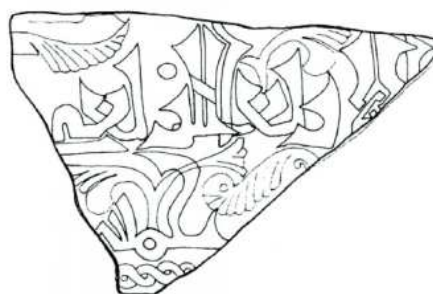

FIGURA 11.182: placa de marbre amb inscripció cúfica procedent de Casa Canals, Tarragona (RIERA FRAU, M.; ROSSELLÓ BORDOY, G.; SOBERATS, N. 1997-98, fig. 2 i 3, p. 204).

FIGURA 11.183: fragment de tenalla estampillada andalusí, datada entre els segles XII-XIII procedent de les excavacions de la nau central de la Catedral (MACIAS, J. M.; MUÑOZ MELGAR, A.; PEÑA, A.; RAMON, M.; TEIXELL, I. 2011, p. 42).

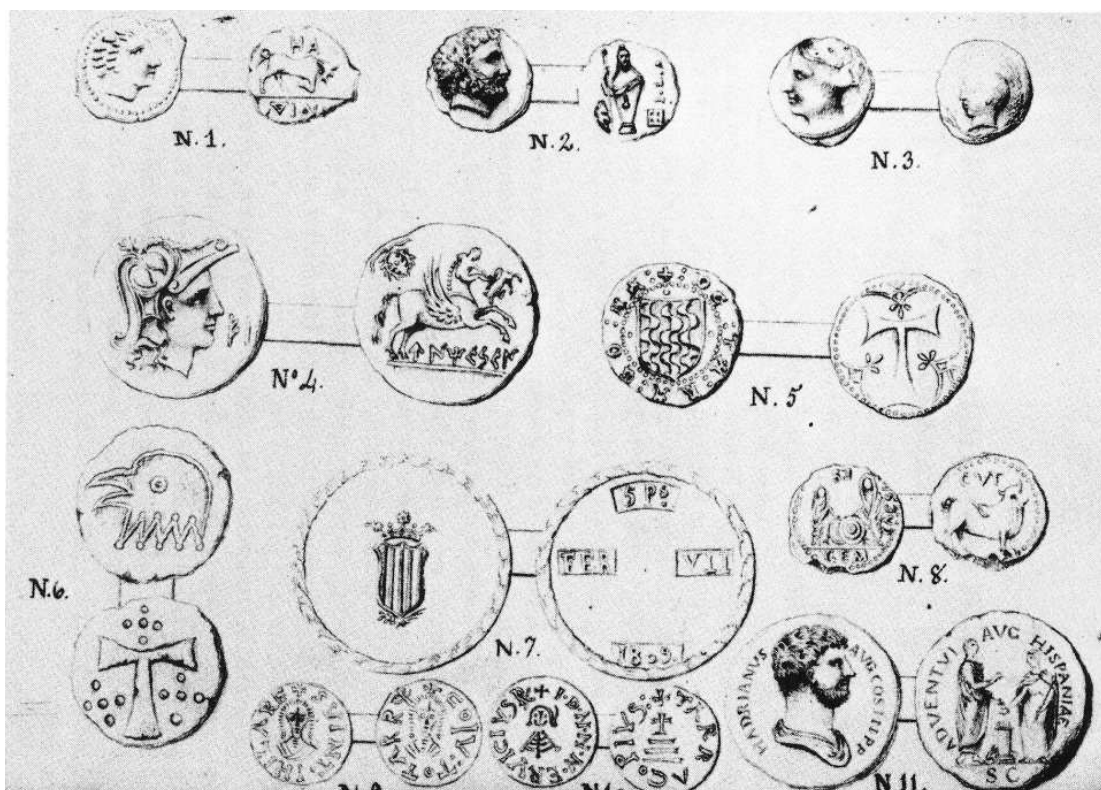

FIGURA 11.184: monedes estudiades per B. Hernández Sanahuja el 1853, entre les quals es destaca la núm. 6, que vincula amb Robert d'Aguiló però que pot ser una pellofa medieval (BABOT, C. 1991, p. 54).

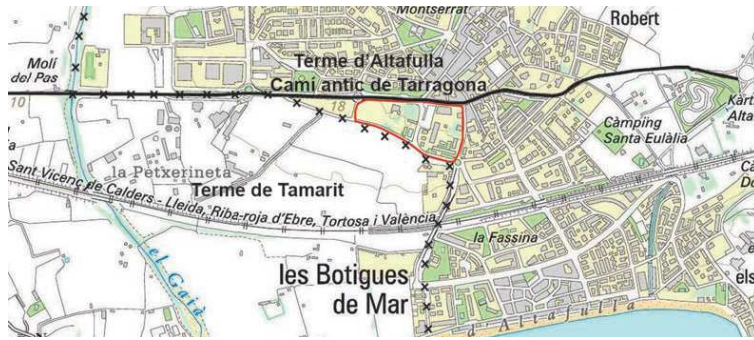

FIGURA 11.185: restitució de la traça de la Via Augusta a Altatulla en base a un document de 1187 (SERRA RIAL, R.; VIRGILI, A. 2018, fig. 1, p. 12).

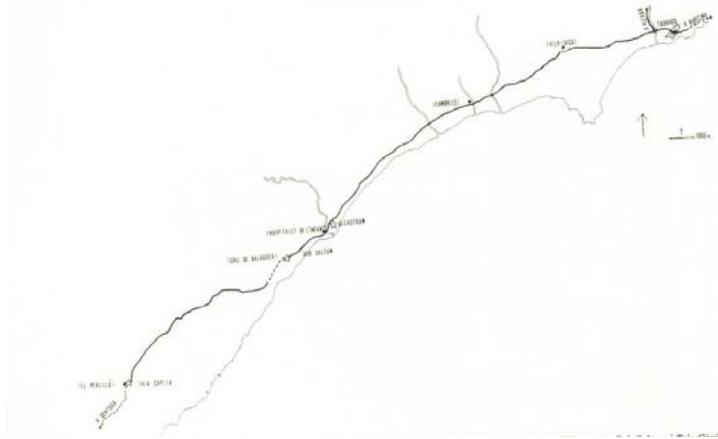

FIGURA 11.186: traçat de la via Augusta entre Tarraco i Tria Capita (MASSÓ, J. 1990a, fig. 18).

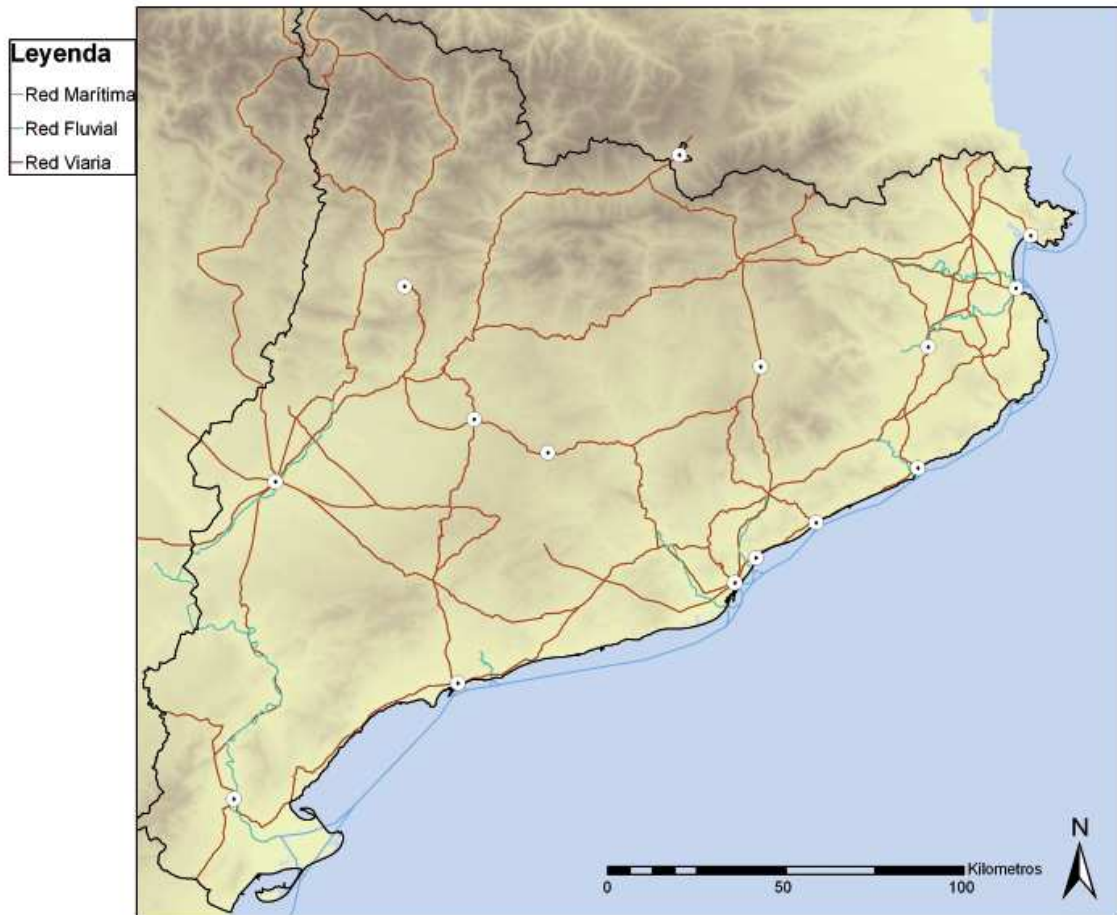

FIGURA 11.187: principals xarxes de comunicació d'època romana a la Tarraconesa nord-oriental (SOTO, P. de 2011, fig. 4, p. 661).

FIGURA 11.188: la Pedra Fita de Botarell.

FIGURA 11.189: l'anomenat menhir o Pedra Alta del Montmell, al límit entre el Baix Penedès i l'Alt Camp.

FIGURA 11.190: mil·liari del Francàs, al Vendrell i detall d'una de les creus que el cristianitzen.

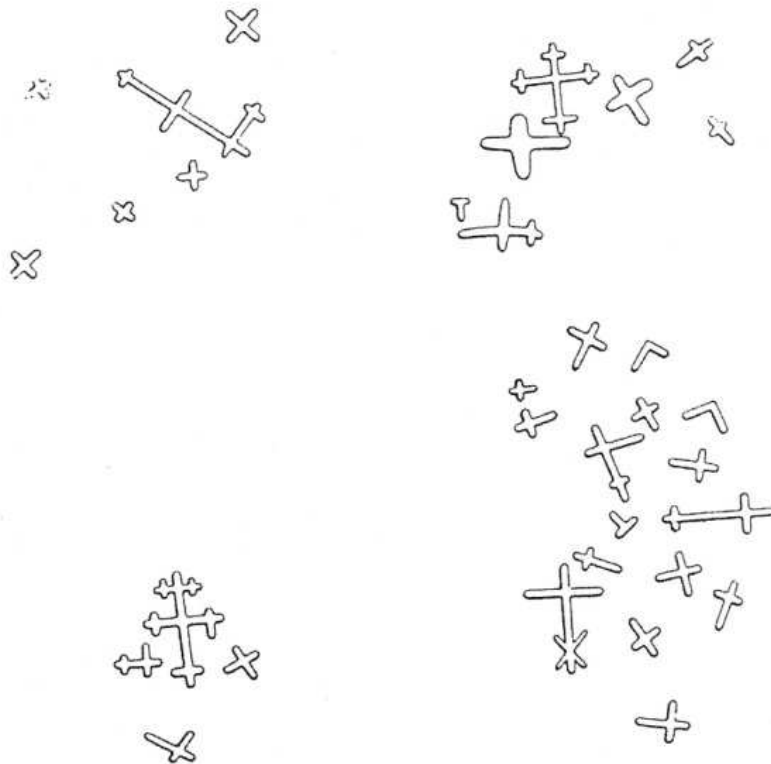

FIGURA 11.191: inscultures a la roca al Coll de creus, estudiades per S. Vilaseca (VILASECA ANGUERA, S. 1943a, fig. 20).

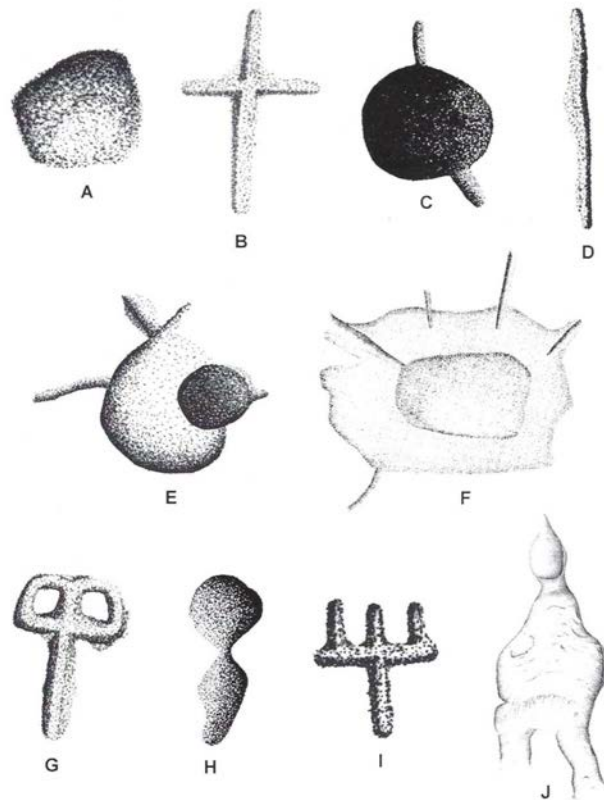

FIGURA 11.192: taula d'unitats temàtiques del Pujol Rodò, entre La Riera i Tarragona. A. cassoleta; B. cruciforme; C. cassoleta amb línia; D. línia; E. forat amb cassoleta i línia; F. forat amb línia; G. phi; H. dues cassoletes amb línia; I. trident; J. antropomorf (GARCÍA DÍEZ, M.; FONTANALS, M.; ZARAGOZA, J. 2004, fig. 37, p. 42).

FIGURA 11.193: gravats a la roca al Coll de la Mola, Vimbodí (VILASECA ANGUERA, S. 1943a, fig. 17).

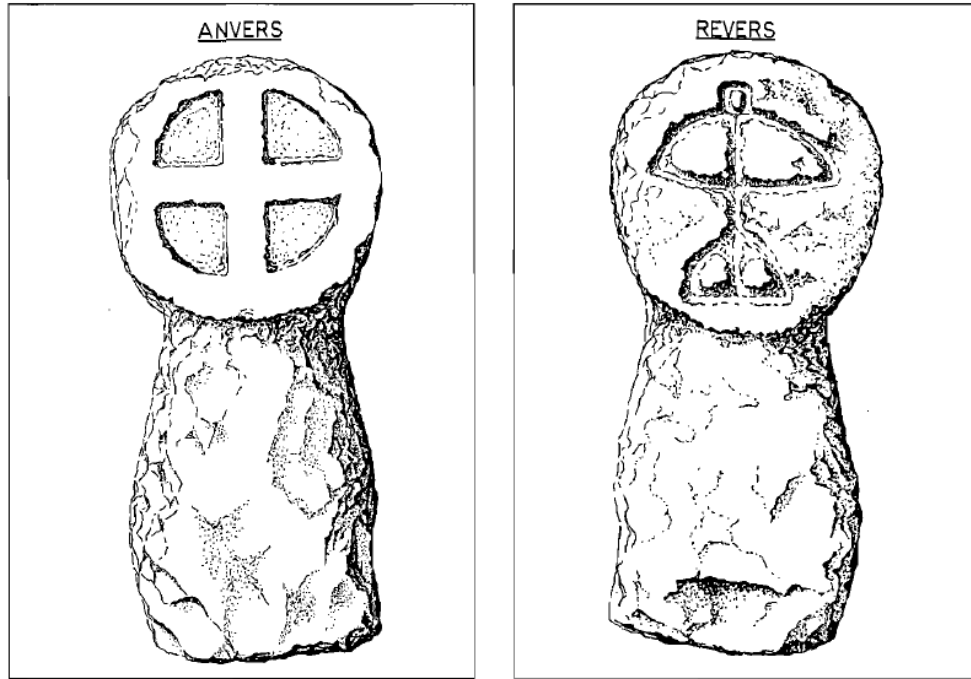

FIGURA 11.194: estela medieval del cementiri de Miramar (Alt Camp) decorada amb creu i element ballestiforme (autors S. Burguete / D. Solé a BURGUETE, S.; FABRA, E. 1999, p. 47).

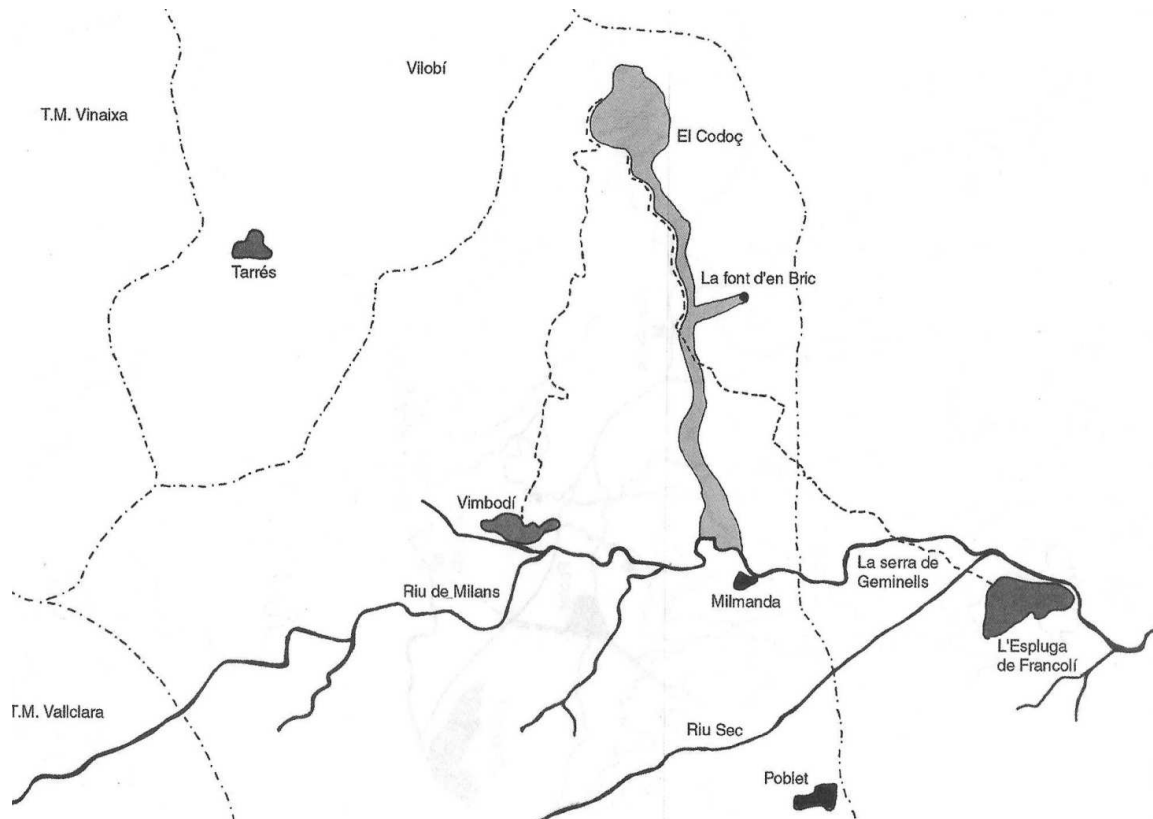

FIGURA 11.195: la vall del Codoç i els seus environs, plànol de C. Batet (2006, fig. 2)

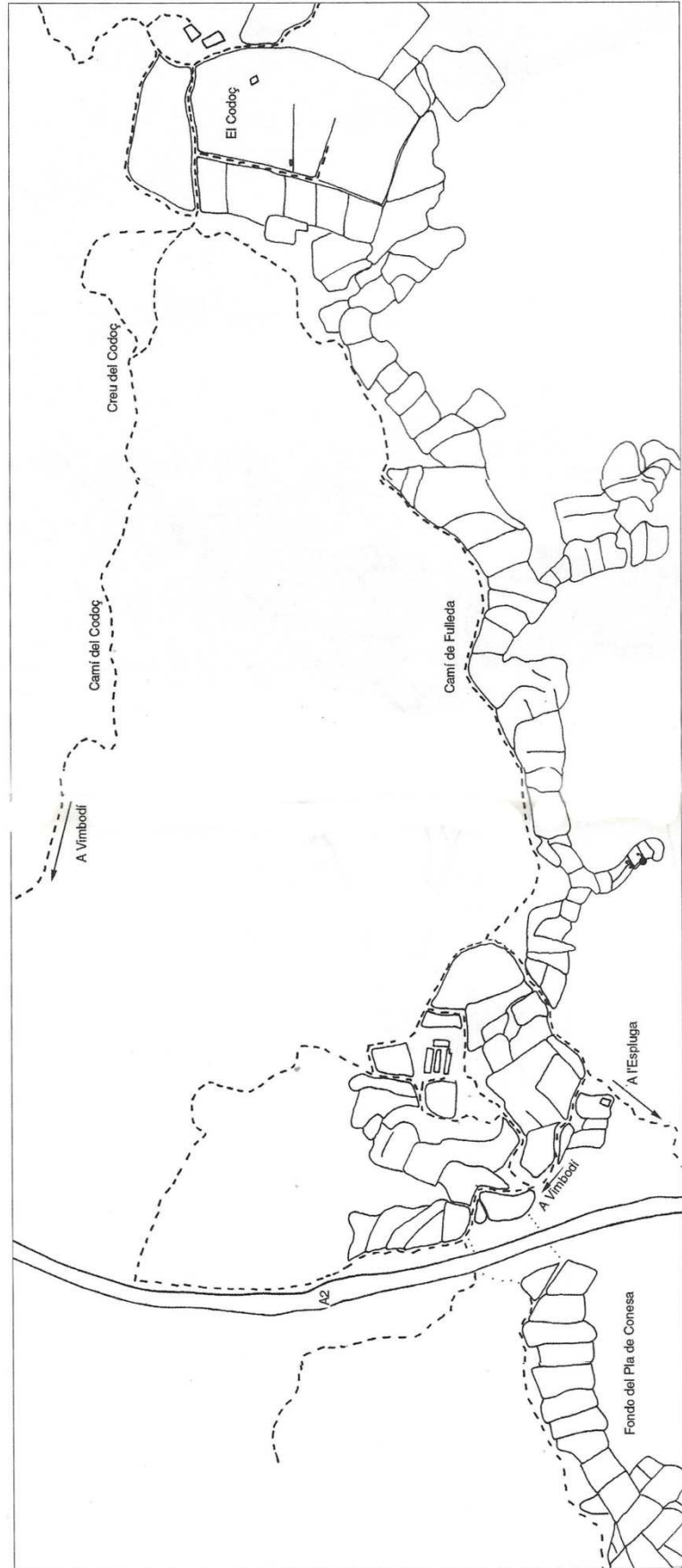

FIGURA 11.196: parcel·lari actual de la vall del Codoç (BATET, C. 2006, fig. 3).

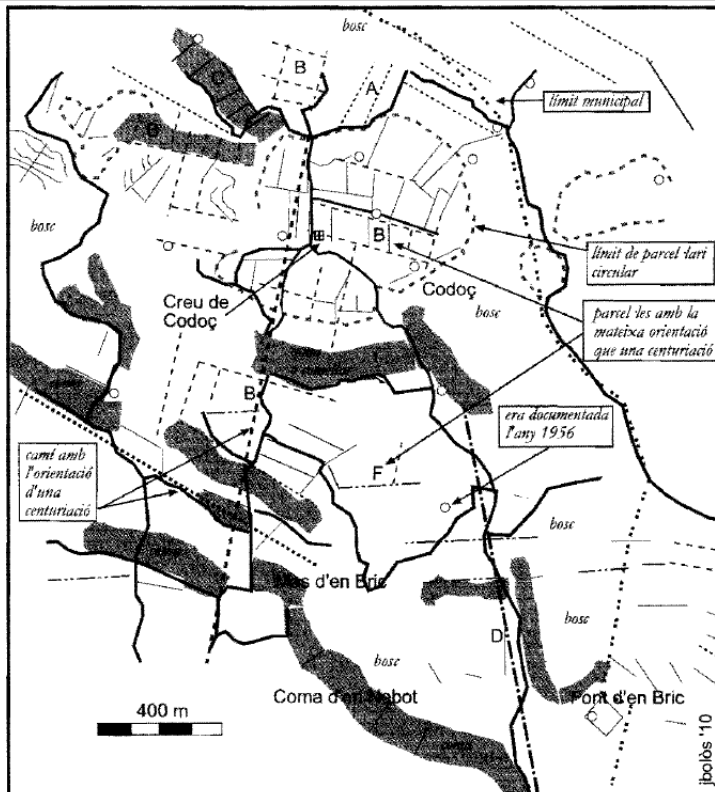

FIGURA 11. 197: La vall del Codoç amb elements identificats per J. Bolòs i caracterització de parcel·lari prefeudals (BOLÒS, J. 2010b, fig. 21. p. 135).

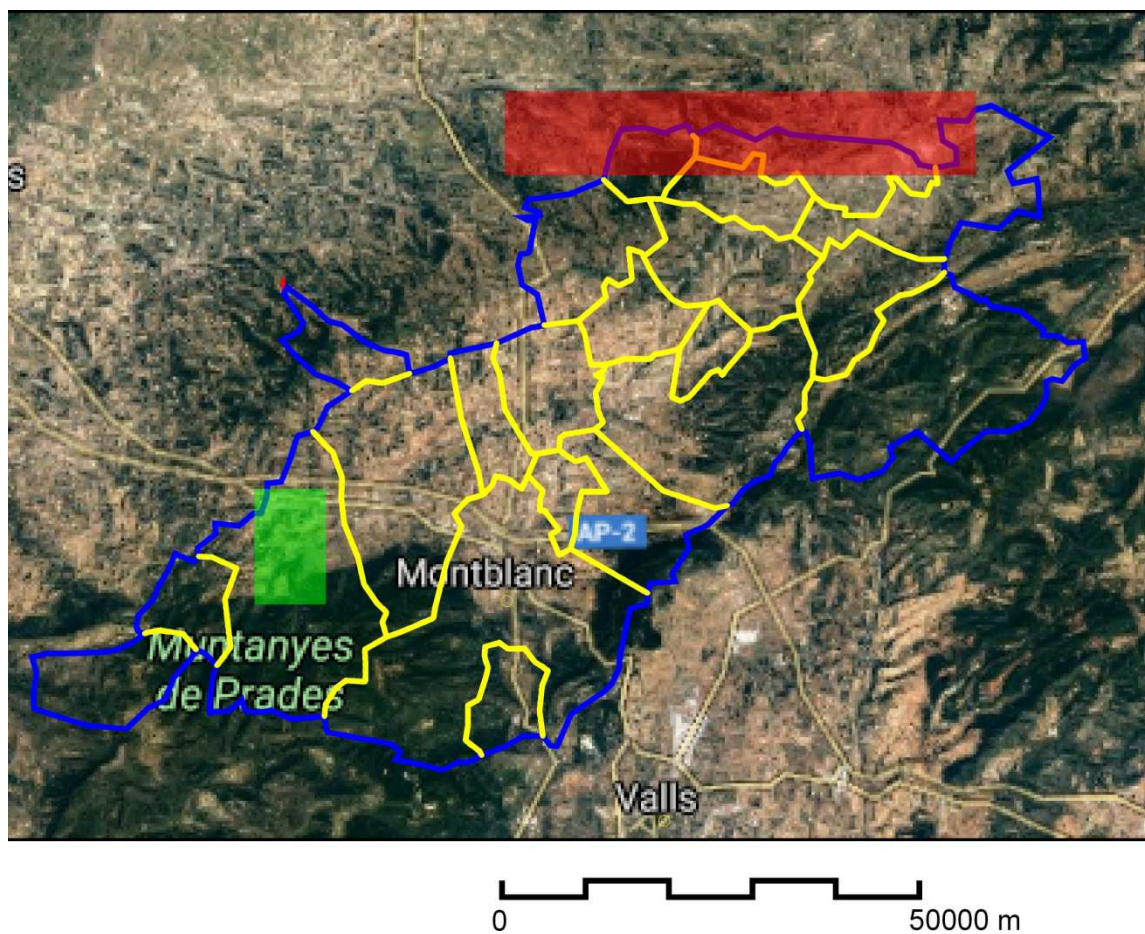

FIGURA 11. 198: les valls del Codoç (verd) i Alphe o del riu Corb (vermell) a la Conca de Barberà.

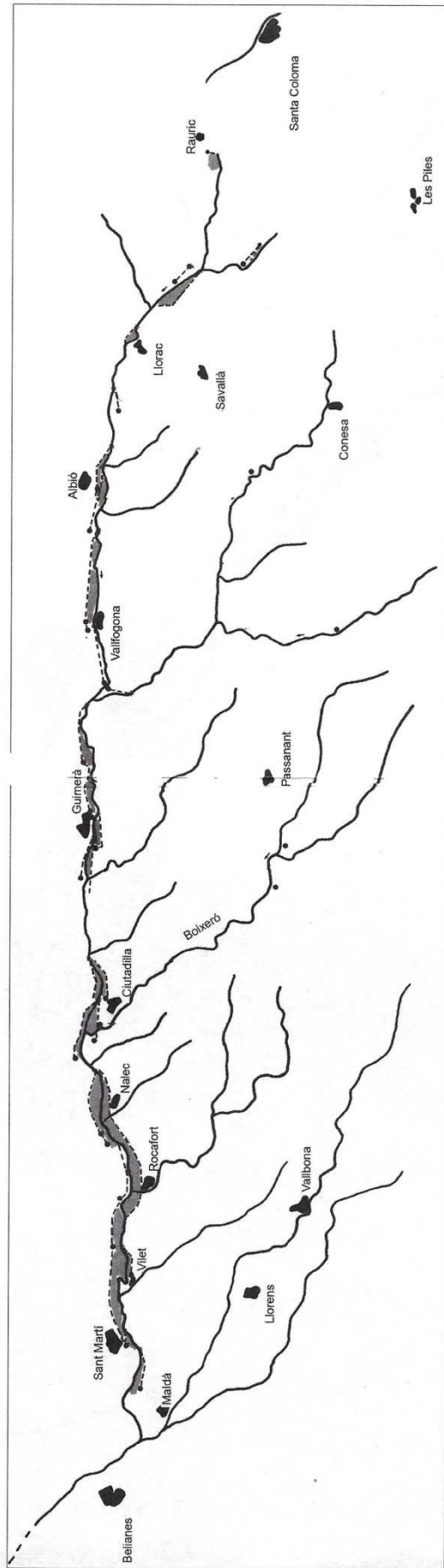

FIGURA 11.199: hidraulisme de la vall del Corb o *Alphe* (BATET, C. 2006, fig. 8).

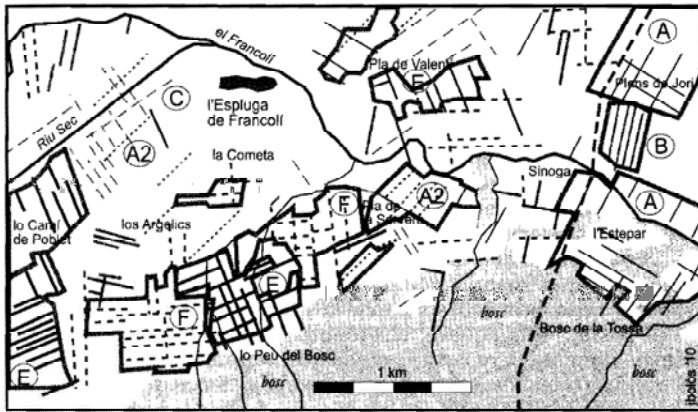

FIGURA 11.200: parcel·lari prefeudal, d'origen romà perdurant al sud de l'Espluga de Francolí i l'est de Poblet. Es marquen les centuriacions A, A2, B, E i F (BOLÒS, J. 2010b, fig. 7, p. 105).

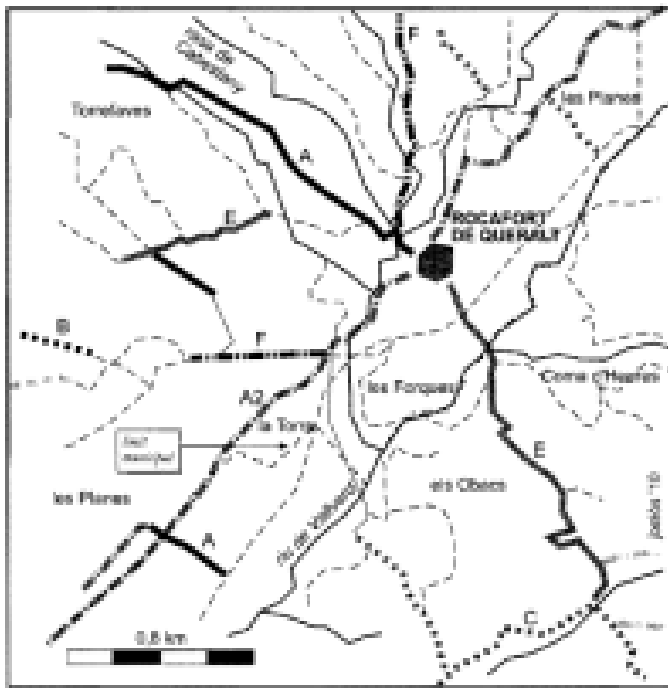

FIGURA 11.201: parcel·lari d'origen romà perdurant a la zona de Rocafort de Queralt al sud de l'Espluga de Francolí i l'est de Poblet (BOLÒS, J. 2010b, fig. 13, p. 107). Es remarca que els camins que menen al poble tenen la mateixa orientació amb les centuriacions romanes marcades amb les corresponents lletres

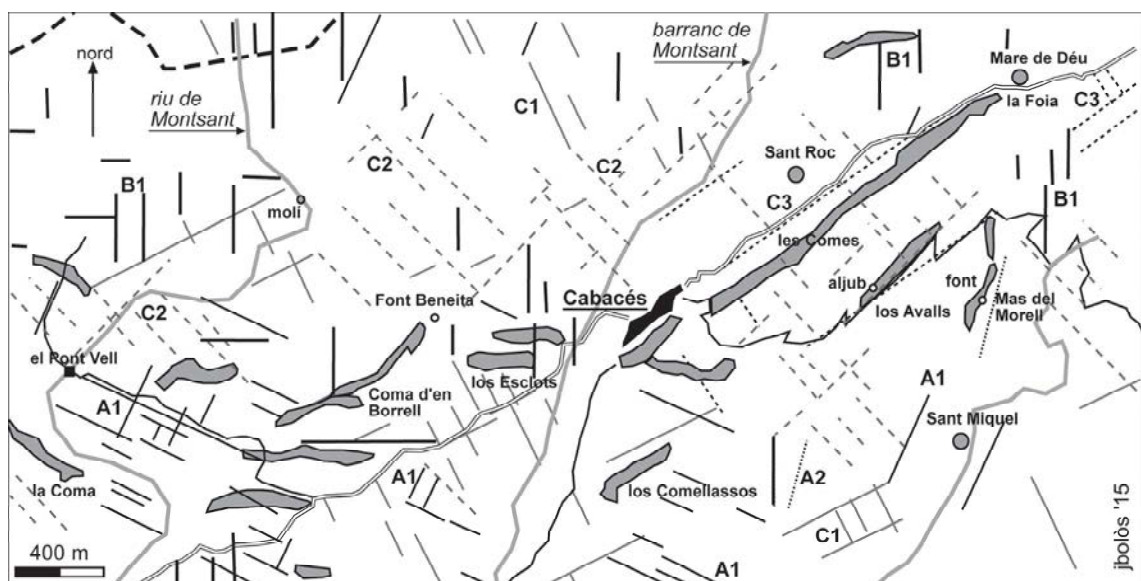

FIGURA 11.202: parcel·lari d'origen romà a la zona de Cabacés amb marcat de vies i esquemes de cadastre romà (BOLÒS, J. 2015, fig. 20, p. 108).

